NYELVI MÍTOSZOK, IDEOLÓGIÁK, NYELVPOLITIKA ÉS NYELVI EMBERI JOGOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN

A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai

NYELVI MÍTOSZOK, IDEOLÓGIÁK, NYELVPOLITIKA ÉS NYELVI EMBERI JOGOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN

A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai

Szerkesztette:

HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA, KARMACSI ZOLTÁN, MÁRKU ANITA

TINTA KÖNYVKIADÓ
II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA
HODINKA ANTAL INTÉZETE

BUDAPEST – BEREGSZÁSZ, 2011

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 130.

Sorozatszerkesztő:
Kiss Gábor

A kötet megjelenését támogatta:

Lektorok:
Beregszászi Anikó, Borbély Anna, Csernicskó István, Fóris Ágota,
Huszti Ilona, Kassai Ilona, Kolláth Anna, Kontra Miklós, Kótyuk István,
Lanstyák István, Lengyel Zsolt, Navracsics Judit, P. Lakatos Ilona,
Sándor Klára, Szabómihály Gizella, Szépe György,
Vančoné Kremmer Ildikó, Vörös Ferenc

A borító Kulin Ágnes festménye felhasználásával készült.
A kötetben szereplő fotókat Bérczes Edit és a Hodinka Intézet munkatársai készítették.

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-9902-94-7

© A szerzők, 2011
© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete és
TINTA Könyvkiadó, 2011

A kiadásért felel:
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Márku Anita és Karmacsi Zoltán
Műszaki szerkesztő: Hires-László Kornélia

Tartalom

Előszó 7

Plenáris előadások 9

SZÉPE GYÖRGY : Nyelvi jogok a Helsinki Záróny ilatkozattal megkezdett korszakban 11
PETTERI LAIHONEN: A nyelvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban 20
TÁNCZOS VILMOS: Csángó nyelvideológiák 28
LANSTYÁK ISTVÁN: Nyelvi problémák és nyelvi ideológiák 48
BEREGSZÁSZI ANIKÓ: Ideológiák, kutatási eredmények a kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatásban és a hasznosíthatóság gyakorlata 59

Nyelv- és oktatáspolitika, nyelvi jogok 71

KONTRA MIKLÓS – CSERESNYÉSI LÁSZLÓ: A magyar nyelv halála (a Parlamentben, 2001-ben és 2011-ben) 73
MENYHÁRT JÓZSEF: *Kérdezzen! Mi válaszolunk.* Nyelvi jogsegély Szlovákiában 84
GÚTI ERIKA – SCHMIDT ILDIKÓ: (Jog)Szabályok és szabályozatlanság a felnőtt migráns nyelvoktatásban 93
TUSKA TÜNDE: Politikai döntések következtében… A szlovák kisebbségi oktatás helyzete Magyarországon 101
FERENC VIKTÓRIA: „Nem a statisztika miatt vagyunk mi a világon!" – gondolatok szülőföld és mobilitás kapcsán 105
SÉRA MAGDOLNA: Az oktatáspolitika és a tannyelv-választás lehetséges következményei a kárpátaljai magyar közösségben 115
HELTAI JÁNOS IMRE: A moldvai magyar nyelvi tervezés legitimitásának kérdései 119
ZOLTÁN ANDRÁS: Egy többségi nyelv kisebbségben: a fehérorosz nyelvi helyzet 126
VÖRÖS FERENC: Mit tudnak a (leendő) tanárok a nyelv- és kisebbségpolitikáról 134
NÉMETH MIKLÓS: „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!" Folyamatos nyelvújítás – állami segédlettel: a francia példa 139
BÁRÁNY ERZSÉBET – HUSZTI ILONA – FÁBIÁN MÁRTA: Második és idegen nyelv oktatása a beregszászi magyar iskolák 5. osztályában: a motiváció és nyelvi készség összefüggése az oktatáspolitikai tényezőkkel 145

Nyelvi ideológia, nyelvi mítosz 155

P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT – IGLAI EDIT: Egy nyelv(használat)i mítoszról (?) a tények tükrében 157
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET: Nyelvi mítoszok a tanácsadói gyakorlatban 165
SZABÓ TAMÁS PÉTER: Ideológiák a nyelvi hibajavítás hátterében? Metanyelvi elemzések 174
PRESINSZKY KÁROLY: Nyelvi mítoszok vizsgálata szlovákiai magyartanárok és egyetemi hallgatók körében 184
CSERNICSKÓ ISTVÁN: Narancsos kacsa: a narancsos forradalom nyelvi ideológiája 193
MOLNÁR ANITA: Nyelvi ideológia, nyelvhasználat, kárpátaljai magyarok 204
NÁDOR ORSOLYA: A magyarról mint idegen nyelvről – nyelvideológiai közelítésben 211
BALOGH ERZSÉBET: Angol szakos, magyar egyetemisták körében élő nyelvi mítoszok és ideológiák különböző nyelvváltozatokkal kapcsolatban 218

Identitás, sztereotípiák, nyelvi attitűdök 225

FENYVESI ANNA: Nyelvi attitűdök kisebbségi kontextusban: erdélyi, vajdasági és felvidéki magyar diákok viszonyulása anyanyelvükhöz, az államnyelvhez és az angolhoz 227
SZABÓ T. ANNAMÁRIA: Identitástudat kisebbségben a Kárpát-medencén innen és túl 235
GEREBEN FERENC: Az anyanyelv szerepe a határon túli magyarság azonosságtudatában 245
BENŐ ATTILA: Többségi nyelv és kisebbségi nyelv. Attitűd és normatudat az erdélyi magyarok körében 257
EITLER TAMÁS: Nemi szerepek és identitások multimodális automatizálása reklámüzenetekben 267

LAKATOS KATALIN: A nyelvjárások megítélése és a nyelvi sztereotípiák összefüggései Kárpátalja magyar iskoláiban 274
HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA: A kárpátaljai magyarság identitásának vizsgálata nyelvi aspektusból 280

Nyelvhasználat, nyelvi változás, kétnyelvűség 287
KASSAI ILONA: A nyelvhasználat tudatos alakítása a 18-19. századi Magyarországon 289
BORBÉLY ANNA: Variabilitás és változás: a nyelvcsere kutatása longitudinális módszerrel 293
MÁTYUS KINGA: *-ba, -ban* elméletben és gyakorlatban. A *(bVn)* változó variabilitása a BUSZI-2 öt foglalkozási csoportjában 303
SÓLYOM RÉKA: *Celeb, bevállal, H1N1* – neologizmusok megítélése, értékelése különböző korcsoportok körében 312
BÜKY LÁSZLÓ: Hírértékviszonyok a (divat?)szóhasználatban 322
RICHTER BORBÁLA MÁRIA: A német és a francia nyelv sorsa a korabeli Dél-Afrikában 330
UHRIN ERZSÉBET: A szlovák nyelv használatának lehetőségei és gyakorlata Magyarországon 339
KARMACSI ZOLTÁN: Etnikailag vegyes házasságban nevelkedő gyerekek nyelvhasználatának jellemző vonásai 343
MÁRKU ANITA: Nyelvhasználati sérelemtörténetek a kárpátaljai magyarok körében 350
GAZDAG VILMOS: Az ukrán tannyelvű iskolák magyar tanulóinak nyelvhasználata, különös tekintettel a keleti szláv kölcsönszavak fokozott használatára 355
BÁTYI SZILVIA: Kétnyelvű és egynyelvű közösségek vizsgálata pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai dimenziókban. A kétnyelvű mentális lexikon 364

Névhasználat, nyelvi udvariasság, szaknyelv 375
VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA: Győrben tanuló szlovákiai magyar anyanyelvű nők névadásának és névhasználatának vizsgálata 377
KOVÁCS ANDRÁS: Hogy hívnak? Adalékok a kárpátaljai magyar személynévhasználathoz 386
BALLA ANDREA: A rendszerváltások következményei a kárpátaljai magyar személynévhasználatban 394
†SZÉCSÉNYI ISTVÁN: Udvariassági elemek angol, német és magyar nyelvű EU-s levelekben 398
HARDINÉ MAGYAR TAMARA: A teológia szakmai nyelvhasználata. Terminológiai (szemantikai) vizsgálódások 403
APRÓNÉ G. ÁGNES: Kommunikáció és érdekérvényesítés 413

Terminológia-politika műhely 419
FÓRIS ÁGOTA: A magyar terminológia-politika elvei, a gyakorlat és az elmélet viszonya 421
FÓRIS ÁGOTA – B. PAPP ESZTER: A terminológiai szabványosítás és harmonizáció a nyelvi jogok érvényesítésének szolgálatában 429
TAMÁS DÓRA: Terminológiai adatok soknyelvű dokumentálása 434
BÖLCSKEI ANDREA: A szabványosítás online forrásai a Kárpát-medencében 439
BÉRCES EMESE: Helyesírás és terminológia-politika 445
GAÁL PÉTER: Az online szótárak szerepe a magyar–magyar nyelvhasználatban 451
H. VARGA MÁRTA: Egy magyar nyelvű nyelvészeti terminológiai szótár fölöttébb szükséges voltáról 457
MÁTIS BERNADETT: A sportterminológia mint a terminológia-politika eszköze 463
ZABÓNÉ VARGA IRÉN: A műszaki terület terminológia-politikája 472

NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ 479

ELŐSZÓ

Az 1988-ban útjára indított Élőnyelvi Konferenciák – talán elsőként a magyar tudományosságban – kezdettől fogva szervezett kereteket teremtettek a magyarországi és határon túli magyar nyelvészek találkozására, szakmai kapcsolataik kiépítésére és megerősítésére, egymás kutatási eredményeinek megismerésére, megvitatására. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a magyar tudományosság „határtalanításában", a magyar–magyar tudományos kapcsolatok és együttműködés területén a nyelvészek járnak elől jó példával. Az Élőnyelvi Konferenciák kapcsolatteremtő szerepét jelzi az is, hogy a kezdetben kocsikerékszerűen (egyik évben magyarországi helyszínen, a következőben valamelyik kisebbségi magyar közösségben) rendezett konferenciák helyszínei között (a magyarországi Budapest, Szeged, Nyíregyháza és Bük mellett) szerepelt már Kolozsvár, Újvidék, Bécs, Nagymegyer, Párkány, Nyitra és Ungvár, s ezen városok sorához csatlakozott 2010-ben Beregszász is. A magyar társasnyelvészek 16. nemzetközi szakmai találkozójára ugyanis „Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban" címmel a kárpátaljai Beregszászon, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézetének szervezésében került sor 2010. szeptember 15. és 18. között.

A konferencia témaválasztását az indokolta, hogy miközben a 21. századi Európában egyre többet hallunk a globalizációról, a határok légiesítéséről, a multikulturalizmusról, a jogállamiságról, a demokráciáról és az emberi jogokról, az államok jelentős része kiemelt figyelmet fordít polgárai nyelvi jogainak szabályozására. S bár a nyelvi emberi jogok iránt fokozatosan nő a figyelem, a nyelvpolitikát és a nyelvi jogok gyakorlati alkalmazását gyakran tudománytalan nyelvi mítoszok, nyelvészeti kérdésekben laikus politikusok és értelmiségiek által támogatott ideológiák határozzák meg.

Azok a nyelvészek, akik kutatják a nyelvi emberi jogok, valamint a nyelvpolitika, a nyelvi mítoszok, ideológiák és a nyelvhasználat összefüggéseinek kérdéskörét, jól tudják: a hozzá nem értők a legjobb szándékkal is hatalmas károkat okozhatnak különböző mítoszok alapján. A magyar nyelvpolitikát is jellemző nyelvpolitikai koncepciótlanság, illetve a *laissez fair* nyelvpolitika legalább olyan veszélyeket rejt magában, mint az asszimilációs célú nyelvi jogi szabályozás. A 16. Élőnyelvi Konferenciát azért szenteltük a nyelvi mítoszok, ideológiák, valamint a nyelvpolitika és a nyelvi jogok témakörének, mert bízunk abban, hogy a kutatók közötti párbeszéd közelebb vihet a valós helyzet feltáráshoz, a tudománytalan mítoszok leleplezéséhez, az ideológiákkal való szembenézéshez. Titkon azt is reméltük, hogy legalább a konferencia idején a politikusok és a szélesebb közvélemény figyelme is a nyelvi tolerancia, a nyelvi emberi jogok felé irányul, és akár még az is elképzelhető, hogy nyelvi, nyelvpolitikai kérdésekben a döntéshozók egyszer majd a szakértőket is meghallgatják, mielőtt a nyelvhasználatot, a nyelvi emberi jogokat befolyásoló nyelvtörvényeket, rendeleteket alkotnak, nyelv és oktatás kérdésében döntenek.

Nagy örömünkre szolgált, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező konferenciára rekord számú jelentkezés érkezett. Végül a beérkezett előadásvázlatok elbírálása után mindösszesen 70 előadás hangozhatott el a tanácskozáson. A konferenciának összesen 144 regisztrált résztvevője volt.

Szeptember 16-án délelőtt – *Orosz Ildikónak*, a Rákóczi Főiskola elnökének, illetve †*Soós Kálmánnak*, az intézmény rektorának köszöntője után – plenáris előadást tartott *Szépe György* (Pécsi Tudományegyetem), *Petteri Laihonen* (Jyväskyläi Egyetem és Debreceni Egyetem), *Tánczos Vilmos* (Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár), *Lanstyák István* (Comenius Egyetem, Pozsony és Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely) és *Beregszászi Anikó* (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász).

A plenáris előadásokat követően két szekcióban folytatódtak az előadások: Nyelvpolitika, nyelvi jogok; Nyelv, kétnyelvűség, oktatás. Elsőként szerveztek az Élőnyelvi Konferenciák történetében terminológia-politika műhelyt, melynek munkájára szintén ezen a napon került sor. Másnap délelőtt szintén három szekcióban folytak az előadások: Nyelvi ideológiák, nyelvi mítoszok; Nyelvhasználat, nyelvi változás, nyelvcsere; Identitás, sztereotípiák, nyelvi attitűdök.

Az Élőnyelvi Konferenciák hagyományaihoz híven a tudományos előadások mellett kulturális események is színesítették a rendezvény programját. A regisztrált résztvevők (előadók, érdeklődők, doktoranduszok, egyetemi és főiskolai hallgatók, a sajtó képviselői) beregszászi városnézés keretében megismerkedtek a várossal és a Bereg-vidéki Múzeummal. Csütörtökön sor került három kötet (Kontra Miklós *Hasznos nyelvészet*, Borbély Anna, Hattyár Helga és Vančoné Kremmer Ildikó szerk.: *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, valamint Csernicskó István szerk., *Megtart a szó: hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*) bemutatójára. Ezt követően Orosz Ildikó, a Rákóczi Főiskola elnök asszonya, illetve †Soós Kálmán, az intézmény rektora fogadáson látta vendégül a nemzetközi tanácskozás résztvevőit. Emellett az érdeklődők péntek este megtekinthették *Szomjas György*: *Portréfilm egy kalotaszegi prímásról: Neti Sanyi* című dokumentumfilmjét, majd szakmai beszélgetésre került sor *Halmos Bélával*, a film zenei szerkesztőjével, amit a művész rögtönzött hegedűkoncertje és közös népdaléneklés zárt.

A konferencia egész napos kárpátaljai kirándulással ért véget a Beregszász–Munkács–Munkácsi vár–Szolyva–Vereckei-hágó–Szarvasháza–Beregszász útvonalon.

A konferencia során döntés született arról is, hogy a következő, XVII. Élőnyelvi Konferenciát a Szegedi Egyetem szervezi 2012-ben.

Ez a kötet, melyet kezében tart az Olvasó, a 16. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadások írott, szerkesztett anyagát tartalmazza. A beérkezett tanulmányok mindegyikét felkért lektorok véleményezték (akik lelkiismeretes munkáját ezúton is köszönjük), s a bírálók véleménye alapján végül 57 írás került a gyűjteményes kötetbe.

Beregszász, 2011. június 30.

A kötet szerkesztői

PLENÁRIS ELŐADÁSOK

Regisztráció
N - Z

NYELVI JOGOK A HELSINKI ZÁRÓNYILATKOZATTAL MEGKEZDETT KORSZAKBAN

SZÉPE GYÖRGY

Language rights after the age of Helsinki Final Acts

Author – as participant and researcher – tries to survey the history of humantarian law in the age after the Helsinki *Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe* (1975). He focusses on linguistic human rights by enumerating the dealings and documents of official international and European organizations. He completes his review by presenting the meetings and declarations of NGOs. He compares (in detail) two documents which both appeared in 1996: *Universal Declaration of Linguistic Rights. Declaració de Barcelona 6/6/96* and the *The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities.* The author concludes his lecture by some remarks concerning the future of linguistic human rights.

1. Előzmények

A nyelvi emberi jogok történetét 1995-ig a finnországi svéd Tove Skutnabb-Kangas és az angol Robert Phillipson (1995) könyve foglalja össze; különösképpen pedig annak Introduction [Bevezetés] című része (pp. 1–22), amelynek a két szerkesztő mellett az észt Marti Rannut is szerzője. (A két szerkesztő most egy Dániában élő világjáró professzor-házaspárt alkot, akik többször is jártak Magyarországon.)

Én magam az UNESCO nyelvi szakértői ülésein, valamint két nemzetközi szervezetben (az AILA és a FIPLV keretében) kerültem a téma közelébe. Nálam a nyelvi emberi jogok iránti szakmai érdeklődésem szinte elválaszthatatlanul összenőtt a nyelvpolitikai érdeklődésemmel. A következőkben azonban igyekszem elsősorban a nyelvi jogi mozzanatokról beszámolni. (Megjegyzem, hogy életkorom előrehaladása miatt ma már nem tudok személyesen részt venni a nyelvi emberi jogi eseményeken, ezért tanulságosabbnak tartom, hogy arról a szakaszról beszéljek részletesebben, amelyben személyesen is jelen voltam valamilyen formában.)

2. A távoli múlt

A történet a francia forradalommal indult, amikor ünnepélyesen kinyilvánították az ember és az állampolgár jogait. Ez a szimbolikus aktus erősen szemben állt az akkori (középkori hagyományokat folytató) francia királyság és franciaországi római katolikus egyház eszméivel, illetve gyakorlatával. Az előfutárok között megemlítik gyakran az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozatát is. Ez volt *az emberi jogok első nemzedéke:* a *homo politicus* belépője a modern társadalom korszakába.

A XIX. század viharaiban dagályokon és apályokon át haladt ingadozva, de sohasem süllyedt el az emberi jogok hajója. Ez a *hosszú XIX. század* (amelyet a történészek 1789-től 1920-ig tekintenek valamilyen egységnek) a francia politikai forradalom, az euro-amerikai ipari forradalom, valamint a kibontakozó világpiac hatására más kérdéseket helyezett előtérbe. A meglevő soknemzetiségű államok keretében egyre inkább kibontakoztak a „nemzeti" és „etnikai" érdekek. Középpontba kerültek a kisebbségek: védekeztek és támadtak; voltaképpen részt követeltek a többség által birtokolt jogokból: az ő egyenlőségükből, az ő hatalmukból, az ő üzleteikből, s nem utolsósorban az ő iskolájukból (annak nyelvével és kultúrájával együtt).

Ez a folyamat nem egyenes ívben folytatta a klasszikus emberjogi utat, hanem megmutatta annak visszáját is: vagyis azt, hogy a többség ugyan többé-kevésbé megszabadult a középkori hatalomtól és annak eszméitől, de a következő szükségszerű lépés az lett volna, hogy a többség képviselői a kisebbségre is kiterjesszék ezt a szabadságot – ez már sokkal nehezebb feladat volt. (Nem maradhat említés nélkül az sem, hogy ebben a korszak-

ban – vagyis a XIX. század második felében – bontakozott ki a társadalmi kisebbség érdekérvényesítő törekvése a szakszervezeti és a munkásmozgalom keretében.)

3. A két világháború közti korszak

Az I. világháborút lezáró békeszerződések alaposan átrajzolták a térképen Európának a bennünket legjobban érdeklő részét, elsősorban egyes etnikumoknak és a rájuk hivatkozó új hatalmaknak az érdekei szerint. Ugyanakkor létrejött az eurázsiai kontinens középső részén egy kísérlet az emberi egyenlőtlenségek felszámolására; erre még visszatérek.

Ebben a korszakban a Népszövetség igyekezett megszilárdítani a kialakult békét: nemcsak Európa új államai szomszédságában (ebbe beleértve bizonyos kisebbségvédelmi rendelkezéseket is). Mint ismeretes, ez a törekvés sikertelen volt. A békét sikerült megőrizni két évtizedig, de a szükséges megnyugvás nem járt ezzel együtt. A hamu alatt maradt parázs nagyon hamar felgyulladt.

Nem ez a hely, ahol a II. világháborúnak és az emberjogi kérdéseknek a viszonyáról kellene beszélni, de egyszer mindenképpen végére kell járni – nemcsak globálisan, hanem regionálisan és lokálisan is – ennek a megosztó időszaknak.

4. Az ENSZ-vonal a II. világháború után

A háború győzteseinek többfajta törekvése volt: mindenekelőtt a háború előtti *status quo* restaurálása; ez csaknem egészen végbe is ment. (Nagyon érdekes, hogy véletlenül egy olyan térségben kell erről szólnom, ahol ez nem sikerült.)

Ezután kezdődött az Egyesült Nemzetek világtörténeti korszaka. Ezzel járt egy új világrend alapjainak lerakása: pontosan annak jogi kifejezése (s ezáltal annak eszmei megerősítése). (Itt jegyzem meg, hogy a hajdani gazdasági, kulturális és etnikai kérdéskör megújítása benne is volt ezekben a törekvésekben, de ugyanakkor kívül is maradt. Ez azonban már a történészek témája.)

A mi szempontunkból több univerzális és több regionálisan vagy lokálian fontos dokumentum született ebben a korszakban. (A legtöbbjük megtalálható Skutnabb-Kangas és Phillipson hivatkozott könyvének függelékében.)

Az én felfogásom szerint ezek közül a legfontosabbak a következő ENSZ szintű dokumentumok, amelyek voltaképpen szilárd építőelemei az emberi jogok épülőben levő várának. Ezek a dokumentumok a következők:

1945: *Az Egyesült Nemzetek alapokmánya* [The Charter of United Nations];

1948: *Az emberi jogok egyetemes deklarációja* [Universal Declaration of Human Rights];

1966: *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya* [International Covenant on Civil and Political Rights];

1966: *A gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya* [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights].

Az utóbbi hármat tekintik *az emberi jogi dokumentumok második nemzedékének*: a *homo oeconomicus* jogi alapelveinek. Ezek mellett számos olyan dokumentum és deklaráció létezett, amelyet számon tartanak (a) a nemzetközi jogok történetében, (b) valamely egyéb szakmában. Érdemes volna egyszer mindezeket alaposan átnézni az anyanyelv és általában a nyelvi kérdéskör szempontjából.

Tartsuk emlékezetünkben, hogy Európában ugyanez volt a budapesti (1956-os) és a prágai (1968-as) történelmi események közötti viszonylag erőszakmentes időszak. A világ jelentős részében pedig ez volt a dekolonizáció hőskora és az amerikai (s nemcsak amerikai) polgárjogi mozgalmak időszaka.

Hadd tegyem még hozzájuk az ENSZ számára készült nevezetes Capotorti-jelentést (1979), amely az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek védelméről szól.

5. Európa Helsinki előtt és Helsinki után

A folyamatnak néhány olyan állomását emelem ki ebből a korszakból, amelyeket közelebbről láthattam.

5.1. Helsinki

1973 januárjában (ha jól emlékszem) kaptam azt a feladatot az MTA Nyelvtudományi Intézetében, hogy szedjek össze néhány olyan nyelvi vonatkozást, amelynek szerepe lehetne egy európai enyhülési folyamatban. Csak később tudtam meg, hogy az akkor kettéosztott kontinensen a magyar Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke és egy hasonló belgiumi állami tisztviselő félhivatalos tapogatózása előzte meg a Helsinkiben lezajlott eseményeket; s vagy az előkészületekhez, vagy magukhoz a tárgyalásokhoz kellettek az általam is összeszedett nyelvi vonatkozások.

A kettészakadt világ nagyon hosszú tárgyalások után (1973. július 3. és 1975. augusztus 1. között) jutott el a konferencia lezárásához. Mint ismeretes, az 1975-ben aláírt Helsinki Zárónyilatkozatban 35 európai aláíró országnak (beleértve az Amerikai Egyesült Államokat, Kanadát és Izraelt, valamint a Vatikánt) első számú vezetője ünnepélyesen kinyilatkozta, hogy Európa békéjének és biztonságának ügyében meghatározzák az együttműködés alapelveit. A nehezen haladó tanácskozások végén három kosárba gyűjtötték össze a javaslatokat. Az első kosár az európai biztonság kemény politikai és a katonai aspektusait tartalmazta; a második kosár a biztonság gazdasági és környezeti aspektusaira vonatkozott (beleértve a gazdaság fejlesztését, a tudományokat és a környezet védelmét); a harmadik kosár pedig a biztonság emberi aspektusait tartalmazta, másként szólva a kulturális szempontokat. Ebbe a harmadik kosárba került bele egy viszonylag rövid rész a nyelvekről (különösképpen a kevéssé oktatott európai nyelvekről), valamint a fordításról. A Zárónyilatkozat hat egyenlő értékű szöveggel készült: angol, francia, német, olasz, orosz és spanyol nyelven. (Hamarosan megjelent magyar fordítása is: egy Magyarországon, egy másik Jugoszláviában.)

Nem ez az alkalom, amelyben a Zárónyilatkozatot – akár csak fő vonalaiban – be kellene mutatni. Az emberi jogokra vonatkozó két elemére mégis szükséges felhívni a figyelmet: az egyik az emberi jogoknak és szabadságjogoknak (beleértve a gondolkodás, a lelkiismeret, a vallás és hiedelem szabadságát) a tisztelete; a másik a népek egyenlő jogai az önrendelkezésre.

Megemlítem, hogy nem könnyű szigorú kronológia keretében beszámolni a Helsinki „follow-up"-ról, vagyis az események követésének többféle folyamatáról.

A *Helsinki Zárónyilatkozat* szövegét a bécsi székhelyű, International Social Science Council nevű (és 22 „keleti" és „nyugati" ország támogatásával működő) szervezet állította munkájának középpontjába. Az ő általuk koordinált nemzetközi kutatócsoport dolgozta fel a szövegrészek megfelelését hat fő nyelv viszonylatában. Erre szükség is volt, mert a hat hivatalos nyelv párhuzamos szövegének összevetése során több érdekes probléma derült ki az egyes szövegek formájáról és politikai jellegzetességeiről.

A bécsi székhelyű központ Európa – akkori – két felének egymáshoz közelítését tartotta feladatának; ezzel kapcsolatban többé-kevésbé szemiotikai-filológiai jellegű tanácskozásokat szerveztek. (Ezek közül a legelsőt Budapesten rendezték 1984-ben, később egy másikat Pécsett is.) A munka végeredménye pedig a Zárónyilatkozat hat nyelvű szövegének együttes kiadása lett egy informatív előszóval és a budapesti alkalmazott nyelvész Dániel Tamásnénak a kulcs-szavak megfeleltetéséről készített gyönyörű és nagyon tanulságos összeállításával. A Helsinki Zárónyilatkozat előkészítésének és érdekes mene-

ének leírása megtalálható több könyvben, amelyek közül legnevezetesebb John J. Maresca, amerikai fő tárgyaló és Ljubivoje Ačimović, jugoszláv küldöttségvezető könyve.

A Helsinki Zárónyilatkozatnak több országban volt „utánkövető" [follow-up] konferenciája. 1984-ben Budapesten épp a kulturális kérdések kerültek elő; sajnálatosan, jóformán teljesen mellőzve a nyelvi szempontokat. Több szó esett a fordításról, majd a nyelvi jogokról a belgrádi és a madridi konferenciákon.

A Helsinki Zárónyilatkozat nyelvi részével azután az UNESCO foglalkozott több szakértői ülésen; ezeken is részt vettem. Voltaképpen ez a sorozat tekinthető a kooperatív európai nyelvpolitikai gondolkodás egyik első műhelyének. A mi szempontunkból is nevezetes volt az 1980. évi budapesti szakértői ülés, amelyen a központban még „Európa kevéssé oktatott nyelveinek" kérdése állt, de amelyen nyilvánvalóvá vált, hogy a következő lépés a nemzeti és etnikai kisebbségek nyelvének kérdésköre. Az 1983-as madridi „utánkövető" konferencia hatására, azt követően néhány nappal Kisinyevben, az akkor még nem független Moldávia fővárosában kapott először nyilvánosságot a Szovjetunióban a nyelvi jogi diskurzus. (Ott voltam; nekem jutott az a lehetőség, hogy a madridi előrelépésekről beszámoljak az erre felkészületlen vendéglátóknak. S itt jegyzem meg, hogy ebben az időben már több nemzetközi és országos szervezet tűzte napirendjére a nyelvpolitikát és a nyelvi jogok vizsgálatát; ezek egy részén is jelen voltam: majdnem hogy több volt belőlük a szükségesnél. Ezekről is szólni fogok a következő pontban.)

5.2. Helsinki után

Ahogy a helsinki értekezleten, úgy a koppenhágai értekezleten sem voltam személyesen jelen (bár az utóbbira kaptam meghívást mint független szakértő).

Ebben a korszakban nagyon sok esemény történt, amelyek kihatással voltak az emberi nyelvi jogokra, illetve a kisebbségi jogokra. (Ezeknek a részletesebb bemutatására most nem tudok kitérni.) A legfontosabbak a következő alapvető dokumentumok (az én válogatásomban):

> *A gyermekek jogaira vonatkozó egyezségokmány* [The United Nations Convention on the Right of the Child] (ENSZ, 1989)
>
> *Az EBEÉ Konferencia az Emberi Dimenzióról második ülésszakának dokumentuma* [The Document of the Second Meeting of the Conference on Human Dimension of OSCE] (Koppenhága, 1990)
>
> *Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási nyelvi kisebbségekhez tartozók személyek jogairól* [The United Nations Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious or Linguistic Minorities] (ENSZ, 1992)
>
> *A regionális vagy kisebbségi nyelvek kartája* [European Charter for Regional or Minority Languages] (Az Európai Tanács Parlamenti Közgyűlése, 1992)
>
> *1201/1993. számú Ajánlás az Emberi Jogok Egyezménye Kiegészítő Jegyzőkönyvére a Nemzeti Kisebbségek Jogairól* [Recommendation on an Additional Protocol on the Rights of Minorities to the European Convention on Human Rights] (Az Európai Tanács Parlamenti Közgyűlése, 1993)
>
> *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek védelméről* [Framework Convention for the Protection of National Minorities] (Európa Tanács, 1995)

6. Nyelvi jogi akciók

Ezeknek esetében nem adok részletesebb tájékoztatást; ezek az adatok hozzáférhetők a témához kapcsolódó rövid bibliográfia műveiben.

6.1. Recife 1987

Az AIMAV nevű belgiumi székhelyű nemzetközi szervezet elsősorban a kultúrák közötti kommunikációval foglalkozott (főleg az akkori Európában). Akkori elnöke Marcel de Grève (voltaképpen inkább irodalomtörténész, mint nyelvész) különféle okokból kiterjesztette az érdeklődését Brazíliára is, ahol Francisco Gomes de Matos (nemzetközileg is jól ismert alkalmazott nyelvész) társaságában rendezett egy szívszorítóan érdekes konferenciát a nyelvi emberi jogoktól. Ezen részt vettek szociolingvisták, alkalmazott nyelvészek, jogászok, emberjogi szakértők, kulturális antropológusok, pedagógia-kutatók, szociológusok, valamint néhány dél-amerikai indián törzs képviselője. Jelen volt Paolo Freire professzor, a *Pedagogy of the Oppressed* aktivista szerzője, meg Don Hélder Câmara érsek, a szabadság teológiájának legismertebb képviselője. (A konferencia-részben én az európai (kisebbségi) anyanyelvi nevelési kérdésekről beszéltem.) A konferencia után Recife város jogi karán alkottunk meg egy nyelvi jogi deklarációt; ebben fejtettük ki nyomatékosan, hogy miért van szükség egy nyelvi jogi dokumentumra az ENSZ szintjén.

6.2. Párizs 1989

A francia forradalom 200. évfordulója alkalmából Párizsban az Association Française des Professeurs de Langues Vivantes egy nagy nemzetközi konferenciát rendezett. (Nekem a szereposztásban a bevándorlók nyelvi szocializációjának témája jutott.) Azt követően az UNESCO székházában gyűlt össze két tucat szakember egy nyelvi jogi deklaráció megszerkesztésére. Ekkor került be a nyelvi jogok közé az idegen nyelvek tanulására és a tanulandó nyelvek kiválasztására vonatkozó jog.

6.3. Pécs 1991

A Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes (melynek az előbb említett AFPLV ugyanúgy tagja, mint a MANYE) Pécsett tartotta XVII. Világkongresszusát, amely minden nehézség ellenére nagyon jól sikerült. Ebben az esetben is külön „kongresszus-utáni" szemináriumon vitattuk meg a nyelvi jogok kérdéskörét. Az itt megfogalmazott Pécsi Deklarációban vált elfogadottá, hogy az anyanyelv használatának a joga alapjognak tekintendő. Ezen a kollokviumon kísérletet tettünk az addigi emberjogi megközelítésnek és a kisebbségek jogi kérdéskörének harmonizálására. (A Pécsi Deklaráció ugyan ismeretessé vált a szakmában, mégsem terjesztette tovább sajátjaként a FIPLV, mivel annak brit elnöke voltaképpen megvétózta azt.)

6.4. Fribourg 1994

A svájci Fribourg-ban, abban a városban, amely épp akkoriban átmenőben volt a német nyelvi zónából a francia zónába, rendezte az Institut du Fédéralisme a „Jog és Nyelv IV. Nemzetközi Kongresszusá"-t. Ez rávilágított arra, hogy a jogászok közül is sok szakembert foglalkoztat a jognak, a nyelvnek és különösen a kétnyelvűségnek az összekapcsolása, azon belül is a nyelvi jogok témaköre. A jogászok közül a kanadai (québeci) franciák keltettek nagyon jó benyomást. Ezen a konferencián már jelentkeztek a Baltikum és a Balkán vadonatúj kérdései. (A konferencia gazdag kötete nagyon későn jelent meg, s nem született külön záródokumentum ezen a magas szintű seregszemlén.)

6.5. Barcelona 1996

A kutatásban – mint hallottuk – több szakma is vállvetve dolgozott, de a katalánok fordítottak az ügyek menetén, és csodálatos erőfeszítést tettek arra, hogy az ő spanyol királyságon belüli sikeres nyelvi törvényeik alapján elinduljon egy nemzetközi mozgás. A cél az volt, hogy a nyelvi jog megfelelő súllyal bekerüljön az emberi jogok listájába. Voltaképpen a katalán PEN Club elnökének volt az ötlete a nyelvi jogok kidolgozása. A nagy autonómiával rendelkező katalán tartományi kormány felkarolta az ügyet, s az

UNESCO katalóniai központját, valamint a CIEMEN nevű (katolikus jellegű) nemzetközi kisebbségkutató központot kérte fel a szervezésre. Ők hamar megtaláltak egy ideális partnert: a nemzetközi PEN Clubot, amely már a két világháború között is sokat tett a népek közötti kölcsönös megértés érdekében. Én az előkészítő konferenciasorozatnak tizenvalahányadik összejövetelébe kapcsolódtam be mint az UNESCO keretein belül működő LINGUAPAX nevű nemzetközi projektum képviselője. A zárókonferencián képviseltette magát a magyarországi és a romániai magyar PEN Club (Markó Béla költő és politikus például francia nyelvű előadást is tartott).

A barcelonai nyilatkozat jobban beleépült a történelembe és körültekintőbben vette figyelembe a szociolingvisztika és pszicholingvisztika eredményeit, mint a megelőző dokumentumok. (Kiváló szociolingvisták, alkalmazott nyelvészek és nyelvi jogi szakértők is voltak Katalóniában, meg az általuk meghívottak között.) Abból indultak ki, hogy egy bizonyos szint feletti nyelvi közösségek esetében nem határozhatja meg tagjaiknak nyelvhasználati jogait az, hogy önálló államisággal rendelkeznek vagy egy másik ország keretében élnek. Fogalmi hálójukban ilyen módon ugyanabba rovatba kerülhetnek a katalánok (Spanyolországon belül) és az erdélyi magyarok (Románián belül). Mindkét nyelvi közösségnek ugyanolyan nyelvi jogok és hozzájuk tartozó intézmények járnak, mint a két említett ország többségi csoportjainak. Emellett kiterjesztették a figyelmüket a kisebb nyelvi csoportokra, akármilyen módon kerültek is oda, ahol vannak.

A barcelonai deklaráció aláírása a régi egyetem teljes mediterrán pompájú aulájában történt meg; a négy nyelven – spanyolul, katalánul, angolul és franciául – végigolvasott szöveget olyan örvendő közönség előtt írták alá vagy kétszáz szervezet képviseletében, mintha a világ kollektív örök érvényű győzelmet aratott volna a nyelvi jogok ignorálásával szemben. (Én az UNESCO/ LINGUAPAX nevében írtam alá a deklarációt.)

Megalakult egy nemzetközi „utánkövető" bizottság. A katalán tartományi kormány elfogadta saját határozataként, majd tovább terjesztette a dokumentumot az UNESCO-nak. Az volt az elképzelés, hogy az UNESCO is elfogadja, utána pedig felkerül a nyilatkozat az Egyesült Nemzetekhez, s majd, körülbelül 2012-re az ENSZ külön határozatban beiktatja az emberi jogok közé a nyelvi jogot. – Nem így sikerült: két európai ország képviselői (Nagy-Britanniából és éppen Spanyolországból) – máig érthetetlen módon – voltaképpen meghiúsították azt, hogy a dokumentumot az UNESCO elfogadja. Ilyen módon el sem jutott az Egyesült Nemzetekhez.

6.6. Hága 1996 / Oslo 1998

Az európai integráció keretein belül az EBESZ (vagyis Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet), amely a Helsinki Értekezlet után megalakított EBEÉ (vagyis Európai Biztonsági Együttműködési Értekezlet) folytatta az emberi nyelvi jogok gondozását. Az EBESZ (angol nevén Organization for Security and Cooperation in Europe [OSCE]) tevékenysége a kilencvenes években kiemelkedett az akkori európai szervezetek között épp az emberjogi vonatkozásokban. (Kétségtelenül található egy kis proliferáció az európai politikai intézmények között.) Ez a központi szerep annak volt köszönhető, hogy az EBESZ létrehozta a nemzeti kisebbségek főbiztosának [angolul: OSCE High Commissioner on national minorities] funkcióját. Sőt ezt a funkciót egy külön kutatóközpontszerű szervezet is támogatta: ennek a neve The Foundation on Inter-Ethnic Relations, székhelye a németalföldi Hágában van. Az első főbiztos Max van der Stoel holland professzor lett, akinek mind hazájában, mind a nemzetközi porondon nagy reputációja volt már akkor. Ez a szervezet három dokumentumot készített el az első kettőnek összeállításában én is részt vettem: *A nemzetiségi kisebbségek oktatási jogaról szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések* (1996), valamint *A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslói ajánlások és az ezekhez kapcsolódó értelmező megjegyzések* (1998). (Egy harmadik

ajánlás is létrejött a svédországi Lundban a nemzeti kisebbségeknek a közéletben való részvételéről.) Ugyanez a szervezet, természetesen, egyéb kontinentális súlyú kérdésekkel is foglalkozik; nevezetes a romákról írt áttekintése is.

Ezek az ajánlások bőségesen támaszkodnak a meglevő nemzetközi jogi előzményekre. Voltaképpen egyetlen céljuk miatt foglalták össze a lehető legrövidebb formában az emberi nyelvi jogokat: az OSCE szelíd diplomáciai eszközeinek útmutatóit kívánták létrehozni. A főbiztos és tanácsadói, majd később egy „békéltető szék"-szerű intézmény törekvései arra irányultak, hogy az új Európa problémái közül az egyik legforróbbat: a nemzeti kisebbségek ügyét *emberjogi mederbe terelve* előzzék meg, enyhítsék az erőszakos és egyoldalú megoldásokat. Ezért is fordították le a földrész valamennyi nyelvére ezeket az ajánlásokat. Megjegyzem, hogy az ajánlás nem jogi kategória, hanem eljárási eszköz, de hozzákapcsolható jogi kötelezettségekhez is. Így például ha mindkét fél kéri a békéltetést, akkor az ajánlások szellemében kötelesek tenni is valamit ennek érdekében; míg ha csak az egyik fél kéri az EBESZ-t, akkor bizony ebben az esetben az ajánlás megmarad a magas szintű szakvélemény szintjén.

Mivel az ajánlások szövegének változata hozzáférhető magyarul is, azt hiszem, most azokat nem szükséges részleteznem. (A saját szerepemről csak annyit, hogy mindkét esetben, amikor részt vettem a szövegek összeállításában, igyekeztem *a nyelvi kommunikáció valamennyi funkcióját* érvényesíteni, tehát nem csupán a nyelvi közösséget jelképező funkciót.)

6.7. A barcelonai és a hágai dokumentumok összehasonlítása

A következőkben megpróbálom összehasonlítani a barcelonai és a hágai dokumentumokat. Ezt nemcsak azért teszem, mert mindkettőnek elkészítésében részt vettem, hanem azért, mert ezek voltaképpen ugyanabban az időszakban készültek. Ezzel az a célom, hogy nyelvészként (a nyelvészet bizonyos részeiben társadalomtudomány) és a fölmerülő kérdések „szakmaközi vizsgálgatójaként" rávilágítsak arra, hogy milyen széles körben váltakoznak az *emberi nyelvi jogok elsősorban a kisebbségekre vonatkozó nyelvi jogo*k dokumentumai.

1. táblázat. A két dokumentum elemeinek és szempontjainak összevetése

	A barcelonai dokumentum	**A hágai dokumentum**
Műfaj/stílus:	deklaráció/ünnepélyes	ajánlások/hétköznapi (jogi)
Térség:	globális	európai
Minek az eszköze:	egy charta (kötelező jogi eszköz) státusának elérése	konfliktusok megoldása (lágy diplomácia révén)
Alanyok:	népek: nyelvi közösségek és nyelvi csoportok	kisebbségek (államokon belül): gyermekek & szülők
Alkalmazási kör:	egyetemes	oktatásra vonatkozó
Jogi jelleg:	személyes & kollektív (territoriális)	személyes & kollektív
Gyökerek:	történelem	emberjogi filozófia
Törekvések:	politikai autonómia vagy függetlenség	béke, biztonság & együttműködés
Fogalmazók köre:	szociolingvista, politikus, író, filozófus	nemzetközi jogász, nyelvész, pedagógia-kutató, diplomata
Politikai háttér:	populizmus [„anti-imperializmus" & „politikai nacionalizmus"], regionalizmus	a „status quo" megőrzése [& az új demokráciák segítése a Nyugat 'jobbik részének' példái által]

A táblázat alapján nem kívánok külön tanulságokra jutni. Mindössze arra törekedtem, hogy a témák iránti komplex érdeklődést fenntartsam, megerősítsem.

7. A nyelvi jogi vonatkozások kiszélesítése

Végül még utalok arra, hogy a nyelvi jogi megközelítés ma már a kiszélesedés stádiumában van: részben módosult a *nyelv* műszó tartalma; másrészt összeért az emberi jogok egyéb vonatkozásaival, például a *szólás-szabadsággal* és a *médium-jogokkal*; továbbá minden nyelvészeti jellegű megközelítés előbb-utóbb megtalálja a saját transzlingvisztikai párját (elsősorban a *szemiotikában*).

Emellett azonban a lassan önállósodó nyelvpolitika mint alkalmazott interdiszciplína sem tud meglenni a nyelvi jogok aspektusa nélkül.

8. Konklúzió

Visszautalok az emberi jogok első nemzedékére, amely a *homo politicus* előre vetített jogi arcképe. Utalok az emberi jogoknak a II. világháborút követő második nemzedékére, amely a *homo oeconomicus* gondoskodásának szükséges világát körvonalazza. De hol marad a *homo sapiens*, aki mindent megtesz, hogy méltósággal túlélje a saját maga által létrehozott világ nehézségeit?

Ezt talán a kialakulóban levő makro-politikai jogok hozzák majd el (ez Patrice Meyer-Bisch svájci kutató műszava). Ezek a következők: a fejlődéshez való jog, az ökológiailag kiegyensúlyozott környezethez való jog, a békéhez való jog, az információhoz és a kommunikációhoz való jog, valamint az emberiség közös örökség birtoklásához való jog.

Valószínűleg ezek közé fog bekerülni *az anyanyelvhez (és az identitáshoz) való jog* is, amely jelenleg a kulturális jogok között van. Ehhez azonban a jelenleginél nagyobb mértékben integrálni kell az egyetemes emberi nyelvi jogokat, valamint a speciális (kisebbségi helyzethez kapcsolódó) nyelvi jogokat.

Irodalom

Ačimović, Ljubivoje 1981. *Problems of Security and Cooperation in Europe*. Alphen aan den Rijn, The Neterlands: Sijthoff – Nordhoff.

L'Acte Final d'Helsinki. Texte et Analyse 1990. Wilhelmsfeld: Gottfried Egert Verlag – Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences – International Social Science Council.

Alfredson, Gudmundur – Melander, Göran szerk., 1997. *A Compilation of Minority Rights Standards. A Selection of Texts from International and Regional Human Rights Instruments and other Documents.* Lund: Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humantarian Law.

Capotorti, Francesco 1991. *Études des droits des personnes appartenant aux minorités ethniques, religieuses et linguistiques*. New York: Nations Unies.

Daniel, Agnès 1990. Analyse sémantique confrontative des concepts-clé de l'Acte Final de la Conférence sur la Sécurité et la Coopération en Europe. In: *L'Acte Final d'Helsinki. Texte et Analyse*. 417–577.

Eide, Asbjörn 1997. The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of Minorities: Their Objective. In: *IJMGR* 163–170.

Freire, Paolo 1974. *Pedagogy of the Oppressed*. (10. kiadás.) New York: The Seabury Press.

FIPLV 1993. Human Language Rights. In: Batley, Edward – Candelier, Michel – Hermann-Brennecke, Gisela – Szépe, György szerk., 1993. *Language Policies for the World of the Twenty-First Century*. Report for UNESCO. Paris: FIPLV 40–44.

The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities & Explanatory Note 1996. The Hague: The Foundation on Inter-Ethnic Relations. és In: *IJMGR* 199–213. [Magyar fordítása: *A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások.* 1996 The Hague: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány.]

IJMGR = International Journal on Minority and Group Rights vol. 4, nr. 2.

Iriondo, Xabier – Marí, Isidor 1997. *Princípios generales de la Declaración de Derechos Lingüísticos. Aspectos de debate: punto de vista jurídico*. Pamplona: kézirat.

Junyent, Carmen 1997. *Aplicaciones de la Declaració de Derechos Lingüísticos. Aspectos estatales y regionales: medio, contactos y dinámica sociolingüística*. Barcelona: kézirat

Labrie, Normand 1997. *La politique linguistique institutionnelle de l'Union européenne dans la pespective de l'élaboration et de la mise en application de la Déclaration universelle de droits linguistiques*. Pamplona: kézirat.

Majtényi Balázs – Vízi Balázs szerk., 2003. *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény.* Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Jogtudományi Intézet – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Maresca, John J. 1987. *To Helsinki*. Durham NC: Duke University Press.

Meyer-Bisch, Patrice 1992. Proposition de classement des droits de l'homme. In: *Séminar 'Schreiben ein Menschenrecht.' Freiburg 27/28. September 1990. Rapport final*. 1990. Bern, Fribourg: Interdisziplinäres Zentrum für Ethik und Menschenrechte der Universität Freiburg. 82–84.

The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities & Explanatory Note 1998. The Hague: The Foundation on Inter-Ethnic Relations. [Magyar fordítása: *A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslói ajánlások*. 1998 The Hague: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány.]

Packer, John 1997. The Content and Aim of Minority Education from the Perspectives of International Instruments. In: *IJMGR* 171–174.

Packer, John – Siemienski, Guillaume 1997. Integration Through Education: The Origin and Development of the Hague Recommendations. In: *IJMGR* 187–198.

Phillipson, Robert – Rannut, Mart – Skutnabb-Kangas 1995. Introducion. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert szerk., 1995. *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Doscirimination.* 1–22.

The Role of the High Commissioner on National Minorities in OSCE Conflict Prevention. An Introduction 1997. The Hague: The Foundation on Inter-Ethnic Relations.

Siemienski, Guillaume 1997. Report on the Vienna Seminar on Minority Education. In: *IJMGR* 175–185.

Siemienski, Guillaume 1997. *Education rights of the minorities: the Hague Recommendations. Working Paper submitted to the Third session [of the] Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Working Group on Minorities*. [E/CN.4/Sub/2/AX.51/1997/WP.3]

Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert 1995. *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Doscirimination.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Stobart, Maitland 1997. The Importance of Minority Education Rights in the New Europe. In: *IJMGR* 156–162.

Szépe György 1996. A nyelvi jogokról A nyelvész szemével. In: *Vigilia* vol. 61, nr. 7: 501–509.

Szépe György 1996. Az anyanyelv-használat mint emberi jog. In: *Nyelvünk és Kultúránk* vol. 94–95: 101–117.

Szépe, György 1997. Some Remarks on the Education Rights of National Minorities in Central and Eastern Europe. In: *IJMGR* 105–113.

Szépe György 1997. Language policy and language rights. In: Pusztay, János szerk., 1997. *Die sprachliche Situation bei den uralischen Völkern*. Savariae [Szombathely]: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. 7–24.

Szépe György 1998. Two glotto-juridical documents of 1996. In: Erzsébet Cs. Jónás szerk., 1998. *Nyelvpolitika és nyelvoktatás. Könyv Bakonyi Istvánnak*. [Language policy and language education. A book for István Bakonyi.] Nyírgyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Megyei Pedagógiai Intézete és Továbbképző Intézete. 1–21.

Thornberry, Patrick – Gibbons, Dianna 1997. Education and Minority Rights: A Short Survey of International Standards. In: *IJMGR* 115–152.

Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert szerk., 1995. *Linguistic Human Rights*, *Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Stoel, Max van der 1997. Introduction to the [Vienna] Seminar. In: *IJMGR* 153–155.

Torner, Carles – Ramon, Oriol 1996. Declaració Universal de Drets Lingüístics. In: *Revista de Llengua i Dret* vol. 26: 301–321.

Universal Declaration of Linguistic Rights. Declaració de Barcelona 6/6/96 1996. Barcelona: Follow-Up Committee, 35 p. – Magyar fordítása: A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1996. In: *Nyelvünk és Kultúránk* vol. 94–95: 140–151.

A NYELVIDEOLÓGIÁK ELMÉLETE ÉS HASZNÁLHATÓSÁGA A MAGYAR NYELVVEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOKBAN[1]

PETTERI LAIHONEN

On the potential of the field of Language Ideologies for Hungarian sociolinguistics

The field of language ideologies was first developed by American anthropologists (e.g. Silverstein, Gal, Woolard, Schieffelin, Irvine, Kroskrity). First, their innovations in theory and methodology are briefly explicated. Secondly, a summary of Hungarian related studies by Susan Gal is provided. Thirdly, some viewpoints and findings from my previous and future research are discussed. Finally, I describe some advantages and challenges of the field of language ideologies for Hungarian sociolinguistics.

1. Bevezetés

A nyelvideológiák kutatását elsősorban amerikai antropológusok (Silverstein, Gal, Woolard, Schieffelin, Irvine, Kroskrity és mások) fejlesztették önálló kutatási ágazattá. A dolgozatom elején felvázolom, hogy ők milyen definíciókat dolgoztak ki és milyen módszertant alkalmaztak. Ezután kitérek arra, hogy a magyar nyelvvel foglalkozó kutatásokban eddig milyen interpretációk és eredmények születtek a nyelvideológiák területén. Az ágazatot eredetileg kidolgozó kutatók közül Susan Gal foglalkozik magyar nyelvközösséggel is. Az ő kutatásaiból néhány, módszertani tanulsággal szolgáló újabb részletet fogok bemutatni, és a saját kutasaimból is bemutatok néhány gondolatot. Végül felvázolom, hogy szerintem a jövőben milyen eredményekkel – illetve kihívásokkal – szolgálhat a nyelvideológiák kutatása a magyar szociolingvisztikában.

2. A nyelvideológiák módszertana

A nyelvideológiák kutatása egy viszonylag új kutatási irányzat, amelyet eredetileg amerikai nyelvantropológusok fejlesztettek ki. Nem egy szigorú elméleti, módszertani irányzatról van szó, sokkal inkább egy közös kutatási tematika, nyelvről való gondolkodásmód, kritikai világnézet. A nyelvideológiák kutatása az 1980-as években indult, a nyelvetnográfiái kutatásokat kezdték összekapcsolni a társadalomtudományban használt ideológiaelméletekkel. A tudományterület jelenleg is képlékeny, de mára részévé vált a tágabban vett szociolingvisztikának, diskurzuselemzésnek és nyelvi antropológiának.

A sok definíció (lásd Laihonen 2009a: 55) közül Susan Gal (2002: 197) meghatározása a nyelvvel kapcsolatos vélekedést, illetve a nyelvideológiák általános jellegét hangsúlyozza[2]:

> A nyelvideológiák kultúrafüggő fogalmak, amelyeket a résztvevők és megfigyelők visznek bele a nyelvbe, gondolatok arról, hogy mire jó a nyelv, mit jeleznek az egyes nyelvi formák azokról az emberekről, akik ezeket használják, illetve egyáltalában miért vannak nyelvi különbségek. Mind az egyszerű embereknek, mind a társadalomtudósoknak – nyelvészeknek, szociológusoknak, antropológusoknak – vannak nyelvideológiáik.

Röviden, a nyelvideológiák a nyelv és nyelven kívüli kapcsolatokról szóló feltételezések. Gal definícióját követve próbáltam (l. Laihonen 2009a) egy átfogó képet adni a Bánság nyelvi helyzetéről kialakított értelmezésekről. Így a vizsgálat tárgyát ugyanúgy képezték népi vélekedések, mint a tudományos írások nyelvideológiái. Ez különbözteti

---

[1] Hálásan köszönöm Lanstyák Istvánnak a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseit.

[2] Itt és máshol az angol szakirodalomból vett idézeteket saját fordításomban közlöm.

meg a nyelvideológia kutatását a hagyományosabb szociolingvisztikai irányzatokról, amelyek ragaszkodnak a két kategória különválasztásához. Fontos továbbá az, hogy kultúrafüggő gondolatrendszerről van szó. A tapasztalatom az, hogy gyakran a nyelvről vallott nézeteiben, alapfeltevéseiben különböznek már az európai kultúrák is. Például a magyarok körében a nyelvjárások általános megítélése teljesen más, mint a magyar nyelvterületen élő németeké (l. Laihonen 2009b: 66). Az elemzés hozadéka gyakran a másik kultúra nyelvideológiának megértése és ezáltal a saját ideológiánk felismerése, elemezhetővé tétele.

A nyelvideológia-fogalmat használók elhatárolódnak attól, hogy az ideológiákat „hamis" tudatként határozzák meg, ami a marxi definíció (Blommaert 2006: 509–510). Talán általános, népi definícióként is, az ideológiát sokan olyan jellegzetesen rossz dolognak képzelik, amely ferdíti a valóságot. Ezáltal szem elől tévesztik azt, hogy az igazán erős ideológia az, amit nem is veszünk észre, hanem természetesnek, normálisnak tartjuk. Továbbá nincs olyan nyelvről szóló elképzelés, nyelvet a társadalommal összekapcsoló vélekedés, amely ideológiamentes lenne.

A kutatás nem foglalkozik a nyelvideológiák valóságalapjával, és nem állítja szembe tudományos tényekkel. A babonák, mítoszok, „tudománytalan elméletek" elemzése (l. Lanstyák 2007) így nem tartozik módszertanilag a nyelvideológiák kutatásának jellegzetes körébe. Ahogy Gal (2002: 198) leszögezi, a kutatási ágazat számára nincs olyan nyelvről szóló nézet, ami „neutrális" vagy „tisztán tudományos". A nyelvideológiák mindig az illető társadalmi pozíciójával függnek össze és kapcsolódnak az adott helyzet és idő politikai és morális környezetéhez (uo.). Ilyen értelemben az ideológia a nyelvideológia elméletében neutrális és totális, vagyis minden társadalom és kultúra alappilléreiben megtalálható. Más szóval ez a társadalom és kultúra összetartó ereje is egyben (Blommaert 2006: 510).

A nyelvideológiák kutatása jellegzetesen diskurzusok elemzéséből áll, de nem tévesztendő össze más hasonló elemzési eljárásokkal. Gal (2006a) leszögezi, hogy a nyelvideológiák elemzése nem 1) az elemzett szöveg parafrázisa, 2) a szöveg valósághoz való viszonyának kritikája (jellemző általában a diskurzuselemzésre), 3) a beszélő (nyelvhasználó), a nyelv (nyelvhasználat) és a világ (társadalom) kapcsolatának bemutatása (jellemző a pragmatikára és a kvantitatív szociolingvisztikára). Végül Gal leszögezi, hogy a nyelvideológiák elemzése valójában: a beszélő, a nyelv és a világ kapcsolatáról szóló metapragmatikai/metanyelvi feltevések elemzése. Vagyis annak kutatása, hogy milyen előfeltevéseink vannak a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi és kulturális kapcsolatairól.

A nyelvideológiák keletkezéséről és jellegéről Irvine és Gal (2000) szemiotikai modellje kínál fontos támpontokat. Szerintük a nyelvideológia jellegzetesen úgy keletkezik, hogy először egy indexikális kapcsolat (egyfajta rámutató összekapcsolódás, például bizonyos nyelvjárási elemeket rutinszerűen társítunk származási régiókkal) ikonikussá válik, vagyis egy nyelvi jelenség emblematikus tulajdonsága (imázsa) lesz valamilyen nyelven kívüli jelenségnek. Például a „suksükölés"-t a nyelvművelők jellegzetesen a „(nyelvi) műveltséghez" kapcsolják. Ez a kapcsolat már emblematikussá vált, így a „suksükölés" akár magában működhet egy „műveletlen" ember leírásaként. Így pl. egy karikatúrában elég, ha valamelyik szereplő, egy amúgy műveltséget feltételező kontextusban suksüköl ahhoz, hogy egy átlagos magyar olvasó őt „bunkónak" (műveletlennek) értelmezze.

Második lépésként az adott kapcsolatot terjesztik ki más területekre is. Például amikor egy adott nyelvhez kapcsolódó vélekedést tovább terjesztenek az adott nyelvből való kölcsönszavakra. A 19. században a magyar nyelv német nyelvvel vívott státusz-

harcot a Bánságban is (egy időben állami alkalmazottaktól elvárás volt magyar nyelvhez való kötődést mutatni, pl. a vasútnál névváltoztatással lehetett eleget tenni ennek az elvárásnak), ugyanabban a korban a nyelvművelők igyekeztek a német eredetűnek vagy német mintára létrejöttnek vélt szavakat és nyelvi szerkezeteket kiűzni a magyar nyelvből. Jelenleg a státuszharc a magyar és a román nyelv között zajlik. Ez tovább terjedt a korpusz szintre úgy, hogy a bánsági magyarok szerint a román nyelvű elemek miatt „nem tiszta", „kevert" stb. a Bánságban beszélt magyar nyelvváltozat. Közben pedig a német már barátnak számít, mind a státust, mind a kölcsönelemeket illetően (Laihonen 2009b: 66). Végül, utolsó mozzanatként, az ideológiával ellentétes szempontok eltűnnek, ezeket a továbbiakban nem veszik észre. Összefoglalva: egy nyelvideológia sztereotipikus kapcsolat a nyelv és a nyelven kívüli jelenség között, ami terjeszkedik és amit e kapcsolattal ellentétes információ nem képes megingatni.

3. Susan Gal kutatásairól

A tudományág eredeti művelői között Susan Gal foglalkozott a magyar nyelvvel is. Az ő disszertációja (1979) még nem tartalmazza a nyelvideológia kifejezést, de mégis hasonló elemzések találhatók a könyvében. Például a kétnyelvű beszélők implicit metapragmatikai feltevéseire mutat rá a disszertációjában, amikor megállapítja, hogy a burgenlandi magyar nagyszülők általában magyarul beszélnek az unokájukkal, de akkor németre váltanak, amikor parancsolni, rendre utasítani akarják a gyerekeket (Gal 1979: 112–118). Vagyis, az a – valószínűleg nem tudatos – feltételezésük, hogy a kódváltás magyarról németre rámutat arra a státusbeli különbségre, ami a nagyszülő és unoka között van.

Susan Gal a disszertációja elkészítése közben már azon is csodálkozik – és talán csalódik – hogy Magyarországon nem veszik komolyan a munkáját, és a burgenlandi adatközlők nyelvéről lesújtóan vélekednek magyarországi laikusok és nyelvészek egyaránt (Gal 2006a: 13). Vagyis az erősen nyelvjárási burgenlandi magyar annak a nyelvideológiának esett áldozatul, hogy a nyelvjárásos beszéd parasztos, maradi emberi tulajdonságok ikonja Magyarországon. Emiatt inkább németül beszéltek magyarországiakkal a burgenlandiak, mert a német nyelvet nyugati, modern, jóléti emberi tulajdonságokhoz kapcsolták a szocialista Magyarországon (Gal 2006b: 166–167) .

Gal (2006b: 170) beszámol egy 80-as évek végén tartott budapesti találkozásról, ahol szerinte magyarországi nyelvészek, pedagógusok nem tudtak mit kezdeni határon túli nyelvészek, pedagógusok problémáival, viszont a határon túli nyelvészek kiválóan megértették egymást. Talán pont ezek az általa gyakran említett tapasztalatok vezetik arra, hogy több cikket is ír tudósok, nyelvészek nyelvideológiáiról. Például egy alapos, de magyarok körében nem túl ismert fejtegetést a magyar standardizáció történetéhez kapcsolódó ideológiákról (2001). Ott bemutatja többek között azt, hogy a magyar nyelv standardizációs vitáiban a Nyelvőr köré csoportosuló nyelvészek hogyan igyekeztek a magyar nyelvről, ennek szerkezetéről, szókincséről vallott nézeteit úgy bemutatni, hogy ezek kizárólag tudományos, nyelvészeti elveken alapulnak és nem egy bizonyos csoport nyelvhasználatán vagy nyelvérzékén. Ilyen értelemben az ő normafelfogásuk senkié (vagyis a tudomány felfedezi, leírja a „népnyelvet") és egyszerre mindenkié (ennek az elsajátítása által juthatnak gyakran nem magyar anyanyelvű értelmiségiek magasabb pozícióba).

A magyarországi németekkel kapcsolatos vizsgálataiban (1993, 1995) Susan Gal általában a nyelvideológiák változatosságára mutat rá. Például arra, hogy vannak domináns nyelvideológiák, amelyek általában magától értetődének tűnnek, és sokaknak a nyelvről való gondolkodás kiindulópontját jelentik. Viszont ezekkel szembeállíthatók az „ellenzéki" nyelvideológiák, amelyek kétségbe vonják, dekonstruálják a domináns

ideológiákat. Az elit szintjén bemutatja a népszámlálások körüli vitákat. Az általános nézet, hogy valakinek a nemzetiségét önbevallás alapján lehet csak definiálni. Viszont a magyarországi németek második világháború utáni deportálása az 1941-es népszámlálás adatai alapján történt. Akik mégis Magyarországon maradhattak, azok sem szívesen vallották magukat ezek után németnek vagy német anyanyelvűnek. Így a népszámlálási adatok alapján nem igen voltak németek Magyarországon és kisebbségi jogokat így nem kellett nekik biztosítani a szocialista időkben. Az 1980-as években már terjedtek más nézetek is arról, hogy mi alapján lehetne megbecsülni a magyarországi kisebbségek számát, ezek a módszerek pl. hatszor annyi németet eredményeztek (Gal 1993: 350). A népi ideológiák szintjén pl. abban van sok variáció, hogy kit tartanak németnek vagy svábnak. Van olyan általános nézet, hogy beszélni kell a nyelvet. Viszont annál erősebbnek tűnt, hogy az illető rendelkezik-e helybeli sváb családi múlttal, ilyenkor nem számít, hogy ha az illető már nem ismeri a helyi német nyelvváltozatot. Viszont vannak olyan helybeli sváb családokhoz tartozó egyének, akik beszélik a helyi nyelvváltozatot, de mégsem tartják magukat németnek/svábnak, mivel inkább nemzetközi identitást deklarálnak (Gal 1993: 350–351).

Legújabb írásaiban Gal behatóbban és általánosabb síkon foglalkozik néhány jellegzetes európai nyelvideológiával. Az elemzés célja az európai nyelvről szóló gondolatok „természetes mivoltának kérdőjelezése", történetének, konstrukciós mivoltának, és a politikai jelentőségének leírása, leleplezése (2006b: 163). Az elemzés gyakran nyelvideológiák ellenmondásait tárja fel. Egy visszatérő témája a nyelvi standard. Inou (2006: 121) alapján a nyelvideológiák kutatása szempontjából a standard vizsgálatánál a fontos kérdések a következők: hogyan lett egy nyelvváltozatból standard (hogyan szerezte meg a hegemóniát), milyen társadalmi, történeti és politikai körülmények járultak hozzá és milyen következményei vannak a standardizációnak.

Gal (2008a: 39) megállapítja pl. hogy a standard nyelvváltozatot gyakran azonosítják egy adott nemzet vagy állam feltételezett alaptulajdonságaival. Például az amerikai angol norma jellegzetessége, hogy ezzel lehet legjobban politikai igazságokat közölni. Továbbá, ahogy Amerikában mindent, ezt is költséges tanulással lehet elsajátítani, a normatív változat birtokában viszont az illető boldogulási lehetőségei nőnek. Az amerikai angol könnyen fogad idegen szavakat, ahogy az amerikai állam is nyitva áll a bevándorlók előtt (uo.).

A standardizációról Gal azt írja többek között, hogy az abban való részvétel nem elsősorban a presztízs-nyelvváltozatokban való jártasságról szól, hanem arról, hogy az illető lojalitást vállal a normatív nyelvváltozattal, amelynek az egységesítő és centralizáló oktatás, munkapiac, média és kormányhivatalok tiszteletet parancsolnak (2006c: 164). Továbbá szerinte (Gal 2008b: 226) a politikai hatalom és állam iránti lojalitás gyakran a standard nyelv reprodukcióján alapszik. Így pl. kisebbségi helyzetben a nem államnyelvi standard változatának oktatása, tanulása egy adott régióban a politikai, oktatási, munkapiaci, médiabeli autonómiára való törekvés lényeges része.

Gal (2006c:167) megjegyzi, hogy az európai politika vagy politikaelmélet a standard nyelvváltozatokon kívül nem ismer el más nyelvváltozatokat. Erre egy jó példa a Svédországban beszélt finn nyelvhez közeli meän kieli, amit a politikai elismerés végett definiáltak önálló nyelvnek, amúgy az összes többi kisebbségi nyelvváltozathoz hasonlóan csakis egy „kevertnyelvű", „degenerált" finn nyelvjárásként tartanák számon és semmiféle anyagi vagy eszmei támogatást nem kaphatna a nyelvcsere fékezésére (l. Laihonen 2009c: 132–134).

A nyelvideológiák szempontjából egy adott nyelv standardizációja nem csak egyesíti a nyelvet és annak beszélőit, hanem megoszt, és hierarchiát hoz létre. A standardizált

formák mellett más formák stigmatizációja kizárja a közösség elitjéből ezek használóit, támogatóit (Gal 2006c: 171). Kisebbségi helyzetben ezért nagyon óvatosnak kellene lenni, hogy ne öljünk meg egy nyelvet ahhoz, hogy megmenthessük. Ez történt a magyarországi német nyelvjárásokkal: A rendszerváltás környékén újraindulhattak a német nemzetiségi iskolák, viszont az ott tanított és k ö v e t e l t német nyelv nem volt köszönő viszonyban sem azzal a nyelvváltozattal, amit a helybeliek hagyományosan használtak, és akkor még sokan ismertek. (Gal 2005: 97).

Az egynyelvűséggel/kétnyelvűséggel kapcsolatos ideológiákat lehet Gal nyomán (2008a) térképek alapján elemezni. A Gal által elemzett térképek egy olyan európai szervezet térképei, amely fenntartja az eurominority.eu honlapot és többek között kisebbségi térképeket készít. A térképek megrendelői között van például az EBLUL is. A térképekről sajnos nem találtam több információt a szervezet honlapján, így csak arra szorítkozhatunk, hogy egy kisebbségi jogokat támogató szervezet készíti a térképeket, és igyekszik ezeket terjeszteni az interneten és kiadványokban egyaránt.

Elsőnek tekintsük meg az „Európai Unió nyelvei" című térképet. (http://www.eurominority.eu/version/maps/map-european-languages-eu.asp)[3]. Üdvözlendő, hogy ez a térkép a szokványos térképekhez képest megmutatja azt, hogy a nyelvi határok nemigen esnek egybe az államhatárokkal. Ugyanezen a portálon megtalálhatunk egy „magyar" elnevezésű térképet is (http://www.eurominority.eu/version/hun/minority-detail.asp?id_minorities=107) amely közelebbről mutatja a magyar nyelvterületet és környékét. Ezeken a térképeken a színek egyszerűsítve mutatják, hogy melyik területen milyen nyelvet beszélnek és milyen domináns kisebbségi nyelvterületek vannak az Európai Unióban.

Milyen nyelvideológiák állnak ezek mögött a térképek mögött? Susan Galt (2008a: 37) követve, először is a standard nyelvideológia, vagyis teljesen egységesnek mutatja a nyelvváltozatokat. Pedig számot adhatnának például arról is, hogy melyik régió nyelvváltozatának milyen presztízse/státusza van, illetve a beszélők maguk hogy állnak hozzá. Továbbá a térképek követik az egynyelvűség ideológiáját: azt a benyomást keltik, mintha léteznének teljesen egyöntetűen egynyelvű területek. Arról sem adnak tájékoztatást, hogy milyen idegen nyelveket (angol, francia, német stb.) beszélnek a különféle régiókban. Továbbá nem különböztetik meg azt, hogy milyen arányban beszélik az adott nyelvet a lakosság körében, ezért például a bánsági magyarok nem szerepelnek ezeken a térképeken. Ezért nem is csoda, hogy interjúkban gyakran „elfelejtett magyarokként" említik magukat (Laihonen 2009b: 58). Végül arról sem kapunk képet, hogy a nyilvánosságban hogyan jelennek meg az adott nyelvek (pl. megeshet, hogy egy „magyar" színnel megjelölt területen nemigen találkozunk vizuális magyar nyelvhasználattal), vagy milyen jogi státuszuk van.

Tekintsünk meg egy kétnyelvűseggel kapcsolatos térképet (http://www.eurominority.eu/version/maps/map-european-languages.asp) is, ami alapján be lehet tekinteni az Európában domináns kétnyelvűséggel kapcsolatos ideológiákba. Az előző térképekhez képest ez a térkép már elismeri a kétnyelvűséget és próbál erről is számot adni, ráadásul megjeleníti a vitatott státuszú nyelveket is. Tudniillik, a térképen a kisebbségi területek csíkos vonalakkal vannak megjelölve mint kétnyelvűségi helyzetben található nyelvek. Vagyis, a térkép azt feltételezi, hogy az összes nem államnyelvi beszelő kétnyelvű környezetben él. Ugyanakkor a többségi nyelvet beszélők nem beszélnek más nyelvet.

[3] Az itt jelzett térképek színes térképek és azért nem lehetett őket ide beilleszteni. Az internetcímek és a térképek utolsó ellenőrzése 2010. október 8-án történt.

Arról sem ad számot, hogy a kétnyelvű régiókban két egynyelvű csoport lakik-e, vagy esetleg ott mindenki kétnyelvű (vö. Gal 2008a: 37). Ráadásul a többnyelvűséget mint jelenséget nem ismeri el. Azon kívül például Finnország nagy részét egynyelvű régióként könyveli el, amikor egy hivatalosan kétnyelvű államban mindenkinek kötelező tanulni a másik hivatalos nyelvet.

Az utolsó térkép alapján is gondolom, könnyű egyetérteni Susan Gallal (2008a: 37), aki szerint ezek a térképek leginkább a standard nyelvi ideológia, egynyelvűségi ideológia és a nemzetállamok szájíze szerint készültek, vagyis az „egy nyelv egyenlő egy nemzet egyenlő egy állam" ideológia alapján mutatják be az európai nyelvi sokszínűséget amellett, hogy a nyelvi valóság sok részletét figyelmen kívül hagyják.

Természetesen most sokan arra gondolhatnak, hogy ezen térképek kritikája túlzás. Például azért, hogy grafikai, adatmennyiségi stb. korlátok miatt nem is lehet mindent egyszerre megmutatni egy térképben. Ráadásul ezek a térképek mindenképpen előrelépésnek számítanak a politikai térképekhez képest. Mégis felvetődik bennem, hogy ezen térképek csapdája az, hogy ezek elfogadásával számunkra nem rokonszenves ideológiákat (standard nyelvideológia, egynyelvűségi ideológia) kell – legalábbis hallgatólag – elfogadnunk.

4. Néhány szempont a saját kutatásaimból

A romániai Bánság jellegzetessége, ismertetőjele a többnyelvűség. Ehhez kapcsolódik egy szólás is: „Bánságban a kutyák is négy nyelven ugatnak". A valóság az, hogy a többnyelvű beszélők, többnyelvűség színterei a mai Bánságban eltűnőben vannak, bizonyos nyelveket, így pl. a német nyelv bánsági változatait már jóformán csak nyugdíjasok beszélik, és a fiatalok számára a német nyelv elsajátítása már főleg csak az iskolában történik. Viszont a helybeli magyarokkal, németekkel beszélgetve nagy becsben tartják a többnyelvűséget, szerintük is ez jellemzi leginkább a bánsági identitást. A helyi beszélők természetes állapotnak említik a többnyelvűséget, a több nyelv elsajátítását nem említik tehernek, ami azt hiszem elég ritka Európában vagy akár a magyar kisebbségek körében is. Például Finnországban a hivatalos politika szintjén példaértékű a kétnyelvűséghez való hozzáállás: a törvények azonos jogokat biztosítanak mindkét nyelvnek az összes nyelvhasználati területen. Viszont a finnek közül sokan nehezményezik, hogy miért kötelező nekik svédül tanulni az iskolában. Bánság esetében a nyelvi tények magyarázata, helyi interpretációi a leginkább érdekesek. Sőt a „tények" alapján magyar szempontból nem is olyan érdekes a régió, mivel pl. a falvak, amelyekben a kutatásunk zajlott, „papíron" olyan kevés magyarként bejegyzett lakossal rendelkeznek, hogy másnak nem is igen jutott eszébe őket kutatni.

A bánsági vizsgálataim eddigi eredményeiről olvashatnak a 15. Élőnyelvi Konferencia kötetében (Laihonen 2009d). A legújabb tervem az, hogy a bánsági nyelvideológiák történeti változásaival foglalkozzak. A nyelvideológiák soha nem erednek a semmiből, többek között történetük is van. A szövegek, diskurzusok elemzésének fontos része ezeknek a terjedéséről, átalakulásainak, történeti gyökereinek, illetve jövőbeni használataira történő utalásainak számba vétele (Gal 2006c: 173). Jelenleg azzal foglalkozom, hogy a bánsági interjúimat összehasonlítom különféle korokból származó korabeli írásokkal. Különféle korszakokról vannak pl. szépirodalmi alkotások magyar és német nyelven. Többek között igyekszem értelmezni például Herczeg Ferenc A hét sváb művét, vagy a közelmúltra vonatkozóan a Nobel díjas Hertha Müller munkásságát az azokban szereplő nyelvideológiák szempontjából. Müllernél pl. az elbeszélő arról mesél, hogy hogyan sajátította el a magyar nyelvet, illetve hogy a román nyelv milyen célokra felel meg legjobban, illetve hogyan ítéli meg a helyi német közösséget és nyelvet. Azon kívül a Bánságról szóló könyvek jellegzetesen tartalmaznak az alapnyelven kívüli

részeket is, ezek a részek mit árulnak el? Milyen ideológiát tükröznek pl. a magyar nyelvű részek Hertha Müller műveiben? Ezekre a kérdésekre remélhetőleg nemsokára válaszokat tudok adni.

5. Miért hasznos a nyelvideológiákkal foglalkozni?

Végül, néhány pontban igyekszem összefoglalni, hogy milyen szempontok alapján hasznos a nyelvideológiákkal ismerkedni, kísérletezni a magyar nyelvvel foglalkozó kutatóknak. Először is a nyelvideológiák kutatása elsősorban kvalitatív kutatás és anyagközpontú elemzés. A magyar szociolingvisztikában eddig például kevésbé tudták az interjúkat hasznosítani. A nyelvideológiák elmélete újabb szempontokat kínálhat az eddig nyelviattitűd-fogalmat hasznosító nyelvi jelenségek megítélésével kapcsolatos kutatásoknak (l. Laihonen 2008). Így újabb eredmények születhetnének a metapragmatikai kutatások területén is (vö. Bartha 1992).

A magyar standard elemzése nyelvideológiák szempontjából (l. Inou 2006) viszont újabb fordulatot hozhatna abban a vitában, ami a magyar standard elméleti és gyakorlati (nyelvpolitikai) kérdéseiben van. Ugyanakkor lehetne az indexikális fogalmak alapértelmezéseit elemezni (Silverstein 1998: 128), ahogy ezt például a nemzetfogalommal teszi Szilágyi N. Sándor (2002). Így általában is a magyar nyelv kutatásának alapjait újra lehetne gondolni, többek között erre jó meglevő példa Benő Attila (2007: 8) kezdeményezése a magyar nyelvészet határtalanítására.

Ugyanakkor tudatában kell lennünk a nyelvideológiák kutatásának korlátaival és provokatív oldalával is. A kutatási irányzat alaptevékenysége az ideológiák kritikája. Azaz kritikus fényben tünteti fel az ideológiákat, hogy (át)láthatóvá tegye ezeket. Továbbá célja az ideológiák leírása, nem értékelése tudományos, erkölcsi, politikai stb. szempontból. Vagyis nem létezik „arkhimédészi pont", nincs kikezdhetetlen kiindulópont, erkölcsi vagy politikai előfeltevés. Így többek között kellemetlen következtetéseket is hozhat akár a saját nyelvideológiáinkról. Továbbá, a kutatásnak nem célja konstruktív segítséget nyújtani a például a nyelvi tervezés számára. A nyelvi jogok területén is inkább a kutatásban érdekelt a tudományterület, mint aktív politikai részvételben, ami jó néhány szociolingvista törekvése. Például Susan Gal (2002: 204) azt írja a nyelvi jogokról: „Minden érvelés a nyelvi jogokról, illetve arról, hogy milyen kapcsolat van a nyelv és az embercsoportok között, mindig ideológia … Nekünk tudósoknak felelősségünk van ezeket elemezni és kritizálni, relativizálni." A nyelvideológiákkal foglalkozó írások jellegzetesen azért kritizálják a nyelvi jogi aktivistákat, hogy ugyanazokat az ideológiákat – általában a standard vagy egynyelvűségi nyelvideológiát – követik, mint a hatalmon levők.

Végül, a nyelvideológiák kutatása egyfajta nyelvészeti historiográfiának is felfogható. A nyelvészek nyelvideológiáival való foglalkozás segít a tisztánlátásban és abban a fontos feladatban, hogy a saját pozíciónkat megtaláljuk. Másfelől akár a nyelvpolitika is hasznát veheti. Kontra Miklós (pl. 2009: 88) ismert mondása, hogy a magyar nyelvpolitikában a tények nem számítanak. Ilyen értelemben a nyelvideológiák akár fontosabbak is lehetnek, mint maguk a tények, amelyeket interpretálnak.

Irodalom

Bartha Csilla 1992. Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció? Megjegyzések az erdélyi menekültek nyelvhasználatában észlelhető változásokról. In: Kontra Miklós szerk., 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica, Series A. Studia et dissertationes, 9. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 19–28.

Blommaert, Jan 2006. Language Ideology. In: Brown, Keith (editor-in-chief). *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second edition, vol. 6. Amsterdam: Elsevier. 510–521.

Benő Attila 2007. Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban. In: Maticsák Sándor szerk., 2007. *Nyelv, nemzet, identitás I.* Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság: Debrecen–Budapest. 7–12.

Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.

Gal, Susan 1993. Diversity and Contestation in Linguistic Ideologies: German Speakers in Hungary. In: *Language in Society* 22: 337–359.

Gal, Susan 1995. Cultural bases of language use among the German speakers in Hungary. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 93–102.

Gal, Susan 2001. Linguistic theories and national images in nineteenth-century Hungary. In: Gal, Susan –Woolard, Kathryn A. eds., 2001. *Languages and Public: the Making of Authority*. Manchester: St. Jerome Publishing. 30–45.

Gal, Susan 2002. Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power. In: Keresztes László – Maticsák Sándor szerk., 2002. *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen: Debreceni Egyetem. 197–204.

Gal, Susan 2006a. Language, its stakes and its effects. In: Goodin, Robert E. –Tilly Charles eds., 2006. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 376–391.

Gal, Susan 2006b. Migration, minorities and multilingualism: Language ideologies in Europe. In: Stevenson, Patrick – Mar-Molinero Clare eds., 2006. *Language Ideologies and Practices*. Basingstoke: Palgrave Macmillian. 13–27.

Gal, Susan 2006c. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. In: *Social Anthropology* 14/2: 163–181.

Gal, Susan 2008a. Language and Political Space. In: Auer, Peter – Schmidt, Jürgen R. eds., 2008. *An International Handbook of Linguistic Variation.* Berlin: Mouton de Gruyter. 33–50.

Gal, Susan 2008b. Hungarian as a minority language. In: Extra, Guus – Gorter, Durk eds., 2008. *Multilingual Europe: Facts and Policies*. Berlin: Mouton de Gruyter. 207–232.

Inoue, Miyako 2006. Standardization. In: Brown, Keith (editor-in-chief). *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second edition, vol. 12. Amsterdam: Elsevier. 121–127.

Irvine, Judith and Gal, Susan 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: Kroskity, Paul ed., 2000. *Regimes of Language: Ideologies, Polities and Identities*. Santa Fe: School of American Research Press. 35–83.

Kontra Miklós 2009. A focihoz és a pedagógiához mindenki ért, a nyelvhez meg a politikus is. In: *Korunk* 5: 87–95.

Laihonen, Petteri 2008. Language Ideologies in Interviews: A Conversation Analysis Approach. In: *Journal of Sociolinguistics* 12/5: 668–693.

Laihonen, Petteri 2009a. *Language Ideologies in the Romanian Banat: Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylä Studies in Humanities 119. Jyväskylä: University of Jyväskylä.

Laihonen, Petteri 2009b. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabómihály Gizella szerk., 2009. *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV.* Dunaszerdahely: Gramma. 47–77.

Laihonen, Petteri 2009c. A finn nyelvpolitika. In: *Magyar nyelvjárások* 47: 119–143.

Laihonen, Petteri 2009d. Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Borbely Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *15. Előnyelvi konferencia: Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest: Tinta, 321–330.

Lanstyák István 2007. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Ágnes – István Lanstyák – Pozsgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely: Gramma. 174–212.

Silverstein, Michael 1998. The uses and utility of ideology: A commentary. In: Schieffelin, Bambi – Woolard, Kathryn – Kroskrity, Paul eds., 1998. *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford: Oxford University Press. 123–148.

Szilágyi N. Sándor 2002. Nyelvében él a nemzet. In: *Regio* 2002/4: 159–177.

CSÁNGÓ NYELVIDEOLÓGIÁK

TÁNCZOS VILMOS

Ideology of language of the Moldavian Csángós

The essay summarizes the most important theses of the ideology of language referring to the language and use of language of the Moldavian Csángós beginning from the first half of the 19th century until today. Due to the fact that Hungarian speaking Moldavian Csángós did not partake in the processes of the formation of the modern Hungarian nation the ideological theses referring to the language of the Csángós have evolved in a highly unique way. The essay presents the way in which the ideological theses have appeared in different scientific and political discourses about the Csángós, and it also examines the popular concepts referring to language that define the everyday, practical use of language by the Moldavian Csángós.

Bevezetés: a nyelvideológiák

A nyelvideológia terminus tág értelemben az élő nyelvről szóló teljes gondolatrendszert jelenti. Eszerint ide tartoznak mindazok az eszmék, nézetek és hiedelmek, amelyek megmagyarázzák a nyelvhasználatot (pl. mire jó a nyelv? mit jeleznek a nyelvi különbségek? hogyan viszonyuljunk a nyelvi változásokhoz? hogyan alakítsuk a gyermekek nyelvi szocializációs gyakorlatát? stb.) és ennek megfelelően kijelölik a közösség által követendő nyelvi eszményt.[1] A nyelvideológiák úgy szabályozzák a nyelvhasználatot, hogy ezt a gyakorlatot egy magasabb tudományos vagy vallásos-filozófiai-morális szinten is igyekeznek megalapozni.

Nyelvideológiai tételeket nemcsak a politika és a nyelvtudomány, azaz az értelmiség fogalmaz meg. Léteznek népi nyelvideológiák is, amelyek egy adott közösségen belül megszabják a nyelvhasználatot, ugyanis minden közösségnek szüksége van arra, hogy a nyelvi helyzeteket értelmezze, ezért az alapvető nyelvi kérdésekről mindig kialakul egy közvélekedés, amely ideologikus formában mutatkozik meg. A népi eszmerendszer a nyelvről kialakított tudást ugyanúgy igazságként jeleníti meg, mint a nem népi ideológiák. A népi nyelvideológiákat azért kell komolyan vennünk, mert míg a felülről jövő politikai és nyelvészeti nyelvideológiák csak közvetett kapcsolatban vannak az élő nyelvvel, azaz mindig csak valamilyen viszonyulásra kényszerülnek, a népi nyelvideológiák valóban gyakorlati jellegűek. Amazok csak a nyelvről alkotott külső, olykor egymással vitatkozó vélekedések, emezek pedig a közösség előtt elfogadott igazságok, amelyeknek vitathatatlanul közük van a valós nyelvi folyamatokhoz. A népi nyelvi kategorizációk mindig hétköznapi tapasztalatokra épülnek, létük alapvető feltétele, hogy kiállják a gyakorlat próbáját. A népi nyelvideológiák az autentikus népi kultúra részei, és figyelemmel követésük azért is fontos, mert végső soron maguknak a nyelv használóinak a vélekedéséről van szó saját nyelvi gyakorlatukról.

A népi nyelvideológiák tételei megfogalmazódhatnak explicit kijelentésekben is (Például: „Ahány nyelvet beszélsz, annyi ember vagy."; „Román kenyeret eszel, beszélj hát románul!"; „Előbb románul tanítjuk otthon, aztán úgyis megtanul az utcán magyarul." stb.), de ahhoz, hogy ilyen proverbiumszerű kijelentések elhangozzanak, a nyelvi tudatosság pillanatnyi felébresztésére, azaz különleges nyelvi helyzetre van szükség. A népi nyelvideológiák tételei általában implicit módon vannak jelen a nyelvi megnyilatkozásokban, azaz működésük nem tudatos, de bármelyik pillanatban tudatosítható és explicitté tehető. Felfoghatjuk úgy is, hogy a verbálisan meg nem fogalmazott

---

[1] A fogalmat ilyen tág értelemben használó Michael Silverstein (1979), Judith Irvine (1989), Susan Gal (2002) és Jeff Verschueren (2004) nézeteit összefoglalja: Laihonen 2009: 323.

implicit ideológiák voltaképpen szociálpszichológiai jelenségek. Vannak olyan kutatók, akik a nyelvi ideológia és nyelvi attitűd terminusokat szinonimaként kezelik (Összefoglalásukat lásd: Bartha 2007: 85–87).

Az implicit jelleg a népi nyelvideológiák alapvető jellemzője. Emiatt vizsgálatuk jellegzetesen diskurzuselemzés: a kutatónak mindig arra kell figyelnie, hogy a különböző diskurzusokban hogyan fogalmazódnak meg a nyelvhasználatról szóló normák, hogyan szabályozza egy közösség a nyelvhasználatot. Ez tehát a nyelv metapragmatikai elemeinek vizsgálata.[2]

A népi nyelvideológia is ugyanúgy történeti jelenség, mint minden más ideológia vagy mint a népi kultúra egésze. Ezért a nyelvről való népi vélekedések kapcsolatát az ún. „magaskultúrából" jövő ideológiákkal történeti perspektívában kell vizsgálni. Fontos kérdés, hogy a nyelv népi értelmezésébe hogyan épültek be az értelmiség által kialakított diskurzusok. Az egyházi élet, a politika, az oktatás, a média, a tudományos nyelvelméletek értelmezései ugyanis bekerülhetnek a népi vélekedések közé, annál is inkább, mivel ezeknek a kívülről jövő ideológiai rendszereknek gyakran éppen az a céljuk, hogy a népi nyelvideológiát a rendelkezésükre álló eszközökkel átalakítsák. Általában sem a népi, sem a nem népi nyelvideológiák nem érthetők meg a történeti perspektíva figyelmen kívül hagyásával és a tágabb, nem nyelvi természetű ideológiai összefüggések ismerete nélkül.

A jelen tanulmány a moldvai csángók (a továbbiakban: *csángók*[3]) nyelvére és nyelvhasználatára vonatkozó legfontosabb nyelvideológiai tételeket veszi számba, kitérve az értelmiség részéről jövő nyelvideológiák népi recepciójára.

1. A „felvilágosult" nyelvszemlélet: a barbár idióma

A *De Propaganda Fidei* római szervezet misszionáriusai a moldvai csángók nyelvét a 17–18. század folyamán a művelt nyelvekkel, mindenekelőtt az olasszal és a latinnal, illetve a román államnyelvvel állítják szembe, és ebben az összefüggésben általában barbár nyelvnek tartják. Ez a megbélyegző nyelvi attitűd ekkor még nem a nyelvi nacionalizmus megnyilvánulása, hanem egy sokkal régebbi, a középkori latinos műveltségben gyökerező „felvilágosult" nyelvideológia kifejeződése, amely által az egyházi értelmiség a népnyelvhez való viszonyát Európa-szerte megfogalmazta. Moldvában, ahol az idegen misszionáriusok és a helyi vallásos közösségek viszonya éppen a nyelv nem ismerete miatt, de egyéb okok miatt is mindig feszült volt (Jerney 1851: I. 34; Benda 1989: I. 42–48; Tóth 1988: 141–144), a helyi nyelv leértékelése a magyarul nem beszélő egyházi értelmiség részéről teljesen érthető volt.

Ez a régi gyökerekkel rendelkező lekicsinylő értelmiségi attitűd a 19. század első harmadában bekerült, majd máig ható érvénnyel beépült az ébredő modern román nacionalizmus ideológiai rendszerébe. Petrás Incze Jánostól tudjuk, hogy az 1830-as évek második felében C. J. Magni, a moldvai misszió pápai prefektusa a magyar nyelvet úton-útfélen gúnyolja, „ökör bőgésnek, szamár ordítású kiejtési nyelvnek" nevezi, misszionáriusait a román nyelv használatára kényszeríti, román nyelvű iskolákat

---

[2] A nyelvészek elkülönítik az explicit és implicit nyelvideológiákat (ismertetésüket lásd: Bodó 2009: 341–344), de ez a merev szembeállítás, nem helyénvaló, hiszen egyetlen egységes tudati rendszerről van szó. Úgy vélem, helyesebb a nyelvideológiai tételek explicit és implicit kifejeződéséről beszélünk.

[3] A tanulmányban a *csángó* szót kizárólag a *moldvai csángó* szinonimájaként használom. *Moldvai csángó*nak nevezem Románia Moldva nevű országrészének csaknem teljes, ma a nyelvcsere falvanként különböző stádiumában lévő katolikus népességét. Ez a népcsoport zömében – néhány jobbára beolvadt, kisebb lélekszámú más közösségtől eltekintve – magyar eredetű. Ebben az értelmezésben a moldvai csángók lélekszáma a 2002-es népszámlálás szerint 232 045 fő, a még magyarul beszélők lélekszáma pedig – egy 2008-2010-ben végzett saját felmérésem szerint 48 752 fő (21%) (Tánczos 2011).

szervez. Emiatt – és egyéb visszaélések miatt – összeütközésbe kerül a Moldvában szolgáló magyar minorita lelkészekkel, akik „felszólaltak és nyelvüket férfiasan védeni kezdették", sőt elöljárójuk magatartása ellen tiltakozva Rómához fordulnak. Az „apostoli vizitátor" attól való féltében, hogy a magyar diplomáciai nyomás következtében elveszti hivatalát, 1837-ben behízelgő levelet ír a Magyar Akadémiához, amelyben román nyelvű magyar nyelvtanokért folyamodik, azt állítván, hogy hívei már nem tudnak magyarul és így tanulhatják újra a nyelvüket. (Petrás 1979: 1312–1313)

Ezzel a régi gyökerű nyelvi attitűddel függ össze, hogy a moldvai csángó falvakban beszélt archaikus nyelvet a román közgondolkodás ma is alacsony értékű nyelvnek, a maradiság kifejezőjének, nevetségesnek, komolytalannak tartja, és nap mint nap stigmatizálja. A nyelvi stigmatizációt fejezik ki a következő, megbélyegző román kifejezések: *corcitură* ('kevert, korcs'), *talmeş-balmeş* ('összevisszaság, zűrzavar'), *limbă păsărească* ('madárnyelv'), *idiomă aiurea* ('céltalan, összevissza idióma'), *grai aparte* ('sajátságos nyelvjárás' – gúnyos hangsúllyal mondva) stb. E szemlélet szerint maga a *csángó* (román: *ceangău*) szó is 'korcsiturát', 'alacsonyrendűt', 'elmaradottat' jelent, helyette a *moldvai katolikus* (román: *catolic din Moldova*) lenne az értéksemleges, modern terminus, amelyet a csángók etnonimaként használhatnának.

A csángók hagyományos nyelvének megőrzését célzó Magyarországról vagy Erdélyből jövő törekvéseket a román nacionalizmus ezen az ideológiai alapon minősíti úgy, hogy a lokális tradíciókhoz való ragaszkodás nem más, mint a csángók erőszakos kirekesztése az általuk is óhajtott modernizációs folyamatokból. A nyelvcserét kierőszakoló román nyelvi nacionalizmus az államnyelven történő modernizációt tekinti legfőbb értéknek, és a csángó hagyományos kultúra magyar oldalról jövő romantikus eszményítését, a kulturális primitivizmus átesztétizálását pedig vehemensen elutasítja. Sever Mesca, a szélsőségesen nacionalista Nagyrománia Párt (PRM) alelnöke egyik parlamenti beszédében 2000-ben így fogalmazott: *„Azt javaslom, hallgassák meg ezeknek a románoknak, pontosabban a csángóknak a felháborodott kiáltásait, akiket úgy csalogatnak, mint a 2–300 évvel ezelőtti Afrika vadjait a jelenkor gyöngyeivel."* (Tampu 2009: 93) Felix Măriuţ, Budapesten szolgáló csángó pap 2010. január 30-án egy általa szervezett fórumon sértésnek nevezte azt a képet, amelyet a magyar média, internetes oldalak és könyvek a Csángóföldről forgalmaznak, mert ezek csak az ottani elmaradottságot tárják fel. (Forrás: *http://www.ercis.ro/actualitate/viata.asp?id=20100174*–2011-03-13)

A tradicionális „barbár nyelv" elutasítása és a korszerű román nyelven történő nyelvi szocializáció igenlése ma az egyik legfontosabb tényezője a moldvai csángók nyelvcseréjének. Ebben az ideológiai kontextusban az Moldvai Csángómagyarok Szövetsége (a továbbiakban: MCSMSZ) „magyaróra" programjához is a korszerűtlenség, a barbárság, a műveletlenség konnotációi társulnak, ami miatt az egész program szimbolikusan aláértékelődik. Az oktatási program egyik tanára így számol be egy ilyen nyelvi eseményről Újfalu (Nicolae Bălcescu) faluból, ahol épp akkor szervezték meg az oktatást: *„Amikor megkérdeztem, hogy mi a véleményük, hogy lesz magyar tanítás, azt kérdezték, a magyar nyelv az milyen nyelv? De az idősebbek beszélnek rendesen a gyerekeikkel, az utcán is magyarul köszönnek egymásra, sokszor hallani lehet: »Dícsértesszék az Isztennek!« Egy napon, amikor a gyerekek mentek haza a magyar óráról, a szomszédok azt mondták nekik, hogy megint »paraszt órára voltak«. Néhány embernek a magyar egyet jelent a parasztsággal, butasággal. Nem számba véve ezeket a beszédeket, megkezdtem az új tanévet, a gyerekek jönnek az órákra."* (Forrás: *http://www.csango.ro/index.php?page=fe_oktatasrol* – 2011-03-13) Az értékítéletet kifejező 'paraszt' szó itt az 'egyszerű, közönséges, nyers, durva' egyértelműen pejoratív jelentésben szerepel, amely a szó elsődleges, melléknévi jelentése volt a régi magyar nyelvben, és amelyet a moldvai csángó nyelvjárás máig megőrzött.

2. A romantikus nyelvszemlélet ideológiái

2.1. A nemzeti nyelv egysége

A magyar értelmiségi elit érdeklődése a 19. század 30-as és 40-es éveiben ébredt fel a moldvai csángók iránt, és ez az érdeklődés hangsúlyozottan irányult a nyelv kérdésére.

A 19. század első felének nemzeti romantikája a nemzeti nyelvet goethei *ősjelenség*ként (Urphaenomenon) fogja fel, olyan kulturális termékként, amely kifejezi a magyar nemzeti szellem igazi, eredeti természetét. Az egyetlen tiszta magyar nyelvtől való eltéréseket romlás eredményének tulajdonítják, amely különböző okokkal (például mostoha történelmi viszonyok, értelmiség hiánya, idegen nyelvi hatás stb.) megmagyarázható, de ugyanakkor a nyelvi tisztaság megőrzése etikai imperatívusz is. Petrás Incze János moldvai csángó származású katolikus pap, folklórgyűjtő 1838-ban a Magyar Akadémiához írt levelében vitába száll Schedel (Toldy) Ferenccel, az akadémia titkárával, aki úgy vélekedik, hogy a moldvai magyarok egy része „megfeledkezett nemzeti nyelvéről", más része pedig „elromlottan beszél". Petrás tagadja a nyelv romlott mivoltát, noha elismeri, hogy a moldvai magyarok nem beszélnek „grammatica szerint", de megjegyzi, hogy vannak falvaik, ahol olyan tiszta a beszédük, „hogy már az a magyar hazában is elegendő volna", sőt nyelvük könnyebben érthető, mint egyik-másik magyarországi tájegység magyar nyelve. (Petrás 1979: 1313–1314) A reformkori értelmiség tehát *magyarnak* ismeri el a moldvai csángók nyelvét, csupán a „romlottság" mértéke képezi a vita tárgyát. Erre vonatkozóan 1941-ben Döbrentei Gábor is több kérdést intéz Petrás Incze Jánoshoz.

2.2. A nyelvi eszményítés és irányai

A romantikus korszak nyelvideológiájának van néhány olyan tétele, amely azóta is újra és újra felbukkan a csángók nyelvéről való magyar közgondolkodásban.

a) Ősiségkeresés, mitizálódás

A nemzet őseredeti nyelvének keresése tipikus romantikus gondolat. Mivel a nemzeti nyelvet ősjelenségként fogják fel, és a népre úgy tekintenek, mint az ősi magyar kultúra őrzőjére, így természetszerű, hogy a romantika korában Moldva titokzatos eredetű magyar lakóit azzal „gyanúsítják meg", hogy ők a magyar nyelv őseredeti változatát beszélik. Ezek az eredeztetés elméletek (például a honfoglalás kori magyarságtól való származtatás elmélete, az ún. „kun elmélet" stb.) sorra megdőltek ugyan, de az a nyelvideológiai tétel, miszerint a moldvai csángók nyelvére úgy tekinthetünk mint a nemzeti autenticitás kifejeződésére, ma is fel-felbukkan a mai magyar művelődési életben, irodalomban és politikai gondolkodásban. A kétségkívül archaikus és egyedi nyelvi elemek jelentősége megnő, mitizálódik. Egy budapesti vállalkozó nemrég arról próbálta meggyőzni a nála dolgozó csángó vendégmunkást, hogy az ő nyelve a legszebb, legeredetibb magyar nyelv, aki viszont kinevette a „pátront" emiatt, és a csángó nyelv romlottságára, elrománosodott jellegére hivatkozott (Csík, 2009, saját gyűjtés). Lükő Gábor 1932-ben egy csaknem teljesen elrománosodott istenhátamögötti kis csángó faluban, a Jugánból messze kirajzott Józu Porkulujban, ahol már csak a házigazda család beszélt magyarul, a háziak legnagyobb csodálkozására azt fejtegette, hogy ő magyarul tanulni jött ide, mert itt még nem németesítették el a nyelvüket, úgy, mint Budapesten. (Interjú Lükő Gáborral. Budapest, 2000. jún. 16.)

b) Nyelvi esztétizálás

A mítoszok természetrajzának megfelelően a csángó nyelvi archaizmusok feletti lelkesedés gyakran kapcsolódik össze nyelvi esztétizálással. Ami népi, az ősi, és ami ősi, az szép is – hangzik a kulturális primitivizmus esztétikájának romantikus tétele. A moldvai és gyimesi csángó nyelv költői képei, metaforái a legnagyobb magyar költőket,

írókat is varázslatba ejtették, és ma is lépten-nyomon lehet találkozni a csángó belső keletkezésű szavak szépsége, találó képszerűsége feletti lelkesedéssel is. (Néhány példa az eredeti szemléletet, metaforikus képi látást kifejező belső keletkezésű csángó kifejezésekből: *fődingás* = 'földrengés', *naputánjáró* = 'napraforgó', *esőtartó* = 'esőernyő', *buwóka* = 'kullancs', *megmásodegyesedik* = 'teherbe esik', *serény vonat* = 'sebes vonat', *csudaváró* = 'cirkuszi bűvész' stb.)

c) Egzotikum keresés

Ugyanebben a romantikus gondolatkörben értelmezhető a nyelvi egzotikumok iránti fogékonyság is. A nyelvi archaizmusokat tartalmazó csángó folklórgyűjtések, hanglemezek, filmek iránti mai nagy piaci érdeklődés bizonyára a kulturális termékek egzotikus, „érdekes" voltának is szól. Ma is sokan vélekednek úgy, hogy a moldvai csángó nyelv és folklór *mitikus megalapozottságú*: a) köze van a magyarság ázsiai eredetéhez; b) kifejez egy kereszténység előtti világképet; c) a nyelv egészen egyedi és magas szellemi minőségekkel teremt kapcsolatot, következésképpen maga is magasabb rendű.

A moldvai csángók „felfedezése" a 19. század 30-as és 40-es éveiben történt, amikor Magyarországon különösen nagy volt az érdeklődés a mesés kelet iránt. Úgy is mondhatjuk, hogy ez a felfedezés egy magyar orientalizmusba integrálódott. Jerney János őstörténész, aki az ún. „kun elmélet" híveként a 1844-ben „a Magyarok őshelyeinek kinyomozása végett" érkezik Moldvába, egy számára meglepő nyelvi realitással, az olasz misszionáriusok által megvalósított durva nyelvirtással találkozik itt, és 1851-ben megjelent könyvében már le is számol a romantikus illúziókkal: *„Forduljunk el e szívlázító képektől, miknek vidorra alakítása végett már minden kigondolható módok hasztalan kísértettek meg a nagy befolyású magyarok előtt."* (Jerney 1851: I. 34).

Az egzotikum keresés a mai magyarországi, nyugat-európai és amerikai szerzők munkáiban is fellelhető. Sokan a moldvai csángók kapcsán sűrűn emlegetik a népcsoport ősiségét, ázsiai eredetét, Etelközt, Attila hunjait és így tovább. A *National Geographic* csángó száma 2005-ben *In the shadow of Attila* [Attila árnyékában] főcímmel jelent meg, és a népcsoportot az ázsiai nomádok örökösének tartja (Viviano–Tomaszevski 2005: 67–83).

2.3. A nyelvi veszélyeztetettség: a csángó nyelvhalál mint magyar sorsszimbólum

Az a tragikumközpontú nézet, amely a magyar nemzeti nyelv egészére vonatkozóan már a 19. század eleje óta jelen van a magyar közgondolkodásban, a moldvai csángók nyelvére vonatkozó értelmezésekben a század második felében jelenik meg. „Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével" – foglalja össze ennek a szemléletnek a lényegét Tolcsvai Nagy Gábor (Tolcsvai Nagy 2009: 79). Ez a tényező a moldvai csángó nyelvről kialakított ideológiai elképzelések esetében különösen fontos, hiszen a nyelvi veszélyeztetettség ténye, illetve az erre való értelmiségi reflexiók egyidősek a moldvai csángóság felfedezésével, és azóta is folyamatosan jelen vannak a nyelvértelmezésekben.

A nyelv és a népcsoport „árvaságára", „elszakadtságára" való hivatkozás („a világ legárvább, legelfelejtettebb népcsoportja") és az ebből fakadó nyelvi veszélyeztetettség már a század második felében keletkezett ún. *Csángó himnusz*ban is benne van (*„ágról szakadt madár vagy te, / elvettetve elfelejtve", „csángómagyart el ne veszítsd"* stb.). Némileg ellentmondásos, hogy a csángó nyelv már felfedezése és romantikus eszményítése idején kezd a magyar nyelv haláláról szóló herderi prófécia metaforájává válni. A jelenséget lényeglató tömörséggel fogalmazza meg Hatos Pál: „Ez a perifériát és távolságot mozgósító narratíva

(ti. az árvaság, elszakadtság és elfelejtettség narratívája – T. V.) színre lépése óta a prognózis és prófécia intenzív és szimbolikus együttlétére van utalva. Kezdetét a modern paradoxon határozza meg: ahhoz, hogy az ébredő magyar nemzeti mozgalom felismerje a csángókban a rokont, mint elszakadtakat kellett számba venni őket." (Hatos 2009: 76)

Ma a korszerűsödést és nyelvi egyneműsödést szorgalmazó román intézmények (iskola, egyház, hivatali élet, sajtó stb.) természetesen nem értik, illetve nem akarják megérteni sem a nyelvi veszélyeztetettség, sem a nyelvi eszményítés romantikus ideológiai tételeit. Ők a helyi magyar nyelv romantikus mitizálását egyfelől azért utasítják el, mert ezt a nyelvi kulturális primitivizmus indokolatlan eszményítésének fogják fel, másfelől meg azért, mert mögötte magyar nacionalizmust sejtenek, amely szemben áll a modernizálódás jegyében történő nyelvi homogenizációval.

Az MCSMSZ „magyaróra" programja – igen helyes módon – rugalmasan viszonyul a magyar sztenderd nyelv és a helyi nyelv szembenállásához, azaz számos jelét adja annak, hogy értéket és jelentőséget tulajdonít a hivatalos intézmények által „barbárnak" és „nevetségesnek" tartott csángó tájnyelvnek is. A didaktikai program nyelvideológiája az „így is lehet, úgy is lehet" toleráns elvet követi, miközben végső célul a sztenderd magyar nyelv megtanítását és a lokális kultúra értékeinek tudatosítását tűzi ki. Ez a nyelvi értékeket relativizáló magatartás egyfelől egy esztétizáló nyelvszemléletben gyökerezik („a csángó nyelv szép!"), másfelől pedig hatottak rá azok a modern pragmatikus nyelvelméletek is, amelyek a funkcionalitásban és működőképességben látják bármilyen élő nyelv értékét („a használt nyelv betölti a maga funkcióját!").

A helyi nyelv és a magyar köznyelv szembenállásának kérdésében a népi nyelvideológia szintjén egy harmadik álláspont fogalmazódik meg, amely kifejezetten pragmatista. Azok a szülők, akik gyermekeiknek magyarórákat és faluközösségüknek magyar nyelvű misét követelnek, világosan megfogalmazzák, hogy ezt a harcot a helyi hatalmasságokkal szemben ők csak az „*igaz* magyar nyelv" megtanulása révén nyerhető haszonért hajlandók felvállalni, a helyi csökkent értékű dialektusért semmiképpen nem. Értelmezésükben az „igaz magyar" a 'valódi', 'köznyelvi', 'irodalmi', 'tiszta' szinonimája, amelyet elképzelésük szerint Magyarország fővárosában, „Budapesztában" beszélnek, és a „magyaróra" programtól ők azt várják el, hogy ezt a nyelvet a gyermekeiknek megtanítsák. Az anyanyelvi vallásgyakorlás érdekében a jászvásári püspökséghez intézett – többször megismételt és mindig teljes mértékben sikertelen – beadványok mindegyike kifejezetten a „*magyar* mise", nem pedig valamiféle „*csángó* mise" érdekében történt.

3. A pozitivista-strukturalista nyelvelmélet ideológiai rendszere

3. 1. A nyelvi identifikáció kérdése: nyelvjárás vagy nyelv?

A 19. században a szinonimaként kezelt ősit és népit a „tiszta magyarság", azaz a nemzeti jelleg kifejeződésének fogták fel, és a század végére megszilárduló pozitivista tudományeszmény is a népnyelv és az irodalmi nyelv egységes szemléletét hirdette, megpróbálva a kettőt összekapcsolni (Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond stb.). A 20. században e nyelvfelfogás folytatásának tekinthető az a pozitivista előzményekre visszamenő, de elméleti megalapozottságában saussure-i strukturalista szemlélet, amely szerint a magyar nyelv egyetlen egységes, önelvű, a homogén nyelvközösség egészére kiterjedő rendszer. A legnevesebb magyar nyelvészek (Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Bárczi Géza stb.) által képviselt felfogásban a sztenderd magyar nyelv a nyelvjárások egységesülésének eredményeként jött létre, és olyan önelvű, a mindenkori élő nyelvhasználattól, azaz a tényleges beszélőktől független abszolút nyelvi rendszert jelent, amelyben a magyar nyelv mintegy kiteljesítette önmagát, és amely eszközként mindig a beszélők rendelkezésére áll. Ez a nyelvfelfogás egyidejűleg és egyformán értékeli, egységben látja

a mai irodalmi nyelvet és a nyelvjárásokat, amelyek mind az egységes magyar kultúra lenyomatai. (Erről bővebben, összefoglaló igénnyel: Tolcsvai Nagy: 2009. 77–80)

Ez a nyelvértelmezés természetesen nem más, mint a nyelvtudomány világában alkalmazott nyelvideológia. Ideologikus gyökere abban áll, hogy ebben a felfogásban a nyelvi területi változatok megnevezésére szolgáló összes kategória – mint például: nemzeti nyelv, nyelvjárási régió és alrégió, nyelvjárascsoport, helyi nyelvjárás stb. – elvont és pusztán elméleti jellegű fogalmak, és e kategóriák egymástól való elkülönítésének nincs is biztos, egzakt módon „tudományosnak" nevezhető alapja, ugyanis a nyelvjárási jegyek folyamatos kontinuumából nem lehet kiemelni olyan általános szempontokat, amelyek alapján egy-egy ilyen kategorizációt mindig ugyanúgy lehetne elvégezni. A megalapozás elméleti bizonytalansága ellenére ez a nyelvértelmezés széles körű és eredményesnek mondható gyakorlati alkalmazást nyert a 20. századi nyelvészeti kutatásokban.

A moldvai csángók nyelvére vonatkozó legjelentősebb kutatások is eszerint a pozitivista-strukturalista nyelvfelfogás szellemében szerveződtek. Ebben a megközelítésben a csángók nyelve az elvont abszolútumként tételezett magyar nyelv egyik nyelvjárása lett, amelyen belül a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola kutatói (Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula, Murádin László és mások) az 1949–1962 között végzett hatalmas terepmunka eredményeként elkülönítették az északi csángó, a déli csángó és a székelyes csángó nyelvjárási csoportokat. (Erről bővebben: Szabó T. 1981: 482–527; Márton 1954: 376–382, 1972: 13–25; Tánczos 2004: 211–264) Ma vannak nyelvészek, akik a belső tagolás további részletezését is lehetségesnek tartják (Juhász 2003. 308).

Elméleti szempontból ugyanilyen rangú, és ugyancsak inkább ideologikus fogantatású, mintsem „biztos" tudományos megalapozottságú az a nézet is, amely nem a magyar köznyelv egyik nyelvjárásként, hanem önálló nyelvként fogja fel a csángók által beszélt nyelvet. Erre az álláspontra azért érdemes különös módon odafigyelni, mert úgy tűnik, hogy a csángók nyelvének nemzetközi jogi védelme inkább ebben a nyelvideológiai értelmezésben valósítható meg, ugyanis a magyar nemzeti nyelv egyik nyelvjárásaként nem számíthat akkora odafigyelésre, mint ha veszélyeztetett önálló nyelvként definiálja önmagát. Ezt az értelmezést szorgalmazta például Tytti Isohookana-Asunmaa európai diplomata is, aki kitartó munkájával elérte, hogy az Európa Tanács parlamentje 2001-ben elfogadta az 1521. számú ajánlást, amely Románia számára kötelezővé tette a moldvai csángó kultúra, hagyományok és nyelv védelmét. (Isohookana-Asunmaa 2001) A neves finn diplomata a magyar nyelvű misét és magyar nyelvű oktatást kérvényező Csángó szervezet vezetőinek 2002-ben (tehát már az ajánlás elfogadása után!) kifejtette, hogy az Európa Tanács a jogvédelmet csak a *csángó* nyelv és kultúra vonatkozásában tudja elképzelni, *magyar* nyelvként vagy magyar nyelvjárásként nem lehet, és nem is érdemes a csángók nyelvét megvédeni („a nagy magyar nemzetet nem szükséges megvédeni").

Azt, hogy az egyedül tudományosnak tartott leíró-strukturalista nyelvi kategorizációk nem evidencia jellegűek, hanem maguk is ideologikus alapon születtek, az is jelzi, hogy a népi pragmatikus nyelvszemlélet számára sem evidencia az, amit a nyelvtudomány egyértelműen annak vél: maguk a csángók nem tekintik saját nyelvüket sem önálló nyelvnek, sem a magyar nyelv dialektusának. Ez azért történik így, mert maguk a beszélők nem elméleti premisszák, fogalmi kategóriák alapján, hanem kizárólag gyakorlati oldalról közelednek ezekhez a kérdésekhez, és emiatt másként vélekednek mind a nyelvi identifikációról, mind a regionális belső nyelvi tagolódásról, mind a nyelvi kölcsönhatásokról.

Amikor Márton Gyula a leíró-strukturalista nyelvszemlélet alapján összeállította *A csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* című gyűjteményét (Márton 1972), azt feltételezte, hogy a szótárba felvett több ezer (egészen pontosan 2690) lexéma kölcsönszóként került be ebbe az alapvetően magyar dialektusba, azaz úgy vélekedett, hogy létezik egy rendszerszerűen leírható „tiszta magyar" nyelv, amelyben bizonyos fogalmi területeken jelen vannak román kölcsönszavak is.

Csakhogy a nyelvi kölcsönhatások újabb vizsgálatai azt mutatják, hogy egy nyelv nem egyszerűen szavakat kölcsönöz egy másik nyelvből, a hatás sokkal összetettebb és – ha szabad így mondani – mélyrehatóbb. A csángók nyelvének vizsgálataiból is kitűnik, hogy a kódváltások nemcsak szavak szintjén, hanem frazeológiai kapcsolatok, mondatok, sőt egészen nagy szövegegységek szintjén is végbemennek – az okok megvilágítása pedig a legbonyolultabb nyelvpszichológiai kérdések közé tartozik. Ha tehát Márton Gyula valahogy így fogta volna fel a román nyelv kölcsönhatását a csángóra, akkor akár a román nyelv egész szókincsét felvehette volna *A csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* című munkájába. (Ezzel a problémával ma a készülő *Csángó Szótár* szerzőszerkesztőinek, a Péntek János által irányított kolozsvári munkacsoportnak is szembe kell néznie.) Lexikális és nyelvi pragmatikai szinten tehát a csángók nyelve valamiféle erős egyveleg. A kódváltások gyakoriak, természetesek, a nyelvi szintek mindegyikére jellemzőek. Ebből kifolyólag a beszélők gyakran maguk sem nagyon tudják, hogy mikor milyen nyelven is beszélnek, és ezt rendszerint világosan meg is fogalmazzák: „*se románul, se magyarul*", „*románul es, magyarul es*", „*csak így csángóson*" – lehet hallani úton-útfélen.

A magyar értelmiség szemlátomást nem nagyon tud mit kezdeni ezzel a népi pragmatikus nyelvszemlélettel, hiszen a 19. század eleje óta megtanulta, hogy a nyelvhez előre kialakított fogalmi kategóriákkal, vagyis ideologikusan kell viszonyulni. Meghökkenünk és méltatlankodunk akkor, amikor a csángók saját nyelvüket nem tartják magyarnak, hanem egy magyar-román, sőt olykor román-magyar keveréknyelvnek, olyan „korcsiturának", amelyben a román és magyar nyelv egyformán van jelen. (Itt most nem térek ki azoknak a mulatságos eseteknek a példázására, amikor saját nyelvükben magyar szavakat tartanak románnak, román szavakat pedig magyarnak. A lényeg az, hogy tudnak a nyelvi keveredés tényéről.) A csángók értetlenkednek és húzódoznak akkor, amikor a nyelvüket „a magyarok" ideologikus kontextusban magyarnak nevezik, holott nem ideologikus viszonyulásaikban ezt a nyelvet – amint ezt Szilágyi N. Sándor kimutatta – rendszerint ők maguk is *magyar* nyelvnek mondják. (Szilágyi N. 2002: 85–86, 2006: 111)

3.2. Egy gyakorlati célkitűzés: a nyelvmegőrzés

Amennyiben öröknek és abszolútumnak fogjuk fel a nemzeti nyelveket és ezek regionális változatait, ezen az elméleti alapon csak a nyelvmegőrzés célkitűzését lehet logikusan követhető nyelvideológiai célként és egyszersmind etikai imperatívuszként megfogalmazni. A nyelvmegőrzés az abszolútumként, a priori létezőként felfogott nyelvi változat (értsd: csángó nyelv) megőrzését, tisztaságának és önmagával való azonosságának hosszú távú biztosítását jelenti. A moldvai csángókra vonatkozó diskurzusban erre vonatkozóan terjedtek el a „nyelvmentés", illetve „csángómentés" terminusok, és a nyelvmegőrzés igénye nagyon sok közéleti fórumon erőteljesen megfogalmazódott.

Az ideológiai tétel kapcsán azonnal felmerülő, jogos kérdés az, hogy a „csángómentő" értelmezésben vajon ún. „skanzen-nyelv" lesz-e a csángó nyelv? Ma is vannak ugyanis neves nyelvészek, akik a veszélyeztetett nyelvek beszélőit a hagyományos kommunikációs magatartások megőrzésére és folytatására buzdítják (például David Crystal a nyelvhalálról szóló híres könyvében – Crystal 2000), akiket mások azzal vádol-

nak, hogy eközben nem tulajdonítanak jelentőséget a modernizációnak és a megváltozó ökológiai környezetnek. (Lásd összefoglalva: Kontra 2010: 21) Végső soron nyelvmegőrzésre ösztönöz az Európa Tanács 2001-ben elfogadott 1521-es számú ajánlása is.

De lehet-e egy skanzen nyelv beszélésére kényszeríteni a beszélőket? A kérdésnek mindkét vonatkozása érdekes: lehetséges-e, illetve jogszerű-e egy ilyenszerű nyelvi befolyásolás egyáltalán.

Ami a gyakorlati megvalósíthatóságot illeti, több nyelvész vélekedik úgy, hogy a nyelvi magatartás profit-vezérelt magatartás, tehát a beszélők a lehető legtermészetesebben, logikusan viselkednek akkor, amikor a globalizáció és a piac érdekeinek megfelelően feladják az anyanyelvüket, vagyis mindig inkább önmagukat akarják megmenteni, nem pedig a nyelvüket. (Erről bővebben: Kontra 2010: 21–22.) Ez a pragmatizmus a moldvai csángók körében is megtapasztalható. Előbb láttuk, hogy amikor az egyházi értelmiség 1884 táján a román utat választotta, a csángó nyelv beszélői követték őket ezen az úton. A nyelv feladását illetően a csángó falvakban (mármint ott, ahol a nyelvcsere nem következett be már korábban) az 1962-ben lezárult kollektivizálás körüli időnek majd az 1970-es és 1980-as évek „szocialista iparosításának" volt döntő jelentősége, és ezen a nyelvpszichológiai beállítódáson az 1989-es rendszerváltás sem változtatott, a társadalmi-gazdasági ökológiai változásokhoz való adaptálódás tovább zajlott. Mindenképp úgy tűnik tehát, hogy a nyelvcsere folyamatát a beszélők opciói határozzák meg alapvetően, nem pedig a nyelv intézményi környezete.

Van olyan „csángómentő" nyelvideológia is, amely nem a globalizáció feladásában, nem a nyelvi zárványok megteremtésében látja a megoldást, hanem épp ellenkezőleg a Csángóföld gazdasági felemelkedését, a modernizációs folyamatokkal való lépéstartást tűzi ki követendő célul. Ez a cél a MCSMSZ programjában is benne van, de a modernizáció mint „csángómentő" ideológia mindenekelőtt Budapesten fogalmazódik meg. Eszerint a csángók gazdasági megsegítésének, az egészségügyi kérdések korszerű megoldásának, az új oktatási formák létrehozásának alapvető célja „a szülőföldön magyarként való megmaradás". Ezek a célok és hozzá vezető utak akár reálisak is lehetnének, hiszen a nyelvcsere megállításnak modernizációs elméleteit megfogalmazó nyelvészek között is sokan vannak, akik úgy gondolják, hogy egy népcsoport nyelvcseréje csak akkor állítható meg, ha a teljes ökológiai környezetet gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásban egyaránt a kihaló nyelv javára sikerül gyökeresen megváltoztatni, azaz, ha a beavatkozás nyomán olyan helyzet alakul ki, hogy a beszélőknek – akiknek nyelvi magatartása tudvalevőleg profit-vezérelt magatartás (Pierre Bourdieu és Salikoko Mufwene idevágó nézeteit idézi: Kontra 2000: 21) – „megéri" a saját anyanyelvüket (is) választani.

De vajon mennyi lehetősége van egy ilyen ideológia gyakorlatba ültetésének Moldvában?

Tudjuk azt, hogy a nyelvcsere az ökológiai környezet megváltozása miatt – kollektivizálás, iparosítás, ingázás, a tömegkommunikációs eszközök és egyéb kulturális intézmények által teremtett nyelvi környezet stb. – miatt indul be és válik visszafordíthatatlanná. A nyelv átörökítésében megnyilvánuló nyelvpszichológiai következmények (pl. miért kezdek a csecsemővel és a kisgyermekkel kizárólag románul beszélni a családban?) csak ennek a folyományai. Következésképpen a nyelvcsere visszafordításának reális feltétele ugyancsak az ökológiai környezet megváltozása. De milyen irányba alakítsuk ezt a társadalmi-gazdasági és kulturális ökológiai környezetet?

1. Az egyik út a „skanzenesítés" lehetne, amelyről az imént derült ki, hogy nem járható.

2. A másik – logikus? – lehetőség az volna, hogy az ökológiai környezetnek épp azokat a tényezőit változtassuk meg, amelyek a nyelvcserét az elmúlt évtizedekben előidézték. Csakhogy ez történelmi anakronizmus, mert hogyan lehetne ma semlegesíteni, illetve visszafordítani a mezőgazdaság átalakítását vagy a szocialista iparosítást, hogy csak a legfontosabb ökológiai tényezőket említsük? Pierre Bourdieu[4]-nek igaz van, amikor azt írja, hogy „nem lehet egy nyelvi kompetencia értékét megmenteni anélkül, hogy megmentenénk a piacot is, vagyis a termelők/fogyasztók termelésének politikai és társadalmi feltételeit"(Idézi: Kontra 2010: 22). Márpedig a csángók hagyományos életvilágának megmentése lehetetlen, az a „piac", amely ezt a nyelvet fenntartotta, odalett.

3. Nyilvánvaló tehát, hogy a történelem kerekének visszafordítása helyett az ökológiai környezet korszerű átalakításában, a globalizációs kihívások felvállalásában kell/ lehet gondolkodni. Ezt a cselekvési tervet azonban a magyar alkalmazott nyelvészet elmulasztotta elméletileg megalapozni. Jelen pillanatban nem tudjuk megválaszolni a következő kérdéseket: a társadalmi-gazdasági és kulturális ökológiai környezet megváltoztatása hogyan hat(na) vissza a moldvai csángók hagyományos nyelvére és hagyományos kultúrájára? a modernizációs folyamatokba való beavatkozással hogyan érjük el a kitűzött alapcélt, a veszélyeztetett nyelv megmentését? (De hogyan is válaszolhatnának erre a kérdésre a magyar nyelvészek, amikor még az előző, a szemük előtt lezajlott fázisnak, magának a csángók nyelvcseréjének mozgatórugóit sem értették meg, tehát nem is írták le?)

Következtetésként megfogalmazhatjuk, hogy a csángók nyelvcseréjének soktényezős folyamatát nem lehet egy-két tényező részleges alakításával hathatósan befolyásolni. Ezt meggyőzően bizonyította be a *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében* című 2004-ben Budapesten megjelent kötet (Kiss szerk. 2004) néhány nyelvszociológiai tanulmánya, amelyeket Bodó Csanád és a vele együtt szociolingvisztikai kutatásokat végző többi fiatal kutató jelentetett meg.

Az ökológiai környezet megváltoztatásának nyelvi ideológiája tehát utópisztikusnak bizonyul. Ez a magyar oldalról jövő ideológia – legalábbis csángóföldi vonatkozásban – elméletileg megalapozatlan, és gyakorlatba ültetésének eddigi kísérletei is csírájukban haltak el.

A Csángóföld modernizációjának kérdése azonban mindenféle nyelvi tervezéstől függetlenül megoldódni látszik. Csakhogy azok a modernizációs folyamatok, amelyek hitelesen, természetes módon illeszkednek a régió ökológiai rendszerének egészébe, a hagyományos csángó nyelvet és kultúrát belátható időn belül felszámolják. A hagyományos kultúráról való önkéntes lemondás is része ennek a folyamatnak (erről lásd: Tánczos 1995: 51–68, 1996: 174–189, 2007: 379–388).

3.3. Egy másik gyakorlati célkitűzés: a nyelv megörökítése

Ha a nyelvet nem lehet már megmenteni, ha a nyelvfenntartás nem lehetséges, akkor a nyelvet a beszélőktől független kulturális értékként meghatározó nyelv felfogás szerint az egyetlen teendő a kihalás előtt álló nyelv megörökítése. Ma a világ sok jelentős nyelvésze vélekedik úgy, hogy a kellő szakmai távolságtartással végzett megörökítés a nyelvészek kötelező feladata (erről összefoglaló igénnyel: Kontra 2010: 20–23).

A nyelv megörökítését először a leíró nyelvtudomány tűzte ki célul. Az eredetkutató romantikus nyelvészkedés után (Gegő Elek, Jerney János), miután a pozitivista tudományos szemlélet az 1880-as években egyeduralkodóvá vált Magyarországon, a

[4] Pierre Bourdieu1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Mass., Harvard University Press, 57.

moldvai csángók nyelvének leírását különböző célokkal és különböző módszerekkel végezték a kutatók. A 19. század utolsó évtizedei (Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Rubinyi Mózes), a századforduló (Weigand Gustav, Yrjö Wichmann) és a két világháború közötti időszak (Csűry Bálint) nagy nyelvészeinek munkássága mellett ide sorolhatjuk a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola (Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes, Vámszer Márta, Murádin László és mások) által 1949 után képviselt eszmeiségét is, hiszen utóbbi esetében a fonetikus lejegyzéssel, előre kidolgozott kérdőívek alapján történő nyelvi adatgyűjtés és a nyelvi atlaszban való rendszerszerű közzététel igénye alapvetően leíró jellegű volt, bár ezek alapján kétségkívül sikerült megoldani olyan kérdéseket, amelyek történeti és összehasonlító történeti kutatásokat igényeltek (például a csángók eredetének és belső nyelvi és néprajzi tagolódásának vonatkozásában).

A leíró nyelvészet tisztelte a nyelvi adatot, de lehetőségeinek a technika szabott határt. Az ötvenes évek legelején a nyelvföldrajzi vizsgálatokat végző kolozsvári nyelvészek sóvárogva tekintettek a folkloristákra, akiknek már volt magnójuk, míg ők ennek híján képtelenek voltak a csángó nyelv szupraszegmentális elemeit vizsgálni vagy szövegtani kutatásokat végezni (Márton 1954: 379–380). A technikai behatároltság egy másik megnyilvánulása volt az is, hogy a nagy erőfeszítéssel, 1949–1962 között összegyűjtött *Csángó Atlasz* két kötetben közzétett anyaga a gyenge nyomdai kivitelezés miatt nehezen használható. Így az 1950-es évekbeli nyelvföldrajzi gyűjtés anyagának mai elektronikus feldolgozása igen időszerű, és a benne rejlő lehetőségek igen nagyok. (A feldolgozás kezdetét jelző első CD-ROM kiadvány: Bodó–Vargha 2007. Az elektronikus feldolgozás lehetőségeiről lásd még: Bodó 2007b, Bodó–Vargha 2008).

4. A nyelvi liberalizmus új perspektívái és kérdőjelei

A nyelvet eleve adott kész abszolútumként tételező tradicionális nyelvészeti paradigmával szemben az utóbbi két évtizedben a csángók nyelvének kutatása terén is megerősödtek azok az újabb nyelvfelfogások, amelyek nem a priori fogalmakból indultak ki, hanem az élő nyelvi helyzetekre, azaz a nyelv gyakorlati működésére, a nyelv és ember kapcsolatára helyezték a hangsúlyt. Mivel ez a nyelvszemlélet csaknem minden ponton – azaz mind elméleti, mind gyakorlati kutatás-módszertani, mind ideológiai téren – szembefordult az addig szerves módon alakult nyelvészeti tradíciókkal, és saját módszertanát kizárólag az élő nyelvi jelenségekből kiindulva kívánta alakítani, ezért ezt az új irányultságot a továbbiakban nyelvi liberalizmusnak nevezem, még akkor is, ha nem egységes nyelvfelfogásról és semmiképpen nem teljes elméleti-módszertani rendszerről van szó.

A liberális nyelvfelfogás képviselői azonban néhány alapelvben egyetértenek:

1. A nyelv nem pusztán kommunikációs eszköz, hanem szubsztancia. Minden nyelv szerves módon hozzátartozik egy kultúrához, a kultúrát létrehozó és működtető közösséghez, azaz a nyelv voltaképpen csakis ebben él.

2. Nincsenek eleve adott, logikai megalapozottságú nyelvi kategorizációk. A nyelvi variabilitás mindig természetes válasz a környezeti kihívásokra, tehát nincsen olyan abszolút nyelv (például egységes nemzeti nyelv vagy nagyobb időtávlatban állandó nyelvjárás), amelyhez a nyelvi változásokat mérni, értékelni lehetne.

3. A nyelvi változások mindig belső funkcionális okokra vezethetők vissza, azaz ezeket a változásokat nem értelmiségiek irányítják. Az értelmiségnek nincs is jogalapja kívülről beavatkozni a nyelvi folyamatokba.

4. Az értelmiség által nyelvnek tulajdonított szimbolikus értékjelentések csak tulajdonított jelentések, amelyeknek nincs közük a nyelv valós funkcióihoz. Ugyanakkor ezek a megalapozatlanul és etikailag jogtalanul létrehozott, csak virtuálisan létező érték-

jelentések veszélyesek, mert a nyelvi nacionalizmus forrásai lehetnek. A nyelv és nemzet kapcsolat nem létezik.

5. A nyelvtörténeti kérdések lényegtelenek, mert a nyelv minden korban betölti a maga funkcióját, és ennek megfelelően a funkciójukat vesztett nyelvi elemek maguktól eltűnnek, vizsgálatukkal tehát nem is érdemes foglalkozni.

A nyelvi liberalizmusnak ezeket a tételei az elmúlt húsz évben a moldvai csángók nyelvére vonatkozó nyelvtudományi, oktatás- és egyházpolitikai diskurzusokban is megjelentek. Időszerű tehát összefoglalni a legfontosabb kérdésekre adott liberális válaszokat, megvilágítva azt a kontextust is, ahogyan ezek az eszmék más nyelvideológiákhoz valamint az élő csángó nyelvi gyakorlathoz viszonyulnak.

4.1. A nyelvi besorolás kérdése: van-e csángó nyelv?

A nyelvi liberalizmus tiszteletben tartja a beszélők által megfogalmazott „se nem román, se nem magyar" opciót, és nem mondja a csángók nyelvét sem magyarnak, sem a magyar nyelv egyik dialektusának. Ezt a vélekedést a pragmatista liberális nyelvideológiák nemcsak elméletileg alapozzák meg (az abszolút, a priori nyelvfelfogások elutasítása, dekonstrukciója), hanem mindenekelőtt arra a népi vélekedésre hivatkoznak hangsúlyosan, hogy a beszélők egy része sem nevezi saját nyelvét magyarnak, hanem inkább csángónak.

A népi öndefinícióra való hivatkozás azonban több vonatkozásban is sántít: 1. A moldvai csángók körében a magyartól való elhatárolódást kifejező *csángó* lingvonima célja a Kárpát-medencei magyarságtól való gyakorlati, tehát az egységes magyar nyelven belüli megkülönböztetés, nem pedig a nyelvi egység ideologikus kikezdése. 2. A csángók a maguk nyelvét csak ideologikus beszédben (például egy népszámlálási kérdezőbiztos vagy egy idegenből jött kutató előtt) nevezik *csángó*nak, a hétköznapi, nem ideologikus nyelvhasználatban legtöbbször úgy nyilatkoznak, hogy ők „magyarul" beszélnek és a nyelvüket is *magyar*nak nevezik (*magyarul*, *magyar szóval*, *magyar beszédvel*, *magyarosan* stb.). (Szilágyi N. Sándor néprajzi interjúk nem ideologikus megnyilatkozásait statisztikailag elemezve jutott erre a következtetésre: Szilágyi N. 2002: 85–86. Bodó Csanád több falura kiterjedő terepkutatás alapján mutatta ki, hogy a magukat nem románnak valló beszélők variábilisan használják a különböző lingvonimákat: Bodó 2005: 293–307). 3. A *csángó* etnonima eredetileg csak a Bákó környéki nem székely falvakra (ún. „déli csángók") vonatkozott, azaz mind a Szeret, a Tázló és a Tatros menti székely eredetű katolikusok (ún. „székelyes csángók"), mind a Románvásár környéki középkori magyar népesség (ún. „északi csángók") a leghatározottabban elhatárolódott attól, hogy őket mások *csángó*nak nevezzék. (A székely eredetű csoportok attitűdbeli különbözőségéről lásd: Pávai 1999: 79; Tánczos 2000: 141; Bodó 2005: 294). Ma ugyan úgy tűnik, hogy a moldvai katolikusok egésze elfogadni látszik a *csángó* megnevezést, de ez a folyamat külső hatás eredménye, azaz a népcsoport valós belső tagolódását nem ismerő székelység, a magyar média stb. egységesítő szemléletét fejezi ki. A *csángó* terminus történetileg soha nem volt a teljes népcsoport egységes belső neve, és ma is csak a magyarságon belüli megkülönböztetésre szolgál a nyelvhez és etnicitáshoz való ideologikus megnyilatkozásokban. A szó egységes lingvonimaként való használata egy külső nyelvideológiai szemlélet erőltetett érvényesítése jegyében semmiképpen nem indokolt.

Ezen a ponton a liberális nyelvideológia sajátos módon találkozik a csángókra vonatkozó román nacionalista nyelvideológiával. Utóbbi, amely szintén hallani sem akar arról, hogy a csángók magyarul beszélnének, nem teoretikusan közeledik a kérdéshez és nem is a belső önmegnevezés nem magyar (csángó) voltát hangsúlyozza, hanem a nyelvi kevertséget, nyelvi meghatározhatatlanságot tekinti a moldvai katolikusok által beszélt népnyelv fő jellemzőjének. A „korcsitura", a „madárnyelv", a „különös idióma", a „tal-

meş-balmeş" és a többi ehhez hasonló megbélyegző lingvonimák mögött az a szemlélet húzódik meg, hogy ebbe a nevetséges tájnyelvbe akár magyar elemek is bekerülhettek valaha (ezt nacionalista magyar papok moldvai működésének, esetleg székely nyelvi hatásnak tulajdonítják), de alapvetően szó sincs arról, hogy a nyelv magyar lenne, a „korcsitúra" idióma ugyanúgy lehet román is. Ha tehát a katolikus egyház kanonikus rendelkezései anyanyelvi misézést írnak elő, és ha ehhez a hívek egészen kis töredéke nagyon ragaszkodik, akkor természetszerűen a helyi püspökség tisztje, joga és kötelessége, kidolgozni a mise nyelvét ezen a nyelven, eldöntve természetesen azt is, hogy mi a hívek voltaképpeni vallásos anyanyelve. (A moldvai katolikus egyház nyelvi „logikájáról" és a magyar misét kérő híveihez való jogszerűtlen viszonyulásáról lásd: Szilágyi N. 2006: 107–112) A jászvásári püspökség, amikor – a magyar nyelvészeti liberalizmushoz hasonlóan – a csángók nyelvét önálló nyelvnek fogja fel, és ezáltal leválasztja azt a magyar köznyelvről, arra hivatkozik, hogy a magyar mise celebrálásával épp a csángók jogait sértenék meg, és így az őket ért kulturális, ideológiai hatás veszélyeztetné valódi anyanyelvüket. (Szilágyi N. 2006: 111)

Az az álláspont, miszerint a csángók nem magyarul, hanem *csángóul* beszélnek, további kérdéseket is felvet. Esetünkben a probléma nem elsősorban teoretikus-ideologikus jellegű – a kérdés természetesen így feltéve is jogszerű: ha a beszélők fölötti, egységes nemzeti nyelv létének nincs szemléleti alapja, akkor milyen szemléleti alapja van a beszélők feletti egységes csángó nyelv létezésének? –, hanem inkább gyakorlati természetű. Lévén, hogy Moldvában óriási, már-már a megértés határáig menő különbségek vannak a beszélt magyar nyelvi változatok között, ez gyakorlatilag is megkérdőjelezi a csángó nyelvközösség (illetőleg: az egységes csángó nyelvjárási régió) létét is: milyen nyelven kell a „magyaróra" programban a gyermekeket tanítani? milyen nyelven kell a tankönyveket szerkeszteni? milyen nyelven kellene misézni? stb. (A nyelvközösséget Tolcsvai Nagy Gábor az egy nyelvet anyanyelvükként beszélők közösségeként határozza meg: Tolcsvai Nagy 2009: 76).

Ebben az ideológiai-politikai kontextusban az önálló csángó nyelv tételezése tehát a korszerű európai jogi paradigmát jelenti, a moldvai magyar dialektus feltételezése ezzel szemben a „kollektivista" (értsd: nacionalista) paradigma. Csakhogy a csángó nyelvet védő, a nemzeti nyelveket dekonstruáló „européer liberális" jogi paradigma képviselőinek azzal a liberális eszmerendszeren belül megoldhatatlan gyakorlati problémával kell szembenézniük, hogy – amint ezt előbb láttuk – maguk a csángók azok, akik nem akarják a saját anyanyelvüket intézményes keretek között használni és megtanulni, mert ezt a nyelvet csökkent értékűnek vélik, aminek alapján a hivatalos intézmények által propagált nyelvi stigmatizációt is elfogadják, és megalapozottnak tekintik.

A liberális nyelvideológia eme buktatójának a nyelvészek is tudatában vannak: Jan Bloomert egy szociolingvisztikai nyelvészeti szimpozionon (2002) azt hányta a veszélyeztetett nyelveket védő nyelvészek, az ún. „nyelvi jogi paradigma" képviselői (pl. Tove Skutnabb-Kangas, Robert Phillipson) szemére, hogy amikor az őshonos nyelveket az oktatás és közélet nyelveként favorizálják, ezzel megakadályozzák az érintett csoportokat a társadalmi mobilitásban. (Idézi: Kontra 2010: 23.) A csángók, akik – nem csekély áldozatot hozva – magyarul akarnak tanulni, ezt azért teszik, mert a magyarországi vagy az erdélyi magyar társadalmi-kulturális közegben akarnak érvényesülni. (Erről a nyelvpszichológiai magatartásról bővebben: Tánczos 2008. 8–10.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy amikor a csángók „igaz románul" (kivétel nélkül mindenki), illetve emellett „igaz magyarul is" (ma már egy elég jelentős csángó kisebbség) is akarnak tanulni, akkor ők maguk lesznek azok, akik nem támogatják a nyelvfenntartó oktatást, értve ezalatt a helyi tájnyelvet, az ún. „csángó nyelvet" (már amennyiben ilyen

létezik). Azt, hogy ehhez a döntéshez, ami végső soron saját nyelvi kultúrájuk feladását jelenti, joguk van, liberális alapon elég nehéz volna megkérdőjelezni.

Ez az önellentmondás akkor válik nyilvánvalóvá, ha szembehelyezzük azokkal a nyelvideológiákkal, amelyek az egyén nyelvcseréhez való jogát és a személyes identitáshoz való jogot védelmezve, nem tartják jogszerűnek a privát etnicitás közintézmények általi támogatását, és ennek megfelelően azt is helyeslik, ha egy társadalomban az oktatást is a nyelvcsere szolgálatába állítják, vagyis ha az iskolákban is megvalósítják az oktatási nyelvirtást. Például John Edwards kanadai nyelvész írta 1984-ben: „[A nyelvfenntartó oktatás] direkt adminisztratív beavatkozás az identitás megtartásába, vagyis azt a nézetet tükrözi, hogy a sokféleség nemcsak helyeslendő, hanem támogatása a hivatalos politika szintjére emelendő." J. Edwards ilyen értelmű nézeteit Kontra Miklós ismerteti, egyszersmind rámutatva arra is, hogy ez a nyelvideológia figyelmen kívül hagyja a hatalom és az erőszak kérdéseit (Kontra 2010: 24–25). Márpedig az erőszak és a megfélemlítés tényezője a moldvai csángók nyelvcseréjében is igen lényeges szerepet játszott, ezt tanúsítják az 1830-as évek óta folyamatosan érkező tudósítások. Ilyen körülmények között a Moldvában zajló nyelvcserét nem lehet, illetve nem szabad választásnak, valamiféle természetes jelenségnek tekinteni. Az a nyelvész, aki azért, hogy saját merőben elméleti nyelvpolitikai modelljét működőképesnek higgye, eltekint az erőszak és a megfélemlítés külső körülményétől, attól, hogy adott esetben a nyelvcsere kikényszerítéséről (is!) szó van, nemcsak tájékozatlan (ehhez talán még volna joga), de etikátlan is. Úgy tűnik tehát, hogy a liberális nyelvideológiákat a hatalmi erőszaktól évszázadok óta meghatározott „csángó nyelv" vonatkozásában csak némi cinizmus árán lehet működtetni.

A paradox helyezet kialakulása szükségszerű, hiszen az ún. „csángó nyelv" tételezése ugyanúgy nem liberális képzet, mint a nemzeti nyelvek vagy ezek dialektusainak elméleti és gyakorlati „megszerkesztése". Nem lehet úgy szembehelyezkedni az egyik „kollektivista" ideológiával (nemzeti nyelv, dialektusok stb.), hogy ez a szembehelyezkedés maga is „kollektivista" jellegű legyen („csángó nyelv"), amely ráadásul gyakorlati vonatkozásban sem állja meg a helyét (nagy nyelvi különbségek Moldvában, a beszélők elutasító magatartása az ún. „csángó nyelvvel" szemben stb.).

4.2. A „csángómentés" elutasítása

A kutatás tárgyához való viszonyulás etikai kérdése minden társadalomtudomány örök dilemmája. Az egészen sajátos helyzetben lévő moldvai csángók esetében a nyelvi és kulturális veszélyeztetettség tagadhatatlan ténye – mindenekelőtt a saját értelmiség hiánya – különösen élesen vetette fel ezt a kérdést. A Kárpát-medencei magyar értelmiség nagyobbik része a 19. század középső harmada óta sokszor kinyilvánította, hogy cselekvően kíván beavatkozni a moldvai nyelvi asszimilációs folyamatokba, és kívánatosnak tartaná, ha ezek a folyamatok leállnának, illetve visszafordulnának. Gyakorlatilag azonban hathatós külső beavatkozásra alig volt lehetőség, aminek az lett az eredménye, hogy a román nacionalizmus szolgálatában álló helyi egyházi és világi értelmiség, a természetes nyelvi asszimilációs folyamatokra ráerősítve, mára a teljes népcsoportot a nyelvcsere utolsó stádiumába juttatta.

A beavatkozás gyakorlati lehetőségei ma is erősen korlátozottak, tehát a liberális nyelvészeti ideológiák ezzel kapcsolatos mai kérdésfelvetései merőben elméletinek tűnnek. Ennek ellenére érdemes kitérni rájuk, egyfelől azért, mert a moldvai csángók nyelvi helyzetének elemzése sok vonatkozásban valóban újszerű nyelvészeti következtetésekkel kecsegtet, másfelől azért, mert ezekre a felvetett kérdésekre a gyakorlat szintjén is választ kell adni.

A „nyelvi skanzen" – előbb részben már tárgyalt – etikai vonatkozását illetően a liberális nyelvi ideológia határozott álláspontja az, hogy jogi szempontból maga a beszélő ember mindig fontosabb a nyelvénél, következésképpen a nyelvésznek hagynia kell, hogy a beszélők saját jól felfogott kommunikatív gyakorlatukat követve veszítsék/veszejtsék el a nyelvüket. Más szóval: magukat *a csángókat* kellene/lehetne menteni, nem pedig a csángók *nyelvét*. Ebből a nyelvészeti perspektívából nagyon élesen fogalmazódik meg az a jogi és etikai természetű vád, hogy a kollektivista eszméket valló magyar értelmiség egy túlhaladott 19. századi szemlélet jegyében paternalista módon cselekszik akkor, amikor a nyelvet és hagyományos kultúrát a beszélők akarata ellenére kívánja megmenteni. (Az elméleti kérdés összefoglalása a csángókra is vonatkoztatva: Kontra 2010: 22–23). A másik oldalról viszont ugyanilyen éles az „elefántcsonttorony" magatartás elutasítása és etikátlannak minősítése. (Erről a szembenállásról lásd: Tánczos 2001: 53–62).

A beavatkozás gyakorlati lehetetlenségét ismervén, kérdés, hogy a liberális nyelvideológia nem dimenzionálja-e túl a „csángómentő" nyelvideológiában rejlő valós „veszélyeket" és a kérdés jogi-etikai vonatkozását. A „csángómentő" alkalmazott nyelvészetnek ugyanis – amint előbb már láttuk – ma igen kevés esélye van arra, hogy Moldvában valódi „veszélyforrássá" legyen és a nyelvi közösséggel szemben etikai vétséget követhessen el. Ebben hinni kétségkívül dicséretes, a nyelvészet etikai kérdéseihez való lelkiismeretes hozzáállás jele, de a nyelvészek részéről talán mégis naiv szakmai optimizmus. Úgy tűnik, mintha a nyelvészeti liberalizmus híveinek nem is magával a problémával, hanem a problémát *másként látó* nyelvész kollégákkal és a politikusokkal volna bajuk. A moldvai csángók vonatkozásában Kontra Miklós is túldimenzionálja a nyelvészek gyakorlati lehetőségeit, az általuk teremthető „veszedelmeket", amikor erről az etikai kérdésről Salikoko Mufwene-re hivatkozva, vele egyetértően így elmélkedik: „Mufwene szerintem jogosan kérdezi, hogy azok a nyelvészek, akik a veszélyeztetett nyelvek megőrzése vagy megörökítése mellett érvelnek, milyen gazdasági alternatívákat ajánlanak e nyelv beszélőinek? Hiszen a veszélyeztetett nyelvek megőrzése a társadalmi-gazdasági ökológiai változások nélkül a beszélők anyagi romba döntéséhez vezethet. Hogyan lehet fenntartani egy nyelvet anélkül, hogy a beszélők aspirációit ne ölnénk ki? Milyen természetes körülmények kellenek a két- vagy többnyelvűség fenntartásához? Netán azt hiszik a nyelvészek, hogy a nyelvi veszélyeztetettség fogas kérdéseire a globalizáció feladás/elkerülése a válasz?" (Kontra 2010: 21).

Végezetül megemlítendő, hogy a nyelvészeti liberalizmus kritikája nemcsak a nyelvi beavatkozások jogi-etikai vonatkozására, hanem gyakorlati hatékonyságára is kiterjed. A beavatkozások ellenzői úgy vélik, hogy mivel az ún. „csángómentők" hibásan szemlélik a nyelvi folyamatok valós természetét, tevékenységük nem vezet a kívánt eredményre.

4.3. Az értékhárító magatartás

A liberális nyelvideológia és nyelvpolitika a nyelvi asszimilációs folyamatokat igyekszik „természetesnek" tekinteni, olyanoknak, amelyek magából a nyelvi ökológiai rendszer működéséből logikusan következnek. Mivel a rendszer egészébe a hatalmi viszonyok is „szerves módon" beletartoznak, ez az eszmerendszer nem szívesen vesz tudomást a hatalmi erőszak jelenlétéről, és hajlamos akkor is „szabad választásról" beszélni, amikor messzemenően nem erről van szó. A liberális modernizáció hívei és a „laissez faire" elvét doktrinér módon alkalmazva még a nyelvhalált is szívesen mondják „természetesnek", szükségszerűnek, a modernizáció szempontjából célszerűnek stb. E hozzáállás következményeként elutasítják mind a nyelvnek tulajdonított szimbolikus értékeket (szép, archaikus, egzotikus stb.), mind a nyelvi asszimiláció jelenségeihez való érzelmi viszonyulásokat, hiszen minden értéktulajdonítás és értékkel való azonosulás mögött kollektivista, tehát nem liberális eszmék húzódhatnak meg.

A fenti ideológiai premisszák alapján a nyelvi liberalizmus elhatárolódik a nyelvi veszélyeztetettség tudatosításától is, nem is szólva az ebből származó nyelvi nacionalizmusokról. Ez nyelvideológia végső soron természetesnek és fájdalommentesnek tekinti a nyelvi asszimilációt, és a nyelvi egyenlőtlenségi helyzetek érzelemmentes elfogadásában látja a megoldást.

A nyelvi asszimiláció, nyelvcsere vizsgálata nem témája a liberális szemléletű nyelvészeti kutatásoknak, sőt ez az ideológia nem egyszer kifejezetten tagadja azt is, hogy nyelvi asszimilációs folyamatok egyáltalán léteznének Moldvában. Ennek az ideológiának a lecsapódása a „román csángók" és „magyar csángók" megkülönböztetés is, ti. ezzel a kategorizációval kikerülhető a nyelvi románosodás kényes kérdésének felvetése. (Például Stan–Weber 1998, illetve ennek kritikai recenziója: Tánczos 1998: 181–195.) A nyelvi asszimiláció tagadásának egyik kifejeződése az is, ha úgy tekintünk a sajátos csángó nyelvet és sajátos csángó identitást ki nem mutató román népszámlálási eredményekre mint az egyetlen jogszerű és hivatalos hozzáállásra a csángó kérdéshez. A csángó kérdés ilyetén kezelése a nyugat-európai tudományos és diplomáciai életben – és természetesen a román nacionalista oldalon – szinte általánosnak mondható.

Ma, amikor a nyelvcsere felgyorsulása mindenki számára nyilvánvaló, kissé időszerűtlennek hat komoly tudományos diskurzusban a „kiegyensúlyozott kétnyelvűség" gondolatát felvetni. Ez az utópikus elképzelés is a liberális konfliktuskezelés egyik leggyakrabban alkalmazott módjának, mégpedig az egyenlőség virtuális megteremtésének egyik eszmei megnyilvánulása. Mivel előszeretettel hangoztatott elvről van szó, emiatt a csángó nyelvideológiák világában is számolnunk kell vele: vannak „magyar csángók", vannak „román csángók" – éljenek békében egymás mellett; vannak magyar nacionalisták is, vannak román nacionalisták is – harcoljunk közösen ellenük; nekünk is vannak múltbeli sérelmeink, nekik is vannak múltbeli sérelmeik – felejtsük hát el őket közösen; a csángók tanuljanak meg románul és tanulják meg a saját nyelvüket is – legyenek ily módon teljes értékű emberek stb. A gond ezekkel a szép eszmékkel rendszerint az, hogy a megteremtett egyenlőség csupán az eszmék szintjén, tehát csak virtuálisan létezik, a valóságban pedig rendszerint erős egyenlőtlenségi helyzetek állnak fenn, amelyeket épp ezekkel az utópikus teóriákkal lehet elfedni. (Lehet, hogy ezek az elméletek épp ezért bizonyulnak olyan hasznosnak a politikusok számára?)

A moldvai csángók nyelvére vonatkozóan a Joshua Fishmann-féle bilingvis diglosszia (sőt esetleg triglosszia!)[5] teóriájaként ismert elméletnek a lecsapódása volt az a felvetés, hogy amennyiben a moldvai csángók nyelvhasználatára vonatkozóan sikerülne kidolgozni ennek gyakorlati modelljét és kodifikálni, majd megerősíteni az egyes nyelvváltozatokat, ez megállíthatná az erőteljes nyelvi asszimilációs folyamatokat, és gyakorlatilag is megmentheti a szórványhelyzetbe került, és erősen stigmatizált moldvai magyar nyelvváltozatokat. A csángókkal foglalkozó magyar nyelvészek közül

[5] A diglosszia klasszikus értelemben, Charles A. Ferguson szerint a beszélőnek azt a képességét és beszélési gyakorlatát jelenti, hogy a beszédhelyzetnek megfelelően képes váltogatni a köznyelvet (E változat) és anyanyelvjárását (K változat). (Lásd: Ch. Ferguson: Diglosszia. In: Pap Mária–Szépe György szerk. 1975. *Társadalom és nyelv*. Budapest, 291–317.) Joshua Fishmann szerint a diglosszia sajátos esete, amikor az anyanyelvjárás (K változat) mellett egy ettől különböző idegen államnyelv lesz az E változat. (Lásd: J. Fishmann: Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and withouth bilingulism. In: *Journal of Social Issues* XXIII. 1967/2: 29–38.) A moldvai csángóban elképzelhető a fenti helyzet, sőt itt triglossziát jelenthet az az eset, amikor valaki ismer és használ egy kevert anyanyelvjárást (K változat), továbbá ismeri és használja mind a magyar, mind a román nyelv sztenderd változatait (E1 és E2 nyelvváltozat) is.

Sándor Klára képviselte ezt az álláspontot. (Sándor 1996, 2000). Ezeknek az utópikus elképzeléseknek az volt a hátrányos következményük, hogy elterelték a figyelmet a moldvai csángók között zajló valós asszimilációs folyamatokról és a nyelvi tervezés szükségességéről. A diglosszia gyakorlati működőképessége és a nyelvi egyensúlyi helyzet kialakítása kapcsán Péntek János már az erdélyi magyar nyelvjárásokról szólva is erős kételyeket fogalmazott meg (Péntek 2001: 161–165), tehát egy ilyesféle modell működésének Moldvában nyilvánvalóan még ennyi esélye sincs. A nyelvészeti utópiák utopikus jellege akkor vált valóban nyilvánvalóvá, amikor az ezredforduló táján tényleges szociolingvisztikai kutatásokra került sor, és ennek nyomán a csángóföldi nyelvi folyamatok megítélésében egy realisztikusabb szemlélet vált meghatározóvá (Bodó–Heltai–Tarsoly 2003: 67–72; Bodó 2004: 37–66, 2005: 293–307, 2006: 89–106, 2007a: 160–174, 2007c: 123–142; Bodó–Eriş 2004: 67–96; Heltai 2004: 125–135; Heltai–Tarsoly 2004: 118–124; Benő 2004: 23–36 stb.).

A valóságban nem egyenlő minőségek egyenlőnek nyilvánítása a legveszedelmesebb ideológiai elfogultságok közé tartozik, és a gyakorlat szintjén romboló hatása lehet. Alkalmas arra, hogy ennek leple alatt a valóságban a legnagyobb egyenlőtlenségek újratermelődhessenek. Továbbá alkalmas a másként gondolkodók diabolizálására, kirekesztésére is, arra, hogy a nyelvi jogvédelem valós formáit nacionalistának, szélsőségesnek minősíthessék. Aki nem akar békét, egyenlőséget, az szélsőséges. Így az ún. „csángómentők" lesznek azok, akik nyelvi agressziókat követnek el, a kollektivizmust szem előtt tartva az egyént elhanyagolják, kihasználják, archaizmusokat őrző csángó „vademberként" kezelik; gyakorlati tevékenységük nem hatékony, utópisztikus eszmeiségen alapszik, tudományosnak mondott szemléletük korszerűtlen, dilettáns stb. Ez az ideológia ugyanakkor alkalmas önmagunk heroizálására és martirizálására is, hiszen ebben a paradigmában a népek és nyelvek békés egymás mellett élését és egyenlőségét hirdető européerek, a haladó eszmeiséget képviselők lesznek a hősök, az egyenlőtlenségi helyzet felmutatói pedig a retrográdok, a nacionalisták, a maradiak, a haladás kerékkötői, akiknek a történelem süllyesztőiben volna a helyük, de akik veszedelmesek, tehát a velük folytatott harc legitim. (Mintha csak az ötvenes évek jelzőit hallanánk, ami nem is véletlen, hiszen ez az „européernek" mondott egalitarizmusnak sok köze van a kommunizmus internacionalizmusához.)

A nemzet és nyelv természetes kapcsolatát tagadó, a kapcsolat meglétét hirdetőket diabolizáló magyar nyelvészekről írja Tolcsvai Nagy Gábor, hogy módszereikben anakronisztikusan ezredvégi fogalomértelmezéseket alkalmaznak 19. századi és későbbi történeti jelenségekre és miközben „politikailag korrekt" beszédet követelnek, rendkívül elfogultak: „Az ideológiaellenességet hirdetők maguk is rendkívül erős ideológiai alapon állnak, egy ideológia keretéből támadják a többi ideológiát. Nem veszik figyelembe a társadalmi, kulturális fogalmak történeti jellegét, az átértelmezések történeti meghatározottságát, az értelmező ember antropológiáját" (Tolcsvai Nagy 2009: 81).

A nyelvi liberalizmus nem egységes eszmerendszer, ab ovo nem is törekszik arra, hogy az legyen, és ennek megfelelően sokféle nyelvészeti módszert alkalmaz valóban liberális sokszínűségben. A liberális szemlélet új perspektívákat nyitott a nyelvészeti kutatások előtt, amelyeknek eredményei a csángó nyelvi tervezést illetően is tanulságosak. Ugyanakkor a nyelvi liberalizmusnak vannak szélsőséges, doktriner ideológiai irányultságai és megnyilvánulásai, amelyeket szükséges tudatosítani.

*

A nyelvi identitás az – egyéni és közösségi – identitás egyik legfőbb tényezője. Tehát a nyelvről való gondolkodás az identitásról való gondolkodás is. Amikor a nyelvideológiákról beszélünk, a közösségi identitás szerveződéséről is beszélünk.

Amint láttuk, a csángók nyelvére vonatkozó különböző nyelvideológiák történeti jellegűek, amint történeti jellegű az identitás alakulása is. Ezért a nyelvideológiai fogalmak szemantikája is az adott történeti korra jellemző diskurzusok elemzéséből érthető meg.

Örvendetes, hogy a magyar nyelvtudomány ma hajlandó kritikailag reflektálni a csángókkal kapcsolatos saját múltbéli és jelenlegi diskurzusaira.

Irodalom

Bartha Csilla 2007. Nyelvi attitűdök és a nyelvcsere. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., 2007. *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Kolozsvár: A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. I.: 84–101.

Benda Kálmán szerk., bev., jegyz., 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár.* I–II. Budapest: Magyarságkutató Intézet (2. kiad.: Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003.)

Benő Attila 2004. Kölcsönszóhasználat, kódváltás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban. In: Kiss Jenő szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 221.: 23–36.

Bodó Csanád 2004. Nyelvi szocializáció és nyelvi érintkezés a moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségekben. In: Kiss Jenő szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 221.: 37–66.

Bodó Csanád 2005. Szociolingvisztikai szempontok a moldvai magyar-román kétnyelvű beszélőközösségek kutatásában. In: Kinda István – Pozsony Ferenc szerk., 2005. *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 293–307.

Bodó Csanád 2006. A magyar nyelvpolitika és nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. In: Diószegi László szerk., 2006. *A moldvai csángók. Veszélyeztetett örökség – veszélyeztetett kisebbségek.* Budapest: Teleki László Alapítvány. 89–106.

Bodó Csanád 2007a. A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegének területisége. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., 2007. *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. I–II.* Kolozsvár: A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. I.: 160–174.

Bodó Csanád 2007b. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán szerk., 2007. *V. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely: 37–47.

Bodó Csanád 2007c. A magyar nyelvi vitalitás területisége Moldvában. In: Zelliger Erzsébet szerk., 2007. *Nyelv, területiség, társadalom.* Budapest: MNyTK. 228.: 123–142.

Bodó Csanád 2009. „Hamarább, mikor kicsike, oláhul, aztán magyarul." A nyelvi szocializáció mintái moldvai kétnyelvű beszélőközösségekben. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 339–346.

Bodó Csanád – Eriş Elvira 2004. A román kölcsönszók használata két moldvai beszélőközösségben In: Kiss Jenő szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 221.: 67–96.

Bodó Csanád – Heltai János Imre – Tarsoly Eszter 2003. Nyelvi tervezés Moldvában. In: Drescher J. Attila – Herr Judit szerk., 2003. *A MANYE XI. (pécsi) és XII. (szegedi) kongresszusa nemzetiségi és nyelvpolitikai tárgyú előadásaiból.* Szekszárd–Pécs–Budapest: PTE és MANYE. 67–72.

Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2007. *Jelenségtérképek a Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlaszából.* Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtörténeti, Szocioligvisztikai, Dialektológiai Tanszék (CD-ROM)

Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban In: *Magyar Nyelv* 104. 2008. 335–351.

Crystal, David 2000. *Language death.* Cambridge: Cambridge University Press

Hatos Pál 2009. A csángó irodalom és a „vereség kultúrája". In: Diószegi László szerk., 2009. *Moldvai csángók és a változó világ.* Budapest – Szombathely: Teleki László Alapítvány – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ. 75–84.

Heltai János Imre 2004. A magyar-román nyelvcserével kapcsolatos vélekedések moldvai kétnyelvű beszélőközösségekben In: Kiss Jenő szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 221.: 125–135.

Heltai János Imre – Tarsoly Eszter 2004. Lehetőségek a moldvai kétnyelvű katolikus közösségek nyelvcseréjének elemzésére. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk., 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere.* Budapest: 118–125.

Isohookana – Asunmaa, Tytti Maria 2001. A csángó kisebbségi kultúra Moldvában. *Moldvai Magyarság XI. 6. (121.): 4–9.* (Jelentés az Európa Tanácshoz)

Jerney János 1851. *Keleti utazása a' Magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845.* Pest: I–II. köt.

Juhász Dezső 2003. A moldvai nyelvjárási régió. In: Kiss Jenő szerk., 2003. *Magyar dialektológia.* Budapest: Osiris Kiadó. 307–316.

Kiss Jenő szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 221. szám,

Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet

Laihonen Petteri 2009. Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 321–330.

Márton Gyula 1954. A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának munkálatairól. In: *Magyar Nyelvőr* LXXVIII. 5–6.: 376–382.

Márton Gyula 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó

Pávai István 1999. Etnonimek a moldvai magyar anyanyelvű katolikusok megnevezésére. In: Pozsony Ferenc szerk., 1999. *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben.* Budapest: A Magyarságkutatás Könyvtára XXIII. 69–82.

Péntek János 2001. *A nyelv ritkuló légköre.* Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság

Petrás Incze János 1979. Észrevételek a moldvai magyarok ügyében: In: Domokos Pál Péter: *„…édes Hazámnak akartam szolgálni…”* Kájoni János: Cantionale Catholicum. Petrás Incze János: Tudósítások. Budapest: Szent István Társulat. 1312–1317.

Sándor Klára 1996. Apró Ábécé – apró esély: A csángók „nyelvélesztésének” lehetőségei és esélyei. In: Csernicskó István – Váradi Tamás szerk., 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 51–67.

Sándor Klára 2000. National Feeling or Responsability. The Case of the Csango language revitalization. In: *Multilingua. Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication.* Vol. 19. 1/2. 141–168.

Stan, Valentin – Weber, Renate é.n.[1998] *The Moldavian Csango.* h.n. [Budapest]

Szabó T. Attila 1981. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. In: Szabó T. Attila szerk., 1981. *Nyelv és irodalom* V. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 482–527, 599–609.

Szilágyi N. Sándor 2002. Despre dialectele ceangăieşti din Moldova. *Altera* VIII. 2002. 17–18: 81–89.

Szilágyi N. Sándor 2006. Nyelvi jogok, egyházi nyelvhasználat A magyar nyelvű mise kérdése Moldvában. In: Diószegi László szerk., 2006. *A moldvai csángók. Veszélyeztetett örökség – veszélyeztetett kisebbségek.* Budapest: Teleki László Alapítvány. 107–112.

Tampu Ferenc 2009. A moldvai csángókérdés a román képviselők parlamenti felszólalásaiban. In: Diószegi László szerk., 2009. *Moldvai csángók és a változó világ.* Budapest – Szombathely: Teleki László Alapítvány – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ. 91–99.

Tánczos Vilmos 1995. A nyelvváltás jelensége a moldvai csángók egyéni imarepertoárjában. *Kétnyelvűség.* Nyelv- és kultúrökológiai szaklap. III. 2.: 51–68.

Tánczos Vilmos 1996. „Én román akarok lenni!” Csángók Erdélyben – az etnikai, nyelvi, nemzeti identitás kérdései. In: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság. 174–189.

Tánczos Vilmos 1998. Egy különös tanulmány a csángókról. In: *Regio* IX. 3.: 181–195. (Angolul: An Unusual Study of the Csángó. In: *Regio.* A review of studies on minorities, politics and society. 2000. 1. 153–170.)

Tánczos Vilmos 2000. Keletnek megnyílt kapuja. Emlékképek a moldvai csángók szerkezet nélküli kultúrájáról. In: Tánczos Vilmos szerk., 2000 *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. Csíkszereda: Pro-Print Kiadó. Krónika Könyvek. 88–159.

Tánczos Vilmos 2001. Szappan a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás* X. 1.: 53–62.

Tánczos Vilmos 2004. A moldvai csángók nyelvészeti kutatása. 1945–2004. In: Kiss Jenő szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 221.: 208–285.

Tánczos Vilmos 2007. Etnográfusi történetek a csángó nyelvi identitásról. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., 2007. *Nyelvek és nyelvváltozatok Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Kolozsvár: II.: 379–388.

Tánczos Vilmos 2008. Hozzászólás a moldvai csángó „magyarórák" kérdéséhez. In: *Moldvai Magyarság* XVIII. 6 (205): 8–10.

Tánczos Vilmos 2011. A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. Kézirat. Megjelenés előtt: In: Vargyas Gábor szerk., 2011. *Párbeszéd a hagyománnyal*. Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék

Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 75–86.

Tóth István György 1988. Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században. In: Zombori István szerk., 1988. *Az értelmiség Magyarországon a XVI–XVII. században.* Szeged: 139–147.

Viviano, Frank – Tomaszewski, Tomasz 2005. In the shadow of Attila. Romania's Csángós cling to fading customs and beliefs–folkways of the nomadic Asians they claim as ancestors. In: *National Geographic* June, 67

NYELVI PROBLÉMÁK ÉS NYELVI IDEOLÓGIÁK[1]

LANSTYÁK ISTVÁN

Language Problems and Language Ideologies

In his paper the author shows how the language ideologies which are present in a speech community influence the both the rise of the language problems and their evaluation by the members of the community. He presents five specific examples from the Hungarian language community.

Bevezetés

Előadásomban arról szeretnék beszélni, hogyan befolyásolják az adott közösségben élő nyelvi ideológiák a nyelvi problémák létrejöttét és értékelését. A kutatási előzmények ismertetése és néhány alapvető fogalom tisztázása után öt konkrét nyelvi példán mutatom be a nyelvi ideológiák működését és hatását a nyelvi problémákra.

A nyelvi problémákat empirikusan 2006-ban kezdtem el kutatni Kolláth Annával (l. Kolláth–Lanstyák 2007; Lanstyák 2007a, 2009b, 2010a, 2010b, 2010c) kérdőíves adatok és nyelvi vonatkozású eseményeket és észrevételeket rögzítő nyelvi naplók adatainak felhasználásával. Erre a nyelvmenedzselés-elmélettel való megismerkedésem ösztönzött. Nagyjából ugyanebben az időben fogtam bele a magyar nyelvközösségben közkeletű nyelvi tévhitek tanulmányozásába (Lanstyák 2007b, 2007c, 2010d), ez pedig fölkeltette az érdeklődésemet a nyelvi ideológiák iránt (Lanstyák 2009a, 2010d, 2010e, 2010f). Idő kérdése volt csupán, hogy a nyelvi probléma és a nyelvi tévhitek és ideológiák problematikája összekapcsolódjon. Ennek az összekapcsolódásnak az egyik gyümölcse ez az előadás.

A nyelvmenedzselés-elméletet (Language Management Theory) Björn H. Jernudd és Jiří V. Neustupný dolgozta ki az 1970-es években a nyelvtervezés-elmélet továbbfejlesztett változataként (l. pl. Jernudd–Neustupný 1987; Jernudd 1993; Nekvapil 2000, 2006, 2009; Neustupný–Nekvapil 2003; Neustupný 2002; magyarul Szabómihály 2007; vö. még Sherman 2007). Az elmélet – átfogó jellegéből adódóan – úgy tekinthető, mint amely magába foglalja mind a nyelvművelést mint a standard nyelvváltozat továbbfejlesztésére és terjesztésére irányuló szervezett tevékenységet (amely más országokban – amint tudjuk – tudományosan megalapozott, tisztes tevékenység; l. pl. Nekvapil 2007), mind pedig a nyelvtervezést mint az ún. szervezett menedzselés egyik jellegzetes válfaját. Ezen túl pedig a nyelvmenedzselés-elmélet szerves részét képezi a hétköznapi beszélők ún. egyszerű nyelvi menedzselése is.

Az elmélet központi fogalma a nyelvi probléma. A nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi problémát az adott helyzetben érvényesülő normától való, negatívan értékelt eltérésként értelmezi (l. pl. Nekvapil 2006: 97). Mivel ez a felfogás több itt nem részletezhető problémát is fölvet (ezekre l. Lanstyák 2010b: 26–27), jómagam a nyelvi problémát inkább a következményei felől közelítem most meg, s olyan nyelvi vonatkozású eseményként definiálom, amely a verbális kommunikáció során vagy ahhoz kapcsolódóan jelentkezik, a beszélőnek és/vagy a hallgatónak kellemetlen érzést okoz, a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagy akár meg is hiúsítja a kommunikációt az érintett nyelven, nyelvváltozaton, a beszélőt és/vagy a

---

[1] A nyelvi problémákkal kapcsolatos kutatásokat az MTA támogatja a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram keretében (a pályázat száma: 2010B00131CS). A nyelvi ideológiákkal kapcsolatos kutatások az 1/0791/08 számú VEGA-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Itt köszönöm meg Kitlei Ibolya észrevételeit és javításait.

hallgatót pedig arra kényszerítheti, hogy olyan kódolási, ill. dekódolási stratégiákat alkalmazzon, melyeknek a „bevetése" nem állt szándékában.

A nyelvmenedzselés-elmélet hiányosságának tekinthető, hogy nem számol a nyelvi problémák ideológiai meghatározottságával. Előadásommal az is célom, hogy hozzájáruljak ennek a hiányosságnak a kiküszöböléséhez.

A nyelvi ideológia értelmezése a szakirodalomban kettős. A szűkebb értelmezés szerint a nyelvi ideológiák olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvműködéssel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. A másik, tágabb felfogás értelmében nyelvi ideológiának tekinthető bármilyen nyelvi vonatkozású vélekedés, attól függetlenül, van-e magyarázó vagy igazoló szerepe; sőt e felfogás szerint nyelvi ideológiának minősülnek a beszélők által meg nem fogalmazott, vagy akár nem is tudatosult nyelvi vonatkozású vélekedések is, melyek meglétére a beszélők szokványos nyelvi viselkedéséből – azaz *nem* metanyelvi viselkedéséből – lehet következtetni. (L. Woolard–Schieffelin 1994: 58 és *passim*; Kroskrity 2000: 5–6 és *passim*; Gal 2006a: 163, 2006b: 178; Maitz 2006: 309–310; Laihonen 2009a: 25–27; magyarul Laihonen 2004: 87, 2006: 49, 2009b: 48–49, 2009c: 323–324; Lanstyák 2009a).

Nyelvi problémák a nyelvi ideológiák fényében

Bár a nyelvi probléma – főleg ha a következményei felől nézzük – objektív dolognak látszik, az, hogy egy egyén, ill. egy közösség mennyire érez súlyosnak egy problémát, sőt az is, hogy egyáltalán mit él meg nyelvi problémaként, továbbá az, hogy a problémákat hogyan kezeli, nagymértékben függ az adott egyénre, ill. közösségre jellemző nyelvi ideológiáktól. Tulajdonképpen erről az egyetlen gondolatról szól az egész előadásom, ennek illusztrálására hozok a következőkben példákat.

1. példa: Akcentus

A nyelvjárási(as) akcentus – amennyiben a beszélő felnőtt korában kerül olyan környezetbe, ahol a standard nyelvi kiejtést várják el tőle – sokak számára jelent problémát. Az, hogy mekkorát, nagyban függ az érintettek nyelvi ideológiáitól.

Vannak ideológiák, melyek a nyelvjárási(as) akcentust nagy problémának láttatják. Tudjuk, hogy sokan a nyelvet – ha nem is elméletileg, „csak" gyakorlatilag – annak egyetlen változatával, a standarddal azonosítják (homogenizmus[2]). E felfogás hívei könnyen vélik úgy, hogy aki nem a standardot beszéli, az nem is igazán tud jól magyarul (kompetencionizmus), s ha egyszer nem tudta ezt a nyelvváltozatot elsajátítani, bizonyára értelmi képességeivel is gond van (mentalizmus), sőt kérdés, hogy jó magyar ember-e egyáltalán (moralizmus, ill. nacionalizmus). Közkeletű az a felfogás, hogy a standard, ha nem is „a" nyelv, de legalábbis „a helyes" nyelv (standardizmus); aki ezt vallja, annak számára a napnál világosabb, hogy a standard kiejtés jobb, szebb, megfelelőbb a nyelvjárásinál. A helyzetet súlyosbítja, hogy sokan a nyelvjárási vagy nyelvjárásias akcentust azonosítják a nyelvjárással, s az ilyen akcentusú beszélőről úgy vélik, hogy nyelvjárásban beszél.

Egy másfajta felfogás hívei a (bármilyen) akcentushoz közömbösen viszonyulnak: az akcentus önmagában nem probléma, de nem is erény; az akcentusok létezése tény: nem

[2] A dolgozatomban említett nyelvi ideológiák rövid meghatározása megtalálható a függelékben.

jó vagy rossz, hanem – van (liberalizmus). Az így gondolkodók számára a probléma nem az akcentus, hanem az, hogy emiatt megbélyegzik az embereket. Ez az egyén érdekei ellen irányuló nyelvi jogsértés, amely ellen föl kell lépni.

Lehet azonban a nyelvjárási(as) akcentushoz úgy viszonyulni, hogy azt nem hogy nem problémának látjuk, hanem egyenesen erénynek: a nyelvjárás a magyar nyelv sokféleségének, gazdagságának egyik megnyilvánulása (pluralizmus); a nyelvjárás mint regionális nyelvváltozat ráadásul jól kifejezi a beszélők helyi identitását (vernakularizmus); a „népi gyökerekre" utaló nyelvjárási(as) akcentusra büszkének kell lenni, hiszen az igazi magyarság épp a falusi magyarság, amely – úgymond – nem volt annyira kitéve idegen hatásnak, mint a városban élők (nacionalizmus, purizmus, ruralizmus). A probléma e megközelítés szerint sem az akcentus maga, hanem az, ha a beszélőket le akarják róla szoktatni; ez a nyelvközösség, ill. – ami a nyelvi nacionalista ideológia értelmében ezzel azonos – a nemzet érdekeit sérti.

Amint láthatjuk, a nyelvi nacionalista ideológia a nyelvjárási akcentus szempontjából ambivalens: mivel alapvetően a nemzet egységét szimbolizáló standard nyelvváltozatot támogatja, a standardizmus révén a nyelvjárási akcentus ellen is felhasználható, másrészt azonban a nacionalizmus erénynek tartja a „tősgyökeresség"-et, ezt pedig a falu népe képviseli, s így a nyelvi nacionalizmus a vernakularizmussal való kapcsolata révén a nyelvjárási akcentus melletti érvelésre is alkalmas. Nézzünk példát az utóbbira, az egyik internetes fórum „Reisz András és a tálájmenti fágy" c. topikjából:

> A mai magyar kereskedelmi médiában – főleg az ilyen show műsorokban – az elterjedt beszédstílus, az tiszta Amerika majmolás, aminek meg köze sincs a szép magyar tájszóláshoz. A tájszólás nem a műveletlenség jele, hanem nemzeti kultúránk kincse, és szerencsére most van egy ifjú, aki ezt bevállalja, s nem cool-ozik meg very happy-zik, sunshine-zik.[3]

A hozzászóló okfejtése logikátlannak tűnik, hiszen elvileg a nyelvjárási akcentusnak semmi köze sincs az angol kölcsönszavak használatához (hogy mást ne mondjunk: az anglicizmusok is ejthetők palócosan). A nyelvi nacionalizmus teszi érthetővé a kettő összekapcsolását, a „tősgyökér" és a „kozmopolita hozzáállás" szembeállítása révén.

Ehhez hasonlóan a beszélők nagyon eltérően viszonyulhatnak első nyelvi akcentusukhoz is a második nyelvükben (azaz pl. a határon túli magyarok a magyar akcentusukhoz a többségi nyelvben), valamint esetleg másodnyelvi akcentusukhoz az első nyelvükben, s ez szintén összefügg ideológiai beállítódásukkal.

2. példa: Új igekötős igék

A mai magyar mindennapi beszélt nyelvben, sőt a standardban sok új igekötős ige keletkezik; ezek egy része úgy tűnik, mintha „csak" expresszívebb párja lenne valamely hagyományos igének, más részüknél határozott jelentéskülönbség van a régi és az új forma között: *beájul* vs. *elájul; bealszik* vs. *elalszik; bevállal* vs. *elvállal*, *felvállal, vállal; betámad* vs. *letámad, megtámad; bekezd* vs. *elkezd; bejavul* vs. *megjavul; lebénul* vs. *megbénul; lebetegszik* vs. *megbetegszik; ledöbben* vs. *megdöbben* (de már *bedöbben* is van a szlengben); stb.

Több olyan nyelvi ideológia is van, melyek fényében az ilyen igék megjelenése nyelvi probléma: az új nyelvi formák – mivel újak – értelemszerűen nem lehetnek

[3] http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=0&na_step=30&t=9114569&na_order (2010. szeptember 3-i letöltés).

standardok, azaz nem „helyesek" (standardizmus, platonizmus), „fölösleges" variálódást, bizonytalanságot hoznak létre (homogenizmus, invariabilizmus, stabilizmus), nincs szükség rájuk, hiszen ugyanazt jelentik, mint hagyományos megfelelőik (racionalizmus, necesszizmus) és ráadásul perspektivikusan kiszorítással fenyegethetik a hagyományos formákat (konzervativizmus). Ez a hagyományos nyelvművelés álláspontja. Ezt tükrözi a következő, a vajdasági Magyar Szó internetes kiadásából származó idézet:

> Bizonyára mindenki vásárolt már valamit, aminek dobozán olvashatta: Kermi által bevizsgált termék. Az értelmező kéziszótár szerint bevizsgál nincs, megvizsgál, kivizsgál van. Meg gyakorta használják a beazonosít, kiértesít, lekérdez, kikézbesít, bevállal, lerendez, megkifogásol, lenyilatkozik, bebiztosít... formákat, holott – divat ide, szleng oda – az igekötő mindig felesleges, ha nélküle is világos, érthető a közlés. Legutóbb az MTI címére („Robbanás egy leselejtezett orosz atom-tengeralattjárón") kaptam fel a fejem, és tüzetesen elolvastam csak azért, hogy kiderítsem, valóban jól értettem-e, amit érteni véltem, mármint, hogy a szóban forgót kiselejtezték *(gété).*[4]

A szerző láthatóan úgy véli, hogy ami nincs benne a szótárban, az nincs meg „a nyelvben" sem, s tulajdonképpen nem is létezik (platonizmus); egy nyelvi elem fölösleges, ha nélküle is világos, érthető a közlés (kommunikacionizmus), s egy olyan szóra, amely ugyanazt jelenti, mint egy másik, nincs szükség (necesszizmus). Ezek a nyelvi ideológiák egyébként „vakító" hatásúak is, megakadályozzák a bennük hívőket abban, hogy észrevegyék a régi meg az új forma közti denotatív jelentésbeli különbséget, ha pedig a két szó denotatív jelentése azonos, megakadályozzák a beszélőket abban, hogy észrevegyék a szinonímiában rejlő stilisztikai lehetőségeket.

Egy másfajta megközelítés hívei az új igekötők megjelenésében nem látnak semmiféle problémát, hiszen meggyőződésük szerint a nyelvi változások nem jók, nem rosszak, hanem – vannak (neutralizmus). Nem szempont az sem, hogy „szükség van-e" az új formára; ha van, jó, ha nincs, akkor vagy a régi fog kihalni, vagy mégsem terjed el az új, ha pedig mindkettő megmarad, idővel jelentésmegoszlás jön létre köztük. A nyelvésznek az a dolga, hogy megfigyelje ezeket a folyamatokat, nem az, hogy aggódjon vagy akár örvendezzen miattuk.

Más ideológiák fényében minden új igekötős alak üdvözlendő fejlemény: egyrészt lehetővé teszi, hogy egyes beszélői csoportok saját identitásukat kifejezzék az új forma használata által (vernakularizmus), másrészt strukturális haszna is van: stabil denotatív jelentésbeli vagy stílusértékbeli különbség alakulhat ki a két alternatív forma között, ezáltal meg is szűnnek alternatív formák lenni (szisztemizmus), s így gazdagítják a nyelvi rendszert, növelik a nyelvi változatosságot (pluralizmus).

3. példa: Az „igényes" nyelvhasználat

Sok nyelvi problémának okozója a meggyőződés, hogy az „igényes", azaz nagyobb gonddal megformált diskurzusoknak nagyobb az értékük, mint az „igénytelen" diskurzusoknak, melyek létrejötte kevesebb mentális erőfeszítést igényel a beszélő részéről (perfekcionizmus). Egyik önkéntes nyelvművelőnk így ecseteli az elektronikus levelezés esetleges nyelvalakító hatásait:

---

[4] http://archiv.magyarszo.com/arhiva/2005/08/04/main.php?l=b15.htm (2010. szeptember 5-i letöltés).

> A fiatalok között egyetlen új ártalmat szeretnék csak megemlíteni: az elektronikus levelezést. Ez a lehetőség csodálatos eszköz: segítségével könnyen kerülhetünk kapcsolatba bárkivel a világ távoli tájain is; de romboló hatásai is vannak. Egyrészt a nemzetközi levelezésben gyakran kényszerülünk az ékezet nélküli szövegek leírására, rontva helyesírásunkat, másrészt nagy a csábítás, hogy leveleinkben minden formai és fogalmazási egyszerűsítés lehetőségét megragadjuk. A kísértésnek – bevallom – én sem állok ellen, pedig nagyon fontos lenne. Az egyszerűsített világ, a lecsupaszított nyelv lehet, hogy kényelmes, de nem ad igazi örömet, elveszítjük a szépséget, amelyről költőink szólnak, amelyre valójában mindenki vágyik. (Szemkeő 2000.)

Az ímélnyelv „lecsupaszítottsága" a szépirodalmi nyelv gazdagságával van itt szembeállítva, mintha a hétköznapi életben produkált írott és beszélt nyelvi szövegektől Arany János vagy Kosztolányi remekműveinek nyelvi színvonalát kellene elvárnunk.

A nyelvi perfekcionizmus lelkes terjesztői közt vannak a nyelvművelőkön és a pedagógusokon kívül az írók, költők is. Műveik művészi értéke nagyban hozzájárul, hogy ez az ideológia annyira vonzó sok ember számára. A számtalan lehetséges példa közül nézzünk meg egy közismert verset, amely a nyelvi perfekcionizmus iskolapéldája:

Reményik Sándor: Az ige

Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek,
És áhítattal ejtsétek a szót,
A nyelv ma néktek végső menedéktek,
A nyelv ma tündérvár és katakomba,
Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek!

E drága nyelvet porrá ne törjétek,
Ne nyúljon hozzá avatatlanul
Senki: ne szaggassátok szirmait
A rózsafának, mely hóban virul.
Úgy beszéljen ma ki-ki magyarul,
Mintha imádkozna,
Mintha aranyat, tömjént, myrrhát
hozna!

És aki költő, az legyen király,
És pap és próféta és soha más.
Nem illik daróc főpapi talárhoz,
S királyi nyelvhez koldus-dadogás.

Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek,
Vigyázzatok: a nyelv ma szent kehely,
Ki borát issza: *Élet* borát issza,
Előre néz s csak néha-néha vissza -
S a kelyhet többé nem engedi el!

A versben a nyelvi perfekcionizmus más ideológiákkal párosul. A vallási motívumok a nyelv szentként való tiszteletére, kultikus imádatára utalnak, amely odáig megy, hogy Isten helyett a nyelv lesz az *Élet* forrása (fetisizmus). Az az elvárás, hogy az emberek a nyelvüket mindig úgy beszéljék, mintha áhítattal imádkoznának, „jól vigyázva" minden szavukra (homogenizmus), a szerző számára bizonyára csak költői fogás, de az olvasóban könnyen kialakulhat az az érzés, hogy a beszélés aknamezőn való járkálásra emlékeztető tevékenység, ahol egy óvatlan mozdulatra hatalmas robbanással porrá törhet nyelvünk csodálatos építménye, vagy legalábbis lehullhatnak virágának szirmai, s válhat ez a gyönyörű virág baudelaire-i módon a romlás virágává. Ha pedig az olvasó elhiszi és elfogadja ezeket a hatásos költői képekbe bújtatott nyelvészeti nonszenszeket, fennáll annak a veszélye, hogy szenvedni fog attól, hogy ennek az ideálnak a saját nyelvi gyakorlatában nem képes megfelelni. Kisebbségi helyzetben az is előfordulhat, hogy idővel szívesebben fordul a többségi nyelvhez, amely számára nem szent, s így nincs

bűntudata, ha beszéde által nem áldoz a nyelvnek arannyal, tömjénnel és mirhával, hanem azt egyszerűen – használja.

Bár valószínűleg olvasóim nem kis része is kultúrarombolásnak és barbárságnak érzi, amit mondok, tagadhatatlan, hogy ez a szemlélet nem egyszerűen nyelvi problémákat gerjeszt a magyar nyelvközösségben, hanem nehezen fölmérhető, de valóságos károkat okoz a beszélőknek, mégpedig leginkább épp a kisebbségi magyaroknak.

Természetesen a hétköznapi nyelvhasználat töredezettsége, tökéletlensége csak azoknak probléma, akik hisznek az említett ideológiákban. Mások tényként veszik tudomásul a beszélt nyelv jellegadó sajátosságait (liberalizmus), de vannak olyanok is, akik a mindennapi beszélt nyelvnek különös értéket tulajdonítanak, mivel valójában *ez* a beszélők „édes anyanyelve", elsődleges nyelvváltozata, melyhez sokakat erős érzelmi szálak fűznek, ez a nyelvi regiszter asszociálja a gyerekkor, a családi fészek melegét (vernakularizmus). Ezenkívül a nyelvi regiszterek, ill. stílusváltozatok lehetővé teszik, hogy az ember a nyelvhasználatában a beszédhelyzet követelményeihez igazodjon – így jön létre minden élő nyelvben a nyelvváltozatok nagy gazdagsága (pluralizmus).

4. példa: A kisebbségi nyelv mint probléma a többségi beszélők számára

Vannak nyelvi ideológiák, melyek szerint nagy nyelvi probléma az, ha egy országban egynél több nyelv használatos, mert ez – úgymond – veszélyezteti az ország stabilitását (homogenizmus) és a nemzet egységét (nacionalizmus). Más felfogás szerint a kisebbségi nyelvek jelenléte puszta tény, amit tudomásul kell venni, az államnak pedig gondoskodnia kell a kisebbségekhez tartozók nyelvi jogairól; a gondot nem az jelenti, hogy egy országban kisebbségi nyelvek is vannak, hanem az, ha az államhatalom nem tartja tiszteletben az egyén nyelvi jogait (liberalizmus). Más ideológiák szempontjából viszont a kisebbségi nyelvek jelenléte önmagában nem hogy nem probléma, hanem örvendetes dolog, mert hozzájárul az ország nyelvi és kulturális gazdagságához (pluralizmus); ezenkívül a kisebbségi nyelvek jelenléte az adott régiót meghatározó jellemző jegyekhez tartozik (vernakularizmus).

Ha egy dél-szlovákiai szlovák ember megtanul magyarul, az egyesek szemében nyelvi probléma: „elnemzetlenítésről", „asszimilációról" beszélnek; egy másik nyelvhez vagy közösséghez való ilyen kötődés már szinte nemzetárulásként értelmeződik (nacionalizmus). Ha maga az érintett is így fogja fel, állandó frusztrációt okozhat neki, hogy bizonyos helyzetekben a magyar nyelv használatára (vagy legalábbis hallgatására) „kényszerül". Előfordul azonban az is, hogy ez az állapot oly természetes számára, hogy nem is gondolkodik róla, nem jelent számára problémát, de esetleg különösebben nem is méltányolja (liberalizmus). De megteheti azt is, hogy örül ennek a helyzetnek, azt vallva, hogy ahány nyelvet ismer valaki, annyiszor ember (pluralizmus); nagyra értékeli azt, hogy informális szinten is új lehetőségek nyílnak a számára, sokkal közelebbi kapcsolatba tud így kerülni emberekkel (magyarokkal), mint ha velük élve nem ismerné a nyelvüket (regionalizmus).

Alább egyetlen idézeten belül látjuk két ellentétes ideológia harcát. A részlet egy magyarul kitűnően beszélő dél-szlovákiai származású, az interjú készítésének idején (1994-ben) Németországban élő szlovák (műszaki) értelmiségi férfi:

> Az ipolysági könyvtárból eleinte csak szlovák könyveket kölcsönöztem. Aztán amikor olyan tizenegy éves voltam, esetleg tizenkettő, kikölcsönöztem az első magyar könyvet. Még ma is emlékszem, hogy akkor az volt az érzésem: az, hogy magyar könyvet kölcsönöztem ki, egy bizonyos… árulásnak a jele. Hogy ezzel én… valami rosszat tettem. Erre az érzésre nagyon emlékszem. És arra

> is, hogy az első pár oldal nehezen ment, utána gyorsan belejöttem. Később nagyon előnyös dolognak éreztem, hogy tudok olvasni magyarul. Nem a könyv nyelve döntötte el, hogy elolvasom-e, hanem a tartalma. A magyarországi bevásárló utaim többnyire csak könyvvásárlások voltak. A magyar könyvek után gyorsan megtaláltam az utat a német, angol és az orosz könyvekhez is. Bécsben, Münchenben, Pozsonyban, Budapesten legjobban a könyvesboltokat és a könyvtárakat ismerem. (Lanstyák 1994: 36).

Az idézetből jól látszik, hogy az államhatalom (egyik) domináns ideológiája, a nyelvi nacionalizmus harcol itt a családi örökségként kapott nyelvi pluralista és internacionalista ideológiával: ebben az esetben a családi örökség győzött.[5]

5. példa: A többségi nyelv mint probléma a kisebbségi beszélők számára

A nyelvi nacionalizmus az asszimilálódni nem kívánó kisebbségi közösségekben is domináns ideológia – ott az önvédelem eszközeként szolgál. Nézzünk most meg egy példát arra, hogy ez néha milyen abszurd helyzeteket produkál!

> Néhány éve történt Szencen, amikor az egyik nyáron a magyar miséket végző esperes szabadságot vett ki, és egyik környékbeli magyarul tudó pap sem tudta őt helyettesíteni. A káplán szlovák nyelvű volt, és csak akkoriban helyezték Szencre, így a magyar nyelvhez még nem nagyon konyított. Más pap azonban nem volt, aki magyar miséket végezzen, így rá maradt ez a feladat. Végül úgy egyeztek meg, hogy mivel a káplán nem tud magyarul, egy héten keresztül latinul fogja végezni a magyar miséket. Ez megfelelt a magyar híveknek, pedig semmit nem értettek a latin szövegekből, ám még ez is jobb volt számukra, mint ha szlovákul lett volna a szertartás.
>
> A nyelvi probléma magyarázatát azzal kell kezdeni, hogy a szenci katolikus hívek eléggé megosztottak magyar–szlovák viszonyban, mindkét csoport a saját nyelvére büszke, és nehéz az együttműködés a két tábor között. Több embernek is eszébe jutott az a megoldás, hogy egy hétig csak szlovák nyelvű mise legyen, hiszen azt mindenki érti, de a magyarok többségének ez elfogadhatatlan volt, mert akkor nem lenne magyar mise. Természetesen magyar mise így sem volt, hanem a magyar mise időpontjában volt egy latin. A magyar hívek többsége tehát inkább azt választotta, hogy nem fogja érteni a szertartások szövegét, minthogy csak egy mise legyen, az is szlovák nyelvű. A nyelvi probléma megoldásában tehát ez esetben a magyar–szlovák ellentét volt a döntő, nem pedig az érthetőség. (Horváth 2010: 11.)

Nyilvánvaló, hogy másfajta nyelvpolitikai környezetben, ahol a nyelvi kisebbség nem érzi magát veszélyben, s így „megengedheti" magának, hogy a nyelvi liberalizmus, valamint a nyelvi regionalizmus, ill. a nyelvi internacionalizmus híve legyen, a magyar pap egyhetes hiánya nem jelentene semmilyen nyelvi problémát, mivel a hívek értik a szlovák nyelvet; normális körülmények között a híveknek sokkal inkább az okozna nyelvi problémát, ha valamilyen oknál fogva latin nyelvű misét kellene hallgatniuk, mivel valószínűleg egyikük sem ért latinul.

---

[5] A leírtak az 1970-es években történtek, tehát a kommunista diktatúra időszakában, amikor a nyelvi nacionalista ideológia – sajátos módon – rejtve, de erőteljesen érvényesült a hivatalosan hangoztatott internacionalista ideológia mellett.

Összegzés

Előadásomban öt konkrét példával illusztráltam azt az alapgondolatot, hogy a nyelvi problémák létrejöttét és értékelését nagymértékben befolyásolják az adott közösségben működő nyelvi ideológiák. Hasonló példákkal lehetett volna szemléltetni azt is, hogy a nyelvi ideológiák erőteljesen befolyásolják a problémák kezelését is, erre azonban a terjedelmi korlátok miatt nem térhettem ki. Célomat akkor értem el, ha a kedves olvasó számára ezután már a napnál világosabb lesz, hogy ha a saját közösségünk nyelvi problémáit meg akarjuk ismerni és érteni, s ha ezen túl még hozzá is szeretnénk járulni megoldásukhoz, elengedhetetlen, hogy alaposan megismerjük a közösségünkben élő nyelvi ideológiákat: azokat is, amelyeket nyíltan vallanak az emberek és az államhatalom is, s azokat is, amelyek inkább csak a beszélők vagy a hatalom viselkedéséből olvashatók ki.

Irodalom

Gal, Susan 2006a. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. In: *Social Anthropology* 14: 163–181.

Gal, Susan 2006b. Linguistic Anthropology. In: Brown, Keith főszerk., 2006. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 7. Oxford: Elsevier Publishers. (2. kiadás.). 171–185.

Horváth Péter 2010. Nyelvi napló. Nyelvi vonatkozású események és észrevételek 2009. december 25. és 2010. április 8. között. Pozsony: Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. (Kézirat.)

Jernudd, Björn H. 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. In: Jahr, Ernst Håkon szerk., 1993. *Language conflict and language planning*. Berlin: Mouton de Gruyter. 133–142.

Jernudd, Björn H. – Neustupný, Jiří V. 1987. Language planning: for whom? In: L. Laforge. szerk., 1987. *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec: Les Presses de L'Université Laval. 71–84.

Kolláth Anna – Lanstyák István 2007. Nyelvi probléma. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., 2007. *Nyelvek és nyelvváltozatok.* Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére, I. kötet. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. (A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4.) 471–493.

Kroskrity, Paul V. 2000. Regimenting languages. In: Kroskrity, Paul V. szerk., 2000. *Regimes of Language*. Santa Fe: Santa Fe School of American Research Press. 1–34.

Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánsági (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk., 2004. *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 81–97.

Laihonen, Petteri 2006. Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. In: *Korunk* 17/1: 46–54.

Laihonen, Petteri 2009a. *Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans.* Jyväskylä: University of Jyväskylä.

Laihonen, Petteri 2009b. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabómihály Gizella szerk., 2009. *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV.* Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 47–77.

Laihonen, Petteri 2009c. Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 321–329.

Lanstyák István 1994. Három nyelv között (beszélgetés Milan T. vegyészmérnökkel). In: *Kétnyelvűség* 2/2–3: 29–40.

Lanstyák István 2007a. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma. In: *Kisebbségkutatás* 16/2: 199–213.

Lanstyák István 2007b. A nyelvi tévhitekről. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 154–173.

Lanstyák István 2007c. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 174–212.

Lanstyák István 2009a. Nyelvi ideológiák és filozófiák. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/1: 27–44.

Lanstyák István 2009b. Nyelvi probléma és iskola. In: Kolláth, Anna szerk., 2009. *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada.* Maribor etc.: Zora. 226–252.

Lanstyák István 2010a. Typy jazykových problémov v maďarskej jazykovej komunite. In: Krekovičová Eva – Uhrinová Alžbeta – Žiláková Mária szerk., 2010. *Kontexty identity.* Békešská Čaba: Celoštátna slovenská samospráva. 190–197.

Lanstyák István 2010b. A nyelvi problémák típusai. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/1: 23–48.

Lanstyák István 2010c. A nyelvi problémák típusai nyelvi jellegük szerint. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12/2: 23–46.

Lanstyák István 2010d. A nyelvi babonák életerejéről. Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kéziszótárban. In: Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin szerk., 2010. *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában.* Pozsony/Bratislava: Stimul. 95–116. http://stella.uniba.sk/texty/HUNzbornik.pdf (2010. december 20-i letöltés.)

Lanstyák István 2010e. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia In: Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin szerk., 2010. *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában.* Pozsony/Bratislava: Stimul. 117–145. http://stella.uniba.sk/texty/HUNzbornik.pdf (2010. december 20-i letöltés.)

Lanstyák István 2010f. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia. Megjelenés alatt.

Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. In: *Magyar Nyelv* 102/3: 307–322.

Nekvapil, Jiří 2000. Language Management in a Changing Society. Sociolinguistic Remarks from the Czech Republic. In: B. Panzer szerk., 2000. *Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende*, Frankfurt am Main: Peter Lang. 165–177.

Nekvapil, Jiří 2006. From Language Planning to Language Management. In: *Sociolinguistica* 20: 92–104.

Nekvapil, Jiří 2007. Kultivace (standardního) jazyka. In: *Slovo a slovesnost* 68/4: 287–301.

Nekvapil, Jiří 2009. The integrative potential of Language Management Theory. In: Nekvapil, Jiří – Sherman, Tamah szerk., 2009. *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents.* Frankfurt am Main etc.: Peter Lang. 1–11.

Neustupný, Jiří V. 2002. Sociolingvistika a jazykový management. In: *Sociologický časopis* 38/4: 429–442.

Neustupný, Jiří V. – Nekvapil, Jiří 2003. Language Management in the Czech Republic. In: *Current Issues in Language Planning* 4: 181–366.

NymKsz.[2] 2005. Grétsy László – Kemény Gábor szerk., *Nyelvművelő kéziszótár.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. (Második, javított és bővített kiadás.)

Sherman, Tamah 2007. Language Management on the Front Lines: A Report from Dunajská Streda Language Management Workshop. In: Hidehiro Muraoka ed., 2007. *Interdisciplinary Studies of Language Management in Contact Situations.* Chiba University. 67–77.

Szabómihály Gizella 2007. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvalakításban. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 52–67.

Szemkeő Judit 2000. „A szeretet elhalása minden nyelvromlás igazi gyökere." Köszöntő a Középiskolások 35. Kazinczy-versenyén. In: *Édes Anyanyelvünk* 22/4: 11.

Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 75–85.

Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.

FÜGGELÉK

Nyelvi fetisizmus – az a meggyőződés, mely a (nemzeti) nyelv kultikus tiszteletében, isteni tulajdonságokkal való felruházásában nyilvánul meg; a fetisizmus a nyelvi nacionalizmus (szélsőséges) válfaja.

Nyelvi homogenizmus – az a meggyőződés, melynek hívei nincsenek tekintettel a nyelvi és nyelvváltozati sokféleségre, sőt azt negatív jelenségnek tartják, s ezért a nyelvi egységet, ill. az egységes nyelvet szorgalmazzák a nyelvi változatosság rovására.

Nyelvi internacionalizmus – az a meggyőződés, melynek hívei nyelvközi viszonylatban különös értéket tulajdonítanak a világszerte használt, *lingua franca* szerepet betöltő nyelveknek, nyelven belüli viszonylatban pedig pozitívan viszonyulnak az idegen szavak és szerkezetek átvételéhez.

Nyelvi invariabilizmus – az a meggyőződés, hogy az alakváltozattal nem rendelkező nyelvi forma eredendően helyesebb, mint a két vagy több alakváltozatban élő, "ingadozó" nyelvi forma.

Nyelvi kommunikacionizmus – az a meggyőződés, melynek hívei a nyelvi közlés funkcióját a tartalom átadására szűkítik le, s nem vesznek tudomást a nyelv egyéb fontos funkcióiról, mint amilyen az identitásjelző vagy az esztétikai funkció.

Nyelvi kompetencionizmus – az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők nyelvtudása között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata gyöngébb nyelvtudásra vall.

Nyelvi konzervativizmus – az a meggyőződés, hogy a hagyományos, a nyelvben régebb óta meglévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az újabban létrejöttek vagy bekerültek.

Nyelvi liberalizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvhasználat módja minden beszélőnek a magánügye, s nincs szükség annak külső szabályozására, mert ez nyelvi emberi jogokat is sérthet.

Nyelvi mentalizmus – az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők értelmi képessége között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata alacsonyabb intelligenciára vall.

Nyelvi moralizmus – az a meggyőződés, hogy kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők erkölcsisége közt, azaz a helytelennek tartott formák használata etikailag is kifogásolható cselekedet, s akik rendszeresen élnek ilyen eszközökkel, erkölcsi deficitről tesznek tanúbizonyságot.

Nyelvi nacionalizmus – az a meggyőződés, melynek hívei a saját etnikai (nemzeti) identitásukhoz kötődő nyelvet más nyelvek fölé helyezik, azoknál jobbnak, szebbnek, értékesebbnek tartják.

Nyelvi necesszizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvben vannak szükségtelen és emiatt helytelen nyelvi formák; az azonos denotatív jelentésű változatok közül nem mindegyik szükséges, egy vagy több közülük lehet fölösleges is.

Nyelvi neutralizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvi változások általában véve nem értékelhetők kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, a nyelvi változásokba való emberi beavatkozás pedig aggályos.

Nyelvi perfekcionizmus – az a meggyőződés, hogy az „igényes”, azaz nagyobb gonddal megformált diskurzusoknak nagyobb az értéke, mint az „igénytelen” diskurzusoknak, melyek létrehozása kevesebb mentális erőfeszítést igényel.

Nyelvi platonizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvnek van egy ideális formája, amely mintegy független a tényleges diskurzusokban található nyelvi alakulatoktól. Egy-egy nyelvi forma helyessége tehát nem függ attól, mennyire elterjedt, és kik használják.

Nyelvi pluralizmus – az a meggyőződés, melynek hívei a nyelvi sokféleséget pozitívan értékelik és támogatják, a nyelvi változatosságot előnyben részesítik a nyelvi egységgel szemben.

Nyelvi purizmus – az a meggyőződés, hogy a hagyományos, nem idegen eredetű nyelvi elemek eredendően helyesebbek, mint az idegen eredetű elemek; hasonlóképpen az idegen

minta nélküli, belső keletkezésű formák helyesebbek, mint azok, amelyeket idegen mintára alkottak.

Nyelvi racionalizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvi szerkezeteket az emberi elmében található kognitív szerkezetek határozzák meg, ezért a nyelvi rendszernek összhangban kell lennie az emberi gondolkodás törvényszerűségeivel, azaz „logikusnak" kell lennie.

Nyelvi regionalizmus – az a meggyőződés, melynek hívei egy több nyelvet, ill. országot magába foglaló nemzetközi régió viszonylatában különös értéket tulajdonítanak egy összekötő nyelvnek, s igyekeznek megkönnyíteni a nyelvközi kommunikációt, pl. a szaknyelvi terminológia összehangolt fejlesztésével.

Nyelvi ruralizmus – az a meggyőződés, hogy a falusi, iskolázatlan lakosság romlatlanabb, szebb, helyesebb nyelvet őriz, s ezért a nyelvjárások értékesebbek más nyelvváltozatoknál.

Nyelvi stabilizmus – az a meggyőződés, hogy a (standard) nyelv fontos tulajdonsága a (rugalmas) stabilitás; a nyelvi eszközök (viszonylagos) állandóságát akár a spontán nyelvi változások fékezésével is szükség lehet biztosítani.

Nyelvi standardizmus – az a meggyőződés, hogy a standard nyelvváltozat értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél, s minden embernek elemi érdeke, hogy azt elsajátítsa és használja.

Nyelvi szisztemizmus – az a meggyőződés, hogy a nyelvi rendszerbe jobban beágyazódó, a nyelv hagyományos eszközkészletével harmonikus egységben lévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint azok a formák, amelyek kevesebb nyelven belüli párhuzammal rendelkeznek, netán inkább más nyelvekben van párhuzamuk.

Nyelvi vernakularizmus – az a meggyőződés, melynek hívei a külső változatosság vonatkozásában a helyi identitást hitelesen kifejező őshonos nyelveket, ill. nyelvváltozatokat előnyben részesítik a nagyobb hatósugarú, hasznosabb összekötő nyelvekkel szemben; a belső változatosság tekintetében a vernakularizmus hívei azokat a nyelvi formákat támogatják, amelyekkel a beszélők leginkább azonosulnak.

IDEOLÓGIÁK, KUTATÁSI EREDMÉNYEK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR ANYANYELVI OKTATÁSBAN ÉS A HASZNOSÍTHATÓSÁG GYAKORLATA

BEREGSZÁSZI ANIKÓ

….akármibe fogsz, legyen egyszerü, váljon egésszé.
(Horatius)

Ideologies, research findings in the Transcarpathian Hungarian mother-tongue education and the practice of exploitability

Language planning in educational context and different educational strategies play expressly important role in the language maintenance of a minority community. Education is one of the effective means of achieving goals of language planning. One of the most important tasks of mother-tongue education is to make pupils able to handle and to solve all the linguistic problems that they can meet in the classroom or outside the school. Thus the aim of the Transcarpathian Hungarian mother-tongue education should be the following: to teach pupils mother tongue in an additive way (besides teaching the standard version and its sphere of applicability, stress should lay upon the sphere of the local dialectological characteristics), to make pupils aware of the linguistic diversity in a functional view, applying contrastive methods.

In my paper I will show the current state of realization of changing attitudes in the Hungarian mother-tongue education. I will report on *how* the linguistic research findings, the analysis made by the Hungarian department of the Transcarpathian Hungarian College and the Institute named after Antal Hodinka can be utilized and *how* they appear in everyday life, in the reality of the Transcarpathian Hungarian community. I try to answer the question that does our work, that outsiders call science, become complete, is it realizable and in what way?

A horatiusi ars poetica annak kapcsán jutott eszembe, amit Kontra Miklós (2010) a nyelvészet hozzáadott társadalmi értékét kutatva úgy fogalmaz meg, hogy „…lehet hasznos nyelvészetet is művelni", hogy a nyelvészeti kutatások közösségileg hasznosíthatók és hasznosítandók. Meg annak kapcsán, hogy mindaz, amit mi itt Beregszászban, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán, annak Hodinka Antal Intézetében nyelvészként leírunk, kutatunk, *hogyan?* hasznosul, jelenik meg a kárpátaljai magyar közösség életében, valóságában. Hogy egésszé válik-e, amibe fogtunk, hogy megvalósítható-e és mi módon az, amit a kívülállók tudománynak neveznek? Kontra Miklós említett Hasznos nyelvészet című könyvének mottójához csatlakozva, jelen írás egy *lehetséges* válasz Verkának arra a kérdésére, hogy *„És mi a hozzáadott értéke annak, amit csinálsz?"*

A tudományos kutatási eredmények gyakorlatba való ültetésének leghatékonyabb módja a nyelvi tervezés, azon belül is az oktatástervezés folyamatának megfelelő elgondolása. Az oktatás a nyelvi tervezési célok elérésének egyik leghatékonyabb eszköze, hiszen az oktatási intézmények minden esetben valamely társadalmi, gazdasági és/vagy politikai célok mentén szervezik tevékenységüket. Az oktatás így a vállalt és a rejtett társadalmi célok megvalósításának legjobb terepe, és mindig valamilyen ideológia mentén történik. Ez határozza meg mind a tartalmát, mind a megvalósítás lehetséges stratégiáit. Az anyanyelv oktatásának esetében ezek az ideológiák meghatározzák egyrészt a nyelvről való vélekedést, másrészt a nyelvvel való boldogulás lehetőségeit. Az anyanyelvi nevelés folyamata során sztereotípiákat oszlathatunk, terjeszthetünk, legalizálhatunk és konzerválhatunk a mindenkori választott ideológiának megfelelően.

Ahogy a történelem és a mindennapok során változik egy közösség társadalompolitikai helyzete, szerepe, súlya, úgy jelenik meg mindez a közösség oktatásának tartalmában és stratégiáiban. A társadalmi, közösségi céloknak megfelelően történik az oktatás céljait meghatározó ideológia megválasztása. Majd a megválasztott ideológia megjelenik az oktatás gyakorlatában. Mindez hozhat mutatható/mérhető eredményeket vagy eredménytelenséget egyaránt.

A kárpátaljai és más kisebbségi magyar közösségek esetében is a szocializmus évtizedei kitermelték az oktatásban is megjelenő, a rendszer társadalompolitikai céljainak megfelelő ideológiákat. Évtizedekig mind Magyarországon, mind a határon túli magyar régiókban a szocializmus homogenizáló ideológiájának megfelelően az egynormájú, felcserélő szemléletű, a különbségek elmosására törekvő, a nyelvi változatosságot figyelmen kívül hagyó anyanyelvi oktatás folyt az iskolákban. Az 1990-es évektől kezdődően számos tudományos kutatás bizonyította az effajta szemlélet eredménytelenségét, melynek lényege, hogy nem tudatosítják a diákokban saját regionális nyelvváltozataik jellegzetességeit, értékeit, hanem mindent a magyar(országi) standard nyelvváltozat normáihoz mérnek, s mindazt, ami nem egyezik ezzel az eszménnyel, stigmatizálják (a kárpátaljai magyar oktatásra vonatkozóan lásd pl. Beregszászi 2002, 2004, Beregszászi–Csernicskó 1996, 2004a, 2004b, 2007a, 2007b, Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001, Csernicskó szerk. 2003). Ezek a régi beidegződések és eredménytelen módszerek azonban nem múltak el nyomtalanul a szocializmussal együtt, hanem a mai napig befolyásolják például a kárpátaljai magyar iskolákban az anyanyelvi nevelés hatékonyságát (a gyakorlatban: eredménytelenségét) is. Ebből következően elodázhatatlan feladata volt a közösségnek az elmúlt húsz évben bekövetkezett társadalompolitikai és ideológiai változásokat figyelembe véve az új nyelvészeti paradigmáknak és azok kutatási eredményeinek leszivárogtatása az oktatásba, mely feladat természetszerűleg magával vonja az anyanyelvi nevelés reformját is.

Ukrajna függetlenségének első évtizede számos változást hozott a kárpátaljai magyar közösség szakmai és politikai önszerveződésében (szakmai és tudományos társulások, érdekvédelmi szervezetek alakultak, létrejött például a Kárpátaljai Magyar Pedagógus-szövetség, lásd még. Csernicskó 1998, Beregszászi 2002, Orosz 2005), illetve oktatási rendszerében is (kiépült az anyanyelvű iskolahálózat az óvodától a felsőoktatásig, magyar tannyelvű óvodai csoportok alakulta, létrejött a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, lásd Orosz 2005). A kárpátaljai magyar közösség megfogalmazta nyelvi tervezési, azon belül oktatástervezési céljait, melynek lényege az anyanyelvdomináns kétnyelvűség kialakítása az államnyelv és egy idegen nyelv megfelelő szintű ismerete mellett, az anyanyelvű iskolahálózat, a magyar nyelv és kultúra értékének, helyi sajátosságainak és presztízsének megőrzésével (vö. Beregszászi 2002). A megvalósításhoz pedig az anyanyelvi nevelés reformjára van szükség.

A szükséges szemléletváltás azonban csak jól átgondolt oktatási stratégiai döntések segítségével valósítható meg és a *Milyen volt? – Miért és mit akarunk változtatni? – Hogyan lehet ezt elérni? – Milyen legyen?* négyes tengely mentén gondolandó el.

A *milyen volt* a korábbi ideológia és annak következményei az anyanyelvi oktatás szemléletében kérdésre a következő összefoglalást adhatjuk:

– a felcserélő szemlélet dominanciája az anyanyelv oktatásában;

– az egynormájú nyelvi eszmény követése;

– a kétnyelvűség nyelvi hatásainak és következményeinek negatív megítélése, megbélyegzése;

– a nyelvjárások és nyelvjárási jelenségek negatív megítélése, megbélyegzése;

– a nyelv valós használati lehetőségeit figyelmen kívül hagyó grammatika-központú oktatás.

Miért jött el az ideje a szemléletváltásnak, mi okból akarunk változtatni az anyanyelvi oktatás stratégiáin? Elsősorban a közösségi hasznosulás érdekében, illetve mert ahogy megváltoztak a kárpátaljai magyar közösség lehetőségei, úgy váltak túlhaladottá, vállalhatatlanná a korábbi ideológiák mentén kialakított szemléletmód elemei. Mindezek után megtörtént közösségi viszonylatban a problémafelvetés, majd fokozatosan tudomá-

nyos eredmények, alapkutatások igazolták a korábbi ideológiák mentén alakított szemlélet létjogosulatlanságát, eredménytelenségét. Kimondatott továbbá közösségi szinten, hogy a korábbi, az oktatásban uralkodó szemlélet nem felel meg a kurrens, elfogadható társadalompolitikai, közösségi normáknak, pl. nyelvi emberi-jogi feltételeknek. (Beregszászi–Csernicskó 2004b, Beregszászi–Csernicskó 2007a, 2007b)

A szemléleti reform elméleti, stratégiai szinten tehát azt jelenti, tudjuk, *mi helyett*, és tudjuk, *mit* akarunk. Az anyanyelv oktatásának viszonylatában a következőket:

– felcserélő helyett hozzáadó szemlélet alkalmazását;

– egynormájúság helyett a nyelvi változatosság tényére építő tantárgy-pedagógiai stratégiát;

– a kárpátaljai magyar nyelvhasználat valós lehetőségeinek és elemeinek a figyelembe vételét az oktatás során;

– a kétnyelvűségnek és összes nyelvi velejárójának mint természetes állapotnak az elfogadását és megjelenését az oktatásban;

– hozzáadó szemlélet alkalmazását a nyelvjárási jelenségek megítélésében;

– a valós élethelyzetekben hasznosítható nyelvi tudás közvetítését kommunikáció-központú oktatás segítségével.

Az iskolai anyanyelvi nevelés egyik legfontosabb feladata, hogy felkészítse a tanulókat mindazon nyelvi kihívások megoldására, kezelésére, amelyekkel az iskolában és az iskolán kívül találkozhatnak. Ezért nem mindegy, hogy ezt milyen szemléletben, milyen tudományos kutatási eredmények figyelembe vételével teszi.

A kárpátaljai magyar anyanyelvű oktatás célja az kell legyen, hogy additív, hozzáadó szemléletben tanítsa a tanulók anyanyelvét, a standard nyelvváltozat és használati köre mellett tudatosítsa a helyi nyelvjárási, nyelvhasználati jellegzetességek használati körét, valamint a nyelv változatosságát funkcionális megközelítésben, kontrasztív módszereket alkalmazva (vö. Beregszászi 2009). Ennek a szemléletváltásnak a közösségi hozadéka pedig az, hogy a tanulók kommunikatív kompetenciájának szerves részévé válik a beszédhelyzethez automatikusan igazodó (szóbeli és írásbeli) nyelvhasználat képessége. A nyelv használat közbeni alakulásának ténye és alakításának képessége pedig a mindennapi eredményes kommunikáció feltétele.

A gyakorlatban tehát egy tantárgy-pedagógiai reform megvalósítására van szükség, ami a kárpátaljai magyar közösség esetében most van folyamatban.

A reform leglényegesebb lépése a gyakorlatba ültetés, a *hogyan?* újragondolása, ennek megfelelően az anyanyelvi oktatás tartalmi és stratégiai (problémamegoldó) feltételeinek egyeztetése, az összhang kialakítása oktatástervezési lépések segítségével. Ezután következik a szemléletváltás alapjait jelentő tudományos eredmények beépítése az oktatás folyamatába és mindennapi gyakorlatába.

A reform megvalósításának és megvalósíthatóságának öt alapvető összetevője van:

– a tudományos alapkutatások megléte: a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán és annak Hodinka Antal Intézetében folyó nyelvészeti kutatások és azok eredményeinek hasznosítása;

– a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán folyó magyar szakos tanár-képzés;

– az ideológia- és szemléletváltás kodifikálása: tantervek, tankönyvek, oktatási segédletek, módszertani útmutatók készítése az új szemléletnek megfelelően;

– a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség és a Rákóczi Főiskola égisze alatt folyó szakmai továbbképzések és konferenciák, melyek a szemléletváltás lépéseit, lehetőségeit, módszereit és eredményeit közvetítik a tudós- és főként a pedagógustársadalom felé;

– a tudományos utánpótlás-nevelés.

Az elmúlt 15 évben a Rákóczi Főiskola, annak Hodinka Antal Intézete és Magyar Tanszéki Csoportja számos elméleti és gyakorlati vonatkozású kutatást végzett a kárpátaljai magyar közösség nyelvállapotának, nyelvhasználati sajátosságainak vonatkozásában, melyek elsősorban a következő területekre terjednek ki:

– a kárpátaljai magyar nyelvhasználat tudományos (legfőképpen szociolingvisztikai) vizsgálata;

– írott és beszélt nyelvi adatbázisok építése, archiválása, elemzése;

– a helyi magyar nyelvhasználat nyelvtervezési, oktatástervezési problémáinak áttekintése, javaslatok megfogalmazása;

– a magyar szülők iskola- és tannyelv-választási stratégiái;

– oktatás, továbbképzés, kutatásszervezés;

– a tudományos utánpótlás nevelése, segítése.

A Hodinka Antal Intézet és a Magyar Tanszéki Csoport az MTA határon túli kutatóállomásai közötti együttműködés révén számos, az egész Kárpát-medencére kiterjedő kutatási programba is bekapcsolódott. Ilyen korpuszmunkálat a Magyar Nemzeti Szövegtár építése, vagy a magyar nyelv „detrianonizálása", határtalanítása. Az intézetnek és a tanszéknek számos olyan kiadványa jelent meg, mely a kárpátaljai magyar közösség valós nyelvi, nyelvpolitikai, oktatási, demográfiai stb. helyzetének bemutatásával foglalkozik (Csernicskó szerk. 2003, 2010, Csernicskó 2004, 2005, 2006, Beregszászi–Csernicskó 2004a, 2004b, Csernicskó–Márku szerk. 2007, Karmacsi 2007, Márku 2008, Braun–Csernicskó–Molnár 2010 stb.).

A módszertani szemléletváltás következő fontos állomása, hogy a kutatási eredményeink bekerüljenek a kárpátaljai magyar nyelvű iskolai oktatásba. Először a 2005-ben megjelent magyar nyelv tanterv (Magyar nyelv, 2005) próbálta kodifikálni és átültetni az oktatás mindennapi gyakorlatába a kutatási eredményeinkre alapozva a hozzáadó (additív) anyanyelv-oktatási szemléletet (vö. Beregszászi 2009).

Ukrajnában a 2005/2006. tanévben megkezdődött az európai normáknak megfelelő 12 évfolyamos képzésre való áttérés. Az átállás természetszerűleg vonta maga után a tantervek és tankönyvek átszerkesztését, átdolgozását is. Az ország 100-nál több magyar tannyelvű iskolája számára az anyanyelv és az integrált (nemzeti és világirodalom) irodalom tanterveket az Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma által kiírt pályázatára a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség együttműködésében egy olyan munkacsoport készítette el, amely szakképzett nyelvészekből, irodalmárokból és gyakorló középiskolai tanárokból állt. A benyújtott nyelv és irodalom tantervet a minisztérium elfogadta, és hivatalosként ismerte el (Irodalom 2005 és Magyar nyelv 2005).

Ha nyelvtudományi megközelítésben vizsgáljuk meg a nyelv tanterv útmutatójában megfogalmazott és a tananyag tartalmában, bemutatásának szemléletében és szerkezetében többé-kevésbé következetesen alkalmazott koncepciót, akkor azt mondhatjuk: az új tanterv révén a kárpátaljai magyar iskolai anyanyelvi nevelés a modern nyelvtudomány és nyelvpedagógia alapelveire épül. A korábbi tantervekkel ellentétben nem a grammatika oktatását tekinti fő feladatának, hanem azt, hogy az iskolából kikerülők képesek legyenek minden helyzethez megtalálni a megfelelő nyelvi változatokat és grammatikai formákat. Ez pedig nem más, mint a kommunikatív kompetencia, a helyzethez igazodó nyelvhasználat, vagyis: a nyelvhasználat *helyénvalóságának* ismerete. Ez a hozzáállás mindenképpen új a korábbi tantervek grammatika-központúságához képest, ami azonban nem jelenti azt, hogy a nyelvtani rendszer megismertetésére nem fordítanak kellő figyelmet a szerzők. A szemléletváltás azt jelenti, hogy a nyelvtant nem öncélúan kell tanítani, hanem azért, hogy a tanuló könnyen, magabiztosan és tudatosan

tudjon válogatni a rendelkezésére álló nyelvi elemek közül, amikor egy konkrét élethelyzetben kell szóban vagy írásban megnyilvánulnia.

Mindenképpen új, a nemzetközi és magyar nyelvtudomány szellemiségével egyező az új tanterv szemléletváltása a magyar nyelv különböző változataival, a nyelvi változatossággal kapcsolatban. Hiába is keresnénk a tantervben olyan részeket, amely arra buzdítja a tanárokat, hogy irtsák ki a tanulók nyelvhasználatából a nyelvjárási jelenségeket vagy a magyar nyelv kárpátaljai helyzetéből adódó kontaktusnyelvi hatásokat. Azaz: a tanterv nem a felcserélő (szubtraktív), hanem a modern nyelvészeti és nyelvpedagógiai álláspont által képviselt, nyelvi emberi jogi szempontból is támogatandó hozzáadó (additív) nyelvszemléletet alkalmazza és ajánlja a pedagógusoknak. Ebben a tantervben először jelennek meg olyan témakörök, mint például az alábbiak: *Nyelv és nyelvváltozatok. A nyelv változékonysága és viszonylagos állandósága. Egy ember – több nyelvváltozat. A nyelvváltozatok virtuális egyenlősége és aktuális egyenlőtlensége. A nyelvi alapú diszkrimináció és a nyelvi tolerancia. A helyi magyar nyelvváltozatok jellemző sajátosságai (nyelvjárási jellemzők, a nyelvi kontaktusok hatásai: kölcsönzés, kódváltás, pragmatikai sajátosságok); a magyar nyelv más változataihoz viszonyított különbségek. A szituatív (beszédhelyzethez igazodó) nyelvhasználat.*

A tanterv szerkezete szerint az 5–9. osztályban kerül sor a nyelvtani ismeretek átadására, s a 10–12. osztályban a stilisztika, a retorika, illetve a nyelvváltozatok és a nyelvi változatosság tanítása során nagyobb figyelem jut a hasznosítható nyelvészeti és nyelvhasználati ismeretek és készségek elsajátíttatásának, illetve kialakításának és begyakorlásának.

Az új tanterv megjelenése magával vonta a neki megfelelő tankönyvek iránti igényt is. A régi tankönyvek elavult szemlélete helyett olyan tankönyvek készítése van folyamatban, melyek nemcsak az irodalmi nyelvváltozat és a grammatika oktatására fókuszálnak, hanem figyelembe veszik a nyelv változatosságát és a kárpátaljai magyar közösség valós nyelvállapotát, nyelvhasználatának jellemzőit is (lásd pl. Kótyuk 2005, Beregszászi 2010, 2011).

Az ukrajnai állami oktatáspolitika kiszámíthatatlanságát, vagyis az elgondolt oktatástervezési lépések megvalósításának nehézségeit jelzi, hogy a 12 osztályos rendszerre való áttérés nem fejeződött be az országban, 2010 nyarán ugyanis a parlament megszavazta a 11 osztályos képzéshez való visszatérést, ami a középiskolai osztályok vonatkozásában új anyanyelvi tanterv bevezetését eredményezte, így az gyakorlatilag összevonni volt kénytelen a korábban két tanévre tervezett, a szociolingvisztika és a retorika tárgykörében mozgó tananyagot (Csernicskó–Beregszászi–Braun–Hnatik-Riskó 2010).

Az új ideológia és szemlélet tantervi kodifikálása után következő oktatástervezési, tantárgy-pedagógiai lépés a fentebb megfogalmazott elméleti tételeknek a gyakorlatba ültetése. Ennek egy lehetséges módját példázzák az alábbi feladatok, melyek a kárpátaljai magyar iskolák számára készült új 10. osztályos Magyar nyelv tankönyvből valók (lásd Beregszászi 2010).

Korábban a helyi magyar iskolák számára készült magyar nyelv tankönyvek mélyen hallgattak a kárpátaljai magyar nyelvhasználat jellegzetességeiről, vagy stigmatizálták azokat. A szemléletváltásnak a gyakorlatban való megjelenését mutatják a jellegzetesen kárpátaljai nyelvi, nyelvkörnyezettani (pl. kétnyelvűségi hatásból eredő) tényekre és a nyelvi változatosság tudomásul vételére épülő elmélet és hozzá kapcsolódó feladatok megjelenése a tankönyvekben.

Feladatok a 10. osztály számára készült Stilisztika tankönyvből:

1. A nyelvi változatosság tényének és a kommunikatív kompetencia létének elfogadása

- Alkossátok meg azokat a beszédszituációkat (megnevezve a szituáció elemeit), amelyekben helyénvalóak a következő köszönési és megszólítási formulák: *Jó reggelt kívánok, doktor úr! Jó reggelt, drágám! Jó reggelt, gyerekek! Viszlát! Pá, édesem! Na húztam, csá!*
- Válasszatok egy részletet Gárdonyi Géza Egri csillagok című regényéből, és mondjátok el a részlet tartalmát a következő beszédszituációkban:
  irodalmi szakkörön beszéltek a regényről osztálytársaitoknak,
  filmrendezőként a választott jelenetben játszó színészeknek,
  a barátaidnak és kötetlen beszélgetés keretében.

Figyeljétek meg, hogyan változik a tartalom nyelvi megformáltsága, hogyan változik a stílus a beszédhelyzetnek megfelelően!

2. A kárpátaljai magyar nyelvhasználat jellegzetességeinek figyelembe vétele

- Vizsgáljátok meg saját családotok névhasználatát! Írjátok le édesapátok és édesanyátok nevét, édesanyátok leánykori nevét, a saját nevetek teljes formáját magyarul és ukránul, majd figyeljétek meg rajtuk a kárpátaljai magyar névhasználatnak az órákon tanult sajátosságait!
- Készítsetek táblázatot arról, hogy szólítják édesapátokat, édesanyátokat, esetleg a veletek élő nagyszüleiteket: *munkahelyi főnökeik, beosztottjaik, munkatársaik, szomszédaik, barátaik, és hogyan szólítják meg őket idegenek?*
- Képzeljetek el és játsszatok el egy olyan párbeszédet, amely során egy kárpátaljai magyar beszélget egy Magyarországról ide látogatott magyarral! A mellékelt szószedetből illesszétek be a szavakat a párbeszédbe odaillő módon! Mi alapján döntöttetek?

Paszport, göngyöleg, bánka, útlevél, elektricska, inrercity vonat, májka, köjál.

- A helyi magyar sajtótermékekből gyűjtsetek olyan szavakat és kifejezéseket, amelyek Magyarországon nem használatosak, de a kárpátaljai magyar nyelvben igen (pl. *hrivnya*, *Verhovna Rada, gyermekintézmény*)!
- Vegyétek kezetekbe a Magyar Értelmező Kéziszótár 2003-ban megjelent második, átdolgozott kiadását, amely már kárpátaljai magyar szavakat is tartalmaz! Nézzetek utána, mit jelentenek a kárpátaljai magyarban és mit a magyarországi magyar nyelvben a következő szavak: *bíró, felszámol, beteglap, csenget.*
- Képzeljétek el és játsszátok el az alábbi beszédhelyzeteket, amelyeknek kárpátaljai magyarok a szereplői. A beszédpartnerek megszólalásaiban használjatok helyi nyelvi jellegzetességeket, nyelvjárási vagy kétnyelvűségi jelenségeket odaillő módon:
  – a beregszászi piacon egy öreg, falusi nénitől zöldséget vásároltok,
  – valamilyen hivatalos ügyben egy hivatalnoknál jártok (mind a ketten beszéltek magyarul),
  – magyarul is tudó ukrán barátoddal találkozol és beszélgettek a tegnapi buliról.

Válogassatok a szószedetből!

Paszport, csókolom, viszont látásra, privet, ugorka, szprávka, kopek, málé, krumpli, csajok, szétcsúszás, tudnák hozni magának, legyen szíves, tessék szíves lenni.

A nem standard nyelvi elemek esetében mindig nevezzétek meg standard változatukat, illetve azt, milyen más szituációban célszerű a standard változatot használni!

- A szöveggyűjteményben megtaláljátok a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola kétnyelvű hivatalos leckekönyvének első oldalait. Ennek a kétnyelvű

dokumentumnak a mintájára készítsétek el iskolátok kétnyelvű diákigazolványának mintáját!

- Végezzetek terepszemlét lakóhelyeteken, gyűjtsétek össze, milyen közterületi tájékoztató és figyelmeztető feliratok találhatók a környezetetekben! Amennyiben a felirat vagy tábla csak ukrán vagy csak magyar nyelvű, készítsétek el másik nyelvű változatát! Majd készítsétek el két nyelven azokat a táblákat (jeleket, ábrákat, képeket is használhattok), amelyek szerintetek hiányoznak lakóhelyetek közterületeiről!

A tanterv és a tankönyvek kínálta lehetőségek gyakorlatba való átültetése a szemléletváltás folyamatának leglényegesebb része. Ez azonban már nem a nyelvészek feladata. Sok múlik a gyakorló magyartanárok hozzáállásán, nyelvészeti és tantárgy-pedagógiai felkészültségén. Az pedig a pedagógusképzés és -továbbképzés feladata, hogy ezek a szakmai feltételek meglegyenek. Az additív szemlélet megvalósulását a gyakorlatban az alkalmazott funkcionalitás, vagyis a következő tantárgy-pedagógiai axiómák segítik, illetve teszik lehetővé, melyek a tanárképzés és -továbbképzés során jutnak el a hasznosulásig:

– minden nyelvváltozatnak megvan a szerepe és helye az életben, és ennek a megtanítása, a tudatosítása az iskola feladata;

– nem helyénvaló az iskolában az egyes (alacsonyabb presztízsű) változatok lerombolása, elfelejttetése;

– az iskola feladata a kommunikációs képességek *tovább*fejlesztése, a szituatív nyelvhasználat képességének kialakítása;

– az anyanyelvi nevelésnek *nem lehet célja* a tanulók alapnyelvének kiirtása, lerombolása, nem *helyette*, hanem *mellé* tanítjuk a standard változatot;

– az élőbeszéd továbbfejlesztése azt is jelenti, hogy megtanítjuk azt, hogyan lehet a mindennapokban ránk váró kommunikációs szerepeket céljainknak megfelelően verbálisan (is) megoldani;

– mindebből egyenesen következik, hogy minden nyelvváltozatnak, stílusrétegnek, nyelvi elemnek megvan a maga használati köre, azt kell tudnunk csupán, mi, hol, mikor helyénvaló vagy nem odaillő;

– a társasnyelvészeti szemléletet, illetve a kontrasztív módszert nemcsak azokon az órákon kell alkalmaznunk, ahol a nyelv és társadalom kapcsolatáról, a nyelvi változatosságról, a nyelvjárásokról és azok értékeiről esik szó, hanem *minden nap, valamennyi órán.*

A kárpátaljai magyarnyelv-oktatásnak az kell legyen a célja, hogy az iskolából kikerülők nyelvhasználata automatikusan igazodjék a beszédhelyzethez.

Nem véletlen tehát, hogy a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán az anyanyelv különböző változatai használatának helyénvalóságára oktatjuk a hallgatókat. Azt, hogy a jövő pedagógusai ezt a szemléletet a magukévá tegyék, azzal is megpróbáljuk segíteni, hogy korszerű nyelvészeti és tantárgy-pedagógiai alapismeretekkel vértezzük fel őket.

Mindenekelőtt világossá kell tennünk, hogy az iskolai magyarórákon *nem általában „A" MAGYAR NYELV grammatikáját tanítjuk*, illetve tanuljuk (hiszen tudjuk: nem is létezik általában vett nyelv, minden nyelv változatok összessége), *hanem a magyar nyelv standard változatának (vagy ahogyan az iskolai tankönyvek és tantervek általában nevezik: az irodalmi és köznyelvnek) a normáit közvetítjük* tanítványaink felé. Ami tehát nem egyezik a standard normával, éppúgy lehet helyes, szabályos és jó magyarul, csak épp nem a standard nyelvváltozat szabályai szerint. A mi feladatunk épp az, hogy felhívjuk a standard és nem-standard nyelvváltozatok közötti különbségekre a figyelmet, és tudatosítsuk, melyik nyelvi elem tartozik az egyik, s melyik a másik változathoz, melyik nyelvi jelenség használható az egyes beszédhelyzetekben; ám egyetlen pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy mindezt nem felcserélő (szubtraktív),

hanem hozzáadó (additív) szemléletben tegyük, tanulóink nyelvhasználatának megbélyegzése nélkül (vö. Beregszászi–Csernicskó 2007a, 2007b, Beregszászi 2009).

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán a magyar szakos tanárképzésben a nyelvészeti diszciplínák, valamint az anyanyelv oktatásának módszertana című tárgy oktatása a fentebb megfogalmazott elvek és elméleti tételek mentén folyik (vö. Beregszászi–Csernicskó szerk. 2008). Ezt példázzák az alábbi államvizsgatételek (BA ás MA szint), amelyekben a gyakorlatban is megjelennek a fentebb megfogalmazott módszertani alaptételek.

ЗАКАРПАТСЬКИЙ УГОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІМ. Ф. РАКОЦІ ІІ
II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA
ДЕРЖАВНИЙ ІСПИТ / ÁLLAMVIZSGA, BA
Спеціальність / Szak: 6.010100 „Педагогіка і методика середньої освіти „ Мова та література (угорська) / Magyar nyelv és irodalom
Навчальний предмет / Tantárgy: Угорська мова, література з методикою викладання / Magyar nyelv és irodalom és oktatásuk tantárgy-pedagógiája
Білет No 2. sz. vizsgatétel

1. Az anyanyelvi nevelés módszertani elvei. Az anyanyelv oktatásának additív, illetve szubtraktív lehetősége. A hozzáadó szemlélet és a kontrasztív módszer szükségessége és helyénvalósága a kárpátaljai magyar iskolákban. A nyelvjárási jelenségek és a kontaktushatások megközelítése az oktatás során.
2. A magyar beszédhangok egymásra hatása a beszédben (hangrendi harmónia, illeszkedés, hasonulás, összeolvadás stb.).
3. A magyar nyelvű vallásos irodalom kialakulásának társadalmi szükségszerűsége. Az Ómagyar Mária-siralom, a Margit-legenda, a Ferenc-legenda. Az első Bibliafordítások.

ЗАКАРПАТСЬКИЙ УГОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІМ. Ф. РАКОЦІ ІІ
II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA
ДЕРЖАВНИЙ ІСПИТ / ÁLLAMVIZSGA, MA
Напрям, спеціальність / Szak, szakirány: 0101 Педагогічна освіта. 7.010103 Педагогіка і методика середньої освіти. Мова і література (угорська) / Magyar nyelv és irodalom
Загальне мовознавство, соціолінгвістика / Általános nyelvészet, szociolingvisztika
Білет No 11. sz. vizsgatétel

1. A nyelv változatossága és változása. A nyelvek és nyelvváltozatok virtuális egyenlősége és aktuális egyenlőtlensége.
2. A nyelv szerepe az identitás alakulásában. A nyelvhasználat joga. Nyelvmegtartás és nyelvcsere fogalma. Készítsen egy óravázlat-tervezetet, melyben a fenti fogalmakat magyarázza feladatok segítségével a 11. osztályban!

Az elméletnek és a gyakorlatnak az összefüggéseit, utóbbi megvalósítását, illetve annak lehetőségeit hallgatóink többek között szakdolgozatok és iskolai pedagógiai gyakorlatok során is „tesztelik". A következő, szakdolgozatból származó részlet az elmélet felhasználhatóságának a gyakorlatát mutatja egy, a kárpátaljai nyelvváltozatokra jellemző, nyelvjárási hátterű jelenség, a *nákozás* kapcsán.

A tanítandó jelenség: a *nákozás*.

A tanterv kínálta lehetőségek a tudatosításra a konkrét tananyaghoz kapcsolódóan:
– 5. osztály (a magánhangzók illeszkedése),
– 7. osztály (az igeragozás tanítása),
– 11. osztály (nyelv és nyelvváltozatok témakör).

Továbbá:
– minden osztályban a beszédkészség-fejlesztés tárgykörében,
– minden osztályban a szocio-kulturális témakörökön belül,
– minden osztályban az oktatási-stratégiai tárgykörhöz kapcsolódóan.

Az általános iskolai nyelvtani tananyagra épül rá a középiskolai osztályokban a stilisztika, a nyelvi változatosság és a retorika témaköre. A nákozásra feltétlenül felhívjuk a diákok figyelmét a nyelvváltozatok tanítása kapcsán, illetve a helyi nyelvváltozatok jellegzetességeinek ismertetésekor, valamint a stilisztikai és retorikai gyakorlatok során is.

Szemléltetés: 7. osztály. Igeragozás tanítása

A Tanterv (Magyar nyelv, 2005) szerint a tanulók általános képzettségi szintjével kapcsolatos állami követelmény, hogy a tanuló ismerje az alanyi és a tárgyas személyragok teljes sorát minden időben és módban. A gyakorlat során rámutathatunk arra, hogy bizonyos igéknek alanyi ragozás, feltételes mód, jelen idő egyes szám 1. személye és a szintén feltételes mód, jelen idő, de tárgyas ragozás többes szám 3. személyű alakja nyelvjárási szinten egybeesik. *Helyénvaló használatukat a mondatalkotás során tudatosíthatjuk.*

Gyakorló feladatok

Döntsd el, az alábbi mondatok közül, melyik fordul elő a köznyelvben és melyik a nyelvjárásokban! A köznyelvi változatot húzd alá! Ezután alkoss olyan beszédszituációkat, melyekben az alábbi mondatpárok tagjai helyénvalóan fordulhatnak elő! Illeszd a megfelelő mondatot a megfelelő szituációba! Minden esetben nevezd meg a beszédszituáció elemeit!

1.a) Én szívesen választanék más elfoglaltságot.
b) Én szívesen választanák más elfoglaltságot.
2.a) Ha látnák egy virágot, leszakítanám.
b) Ha látnék egy virágot, leszakítanám
3.a) Nem sokáig várnák rád.
b) Nem sokáig várnék rád.
4.a) Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te.
b) Én nem tudnék úgy viselkedni, mint te.

Döntsd el a következő mondatról, hogy helyénvaló-e az előfordulása az alábbi nyelvhasználati színtereken! A megfelelő helyre tégy X-et!

- *Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te.*

Színtér	Igen	Nem
Otthon		
Iskolában szünetben		
Magyar órán		
Barátok közt		
Felelés közben		
Tankönyvben		

Az alábbi szövegben tájnyelvi igéket találsz, alakítsd át azokat köznyelviekké! Mondd el a történetet köznyelven!

Tegnap sétálunk a parkban Péterrel, mikor lássuk, hogy a kutyák megtámadnak egy nénit.

– Fussunk gyorsan oda! – kiáltotta Péter. – Meglássuk, mit tehetünk a néniért.

– Futnák én, ha nem fájna a lábam. – mondtam én.

Kávézóba indultunk, de én az esetet látva javasoltam, halasszuk későbbre. Odasiettünk, és a néni mutassa vérző lábát.

– Meg tudnátok mutatni a kórházba vezető utat? – így a néni.

Természetesen megmutattuk az utat, és a néni egy hét múlva meggyógyult.

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és a Kárpátaljai Magyar Pedagógus-szövetség megalakulása óta kiemelt kérdéskörként foglalkozik a kárpátaljai magyar iskolában tanító tanárok szakmai továbbképzésével is, például a Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia keretein belül. A Hodinka Antal Intézet és a Magyar Tanszéki Csoport munkatársai ezen kívül előadásokat tartanak rendszeresen Ungváron a Kárpátaljai Pedagógus-továbbképző Intézet szervezte módszertani kurzusokon is. Ezeken a szakmai találkozókon a kárpátaljai magyar szakos társadalmat leginkább érintő és érdeklő kérdéseket beszéljük meg. Az alábbi, az említett szakmai továbbképzéseken elhangzott előadások címei is mutatják azt a szemléletbeli irányt és problémafelvető igényt, amelyet a kárpátaljai magyar pedagógustársadalom felé közvetítünk az anyanyelv oktatásának vonatkozásában.

Nyelvhasználatunkról: az oktatásban hasznosítható módon. Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia – 2009. Beregszász (Csernicskó István).

Az ukrajnai kisebbségi oktatás és a nyelvpolitika kapcsolata. Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia – 2009. Beregszász (Csernicskó István).

A hivatali magyar nyelv és a hivatalos nyelvhasználat Ukrajnában: jogok és lehetőségek. Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia – 2009. Beregszász (Csernicskó István).

Érvek az anyanyelven (domináns nyelven) folyó oktatás mellett. Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia – 2009. Beregszász (Csernicskó István).

Kommunikáció-központú anyanyelvtanítás a gyakorlatban, (Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia–2009 (Karmacsi Zoltán).

Nyelvtudományi kiadványok, publikációk Kárpátalján (1990-2008) (Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia–2008 (Karmacsi Zoltán)

Anyanyelvi oktatásunk és a hozzáadó (additív) szemlélet: az új (2005-ös) magyar nyelv tanterv kínálta lehetőségek. Kárpátaljai Pedagógus-továbbképző Intézet, Ungvár, 2009 (Beregszászi Anikó).

A stilisztika oktatásának tantárgy-pedagógiája. Kárpátaljai Nyári Kölcsey Pedagógusakadémia. Beregszász, 2009 (Beregszászi Anikó).

A szemléletváltás utolsó, de nem kevésbé fontos összetevője a folytonosságot biztosító tudományos utánpótlás-nevelés. A Rákóczi Főiskolának elvitathatatlan eredményei vannak ezen a téren. Mi sem mutatja ezt szemléletesebben, mint hogy a Hodinka Antal Intézet mind a négy kutatója a KMF végzőse, jelenlegi doktorandusz: Karmacsi Zoltán a kétnyelvű környezetben folyó nyelvelsajátítás kérdésével, a kétnyelvű gyermek beszédének vizsgálatával, Márku Anita a kárpátaljai magyarok kódváltási szokásainak vizsgálatával, Molnár D. István a kárpátaljai magyarság demográfiai mutatóinak változásával és alakulásával, Hires-László Kornélia pedig a helyi magyar közösség identitásának kérdésével foglalkozik kutatási témaként.

A tudományos utánpótlás-nevelés fő bázisa a főiskola keretein belül működő Zrínyi Ilona Kárpátaljai Magyar Szakkollégium is, melynek keretein belül számos nyelvészeti tárgyú kutatás is folyt és folyik, a kollégium végzősei doktori képzésekben folytatják tanulmányaikat, témáik szervesen illeszkednek a kárpátaljai magyar közösség nyelvi tervezési céljaihoz.

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán, annak Hodinka Antal Intézetében, valamint Magyar Tanszéki Csoportjában folyó tudományos kutatások és oktatási tevékenység, az iskolákban folyó anyanyelv-oktatási reform azt a hosszabbtávú nyelvtervezési célt szolgálja, hogy a helyi magyar közösség a jövőben is megőrizze identitását, anyanyelvét és kultúráját, aminek egyik feltétele az anyanyelv eredményes használata. Ezért oktatási célunk, hogy a tanulók kommunikatív kompetenciájának szerves részévé

váljon a beszédhelyzethez automatikusan igazodó (szóbeli és írásbeli) nyelvhasználat képessége, mert a mindennapi eredményes kommunikáció feltétele a nyelv használat közbeni alakulásának ténye és alakításának képessége.

A kissé hosszúra sikerült *lehetséges* választ egy másik mottóval zárva ajánlom elsősorban az útjukat, ars poeticájukat kereső hallgatóim figyelmébe:

A kis-tudás veszélyes, hosszan idd,
Vagy ne is idd Múzsák forrásait:
Kortyolgatástól kótyagos leszel,
De húzd meg jól, s kijózanít e szer.
(Alexander Pope: Esszé a kritikáról)

Irodalom

Beregszászi Anikó 2002. *Magyar nyelvi tervezés Kárpátalján. Célok, problémák és feladatok.* PhD-értekezés. Budapest: kézirat.

Beregszászi Anikó 2004. Anyanyelvoktatásunk hatékonyságáról. In: Beregszászi Anikó és Csernicskó István szerk., 2004. *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Beregszász: PoliPrint – Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 79–97.

Beregszászi Anikó 2009. Anyanyelv-oktatás hozzáadó (additív) szemléletben: a magyar nyelv tanterv kínálta lehetőségek. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. Században.* Ungvár: PoliPrint. 20–25.

Beregszászi Anikó 2010. *Magyar nyelv – 10. osztály. Stilisztika*. Csernyivci: Bukrek.

Beregszászi Anikó 2011. *Magyar nyelv – 11. osztály.* Csernyivci: Bukrek.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2004a. Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező? In: *Magyar Nyelv* C/2: 195–203.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2004b. *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról.* Ungvár: PoliPrint.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2007a. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokés az iskola: elméleti és módszertani kérdések. In: *Acta Beregsasiensis* 2007/1.:44-62.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2007b. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokról. In: Csernicskó István – Márku Anita szerk., 2007. *Hiába repülsz te akárhová. Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához.* Ungvár: PoliPrint. 7–97.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István szerk. 2008. *Államvizsgaprogram a magyar szakos BSc képzés számára.* Ungvár – Beregszász: PoliPrint Kft. – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.

Braun László – Csernicskó István – Molnár József 2010. *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján.* Ungvár: Poliprint.

Csernicskó István – Beregszászi Anikó – Braun Éva – Hnatik-Riskó Márta. *Magyar nyelv tanterv. 11. osztály.* Kijev: 2010.

Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Csernicskó István 2004. A kárpátaljai magyar beszélt nyelv tudományos vizsgálata: előzetes egy most induló kutatás anyagából. In: Beregszászi Anikó – Csernicskó István. *…itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról.* Ungvár: PoliPrint. 174–177.

Csernicskó István 2005. Kárpátaljai magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: előzetes a Kárpátaljai Magyar hanganyagtár adatbázisából. In: Beregszászi Anikó – Papp Richárd szerk., 2005. *Kárpátalja Társadalomtudományi tanulmányok.* Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. 101–114.

Csernicskó István 2006. Határon túli magyar élőnyelvi kutatások, támogatáspolitika és magyar–magyar tudományos együttműködés. In: Berényi Dénes szerk., 2006. *Tudományos konferen-*

cia az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság megalakulásának 10 éves évfordulója alkalmából. Budapest: Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 123–132.

Csernicskó István szerk., 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

Csernicskó István szerk., 2010. *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest – Beregszász: PoliPrint.

Csernicskó István – Márku Anita szerk., 2007. *Hiába repülsz te akárhová… Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához*. Ungvár: PoliPrint.

Irodalom 2005. Kótyuk István és mtsai. *Irodalom 5–12. osztály. Tanterv a magyar tannyelvű iskolák számára.* Csernyivci: Bukrek.

Karmacsi Zoltán 2007. *Kétnyelvűség és nyelvelsajátítás*. Ungvár: PoliPrint.

Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Ungvár: PoliPrint.

Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Kótyuk István 2005. *Magyar nyelv. 5. osztály*. Csernyivci: Bukrek.

Magyar nyelv, 2005. Kótyuk István és mtsai. *Magyar nyelv 5–12. osztály. Tanterv a magyar tannyelvű iskolák számára.* Csernyivci: Bukrek.

Márku Anita 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében.* Ungvár – Beregszász: Poliprint.

Molnár József – Molnár D. István 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: PoliPrint.

Orosz Ildikó 2005. *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján*. Ungvár: PoliPrint.

NYELV- ÉS OKTATÁSPOLITIKA, NYELVI JOGOK

ЛОМБАРД
ЗОЛОТИЙ
ЮВЕЛІРНИЙ

A MAGYAR NYELV HALÁLA (A PARLAMENTBEN, 2001-BEN ÉS 2011-BEN)[1]

KONTRA MIKLÓS – CSERESNYÉSI LÁSZLÓ

The death of Hungarian (in the Hungarian Parliament in 2001 and 2011)

In 2001 the Hungarian Parliament passed a law which made the use of Hungarian (in addition to the original foreign-language texts) mandatory in commercial ads, shop signs, and some other texts of public interest. During parliamentary debates a number of arguments were made about the likely death of Hungarian if the law should not be passed and enforced. In the first part of the paper, Kontra. analyzes the death-of-Hungarian arguments used by politicians and some language purists. He also demonstrates that the 2001 law has been absolutely toothless or inefficient, as was predicted by some linguists who criticized the draft of the law. A decade later, in 2011, the Hungarian government decided to write a new constitution for the Republic of Hungary, and a proposal was made by the President of Hungary to include a statement in the new constitution about the importance of Hungarian in Hungary and the need to save and foster the language. In the second part of the paper, Cseresnyési analyzes three wide-spread purist myths on which the drive to include Hungarian in the constitution is based, he contrasts them with what sociolinguists know about languages and nations, and demonstrates how flat-earth linguistic ideology is promoted not only by politicians and language purists, but also some linguist members of the Hungarian Academy of Sciences.

1. A 2001. évi nyelvtörvény kontextusa

A magyar Országgyűlésben 2001. novemberében elfogadták a 2001. évi XCVI. törvényt a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről. A törvény elfogadása előtt s utána is, komoly sajtóvita zajlott annak ésszerűségéről s várható hatásairól (lásd Kis Tamás honlapját: http://dragon.unideb.hu/~tkis/).

Négy évvel korábban, amikor magyar nyelvművelők hasonló nyelvvédő törvény mellett kardoskodtak, szintén volt egy terjedelmes sajtóvita (lásd Nyilatkozat, Grétsy 1997, Hajdú 1997, stb.), amelyről később kiváló nyelvészeti elemzést is készített Veres (1999).

2001. augusztus 29-én az Országgyűlés oktatási és tudományos bizottsága vitatta meg a törvény tervezetét, erre a vitára meghívták Deme Lászlót és Balázs Gézát is, szakértőként. A bizottsági ülés jegyzőkönyvét elolvasta a szociológus Tamás Pál (2001a) is, aki Demét megkritizálta. Deme (2001) Tamásnak írt válaszában az MTA Nyelvtudományi Intézetének leszólására is alkalmat talált, ennek gondolati magva az a már a bizottsági ülésen is hangoztatott véleménye volt, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete nem olyan intézmény, amelynek tagjai ismerik „vizsgálódásuk tárgyának, a magyar nyelvnek történetét és belső rendszerét", és ha az Intézetre bízzák annak eldöntését, hogy mi tekintendő a magyarban „meghonosodott idegen nyelvű kifejezésnek", s mi nem, akkor az Intézet ezt a feladatot el fogja szabotálni. Kiefer (2001) válaszában egyebek mellett azt írta, hogy „A Nyelvtudományi Intézet nem kíván vállalkozni tudományosan eldönthetetlen kérdések eldöntésére." Vagyis annak eldöntésére, hogy mi tekinthető meghonosodott idegen nyelvű kifejezésnek a magyarban. Erről a kérdésről Bárczi (1958: 45) óta tudni lehet, hogy megválaszolhatatlan, de ezt a tudásukat (melynek meglétét nincs bizonyítékom tagadni) Deme és Balázs nem osztották meg a törvényt előkészítő politikusokkal.

[1] E cikk 1–4. szakaszát Kontra Miklós írta, aki 1985-től 2010. december 31-ig az MTA Nyelvtudományi Intézetében a szociolingvisztikai (élőnyelvi) kutatások vezetője volt, ezért az első négy szakaszban taglalt eseményeket belülről ismeri. Az 5. szakaszt Cseresnyési László írta. Lásd még a 3. szakasz végén *** után olvasható néhány sort.

A törvény elfogadásának kontextusához mindenképp hozzátartozik az is, hogy nyelvészek a *Népszabadság,* a *Heti Világgazdaság* és a *Magyar Narancs* hasábjain komoly kritikával illették a tervezetet (lásd Daniss 2001, Kis 2001, Nádasdy 2001), de kritikájuk lepergett a politikusokról. A magyar politikusok 2001-ben is jól illusztrálták azt a tételt, hogy nyelvi kérdésekben a tények nem számítanak.

2. A nyelvhalál mint örökzöld téma

Az elmúlt húsz évben komoly nyelvtudósok (pl. Krauss 1992, Skutnabb-Kangas 2000) írtak tanulmányokat, könyveket a Földön beszélt nyelvek gyors kipusztulásáról, kipusztításáról, a beszélt nyelvek sosem látott gyors haláláról. A magyar nem tartozik azok közé a nyelvek közé, amelyek halálát a 21. században hitelt érdemlő szakember megjósolná. Viszont a nem-szakemberek, tehát a „normális" emberek, akiknek nyelvtudományi szakismeretei olyanok, mint egy magyar buszsofőré, akadémiai elnöké, bankáré vagy politikusé, gyakran temetik a magyar nyelvet. Ezekből a magyar nyelv halálát hirdető retorikai teljesítményekből adok itt egy kis mustrát.

Kezdem a sajtóból találomra szemezgetett példákkal.

Egy enyhe példa:

> „Az idő megy, és nem a nyelvészeknek dolgozik. Hogy e csatákból milyen állapotban kerül ki a magyar nyelv, s milyen jövő, milyen kulturális szerep vár rá, arról inkább csak sejtések vannak. Elég rosszak."
>
> (Hanthy 2010)

Egy nyelvművelő, Grétsy László (1997) „Levélféle Hajdú Péter akadémikushoz" című írásában azt találta írni, hogy

> „[…] ha a magyar nyelvet nem is fenyegeti a kihalás veszélye, ha sok olyan elveket hirdető, olyan szemléletű ember él vagy fog élni ebben az országban, mint amilyen elveket és szemléletet a nyilatkozat[2] tükröz – mondjuk néhány millió –, akkor már csakugyan veszély fenyegetné a nyelvet."

A törvénytervezet országgyűlési vitájában a magyar nyelv halálát többen is emlegeté-ték. A megszámozott idézetek után saját parafrázisaim, kommentárjaim következnek.

> (1) „Bízva abban, hogy a törvényjavaslat olyan magasztos célt fogalmaz meg, amely mindazok szívügye, akiknek fontos a magyar nyelv s vele a magyar nemzet megmaradása […]" – Hende Csaba 220/52[3]

Parafrázis: Tehát a magyar nyelv és nemzet csak együtt maradhatnak meg. Ha veszélyben a nyelv, akkor veszélyben a nemzet is.

> (2) „[…] hiszen ha a magyar tudományos nyelv kezd elsorvadni, kezd elhalni […]" – Ughy Attila 220/82

Kommentár: Kezd elhalni a magyar tudományos nyelv? Milyen tudományosan szalonképes vizsgálat mutatott erre rá?

> (3) „»A nemzet nyelvében él.« – írta Déry Tibor. – Ha nem akarjuk, hogy kardjába dőljön, fegyelmezzük. Ne csak gazdaságunkat, de eszméletünket is." – Csapody Miklós 220/96

Parafrázis: A magyar nemzetet fegyelmezni kell, mert különben kardjába dől.

---

[2] Az Élet és Irodalom 1997. május 9-i számában megjelent „Nyilatkozat"-ról van szó, ezt 39 nyelvészünk írta alá, többek közt három akadémikus is: Hajdú Péter, Kiefer Ferenc és Papp Ferenc.

[3] A locus jelöléseket a továbbiakban is így adom meg. Ennek a feloldása: Hende Csaba, 220. ülésnap, 52. felszólalás.

(4) „Történelmünkben számos példa akad, amikor külső erők a magyar nyelv kiűzetésére törekedtek az európai elfogadott nyelvek családjából. Most az a veszély fenyeget, hogy ezt a nyelvi mészárlást mi magunk végezzük el a gazdaság, a gazdagodás oltárán." – Ivanics István 220/100 – 102

Parafrázis: Szükség van erre a törvényre, mert nélküle a magyar nemzet nyelvi önmészárlást fog elkövetni.

(5) „Sajnos az anyanyelv ma szabad prédája mindenkinek, aki hozzáférkőzhet a nyomtatott és elektronikus sajtóhoz." – Lezsák Sándor 220/110

Kommentár: Itt expressis verbis nincs szó nyelvhalálról, csupán az anyanyelvet veszélyeztetőkről szól az idézet. Ezt a kellemetlen helyzetet kétféleképp lehetne megoldani: (1) korlátozni kell, hogy ki írhat a nyomtatott és elektronikus sajtóban, vagy (2) bárki írhat a sajtóban, de biztosítani kell valamiképp a nyelvhelyesség érvényesülését. Az (1) megoldás nyilvánvalóan sértené az emberi jogokat, a (2) a nyelvhelyességi kontroll letéteményeseit juttatná kenyérhez – mindaddig, amíg a nyelvhelyesség érvényesítését jogszabály írja elő. (Ha az egy évtizeddel később köztársasági elnökké lett Schmitt Pál 2011-ben tett javaslata megvalósul [lásd alább], ez a helyzet létre is jöhet.)

(6) „A kétnyelvűség nem azonos az idegen nyelvek ismeretével, de azonos a nemzettudat feladása előtti utolsó fázissal, a nyelvcserével." – Dr. Fazekas Sándor 220/ 118 – 122

Kommentár: Ha igaz az az állításunk, hogy szinte minden határon túli magyar kétnyelvű, akkor ők mind a nemzettudat feladásától szenvednek, és nyelvcserére vannak ítélve.

(7) „S ha abból indulunk ki, hogy nyelvében él a nemzet, akkor minden kis helyesírási hiba egy apró koporsószögnek számít." – Zakó László 226/202

Kommentár: Ha minden kis helyesírási hiba egy apró koporsószöget ver a nemzet testébe, akkor aggodalomra semmi okunk, bizodalomra viszont annál több. Ugyanis az a helyzet, hogy a magyar helyesírási szabályzatot úgy alakították ki, hogy vannak pontjai, amelyeket a felnőtt magyarországi lakosság 98%-a képtelen betartani (pl. egy írásbeli hibajavító feladatban az *utitársam* szót az országos reprezentatív mintának mindössze 2,4%-a javította a szabályos *útitársam*-ra, lásd Kontra szerk. 2003: 166).

A törvénytervezet bizottsági ülésén (lásd Jegyzőkönyv) dr. Dán János egyebek mellett ezt mondta:

„[…] az a globalizációs folyamat, amely megindult és amelyet nem tudunk megállítani, azt a veszélyt rejti magában, hogy hosszú évek vagy évszázadok távlatában a magyar nyelv sorsa esetleg megpecsételődhet."

Parafrázis: Itt a megállíthatatlan globalizáció, e törvény nélkül nyelvünk sorsa megpecsételődhet, de a törvénnyel jogalkotóink megmentik nyelvünket (az örökkévalóságnak?).

3. A 2001. évi törvény hatása, 8 és fél év múltán

Nincs sok meglepődnivaló azon, hogy a törvény hatályba lépése után rövid néhány hónappal már volt nyelvművelő, aki kedvező hatásairól értesítette az újságolvasókat. Az sem meglepő viszont, hogy 2010-ben a *Vasárnapi Hírek* „Nem segített a hazai nyelvtörvény" című írásából az derült ki, hogy a törvény egyik spiritus rectora, Grétsy László szerint „bár a törvénynek hatálya van, igazi eredménye nincs." Az *Index* hírportál 2010. január 5-én arról tudósított, hogy „Nyolc évvel a magyar nyelvtörvény hatályba lépése után nyilvánvaló, hogy a szabályozás nem volt sikeres, még a kétséges nyelvi eseteket vizsgáló, akadémiai nyelvészekből felállított testület tagjai szerint sem" (Munk 2010).

Talán az sem nevezhető a közlői szándék megerőszakolásának, ha megemlítem, hogy amikor a legújabb köztársasági elnök legfőbb vállalásaként említette „az édes anyanyelv

védelmét, melyet a világ egyre koptat", akkor „anyanyelvünk kopását" készpénznek véve, szintén olyan kijelentést tett, ami a nyelvtörvény hatástalanságára utal (Csuhaj 2010).

Az *Index*ben „akadémiai nyelvészekből felállított testület"-nek aposztrofált grémiumot Glatz Ferenc, az MTA akkori elnöke nevezte ki, 2002 februárjában. Elnöke: Kiefer Ferenc, titkára: Kenesei István, tagjai: Hunyady György, Kiss Jenő, Balázs Géza, Grétsy László és Görgey Gábor. A grémium neve: Nyelvhelyességi Tanácsadó Testület. Tagjai közül négyen rendelkeznek nyelvtudományi tudományos fokozattal (Kiefer, Kenesei, Kiss, Grétsy), hárman nem. A Testület elmúlt nyolc évi működését homály fedi, magam annyit tudok róla, amennyit Kiefer szóban közölt velem 2010. június 8-án: vagyis hogy 2008-ig összesen két szakvéleményt kértek tőlük, de 2009-ben már megszaporodtak a kérések, 2010-ben pedig az áprilisi választások óta heti 5 szakvéleményt készít a Testület elnöke. Olyan kérésekre válaszolnak, hogy például van-e meghonosodott szó a *Tavaszi Sale* reklámban, vagy pedig a magyarban meghonosodott idegen nyelvű kifejezés-e a következő:

Meghonosodott idegen nyelvű kifejezés-e a magyarban az alábbi? – kérdezi a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság 2010-ben

Ilyen kérdéseket a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság szokott írásban elküldeni a Budapest, VI. Benczúr u. 33. alatti Testületnek címezve – ezt a Hatóságot is az adófizetők tartják el. A Testület pedig akadémiai közfeladatként végzi társadalmilag hasznos (?) tevékenységét.

***

Eddig tartott Kontra Miklós beregszászi előadása a 16. Élőnyelvi Konferencián. A következő, **4.** szakaszt néhány hónappal a konferencia után toldotta a szöveghez. 2010 decemberében Cseresnyési László benyújtott egy cikket közlésre az Élet és Irodalomnak, ami azonban csak 2011. március 25-én jelent meg (Cseresnyési 2011, ez néhány apróbb részletben eltér az itteni eredeti változattól). Kontra és Cseresnyési még 2011 februárjában úgy határoztak, hogy az eredetileg egymástól függetlenül készített írásaikat együtt közlik a beregszászi konferencia kötetében. Az **5.** szakaszt Cseresnyési László írta.

4. Utóirat

A 2001. évi törvényt megelőző vitákban a magyar nyelv halála mint elkerülendő veszély elő-előfordulgatott, de ami 2010 őszén nem sokkal a beregszászi konferencia után történt, az külön tanulmányokat érdemel(ne). Történt, hogy a magyar Köztársasági Elnöki Hivatal „JAVASLATOK A készülő új Alkotmány kodifikációs folyamatához" című iratot intézett „Az Alkotmány-előkészítő eseti bizottság elnöke részére". Három sorral lejjebb ugyanez kötőjel nélkül, de két további nagybetűvel olvasható, így: „Alkotmány előkészítő Eseti Bizottság részére". Az interneten publikált szövegben van egy „Javaslat a magyar nyelv alkotmányi szintű védelmével kapcsolatban" című rész is, a 17–19. oldalon. Ízelítőül idézek belőle néhány részt:

1) Sokak vélik úgy, hogy az új kommunikációs formák [pl. az elektronikus levelezés térhódítása, K.M.] valamilyen oknál fogva felmentést adnak az igényes és helyes fogalmazásmód, valamint a helyesírás szabályai alól. Ez a szemlélet a magyar nyelv halálos ítélete."

2) Itt az ideje a megfontolt, szakmai alapokon nyugvó, de céltudatos és felvilágosult cselekvésnek, hogy ne kelljen szembenéznünk az anyanyelv visszafordíthatatlan hanyatlásával! Kiindulás lehet a nyelvünket ezidőtájt leginkább veszélyeztető jelenségek górcső alá vétele és lajstromozása annak érdekében, hogy megfelelő orvosságokkal leküzdhessük a bajt.

3) Anyanyelvünk érzelemrokonító forrasztékot részesít magyar és magyar között [...]

4) Különösen felelősségteljes szerep hárul a tömegtájékoztatási eszközök sokak által példaképül vett szereplőire; nyelvhasználatukkal, általában: a magyar nyelvhez viszonyulásukkal sírásói, vagy megmentői lehetnek anyanyelvünknek.

5) Megfontolandó az alábbi, alaptörvényi szintű kinyilatkoztatás.

„A Magyar Köztársaság számára alapvető (nemzeti) érték a magyar nyelv. A Magyar Köztársaság minden rendelkezésére álló eszközzel támogatja/köteles támogatni a magyar nyelv ápolására és megóvására irányuló törekvéseket."

„Az állam alapvető feladata a magyar nyelv óvása, ápolása és fejlesztése."

Javaslom, hogy a preambulumban kapjon helyet az alábbi mondat: „a magyar nyelv nemzeti önazonosságunk és összetartozásunk legfőbb letéteményese."

Ezt az iratot a Köztársasági Elnöki Hivatal Jogi, Alkotmányossági és Közigazgatási Hivatalvezetője küldte el a parlamentbe. A sajtóban azonnal csinos botrány kerekedett belőle (pl. Kovács 2010, Zsadon 2010), aminek következtében a Elnöki Hivatal elhatárolódott a javaslattól, megtette a szükséges intézkedéseket, majd később, 2010. november 23-án immár maga Schmitt Pál tett javaslatot, ez a jelen cikk írásakor (2011. február 8-án) is olvasható az interneten: http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/kozt_elnok.pdf címen. Ebben a javaslatban a magyar nyelvről immár csupán hat sornyi szöveg olvasható, a magyar nyelv halála csak közvetve jön szóba: a javaslattevő európai kulturális bizottsági munkája során szembesült „a nemzeti nyelveket veszélyeztető irányzatokkal", ezért szükségesnek tartja, hogy az alaptörvényben rögzítsék: „a magyar köznyelv és a tájnyelvi változatok óvása, ápolása, fejlesztése alapvető és elsődleges nemzeti érdek."

5. Anyanyelvünk démonjai

Mitől félne? Kezibe kard, / gonoszoknak odavág,
dírr-durr, odavág, / sose bántsák a hazát.
(Weöres Sándor: Megy az úton…)

5.1. Nyelvet az alkotmányba?

Tulajdonképpen semmi meglepő nincs abban, hogy megértve az idők üzenetét, a köztársasági elnök úr intése nyomán, a magyar média nyelvvédelmi aktivistái, illetve egyes nyelvészek és honatyák immár elérkezettnek látják az időt, hogy helyre tegyék a magyar nyelvnek az elmúlt nyolc(van) évben úgymond elhanyagolt ügyét. Úgy gondolják, hogy Magyarországnak azon országok közt lenne a helye, amelyek nemzeti alaptörvénybe foglalták az államnyelv kitüntetett (illetve kizárólagos) jogi státusát és védelmét. Nem nevezhető e felfogás elleni érvnek az a tény, hogy a világ önálló államainak csupán mintegy tizedében létezik az államnyelv ún. „alkotmányos garanciája". Ha ugyanis a magyar nyelvet tényleges veszély fenyegeti (és persze ha ezt a veszélyt az alkotmányba foglalt nyelvvédelmi paragrafussal el lehet hárítani), akkor önmagában véve semmi

jelentősége nem lenne annak, hogy Magyarország „statisztikai kisebbségbe" kerülne. Megszólalt az ügyben É. Kiss Katalin professzor, a mondattan kutatója is, az MTA tagja, aki támogatja az alkotmányos nyelvvédelem gondolatát.[4] A televízió riporterének kérdésére É. Kiss Katalin többek közt a következőket mondta:

> „Nemzetközi jogi védelemre volna szükség, szankciókra. Egyáltalán ezt a kérdést napirendre kellene tűzni és napirenden tartani. Valójában ezt úgy kellene elismerni, mint egy általános emberi szabadságjogot, ami mindenkinek kijár. Tehát az anyanyelv szabad megválasztásának, gyakorlásának és továbbadásának a jogát. Ezt például a vallás esetében már évszázadokkal ezelőtt elértük, de a nyelv esetében még ez nem történt meg."

Nem világos számomra, hogy mire utalt É. Kiss Katalin. A határon túli magyar kisebbségek nyelvi jogairól nagyon is fontos beszélni, de ezt nyilván nem a Magyar Köztársaság alkotmánya garantálhatja, hanem nemzetközi megállapodások. Az országhatáron belüli magyar nyelv „ápolása és védelme", illetve az államnyelv státusának alkotmányos védelme természetesen más kérdés. Nem kell talán bizonygatnom, hogy senki nem akarja a magyar állampolgárokat arra kényszeríteni, hogy mondjuk franciául érintkezzenek a rendőrrel, szlovákul kérjenek marhapárizsit a boltban, és hogy nemzeti ünnepeken németül szavaltassák az erre predesztinált apró fiúgyermekkel Kölcsey Hymnusát, Vörösmarty Mahnrufját és Petőfi Nationalliedjét. Mi is fenyegeti akkor a magyar nyelv státusát Magyarországon? Én azt hiszem, hogy semmi, sőt még azt is gondolom, hogy a magyar nyelvalkotmányozási diskurzus egyszerű játék: érzelmi kisülések és költői ejakulációk érdekes egyvelege.

Arra nehezen tudnék választ adni, hogy komoly nyelvészek miért vesznek részt ebben a játékban. Ráadásul az engedélyezett retorikai színezékek, és az ismert politikai törésvonalak miatt a dolog úgy fest, mintha a nyelvünket-az-alkotmányba gondolat hívei a haza és a nyelv ügyét szívükön viselő, rendes magyar emberek, a gondolat ellenzői pedig idegenszívűek lennének. Honatyáink nyilván tudni fogják a kötelességüket: ne gondolhassa senki azt, hogy őket hidegen hagyja nemzetünk és édes anyanyelvünk védelmének ügye. Bár nem remélhetem, hogy ez az írás esetleg meg tudná fordítani a nyelvünket-az-alkotmányba mozgalom sodrását, az alábbiakban mégis összefoglalnám, hogy mit tud mondani a dologról a szociolingvisztika.

5.2. Nyelv, nemzet, mitológia

Sokak szerint egyes országokban, egyes történelmi helyzetekben a nyelv a nemzet politikai egységének a záloga volt, pontosabban: az emberek olykor maguk is azt képzelték róla, hogy az. A nyelv „nemzetformáló erejét" példázná állítólag Izrael állam esete, amelynek a megalakulása idején (1948) a lakosság fele már héber anyanyelvűnek vallotta magát. A történelemben persze ellenpróba nincs: nem tudjuk, hány évvel hosszabbította volna meg nagypapa életét, ha nem szivarozik, és nem tudjuk, hogy miként ment volna végbe a zsidó nemzeti állam megformálása úgy, hogy a héber státusát nem teszik különlegessé, azaz például nem teremtik meg a héber tannyelvi többségű oktatást. (A héber tannyelvű oktatás megkezdésének évében, azaz 1888-ban a nyelvnek még csak egyetlen anyanyelvi beszélője volt: egy hatéves kisfiú.) Ha valaki azt próbálná igazolni, hogy a nemzeti egység szempontjából a nyelvi egységnek döntő jelentősége van, akkor mondjuk India, Kína, Indonézia, a Fülöp-szigetek kiáltó ellenpéldái mellett, meg kellene magyarázni a nyelvi sokféleség megmaradását számos politikailag egységes európai

[4] http://premier.mtv.hu/Hirek/2010/11/22/09/Kell_e_az_alaptorvenyben_vedeni_a_magyar_nyelvet_Pro_kontra.aspx

államban is, így például Olaszországban, ahol a több mint 60 millió olasz, azaz lombard („milánói"), piemonti („torinói"), venét („velencei"), nápolyi-kalábriai, szárd stb. anyanyelvű beszélők számára a sztenderd (toszkán) olasz csak második nyelv – Itália lakosságának feléről van szó. Vagy gondoljunk csak a független norvég nemzetállam újjáalakulására: ma a norvégok mintegy 80%-a nem a „tősgyökeres" norvég nynorsk beszélője, hanem a dánosan urbánus, velejéig „nemzetietlen" bokmålé.

A tények tehát nem igazolják azt az első látásra logikusnak tűnő vélekedést, hogy az egységes nemzeti nyelv a haza egységének záloga. Ezért aztán – függetlenül attól, hogy egy ilyen vállalkozás gyakorlati képtelenség is –, nem lehet jelentősége annak sem, hogy egy-egy nyelv nemzeti, vagy (mint a magyar esetében) határon túli változatait uniformizálni (vagy akár csak egyszerűen megregulázni) próbálják az „egyközpontúságunk – egységünk záloga" magasztos elve alapján. Mint tudjuk, a köztársasági elnök úr véleménye más: „a magyar köznyelv nemzeti összetartozásunk elsődleges kifejezője".[5] Tisztelem a köztársasági elnök úr véleményét, de úgy gondolom, hogy kár lenne, ha a nyelv és nemzet egységének a mitológiája befészkelné magát valahogy a gondolkodó magyarok koponyájába.

5.3. Nyelvünk egy újabb nekrológjáról

Nem értem, hogy mire gondolt É. Kiss Katalin akadémikus, amikor azzal érvelt, hogy a világ nyelvei fogynak, nagy részük néhány évtizeden belül el fog tűnni: „Most kb. 6-7000 nyelvet beszélnek a világon, és egy lipcsei antropológiai nyelvészeti intézet kutatásai előrejelzése szerint ezeknek a 90%-a el fog tűnni a század végére."

A dolog megértéséhez bizonyos adatokat kell ismerni. Az emberiség fele a világ tíz nagy nyelvének valamelyikét beszéli anyanyelvként, míg a világ nyelveinek mintegy negyede ezernél kevesebb beszélővel rendelkezik. A világon csak mintegy félszáz nyelvnek – köztük a magyarnak! – van tízmilliónál több beszélője, de még ezeknek a nyelveknek a zöme is zsugorodik (az évi zsugorodás mértéke egyes nyelvek esetében tízezres nagyságrendű). Hosszú távon ez valóban járhat a nyelv eltűnésével, de a dolog léptéke (számoljunk utána!) évszázadokban mérhető, és természetesen semmit nem tudunk azokról a tényezőkről és hatásokról, amelyek az elkövetkező évszázadokban működni fognak – feltéve persze, hogy lesznek egyáltalán következő évszázadok.

Az SIL International (Dallas, Texas) nemzetközi felmérései[6] azt mutatják, hogy a globális *zsugorodás* tendenciája az elmúlt néhány évtizedben a világ nyelveinek mintegy 70–80%-át érintette: többek között a magyar nyelvet is. Ez a folyamat lényegileg eltérő jelenség a világ nyelveinek talán negyedét érintő *szétforgácsolódás* jelenségétől. Éppen azért használom most a „zsugorodás", illetve a „szétforgácsolódás" kifejezéseket, hogy világos legyen: nem egyszerűen a beszélők fogyásának különböző fázisairól van szó. A tapasztalat azt mutatja, hogy a nyelvek akkor kerülnek végveszélybe, amikor megtörik a mindennapi élet színtereinek nyelvi hálózatrendszere, töredékessé válik a nyelvhasználat köre: azaz bizonyos fontos tevékenységek már csak egy másik, idegen nyelven lehetségesek. A nyelvet beszélő közösség nagysága valóban nem mellékes, de a szakirodalom ismer olyan alig 300 beszélővel rendelkező nyelvet, amely koherens nyelvhasz-

---

[5] Idézet az Alkotmány-előkészítő Bizottsághoz intézett 2010. november 23-i köztársasági elnöki levélből (4 oldal, http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/kozt_elnok.pdf). Az elnöki javaslat teljes szövege 34 oldalas. Ebben szerepel az a hamar (és méltán) híressé vált megfogalmazás, miszerint: Anyanyelvünk érzelemrokonító forrasztékot létesít magyar és magyar között, éljenek bármely pontján a világnak. http://www.es.hu /files/Boritok/kozt_elnok.pdf).

[6] Az utolsó (16., 2009) felmérés adatai megtekinthetők az interneten: http://www.ethnologue.com/.

nálati hálózatot alkot, az emberek életének döntő része ezen a közösségen belül zajlik. Ugyanakkor ismerünk olyan majdnem 1500 fős nyelvet, amelyre ez nem áll, és a nyelvnek a következő generációra való hagyományozása is részleges, töredékes.

Zavarba jönnék, ha most megkérdeznék tőlem, hogy mi köze mindennek a magyar nyelv dolgához. Őszintén szólva magam is úgy gondolom, hogy semmi. A magyar nyelv esetében a nyelvhasználati színterek hálózatrendszere sértetlen, a nyelv továbbadása folyamatos stb. Nem állítható tehát, hogy a magyar nyelv „veszélyeztetett" lenne. A közeli nemzethalál víziója, a pánikkeltéssel való játszadozás persze fontos lehet egy szélsőséges politikai párt tagjai és ideológiai fogyasztóközönsége számára, a nyelvésztől azonban elvárható, hogy ismerje a tényeket, és felelősséggel nyilatkozzon. A tény pedig adott esetben az, hogy nem lehet egy kalap alá venni a globális demográfiai zsugorodás által érintett mintegy 4000 (!) nyelv, illetve a kihalás által többé-kevésbé közvetlenül veszélyeztetett nyelvek esetét.

5.4. Nyelvvédelmünk alapjai

Remélem, hogy sikerült érthetően kifejtenem, hogy a magyar nyelv esetében a „kihalás" csupán egy sci-fi író regényében, vagy egy futurológus lázálmaiban tűnhet valószerűnek. A magyar nyelv „védelme" és „státusának alkotmányos garanciája" tehát nem valami ilyesmire, hanem a jelenlegi állapot úgymond „negatív irányba való változására, torzulására" utal. Ennek a lehetőségnek az irracionalitása már talán kevésbé kézenfekvő. Hosszú idő óta létezik ugyanis az európai kultúrában olyan vélekedés, amely szerint a nyelvek őseredeti, „tiszta" állapotának a megváltozása bizonyos értelemben egy nyelv kihalásához hasonlítható kulturális veszteség. Ez a purista nyelvvédői-nyelvművelői gondolat három, valójában igen együgyű mítoszon alapul.

Az első ezek közül a *nyelvromlás* mítosza. Babits szerint például a *mondá, kérdé* típusú igealakok kihalása a magyar nyelv nagy vesztesége (*Nyugat* 1935/2, *Könyvről könyvre*): „Ez a szegényedés az irodalom bűne. ... A félmúltat mi írók öltük meg; az én generációm még segített ebben a gyilkosságban." A nyelvművelők ma is erőteljesen támogatják a konzervatív nyelvi formák megőrzését (pl. *A pénz végett jöttünk* úgymond „szebb", „választékosabb" és „helyesebb", mint *A pénz miatt jöttünk*). A nyelvész azonban nem ismeri a „nyelvi aranykor" fogalmát, és értelmetlennek ítéli az olyasféle kijelentéseket, mint „Arany János korában még tudtak az emberek magyarul", illetve „Ez a Shakespeare még hogy tudott angolul!" Egyesek nyelvi érzékenységét sértik az elmúlt években keletkezett szavak és nyelvi formulák, vagy a múltban alig hallott, ma viszont tipikus nyelvi megoldások, vö. pl. *Nem mondod!?,* az egykor tipikusabb *Na, ne mondd!* helyett stb. Minden számunkra szokatlan neologizmus „idegesítő" lehet: én például felszisszenek, ha valaki mondjuk a *sikeresen kommunikálja* kifejezést használja. Viszont nem lehetetlen, hogy gyorsan megszokom, és már ebben az írásban (mondjuk a következő bekezdés vége felé) használni is fogom.

A purizmus második pillére a *nyelvi fajtisztaság* mítosza. Szinte minden nyelv (így a magyar is) nagy mennyiségű meghonosodott jövevényszót, illetve más nyelvekből átvett szerkezetet tartalmaz. A nyelvészek ezzel a ténnyel már megbékéltek valahogy (vö. angol *they sort of made peace with this fact*), viszont egy nyelvművelő írásban azt olvasom, hogy például a *Túl nagy neki a kabát* idegen nyelvi mintát tükröz, a „helyes", „magyaros" forma a *Nagy neki a kabát* lenne. Én erről a szerkezetről nem tudom, hogy idegen eredetű-e, de azt kétlem, hogy „idegenszerű" lenne. Az idegenség kósza érzete persze olykor feltolulhat bennünk: számomra például idegen a bolti eladók *Segíthetek?* fordulata. Magyarosítsuk talán Makk Károly klasszikus filmjének „idegenül csengő" címét? *Ház a sziklák alatt* – nyelvhelyesen: *A sziklák alatt lévő ház*. Tősgyökeresítsük a *Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre* szerkezetet (nyelvhelyesen: *Két zongorára és*

ütőhangszerekre írott szonáta)? Ami az úgymond „nyelvünk testén élősködő, szavaink életerejét elszívó" idegen szavakat illeti, ezekről a nyelvészek már rég tudják, hogy nem különböztethetők meg a „nyelvünket gazdagító" jövevényszavaktól. Mindnyájunknak van ezzel kapcsolatban valamiféle intuíciója, de nincs kritérium, melynek alapján kimondható, hogy mondjuk a *déjà vu* már jövevényszó, vagy még csak idegen szó, tehát hivatalból üldözendő, esetleg helyben felkoncolandó. A mai, áramvonalasított nyelvművelők persze csupán a „felesleges" idegen szavak ellen emelik fel a szavukat, de arra nézve nem adnak a pórnak bölcs útmutatást, hogy miként lehet „felesleges" az a szó, amit valakik használnak. Ha valaki persze elég hangosan ágál a „káros idegen hatás" ellen, akkor ezzel általában sikeresen kommunikálja azt, hogy ő maga őrző szemét a nemzet anyanyelvén tartó hazafi. Egyébként sejteni vélem, hogy bármit is mond majd ki az alkotmány, ha az emberek úgy érzik, hogy valami számukra fontos, akkor használni fogják, ha meg úgy vélik, hogy furcsa, idegen és természetellenes, akkor nem. Ez igen egyszerűnek tűnik. Talán azért, mert az is.

A harmadik purista babona a *nyelvi logika* mítosza. A nyelvművelők (akiknek egy része egyetemi nyelvészeti képzésben részesült) a nyelvi szerkezet úgymond „mélyebb" ismeretével rendelkező személyeknek vélelmezik magukat, és a tudós magas piedesztáljáról (helyesen: oszlopszékéről) ítélkezve minősítenek egyes szavakat és formákat „helyesnek" és „logikusnak", másokat pedig „hibásnak" és „illogikusnak". Egy nyelvben persze nincs a nyelvhasználattól, azaz a nyelvszokástól független logika. A mai sztenderd angolban például nincs ún. „kettős tagadás", vö. *You know nothing ~ You don't know anything* 'Semmit nem tudsz', de a hagyományos, a középkori angolban szokásos, „kettős tagadásos" forma (vö. *You don't know nothing*) ma a nyelv alacsony presztízsű rétegéhez tartozik: nem minősül párbajképesnek. Nem tudom, logikusabb lenne-é, ha magyarul így beszélnénk: *Te semmit tudsz!* Lehet-e „logikai alapon" döntenünk olyan formák között, mint *Jaj, szalontüdő... De rég nem ettem! ~ De rég ettem!* Vagy: magyarul a *Csak ez nincs* és a *Csak ez van* mondatok jelentése eltérő, japánul viszont egyszerűen a 'csak' jelentésű szó megválasztásától (*shika* vagy *dake*) függ a tagadó (*nai*), illetve állító (*desu*) igealak használata, vö. *Sore shika nai ~ Sore dake desu* 'Csak ez van'. Persze, van a nyelveknek számos izgalmas, általános törvényszerűsége (azaz „logikája"), de ezt nem lehet könnyedén fillérekre, pennykre, netán centime-okra váltani. Talán érdemes még egy példát hozni. Nem sokat tud a nyelvről és a nyelvekről az, aki „terpeszkedő"-nek, „felesleges szószaporítás"-nak („tautológiá"-nak) minősít olyan szókapcsolatokat, mint pl. *kaotikus összevisszaság, messzi távol, érdekes kuriózum, felesleges szószaporítás, valós tény.* Nem véletlen, hogy ilyen nyomatékosító kifejezések tömegesen léteznek a nyelvekben (vö. pl. angol *chaotic disorder*).

A nyelvész egyszerűen megfigyeli a nyelvet, folyamatosan követi, hogy miként változik a mérvadónak tekinthető, magas presztízsű, kifinomult stb. nyelvhasználat. Ezt a sztenderd nyelvváltozatot nem mindenki ismeri egyformán jól, ezért értelmes és jó dolog, hogy tanácsot osszon a megannyi cseperedő gyermeknek és faragatlan pórnak az, aki jobban ismeri a szép, elegáns magyar beszéd és írás szabályait. Nem hiszem azonban, hogy én jogosult lennék tanácsokat osztogatni, csak azért, mert a fiókom mélyén mindenféle nyelvészeti képzettséget igazoló papírok lapulnak. Magam is megfélemlített ember vagyok. Szívem szerint ugyanis nem írnám hosszú „í"-vel a *presztízs* szót, viszont hosszú „ó"-t szeretnék írni a *Tokió* első szótagjában is, annak ellenére, hogy annak idején egy illetékes úgy döntött, hogy erre a magyar ember nem jogosult (a japán kiejtés „tókjó" – és mindig az is volt). Mi garantálja, hogy egy ún. „nyelvész" jobban tudja, mi a „jó magyarság", mint mondjuk egy pécsi fuvolaművész? Valóban megérett az idő arra, hogy még az alkotmány is szentesítse azoknak a „nyelvészek"-nek (értsd: önjelölt nyelv-

védőknek) az arroganciáját, akik bizonyos nyelvi formákat „magyartalan" és „hibás" alakként bélyegeznek meg, önmagukat pedig fontos és nélkülözhetetlen „tudós"-nak tüntetik fel?

A feltörekvő középosztály mindig és mindenütt hajlamos volt arra, hogy támogassa a nyelvvédő-nyelvművelő mozgalmakat, hiszen ezzel önmaga is kicsit mintegy az Erő résztulajdonosává, az élcsapat részévé vált (persze csak afféle kulturális alapon). Ez a Horthy-korszak vagy a Kádár-korszak Magyarországán sem volt másként, mint más európai országokban. A dolog azonban most látszik elnyerni a kedves íróm által hivatkozott „vajszínű árnyalat"-ot. Valószínű ugyanis, hogy a honi politika nemzeti és polgári szélirányát, valamint a magyar politikusok nyelvi műveletlenségét kihasználva, az MTA egyes tagjainak segédletével, egy évtized után hazánkban ismét jogi támogatáshoz jut a provinciális, együgyű, minden tudományos értéket nélkülöző nyelvvédelem.

Utóhang

A *Magyar Nemzet* 2011. június 4-én (tehát közel fél évvel Cseresnyési márciusban megjelent írásának elkészülte után) a 4. oldalon a következőkről tudósított:

> „**A MAGYAR NYELV NAPJA.** A magyar nyelv napjává nyilvánítaná november 13-át a nemzeti erőforrás miniszter határozati javaslatában. *Réthelyi Miklós* előterjesztését azzal indokolta, hogy így a parlament kifejezheti megbecsülését a nemzet fejlődését és hagyományainak őrzését egyaránt szolgáló magyar nyelv iránt. Az emlékezés időpontjául azért választották e napot, mert 1844-ben ekkor fogadták el a magyar nyelvet hivatalossá tevő törvényt. Az Országgyűlés a javaslat szerint felkérné a kormányt, vizsgálja meg a nemzeti nyelv jelenlegi helyzetét, és készítsen elő intézkedési tervet értékeinek védelmében, továbbfejlesztése és népszerűsítése céljából. Ez utóbbiról 2012. június 30-ig kellene tájékoztatást adnia a parlamentnek. (MTI)"

Irodalom

Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.

Cseresnyési László 2011. Anyanyelvünk démonjai. In: *Élet és Irodalom* 2011. március 25., 13. lap.

Csuhaj Ildikó 2010. Schmitt Pál: „Minden háztető fontos" In: *Népszabadság* 2010. augusztus 7., 2. lap.

Daniss Győző 2001. Kétfrontos nyelvvédelem. Az Országgyűlés fog dönteni a T/4899. számú törvényjavaslatról. In: *Népszabadság* 2001. október 6., 26–27. lap.

Deme László 2001. Igekötő-átértékelődés. In: *Népszabadság* 2001. november 21., 18. lap.

Grétsy László 1997. Levélféle Hajdú Péter akadémikushoz. In: *Élet és Irodalom* 1997. május 16., 6. lap.

Hajdú Péter 1997. Felelet a mondolatra. In: *Élet és Irodalom* 1997. május 24., 2. lap.

Hanthy Kinga 2010. Ütközőzónák: Jelentések a magyar nyelvről. In: *Magyar Nemzet* 2010. augusztus 7., 24. lap.

Jegyzőkönyv az Országgyűlés oktatási és tudományos bizottságának 2001. augusztus 29-én, szerdán, 13 órai kezdettel a Képviselői Irodaház V. emelet 532-535. számú üléstermében megtartott üléséről.

Kiefer Ferenc 2001. Nyelv és tudomány. In: *Népszabadság* 2001. november 30., 20. lap.

Kis Tamás 2001. Kinek kell nyelvtörvény? In: *Heti Világgazdaság* 2001. november 17., 61. lap.

Kis Tamás A nyelvművelés kártékonyságáról és ármánykodásáról. http://dragon.unideb.hu/~tkis/ (2010. augusztus 28.)

Kontra Miklós szerk., 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon.* Budapest: Osiris Kiadó.

Kovács Zoltán 2010. Hivatali javaslatok. In: *Élet és Irodalom* 2010. november 12., 1. lap.

Krauss, Michael 1992. The world's languages in crisis. In: *Language* 68: 4–10.

Munk Veronika 2010. Nem jött be a magyar nyelvtörvény. In: *Index.hu* 2010. január 5.

Nádasdy Ádám 2001. Rechtsre perdül. Gondolatok a reklámnyelv-törvény tervezetéről. In: *Magyar Narancs* 2001. szeptember 27., 42–43. lap.

Nem segített a hazai nyelvtörvény. Grétsy László: hatályos ugyan, de nincs igazi eredménye. In: *Vasárnapi Hírek* 2010. február 28., 1. és 5. lap.

Nyilatkozat. In: *Élet és Irodalom* 1997. május 9., 4. lap.

Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum.

Tamás Pál 2001a. Fosztóképző. In: *Népszabadság* 2001. október 31., 18. lap.

Tamás Pál 2001b. Régi norma. In: *Népszabadság* 2001. november 26., 18. lap.

Veres Rózsa 1999. *Az érvelés technikái az 1997-es nyelvészeti vitában*. Szakdolgozat, JGYTF Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. (Kis Tamás honlapján, 2010. augusztus 28.)

Zsadon Béla 2010. A magyar nyelv halálos ítélete. http://index.hu/kultur/korrektor/2010/11/11/a_magyar_nyelv_halalos_itelete/

KÉRDEZZEN! MI VÁLASZOLUNK. NYELVI JOGSEGÉLY SZLOVÁKIÁBAN

MENYHÁRT JÓZSEF

Fragen Sie! Wir werden antworten.

Sprachliche Unterstützung in der Slowakei

Im vorliegenden Artikel werden die wesentlichen Veränderungen der sprachpolitischen Situation im (tschecho-)slowakischen Raum seit der 1920-er Jahre untersucht. Es zeigt sich, dass die Sprachpolitik der ehemaligen sozialistischen Föderationen, denen die meisten slawischen Länder angehörten, asymmetrisch war und dass sie die auf ihren Territorien existierenden Nationalsprachen in ungleichem Maße behandelte. Nach dem Auseinanderfall dieser Föderationen veränderte sich die sprachpolitische Situation sowohl für die bis dahin von der föderativen Sprachpolitik profitierenden Sprachen als auch für diejenigen, die bis zur Auflösung dieser Föderationen politisch benachteiligt waren.

1. Bevezetés

Írásomban rövid áttekintését nyújtom mindazon törvényi szabályozásoknak, amelyek Szlovákia (többségi és kisebbségi) lakosságának nyelvhasználóit érintették, ill. érintik. Célom továbbá, hogy a szlovák parlament által 2009. június 30-án elfogadott államnyelvről szóló törvény módosított változatát mérlegre helyezve megvizsgáljam, hogy a kisebbségi nyelvhasználói oldalról e témával kapcsolatban milyen kérések merülnek fel a leggyakrabban. Vizsgálatomban a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala által működtetett www.jogsegely.sk oldalon olvasható kérdésekre támaszkodom, amely oldalt a kerekasztal a nyelvi jogok érvényesítése érdekében indított.

Szlovákia lakosságának mintegy tizenöt százalékát alkotják a különböző nemzeti kisebbségek (vö. Gyurgyík 2001: 250), vagyis Szlovákia többnemzetiségű államnak számít. Szlovák részről azonban ezt a tényt nagyon kevesen ismerik el (vö. Kusý 1998: 221), a többségi és egyben hivatalos vélemény e tekintetben az alkotmány bevezetőjében fogalmazódik meg: Szlovákia a szlovák nemzet állama, s lényegében ez az alapállás határozza meg a nemzeti kisebbségekkel szembeni szlovák magatartást is.

2. Nyelvpolitika 1918–2009 között (Cseh)Szlovákiában

Ahhoz tehát, hogy a jelenlegi helyzetet jobban megértsük, szükséges – legalább érintőlegesen – áttekinteni az előzményeket. Erről a témáról Gyönyör József (1989) és Szabómihály Gizella írt átfogó tanulmányt (Szabómihály 1998, ill. 2002: 19–84).

1918 és 1938 között a Csehszlovák Köztársaságban élő nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogait számos törvény szabályozta, ezek közül a legfontosabbak:

- a saint-germain-en-laye-i kisebbségi szerződés (1919. szeptember 10.; 508/1921),
- a 121/1920-as alkotmánylevél (VI. fejezet, 128–134. §),
- a 122/1920-as nyelvtörvény,
- illetve az ehhez kapcsolódó 17/1926. sz. kormányrendelet,
- a 266/1920. sz. törvény.

Mindezek a jogszabályok (mintegy a korábbi monarchiabeli gyakorlatot folytatva) aránylag széles körű nyelvi jogokat biztosítottak a kisebbségek számára, s lehetővé tették a kisebbségi nyelvek használatát nemcsak a szóbeli, hanem az írásbeli kapcsolattartásban is.

A második világháború idején a szlovák állam a magyarokkal szemben az ún. viszonossági elvet alkalmazta, a kisebbségek jogállását

- az 1939-es alkotmány,
- illetve a 121/1940-es nemzetiségi törvény szabályozta.

1945 és 1948 között a csehszlovákiai németektől és magyaroktól (az ún. kassai kormányprogram és a beneši dekrétumok alapján) megvonták az összes nyelvhasználati jogot; Szlovákiában a magyar nyelvnek nyilvános helyen való használata is büntethető volt.

Az 1948–1989 közötti időszakban a kisebbségek nyelvhasználatát párthatározatok és belső utasítások szabályozták.

- Az 1960-ban elfogadott ún. szocialista alkotmány a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgárok számára csak az anyanyelven való oktatás és a „kulturális fejlődés" jogát szavatolta.
- Az anyanyelvű művelődéshez, az anyanyelv hivatalos használatához, a saját nyelvű sajtóhoz való jog az 1968. évi 144. sz. kisebbségi alkotmánytörvényben fogalmazódott meg először. A pártutasításokat és az említett törvényt azonban nem hajtották végre következetesen, ezért az adott időszakban a kisebbségi nyelvek fokozatosan kiszorultak a hivatalos és gazdasági kapcsolatokból, illetve a közélet színtereiről, s egyre inkább csak élőszóban voltak használatosak.

Az 1989-es rendszerváltozás után Szlovákiában három nyelvtörvényt is elfogadtak (1990, 1995, 1999), ezek lényegében a hivatalos (közéleti) nyelvhasználatra vonatkoznak. A kisebbségek jogait, s ezen belül a nyelvhasználati jogokat, illetve az egyes nyelvek státusát Szlovákiában több törvény is szabályozza, ezek közül a legfontosabbak:

- az alkotmány (33. és 34.§);
- az 1995. évi 270. számú törvény, az ún. államnyelvtörvény, amely speciális rendelkezés hiányában a kisebbségek nyelvhasználatára is vonatkozik; rendezi a hivatali érintkezésen kívüli egyéb nyelvhasználatot;
- az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény (ez a hivatali érintkezésben történő nyelvhasználatot szabályozza).

Egyéb jogszabályok (pl. a közoktatási törvény, a Büntető Törvénykönyv, a Szlovák Televízióról és a Szlovák Rádióról szóló törvény, a közérdekű információkról szóló törvény stb.) is tartalmaznak olyan rendelkezéseket, melyek a nem szlovák anyanyelvűek (nemzetiségűek) nyelvi jogaira vonatkoznak.

- Az 1992-ben elfogadott alkotmány 33. és 34. cikkelye (l. *Az alapvető jogok és szabadságjogok alkotmánylevele [kartája]*) szerint a kisebbségekhez tartozó személyeknek az alábbi nyelvi jogaik vannak: a saját nyelvű tájékoztatás (információterjesztés és -befogadás) joga, az anyanyelven való művelődés joga, nyelvük hivatalos kapcsolatokban való használatának joga, az államnyelv elsajátításának joga.
- A Szlovák Köztársaság ratifikálta *A nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény*t (1995/1998);
- 1996-tól hatályban van a magyar–szlovák alapszerződés (Jószomszédi és baráti együttműködési szerződés), melynek értelmében a szlovák kormány kötelezte magát az alábbi dokumentumokban megfogalmazott normák és politikai kötelezettségek alkalmazására: *Az EBEÉ Emberi Dimenzió Konferencia koppenhágai dokumentuma; az ENSZ-Közgyűlés 47/135-ös nyilatkozata a Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es ajánlása,* a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*.
- Szlovákia továbbá ratifikálta a kisebbségvédelmi keretegyezményt és elfogadta a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájá*t.

Szlovákia a kormányhatározatnak megfelelően aláírta 2001. február 20-án a Chartát, s az 2002. január 1-jén hatályba is lépett. Az alkotmány 7. cikke értelmében a *Karta* elsőbbséget élvez a belső törvényekkel szemben.

A *Karta* rendelkezései a következő területeken vonatkoznak a magyar nyelvre: oktatás, igazságszolgáltatás, közigazgatósági hatóságok és közszolgáltatást nyújtó szervek, tömegtájékoztatási eszközök, kulturális tevékenység és kulturális létesítmények, gazdasági és társadalmi élet, határokon túli cserekapcsolatok. A *Karta* elfogadásával az Európa

Tanács ellenőrző rendszere alá került a szlovák kisebbségi nyelvpolitika, ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy kikényszeríthetőségük nem kellően biztosított.

2009. június 30-án elfogadták államnyelvről szóló törvény módosított változatát: az ülésteremben jelen levő 136 képviselő közül 79 támogatta a módosítást. Az MKP a módosítást a kisebbségek jogait korlátozó, egyenjogúságukat sértő rendelkezésként értelmezte, és kifogásolta:

a) Az aránytalan és indokolatlan szankciókat és az állami szervek, a területi önkormányzatok aktív nyelvellenőri szerepre utasítását.

b) A kisebbségi földrajzi nevek használatának korlátozását (például a földrajzi nevek megjelenése a térképeken).

c) Az államnyelv elsőbbségének megkövetelését a helyi hangosbeszélőn való hirdetések esetén olyan településeken is, ahol az államnyelvet beszélők elenyésző kisebbséget alkotnak (példa Nagytárkány esete).

d) A kisebbségi oktatási intézményekben a teljes belső dokumentáció szlovák nyelven is történő vezetésének előírását a szlovák nyelv elsőbbségével.

e) A kötelező szlovák nyelvű konferálást a nemzetiségi rendezvényeken. A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által és személyek számára szervezett programoknak, kulturális rendezvényeknek a célcsoportot alkotó nemzeti kisebbség nyelve melletti kötelező felkonferálása szlovák nyelven hátrányos megkülönböztetést valósít meg a kisebbséghez tartozó személyek terhére. A kulturális műsorok idejéből feleslegesen időt vesz el a kétszeres felvezetés, a fordítás külön anyagi terhekkel is járhat (pl. tolmácsolás magyarországi magyar nyelvű fellépők esetén). Ez a rendelkezés is korlátozza az információk és gondolatok anyanyelven történő fogadásának és átadásának szabadságát. Ez a rendelkezés nem minősíthető másként, mint a nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgárok államilag előírt zaklatása saját kulturális rendezvényeiken.

f) Az emlékművek, síremlékek feliratainak kötelezően szlovák nyelvű felirattal való ellátásának előírását, mégpedig a szlovák nyelvű felirat elsőbbségének és a minisztériumi cenzúra előírásával. A szlovák nyelvű felirat elsőbbségének előírása a kisebbségek emlékműveit nyelvük és kultúrájuk másodlagosságát hirdető emlékeztetőkké süllyeszti. A szlovák nyelvű felirat megkövetelése többletkiadásokkal jár, ami a szlovák nemzetiségűeket nem terheli, ha anyanyelvükön akarnak emlékművet állítani. A már kész emlékművek feliratainak átvésetési kötelezettsége akár évszázados emlékművekre is vonatkozik, kulturális szempontból elfogadhatatlan, jogilag visszamenő hatályú szabályozást valósít meg. A művészek alkotói szabadságát is súlyosan korlátozza.

g) A nyilvánosság tájékoztatására szánt összes felirat, reklám és hirdetés esetén a szlovák nyelvű szöveg elsőbbségét írja elő. Az elsőbbség megkövetelése nem magyarázható fogyasztóvédelmi indokokkal, csupán a kisebbségi nyelveket hátrányosan megkülönböztető diszkriminatív államnyelvi ideológia alapján. Itt is méltánytalan aránytalanság valósul meg, mivel a kisebbségi nyelvű feliratokat még másodlagosként sem írja elő semmiféle jogszabály, pusztán megengedi másodlagos használatukat. A törvény ezzel a kisebbségi nyelveket e vonatkozásban Szlovákia területén nem honos más nyelvekkel (pl. vietnami) egy szinten kezeli, annak ellenére, hogy csatlakozott a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájához.

h) A törvény szabályozza az egészségügyben az orvos és a beteg közötti kommunikációt is. Az orvosnak kötelessége a betegeket a lehető legjobb ellátásban részesíteni, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelven tudnak kommunikálni. Ha műhibát követ el, vagy megsérti a beteg személyhez fűződő jogait, nem hivatkozhat arra, és nem kaphat felmentést az alapján, hogy a beteggel nem tudott szlovákul kommunikálni. Arra sem hivatkozhat, hogy a beteg tudott szlovákul, de nem akart (vagy pillanatnyi állapotában nem volt képes) szlovákul beszélni. Az orvosnak mindig azt a nyelvet kell használnia, amelyen a beteggel legjobban lehet értekezni.

3. A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala

A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala nyitott, a politikai pártoktól független, önkéntes és informális intézmény, amely a szlovákiai magyar szervezetek **és** jeles személyiségek egyeztető fóruma kíván lenni. Létrehozását a Dél-szlovákiai Civil Információs Hálózat kezdeményezte 2008-ban, Somorján. A Kerekasztal országos tanácskozásain részt vehet minden olyan kulturális, önkormányzati, állami és civil szervezet[1] (intézmény), amely:

- Szlovákiában van bejegyezve vagy Szlovákiában működik,
- jogi személyiséggel bír és tevékenységi területe országos vagy regionális hatáskörű (azok az országos szervezetek, melyeknek vannak jogi személyiséggel bíró területi és helyi alapszervezetei, a képviselőjét az országos központ delegálja),
- a szlovákiai magyar közösség érdekében tevékenykedik,
- felelősséget érez a közösség fejlesztéséért és érdekérvényesítéséért,
- vállalja, hogy a Kerekasztal közmegegyezéses döntéseit a tevékenységében érvényesíti.

A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala a *ww.jogsegely.sk* oldalon nyelvi jogi tanácsadást és segítséget nyújt mindazoknak, akiket nyelvhasználati jogaik gyakorlásában hátrányos megkülönböztetés ér. A tanácsokat jogászok és nyelvészek bevonásával szervezi a Kerekasztal, folytatva azt a törekvést, amelyet a 2001-ben alakult Gramma Nyelvi Iroda[2] (www.gramma.sk) próbál a gyakorlatban megvalósítani.

4. Nyelvi jogsegély Szlovákiában

A nyelvi jogsegélyszolgálathoz beérkezett kérdések megerősítik azokat a kifogásokat, amelyek az államnyelvről szóló törvény módosított változatával kapcsolatban merültek fel: az oldalról kiragadott példák jól szemléltetik, hogy a módosítás mennyire elbizonytalanította a kisebbségi nyelvhasználókat.

Az idézett kérések alapján kimutatható a bizonytalanság az egyes nyelvhasználati színtereken gyakorolható nyelvhasználati jogokkal kapcsolatban:

1. példa:

> *A levél írója egy kéréssel fordul a Jogsegélyszolgálathoz. Úgy látja, hogy a Losonc környéki kistérségben, melyhez Kalonda is tartozik és ahol többségében magyar anyanyelvű a lakosság, az önkormányzatok nem teszik lehetővé a magyar nyelv használatát nem csupán a hivatalos érintkezésben, de a társadalmi élet egyéb területein sem szorgalmazzák. Ez a térség gyors asszimilációját segíti – a nyelvtörvény módosítása hatályba lépése óta a helyzet nagyon romlik. Kérdése, hogy lenne-e arra lehetőség, hogy a választások után a jogsegélyszlogálat szakemberei egy előadás keretében tájékoztatást tartanának a kisebbségi nyelvhasználati jogokról.*

---

[1] A Kerekasztalt alkotó szervezetekről bővebben a http://www.jogsegely.sk/index.php?a_szlovakiai_magyarok_kerekasztalarol/hu/10/1, állásfoglalásairól, dokumentumairól pedig lásd a http://www.jogsegely.sk/index.php?a_szlovakiai_magyarok_kerekasztala_dokumentumai/hu/5/1 oldalt.

[2] A Gramma egyesület 2001 augusztusában jött létre a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoportban tevékenykedő nyelvészek jóvoltából. Az egyesület és belső szervezeti egysége, a Gramma Nyelvi Iroda célja, hogy szervezője és kivitelezője legyen a nyelvtudomány és néhány más társadalomtudomány körébe tartozó kutatásoknak Szlovákiában, a kutatási eredmények felhasználásával nyelvtervező és oktatási tevékenységet folytasson, valamint nyelvi jellegű szolgáltatásokat nyújtson intézményeknek és magánszemélyeknek, megteremtve ezzel a kisebbségi nyelvtörvény által biztosított nyelvi jogok érvényesülésének nyelvi feltételeit. A Gramma Nyelvi Iroda egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia szlovákiai kutatóállomásának funkcióit is ellátja, ilyen módon az MTA Kisebbségkutató Intézetének koordinálásával együttműködik az erdélyi, a vajdasági és a kárpátalji testvérállomásokkal. Az iroda hét állandó munkatárssal működik: Lanstyák István, Menyhárt József, Misad Katalin, Pintér Tibor, Simon Szabolcs, Szabómihály Gizella és Vančóné Kremmer Ildikó nyelvészek (vö.: www.gramma.sk).

2. példa:

Ez idáig az egyházi dokumentumokon kétnyelvű körpecsét volt látható. Fiam elsőáldozási emléklapján már csak egynyelvű van! Mi történt? Kérhetem-e továbbra is a kétnyelvű pecsétet? Tudnak-e valami központi intézkedésről?

3. példa:

Jogsegély-szolgálói tevékenységét szeretném igénybe venni. Kérdésem az, hogy a nyelvtörvény vonatkozik-e a városi esketésekre és temetésekre? Ez városunkban ezidáig igény (magyar nyelvű) esetén csak magyar nyelven történik. Köszönöm!

4. példa:

Egy kb. 90%-ban magyarok lakta településen lakom, ahol a helyi postahivatalban minden hivatalos közleményt kizárólag szlovákul tüntetnek fel. Nem kellene ezeket a közleményeket magyarul is kifüggeszteni?

A feltett kérdések tanúskodnak a kisebbségi földrajzi nevek használatában felerősödő instabilitásról is:

5. példa:

Kérdésünk lenne a nagykaposi városi utcanévtáblák nyelvtörvény szerinti helyes használatával kapcsolatban. Nemrég született egy városi rendelet, mely szerint új utcanévtáblákat kell elhelyezni a városban. A városi rendelet mellékletében döntés született arról is, hogy hogyan szerepeljenek az utcák elnevezései a táblán szlovákul és magyarul. A kérdéseink a következők lennének: – Vannak olyan utcanevek, melyek helységneveket tartalmaznak: pl. Bratislavská ulica. Ennek magyar nyelvű fordításában használhatjuk-e a névtáblán a Pozsonyi utca elnevezést, vagy a nyelvtörvény értelmében – ahogy a tankönyvekben is szlovák településnevek szerepelnek, úgy az utcaneveknél is ezt a gyakorlatot kellene betartanunk? – Személynevek esetében az elhatározottak alapján szerepelnek nem teljes, szó azonos fordítások: pl. ulica Ľudovíta Štúra a magyar fordításban pedig csak rövidített változatként Štúr utca szerepel, vagy sídlisko L.N.Toltsého helyett Tolstoj lakótelep. Megfelelnek-e ezek az elnevezések a nyelvtörvényben foglaltaknak? Válaszukat előre is köszönjük!

A nyelvtörvény módosítása megköveteli az államnyelv elsőbbségét a helyi hangosbeszélőn való hirdetések esetén olyan településeken is, ahol az államnyelvet beszélők elenyésző kisebbséget alkotnak. A települések honlapjának nyelvhasználatával kapcsolatban a következő kérdés fogalmazódott meg:

6. példa:

Azt szeretném megkérdezni, hogy ha egy falu üzemeltet saját honlapot, csak szlovák nyelven, ahol a lakosság 70 százaléka magyar nemzetiségű, akkor a kisebbségi nyelvtörvény szerint kötelező-e magyarul is üzemeltetni a honlapot?

A kisebbségi oktatási intézményekben a módosítás a teljes belső dokumentáció szlovák nyelven is történő vezetését írja elő a szlovák nyelv elsőbbségével; a Kerekasztalhoz érkezett kérdések érintették ezt a területet is:

7. példa:

Én a közoktatásban vagyok érintett. Konkrétan egy olyan középiskola igazgatóhelyettese vagyok, amelynek vannak magyar osztályai. Októberben a tanfelügyelők kifogásolták, hogy az Iskola Pedagógia Programunk (Školský vzdelávací program) csak szlovák nyelven elérhető: magyar fordítása nincs. Mivel

az ellenőrzésük tárgya épp a diákok jogai voltak, ezért \"ránk húzták a vizes lepedőt\" emiatt. Ezzel kapcsolatosan lennének kérdéseim/kéréseim:

1. tudatában vagyunk annak, hogy az Iskola Ped. Program az iskola alapvető irataihoz tartozik (§7 (1) bekezdés 245/2008), és mint ilyennek két nyelven is rendelkezésre kell állnia (§11 (2) bekezdés 245/2008). Szerintünk a kétnyelvűség csak a 11-es §-ban leírt iratokra vonatkozik. Önök szerint?

2. ha már kétnyelvűség, akkor a csak szlovákul beszélő kollégákat arra kell kényszerítenünk, hogy a terveket, osztálykönyveket szlovákul, magyarul is vezessék a szlovák osztályokban is? A 11-es § 2. bekezdése nem írja elő, hogy csak a magyar osztályokban kell két nyelven vezetni az iskola iratait.

3. nagyon sok esetben (iskola rendtartás, stb.) szükségünk lenne a minket érintő törvények magyar fordításaira. Már felkerestem a Gramma irodát. Ők azt válaszolták, hogy ezt már jelezték az érdekeinket \"képviselő\" MKP felé, de egyelőre előrelépés nem történt ez ügyben. Személyesen is írtam e-mailt az MKP-nak, de csak ígéretet kaptam, hogy a jövőben ez várható lesz. De mikor? Nekünk bármikor szükségünk lehet az egyes szakszavak helyes magyar megfelelőjére, de csak a saját szerény nyelvérzékünkre hagyatkozhatunk az egyes fordításoknál. Főleg a következő törvényekre lenne szükségünk: 245/2008, 318/2008, 317/2009, 231/2009, 326/2008, 282/2009. Gondoltak már Önök is ezen dokumentumok magyar fordítására? Tudom, kicsit sokat akarok, de más nem segít...

8. példa:

Mi a helyzet a kétnyelvű bizonyítványokkal?

A kötelező szlovák nyelvű konferálás gondja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által és személyek számára szervezett programokra, kulturális rendezvényekre komoly terhet jelent, hiszen a célcsoportot alkotó nemzeti kisebbség nyelve melletti kötelező felkonferálása szlovák nyelven hátrányos megkülönböztetése a kisebbséghez tartozó személyeknek. Gondot jelent továbbá, hogy a nyilvánosság tájékoztatására szánt összes felirat, reklám és hirdetés esetén a törvény a szlovák nyelvű szöveg elsőbbségét írja elő. A jogsegélynek feltett kérdések közül több is érintette ezt a kérdéskört:

9. példa:

Színjátszó csoportunk évente több színdarabot is színpadra hoz. Fellépéseink előtt meghívókat, illetve szórólapokat terjesztünk. Kötelesek vagyunk szlovákul is feltüntetni az információkat? Létezik valamilyen jogszerű lehetőség arra, hogy csak magyarul legyen a meghívó egy magyar nyelvű színházi előadásra?

10. példa:

Sokat szerepelt mostanában a sajtóban a kalászi amatőr színjátszók ügye. Ezzel kapcsolatban kérdezném meg, valójában hogy kell kinéznie egy színházi előadásra szóló nyilvános meghívónak/szórólapnak az államnyelvtörvény értelmében? Először mindent szlovákul kell leírni, csak aztán lehet magyarul?

11. példa:

Mi van abban az esetben, ha egy Csemadok évzáróról vagy Csemadok rendezvényről van szó, ahová csak a tagokat hívjuk meg, vagy egy színházi előadás, amelyre konkrét címekre küldjük a meghívókat. Ebben az esetben is kéznyelvűnek kell lennie a meghívónak?

12. példa:

Szeretnék egyszerű, egyértelmű, rövid és világos választ kapni arra, hogy hogyan is kell elkészíteni a magyar rendezvények meghívóit, katalógusait, szórólapjait, plakátjait stb., mert ezek körül egyre zavarosabb a helyzet, és az a tapasztalatom, hogy senki se tudja, mit is csináljon. Válaszukat előre is köszönöm.

13. példa:

Azért büntethetnek-e, ha a kapumra magyarul teszem csak ki a figyelmeztetést, hogy a kutya harap?

A törvény szabályozza az egészségügyben az orvos és a beteg közötti kommunikációt is, így joggal merül fel a kérdés:

14. példa:

Mit tegyek, ha egy pozsonyi kórházban az orvos azt akarja, hogy hároméves gyerekemhez szlovákul beszéljek?

A feltett kérdések a nyelvhasználóknak a törvényi módosítások iránt tanúsított nagyfokú érdeklődése mellett érezhetően tükrözi azok bizonytalanságát is: a kisebbségi nyelvhasználók nincsenek tisztában azzal, hogy vajon a törvény mit enged és mit nem.

5. Összegzés helyett

Kardos Gábor, Majtényi Balázs és Vizi Balázs a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének honlapján A szlovákiai államnyelv-törvény módosításának elemzése címmel olvasható tanulmányukban kifejtik, hogy szlovákiai nyelvtörvény alapvető emberi jogokat, nemzetközi kötelezettségeket és uniós normákat[3] sért. A szerzők kifejtik, hogy a Szlovák Köztársaságnak az államnyelvet védeni kívánó törvénye ellentétes az Európai Unió jogával, hiszen egyes rendelkezései sértik a faji irányelvbe (2000/43/EK) foglalt közvetlen és közvetett hátrányos megkülönböztetés tilalmát, mivel azok nem mindig igazolhatóak jogszerűen egy objektív céllal. Sőt a törvény későbbi alkalmazása – azaz, ha valóban elkezdődik a kisebbségi nyelvhasználatot visszaszorítani kívánó bírságolás – lealacsonyító és megalázó bánásmódot is jelenthet, s az akár az irányelv által tiltott zaklatásnak is minősülhet. Azaz a jogszabály által megvalósított közvetlen és közvetett diszkriminációt[4] az alkalmazás által megvalósított zaklatás követheti. A nyelvtörvény módosítása ellentétes és Szlovákia nemzetközi jogi kötelezettségvállalásaival, tehát a Nyelvi Karta rendelkezéseivel. A szlovákiai államnyelv törvény nemrégiben elfogadott módosítása nem tartja megfelelő tiszteletben a többnyelvűség értékét, mivel annak szövegéből megállapítható, hogy a kisebbségi nyelvhasználatot több tekintetben is hátrányosan érinti.

A módosítás számos egyéb rendelkezése azért sérti a többnyelvűség értékét, mert gyakorlati nehézségeket támasztva aránytalan terhet ró a kisebbségi nyelvhasználókra. Kardos Gábor, Majtényi Balázs és Vizi Balázs szerint a szlovák államnyelvtörvény egyes

---

[3] Vö.: http://www.mtaki.hu/hirek/szlovakiai_allamnyelv_torveny_mod_elemzese.html

[4] *Közvetlen diszkriminációra* példa lehet az orvos és betege között kialakuló nyelvi helyzet, hiszen a törvény nyilvánvalóan hátrányosabban kezeli a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozókat a szlovák nemzeti többséghez képest. *Közvetett diszkriminációra* jó példa a törvény 3. § (2) bekezdése, amely szerint például egyebek mellett a közlekedési és távközlési vállalatok, a posta alkalmazottai és állami alkalmazottai, valamint a fegyveres erők, fegyveres rendvédelmi testületek, a tűzoltó egységek tagjai kötelesek ismerni és a hivatalos érintkezésben használni az államnyelvet. A 4. § (2) bekezdése szerint pedig a külföldi pedagógusok és lektorok kivételével a Szlovák Köztársaság területén működő valamennyi iskola és oktatási intézmény pedagógusai kötelesek az államnyelvet szóban és írásban ismerni és használni.

pontjai az ET Kisebbségvédelmi Keretegyezményét is sérthetik, hiszen a kisebbségek jogai tekintetében a Keretegyezmény olyan „programnormákat" tartalmaz, amelyek folyamatos végrehajtást igényelnek az államoktól.

Az elemzések alapján és a közbeszédben megjelenő álláspontok (sajtó, politika) alapján megállapítható, a kisebbségi kérdésben (ideértve a nyelvi jogokat is) érvényesülő szlovák felfogás alapvető jellemzői mit sem változtak:

a) a kisebbségi jogokat egyéni jogokként értelmezik, s elutasítják a kisebbségek kollektív jogait;

b) az állampolgárok közötti egyenlőség elvére hivatkozva elutasítják a kisebbségekkel szembeni pozitív diszkrimináció elvét, sőt egyesek a kisebbségi jogok érvényesítésében a többség diszkriminálását látják;

c) a szlovák közvélemény jelentős része a kisebbségi jogok érvényesítésére irányuló törekvéseket a szlovák állam szuverenitása és területi integritása elleni támadásnak tartja (a magyarok részéről természetesen), s a határrevíziótól való félelemtől motiválva elutasít minden olyan elképzelést, mely a kisebbségi jogokat valamely földrajzilag meghatározható területhez kötné. Ezért nemcsak a területi autonómia gondolatának felvetését kísérik heves reagálások, de ez a magatartás motiválja azt a tényt is, hogy pl. a kisebbségi nyelvhasználati jogokat (kisebbségi nyelvhasználati törvény, illetve *Karta* nem bizonyos területhez (közigazgatási egységhez), hanem konkrét településekhez kötik. Ez az álláspont fejeződik ki abban a megfogalmazásban is (a *Karta*hoz fűzött nyilatkozatban), hogy Szlovákiában nincsenek regionális nyelvek, csak kisebbségi nyelvek vannak;

d) a kisebbségi jogokkal kapcsolatban képviselt szlovák álláspont pozitivista-normativista, vagyis csak azt tartják jognak, ami valamely konkrét jogszabályban expressis verbis megfogalmazódik, amit valamely jogszabály megenged (jellemző e tekintetben a kisebbségi nyelvű településnevek használatával kapcsolatos álláspont);

e) a kisebbségi jogok érvényesítését, főleg a nyelvhasználat kérdését többé-kevésbé magánügynek tekintik; nyílt (állami) diszkrimináció nincs, de az állami adminisztráció részéről a kisebbségek támogatása inkább csak deklaratív jellegű;

f) a kisebbségektől elvárják, hogy a többségi nyelvet ugyanolyan szinten beszéljék, mint az egynyelvű szlovákok; elutasítják viszont azokat a felvetéseket, melyek szerint a kisebbségekkel együtt élő szlovákoknak is el kellene sajátítaniuk valamely szinten a környezet nyelvét. Sőt a szlovákokkal szembeni diszkriminációnak tekintik azt az igényt, hogy a kisebbségek lakta területeken az ügyfelekkel kapcsolatban levő hivatalnokok beszéljék a kisebbség nyelvét is.

Zárásképpen elmondható: a felsorolt törvényekre érvényes, hogy a kisebbségek jogait (s ezen belül a nyelvhasználati jogokat) egy nemzetközileg éppen elfogadható, minimális szinten garantálják. Gondot okoz a törvények gyakorlati alkalmazása is, a nyelvhasználati törvények közül jellegzetesen például csak az államnyelvtörvény végrehajtásának szenteltek figyelmet, azt ellenőrizték; a kisebbségi nyelvhasználati törvény végrehajthatóságával kapcsolatos problémákat már kevésbé tartják fontosnak.

A legutóbbi törvénymódosítással sincs ez másképpen: érezhető, hogy módosítás elbizonytalanítja a kisebbségi nyelvhasználót, tisztázatlan nyelvi helyzeteket teremt, ingataggá teszi a nyelvhasználati színterek anyanyelvűségét. Az újonnan kialakult helyzet egyedüli pozitívumaként csak a jogsegély által biztosított tanácsadás említhető: a kisebbségi nyelvhasználónak van hová fordulnia kérdésével, a szakértők válaszai a kisebbség egészének nyelvi hasznára vannak.

Irodalom

A nemzeti kisebbségek védelmének Keretegyezménye. 1996. In: Mavi Viktor összeállította és szerkesztette, 1996. *Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 182–194.

A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Kartája. 1996. In: Mavi Viktor összeállította és szerkesztette, 1996. *Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 159–181.

Az alapvető jogok és szabadságjogok alkotmánylevele.

Az emberi jogok nyilatkozata. 1996. In: Mavi Viktor összeállította és szerkesztette, 1996. *Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 197–198.

Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről. (Emberi Jogok Európai Egyezménye). 1996. In: Mavi Viktor összeállította és szerkesztette, 1996. *Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 15–38.

Gyönyör József 1989. *Államalkotó nemzetiségek.* Bratislava: Madách.

Gyurgyík László 1994. *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram.

Gyurgyík László 2001. A 2001-es szlovákiai népszámlálás első eredményei. *Regio* 12/3: 247–260.

Kusý, Miroslav. 1998. *Čo s našimi Maďarmi?* Bratislava: Kalligram.

Szabómihály Gizella 1998. A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői (Cseh)Szlovákiában 1918–1998 között. In: Tóth László szerk., 1998. *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. Budapest: Ister. 132–167.

Új Szó-információ. 1997. Elbocsátották Tóth Sándort. *Új Szó* 1997. július 1., 1. lap.

Internetes források:

http://ujszo.com/nyelvtorveny?page=5

http://www.gramma.sk

http://www.jogsegely.sk

http://www.mtaki.hu/hirek/szlovakiai_allamnyelv_torveny_mod_elemzese.html

(JOG)SZABÁLYOK ÉS SZABÁLYOZATLANSÁG A FELNŐTT MIGRÁNS NYELVOKTATÁSBAN*

GÚTI ERIKA – SCHMIDT ILDIKÓ

Legal regulations and unregulated fields in the Hungarian language teaching for adult migrants

More and more migrant groups are living in Hungary. Legal regulations concerning their arrival, residency, employment, and health care have already been established. However, the situation is not so clear with respect to regulations about linguistic integration. Drafting guidelines and making recommendations have not resulted in an entirely satisfactory legal framework. In such an environment, the form taken by language learning of adult migrants depends on individual motivation. The aim of our paper is to cast light upon the increasing divergences between the clear, legal background and the situation as it exists in reality. In our analysis of this issue, we will formulate questions related to it and seek possible answers to them.

1. Bevezetés

Előadásunk célja a felnőtt migráns nyelvoktatás magyarországi helyzetének bemutatása. Ehelyütt eltekintünk a nyelvoktatás mélyebb tartalmi és módszertani értékelésétől, a nyelvoktatást az integráció keretében értelmezzük. Az integráció jogi keretét a mindenkori hatályos menedékjogi törvény biztosítja, ezért témánk megkívánja a hatályos jog ismertetését, és némely, a témával összefüggő alapfogalom tisztázását. Előadásunknak nem célja, hogy a címet teljes körűen, mindenre kiterjedően mutassuk be (mivel ez egy konferencia előadásnak nem is lehet a célja a keretek behatároltsága miatt), hanem az, hogy ráirányítsuk a figyelmet a felnőtt menekültek oktatásának szabályozatlanságára, továbbá, hogy a probléma iránt érdeklődőket a téma továbbgondolására ösztönözzük.

2. Alapfogalmak

2.1. Migráció

A migráció latin eredetű szó, népességmozgást, népességvándorlást jelent. A migráció a népesség ideiglenes vagy tartós helyváltoztatása, amelyet tanulás, munkavállalás, letelepedés vagy akár a kikapcsolódás is motiválhat. Voltaképpen a migráció olyan társadalmi és népesedési folyamat, amelyben új kohéziók keletkeznek, miközben a régi kulturális kapcsolatok és jellemvonások is megmaradnak a „mozgók", a „maradók" és a „befogadók" között.

Típusai sokfélék: európai viszonylatban beszélhetünk gyarmati migrációról; nemzetiségi; gazdasági vagy kényszermigrációról; illetve modern nomádokról, akik időszakosan elhagyják hazájukat abból a célból, hogy külföldön kedvezőbb feltételekkel használják fel emberi erőforrásaikat (Rédei 2004: 134–135).

Más felosztást használunk a nemzetközi jogban a migráció fajtáinak meghatározására:

(a) A migráció lehet egyrészt belső, amely országhatáron belüli (falvakból városokba irányuló, vagy régiók közötti vándorlás), és lehet külső (azaz nemzetközi), amely országok közötti népességmozgásokat jelent. Témánk ez utóbbi besorolás alá tartozik (Cseresnyés 1996: 20).

(b) Indokai alapján beszélhetünk kényszermigrációról és önkéntes migrációról: A kényszer vagy kényszerített migráció kiváltó oka lehet éppúgy természeti katasztrófa, mint valamilyen társadalmi tényező, mint pl. etnikai és vallási összecsapások, zavargások, nemzetközi konfliktusok stb. Az önkéntes migráció esetén a döntés hátterében

---

* Az előadáshoz nyújtott információkért és statisztikai adatokért köszönet a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalnak [BÁH] (A Szerzők).

állhat munkavállalás, családtagokkal való kapcsolattartás, tanulás, illetve gyakorlat vagy/és tapasztalat szerzése (Cseresnyés 1996: 21).

(c) Jogi szempontból legális és illegális migrációt különböztetünk meg aszerint, hogy az egyén/egyének rendelkeznek-e megfelelő úti okmánnyal. A legális migráció során az egyének a szükséges úti okmányok birtokában vándorolnak egyik országból a másikba, illegális migráció esetén ezek hiányában. Az illegális migráció embercsempészet, és az azzal összekapcsolható emberkereskedelem, valamint átszökés formájában léphet fel (Szűcs Lászlóné Siska 2008: 2).

A nemzetközi migráció jogi szabályozottsága nemzetközi jogi, Európa jogi és belső (azaz állami) jogi rendelkezések rétegeiből áll; jelen tanulmány a belső (azaz az állami) szabályozással foglalkozik.

2.2. Integráció

Az új környezetbe való beilleszkedés az egyén integrálódási képességétől és a befogadó közösség szolidaritási képességétől függ. A nivellálódás mind az állam, mind az egyén számára létkérdés, ezért az állam is törekszik arra, hogy a bevándorlókat nyelvi és egyéb szempontból is segítse.

Az integráció az asszimilációval ellentétben a társadalomba történő beilleszkedésnek egy olyan formája, amely nem jár a bevándorlók[1] vagy a menekültek önazonosságának feladásával.

Az integráció egyrészt jogi fogalom: ami azt jelenti, hogy a bevándorló vagy menekült a befogadó államban a többséghez hasonló jogokat szerez, és képessé válik saját ügyei vitelére. Ugyanakkor gazdasági folyamat is, amelynek következménye a befogadó állam gazdasági életéhez való hozzájárulás, és az, hogy a bevándorló vagy menekült önellátóvá válik. Az integráció kulturális aspektusa a befogadó állam nyelvének elsajátítását, a társadalom normáinak elfogadását, a szokások megismerését jelenti az önazonosság és az eredeti kultúra megőrzése mellett. Szociokulturális vonatkozása pedig az, hogy a bevándorló vagy menekült és a többségi társadalom tagjai között sokrétű társadalmi kapcsolat jön/jöhet létre.

Az integráció voltaképpen egy olyan kétoldalú folyamat, amely alapján a fogadó államnak kötelezettsége formális jogokat biztosítani a bevándorlók számára, a bevándorlóknak pedig az alapintézményekben (munkavállalás, oktatás, lakhatás, egészségügy, szociális háló stb.) való részvételen keresztül kötelezettségük integrálódni a befogadó államba. Az alapintézményeknek szabályozás és szolgáltatás szintjén hozzáférhetőnek (befogadónak) kell lenniük a bevándorlók számára. A hozzáférés egyik elengedhetetlen feltétele, hogy a bevándorló ismerje az alapintézmény működését, a másik, hogy rendelkezzen az eligazodáshoz szükséges nyelvismerettel (Klenner és társai 2009: 12–16). Ezért jó néhány nyugat-európai államban ún. pre-integrációs programot indítanak bevándorlók számára. Az integráció jogi keretét a mindenkori hatályos menedékjogi törvény biztosítja.

3. A menedékjog magyar szabályozása

A menekültügy átfogó jogi szabályozása a menedékjogról szóló 1997. évi CXXXIX. törvény, és a törvény hatálya alá tartozó külföldiek ellátásáról és támogatásáról szóló 25/1998. (II. 18.) Korm. rendelet megszületésével kezdődött. Ennek módosítása (amelyre azért volt szükség, hogy összhangba hozzák a magyar jogszabályokat az EU követel-

[1] A bevándorló szót hétköznapi értelemben olyan migránsokra használjuk, akik hosszabb ideje tartózkodnak Magyarországon, ehhez gyakran járul sikeres integráció.

ményeivel) a jelenleg hatályos törvény a Menedékjogról szóló 2007. évi LXXX. törvény és a végrehajtásáról szóló 301/2007 (XI. 9.) Kormány rendelet.

Ez a törvény szabályozza a menedékjog tartalmát, a menekültként[2], oltalmazottként[3], valamint menedékesként[4] történő elismerés feltételeit, valamint az elismerésre, illetve annak visszavonására irányuló eljárást. A törvény rendelkezéseit arra a külföldire kell alkalmazni, aki (a) elismerése iránt kérelmet nyújtott be, vagy (b) menedékjogot élvez [Met. 1. § (1-2)]. A kérelmező a menedékjogi eljárás lefolytatását követőn válik menekült, oltalmazott vagy menedékes jogállásúvá.[5]

Az elismerését kérő, a menekült, az oltalmazott, valamint a menedékes társadalmi beilleszkedésének elősegítése, valamint létfenntartási feltételeinek megteremtése az állam feladata. Az állam társadalmi integrációjukat a következő támogatásokkal segíti: (a) ingyenes magyar nyelvoktatás; (b) rendszeres létfenntartási támogatás; (c) lakhatási támogatás; (d) menekültek és oltalmazottak lakáscélú támogatása [Metvhr. 37. §].

A menekült, az oltalmazott és a menedékes a hatályos jogszabálynak megfelelően az elismeréstől számított huszonnégy hónapon belül a menekültügyi hatóság által megjelölt intézményben 520 órás ingyenes alap-, illetve középfokú magyar mint idegen nyelv oktatáson vehet részt, amennyiben az intézmény által meghatározott feltételek szerint tanulmányaikat folyamatosan végzik, és a nyelvi szolgáltató által előírt vizsgakövetelményeknek eleget tesznek. Díjmentes számukra a megjelölt intézményben szervezett, államilag elismert, „A", „B" vagy „C" típusú alap-, illetve középfokú magyar nyelvvizsga megszerzése is. A képzés illetve a vizsga költségét a menekültügyi hatóság téríti meg az intézmény részére [Metvhr. 51. §]. A nyelvoktatáson való részvétel

---

[2] A törvény szerint menekült az a külföldi, aki faji, illetve vallási okok, nemzeti hovatartozása, meghatározott társadalmi csoporthoz tartozása, politikai meggyőződése miatti üldöztetése vagy az üldözéstől való megalapozott félelme miatt származási országán kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja a származási országa védelmét igénybe venni [Met. 6. § (1-2)]. Ennek a jogállásnak az elnyerése lehet az első lépcsőfok a magyar állampolgárság megszerzéséhez. A menekült a magyar állampolgárokkal azonos jogokkal rendelkezik, kivéve, hogy magyar állampolgársághoz kötött munkakört nem tölthet be, és önkormányzati, helyi és népi kezdeményezés esetén történő szavazás kivételével nem rendelkezik választójoggal [Met. 10. §].

[3] A [2004/83/EK irányelv] átvétele miatt a törvényben megjelenő új védelmi kategória az oltalmazotti jogállás. A Magyar Köztársaság oltalmazottként kiegészítő védelemben részesíti azt a külföldit, aki nem felel meg a menekültkénti elismerés feltételeinek, de fennáll annak a veszélye, hogy származási országába történő visszatérése esetén a 15. § szerinti súlyos sérelem érné (halálbüntetéssel fenyegetés, kínzás, kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés alkalmazása, a polgári személy életének vagy testi épségének súlyos fenyegetettsége, amely nemzetközi vagy belső fegyveres konfliktus során alkalmazott megkülönböztetés nélküli erőszak következménye) (Szűcs Lászlóné Siska 2008: 2), és nem tudja, vagy az e veszélytől való félelmében nem kívánja a származási országa védelmét igénybe venni [Met. 12. §]. Az oltalmazott jogállását öt évente felül kell vizsgálni. Az oltalmazottat a menekülttel azonos jogok illetik meg, és kötelezettségek terhelik, azzal az eltéréssel, hogy az oltalmazott külön jogszabályban meghatározott úti okmányra jogosult, és nem rendelkezik választójoggal [Met. 17. §].

[4] A Magyar Köztársaság menedékesként ideiglenes védelemben részesíti azt a külföldit, aki a Magyar Köztársaság területére tömegesen menekülők olyan csoportjába tartozik, amelyet az Európai Unió Tanácsa a 2001/55/EK tanácsi irányelv szerint ideiglenes védelemre jogosultként elismert, vagy az Országgyűlés ismerte el ideiglenes védelemre jogosultként, mivel a csoportba tartozó személyek hazájukból fegyveres konfliktus, polgárháború vagy etnikai összecsapás, illetve az emberi jogok általános, módszeres vagy durva megsértése – így különösen kínzás, kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód – miatt elmenekülni kényszerültek. Az ideiglenes védelem időtartama: egy év [Met. 19. §]. A menedékes jogállás tehát az Országgyűlés határozata alapján jön létre, és csoportos védelmet jelent. Ritkán alkalmazott védelmi kategória, a magyar kormány eddig a délszláv háború idején a bosnyák menekülőket részesítette ebben a védelmi formában.

[5] A jogállás az a jogi kategória, ami a külföldi tartózkodásának, munkavállalásának, tanulásának, ellátásának, források igénybevételének körét és a külföldi magatartásával szemben támasztott követelményeket határozza meg.

előfeltétele a rendszeres létfenntartási támogatásnak. Kivéve akkor, ha a menekült, illetve az oltalmazott a 6. életévét még nem, illetve a 60. életévét már betöltötte, vagy szakorvos igazolja azt, hogy tőle a magyar nyelv elsajátítása tartós és visszafordíthatatlan egészségromlása, szellemi vagy testi fogyatékossága, súlyos trauma elszenvedése következtében kialakult állapot vagy betegség, illetve terhesség miatt nem várható el [Metvhr. 52. §].

A korábbi szabályozásban a jogalkotó 360 órás alapfokú magyar nyelvi oktatásban való részvételt írt elő az elismert menekültek számára, amit egy éven belül kellett teljesíteniük. Ennek megváltoztatására az EU csatlakozáskor került sor, mert más EU országokban pl. Hollandiában ehhez hasonló mennyiségű órában határozták meg az ország nyelvének minimum szintű elsajátításához szükséges tanulási időt.

4. A magyar elismert felnőtt menekültekre vonatkozó nyelvoktatás története, szakaszai

4.1. A kezdetek

Magyarországon a 90-es évek első felében a Magyar Vöröskereszt szervezte a menekültek magyar mint idegen nyelv oktatását. Kihelyezett tanfolyami struktúrában, szegregáltan tanultak a felnőtt menekültek Budapesten a Hungarian Language School keretében. Ezeket az órákat délutáni időpontokban tartották, így azok, akik munkát találtak, kimaradtak a csoportokból. Rengeteg indulat, félelem jellemezte az órákat, mivel sok esetben származási országot, vallási hovatartozást figyelmen kívül hagyva; a pszichés és fizikális állapot felmérése nélkül készült a csoportbeosztás, jellemzően a Magyar Vöröskereszt szociális munkásai által.

4.2. A menekültügy átfogó jogi szabályozásának időszaka

4.2.1. Az I. korszak

A I. korszak a Menedékjogról szóló 1997. évi CXXXIX. törvény és a törvény hatálya alá tartozó külföldiek ellátásáról és támogatásáról szóló 25/1998. (II. 18.) Korm. rendelethez köthető, hiszen ebben a jogszabályban meghatározott kötelezettségek fontos stratégiai változtatásokat és operatív teendőket sürgettek a menekültek magyar társadalomba való integrálására vonatkozóan.

A Vöröskereszttől a stafétabotot az 1990-es évek végétől a Menekültügyi és Migrációs Hivatal vette át (jogutódja 2000-től a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatala; 2006-tól Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal [BÁH]). A menekültek magyar mint idegen nyelv oktatása ebben a korszakban pályáztatás útján történt. A BM-BÁH által 360 órás elismert menekülteknek magyar mint idegen nyelv tanfolyamok szervezésére kiírt pályázatát a Hungarian Language School nyerte, ami egy kizárólag magyar nyelv oktatására specializálódó nyelviskola volt. A nyelviskolában a menekülteket integrált csoportokban tanították az iskola fizető diákjaival vegyesen. Jól funkcionáló 10–12 fős csoportokban tanultak a diákok 8 különböző nyelvi szinten délelőtt, délután és este. A rugalmas tanfolyamszervezés eredményeként kéthetente lehetett csatlakozni a csoportokhoz a megüresedő helyekre. Gondos szintfelmérés és konzultációs rendszer segítette a belépő diákok beilleszkedését a már futó kurzusokba. A tanárok és a tanulmányi vezető tréning és továbbképzési rendszerben kaptak segítséget a folyamatosan változó csoportok tanításához, egybentartásához, a csoportdinamikai jelenségek kezeléséhez. A csoportszervezésre vonatkozóan lényeges szempont volt, hogy egy-egy csoportban ne legyen a csoport felénél több menekült, mert megindult a diákok kimaradása, kiéleződtek az ellentétek. A fizetés jelenléti ívek bemutatásával, utólag történt.

4.2.2. A II. korszak

A 2007-es törvénymódosítás lényeges pontja az, hogy a menekülteken kívül a menedékesek és az oltalmazottak is részt vehettek/vehetnek a nyelvtanfolyamokon. A BÁH közbeszerzési eljáráson keresztül választja ki a legmegfelelőbb nyelvoktató helyet. Az eljárás során a BÁH alkalmassági feltételként jelöli meg a nyelvi szolgáltatókkal szemben, hogy (a) csak magyar mint idegen nyelv szakos tanári diplomával rendelkező személyekkel végeztethetik az oktatást, (b) a nyelvi szolgáltatónak a Felnőttképzési Akkreditáló Testület [FAT] által akkreditált képzőintézménynek kell lennie és/vagy ugyanezen Testület által akkreditált magyar mint idegen nyelv tanítására alkalmas programmal kell rendelkeznie. Ez azt jelenti, hogy kötelező a FAT általi intézmény-akkreditáció, viszont nem kell magyar mint idegen nyelvi akkreditáció, ami jelen esetben fontosabb volna, mint az általános felnőttképzési akkreditáció.

A 2010-ben kiírt közbeszerzési eljárás eredményeképpen budapesti oktatási helyszínen a Katedra Nyelviskola Kft. szervezésében, a Bicskei Befogadó Állomáson pedig a Dover Nyelvi Centrum Oktatási és Szolgáltató Kft. által van lehetőség elismert menekülteknek és oltalmazottaknak ingyenes magyar nyelvoktatásra. A nyelvi szolgáltatók a nyelvtanfolyamra járók előrehaladását ellenőrző tesztekkel kísérik figyelemmel, erről azonban nem tájékoztatják a BÁH-ot, mivel a tanfolyamokon résztvevők joga, de nem kötelessége a tájékoztatás.

4.2.3. Egyéb pályázati források

Néhány szervezet, egyesület, alapítvány más pályázati forrásokat felhasználva indít nyelvi oktatást is célzó integrációs programokat. Például a Menedék Egyesület önkéntes tanárokkal, ellenszolgáltatás nélkül szervez magánórákat. Az egyéb integrációt segítő és célzó pályázatokon – Európai Integrációs Alap, Európai Menekültügyi Alap (2004. május 1-től) – nyert forrásokkal tartja fenn azt az infrastruktúrát, ami lehetővé teszi az egyesületnél dolgozó szociális munkások diák és tanár közötti egyeztető munkáját. A tananyag szerves részét képezi a hivatali ügyintézésre történő felkészítés, a gyerekek iskoláztatásához szükséges nyelvi ismeretek átadása, illetve a munkavállalás során felmerülő szituációkban az alapszintű kommunikáció elsajátítása. A Cordelia Alapítványnál is történik nyelvtanfolyam szervezése kifejezetten poszttraumás stresszben szenvedők számára, azonban az alapítványnak nem ez az elsődleges feladata. Az Alapítvány elsősorban a kínzás és a szervezett erőszak áldozataival foglalkozik.

Az egyházi missziók az Európai Menekültügyi Alaptól elnyert pályázatokon jutnak/juthatnak forráshoz integrációs tevékenység folytatásához. Főként a Skót Misszió és a Református Egyház Menekült Missziója tart az integrációt elősegítő foglalkozásokat. Az előbbi néhány év munka után felhagyott speciális projektjeivel, viszont közösségi életükbe szívesen fogadnak menekülteket, illetve bevándorlókat. A Református Egyház Menekült Missziója az egyházak közül egyedülálló módon lát el integratív szociális munkát. Egyfelől az alapszintű nyelvtudás megszerzése a cél, másfelől nem titkoltan a térítés, a közösséghez tartozás, a gyökértelenség érzésének megszűntetésével segítik a pszichés akadályok feloldását, a társadalmi érvényesülést.

Államilag elismert, „A", „B" vagy „C" típusú alap-, illetve középfokú magyar nyelvvizsgára irányuló kérelmet 2010 szeptemberéig egy személy nyújtott be, amit a BÁH a Kormányrendelet 51. § (2) bekezdés a) pontja alapján engedélyezett. 2009-ben két ügyfél kérelme alapján engedélyezte magyar nyelvvizsga letételét. Arról, hogy hányan és milyen eredménnyel, milyen szintű nyelvvizsgát tettek, a BÁH nem rendelkezik adattal, mivel az eredményről az ügyfelek nem kötelesek tájékoztatást nyújtani.

5. Kritika

5.1. Szervezési/szervezettségi problémák

5.1.1. A jogi szabályozottság hiányosságai

A jelenleg hatályos Menedékjogról szóló 2007. évi LXXX. törvény meglehetősen szűkszavúan foglalkozik a felnőtt migránsok nyelvoktatásával és kulturális integrációjával. Az oktatásra vonatkozó speciális jogszabályokban nem jelenik meg a migránsok oktatására vonatkozó részszabály. A felnőtt migránsok nyelvi oktatása nem integrálódik az állami oktatási és felnőttképzési rendszerbe. Megfontolandó volna a befogadó állomások körzetében levő, erre alkalmas felsőoktatási intézmények keretén belül ellátni a nyelvi képzésüket.

A jogi szabályozásból hiányoznak a tantervi szabályok, de nem meghatározott az oktatók képzettsége sem. Ez utóbbinak a hiányát a pályázati kiírásokban a BÁH pótolja, azonban a jogi szabályozottság hiánya miatt ez nem tekinthető teljes mértékben elfogadható eljárásnak.

Speciális nyelvi képzést a törvény nem szabályoz, a munkavállalást követően azonban megfontolandó volna egy speciális nyelvi képzési rendszer kialakítása. Ennek keretében lehetne tanítani a mindennapokban használatos nyelvet és a választott szakma szaknyelvét. Ezt a modellt ki kellene terjeszteni az írástudatlan személyekre is.

Az Országgyűlés a mai napig nem alkotta meg az integrációs törvényt, bár az Ebt. (Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény) tartalmaz bizonyos, a diszkrimináció szemszögéből alkotott, vonatkoztatható szabályokat (pozitív és negatív diszkrimináció).

5.1.2. Infrastrukturális hiányosságok

Az infrastrukturális hiányosságok összefüggésben állnak a jogi szabályozatlanság hiányosságival. Ezek közül mindenképpen kiemelendő a képzőhelyek, illetve a képzés egységességének hiánya. Nincs egységes tananyag, módszertan (a tanári szabadságot itt nem kérdőjelezzük meg). Nincs koncepció olyan program kidolgozására, amely a befogadó közösségek és a menekültek közötti feszültség enyhítését célozzák. Szükség volna a menekültügyi intézményrendszer átfogó reformjára, különösen a bürokratizmus megszüntetésére, és a civil szervezetekkel való feladatmegosztásra.

A jelenlegi oktatási infrastruktúra nem veszi figyelembe, hogy a menekültek egy csoportja egy sajátságosan heterogén kulturális emisszió, amelynek tagjai eltérő gazdasági, kulturális, oktatási hagyományokkal rendelkező területekről érkeznek; itt ki kell emelni a kontinentális eltéréseket is. Ezért is szükséges volna, hogy a képzésben résztvevő oktatók olyan speciális szakemberek legyenek, akik ezzel a problémával meg tudnak birkózni. Itt jelentős szerepet kapna a hungarológiai képzés. Meggondolandó volna a távoktatás mint módszer és lehetőség használata is. A távoktatásnak is az egységesítés felé, illetve ennek a rendszernek a gazdaságossága felé kellene irányulnia; ezáltal pedig könnyebb volna az ellenőrzés. Ezt a megoldást azonban nehezíti a célszemélyeknél tapasztalható magasabb arányú írástudatlanság. Ezen kívül az informatikai eszközökkel is meg kellene ismertetni a résztvevők egy részét.

A növekvő felelősségvállalás és feladat mennyisége miatt szükséges volna a munkamódszerek finomítása és a leghatékonyabb megoldások megtalálása, melyben a tagállamok szakértői hasznos tanácsokkal, tapasztalatokkal tudnak szolgálni.

5.1.3. Az ellenőrzöttség és az eredményesség problémája

A közbeszerzési eljárásból fakadóan a jelenlegi szabályozás nem alkalmas, mivel nem tartalmaz eredmény-kényszert sem az oktatási intézmény, sem a hallgató számára.

Nekik ugyanis csak a nominális előírásoknak kell megfelelniük: vagyis a meghatározott óraszámban történő részvételnek.

A rendszer nem tartalmaz visszacsatolást az oktatás eredményességéről vagy eredménytelenségéről, illetve nincs megoldva az utánkövetés sem; ennek folytán mind az intézmény, mind a hallgató alulmotivált. Méltányos ösztönző lehetne egy ösztöndíjrendszer kialakítása.

FÜGGELÉK

1. táblázat. A Magyarországra érkezett menedékkérők számának alakulása 2005-2009

Év	Regisztrált menedékkérők száma összesen	Európai		Európán kívüli	
		fő	%	fő	%
2005	1 573	548	36,29	1 025	63,71
2006	2 117	847	40,01	1 270	59,99
2007	3 419	1 162	33,98	2 257	66,01
2008	3 118	1 783	57,18	1 335	42,82
2009	4 672	2 615	55,98	2 057	44,02

1. ábra. A Magyarországra érkezett, menekültként elismert személyek száma főbb állampolgárság szerint (2005-2009)

2. ábra. Oltalmazottként elismert személyek száma főbb állampolgárság szerint (2008-2009)

Irodalom

Cseresnyés Ferenc 1996. Migrációs potenciálok és trendek Európában. In: *Regio* 1996/7: 19–46.

Klenner Zoltán és társai 2009. Az integrációról. In: Klenner Zoltán szerk., 2009. *Oktatással a migránsok integrációjáért.* Budapest: Szociális Szakmai Szövetség. 12–16. (Kézikönyv).

Rédei Mária 2004. A XX. századi migráció Európában. In: Reményi Péter szerk., 2004. *III. Magyar politikai földrajzi konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza.* Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. 130–146.

Dr. Szűcs Lászlóné dr. Siska Katalin 2008. *Nemzetközi menekültjog, migráció és menedékjog a magyar és az uniós jogban*. Debrecen: KLTE-ÁJK. (kézirat).

Törvények, rendeletek

2007. évi LXXX. törvény a menedékjogról (Met.)

301/2007. (XI. 9.) Korm. Rendelet a menedékjogról szóló 2007. évi LXXX. törvény végrehajtásáról(Metvhr.)

POLITIKAI DÖNTÉSEK KÖVETKEZTÉBEN... A SZLOVÁK KISEBBSÉGI OKTATÁS HELYZETE MAGYARORSZÁGON

TUSKA TÜNDE

Consequences of Political Decisions

The life and the education of minorities always were influenced by the policy of the state. It hasn't changed, it is the same in the present as in was in the past. The study is about the situation in Slovak Minority Department in Szeged. It is analysing the changes which have negative effect on students number and on using the langiage. To acquire positive changes of the situation in Hungary we need new minority policy.

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszéke 2009-ben volt hatvan éves. A tanszék 1949-ben alakult Budapesten az Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskolán. Megalakulásának fő oka, hogy az 1945-ben létrehozott szlovák tanítási nyelvű iskolák számára szaktanárokat képezzen. A feladat nehéznek bizonyult, hiszen a magyarországi szlovák tanárképzésnek nem voltak hagyományai. 1945 előtt nem volt egységes oktatás szlovák nyelven és nem volt kialakult, szervezett, egymásra épülő iskolarendszer sem. Ezt a hiányt kívánta pótolni 1948 decemberében a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, valamint az Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Osztálya. „A terv egy teljes szlovák iskolarendszer kiépítésére vonatkozott, az óvodai neveléstől kezdve, a középfokú oktatáson át a főiskolai tanárképző tanszékek felállításával bezárólag" (Lászik 2009: 23; Divičanová 2002: 425).

A napi politika mindig hatással volt a nemzetiségek életére, a kisebbségi oktatásra. Így van ez a jelenben is és így volt a múltban is. Ezt tükrözik a békéscsabai szlovák általános iskola adatai is. Mikor 1946 szeptemberében megalakult Békéscsabán a Magyar Állami Szlovák Tannyelvű Általános Iskola, 127 tanulót mondhatott magáénak. Az elemi iskolába (1-6.) osztályba 123 tanulót az általános iskolának megfelelő 7-8. osztályba 4 főt írattak be. 1947-ben az említett létszám közel ötszörösére nőtt. Akkor a beíratott tanulók létszáma szeptemberben 538 fő volt (Lászik 2009: 22). Ez a létszám nem kevés egy kisebbség életében. Az államközi egyezmény keretében megkezdődő áttelepítési folyamat alapjaiban változtatott meg sok mindent. A Szlovákiába áttelepülők döntő többségét a békéscsabai szlovákok alkották. Az említett 1947-es szeptemberi 538 tanuló novemberre 179-re csökkent. 1948. december 1-jén az iskola megszűnt, mivel egyetlen diákja maradt.

Az újraszervező munkák már 1949-ben megkezdődtek. A már említett teljes szlovák iskolarendszer kiépítése nem volt egyszerű feladat. Számolni kellett a magyarországi szlovák lakosság körében jelenlévő negatív tapasztalatokkal, a lakosságcsere okozta traumákkal és az emiatt bekövetkezett nagyfokú szellemi veszteséggel. Gyivicsán Anna kutatásai szerint 1948 és 1958 között 19 óvoda alakult, ahol szlovák nyelven folyt a foglalkozás 6 szlovák tanítási nyelvű iskola (Békéscsabán, Budapesten, Nagybánhegyesen, Sátoraljaújhelyen, Szarvason, Tótkomlóson) volt, ahol a magyar nyelvet és irodalmat kivéve minden tantárgy oktatása szlovák nyelven folyt. Ezen kívül 112 iskolában tanították külön tantárgyként a szlovák nyelvet. Ez lett az ún. szlovák nyelvoktató iskola típusa. 1958-ig a szlovák középfokú képzés a budapesti szlovák tanítóképzőben és az 1949. szeptember 1-jén megnyílt békéscsabai szlovák gimnáziumban folyt (Gyivicsán 2003: 76 – 85). Az említett iskolák többsége nemcsak attól volt specifikus, hogy az oktatás az adott kisebbség nyelvén zajlott, ezen túl az intézmény kollégiumot is működtetett. Így a viszonylag szétszórtan élő szlováklakta tanyavilág gyerekeinek is biztosított volt az anyanyelvi oktatás.

Az említett iskolahálózat szaktanárait volt hivatott kinevelni a Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék. A tanszék alapítója Sziklay László szlovák magyar francia szakos tanár volt. Maruzsné Sebó Katalin Sziklay László önéletrajzának kiváló ismerője így ír a tanszékvezetőről. „A másság tiszteletét és az együtt élő különböző kultúrák iránti érdeklődését a szülői házban szívta magába. A kassai multikulturális környezet kitűnő iskolája volt a tolerancia elsajátításának, ahol az ifjú Sziklay László a maga természetességében tapasztalhatta meg a magyar, szlovák, német és a zsidó kultúra közötti kommunikációt."(Maruzsné 2010: 21). Ennek szellemében nevelte diákjait. A nehézséget nemcsak az jelentette, hogy a szlovák paraszti családokból származó fiatalokból szlovák értelmiséget kellett kinevelnie, de mindezt tetézte a nagyon hiányos tankönyv ellátás[1].

Hat évvel később 1955-ben váratlanul megszűntették a Budapesti Pedagógiai Főiskolát és az ott működő tanszékeket az ország különböző városaiban lévő főiskolákra helyezték. Az említett politikai döntés következtében került a Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék egy teljesen magyar közegbe, Szegedre. A tanszék Szegedre való áthelyezése személyi változásokat eredményezett a tanári karban[2].

Az ötvenes évek végén a családokon belül használt szlovák nyelv háttérbe szorulásának következményeként felmerült az egynyelvű szlovák iskola létjogosultságának kérdése. Az iskolarendszer felülvizsgálatával többek között az Oktatási Minisztérium is foglalkozott, majd 1961-ben a kormány az egynyelvű oktatás helyett a kétnyelvű oktatás mellett döntött. Az iskolákat szlovák-magyar iskolákká alakították, ami azt jelentette, hogy a humán tantárgyakat szlovák nyelven, a reál tantárgyakat, mint pl. a matematika, fizika, kémia magyar nyelven oktatták. A változás hatásának következményeként megoszlottak a vélemények, kisebb társadalmi vita alakult ki, a kisebbség körében sem volt egység. Végül a döntést a tanulók szerényebb szlovák nyelvtudása indokolta, hogy ez a tény ne akadályozhassa a szakmai-tantárgyi tudásukat. A mai napig megoszlanak a vélemények az egynyelvű, illetve kétnyelvű iskolatípust illetően. Jelenleg csak a Budapesti Szlovák Tannyelvű Általános Iskola, Gimnázium és Kollégiumban folyik szlovák egynyelvű oktatás. A felsőoktatási intézetekbe az 1980-as évek közepéig szlovák származású, szlovák gimnáziumot végzett hallgatók jelentkeztek. Ez a tény nagyban segítette a tanszéken működő oktatás színvonalát, hiszen a hallgatók közel azonos szintű tárgyi tudással, nyelvi kompetenciával rendelkeztek. A későbbiekben a hallgatók összetétele sokat változott, nagyon heterogén lett. Tanszékeinkre egyre kevesebben érkeztek a szlovák gimnáziumból, nőtt azon hallgatók létszáma, akik magyar gimnáziumban érettségiztek, a szlovák nyelvet nyelvjárási szinten használták és megnövekedett az érdeklődés a tanszékeink iránt a Szlovákiában élő magyar nemzetiségű fiatalok körében is. A hallgatói összetétel átalakulása új feladatok elé állította a tanszéket. A nemzeti tudatra való nevelésen és a tudomány közvetítésén túl szükségesnek bizonyult egy egyetemesebb képzési struktúra kialakítása. Erről az időszakról Maruzsné a tanszék történetében így ír: „... egy fokozatos súlyponteltolódás történt. A hagyományos nemzetiségi tanárképzés felől egy egyetemesebb, a kelet-közép-európai problémakörben jártas, a szlovák kultúrát, gazdaságot szlovák-magyar kontextusában ismerő szakemberek képzése felé." (Maruzsné 2010: 30) A nemzetiségi oktatás, így a Szlovák Tanszék is folyamatos változásokon ment keresztül mind a nemzetiségnek,

[1] 1949-1951 között a tankönyveket a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium nemzetiségi osztályán írták majd 1955-től a Tankönyvkiadó Vállalaton belül alakult Nemzetiségi Szerkesztőségen adták ki. (Bővebben Gyivicsán 2003: 81; Maruzsné 2010: 23 – 27).

[2] Bővebben a tanszék oktatóiról. Maruzsné 2010: 25 – 30.

mind a társadalmi elvárásoknak köszönhetően. Ezt igazolják az elmúlt húsz év tapasztalatai is. Az említett két évtized a globalizáció, integráció, az Európai Kreditátviteli Rendszer (ECTS), minőségbiztosítási rendszer jegyében telt. Tapasztalataink alapján elmondható, hogy az új struktúrájú kétszintű oktatás nem kedvez, sőt jelentősen megnehezítette, ellehetetlenítette a karunkon lévő nemzetiségi tanszékeket. (2010 a harmadik év, hogy egyetlen államilag finanszírozott hallgató sem nyert felvételt a tanszékünkre.)

Az integrációs folyamatok következtében a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola 2006 novemberében beintegrálódott a Szegedi Tudományegyetembe és felvette a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar nevet. A kar oktatási és tudományos kutatási tevékenységét intézeti, tanszéki, szakcsoporti struktúra keretében látja el. A nemzetiségek esetében három tanszék a Német Nemzetiségi Tanszék, Román Nyelv és Irodalom Tanszék és a Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék önálló tanszékvezetőkkel egy közös intézetbe, a Nemzetiségi Intézetbe tartozik. Ennek megfelelően többnyire intézeti üléseink vannak a régi megszokott tanszékiek helyett. Ebben az új összetételben a közös kommunikációs nyelv a magyar, nem pedig az adott tanszék kisebbségi nyelve, mint korábban volt. Azon túl, hogy ezáltal korlátozva van a kisebbségi nyelv használata, a tanszéken oktató lektoraink, akik a kis létszámú teljes állású oktatók mellett nem csupán a hagyományosan értelmezett vendégoktatói pozícióban vannak alkalmazva nálunk, inkább mint teljes jogú kollégák vesznek részt a kollektívában, a magyar nyelv ismeretének hiányában kívül rekednek az intézet életéből. 2010-ben ugyancsak első alkalommal fordult elő, hogy a tanszékek életében egy nagyszabású ünnepségen a korábban megszokott szlovák/magyar, illetve román/magyar kétnyelvűség helyett a magyar nyelv dominált. 2010 júniusában ünnepelte a Román Nyelv és Irodalom és a Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék megalakulásának hatvanadik évfordulóját. A közös intézeti kötelék, a gazdasági okok egy közös ünnepség megszervezését predesztinálták. A praktikusság, a meghívott vendégek anyanyelvüket illetően heterogén összetétele a tolerancia jegyében a többségi társadalom nyelvét, a magyar nyelv használatát kívánta meg.

Az EU kihívásainak megfelelően a tanszékünkön az új típusú oktatás, az Európában kigondolt Bologna-rendszer működik. 2007 szeptemberében indult el a Szlavisztika BA-szlovák nemzetiségi szakirány nevű, hat szemeszteres alapképzés. A szak gazdája a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, melyet tanszékünk a bölcsészkarral közösen visz. A hagyományos négy éves tanárképzés szlovák szakos hallgatói az összes kurzust a tanszéken, szlovák nyelven hallgatták. Az új képzési struktúra a jelenben ezt nem teszi lehetővé. Az alapozó ismereteket (Bevezetés az irodalomtudományba, Bevezetés a nyelvtudományba) és a szakmai alapozó modul kurzusait (Szláv népek és nyelvek, Történelem, vallás, kultúra, Klasszikus szláv irodalmak, Modern szláv irodalmak, Szláv kultúrák magyarországi recepciója, Magyar-szláv nyelvi kapcsolatok) hallgatóink közösen a többi szlavistával együtt magyar nyelven hallgatják. Ez mindenféleképpen kedvezőtlen fordulat egy kisebbségi tanszék életében, és azon hallgatók számára, akik az anyanyelvükön kívánnák tanulmányaikat végezni.

A Bolognai-folyamat és a munkaerőpiac kapcsolatáról talán még korai beszélni. Az új többciklusú képzés első végzősei folytatták tanulmányaikat a mester szakon, így az alapképzési diplomák pontos munkaerő-piaci megítéléséhez még nem áll elegendő tapasztalat rendelkezésünkre. Így a képzés eredményességéről kockázatos a megnyilatkozás. Hallgatóink inkább szkeptikusak, attól tartanak, hogy a mesterképzés nélkül a diplomájuk értéktelen. A tanszék oktatói is felmérték az új helyzetet és a túlélés érdekében elkészítették a mesterszak programját. 2008 őszén a Magyar Felsőoktatási Bizottság (MAB) szakértői véleményében támogatta és akkreditálta a szlováktanár/ szlovák

nemzetiségi tanár mesterszakot. A 2009/2010-es tanévben elindult az első évfolyam (3 levelező, 3 nappali) hallgatóval. Az idei 2010/2011-es tanévben (5 levelező, 1 nappali) tagozatos hallgató jelentkezett. A levelezősök évfolyamát elindítottuk, de a nappali tagozatra jelentkezett hallgató az alacsony létszám miatt (három főtől indulhat az évfolyam) nem nyert felvételt. A nappali tagozatosok alacsony létszáma annak a ténynek tudható be, hogy az alapszakon, ahogy azt már említettem, 2008-tól nem indult államilag támogatott első évfolyamunk. A kevés jelentkező közül senki nem nyert felvételt. 2009-ben is elutasították az államilag finanszírozott helyekre jelentkezett hallgatókat, akiket sikerült „rábeszélni" a költségtérítéses képzésre. Az idei 2010/2011-es tanévre tudomásunk szerint négy diák adta be első helyen a jelentkezését a tanszékünkre, de közülük sem nyert senki felvételt. Kérvényeztük karunktól a pótfelvételi lehetőségét, de az alacsony létszám miatt ezt elutasították. Tulajdonképpen ők még költségtérítés ellenében sem kezdhették el tanulmányaikat tanszékünkön. A tanszék hatvan éves történetében ilyen alacsony hallgatói létszám és ilyen nehéz időszak még nem volt. Ez összefügg a hazai szlovákság körében jellemző asszimilációs folyamat előrehaladtával, a hallgatók létszámával, a kétszakos tanárképzés megszüntetésével, azzal a ténnyel, hogy az új helyzetben a vidéki egyetemek hátrányba kerültek, de a jelenlegi gazdasági és politikai helyzet sem sokat segít az említett problémák kiküszöbölésében.

Az elmondottak alapján kiderül, hogy közelről sem annyira biztosított napjainkban Magyarországon a kisebbségek nyelvi és kulturális, ezen belül anyanyelvű oktatásának lehetősége. Egy-egy nemzetiségi intézet esetleges megszünése végzetes lehet egy egyébként is asszimilálódó, csökkenő létszámú kisebbség számára. A jelenlegi helyzet megváltozásához egyértelműen politikai akarat szükséges, például a pozitív diszkrimináció alkalmazásával.

Irodalom

Divičanová, Anna 2002. *Dimenzie národnostného bytia a kultúry*. Békešská Čaba: VUSM

Gyivicsán Anna 2003. Szlovák oktatás Magyarországon. In: Chlebnyiczki János szerk., 2003. *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II*. Békéscsaba: MSZKI. 76 – 85.

Lászik Mihály 2009. A békéscsabai Szlovák Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium hatvan éve. In: Pecsenya Edit szerk., 2009. *Nemzedékről nemzedékre*. Békéscsaba: 22.

Maruzsné Sebó Katalin 2010. A tanszék története. In: Maruzsné – Briškár – Tuska – Kopaszné szerk., 2010. *Tanszék a Hattyas utcán*. Szeged: SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 21.

„NEM A STATISZTIKA MIATT VAGYUNK MI A VILÁGON!" – GONDOLATOK SZÜLŐFÖLD ÉS MOBILITÁS KAPCSÁN

FERENC VIKTÓRIA

"Our existence is more than mere statistics" – thoughts concerning mother country and mobility

In the recent past Hungary's policy towards minority Hungarians living in the neighbouring states was characterised with the slogan „stay at your mother country". In the context of minority higher education it went together with the language and education policy of teaching as many subjects in Hungarian as possible. Meanwhile Hungary and its neighbours had joint to the Bologna Process and the common European Higher Education Area, which raised the questions of mobility and multilingual language competences. In my paper I try to analyse how the Hungarian central policy tries to meet the new challenges, based on interviews made with determining actors of the sphere of minority education.

A határon túli magyar felsőoktatás kérdéséről eddig megjelent nyelvészeti és szociológiai tanulmányok általában a magyar tannyelvű oktatást a közösségek megmaradása szempontjából vizsgálták. Többen rámutattak, hogy bár a tannyelv közvetlen hatást gyakorol a diákok anyanyelvükhöz való viszonyára, így a nyelv megtartására is (Csernicskó 2008; Czibere 2008: 79), a tannyelv-választás mögött sokkal inkább találhatunk kisebbségpolitikai, mint szakmai okokat (Kozma 2005: 7; Papp 2008: 384). A rendszerváltás után újraszerveződött hangsúlyosan magyar tannyelvű felsőfokú képzés mögött mind az intézmény-alapításban aktívan részt vevő Magyarország, mind a határon túli elit a megmaradás zászlaját lengette, ami kimondva és kimondatlanul is a szülőföldön (meg)maradást jelentette egészen a közelmúltig.

A Kárpát-medencei magyarság csatlakozása a XXI. század legnagyobb oktatási reformjához: a bolognai folyamathoz,[1] merőben új kontextusba helyezte a határon túli magyar felsőoktatás ügyét, különösen a tannyelv-választási kérdését. A bolognai folyamatnak ugyanis végső célja egy olyan szerkezetileg, minőségileg összehangolt európai felsőoktatási tér létrehozása, amelyben a hallgatók és oktatók szabad mozgása (mobilitása) megvalósulhat.

Magyarország Európai Uniós csatlakozása, valamint a magyar felsőoktatás bolognai reformja kapcsán sokan sokféleképpen nyilvánítottak véleményt, többek között a szabad mozgás előnyeiről, az Európai Uniós források hatékony kihasználásáról, de tudtommal olyan kutatás nem készült, amely Magyarország nemzetpolitikai célkitűzéseit a globális folyamatok felől közelítette volna meg. Munkámban mélyinterjús beszélgetések[2] elemzésével arra keresem a választ, hogy Magyarország és a határon túliak diskurzusában akkortájt érvényben lévő „maradj a szülőföldeden" szlogen milyen viszonyban áll az európai térben létfontosságúnak számító „mobilitás" fogalmával.

Tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy adatközlőim, akik anyaországi kisebbségi szakpolitikusok, a határon túli oktatásüggyel kapcsolatos intézmények vezetői, hogyan

---

[1] 1999-ben 29 ország írta alá a Bolognai Nyilatkozatot. 2005-ben a Bergenben megrendezett miniszteri tanácskozáson az országok száma 45 re emelkedett, s köztük már megtalálhatjuk az összes Magyarországgal szomszédos országot is.

[2] Az interjúval a jelen tanulmányban felvázolt problémánál tágabb területről, konkrétan a határon túli magyar felsőoktatás tannyelv-választási kérdéseiről gyűjtöttem adatokat. Azonban a kérdéssor két kiemelt kérdésére (7. Cél-e a horizontális mobilitáshoz szükséges nyelvismeret kialakítása (idegen nyelv, államnyelv)? és 8. Melyik munkaerőpiacra (helyi, magyarországi, országos, európai) készítsen fel a határon túli magyar egyetem?) érkező válaszok olyan új motívumokat vetettek fel, amelyeket érdemesnek találtam egy külön tanulmány formájában is megosztani.

gondolkodnak az európai oktatási tér nyújtotta lehetőségekről és a kisebbségi magyar fiatalok esélyeiről ebben a térben. Interjúimat Budapesten 2008 decemberében személyes találkozás során készítettem a következő személyekkel: *Tarnóczy Mariann*, a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyarok Titkárságának (továbbiakban MTA HTMT) osztályvezetője, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság titkára; *Papp Z. Attila*, az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének munkatársa, továbbá a korábban határon túli támogatásokkal, jelenleg a Határtalanul programmal foglalkozó Apáczai Közalapítvány képviseletében egy anonimitását kérő férfi.[3]

A mobilitás korunk oktatásának egyik kulcsfogalmává vált. Legkorábbi megjelenése az Európai Uniós dokumentumokban a munka világához kapcsolódik, s a gazdaságilag aktív személyek (munkavállalók, szolgáltatást nyújtók) szabad mozgásának jogát jelentette elsősorban. Az Unió minden polgárára vonatkozó – gazdasági aktivitástól független – mozgásszabadság csak később vált alapjoggá a Maastrichti Szerződéssel (Horváth 2005: 287). Az oktatás területén a kilencvenes évek elején kezdett szárnyra kapni ez a folyamat. Ekkor alakultak ki a diákmobilitás ügyét anyagilag támogató közösségi programok: a Szókratész s annak egyik legkiterjedtebb alprogramja, az Erasmus, a Leonardo, az Európai Önkéntes Szolgálat, az Ifjúság Európáért program. A kilencvenes évek végén került előtérbe az élethosszig tartó tanulás és az elektronikus tanulás. 1999-ben indították el a bolognai folyamatot, melynek célkitűzése az volt, hogy 2010-re az EU-t a világ legversenyképesebb és legdinamikusabban fejlődő tudásalapú gazdaságává tegyék. Ezt a célt a 2000 márciusi EU-csúcson meghatározott Lisszaboni Stratégiában is megerősítették, és a hat kiemelten támogatott cél közé került a „diákok, tanárok, oktatók, kutatók mobilitásának ösztönzése" (Horváth 2005: 520–522). Azt is látnunk kell, hogy az EU oktatás- és ifjúságpolitikájának hátterében ugyanúgy a kezdeti elképzelés, a munkaerő mobilitásának elősegítése, a munkaerő szabad mozgásának támogatása tapintható, hiszen „ha valaki diák korában több országban tanulhatott, többféle kultúrát, oktatási környezetet megismerhetett, az a munkaerőpiacra kilépve is könnyebben lép át országhatárokat és vándorol oda, ahol jobb munkát remél" (Csete 2010: 5).

Amikor adatközlőimet a magyar felsőoktatás és a horizontális mobilitás, az európai munkaerőpiac kérdéséről faggattam, rá kellett jönnöm az interjúk elemzésének egyik legfontosabb tanulságára, hogy bár egy európai folyamatról beszélünk, melynek az európai párbeszédben már kialakult fogalomrendszere, bevett kulcsszavai vannak, adatközlőim mégis a magyar kisebbségpolitika sajátos diskurzusa felől közelítik meg a kérdést. Ez érhető tetten az olyan fogalmak előbukkanásakor, mint a megmaradás, a szülőföldön maradás, a magyar tannyelvű oktatás, az egynyelvűség, a határon túli és magyarországi politika, múltbeli sérelmeink.[4]

Vélhetően mindez összefügg azzal, hogy a ma létező kisebbségi magyar felsőoktatás ügyét a nemzetpolitika elválaszthatatlan részeként kezelik minden régióban, így adatközlőim is ebben a kontextusban élik meg, érzékelik az érintett témákat. Csete (2010: 6) ezt a jelenséget etnopolitikai szempontú megközelítésnek nevezi, amely a határon túli magyar oktatásügyben bármilyen változást abból a szempontból vizsgál,

[3] Az irányított beszélgetésekről adatközlőim hozzájárulásával hangfelvételt készítettem, melynek lejegyzett változatát használtam a tanulmány megírásához. Adatközlőim, egy kivételével, hozzájárultak, hogy elhangzott véleményükre nevük és beosztásuk feltüntetésével utaljak a kutatáshoz kapcsolódó publikációkban.

[4] Ez azzal is összefügg, hogy interjúm alapkérdése a határon túli magyar felsőoktatás tannyelvének kérdésköre volt, így a mobilitásra vonatkozó résznél produkált válaszok ennek hatása alatt születtek. Ugyanakkor nem tagadható el az sem, hogy valós kapcsolat áll fenn tannyelv, nyelvtudás és mobilitás között.

hogy annak milyen hatása lesz az adott országban élő magyarságra: bővül, stagnál vagy csökken-e a magyar etnikum élettere, lélekszáma, intézményrendszere?

A kisebbségi oktatás ilyen kiemelt szerepének kialakulása a kisebbségpolitikában a rendszerváltás előtti időkre nyúlik vissza, amikor nem volt lehetőség az anyanyelvű felsőoktatás fejlesztésére. Azonban a zárt politikai rendszerek felbomlásakor a felsőoktatási expanzióhoz csatlakozva a határon túli egyetemek és főiskolák életre hívása, a már létező képzések újjászervezése nem csupán az infrastrukturális beruházást és egy újabb lépcsőfok kiépítését jelentette, hanem annál sokkal többet: a magyarul beszélő értelmiség utánpótlását, a magyar közösség jövőjét. Így a határon túli felsőoktatás kialakításának elsődleges szempontjait a kisebbségvédelem és az identitásápolás szolgáltatták, melyeket a kisebbségpolitika szorosan összekötött a magyar tannyelvű oktatással.

Az elmúlt 10–20 évben azonban nagyot fordult a világ. A rendszerváltás óta új igények jelentek meg a felsőoktatásban. Korunkban több olyan kihívással is szembesülnie kell a felsőoktatás szereplőinek, amelyek a 90-es évek elején, a magyar nyelvű oktatás újraszerveződésekor még nem voltak hangsúlyosak. Ezek a kihívások a tannyelv kérdésének átgondolását is sürgetik. Szépe (2001:105) a romániai magyar felsőoktatás kapcsán írja, hogy mindenekelőtt „jó egyetemre, nemzetközileg versenyképes egyetemre, a modernizációban sikeres egyetemre van szükség (…) nem volna szabad még sejteni sem, hogy az etnikai identitás ügye egy percre is szétválhat a modernizációtól."

Mindhárom adatközlőm úgy érezte 2008-ban, hogy az a helyzet, az a szemlélet, ami Magyarország és a határon túli oktatás kérdését jellemzi, nem felel meg az európai trendeknek. Múltbeli sérelmeink, a visszafojtottság, ragaszkodásunk az egynyelvű oktatáshoz saját szegregációnkhoz vezet. Elsősorban arról számoltak be, hogy az oktatás magyar nyelvűségének ügye politikai kérdésként jelenik meg, amelyet elsősorban a magyarság múltja eredményez.

„*Az a gyanúm* – vallja az Apáczai Közalapítvány képviselője –*, hogy a határon túl a nyelvnek és az egyfajta függetlenségnek (…) ezek valahogy összekötöződtek, mint egy zászló és egy árbocrúd. De azt hiszem, ez pont egy olyan dolog, amit át kéne gondolni, és ezt a politika kötözi össze, és főleg a határon túli politika (…) és most nem mondok egy pártot sem, direkt nem, mert azt hiszem, ez valahol generális (…) Nyilván mindennek van egy történelmi oka, van egy visszafojtottság."*

Tarnóczy Mariann szerint *„az Európai Uniót lehet is és kell is szidni, mert van miért, és észre kell venni, hogy mennyi lehetőséget teremt, és tessék élni vele! Úgyhogy ez a piros-fehér-zölddel beborított vagy leöntött nem tudom micsoda, mindig csak ezt tudjuk előhozni, és nem tudunk egy életképes közép-európai mentalítást megtanítani és produkálni, hát akkor magunkra vessünk, akkor csak a saját sírunkat ássuk. Képletesen. De én bízom benne, hogy az utánunk jövő generációk sokkal kevesebb ilyen történelmi görccsel és mindenféle traumával terheltek. Nekik ez már történelem, nekik természetes az, hogy szabadon létezzünk, és lehetnek jó esélyeik."*

Adatközlőim szerint a politika által hangsúlyozott magyar tannyelvű felsőoktatásnak csak akkor van értelme (akkor is csak részben), ha az intézmény az oktatás nyelvével megegyező nyelvű homogén közegben működik, s végzett hallgatói is nagy valószínűséggel ebben a homogén nyelvi közegben élik le teljes életüket. Egyrészt ez a megállapítás azt is jelenti, hogy a magyar tannyelvű felsőoktatásban részt vevő fiatalok számára a mobilitás egyáltalán nem lehet opció, hiszen a képzés (s főleg a képzés nyelve), amelyben részt vesznek, a maradásra készíti fel őket, nem pedig a mozgásra.

Másrészt azon is érdemes elgondolkodnunk, hogy léteznek-e egyáltalán ilyen homogén nyelvi közegek (*magyar tömbök,* ahogy anonim adatközlőm fogalmazott). Észre kell

venni, hogy a globalizációval párhuzamosan terjedő angol nyelv egyre erőteljesebb jelenléte miatt az eddig megkérdőjelezhetetlenül egynyelvű államokban is égető kérdéssé vált az egyének nyelvtudása (Phillipson 2009: 136–137), kisebbségi közösségekben pedig a többségi-kisebbségi nyelv dimenziójában ez már régóta jelen van. Azt pedig, hogy egy fiatal diplomásnak milyen nyelvek ismeretére lesz szüksége élete során, sosem lehetett könnyű megjósolni, manapság azonban, amikor nem az életre szóló munkaszerződések korszakát éljük, ez egyre nehezebb.

Az a gyakorlat, amit a határon túli egyetemek követnek, azaz a magyar tannyelvű képzéshez való ragaszkodás, adatközlőim szerint kényszerpálya, a kényszerjövő elé állíthatja a hallgatókat, abban az értelemben, hogy elhelyezkedési lehetőségeik nyelvtudásuk miatt szülőföldjükre, Magyarországra, vagy a szomszédos országok színmagyar tömbjeire (már ha létezik ilyen) szűkül le. Ezt a kérdést Papp Z. a kisebbségi oktatás politikai meghatározottságának egyik negatív következményeként említi: *„A pedagógusképzést, mondjuk, ha kétnyelvűvé tennénk, a végzősök esélyei megkétszereződnének, hiszen hogyha ukránul is tudna tanítani, akkor nagyobb eséllyel találhatna (munkát). Csak hát a politikai elit nem így gondolja, én azt is tudom, meg nem az ilyen értelemben vett kétnyelvűségnek az élharcosa, hanem mindenképpen csak a magyar nyelvű képzés. Csak a magyar nyelvű képzés önmagában nagyon nemes és szép dolog, csak én a másik oldalról, ha nézem, tehát a munkaerő-piaci oldalról, ez azért leszűkíti és egy kényszerpályára állítja be. És ha tud, boldogul a szülőföldön, ha nem, akkor irány Magyarország."*

Korábban a szülőföldön megszervezett anyanyelvű oktatás elve azért is vált olyan fontossá, mert amellett, hogy csökkenthető volt vele a kisebbségi magyarok alulreprezentáltsága a felsőoktatásban (Csete–Papp–Setényi 2010: 127), eszközként tekintettek rá, amellyel az értelmiség továbbtanulásnak álcázott kiszivárgását visszafoghatják. A kilencvenes években ugyanis, néhány kivételtől eltekintve, magyar nyelvű felsőfokú tanulmányokra csak Magyarországon volt lehetőség, az egyetemi éveiket kinn töltő hallgatók közül pedig csak nagyon kevesen tértek vissza szülőföldjükre.

Most azonban úgy tűnik, újra az ördögi körben találjuk magunk: ha nem továbbtanulni, akkor majd munkát vállalni mennek a magyar tannyelvű felsőoktatás után a végzősök Magyarországra, legalábbis egy részük. Mindhárom adatközlőm leszögezi, hogy ez elkerülhetetlen jelen állapotok között, hiszen egyrészt Magyarország fizikai közelsége, másrészt a nyelv ismerete miatt az anyaország mindig opciót jelent majd egy réteg számára. Hiszen ez egy nagyobb piac, s ha a határon túli magyar „kisvilágok" magyar piacai már nem befogadóképesek, akkor a képzett fiatalok nagy valószínűséggel ebbe az irányba indulnak el.

Adatközlőim arra is rámutatnak, hogy ráadásul ez a kényszer olyan kis régiókban, mint például Vajdaság vagy Kárpátalja, ahol kisebb a magyar nyelvű piac és többékevésbé már telített, nem is működik igazán, mert a magasan képzett hallgatókat nem lehet ott tartani, ahol nincs a végzettségüknek megfelelő munka. Ezt a gondolatot anonim adatközlőm így fejti ki: *„szerintem egyre inkább az az irány, hogy nem biztos, hogy a munkád, a munkaerőpiac éppen a te településeden fog kivirágozni. Az bizony nagyon sok dologtól függ: a polgármestertől, a földrajzi adottságoktól, a véletlentől, mindenféle dologtól függ. És ha nem ott fog kivirágozni? Akkor ugyan maradhatsz ott és kínlódsz, és főleg ez egy képzett embernek a problematikája, vagy pedig elmész oda, és most csak földrajzi helyekről beszélünk, ahol a te szakmádban, a te képzettségeddel tudsz foglalkoztatást kapni."*

Csete Örs 2006-ban készítette el a Magyariskola Program című határon túli oktatástámogatásokra vonatkozó javaslattételét, melyben már kérdésként szegezi a támogatási rendszer felé, hogy érdemes-e még egyáltalán az európai mobilitási folyamatokkal ellentétes nemzetpolitikai célra, azaz a „szülőföldön maradásra" támogatásokat adni? Úgy véli, a valósághoz sokkal inkább közelebb áll az „élhetőbb szülőföld" kialakítása, mint támogatási cél (Csete 2006: 3–4). Csete javaslatát nagyon sok határon túli és magyarországi oktatási szereplő véleményezte (lásd: Erdei–Papp 2006), s véleményükkel csatlakoztak a nemzetpolitikai célok javasolt átgondolásához. Csete (2010: 12) szerint „Az „élhető szülőföld" egy olyan hely, amelyről az egyén úgy gondolja, hogy az megfelelő helyszíne lehet aktuális társadalmi-, egzisztenciális-, kulturális-, stb. céljai maradéktalan kiteljesítésének. (…) a »szülőföldön maradás« akkor lesz lehetséges, ha az »élhetővé« válik, vagyis egy olyan hellyé, ahol magyarnak maradni, gyereket szülni, teljes életet élni lehetséges és érdemes lesz."

Vida (2006) tanulságos írást jelentett meg a nemzetpolitikában elharapódzott „szülőföldezés" témájáról. Leszögezi, hogy nincs általában vett szülőföld; csak emberek vannak, akik egy részében fel sem merül, hogy elhagyja azt az országot, ahol megszületett, vagy megtanuljon egy másik, az anyanyelvétől eltérő nyelvet. Az ilyen ember számára természetes állapot a szülőföldön élni, ott megmaradni és az anyanyelvet használni: „…vannak emberek, nem is kevesen, akik ott élnek, ahol élnek, úgy beszélnek, ahogy beszélnek, sem elköltözni, sem más nyelvre áttérni – ha nem muszáj – nem tudnak vagy nem akarnak. Nem csoda, nem hűség, nem dicsőség ez, egyszerűen van." Ugyanakkor vannak olyan emberek is, akik nem boldogulnak azon a helyen, ahol megszülettek. Nem tudnak megfelelő életkörülményeket kialakítani a maguk számára. Ez a probléma általában a képzett emberek problémája, őket viszont a politikai szlogenek nem tartják vissza: „és vannak emberek, akiknek elegük van abból a helyből, ahol eddig éltek, bárhova elmennének, hogy máshol lehessenek, bármely nyelvet megtanulnának, csak ne kellene folyton arra gondolniuk, hogy a megszentelt szülőföldön nincs, amit enni, nincs, ahol lakni, és nincs, amit dolgozni. Ilyen is van, meg olyan is." Akár az egyik, akár a másik csoportba tartozik az ember, a magyar nemzetpolitika „maradj a szülőföldeden" jelszava minden alkalommal megüti a fülét, mert vagy jól érzi magát magyarként ott, ahol van, vagy nem érzi jól magát azon a helyen, s mert mások (akik nem ott élnek) azt mondják, hogy maradjon, érzései és körülményei attól még nem változnak meg.

Bárdi (2006: 8) a magyar támogatáspolitika céljairól írott cikkében szintén azt ajánlja, hogy a közösségi elvárások helyett az egyén társadalmi viszonyait kellene a középpontba állítani úgy, hogy „mind az államországi, mind a nyelvországi viszonyok között megvalósíthassa a maga társadalmi mobilitási pályáját; kiteljesíthesse és megélhesse a kulturális azonosságát; saját életvilágával részt vehessen a regionalizációs és helyi modernizációs folyamatokban."

Az emberi sorsokat, egyéni életutakat szem előtt tartó oktatáspolitika minden bizonnyal tekintettel lenne a fent említett javaslatokra, de a magyar nemzetpolitika egészen más célok mentén szerveződött a 2000-es évek elején. Így kerülhetett be egy olyan passzus a Magyarországon, magyar állami támogatással (A/3 ösztöndíj) doktori tanulmányokat végző hallgatók ösztöndíj-szerződésébe, hogy tanulmányaik befejezésével kötelesek visszatérni szülőföldjükre, akkor is, ha otthon munkanélküliség vár rájuk:

> 1.2. pont. Az ösztöndíj adományozásának és az egyéb jogosultságok biztosításának célja, hogy elősegítse a határon túli magyar közösségek értelmiségi utánpótlását azzal, hogy az ösztöndíjas számára lehetővé teszi a magyaror-

szági felsőoktatási intézményekben folytatott doktori képzést, a szakkollégiumi képzést, valamint elősegíti és elvárja az Ösztöndíjas hazatérését szülőföldjére, és segíti ottani beilleszkedését.

3.7. pont: Az Ösztöndíjas jelen szerződés aláírásával vállalja, hogy szülőföldjével már tanulmányai időtartama alatt is folyamatos kapcsolatot tart (…) vállalja továbbá, hogy – jelen szerződés 1.2. pontban meghatározott céljainak megfelelően – tanulmányai befejezését követő egy éven belül szülőföldjére hazatér és ott munkába áll, hallgatói jogviszonyt létesít, vagy munkanélküli státuszba kerül, és a létrejött szülőföldi munkaviszonyról, hallgatói jogviszonyról, munkanélküli státuszról az Ösztöndíjazó számára igazolást küld. (kiemelés: a szerző)

Az 51/2007. kormányrendeletben foglaltak alapján 2007. február 1-től történt változás ebben a kérdésben, azaz a 2007 szeptemberétől teljes képzési időre PhD-ösztöndíjat nyert hallgatók már nem A/3 ösztöndíjjal, hanem miniszteri ösztöndíjjal folytathatnak tanulmányokat. A kormányrendeletben foglaltaknak megfelelően a velük kötött szerződés/megállapodás is módosításra kerül.[5] A módosítás követően is kiemelt célnak számít a szülőföldi értelmiség utánpótlása, a szülőföldre való hazatérés, de már nem kényszerített formában jelenik meg.

Anonim adatközlőm megjegyzi, hogy a fennálló helyzet, azaz a valóság és a nemzetpolitikai célok ily mértékű összeférhetetlensége mögött az húzódhat meg, hogy a politikusoknak nincs élő kapcsolata a mélyrétegekkel, nem látják a valós problémákat, így sokkal inkább az olyan szlogenek rabjai, mint a „szülőföldön maradás". A politikusok közül is inkább a határon túli politikai elit magatartásával van probléma, amelyet adatközlőm az alábbiakban foglalt össze: „*A magyar nyelv és egynyelvűség olyan zászlóshajója lett a függetlenségünknek (…) nekik (a határon túli politikusoknak) pedig létérdekük ez a függetlenség, nekik nagyon fontos, hogy összerántsák a közönséget, s ehhez kell, kvázi nekik is kell az ellenségkép. Mert anélkül nem… A szorongattatás… az jobb. A szavazóbázis miatt.*"

Péntek János kolozsvári professzor a vele hasonló témakörben készített interjúban szintén rámutat arra, hogy a szülőföldön maradás a határon túli politika szempontjából miért olyan fontos: „(A mobilitást) szembe szokták állítani azzal, hogy a saját közösségünk szolgálata. Most az nem a közösség szolgálata, hogyha valaki otthon marad, és nem csinál semmit, vagy nincsen meg a lehetősége, hogy valamit csináljon. Tehát akkor legfeljebb annyit jelent, hogy mikor választás van, egy szavazattal több van. (…) Ez, hogy valakinek az emberi léte, azt csak annyit jelentsen, hogy most kapacitásban eggyel több magyar van, ez azért nagyon kevés, hogyha az embert nézzük önmagában. Tehát nem a statisztika miatt vagyunk mi a világon."

Nem a statisztika miatt vagyunk tehát a világon, főleg azóta nem, hogy a világ sokkal nyitottabbá vált: a magyar nyelvterület jelentős részének belépése az Európai Unióba[6], illetve a nyelvterület egészének csatlakozása a Bolognai folyamathoz új helyzetet teremtett. Ennek a folyamatnak épp az egységes európai felsőoktatási tér, a tudásalapú tár-

[5] „1.2. A képzés állami támogatásának, az ösztöndíj adományozásának és az egyéb jogosultságok biztosításának célja, hogy a szülőföldi értelmiség képzését és utánpótlását támogassa. 1.3. Az ösztöndíj adományozójának képviselője az általa biztosított szakkollégiumi képzéssel, karrier- és egyéb – idegenrendészeti-, egészségbiztosítási – tanácsadással, szakmai ismereteinek magas szintű megszerzésében -, szakterületén a képzettségének megfelelő elhelyezkedésben-, illetve a szülőföldjével való kapcsolattartásban és az oda történő hazatérésében támogatja a miniszteri ösztöndíjast."

[6] Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia és Ausztria Európai Uniós tagállamok. Horvátország hamarosan, Szerbia éveken belül csatlakozhat, míg Ukrajna esélyei a legtávolabbiak.

sadalom és a szabad munkaerő-áramlás, az oktatók és hallgatók mobilitása a kulcsfogalmai, melyek élesen szemben állnak a magyar nemzetpolitika „maradj a szülőföldeden" jelszavával.

Csete és társai (2010: 131) hívják fel figyelmünket arra, hogy amellett, hogy a kisebbségi oktatás fontos szerepet tölt be a nemzeti/nemzetiségi identitás fenntartásában és újratermelésében, ugyanakkor a kisebbségi alrendszereknek (köztük az anyanyelvi oktatásnak) nemcsak az identitással összefüggő funkciói vannak, hanem a szélesebb értelemben vett társadalmi integrációval kapcsolatos feladatai is. A kisebbségi oktatás esetében ezért jogos elvárás, hogy az identitásőrzés mellett a képzések kimeneti szakasza valamilyen mértékben összhangban legyen a munkaerő-piaci igényekkel.

A Bárdi Nándor (2006) által kijelölt államországi és nyelvországi társadalmi integrációnak az EU-s csatlakozással már az európai térben megvalósuló társadalmi integrációval is ki kell bővülnie. A felsőoktatásnak olyan hallgatókat kell kibocsátania, akik tudnak élni az ebben rejlő lehetőségekkel, s akik egy szélesebb értelemben vett munkaerőpiacon is versenyképesek.

Adatközlőim 2008-ban már látnak változásokat az azt megelőző 4–5 évhez képest. Úgy vélik, szakmai berkekben lassan már kezdik belátni, hogy téves azt állítani, hogy csak az az igazi magyar, aki magyarul tanul, és anakronisztikusnak számít egy egységesülő Európai Unióban a szülőföldön maradásról beszélni. Azt tapasztalják, hogy a szakmai párbeszédekben már a praktikusabb szempontok is megjelennek.

Papp Z. szerint például jogos elvárásként fogalmazhatjuk meg a felsőoktatással szemben, „*hogy olyan emberek kerüljenek ki, akik magyarul, vagy részben magyarul, vagy akármilyen nyelven tanulnak, hogy a munkaerő-piaci helyzetük erősödjön. Mert az ember nemcsak magyar identitásból él, még határon túl sem, hanem igenis azon áll vagy bukik, hogy van-e munkahelye, van-e olyan ismerete, hogy jó munkahelyeket, vagy jobb munkahelyeket szerezzen, és ebben az oktatásnak, akár felsőoktatásnak, közoktatásnak nagy szerepe van.*"

A munkaerőpiacon való elhelyezkedésben sok egyéb tényező mellett érdemes a munkaerőpiac nyelvét is ismernünk. Ha az európai kontextusban gondolkodunk, több nyelv ismerete erősítheti munkaerő-piaci helyzetünket, növelheti az elvállalható munkák számát, akár minőségét is. Ezért fontos látni azt, hogy a bolognai folyamattal járó reformok nem csupán szerkezeti átalakításokat kell, hogy jelentsenek a felsőoktatás számára, hanem a nyelvi kérdéseket érintő attitűd megváltozását is. Annál is inkább, mert például a Kárpát Panel 2007 felmérés adatai azt igazolták, hogy a határon túli magyarok nyelvtudása alacsony szintű (Papp–Veres 2007; Csernicskó–Szabómihály 2010: 181).

A diplomások jobb munkaerő-piaci elhelyezkedése, a versenyképesség, a határok nélküli Európa kínálta horizontális mobilitás lehetőségének kihasználása csak így biztosítható. Hushegyi (2006: 93) jegyzi meg, hogy a legtöbb átlag diák és oktató nem képes a bolognai folyamat kínálta lehetőségekkel élni, mert a standard középiskolai képzés nem nyújt ehhez megfelelő nyelvi szintet, s az esélyegyenlőséget csak a többnyelvű képzés felé nyitás szavatolhatja. Ha ezek a kisebbségi nyelvű képzések valóban azért szerveződtek, hogy versenyképes magyar kisebbségi értelmiségieket képezzenek, akkor nincs más választásuk, mint a kritikus tömeget megmozgató európai trendekhez való csatlakozás: többnyelvű képzés szervezésével.[7]

[7] A többnyelvűséget ösztönző egyetemi tannyelvpolitika példájaként lásd például a Helsinki Egyetem ide vonatkozó dokumentumait: http://www.helsinki.fi/inbrief/strategy/HYn_kieliperiaatteet.pdf

A szakma tehát lassan nyitottá válik a határon túli oktatás ügyét az egynyelvűségtől eltérő perspektíváiban is szemlélni. Az Apáczai Közalapítvány anonim képviselője szerint talán a magyarországi politikusok körében is megvan már ez a felismerés, de nem mennek szembe a határon túli attitűddel. *„Úgy érzik, hogy a zászlórúdra van kötözve egy darab zászló, a függetlenség, és ez a nyelvhez kapcsolódik, nem mennek szembe ezzel a határon túli, elsősorban politikusi vonalon nyomott elképzeléssel, mert nem akarnak fölösleges konfliktust maguknak, mert így is olyan gyenge itt a legitimációs rendszer."*

A helyzetet pedig még az is súlyosbítja, hogy ez a politika, amely oly nagy befolyással van az oktatásra, kétpólusú mind Magyarországon, mind (ennek megfelelően) a határon túli területeken is. Tarnóczy szerint: *„A közösségekben a közös gondolkodás az hiányzik, és nem abba az irányba megy feltétlenül, amire szükség lenne, hanem amit az éppen erősebb politikai párt vagy éppen nem is tudom, nagyobb érdekérvényesítéssel rendelkező helyzetbe került, Magyarországról aktuálisan támogatott vezető vél. Minden jó, ami megszületik, csak mindennél kár a veszteség, amit ki lehetne hagyni."*

A kisebbségi oktatásra jellemző szimbolikus politizálás következménye, hogy fiataljaink csak nagyon kis számban képesek élni az Európai Unió adta lehetőségekkel, mert anyanyelvükön kívül nem rendelkeznek más nyelvek ismeretével. Márpedig a mobilitás egyik alapfeltétele a nyelvismeret, vallja anonim adatközlőm: *„Ha valaki jól képzett akar lenni, a munkaerőpiacon szabad akar lenni, nem röghöz kötött szülőföldön maradás, maradj a szülőfaludban, akkor annak az anyanyelvén kívül (…) az államnyelvet is tudnia kell, méghozzá jól. Nagyon jól. És ha határon túli magyar, akkor célszerű még egy nyugati nyelvet, egy harmadik nyelvet is tudnia. Ha magyarországi magyar, akkor egy második nyelvet."*

Ugyanezt a háromnyelvű modellt fogalmazza meg a HTMT osztályvezetője is: *„Praktikusabb szempontok jelennek meg. Megjelenik az, hogy milyen nyelvre van szüksége annak a fiatal embernek, aki tanul az egyetemen, az érvényesüléséhez, a munkaerőpiacon való elhelyezkedéséhez mire van szükség (…) A felsőoktatásnak és általában az oktatásnak hangsúlyt kell helyeznie a hozzáadó kétnyelvűségre, sőt mi több, hát természetesen egy, de ha lehet, akkor két nemzetközileg használt nyelvnek a megtanítására is."*

Papp Z. is egyetért a nyelvismeret fontosságával nemcsak a hallgatók egyéni boldogulása, hanem a felsőoktatási intézmények sikeressége szempontjából is: *„Országonként eltérő módon, de valahogy erre az EU-s, vagy európai felsőoktatási térség vérkeringésére rá kellene kapcsolódni. Ennek már komoly nyelvi vetületei is vannak. Ez a magyar és az államnyelven kívül az idegennyelv-ismeretet is megköveteli, de hát egy főiskola, egy egyetem ebben sokat segíthetne. Reálisan tehát, hogyha teszem azt, egy határon túli felsőoktatási intézménynek az lenne a szigorú és komolyan vett elvárása, hogy minimum háromnyelvű embereket képezzen, tehát akik a magyaron kívül az ország nyelvén és egy idegen nyelven is meglehetősen jól tudnak kommunikálni, akkor ezek az intézmények nagyon sikeresek lehetnének."*

A magyarság körében épp a nyelvismeret hiánya miatt a legtöbb mobilitási program kihasználatlanul marad. Még az olyan lehetőségek sincsenek teljesen lefedve, amelyek elméletben két különböző ország közötti nemzetközi mobilitást támogatnak, de gyakorlatban nem zárják ki a magyar-magyar mobilitási dimenziót kibontakozását sem. Ilyen eset például az, amikor a Szlovákiában megpályázható EU-s Erasmus mobilitási programmal szlovákiai magyar diákok jönnek Magyarországra tanulni, vagy ugyanilyen elv alapján a Nemzetközi Visegrád Alap támogatását igénybe véve ukrajnai magyar hallgatók végeznek tanulmányokat valamelyik magyar egyetemen nemzetközi mobilitás címszó alatt. De ezek

száma elenyésző, pedig a felsőoktatási rendszerek átjárhatóságát zászlajára tűző Európai Uniós oktatáspolitika feltétlenül előnyös lehetne a magyarországi és a szomszédos államok magyar tannyelvű felsőoktatása számára a „magyar–magyar" relációban is (Csete 2010: 5), ugyanakkor egyelőre még nem világos, hogy a közös nyelven túl, mi szervezheti egybe a Kárpát-medence magyar felsőoktatási intézményeit (Papp 2007).

Érdekes tanulsága a mobilitásról folytatott beszélgetéseknek, hogy anonim adatközlőm a mobilitást akadályozó háttértényezők közé sorolja a magyar emberek habitusát, amit nagyrészt a történelmi múltnak tulajdonít: *„Nem vándorlok el, mert nem tudom a nyelvet, ez a nagy akadály, de nemcsak ez, hanem az én habitusom, a többségünk habitusa. Nem szeretek a családom nélkül lenni. Ahhoz meg sok pénz kell, hogy őket is vigyem, hogy ottan béreljünk egy lakást. Mi szeretjük a saját tulajdonú lakást, mert a szocializmus pont arról szólt, hogy elvettek mindent, ami a tiéd. Hát most nekünk baromi fontos, hogy ez az enyém, és hogy ez egy mozdíthatatlan kővár, és onnan lövöldözöm ki a nyilaimat, és az mindig megmarad nekem. Szerintem a határon túl is hasonló van. Az én házam, az én váram, és én nem szeretek nagyon mozogni."*

Ha a bolognai folyamatot elemző tanulmány (Higher Education in Europe, 2009) adataira támaszkodva összevetjük az egyes országok kifelé (az országból távozó állampolgárok) és befelé irányuló (az országba érkező külföldiek) mozgását, országonként eltérő mintákat kapunk (1. táblázat). A befelé irányuló mobilitásban Magyarország tűnik a legvonzóbbnak a felsorolt országok közül, bár számszerűsítve a százalékos adatokat, Ukrajna 1–3%-os aránya jelentené a legtöbb hallgatót. Az igazán vonzó 10% fölötti külföldi diákaránnyal rendelkező nyugati oktatási rendszerekkel (Franciaország, Németország, Ausztria, az Egyesült Királyság és Svédország) szemben a közép-kelet-európai régió apróbb különbségei eltörpülnek, s viszonylag egységesen kerülnek a skála legalsó harmadába.

A kifelé irányuló mobilitásnál is azt kell látnunk, hogy – Szlovákia kivételével – mindegyik felsorolt ország gyenge érdeklődést mutat a külföldi tanulás, tapasztalatszerzés iránt. Szlovákia 10% fölötti kifelé irányuló mobilitási aránya azonban rendkívüli. Ilyen magas aránnyal egész Európában csak Albánia, Macedónia, Írország és Izland rendelkezett a 2008/2009-es tanévben. A szlovákiai diákok magas arányú mobilitása mögött álló okok feltérképezése izgalmas feladat lehet a jövőre nézve.

1. táblázat. Befelé és kifelé irányuló diákmobilitás a Kárpát-medence néhány országában (külföldi diákok aránya a felsőoktatásban tanulók összlétszámához képest)[8]

Országok	Befelé irányuló mobilitás	Kifelé irányuló mobilitás
Magyarország	3–6%	1–3%
Románia	1–3%	1–3%
Szlovákia	1% alatt	10% fölött
Szerbia	1–3%	Nincs adat
Ukrajna	1–3%	1 % alatt

Az a fajta mobilitás, ami az 1. táblázat adatai alapján kirajzolódni látszik, komoly veszélyként jelenhet meg a Kárpát-medence országai számára, mivel ez egy torzult, egyoldalú formája az eredeti elgondolásnak. Ennek a mobilitásnak a kelet-közép-európai országok a vesztesei, hiszen őket terheli a képzés költsége, míg az általuk termelt javak és adók értéke nyugaton jelentkezik (Csete 2010: 5). Tarnóczy is úgy véli, hogy *„az a mobilitás természetes, ami kétirányú. Tehát, hogyha egy olyan szívó hatás van, ami lepusztítja a*

[8] Készült a Higher Education in Europe, 2009:44 alapján, 2008/2009-es tanévre vonatkozó adatok

régiót és közösséget, az egészségtelen dolog, és akkor igenis védelemre van szüksége a közösségnek, hogy fölzárkózzon arra a szintre, ahol már ez a veszély nem fenyegeti." Ennek értelmében nem biztos, hogy az Európai Unió mobilitási mintájának kritikátlan alkalmazása érdeke a Kárpát-medence magyarságnak; legalábbis addig nem, amíg a magyar felsőoktatás (határon innen és túl) fel nem zárkózik egy olyan minőségi szintre, amellyel versenytársa lehet más európai egyetemeknek. Ennek a minőségi felzárkózásnak az egyetemek tannyelvét illető attitűdváltás is szerves részét kell, hogy képezze.

Irodalom

Bárdi Nándor 2006. A szükség mint esély. Lehetséges-e a magyarságpolitikát szakágazatként elgondolni (I-II). In: *Kommentár* 2006/5: 43–58; 2006/6: 7–18.

Csernicskó István 2008. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 153–170.

Csernicskó István – Szabómihály Gizella 2010. Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond szerk., 2010. *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal. 167–198.

Csete Örs 2006. *Javaslat a Magyar Iskolaprogram kimunkálására*. Letöltve: http://www.magyariskola.hu/letoltes/Magyariskola_Program_2006.pdf; Utolsó megtekintés: 2011.01.25.

Csete Örs 2010. *Növekedés, biztonság, egység. Magyariskola program 2010–2020. A külhoni magyar nyelvű oktatás fejlesztésének stratégiája.* Budapest: 2010. január 21. Letöltve: http://www.magyariskola.hu/letoltes/Novekedes_biztonsag_egyseg.pdf; Utolsó megtekintés: 2011.01.25.

Csete Örs – Papp Z. Attila – Setényi János 2010. Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón. In: Bitskey Botond szerk., 2010. *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal. 126–165.

Czibere Mária 2008. Az anyanyelvi nevelés és az identitás összefüggései. In: Csernicskó István – Kontra Miklós szerk., 2008. *Az Üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. Ungvár – Beregszász: PoliPrint Kft – II. Rákóczi Ferenc KMF. 56–80.

Erdei Itala – Papp Z. Attila 2006. Közös pontok és konfliktusok a Magyariskola Program fogadtatásában. In: *A Magyariskola Program fogadtatása. Vélemények, kritikák, víziók tükrében: merre tovább határon túli magyar oktatástámogatás*. Letöltve: http://www.magyariskola.hu/letoltes/Tanulmany_a_program_fogadtatasarol.pdf; Utolsó megtekintés: 2011.01.25.

Higher Education in Europe 2009: *Development in the Bologna Process*. Letöltve: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/099EN.pdf). Utolsó megtekintés: 2011.01.25.

Horváth Zoltán 2005. *Kézikönyv az Európai Unióról*. Budapest: HVG-ORAC Lap és Könyvkiadó Kft.

Hushegyi Gábor 2006. Többnyelvű oktatás és a bolognai folyamat. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2006/2: 93–115.

Kozma Tamás szerk., 2005. *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum.

Papp Z Attila 2007. Kárpát-medencei magyar felsőoktatási térség? In: Görömbei András – Manherz Károly szerk., 2007. *Az együttműködés esélyei*. Debrecen: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 43–52.

Papp Z. Attila 2008. A kisebbségi oktatás politikai, jogi, társadalmi keretei. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk., 2008. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: MTA Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Gondolat. 384–389.

Papp Z. Attila – Veres Valér szerk., 2007. *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet.

Phillipson, Robert 2009. *Linguistic imperialism continued*. New York – London: Routledge.

Szépe György 2001. A romániai magyar felsőoktatás néhány kérdéséhez. In: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra. 100–106.

Vida Gábor 2006. Dühöngő jegyzet, avagy szülőföld és anyanyelv. In: *Helikon* XVII. évfolyam 2006./4. (450.) (oldalszám nélkül). Letöltve: http://www.helikon.ro/index.php?m_r=105; Utolsó megtekintés: 2011. 01.22.

AZ OKTATÁSPOLITIKA ÉS A TANNYELV-VÁLASZTÁS LEHETSÉGES KÖVETKEZMÉNYEI A KÁRPÁTALJAI MAGYAR KÖZÖSSÉGBEN

SÉRA MAGDOLNA

Possible effects of education policy and choosing the language of instruction on the Transcarpathian Hungarian community

The current study takes under investigation the effects and consequences of language planning in Ukraine in the recent past. I will show which segments of the educational policy had deep influence on the Transcarpathian Hungarian parents in choosing the language of instruction in their children's schooling. With the help of my research I will demonstrate the proceeded changes in Ukrainian language planning with special attention to minority education (both from practical and theoretical perspective). Based on interviews with parents the effect of these changes will be introduced.

1. Bevezető gondolatok

Az anyanyelv megőrzése, az anyanyelvű iskolahálózat megléte, az ezt befolyásoló oktatáspolitikai és nyelvtervezési lépések meghatározó fontosságúak minden kisebbség, így a kárpátaljai magyar közösség megmaradása szempontjából is (Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001, Csernicskó 2009). A kárpátaljai magyarság számára ajánlott kétnyelvűségi modell a hozzáadó anyanyelvdomináns kétnyelvűség, melyhez az államnyelv és egy idegen nyelv ismerete társul (ld. Beregszászi 2002).

A kárpátaljai magyar közösség egyik legfontosabb jelenlegi problémája a hiányos államnyelvismeret, az államnyelv magyar iskolákban való oktatásának eredménytelensége, és ennek a felsőoktatásban való részvételre és a társadalmi mobilitásra kiható következményei.

Az elmúlt években több olyan kutatás is napvilágot látott, melyek a fentebb említett témakörökkel foglalkoznak (ld. Csernicskó 2009, Ferenc 2009, Séra 2009 stb.), ezek nyelvi és társadalmi vetületeivel, lehetséges hatásaival. Jómagam is 2008 óta foglalkozom a kárpátaljai magyar szülők tannyelv-választási stratégiáinak vizsgálatával.

Ezen kutatás több, egymással összefüggő empirikus vizsgálatra épül, ahol a 2008-2009-es tanév során szociolingvisztikai interjúkat készítettem első osztályos gyermekek szüleivel (Séra 2009), majd a következő tanév folyamán újra megismételtem a vizsgálatot a 2009-ben beiskolázott elsős kisgyermekek szüleivel, illetve a kutatópontul választott magyar és ukrán tannyelvű beregszászi iskolákban elemi osztályban tanító pedagógusokkal (Séra 2010).

Jelen írásomban egy szegmensét szeretném bemutatni azoknak eredményeknek, melyek az általam megkérdezett kárpátaljai magyar szülők tannyelv-választási döntéseit, és az állam által a kisebbségei számára előirányozott oktatáspolitika irányvonalát érinti és szemlélteti a helyi közösség jövőjének és magmaradásának viszonylatában.

2. Az ukrán oktatáspolitika hatása a kárpátaljai magyar közösség nyelvére és társadalmi mobilitására

Oktatási hálózatunk fennmaradása kulcsfontosságú a közösség nyelvi megmaradása szempontjából. Mind a kisebbségi, mind a többségi állam oktatási modelleken keresztül valósíthatja meg oktatási és nyelvi céljait.

A kárpátaljai magyarság olyan anyanyelvű iskolahálózattal rendelkezik, mely az óvodától a felsőoktatásig biztosítja az anyanyelven való tanulás lehetőségét (ld. bővebben: Beregszászi–Csernicskó–Orosz, 2001). Azonban az államnyelv oktatása a nemzeti kisebbségek iskolákban nem működik jól és eredményesen. Az ukrán nyelv oktatásának körülményei az állam által előirányozott oktatási modell mentén a kisebbség elszigetelését,

esélyegyenlőségének a megvonását eredményezik. (ld. Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001).[1]

Ukrajna függetlenedésének első időszakában (1991–1996) az állam a *szegregációs oktatási modellt* kínálta a kisebbségek számára, az utána következő években pedig fokozatosan az *átirányítási (tranzitív*) oktatási modell bevezetésére történetek kísérletek (Beregszászi-Csernicskó–Orosz 2001).[2]

3. A kutatásról

Vizsgálatomat Beregszászban végeztem, ahol 2009-ben az előző évekhez viszonyítva jelentősen csökkent a magyar tannyelvű iskolák első osztályos tanulóinak száma. Ennek egyik oka épp Beregszász város magyar többségűsége lehet, melynek köszönhetően az anyanyelv támogatottsága az iskolán kívül is megvan. A másik ok pedig, szintén a viszonylagos többségi helyzetből fakadóan, az államnyelv nem megfelelő szintű ismerete a beregszászi magyarok esetében. Utóbbit sok szülő az ukrán tannyelvű iskola választásával igyekszik orvosolni, mondván, a magyar nyelv támogatottsága a családban és a környezetben úgyis megvan (Séra 2009).

A kutatás helyszínéül két magyar és két ukrán tannyelvű iskolát választottam: a Beregszászi 4. sz. Kossuth Lajos Középiskolát és a Beregszászi 6. sz. Általános Iskolát (magyar tannyelvűek), illetve a Beregszászi 1. sz. Középiskolát és a Beregszászi 5. sz. Középiskolát (ukrán tannyelvűek). Mindegyik intézményben az első osztályban tanító pedagógusokkal és az osztályban tanuló elsős diákok szüleivel készítettem irányított beszélgetéseket.

4. A szülőkkel készített interjúk elemzése

A kárpátaljai magyar elemi iskolai oktatás helyzetét és problémáit a szülői interjúkat elemezve ismertetem. Majd azokat a tényezőket vizsgálom és rendezem, melyek a szülők tannyelv-választási döntéseit befolyásolják. Motívumokba foglaltam össze mind a magyar, mind pedig az ukrán tannyelvű iskolában tanuló gyerekek szüleinek tannyelv-választási döntéseit befolyásoló indokokat.

A magyar tannyelvű iskolában tanulók szülői interjúi alapján az alábbi tannyelv-választási döntési motívumokra lehet következtetni: *rejtett kompenzáció, magyarországi továbbtanulási cél, magyar nyelven való tanulás fontossága.*

4.1. Rejtett kompenzáció

„Mert én orosz iskolába jártam, s nekem nagyon nehéz volt, mert ott az osztálytársaim mindig lemágyárkáztak. Én mindig mágyárká voltam. Meg nehéz is volt, úgy első meg második osztályba, nem értettem úgy bedobtak orosz iskolába. Mindegy, hogyha angol iskolába adja az ember, ugyanúgy. Nehéz volt." (BMSz,6)[3]

---

[1] A *szegregációs* program lényege pedig a kisebbségi tanulók homogén osztályba járnak, ahol a tannyelv a kisebbség anyanyelve. A többségi nyelvet egyáltalán nem, vagy csak alig, alacsony hatásfokon oktatják. Az eredmény: egynyelvűség a kisebbség nyelvén (Göncz 1995).

[2] A modell lényege, hogy az oktatás kezdetben a kisebbség anyanyelvén folyik, majd fokozatosan kétnyelvűvé válik, egészen addig, amíg a kisebbségi tanulók többé-kevésbé elsajátítják a többségi nyelvet, majd a tanulókat fokozatosan átirányítják a többségi egynyelvű oktatásra, esetleg meghagyva tantárgyként az anyanyelvet és a nemzeti irodalmat.

[3] A továbbiakban az interjúkból idézett válaszok dőlt betűvel olvashatók, az idézett utáni zárójelben először a város nevének betűjele (B=Beregszász) olvasható, majd hogy milyen tannyelvű iskolában készített (M=magyar, U=ukrán) interjúról van szó; az Sz azt jelöli, hogy szülői interjú.

Mivel a szülő elmondásai alapján az orosz és az ukrán nyelvet az orosz tannyelvű óvodában, majd később orosz tannyelvű iskolában sajátította el, ezért számos nehézséggel, olykor kudarcélménnyel kellett szembenéznie, amitől a gyermekét meg szerette volna kímélni azáltal, hogy magyar tannyelvű iskolát választ számára. Viszont a tannyelvvel kapcsolatosan azt is meg kell említenem, hogy a gyereknek az ukrán tannyelvű óvodát választotta, s az óvodai csoporttársai közül csak az ő gyereke kezdte meg tanulmányait magyar tannyelvű iskolában.

4.2. Magyarországi továbbtanulási cél

„Szeretném, ha továbbtanulna, mert a nővérem is Magyarországon tanult, most már Németországba lakik, aztán gondolom, ő is ott folytatja."(BMSz, 6)

Sok esetben amiatt, hogy Ukrajnában bizonytalan a felsőoktatásba való bekerülés lehetősége, az oktatás stabilitása, a szülők azt érzik, hogy nem fognak tudni gyerekeik érvényesülni az országban, ezért a jobb boldogulás reményében a magyarországi továbbtanulást választják továbbtanulási célként gyerekük számára, így esik választásuk a magyar tannyelvű iskolára.

4.3. Magyar nyelven való tanulás fontossága

„Hát nem tudom, szerintem egyértelmű, anyanyelvén kell az óvodát meg az iskolát is a gyereknek." (BMSz, 4)

A szülő véleményében az interjú további részében is többször szerepel az anyanyelven tanulás fontossága. Elmondása alapján ő és a felsége is anyanyelvén tanult, mindketten értelmiségiek, s szeretnék, ha gyermekük továbbtanulna, ezért a magyar tannyelvű iskola választását tartották célszerűnek a gyerek jövőbeli boldogulása érdekében.

Egy másik szülői vélemény hasonlóképp fontosnak tartotta a magyar tannyelvű iskola választását:

„Én magyarba szerettem volna, mert én hiszem azt, hogy ha minden magyarul megy, akkor többet meg tud tanulni, mint akármilyen jól beszélt idegen nyelven." (BMSz, 4)

Az interjúk alapján mind a két szülő szeretné, ha továbbtanulna a gyereke, és ennek nem látják akadályát akkor sem, ha magyar tannyelvű iskolát választottak, bíznak az anyanyelven való tanulás eredményességében.

Az ukrán iskolákban végzett kutatás alapján a gyerekeiket ukrán tannyelvű iskolába írató szülői interjúkból az alábbi tannyelv-választási döntési motívumokra lehet következtetni: a *nyelvtudás megszerzése, társadalmi mobilitás (ukrán nyelven fog csak tudni érvényesülni), magas szintű tudás megszerzése.*

4.4. Nyelvtudás megszerzése

„Magyar volt csak a községbe, magyar iskolába jártak egy évig, majd átadtuk ide, hogy tanulja a nyelvet, muszáj." (BUSz, 5)

A szülő válaszából az interjú elemzésekor kiderült, hogy a gyerek magyar nyelvű községben járt óvodába és az elemi iskola első osztályába is. S mivel nem sajátította el megfelelőképp az ukrán nyelvet, úgy döntöttek, hogy egy ukrán tannyelvű iskolában fogja folytatni tanulmányait. S mivel ukrán tannyelvet választott gyereke számára, hogy a gyerek minél jobban elsajátítsa az államnyelvet, már a családban is többször beszélnek e célból ukránul.

4.5. Társadalmi mobilitás (ukrán nyelven fog csak tudni érvényesülni)

„Meg kell, az nélkülözhetetlen, már ha itt akarnak élni. mert fontos, egyszerűen. Tudja az ukrán nyelvet, mert az nélkülözhetetlen." (BUSz, 5)

"Mert gondoltuk, hogy Ukrajnában csak ukrán nyelven fog elérni valamit, hogyha felnő." (BU, Sz, 1)

A szülők az államnyelv elsajátításában látják gyermekük érvényesülésének, boldogulásának zálogát. Azt szeretnék, hogy gyermekük Ukrajnában éljen, elérjen valamit az életben, és úgy véli, ennek elengedhetetlen feltétele az államnyelvtudás. S mivel az egyik szülő elmondása alapján az otthoni magyar közösségben nem tudta elsajátítani az államnyelvet, ezért átirányította ukrán tannyelvű iskolába gyerekét.

4.6. Magas szintű tudás megszerzése

„Mert a magyar iskolák egyszerűen nem képesek megtanítani, nem haladnak ott semmivel". (BUSz, 5)

A megkérdezett szülő tannyelv-választási indokként jelölte meg azt a tényt, hogy amellett, hogy a magyar tannyelvű iskolában képtelenek megtanítani az ukrán nyelvet, azért választotta gyermeke számára az ukrán tannyelvű oktatási intézmény, mert szerinte ott az oktatás színvonala jóval magasabb, mind az államnyelv, mind az idegen nyelv, mind pedig a többi iskolai tárgy vonatkozásában.

5. Összegzés

Az elmúlt években az Ukrajnában bekövetkezett oktatáspolitikai döntések számbavétele, elemzése és értékelés a kárpátaljai magyar közösség nyelvészei és oktatáspolitikusai részéről megtörtént (lásd pl. Csernicskó 2008a, 2008b., 2009). Írásom célja az volt, hogy (Beregszász példáján) feltárjam és ismertessem, milyen ideológiák állnak a szülők iskolai tannyelv-választása mögött. Csak akkor tudjuk tájékoztatni a szülőket a tannyelv-választás lehetséges identitásformáló hatásairól, ha ismerjük azokat a faktorokat, amelyek alapján iskolát és oktatási nyelvet választanak gyermekeik számára.

Irodalom

Beregszászi Anikó 2002. *A kárpátaljai magyar nyelvi tervezésről. Célok, problémák, feladatok.* Doktori disszertáció. Budapest: kézirat.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika.* Ungvár: Poli Print

Csernicskó István 2008a: Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrajnai oktatáspolitika nyelvi vonatkozásai. In: *Kisebbségkutatás* 2008/2: 302–315.

Csernicskó István 2008b: A nyelvészek társadalmi felelőssége, avagy: néhány érv az anyanyelvi iskola mellett. In: *KárpátInfo* 2008. július 28.: 5.

Csernicskó István 2009: Az ukrajnai oktatáspolitika a nyelvi asszimiláció szolgálatában. In: *Korunk* 2009/február: 33–40.

Ferenc Viktória 2009. Utak és útvesztők a kétnyelvűség keresésében. In: Kötél Emőke – Szarka László szerk., 2009. *Határhelyzetek II. Kultúra-Oktatás-Nyelv-Politka.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 215–239.

Göncz Lajos 1995. A tannyelv hatása a tanulók személyiség fejlődésére többnyelvű környezetben. In: Kassai Ilona szerk., 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 65–81.

Séra Magdolna 2009. Az iskolai tannyelv-választás szerepe a kárpátaljai magyar kisebbség jövője és megmaradása szempontjából. In: Kötél Emőke – Szarka László szerk., *Határhelyzetek II. Kultúra-Oktatás-Nyelv-Politka.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 241–267.

Séra Magdolna 2010. Érvek és ellenérvek az iskolai tannyelv-választásban (avagy az oktatáspolitikai változások hatása a kárpátaljai magyar közösségre irányított beszélgetések alapján). In: Fábri István – Kötél Emőke szerk., 2010. *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 161–187.

A MOLDVAI MAGYAR NYELVI TERVEZÉS LEGITIMITÁSÁNAK KÉRDÉSEI*

HELTAI JÁNOS IMRE

Legitimacy issues of the Hungarian language planning in Moldova

In this study I will survey the arguments for preserving the Hungarian language in the case of the Hungarian communities in Moldavia. Here I would like to point out that the minority language is much more than one of the many identity factors, because it carries in itself various other elements of identity: all the things that can be considered the community's knowledge and that distinguish the community from the majority or other communities. The damage that the community's members suffer when the minority language is repressed is not primarily manifested in the fact of losing their „Hungarianness", but in the disappearance of a communal existence and in the loss of (moral) values implied in this communal existence, which are mainly sustained by Hungarian language. The preservation of the Hungarian language in Moldavia can be a legitimate purpose of language planning not because we want to avoid the loss of values traditionally worded in the discourse in the Carpathian Basin, but because in the light of the above the loss of the language is much more than the final loss of Hungarian ethnicity. Thus the basis of legitimation is not the aspect of the loss concerning the Hungarian speaking community but the aspect of the damage to the Moldavian speech communities.

Dolgozatomban arra a kérdésre keresek választ, hogy az évtizedek óta tartó erős asszimilációs nyomás indentitásalakító hatása után van-e még létjogosultsága Moldvában a magyar nyelvi tervezésnek?

Gondolataimat két kutatás eredményeként rendelkezésemre álló anyagokra alapozom. Mindkét kutatásban az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékéhez kapcsolódó Geolingvisztikai Műhely munkacsoportjának tagjaként vettem részt. Az első, 2001-ben indított kutatás során az etnolingvisztikai vitalitás elméletének alapján elkészített, nyelvhasználati szokásokat, nyelvi vélekedéseket firtató kérdéseket az adatközlőknek szabad beszélgetés közben, a beszédhelyzetnek és a kommunikáció körülményeinek figyelembevételével tettük fel. Összesen 14 kutatópontról gyűjtöttünk anyagot. A kutatások eredményeként nagy mennyiségű kvalitatív jellegű adat áll rendelkezésre (lejegyzett) hangfelvételek formájában.

2005-en kezdődött A moldvai digitális (diakrón) nyelvatlasz készítése. Az atlaszkérdőívhez kapcsolódó szociolingvisztikai kérdéssornak köszönhetően kvantitatív módon értelmezhető adatsorok állnak rendelkezésemre a moldvai nyelvhasználatról. 13 olyan moldvai faluban, ahol a lakosság legalább 20%-a beszél magyarul (Tánczos Vimos (é. n. [1999]) becslése szerint), 205 adatközlőt kérdeztünk meg (nemet és generációs megoszlást figyelembe véve).

Kérdéseimet az alábbi megfontolások alapján fogalmaztam meg:

A Kárpát-medencei magyarok az elmúlt évtizedekben a szokásosnál nagyobb érzelmi intenzitással, „féltő szeretetettel" fordultak a moldvai magyarok, a moldvai magyar nyelvváltozat „ügye" felé. Ennek tulajdonítható, hogy sokan áldozatául estek „tudománytalan, délibábos elméleteknek, elképzeléseknek" (Fodor 2004: 97) a moldvai magyarság sorsának alakulásával, alakításával kapcsolatban. Pedig a moldvai nyelvi helyzet megértéséhez elengedhetetlen a Kárpát-medencei magyar nemzeti identitásból következő és abban gyökerező

* A dolgozat a magyar Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (újabban Nemzeti Erőforrások Minisztériuma) támogatásával folytatott „A moldvai csángók nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai kutatása" című program keretében, valamint a magyarországi Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program (NKFP) 5/56/2004. számú pályázati támogatásával készült.

érzelmektől való függetlenség, valamint az a fajta visszafogottság, amely a realitásokkal számolva fogalmaz meg bizonyos elképzeléseket a moldvai nyelvcserével, annak lassításával kapcsolatban. Ez azért szükséges, mert a nyelvi tervezés feladata általában, így Moldvában sem lehet más, mint a közösség igényének felkarolása (Fishman 1991).

Kérdéseim szorosan kapcsolódnak ahhoz a szakmai eszmecseréhez, amelynek fő pontjait magyar nyelven Kontra Miklós (2006) a következőképpen foglalta össze: A nyelvet kell-e megmenteni, vagy a beszélőit? A nyelvet beszélői akarata ellenére is meg kell-e menteni? A szerző álláspontja egyértelmű: a nyelv megmentéséről gondolkodni nem célszerű, de nem is lehetséges a beszélők gazdasági-társadalmi érdekeinek figyelembevétele nélkül. Fishman és Kontra (valamint az általa hivatkozott szerzők, Phillipson és Skutnabb-Kangas) álláspontjával azonosulva tehát a beszélők érdekeinek figyelembevételét magam is elengedhetetlennek tartom. A moldvai magyar nyelvi tervezés tehát akkor legitim, ha igenlő a válasz a következő kérdésekre: jó-e a moldvaiaknak, ha kétnyelvűek maradnak? Származik-e haszna a moldvai beszélőközösségeknek a kétnyelvűségből?

Ha ugyanis a moldvaiaknak nem érdeke és nem igénye a kisebbségi nyelvváltozat megtartása, akkor végső soron a Kárpát-medencei magyarság érzelmi indíttatásán kívül nincs ami legitimálja a magyar nyelvpolitikai törekvéseket Moldvában. Ha azonban a válasz igen, akkor az további kérdéseket vet föl: az első az, hogy milyen okokból jó a beszélők számára a kétnyelvűség, a második meg, hogy ezekkel az okokkal tisztában vannak-e a beszélők, azaz egyetértenek-e a kétnyelvűség megtartását célzó törekvésekkel.

Az első kérdésre többek között azért nem vághatjuk rá az igent, mert a moldvai magyarok és a Kárpát-medencei magyarság identitásszerkezete gyökeresen eltérő: a moldvaiak számára korántsem írja elő identitásuk a magyar nyelv megtartását..

Tudományos közhely, hogy a moldvai magyarok nem vettek részt a magyar nemzet kialakulásának folyamataiban, és sokáig a román nemzetépítési lépésekből is kimaradtak (l. pl. Tánczos 1997; hivatkozza Pozsony 2005: 148–149). Ezért mindenképpen sajátos identitással rendelkeznek. A XIX. század végéig a közösségekre jellemző identitásrendszert Pozsony Ferenc igen találóan *„középkorias etnikai azonosságtudatnak”* nevezi, melynek lényeges elemei a magyar nyelv, a katolikus vallás és a sajátos magyar nyelvű néphagyományok voltak (i. m. 148).

A moldvai magyarságnak a román nemzetbe való integrálása azonban már a román nemzetállam megalakulása óta létező törekvés, ami Caucescu diktatúrájában csúcsosodott ki, és – elsősorban a római katolikus egyház révén – máig tart. Eredményeként napjainkban a moldvai magyar falvak beszélőközösségeinek identitása jelentős szerkezetváltáson megy át és csak nehezen meghatározható. Elterjedt az a már említett nézet, hogy a moldvaiak egy, a nemzeti identitást megelőző identitásformával rendelkeznek – vagy legalábbis rendelkeztek a XX. század elejéig (vö. Arens–Bein 2003, Arens 2005; Pozsony 2005). Hegyeli Attila is rámutat arra, hogy a nemzetiségi kategória Moldvában a beszélők által sokféleképpen értelmezett komponens (Hegyeli: é.n. [1999]: 94).

Egyes kutatók a moldvai kétnyelvűek identitását olyan köztes, kevert identitásként írják le, mely se nem magyar, se nem román, mely a saját csoport és mások interakciói során folyamatosan felülíródik és ezáltal állandóan változik (Simon–Péter 2004, Simon 2005). Mások a fenti folyamatok következményeképpen kétségkívül igen heterogénné váló társadalom identitásszerkezetét csakis egyes életpályák esettanulmányszerű vizsgálatával tartják bemutathatónak (Peti 2006). Ezeknek a megközelítéseknek közös vonása annak a tételnek elfogadása, hogy a moldvai magyar falvak identifikációs, legitimációs problémákkal rendelkeznek. Ez valóban így is van, de nem két „egymással összecsapó szélsőséges diskurzus” (Diaconescu 2005: 9 – értsd a román, illetve a magyar nemzetbe való integrálás

törekvéseit) harcának eredménye ez, hanem egyrészt az utóbbi évtizedek politikai-gazdasági eseményeinek velejárója, másrészt pedig a román asszimilációs törekvések hatása.

Ennek eredményeképpen a moldvai kétnyelvűek ma olyan közösségek összességét alkotják, melyeket történeti meghatározottságuk folytán magyar identitásfaktorokkal (nyelv és hagyományok) is rendelkező csoportokként jellemezhetünk, és amelynek a román nemzetbe való asszimilálása folyamatban van. Az eredetében magyar közösség tagjai tehát a nyelvcsere következtében egyre inkább román nyelvűvé és román identitásúvá válnak (vö. Péntek 2008: 139).

Nem arról van tehát szó, hogy egy hosszú idő óta identitásában bizonytalan népcsoportot két nemzet egyszerre kíván magába integrálni. A modern értelemben vett magyar nemzeti identitással a moldvai katolikus lakosság sosem rendelkezett. A magyar integrációs törekvések Moldvában sosem voltak olyan erősek, hogy komoly befolyást gyakorolhattak volna a lakosság identitásának alakítására. Azok a rendszerváltás óta folyó programok és kísérletek, melyeknek ideológiai kiindulópontja a magyar nemzettestbe való integrálás igénye, vagy valamilyen formában a magyar identitás erősítése, esetleg hozzájárulhatnak a moldvai lakosság identitáskrízisének elmélyüléséhez, de nem okozói annak olyan értelemben, mint a hosszú ideje tartó román asszimilációs törekvések.

Az erőszakos román nemzeti asszimiláció azonban nem az egyetlen olyan tényező az elmúlt évtizedekben, amely nagymértékben megváltoztatta a moldvai magyarok helyzetét. Az ötvenes évektől kezdődően az erőltetett – és a többségi nyelv előretörésével párhuzamos – iparosítás és városiasítás visszafordíthatatlan változásokat idézett elő. A kisebbségi nyelvhez kapcsolódó hagyományos paraszti életmód a felnövekvő nemzedékek számára nem volt tartható és vonzó. Ez a másik oka annak, hogy a közösségek új, a kétnyelvűséget erősítő, majd a román egynyelvűség irányába mutató szocializációs stratégiákra tértek át.

Mindezt tekintetbe véve eredeti kérdésem a következő, módosított formában tehető fel: Mi szól a változó társadalmi-gazdasági és politikai környezetben a kétnyelvűség megtartása mellett? Ebben a kontextusban felsorakoztatható néhány érv amellett, hogy a hagyományos kisebbségi nyelvváltozat (és vele a kétnyelvűség) megmaradása könyebbé teheti a változások elviselését, míg az egynyelvűségre való áttérés tovább erősíti a változások negatív hatásait.

Gondolatmenetem egyik kiindulópontja Rainer Enrique Hamel nyelv és szociokulturális tapasztalat összefüggéséről szóló elmélete, amelyet ő a mexikói indián nyelvek és a spanyol összefüggésében alkalmaz. Eszerint a hegemonizálással, a kisebbségi nyelvek visszaszorításával járó politikai folyamatok átalakítják egy etnikum vagy egy társadalmi csoport világról szóló értelmezéseinek alapját. Ez pedig törést, de mindenképpen minőségbeli módosulást jelent az új, előretörő többségi nyelv és a visszaszoruló kisebbségi nyelven felhalmozott kulturális tapasztalat viszonyában. Így a nyelvüket feladó közösségek kénytelenek egy számukra érthetetlen nyelvi kódot használni, ami azt eredményezi, hogy az átvett többségi nyelv aktuális mondatai és a felhalmozott kulturális tapasztalat közötti kapcsolat megszakad. Ez a helyzet csak akkor változik meg, amikor a közösség tagjai a nyelv mellett a hozzá tartozó társadalmi tapasztalat elsajátítási formáit is átveszik (Hamel 1999).

A hajdan meglehetősen zárt moldvai magyar beszélőközösségek nyelvi és szociokulturális helyzete sok szempontból hasonló módon változott és változik meg. Az ötvenes évektől kezdődően az erőltetett – és a többségi nyelv előretörésével párhuzamos – iparosítás és városiasítás, valamint a magyar nyelvű oktatási rendszer kiiktatása visszafordíthatatlan változásokat idézett elő.

A kisebbségi nyelvnek és ezzel a kétnyelvűségnek a visszaszorulása hozzájárul a mindenképpen elkerülhetetlen társadalmi és gazdasági változásokból következő nehézségekhez. A kisebbségi nyelv (és a közösségek hagyományrendszere) által kínált és előnyként értelmezhető biztonság elvesztése még kiszolgáltatottabbá teszi a beszélőközösségeket. A revitalizáció érdekében teendő lépések azonban óhatatlanul involválják azt a körülményt, hogy a moldvai nyelvváltozatok izoláltsága csökken, az eddigieknél erőteljesebben konfrontálódnak más magyar nyelvváltozatokkal. Ez is jelenthet bizonyos mértékű „törést" a közösségek (nyelvi) életében.

Azt érdemes tehát vizsgálni, hogy mi okozza a súlyosabb szociokulturális sokkot a beszélők számára: a román egynyelvűségre való áttérés, vagy a kétnyelvűség megtartása és a helyi nyelvváltozatoknak a Kárpát-medencei köznyelvvel való konfrontálása.

Állításom szerint a kétnyelvűség megtartása a közösségek számára kedvezőbb feltételeket teremt: úgy folyhat az alapvetően a többségi nyelvhez tartozó kulturális tapasztalat lassú elsajátítása, hogy közben van mire támaszkodni: a kisebbségi nyelvváltozat bázist jelenthet a beszélők számára, mert a mögötte meghúzódó hagyomány továbbra is igazodási pont a közösség tagjai számára.

Nem csupán kulturális tapasztalatokat hordoz ugyanis a nyelv, hanem nevelő, szabályozó, a közösségi és egyéni cselekvést meghatározó funkciója is van. „A nyelv maga is nevel: nem csupán abban az értelemben, hogy a nyelv befolyásolja a gondolkodást, (…) de abban az értelemben is, hogy a nyelv értéket közvetít, és cselekvésre szólít fel" (Péntek 2004: 17–18). A moldvai közösségek nyelvváltozatai értelemszerűen tehát a moldvai közösségek viselkedési normáit, hagyományait, szokásait hordozzák, írják elő.

Ma azonban a nyelv és a világ birtokbavétele, azaz az elsődleges nyelvi szocializáció az általunk vizsgált beszélőközösségekben egy olyan (román) nyelvváltozaton történik meg, amelyen a beszélők egy részének (szülők és/vagy nagyszülők) nyelvi és kommunikációs kompetenciája bizonytalan, (a fenti értelemben vett) kulturális tapasztalata hiányos. A 2005-ös kutatás „*Magyarul vagy románul tud-e jobban?"* kérdésére a 198 válaszadónak csak mintegy a fele, 49%-a mondta azt, hogy jobban tud románul, 35%-a pedig azt, hogy egyformán tudja a két nyelvet. (Generációs bontásban: 25 év alattiak: 80% jobban románul, 12% egyformán, 25-54 évesek: 45 % jobban románul, 44% egyformán, 55 év felettiek: 33% jobban románul, 43% egyformán). Tehát míg a középgenerációk beszélőinek a fele sem állítja magáról, hogy jobban tud románul, az elsődleges nyelvi szocializációs szokások más arányokat mutatnak: ma már moldvaszerte mindenki románul tanítja először gyermekét. A román nyelv viszont nem hordozza a maga teljességében a közösségek hagyományos életstruktúrákról szóló ismeretét. Így a közösségbe való belenevelődés egy, a közösségen kívülről érkező nyelvváltozaton történik.

A nyelvi tervezés számára döntő jelentőségű kérdés természetesen az, hogy mik azok az értékek, amelyeket a kisebbségi nyelvváltozat eltűnésével a közösség visszafordíthatatlanul elveszít. Péntek szerint ez a veszteség leginkább erkölcsi jellegű: „az, ami a nyelvben van, amit a nyelv kifejez, amit a nyelv mond, a nyelvet beszélő közösség véleménye, és így a beszéd éppúgy szabályozza, irányítja, esetleg korlátozza az egyén viselkedését, mint minden társas kapcsolat vagy társadalmi intézmény" (i. m. 23). A nyelv elvesztésével elveszik a közösség véleménye, a közösségi vélemény is.

Ha tehát visszaszorul a kisebbségi nyelvváltozat, megszűnik a kisebbségi nyelvi kommunikáció, akkor az elvesző nyelvváltozattal együtt elveszik a közösségnek a valóságról alkotott képe és az ehhez a képhez való viszonyulása is: elveszik tehát az, amit a nyelv mond, azaz a nyelvet beszélő közösség véleménye is. Bekövetkezik egy, a hameli értelemben vett szociokulturális törés.

A kár, ami a közösség tagjait éri, elsősorban nem a „magyarságuk" elvesztésének tényében, hanem annak a közösségi létnek a megszűnésében és az e közösségi létben implikált azon erkölcsi értékek elvesztésében artikulálódik, amelyeknek fenntartását elsősorban a magyar nyelv biztosítja.. A magyar nyelv megtartása Moldvában nem a Kárpát-medencei diskurzusban hagyományosan megfogalmazható és megfogalmazódó értékvesztés elkerülése miatt lehet legitim célja a magyar nyelvi tervezésnek sem, hanem azért, mert a nyelv elvesztése a fentiek értelmében sokkal több a magyar etnicitás végleges elvesztésénél.

A kisebbségi nyelvet feladó, egynyelvűvé váló közösség tehát kiszolgáltatottabb a XXI. századra jellemző folyamatoknak, mint a kétnyelvűségét őrző közösség. Két okból válik könnyebben a globalizálódó világban vesztessé: egyrészt változásban levő identitásrendszere miatt kiszolgáltatottabb a külső hatásoknak, másrészt az új nyelvhez kapcsolódó kulturális ismeretek hiánya miatt versenyhátrányban van a hosszú ideje egynyelvű közösségekhez képest. Ez akkor változik meg, ha a közösség tagjai az új nyelvi kódhoz tartozó társadalmi tapasztalatot is átveszik, illetve amikor megerősödik a közösségek új identitásszerkezete. Hogy ez mennyi időt vesz igénybe, és hogy az alatt az idő alatt pontosan milyen és mekkora kár éri a közösségeket, arról nincsenek ismereteink. Erről pontos költség-haszon-elemzést aligha lehetne végezni.

Ugyanakkor ezek az érvek természetesen nem a közösségek saját érvei. Pontosabban szólva, a moldvai beszélők ezeket a kérdéseket nem mérlegelik. A moldvai beszélőkkel a 2001-ben indult kutatás során készített félstrukturált interjúk alapján a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdökről a következő kép bontakozik ki:

A beszélők egy viszonylag szűk köre bizonyos ideológiai vagy gazdasági előnyök (magyarországi vagy erdélyi munkalehetőség, falusi turizmus lehetőségeinek kiaknázása) miatt fontosnak tartja kétnyelvűségét, a széles tömegek azonban sorsszerűen öröklött körülménynek tartják, hogy két nyelvet beszélnek. Ehhez az utóbbi fajta vélekedéshez kétféle attitűd rendelhető hozzá a kisebbségi nyelvváltozat jövőjével kapcsolatban: vagy optimista-irreális módon a nyelvváltozat megmaradásában bíznak a beszélők, vagy pedig pesszimista-reális módon valószínűsítik annak 20-30 éven belüli eltűnését. A beszélők negyedik, számszerűleg ugyan kicsi, de nagy kulturális mintaadó potenciával rendelkező csoportját azok alkotják, akik a román identitást választják, amihez az egynyelvűséget rendelik hozzá.

A beszélőközösségek széles tömegei számára tehát nincsenek olyan érvek, melyek azt a véleményt támasztanák alá, hogy jó moldvai magyarként kétnyelvűnek lenni.

Ennek ellenére érvelésem nincs ellentétben azzal az axiómával, hogy a beszélők akarata (és érdekei) ellenében semmiféle revitalizációs törekvés nem lehet sikeres.

Igaz ugyan, hogy a magyar nyelvi tervezés csak akkor ér el bármilyen sikert, ha figyelembe veszi, hogy a beszélőközösségek (és azok tagjai egyenként is) mindig az adott (nyelvi) helyzetben optimális megoldást választják. Ez az optimális válasz jelen pillanatban a magyar nyelvváltozat visszaszorulása a primér kisebbségi nyelvű szocializációból. Másrészről érdemes a következőket is figyelembe venni: bár a szociolingvisztikai helyzetre adott válasz optimális, ez nem jelenti azt, hogy saját nyelvi helyzetükről szóló vélekedéseik is a legtökéletesebbek. Sőt: ezek a román asszimilációs nyomás hatására deformálódtak, tévesek.

Bartha Csilla A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás című tanulmányának összegzésében megjegyzi, hogy „a nyelvcsere folyamatának megállításához vagy legalább lassításához (…) az a nyelvi jogalkotás, amely az elveszett funkciók visszaállítását törvényileg szavatolja, nem elegendő." (…) „Legalább ennyire fontos a Bourdieu-i értelemben vett szimbolikus hatalom és erőszak («symbolic violence»,

„symbolic power“ vö. Bourdiau 1991. 45–49, 170) (nyelv)ideológiai és gyakorlati hatásainak ellensúlyozása, vagyis azoknak a többségi ideológiáknak az átformálása, ahogyan az emberek eddig érzékelték maguk és nyelvük helyzetét, nyelvük kommunikatív értékét…“ (Bartha 2003: 69).

Románia az Európai Unió tagja, aláírta a kisebbségi jogokat szabályozó nemzetközi egyezményeket. Amennyiben „ezeket ténylegesen és jóhiszeműen alkalmazná is, akkor akár modellértékű is lehetne a kisebbségi kérdés megoldása” (Benő 2006: 36.) A valóság azonban, ahogy Benő Attila rámutat, egyrészt a kisebbségi nyelvek belső jogi kodifikációjának fogyatékosságai, másrészt a törvények alkalmazásával kapcsolatos hiányosságok miatt ennél jóval „árnyaltabb” képet mutat. (A nyelvi jogok romániai érvényesülésének kérdéseihez lásd még: Péntek–Benő 2003; kifejezetten a moldvai helyzetre vonatkozóan Mesterházy 2003).

A moldvai nyelvi revitalizáció esetleges sikere ennek ellenére (közép- és hosszútávon biztosan) nem a román államon múlik. Bár kétségtelen, hogy ezen a területen is van még számos tennivaló, a legfontosabb alapok adottak. A nyelvi revitalizáció esetleges sikerét az eddigieknél sokkal nagyobb léptékű anyagi és szellemi befektetés biztosíthatná, amely lehetővé tenné a kétnyelvűséget legitimáló, „a helyi viszonyokat, így az adott kisebbségi csoport érdekeit teljes mértékben figyelembe vevő, annak kidolgozását a kisebbségi szakemberekre építő” (Bartha 2003: 70) konkrét nyelvi tervezési lépések foganatosítását.

Egy ilyen programra a fogadókészség ma csak korlátozottan van meg a közösségekben. Ennek kialakítása a további cselekvések sikerének előfeltétele: ha a kétnyelvűség értékéről szóló vélekedések változnak, az azokat deformáló erők ellensúlyt kapnak, az a körülmények megváltozását jelenti. Ha pedig a körülmények megváltoznak, más lehet az a bizonyos optimális válasz is: a beszélők új szociolingvisztikai környezetben új, a nyelvmegtartás szempontjából előnyösebb nyelvhasználati szokásokat, attitűdöket is felvehetnek. Míg tehát a beszélők érdekei ellenében cselekedni nem csak méltatlan, de lehetetlen is, a beszélők vélekedéseit megváltoztatni bár igen nehéz feladat, de értelmezhető törekvés.

Úgy gondolom ezért, hogy a magyar nyelvi tervezés moldvai legitimitásáról tovább kell gondolkodni: a moldvai magyarok érdekei ugyanis nem akkor érvényesülnek, ha a saját Kárpát-medencei szempontjainkat exportáljuk, de akkor sem, ha nem avatkozunk bele a nyelvi folyamatokba. Ellenkezőleg: a közösségek érdekeit figyelembe véve jogos és a közösségeket szolgáló lépés lehet a beavatkozás. Érdemes a hamis ideológiák ellen fellépni, a kétnyelvűség megtartásával járó előnyöket a beszélők számára is érzékelhetővé tenni.

Irodalom

Arens, Meinolf – Bein, Daniel 2003. Katholische Ungarn in der Moldau. Eine Minderheit im historischen Kontext einer ethnisch und konfessionell gemischten Region. In: *Saeculum*. 54/ 2.: 213–269.

Arens, Meinolf 2005: A moldvai magyarok/csángók kutatásának feladatai. In: Kinda I. – Pozsony F. szerk., 2005. *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó felvakban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 336–351.

Bartha Csilla 2003. A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. In: Nádor Orsolya – Szarka László szerk., 2003. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 56–75.

Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Diaconescu, Marius 2005. A moldvai katolikusok identitáskrízise a politika és a historiográfiai mítoszok között. In: Kinda I. – Pozsony F. szerk., 2005. *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 9–20.

Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages.* Clevedon: Multilingual Matters.

Fodor Katalin 2004. Csángó nyelvföldrajzi kutatás. In: Kiss J. szerk., 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 97–104.

Hamel, Rainer Enrique 1999. Nyelvpolitika és az etnikumok közötti konfliktusok. A kutatás nehézségei. In: Szépe Gy. – Derényi A. szerk., 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet és Corvina Kiadó. 70–93.

Hegyeli Attila é. n. [1999]. Hat nemzetiség egyetlen faluban? Egy moldvai csángó falu etnikai identitásáról. In: Pozsony F. szerk., é. n. [1999]. *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. A magyarságkutatás könyvtára. XXIII. 83–96.

Hegyeli Attila 2007. *A Moldvai Csángó Oktatási Programról. Rövid bemutató*. http://csango.ro/index.php?page=oktatas

Kontra Miklós 2006. Nyelvi emberi jogi polémiák. In: Benő A. – Szilágyi N. S. szerk., 2006. *Nyelvi Közösségek – nyelvi jogok*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 9–29.

Mesterházy Szilvia 2003. A moldvai csángók nyelvi jogai, különös tekintettel az oktatási jogok érvényesülésére. In: Nádor O. – Szarka L. szerk., 2003. *Nyelvi Jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 148–160.

Péntek János 2004. Anyanyelv az oktatásban. In: Péntek János szerk., 2004. *Anyanyelv és oktatás*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó. 15–52.

Péntek János 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec Cs. szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 136–152.

Péntek János – Benő Attila 2003. Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor O. – Szarka L. szerk., 2003. *Nyelvi Jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 123–147.

Peti Lehel 2006. A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In: Jakab A. Zs. – Szabó Á. T. szerk., 2006. *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 129–155.

Pozsony Ferenc 2005. *A moldvai csángó magyarok*. Budapest: Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet.

Simon Boglárka 2005. Hogyan „boldogulnak" a csángók? Az identitás kinyilvánításának versus elrejtésének stratégiái egy moldvai közösségben. In: *Erdélyi Tudomány* 3: 9–28.

Simon Boglárka – Péter László 2004. „Ha már egyszer csángó vagy, meg kell tanulj boldogulni" Egy moldvai falu lakóinak identitásépítő stratégiái. In: *Pro Minoritate* Ősz-Tél. 123–146.

Szilágyi N. Sándor 2006. Nyelvi jogok, egyházi nyelvhasználat. A magyar nyelvű mise kérdése Moldvában. In: Diószegi L. szerk., 2006. *A moldvai Csángók*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 107–114. Megjelent még: Benő A. – Szilágyi N. S. szerk., 2006. *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 323–328.

Tánczos Vilmos 1997. Hányan vannak a moldvai csángók? In: *Magyar Kisebbség* III, 1–2.: 370–390.

Tánczos Vilmos é. n. [1999]. A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony F. szerk., é. n. [1999]. *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. A magyarságkutatás könyvtára XXIII. 7–32.

EGY TÖBBSÉGI NYELV KISEBBSÉGBEN: A FEHÉROROSZ NYELVI HELYZET

ZOLTÁN ANDRÁS

Eine Mehrheitssprache in Minderheit: die Sprachsituation in Weißrussland

In Weißrußland ist es zu einer ungewöhnlichen Sprachsituation gekommen: die Muttersprache der statistischen Mehrheit der Bevölkerung ist zu einer Minderheitssprache geworden, da sie von der russischen Sprache aus den meisten Sphären des öffentlichen Lebens verdrängt wurde. Im Aufsatz wird der historische Hintergrund dieses Prozesses dargestellt.

A kisebbségi szláv nyelvek szociolingvisztikai tipológiájáról írva Sven Gustavsson a fehéroroszt is megemlíti, mégpedig nem ott, ahol valóban kisebbségben van (Lengyelországban, Litvániában, Ukrajnában, Oroszországban és diaszpórában a távolabbi posztszovjet térségben, valamint Észak-Amerikában és Ausztráliában), hanem éppenséggel magában Fehéroroszországban, ahol ugyan a statisztikák szerint a fehéroroszul beszélni tudók többségben vannak, de funkcionálisan a fehérorosz nyelv helyzete egy kisebbségi nyelvéhez hasonlít (Gustavsson 1998; vö. Zoltán 2001a: 140). A fehérorosz nyelvi helyzet valóban páratlan a szláv világban; még a sok szempontból hasonló történetű és hasonló nyelvi problémákkal küzdő Ukrajnában is összehasonlíthatatlanul jobb az ukrán nyelv helyzete, mint Fehéroroszországban a fehéroroszé.

Az anyanyelvük ügye iránt elkötelezett fehérorosz nyelvészek, írók, pedagógusok *Elnémulás* címen adtak ki egy kötetet a szomszédos Litvánia fővárosában, Vilnában (*Vilnius*, fehéroroszul: *Vil'nja*), amelyben megkísérlik egyrészt megvizsgálni a fehérorosz nyelv jelenkori elsorvadásának, illetve tudatos elsorvasztásának az okait, másrészt keresik a nyelv megmentésének lehetséges útjait (Anjamenne 2000).

A Magyarországhoz hasonlóan most körülbelül 10 milliós lakosságú Fehéroroszország meglehetősen későn jelent meg ezen a néven a történelem színpadán, de a fehérorosz nyelv lényegesen hosszabb múltra tekint vissza, mint a modern fehérorosz állam. Mielőtt a jelenlegi helyzet közvetlen okainak ismertetésére térnénk, röviden vázoljuk a fehérorosz nyelv korábbi történetét is, mivel a mostani „elnémulás" e nyelv története során nem az első, vagy – ha az ófehérorosz és a modern fehérorosz irodalmi nyelv közötti diszkontinuitást is figyelembe vesszük – úgy is mondhatnánk, hogy nem ez az első fehérorosz nyelv, amely elnémul.

A XIII–XIV. század során az egykori kijevi Rusz nyugati és délnyugati fejedelemségei fokozatosan a Litván Nagyfejedelemség fennhatósága alá kerültek, amely így túlnyomórészt (legnagyobb kiterjedésekor mintegy 90 százalékban) szláv nyelvű állammá vált. A lengyel–litván perszonálunió (1386) után a litván nagyfejedelmi kancellária átvette a krakkói lengyel királyi kancellária keleti szláv (óukrán) nyelvű oklevélkiadási gyakorlatát, s ezzel a keleti szláv lett az egész hatalmas ország közigazgatási nyelve. Idővel a kancelláriai nyelv ukrán jellegzetességei a vilnai – fehérorosz nyelvjárási környezetű – litván nagyfejedelmi kancelláriában halványodtak, illetve fehérorosz vonásokkal egészültek ki, tehát kialakult egyfajta kompromisszumos óukrán–ófehérorosz (a szakirodalomban gyakran „nyugatorosznak" nevezett) nyelvállapot, amely a XVII. század végéig (1696) hivatalosan Litvánia közigazgatási nyelve volt (Stang 1935: 51–52). Mivel a lublini unió (1569) értelmében az ukrán lakosságú területeket Lengyelországhoz csatolták, a maradék Litvániában a fehérorosz nyelvű lakosság került többségbe, s a kancelláriai nyelvben is a fehérorosz nyelvi jellegzetességek kerültek túlsúlyba. Ez az ófehérorosz nyelv a közigazgatási funkciók mellett a XVI. században egyre inkább – az egyházi szlávval szemben – a világi irodalmi nyelv szerepét is betöltötte a keleti szláv

nyelvű, ortodox vallású vagy (1596 után) unitus lakosság körében. Önelnevezése egyszerűen csak *ruskaja mova* ('rutén nyelv') vagy *prostaja mova* 'egyszerű nyelv' volt; ez utóbbi elnevezés az egyházi szlávtól különböztette meg.[1] A *fehérorosz* elnevezés csak jóval később, a XVII. században honosodik meg, és kezdetben nem önelnevezés volt, hanem a külvilág próbálta a *fehér-* jelzővel megkülönböztetni őket a többi „orosz" önelnevezésű néptől.[2] Ezen az ófehérorosz nyelven a XVI. században bibliafordítások láttak napvilágot, hitvitázó irodalom, történeti művek keletkeztek rajta, sőt nyugat-európai eredetű szépirodalmi műveket is lefordítottak ófehéroroszra (például Oláh Miklós *Athila* című munkáját, vö. Zoltán 2004).

Az ófehérorosz irodalmi nyelv azonban a XVI. század végétől kezdve rohamos hanyatlásnak indult. Az 1588. évi litván alkotmány, amelyet Vilnában nyomtattak ki ófehérorosz nyelven, még előírja, hogy a litván közigazgatás nyelve a rutén (IV. fejezet, 1. cikkely, vö. Statut 1989, 140), de maga a tény, hogy ezt már törvénybe kellett foglalni, arra vall, hogy a gyakorlat már nem volt egységes. S valóban, a korabeli iratanyag arról tanúskodik, hogy a litvániai nemesek egyre gyakrabban latin betűkkel, lengyeles formában írják alá a dokumentumokat, majd az írnokok is csak az okmányok kezdő és záró formuláit írják cirill betűkkel ruténul, az okmányok lényegi részeit már egyre gyakrabban lengyelül írják. A litvániai nemességre óhatatlanul nagy vonzerőt gyakorolt a lengyel nemesség nyelve és kultúrája, s így maga is egyre inkább hasonult hozzá nemcsak öltözködésében és szokásaiban, hanem nyelvében is. A nyelvi hasonulás egyrészt úgy ment végbe, hogy az ófehérorosz nyelv egyre több lengyel elemet olvasztott magába olyannyira, hogy egyre inkább valamiféle cirill betűs lengyelre kezdett hasonlítani, másrészt a nyugatias iskolázottságú litvániai nemesek nemcsak a lengyel társalgási nyelvet vették át, hanem írásban is egyre gyakrabban azt használták. Hozzájárult ehhez, hogy a XVI. században a Litván Nagyfejedelemségben az eredetileg ortodox rutének között is jelentős tért hódított a reformáció, az ellenreformáció során azonban a nemesség nem az ortodox hitre tért vissza, hanem többnyire katolizált, vagyis vallásában is lengyellé lett. A litvániai rutén nemesség eme spontán ellengyelesedésének logikus következményeképpen megváltozott nyelvi gyakorlat törvénybe iktatását jelentette, hogy az 1696. évi közös lengyel–litván szejm megszűntette az immár anakronisztikussá vált korábbi gyakorlatot (amelyet amúgy is már csak tessék-lássék követtek az írnokok, ha egyáltalán tudtak még cirill betűkkel írni), és elrendelte, hogy ezentúl minden hivatalos okmányt és határozatot lengyel nyelven kell kiállítani (miközben a régebbi ófehérorosz nyelvű okmányok és határozatok természetesen továbbra is érvényben maradtak).[3]

Az ófehérorosz ezzel megszűnt a Litván Nagyfejedelemség hivatalos nyelve lenni, de egyéb írásbeli funkcióiból is kikopott. A nemesség és a tehetősebb polgárság áttért a lengyelre. A XVIII. században és a XIX. század első felében gyakorlatilag szünetel a fehérorosz nyelv írásbeli használata. Ez az elnémulás azonban nem jelentette a fehérorosz nyelv

---

[1] A Litván Nagyfejedelemség nyelvi helyzetéről szóló újabb szakirodalomból néhány áttekintő munkát a Kisebbségkutatás hasábjain ismertettünk: Celunova 1997–1998, vö. Zoltán 2001b; Zoltán 2003. A *prostaja mova* mibenlétéről l. még: Moser 2002.

[2] A *fehérorosz* népnévről, illetve a *Fehéroroszország* földrajzi névről részletesen l. Bely 2000. A kérdésnek fontos magyar vonatkozásai is vannak (Bely 2000: 100–113). A fehérorosz népnév (Halicsra vonatkoztatva) legkorábban a magyar Kálmán herceg és halicsi király (1208–1241) titulusai között fordul elő (*rex Ruthenorum Alborum*, Bely 2000, 110). Oleg Łatyszonek szerint a halicsiakra vonatkozó *fehér oroszok* elnevezés a korábban ott élt *fehér horvátok* helyére lépett a magyarországi latin nyelvű forrásokban (Łatyszonek 2004: 22).

[3] A rendelkezések szövegét l.: Volumina legum V. Petersburg, 1860: 417–421. A lengyel nyelv ukrajnai és fehéroroszországi térhódításának történetéről legátfogóbban l. Martel 1938.

megszűnését, csupán azt, hogy hosszú ideig nem írtak fehéroroszul. Viszont a Litván Nagyfejedelemség fehérorosz vidékein fehéroroszul – és többnyire csak fehéroroszul – beszélt továbbra is a lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztság, továbbá a kisnemesség és a városi polgárság alsóbb rétegei. Az ófehérorosz nyelv elhalása tehát csak egy a végére már amúgy is mesterkéltté vált, minden elemében ellengyelesedett irodalmi nyelvváltozat végét jelentette, nem magának az élő, természetes nyelvnek a megszűnését, amely népnyelvként – a maga nyelvjárási sokszínűségében – természetesen élt tovább.

A lengyel–litván állam felszámolása (1795) után a fehérorosz lakosságú területek teljes egészében Oroszország fennhatósága alá kerültek. Ez nem jelentette azonnal a korábbi nyelvi állapotok megváltozását. Az 1831. évi felkelésig változatlanul a lengyel maradt a közigazgatási nyelv. A felkelés utáni megtorlás az erőszakos oroszosítás kezdetét is jelentette. Ekkor vezetik be az orosz törvények szerinti bíráskodást a litván statútum helyett. A nyelvében is fehérorosz parasztságot a cári kormányzat igyekezett szembeállítani a lengyel nyelvű és kultúrájú „rebellis" nemességgel. 1839-ben felszámolták az egyházi uniót, a görög katolikus híveket az orosz ortodox államegyházba kényszerítették. Ezzel megszűnt az a felekezet, amely a fehéroroszok nemzeti vallásává válhatott volna, mert megkülönböztette volna őket mind a római katolikus lengyelektől, mind az ortodox oroszoktól. Az unió erőszakos felszámolásával a katolicizmus egyértelműen a nemesek, az ortodoxia a parasztok vallása lett.

A romantika hatására a XIX. század derekán lengyel műveltségű nemesek kezdtek érdeklődni a fehérorosz népköltészet iránt, majd maguk is írni kezdtek népies verseket a parasztok nyelvén. Ezzel kezdődik lényegében a modern fehérorosz irodalmi nyelv kialakulása, amely nem az ófehérorosz hagyományt folytatja, hanem teljesen új, népnyelvi alapra helyezte a szépirodalmat. Az új fehérorosz irodalom nem tudott még gyökeret verni, amikor az 1863. évi felkelés után a még erőszakosabb oroszosítás körülményei között az orosz cenzúra egyszerűen nem engedte megjelenni a fehérorosz nyelvű irodalmi műveket. A XIX. század második felének fehérorosz költői csak külföldön jelentethették meg munkáikat. A fehérorosz nyelvet az orosz hatóságok egyszerűen nem ismerték el, s így az 1905. évi orosz forradalomig gyakorlatilag nyomtatásban nem jelenhettek meg fehérorosz nyelvű sajtótermékek.

A XIX. századi szerény előzmények után tehát csak 1905 után indulhatott meg a fehérorosz irodalmi nyelv fejlődése. Ekkorra a módosabb parasztság gyermekeiből kialakult egy nemzeti érzelmű fehérorosz elit, amely élénk kulturális munkába fogott, megteremtette a fehérorosz nyelvű sajtót és szépirodalmat. A *Naša Niva* című folyóirat (1906–1915) vált az új fehérorosz irodalom vezető orgánumává és ebben a lapban munkálták ki az új fehérorosz irodalmi nyelv normáit is, de az első leíró nyelvtan csak 1918-ban jelent meg. 1907-ben létrejöttek az első fehérorosz nyelvű magániskolák, megindult a népi kultúra szélesebb körű felfedezése, a nemzeti újjászületés. Az orosz egyetemi városokban fehérorosz diákegyletek alakultak, amelyekben az új fehérorosz értelmiség ápolta szülőföldje kultúráját. A fehérorosz nemzeti eszme elsősorban a nyugatos kultúrájú, katolikus fehérorosz értelmiség körében hódított. A cári időkben a moszkvai patriarchátus nem biztosított semmiféle autonómiát a fehérorosz vidékeknek. A XIX. század végén a fehéroroszok lakta területen zömmel orosz papok szolgáltak. Így például 1897-ben, amikor a fehérorosz vidékeken az oroszok aránya az összlakosság 3,6%-ára rúgott, az ortodox papság 54%-a volt orosz nemzetiségű. Az orosz ortodoxia arra törekedett, hogy a fehérorosz lakosságot az orosz néphez asszimilálja, minden ortodox vallású fehéroroszt orosznak tekintett. Fehéroroszországot illetően az orosz ortodoxia mint orosz birodalmi államegyház a korabeli állami ideológiát képviselte,

amely tagadta a fehérorosz etnikum és a fehérorosz nyelv önállóságát, s ezeket az „összorosz" nép, illetve az „összorosz" nyelv regionális változatának tekintette. Szerbiával és Bulgáriával ellentétben, ahol a nemzeti újjászületési mozgalom az ortodox egyházból indult ki, itt az orosz ortodoxia a fehérorosz nemzeti mozgalom elfojtására törekedett. Ez a magyarázata annak, hogy a XIX. és a XX. század fordulóján kibontakozó fehérorosz nemzeti újjászületési mozgalom szinte egyetlen képviselője sem az ortodoxok közül került ki (Bieder 2000). Mindent összevetve a fehérorosz nemzeti mozgalom sikerei szerényebbek voltak, mint a szomszédos litvánok vagy ukránok hasonló mozgalmaié (vö. Szybieka 2002, 174–182).

Az I. világháború alatt a fehéroroszok által lakott területek hamar hadszíntérré váltak. Azon a területen, amely a háború kezdeti szakaszában a cári Oroszország uralma alatt maradt (1915 őszéig egész Fehéroroszország, 1917 februárjáig az ország központi és keleti része), folytatódott az a politika, amely az előző évtizedben alakult ki, vagyis a hétköznapi érintkezésen kívül használatát csak a szépirodalomban, az időszaki sajtóban és az amatőr kulturális tevékenységben tűrték meg. A háború elején ténylegesen azonban még ezeken a területeken is tovább szűkült a fehérorosz nyelv használata, mert a valódi vagy a mesterségesen felnagyított nehézségekre hivatkozva megszűntek a korábban rendszeresen megjelenő fehérorosz nyelvű kiadványok és beszüntették tevékenységüket az amatőr kulturális egyesületek is. Másrészt viszont a cári hatóságok engedélyezték különféle jótékonysági egyletek alakítását, amelyek a háború sújtotta lakosság szenvedéseit voltak hivatva enyhíteni, de belső ügyeikben a fehérorosz nyelvet használták és a nemzeti újjászületés legális központjaivá váltak. Ennél kedvezőbb feltételek alakultak ki a fehérorosz nyelv társadalmi funkcióinak kiterjedésére Nyugat-Fehéroroszországban azután, hogy 1915 nyarán-őszén német birodalmi csapatok szállták meg. A németek gyengíteni akarták az elfoglalt területeken az orosz befolyást, ezért korlátozták az orosz nyelv használatát, ugyanakkor a hivatalos, a társadalmi és a kulturális életben engedélyezték a helyi nyelvek használatát. A fehérorosz kérdésben a német kormány sokáig nem tudott véglegesen dönteni, de elismerte a fehéroroszok nemzeti különállását és nyelvük egyenjogúságát a lengyellel, a litvánnal és a többi helyi nyelvvel. A helyi közigazgatásnak Vilna, Grodno és Białystok körzetében a fehérorosz nyelvet is használnia kellett. 1916–1918 között Vilnában a német közigazgatás felügyelete mellett *Goman* címmel fehérorosz újságot adtak ki. Könyvek és brosúrák is jelentek meg fehérorosz nyelven, fehérorosz kulturális rendezvényeket tartottak. Történelmi jelentőséggel bírt, hogy a németek által megszállt területen létrejött a fehérorosz iskolahálózat. Az első fehérorosz elemi iskola 1915 novemberében nyílt meg Vilnában; 1918-ban az első szakaszban megszállt területeken már több mint 120 ilyen iskola működött. A tanítók részére fehérorosz nyelvtanfolyamokat szerveztek, 1916–1918 között egy Szviszlacs nevű kisvárosban működött az első fehérorosz tanítóképző. Megszervezték a tankönyvkiadást, ekkor történtek az első kísérletek a fehérorosz tudományos terminológia kialakítására is. Az orosz fennhatóság alatt maradt területen a fehérorosz nyelv státusa nagyban emelkedett az 1917. februári forradalom után. A közigazgatásban ugyan nem kapott szerepet, de a politikai szabadság légkörében egyre több újság és egyéb sajtótermék (brosúra, röplap) jelent meg fehérorosz nyelven. A politikai élet mellett a fehérorosz nyelv egyre nagyobb szerepet kapott az amatőr színjátszó mozgalomban is. Fehérorosz katolikus papok megkezdték a fehérorosz nyelv bevezetését az istentiszteletben. Az 1917/1918. tanévben már a front orosz oldalán is beindult néhány fehérorosz iskola. Az 1917 októberében hatalomra került bolsevikok ellenségesen viszonyultak a fehérorosz nemzeti újjászületéshez, de 1918 februárjáig tartó első rövid uralmuk alatt nem tudták teljesen visszaszorítani a fehérorosz nyelvet a már kivívott pozícióiból. Az új német támadás következtében a fehérorosz törzsterület csaknem teljes egészében német megszállás alá

került. A fehérorosz mozgalom korábban frontvonal által elválasztott két áramlata egyesült. 1918 tavaszán kikiáltották a Fehérorosz Népköztársaságot. Vitatható, hogy mennyire volt szuverén ez az államalakulat, kétségtelen azonban, hogy rövid fennállása alatt a nemzeti kultúra terén maradandót alkotott. A fehérorosz nyelvet újkori történetében először a köztársaság államnyelvévé nyilvánították. Jelentős mértékben nőtt a fehérorosz nyelv presztízse, megjelent az első fehérorosz normatív nyelvtan. A nemzeti nyelvű oktatás korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött: 1918 végén az egész országban mintegy 350 fehérorosz iskola működött. Minszkben megindultak egy fehérorosz egyetem létrehozásának előkészítő munkálatai, Vilnában létrejött a Fehérorosz Tudományos Társaság, amely sokat tett a fehérorosz tudományos terminológia kialakításáért. A katolikusok után az ortodox papok is kezdtek csatlakozni a fehérorosz mozgalomhoz (Rudovič 2001).

Az 1918. március 25-én kikiáltott független Fehérorosz Népköztársaságot ugyan hamar elsodorták a háborús és a forradalmi események, de a fehérorosz államisággal számolnia kellett Szovjet-Oroszországnak is, amely kezdetben afféle ütközőállamként hívta életre közte és az újonnan létrejött Lengyelország között 1919 elején a Fehérorosz Szovjetköztársaságot. Az 1919–1920. évi szovjet–lengyel háborút lezáró rigai békében Lengyelország elismerte Szovjet-Fehéroroszország és Szovjet-Ukrajna függetlenségét, de maga Szovjet-Fehéroroszország mindössze az egykori minszki kormányzóság hat járására zsugorodott, miután Lengyelország megkapta Nyugat-Fehéroroszországot, Szovjet-Oroszország pedig már korábban magába olvasztotta Kelet-Fehéroroszország nagyobb részét. A Szovjetunió megalakulásakor (1922) a mindössze másfél milliós miniállam a legkisebb szövetségi állam volt a bolsevik birodalomban, de azután 1924-ben és 1926-ban, két lépcsőben visszakapta Oroszországtól, illetve Ukrajnától a polocki, a vityebszki, a mogiljovi és a gomeli kormányzóságok zömmel fehérorosz lakosú területeit, így lakossága megközelítette az öt millió főt (Szybieka 2002: 263).

1. ábra. Szovjet-Fehéroroszország területének változásai (Szybieka 2002: 523)

A világforradalomra játszó korai szovjet politika egy ideig lehetővé tette a fehérorosz nyelv fejlődését Szovjet-(Kelet-)Fehéroroszországban, főleg azért, hogy megnyerje magának a lengyelországi fehérorosz értelmiséget, és ezáltal bolsevizálja a fehéroroszok beolvasztására törekvő lengyel politikával szembenálló nyugat-fehéroroszországi nemzeti mozgalmat. A modern fehérorosz irodalmi nyelv, amelynek első nyelvtana is csak 1918-ban jelent meg, csak a fél országban válhatott államnyelvvé, ott is a szovjet doktrína jegyében, miszerint a kultúra csak nyelvében nemzeti, tartalmában szocialista, tehát a nem szocialista tartalmak kifejezése eleve cenzurális akadályokban ütközött. Ráadásul a fehérorosz nyelv bevezetése a közigazgatásban 1924-től kezdve kampányszerűen folyt, így az alapvetően internacionalista beállítódású szovjet bürokrácia szabotálta, ahol tehette. A Fehérorosz Szovjetköztársaságban négy hivatalos nyelv volt: az orosz, a fehérorosz, a lengyel és a jiddis, a totálisan állami sajtó- és könyvkiadásban a kampányszerű alborutenizáció időszakában is megmaradt az orosz nyelvű sajtótermékek számbeli fölénye a fehéroroszokéval szemben. Ennek ellenére 1928-ra csaknem teljesen fehérorosz nyelvű lett a közigazgatás. A felsőoktatásban azonban nehezen haladta a fehérorosz nyelvre való áttérés. Az ország egyetlen egyetemén 1926-ban az oktatók 25 százaléka volt fehérorosz, de közülük is csak 29 százalék tudott fehéroroszul (Snapkoŭski 2000: 35). Az alborutenizáció egybefolyt a szovjetizációval, s mindez eleve deformálta a fehérorosz nemzetté válás amúgy is megkésett folyamatát (vö. Szybieka 2002: 276–277).

A szovjet rendszer flörtje a fehérorosz nemzeti törekvésekkel nem tartott sokáig. 1929-ben gyakorlatilag szakítottak az alborutenizáció politikájával. A megerősödött központi szovjethatalom nem kereste többé a cári Oroszországban egykor elnyomott nemzetiségek kegyeit, mert már nem szorult rá erre. 1930-ban megkezdődött a fehérorosz nemzeti érzelmű értelmiség üldözése, kezdetben a vezető személyiségek kiemelése, öngyilkosságba kergetése vagy száműzése útján, 1933-ban kerültek sorra a fiatalabb írók, majd 1936–1937-ben a terror tömegessé vált (Kandybovič 2000). A sztálini terror idején a fehérorosz írók és költők 90 százalékát tartóztatták le s legtöbbjüket el is pusztították. A 328 letartóztatott irodalmár közül mindössze 20 élte meg Sztálin halálát (1953) és szabadult ki a fogságból. A Fehérorosz Írószövetség 39 szabadlábon hagyott tagja közül csak 14-en írtak fehéroroszul. A nemrég alakult Fehérorosz Tudományos Akadémia munkatársainak 90 százalékát veszítette el, s ezek legtöbbjét kivégezték (Snapkoŭski 2000: 35). A megtorlásoknak nemcsak az írók, hanem műveik is áldozatul estek, hiszen ezeket bevonták a közkönyvtárakból és a könyvesboltokból, de a megfélemlített lakosság is igyekezett megszabadulni a tiltott szerzők könyveitől. Az irodalmároknál csak a nyelvészek jártak rosszabbul: abból a körülbelül negyven nyelvészből, aki az 1920-as, 1930-as években a fehérorosz akadémiai intézményekben dolgozott, a II. világháború kitörésekor mindössze egyetlen fő volt szabadlábon (Zaprudski 2000: 46).

A megfogyatkozott és megfélemlített fehérorosz szellemi elitben újabb hatalmas pusztítást végzett a II. világháború. A német megszállás alatt valamilyen szellemi tevékenységet végző fehérorosz értelmiségi réteg (tanítók, újságírók) vagy emigrációba vonult, vagy a szovjet megtorlásnak esett áldozatul. Nem csoda, hogy a II. világháború befejezése után a fehérorosz értelmiség legnagyobb része már nem volt képes ellenállni az oroszosító törekvéseknek. Teljesen érzéketlenné vált a nemzeti – és így a nyelvi – kérdések iránt a teljesen eloroszosodott kommunista pártelit.

Ilyen körülmények között a fehérorosz nyelv nem egyszerűen csak visszaszorult, hanem deformálódott is. A kötelező kétnyelvűség körülményei közepette a fehérorosz nyelv szinonim lexikális és grammatikai készletéből csak azokat kezdték használni,

amelyek egyeztek az orosszal. Így például a fehérorosz főváros *Menszk* nevéből így lett orosz mintára *Minszk* (számos további példával l. Cychun 2000).

A II. világháború után hatalmas léptekkel kezdték fölszámolni a fehérorosz nyelvű közoktatást, amely ekkor még alapvetően fehérorosz nyelvű volt. 1945/46-ban Szovjet-Fehéroroszországban 10 982 fehérorosz tanítási nyelvű iskola volt a 324 orosz 42 lengyel és 17 ukrán nyelvű mellett. 1985-ben az iskoláknak már csak 23 százaléka volt fehérorosz nyelvű, ezek is leginkább kis létszámú falusi iskolák voltak. Az 1960–1970-es években több mint 20 éven át egyetlen fehérorosz tannyelvű osztály sem működött Minszkben. Néhány elkeseredett és mindenre elszánt szülő kívánságára 1982-ben beindult az oktatás egyetlen fehérorosz tannyelvű osztályban az egyik fővárosi iskolában. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a fehérorosz lakosság háború utáni nemzedékei igen nagy mértékben közömbösek a fehérorosz nyelv és kultúra iránt és egyre nő azoknak a fehéroroszoknak a száma, akiknek az orosz az anyanyelvük (Navicki 2000). Fehéroroszországban abból a 7,9 millió lakosból, aki fehérorosz nemzetiségűnek vallotta magát, csak 6,34 millióan (80,25%) vallották magukat fehérorosz anyanyelvűnek, közülük is csak 3,58 millió fő tudta a fehéroroszt aktívan és passzívan egyaránt használni. Az 1989. évi adatok szerint a Fehéroroszországban élő fehérorosz nemzetiségűek 19,73 százaléka nyelvileg teljesen el volt oroszosodva. Ehhez járul még, hogy Fehéroroszországban 1989-ben 1,35 millió orosz élt, ami a 10,15 milliós összlakosság 13,3 százaléka. (Moser 2000).

Mindezek ellenére az 1980-as évek szabadabb szelleme, majd a Szovjetunió széthullása és a független Fehérorosz Köztársaság megalakulása a fehérorosz nyelv használatának újabb fellendülését hozta. Ez a fellendülés azonban nem volt tartós. A fehérorosz értelmiségnek be kellett látnia, hogy a fehérorosz nemzeti törekvések elkötelezett képviselői kisebbségben vannak saját hazájukban. Az 1990. évi nyelvtörvény még – hosszú türelmi idővel – a fehéroroszt kívánta államnyelvvé tenni, de a Lukasenka-féle államcsíny után erre már nincs semmiféle remény, mert a fehérorosz mellett az oroszt is államnyelvvé tették, ami gyakorlatilag a fehérorosz rohamos további visszaszorulásához vezet. Az 1990-es évek fehérorosz nyelvpolitikai fordulatai az állami politika irányváltozásait tükrözik: míg az évtized elején a nyugati és demokratikus orientáció jutott néhány évig szóhoz, 1995 óta az Oroszországhoz való csatlakozás koncepciója érvényesül. A Lukasenka elnök és a fehérorosz demokratikus ellenzék közötti konfliktus elmélyülésével párhuzamosan a fehérorosz nyelv egyre inkább az elnöki hatalommal való szembenállással kezdett társulni. A fehérorosz nyelvet az állam nem támogatja, ami amúgy is nehéz helyzetét tovább súlyosbítja (Zaprudski 2000).

Az ófehérorosz irodalmi nyelv elnémulása nem jelentette a fehérorosz nyelv kihalását, mert – mint utaltunk rá – a nyelv szóbeli formái tovább éltek az akkori fehérorosz társadalom túlnyomó többségét kitevő parasztság ajkán. A modern fehérorosz nyelv használati körének az összezsugorodása azonban tényleg a nyelv elnémulásával fenyeget. Az 1930-as évek erőszakos kollektivizálása, a kuláktalanítás címén történő deportálások, a világháborús veszteségek, a háború utáni erőltetett iparosítás következtében alaposan megfogyatkozott és átalakult az a paraszti társadalom, amely a fehéroroszt mint beszélt nyelvet korábban akkor is tovább éltette, amikor a nyelv irodalmi formában szünetelt. A hosszú ideig tartó, majd a Lukasenka-érában reneszánszát élő szovjet nyelvpolitika a modern tömegtájékoztatási eszközökkel kiegészülve azt eredményezi, hogy a fehérorosz falusi társadalom fehérorosz anyanyelvjárását nem a fehérorosz, hanem a nagyorosz standarddal váltja fel. S mindez most már nem külső nyomásra történik, hanem önként, a független Fehéroroszország állami keretei között, de természetesen a fehérorosz (és oly sok más) nemzeti kérdés múltbeli erőszakos kezelésének egyenes következményeként.

Irodalom

Anjamenne 2000. – Аняменне. *З хронікі знішчення беларускай мовы*. Вільня: "Gudas"

Bely 2000. – Алесь Белы. *Хроніка Белай Русі – Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі Белай Русі.* Мінск: "Энцыклапедыкс"

Hermann Bieder 2000. Konfession. Ethnie und Sprache in Weißrußland im 20. Jahrhundert. In: *Zeitschrift für Slawistik* 45: 200–214.

Celunova 1997–1998. – Е. А. Целунова, Культурная и языковая ситуация Великого княжества Литовского. In: Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli (AION). *Slavistica 5. Napoli* 1997–1998: 33–109.

Cychun 2000. – Генадзь Цыхун, Дэфармацыі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы ў гады таталітарызму. In: *Anjamenne* 2000: 102–111.

Gustavsson 1998. – Sven Gustavsson, Sociolinguistic Typology of Slavic Minority Languages. In: *Slovo. Tidskrift av Slaviska institutionen vid Uppsala universitet* 46: 75–98.

Ivanov 2003. – Вяч. Вс. Иванов, Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского. In: *Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003 г. Доклады российской делегации*. Москва: «Индрик». 258–288.

Kandybovìč 2000. – Сымон Кандыбовіч, *Разгром нацыянальнага руху у Беларусі*. Мінск: Беларускі Гістарычны Агляд.

Łatyszonek, Oleg 2004. From White Russia to Belarus. In: *Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі 2004*. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates. 2004: 13–47.

Martel, Antoine 1938. *La langue polonaise dans les pays ruthènes. Ukraine et Russie Blanche 1569–1667.* Lille: Travaux et mémoires de l'Université de Lille.

Moser, Michael 2000. Koexistenz, Konvergenz und Kontamination ostslavischer Sprachen in Weißrußland und in der Ukraine. In: *Zeitschrift für Slawistik* 45: 185–199.

Moser, Michael 2002. Что такое «простая мова»? In: *Studia Slavica Hung.* 47: 221–260.

Navicki 2000. – Уладзімір Навіцкі, З гісторыі русіфікацыі агульнаадукацыйнай шлолы на Беларусі (1944 – сярэдзіна 80-х гг.). In: *Anjamenne* 2000: 163–168.

Rudovič 2001. – Станіслаў Рудовіч, Пашырэнне сацыяльных функцый беларускай мовы ў аставінах першай сусветнай вайны: гістарычны вопыт, урокі для нашчадкаў. – In: *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў.* (= Беларусіка – Albaruthenica 19). Мінск: «Беларускі кнігазбор». 2001: 6–10.

Snapkoŭski 2000. – Уладзімір Снапкоўскі, Эліта і мова. In: *Anjamenne* 2000: 33–40.

Stang, Christian S. 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Oslo: Dybwad

Statut 1989. – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*. Мінск: БелСЭ

Szybieka, Zachar 2002. *Historia Białorusi 1895–2000*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej

Zaprudski 2000. – Сяргей Запрудскі, Грамадзкае сцвярджэнне беларускай мовы і парушэнні правоў беларускамоўных людзей. In: *Anjamenne* 2000: 45–53.

Zoltán András 2001a. A kisebbségi szláv nyelvek szociolingvisztikai tipológiája (Gustavsson, Sven: Sociolinguistic Typology of Slavic Minority Languages. = Slovo. Tidskrift av Slaviska institutionen vid Uppsala universitet, 1998. 46. nr. 75–98. p.). In: *Kisebbségkutatás* 10/1: 139–142.

Zoltán András 2001b. A Litván Nagyfejedelemség kulturális és nyelvi helyzete (Celunova, E. A.: Kul'turnaâ i âzykovaâ situaciâ Velikogo knâžestva Litovskogo. = Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli (AION), Slavistica 5. Napoli 1997–1998. 33–109. p.). In: *Kisebbségkutatás* 10/6: 486–491.

Zoltán András 2003. A szláv nyelvjárások és a Litván Nagyfejedelemség egyéb nyelvei (Ivanov, Vâč. Vs.: Slavânskie dialekty v sootnošenii s drugimi âzykami Velikogo knâžetva Litovskogo. = Slavânskoe âzykoznanie. XIII Meždunarodnyj s"ezd slavistov. Ljubljana, 2003 g. Doklady rossijskoj delegacii. Moskva, Izdatel'stvo „Indrik", 2003. 258–288. p.). In: *Kisebbségkutatás* 12/4: 817–819.

Zoltán András 2004. *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása.* Nyíregyháza: Örökségünk Kiadó Bt. (= Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 6.)

MIT TUDNAK A (LEENDŐ) TANÁROK A NYELV- ÉS KISEBBSÉGPOLITIKÁRÓL

VÖRÖS FERENC

What (future) teachers know about language and minority policy

The language policy of the future is greatly influenced by the knowledge the average man has of it. Through the teachers, the schools can actively take part in forming the latter. Thus it is not all the same, what kind of ideas and outlooks the already active teachers - who are are also looking to be active for many more years - have regarding language policy. My lecture will serve data to illuminate this issue. The majority of the informants have already acquired teaching degrees. Some of them have 10-20 years of experience under their belt, but the vast majority still count as entrants.Before beginning the programme, I've made an effort to get a line on the outlooks and ideas of students regarding language planning and policy in the form of questionnaires and interviews, because I was interested in not only the motives of educational planning, but knowing how heterogenous the group was in point of age as well as some other factors, and how this heterogenousness will reflect and take shape in the answers. The clear difference between the more experienced teachers and the ones with a fresh degree starts to show very characteristically without even having to entirely process the gathered data. In the lecture I will seek to answer the question in the title based on the information collected from 55 questionnaires and/or interviews.

1. Mielőtt a téma kifejtésébe kezdenék, elöljáróban a címmel, pontosabban annak zárójeles közbevetésével kapcsolatban tartozom magyarázattal. Ehhez némi kitérőként feltétlenül szólnom kell arról, hogy az előadáshoz felhasznált korpusznak mi a tényleges forrása. 2009 őszétől a Savaria Egyetemi Központ magyar szakos mesterképzésének programjában beiktattunk egy olyan kötelezően felveendő tanegységet, amelyet tanszékünk *Nyelvpolitika, nyelvi tervezés* címmel vett fel a kurzuskínálatába. Ez az alapképzésben szereplő *Nyelv és társadalom* c. szociolingvisztikai jellegű alapozó tárgy egyik vonulatának részletesebb kibontását célozza meg.

Köztudott, hogy a bolognai rendszer a korábbinál a tekintetben lényegesen nyitottabb, hogy milyen előképzettséget követel meg egy-egy szakterület felvételére. Ezért levelező tagozaton meglehetősen vegyes hallgatóság verbuválódott össze a magyartanári mesterképzés első évfolyamán. Hogy a tematikában megfogalmazott célokat a lehető legteljesebben realizálni tudjuk, a kurzus tényleges programjának kialakításakor figyelembe kellett vennem a hallgatóság előismeretének sokszínűségét. A tantárgyat abszolválni kívánók életkori tagozódásból azonnal kitűnt, hogy a hallgatók közül azok, akik az 1990-es évek előtt szerezték diplomájukat, bizonyára szociolingvisztikai előismeretekkel sem rendelkeznek. Ugyanígy azoknál is sejthető volt az ilyesfajta előképzettség hiánya, akik tanító vagy egyéb, nem magyar szakos diplomával a zsebükben kezdték meg tanulmányaikat. Adott volt tehát a feladat, hogy a konzultációk tartalmának testre szabása érdekében mindenképpen tájékozódnom kell arról, miféle előismeretekkel rendelkeznek a kurzust abszolválni kívánó levelezős hallgatóink. Ehhez az első konzultáción egy általam összeállított, terjedelmesebb kérdőív kitöltését kértem azoktól, akik magyar szakos általános iskolai tanári képesítéssel rendelkeztek; vagy akik korábban valamilyen más szakterületen szereztek diplomát. A kérdőív kitöltetésekor az imént említett gyakorlati hasznon túl általánosabb célok is vezéreltek: bepillantást szerettem volna nyerni, miféle nyelvpolitikai háttértudással rendelkeznek a mai magyar társadalom pedagógusai ahhoz, **a)** hogy a jövő nemzedékeit hasonló ismeretekkel vértezhessék fel; **b)** hogy képesek legyenek befolyásolni, formálni tanítványaik nyelv- és kisebbségpolitikai kérdésekkel kapcsolatos vélekedéseit, attitűdjeit.

Eredetileg 55 adatközlővel töltettem ki a kérdőívet. A jelen tanulmányban megfogalmazott tapasztalataimat 28 kérdőív feldolgozása alapján voltam kénytelen összegezni, ugyanis hiába kaptam a fennmaradó 27-ben esetenként nagyon is érdekes válaszokat, a szociodemográfiai adatok hiányában ez utóbbiak adatközlőiről semmi közelebbit sem sikerült megtudni. A 28 kérdőív közül egyesekben meglehetősen hiányos válaszokkal kaptam vissza, ám úgy gondolom, hogy a hiátusok nagyon sok esetben kellően beszédesen árulkodnak arról, amire valójában eredendően kíváncsi voltam.

Az anyaggyűjtéshez nyitott kérdéseket alkalmaztam és kellő teret hagytam az adatközlő gondolatainak kifejtésére.

2. Elsőként az adatközlők szociodemográfiai jellemzői közül kellene kiemelni azokat a tényezőket, amelyek témánk kifejtése szempontjából leginkább fontosnak mutatkoznak. Mindenekelőtt a korösszetételt tartom szükségesnek megemlíteni. Ehhez életkoruk alapján háromfokozatú skálán helyeztem el a hallgatókat. Tizenhárom fő került a 20 és 29 közöttiek, öt fő a 30 és 39 közöttiek, további tíz fő a 40 és 49 év közöttiek kategóriájába. A nemenkénti arányok alapján jelentősen alulreprezentáltaknak számítottak a férfiak, hiszen mindössze öt adatközlőt sorolhatunk ide. Ez a szám többé-kevésbé hűen tükrözi a magyarországi közoktatási intézményekben estenként megmutatkozó nemenkénti arányokat. Az iskolai végzettségüket tekintve a következő helyzetkép vázolható: két fő egyetemem szerzett diplomát; négy fő jelölte meg, hogy főiskolai diplomája mellett egyetemi végzettséggel is rendelkezik; huszonegy személynek általános iskolai tanári képesítése volt. A fennmaradó egy fő tanítóképző főiskolán magyar speciálkollégiumi képesítéssel érkezett intézményünkbe. A 28 adatközlőből négy jelezte, hogy nem rendelkezik magyar szakos képesítéssel. A 24 magyar szakos közül húsz általános iskolában, öt középiskolában dolgozik. A magyar szak mellett nyolcan történelemtanári diplomával is rendelkeztek. Arra a kérdésre, hogy kinek mi a foglalkozása, két fiatal adatközlő jelezte, hogy diplomaszerzése után nem tudott elhelyezkedni a szakmájában. Ők jelenleg szállodai recepciósok. Arra pedig, hogy felsőfokú tanulmányai során abszolvált-e olyan tantárgyat a kérdőív kitöltője, amely részben vagy egészben nyelvpolitikával foglalkozott, csupán tíz igenlő választ kaptam. Bár nem kérdeztem rá, de a válaszokból közvetetten mégis megállapíthattam, hogy egy olyan adatközlőm is akadt, aki intézményünkbe Szlovákiából érkezett és egy alapiskola tanáraként jelenleg is ott praktizál, ám felsőfokú tanulmányait korábban is Magyarországon folytatta.

A kérdőív kitöltése természetesen anonim módon történt. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kérdések lényegesen több témakört érintettek, mint amennyiről az idő rövidsége miatt az alábbiakban szó eshet. A kérdőívben szereplő egyéb válaszok feldolgozását kényszerűen egy később elkészítendő tanulmányban tervezem közzé tenni.

3. A hosszadalmasnak tűnő felvezetés után röviden arról is szót kell ejtenünk, miféle kontextusban történt meg az anyaggyűjtés. 2009 szeptemberét írtuk, amikor az adatközlőkkel mint levelezős hallgatókkal először találkoztam. Utólag visszapillantva három olyan nyelvpolitikailag említésre érdemes eseményről adhatunk számot, amelyek a napi sajtót figyelő átlagember ingerküszöbét is átléphették. Az egyik az akkortájt viszonylag nagy port felverő magyar–szlovák vita volt, amelynek középpontjában a 2009. szeptember 1-jén életbe léptetett szlovák nyelvtörvény állt. A másik a jelnyelv hivatalossá tételének magyarországi tervezete, amelyről a napi sajtó ugyancsak viszonylag sűrűn cikkezett, ám koránt sem került a vezető témák közé. A harmadik aktuálpolitikai esemény főként a bűnügyi hírek közé elrejtve volt vissza-visszatérő téma a magyarországi rasszizmus és cigánygyűlölet kapcsán, ugyanis emlékezetem szerint a vezető hírek legfrissebbike közé tartozott, hogy a kommandósok elfogták a roma sorozatgyilkosságok

feltételezett tetteseit. Noha a közvélemény figyelmét ekkor már alapvetően a gazdasági válság és a folyamatban lévő, illetőleg 2010-re tervezett megszorítások kötötték le, azért a fentebb említett témák mind a nyomtatott, mind pedig az elektronikus sajtóban folyamatosan jelen voltak.

4. A továbbiakban néhány kérdés nem teljesen önkényes kiemelésével próbálok betekintést nyújtani a kérdőívekből feltárulkozó helyzetképbe.

4.1. Elsőként a nyelvpolitika fogalmának értelmezésére voltam kíváncsi. Ennek saját szavakkal történő definiálására három adatközlő kivételével mindenki vállalkozott. Ámbár nagyon tanulságos válaszok születtek, ehelyütt nincs módunk őket részletesen taglalni. Ezzel kapcsolatban be kell érnünk annak konstatálásával, hogy mindenki a nyelvpolitika fő feladatának gondolta a nemzeti nyelv középpontba állítását. A 28 válasz közül csupán 12-ben találkoztam azzal, hogy a nyelvi- és/vagy etnikai kisebbségek jogainak szabályozását is ebbe a fogalomkörbe sorolták. Utóbbiak szinte mindegyikének a politikai határokkal szabdalt Kárpát-medencei magyarságot idézte fel a fogalom. Arra mindössze hárman gondoltak, hogy a nyelvpolitikának nemcsak a határon túli, hanem a hazai kisebbségekkel is foglalkoznia kell. Egy adatközlő arra is utalt, hogy a tanítás nyelvének megválasztását is összefüggésbe hozhatjuk e nyelvpolitikával. Ez azért is meglepő, mert az adatközlők többsége gyakorló tanárnak számít, és ebben a minőségében valamilyen szinten maga is közvetlenül vagy közvetetten részese annak a döntésnek, hogy munkahelyén milyen idegen nyelveket oktatnak. Többekről kiderült, hogy olyan kistelepülési iskolában dolgoznak, ahol valamelyik hazai nyelvi és/vagy etnikai kisebbség is jelen van. Bár a státusz- és korpusztervezés megnevezésekkel még a fiatalabb nemzedékben is csak elvétve találkozhattam, azért a válaszokból kitűnt, hogy a többség ezekre gondolt, amikor a gondolatait papírra vetette.

4.2. Egy másik kérdésben arra kerestem a választ, miben ölt testet az, ha a modern kori állam jó nyelvpolitikát folytat. Az egyik 27 éves adatközlő ezt így fogalmazta meg: „az állam „biztosítja a nemzetiségek szabad nyelvhasználatát az oktatásban, kultúrában, politikai életben; a jó nyelvpolitika nemcsak a többségnek, de a kisebbségeknek is lehetőséget teremt az anyanyelvű kibontakozásra az élet minden területén". Egy másik, 49 éves adatközlő válaszában arra is kitért, hogy az államnak a politikai határain túl élő kisebbségekre is gondolnia kell: „Az állam tiszteletben tartja a kisebbségek anyanyelvének használatát, nem korlátozza azt. A határon túl élő magyarok anyanyelvének a használatáért is síkra száll". Többen is kifejtették, hogy az államnak „nem szabad kirekesztő célzatú, diszkriminatív intézkedéseket" hozni. Egy 41 éves adatközlő még velősebben fogalmazott: az állam „támogatja a más nemzetiségű állampolgárait abban, hogy kisebbségi nyelvüket minden szinten: a közéletben, oktatásban, hivatalos formában egyaránt használhassák. Engedi és támogatja az ilyen típusú kétnyelvűséget. Nem erőlteti mindenekfelett az állam hivatalos nyelvének egyeduralmát". A válaszok sokszínűsége alapján nehéz mérleget vonni, összességében mégis azt mondhatjuk, hogy az adatközlők háromnegyede hasonló szellemben fogalmazott, mint fentebb idézett társaik.

4.3. Ezt követően Magyarország jelenlegi és közelmúltbéli nyelvpolitikájára kérdeztem rá: éspedig konkrét, kül- és belpolitikával összefüggő tények említését is kérve. Voltak, akik a válaszadáskor történelemtanári ismereteiket igyekeztek aktivizálni, és szinte leckeszerűen mondták fel az ott tanultakat. Mások – leginkább az idősebbek – röviden és tömören jelezték, hogy ebben a témában nincsenek kellő ismereteik. Olyanok is információhiánnyal igyekeztek magukat kimenteni, akik egyébként a korábban feltett elvi kérdésekben eléggé tájékozottnak mutatkoztak. Jellemző, hogy a 28 válaszadóból 10 fő teljes ismerethiányról tett tanúbizonyságot. Azért itt is születtek

figyelemre méltó gondolatok. Ezek egy részében azt emelték ki a válaszadók, hogy egyes szomszédos államokkal ellentétben a mai Magyarországon nincs a többségi nyelvet védő és a hazai kisebbségeket diszkrimináló törvényi háttér. Másik részük a hazai kisebbségeket érintő oktatáspolitikai és kulturális téren érvényesülő pozitívumokat hangsúlyozták. Magyarország 19–20. századi nyelvpolitikáját értékelve többen is kitértek arra, hogy nem vettük figyelembe „az ország területén élő nemzetiségek érdekeit". Csupán a történelem szakosok gondoltak a dualista berendezkedés ellentmondásos nyelvpolitikai intézkedéseire. Igaz, ez utóbbi adatközlők körében is akad olyan, aki az „iskolaalapítások" és „az analfabetizmus felszámolására tett kísérlet" alapján egyértelműen pozitív egyenleget vont a 19. század második felének magyarországi nyelvpolitikájáról, figyelmen kívül hagyván a hazai nemzetiségek egyre erőteljesebb jogérvényesítési törekvéseit. Érdekes módon senkinél sem bukkant fel – még nyomokban sem – a romákat (is) érintő hazai és európai nyelvpolitikai tematika, továbbá a jelnyelv hazai használatával kapcsolatban készülő törvénykezési előkészületekre sem találtam a kérdőívekben utalást.

4.4. A Magyarországgal szomszédos államok nyelvpolitikájáról tudakozódva három kivételtől eltekintve elsőként mindenkinek a 2009. szeptember 1-jétől életbe léptetett szlovák nyelvtörvény jutott eszébe, elnyomva minden más, nyelvpolitikai szempontból említésre méltó tényt és eseményt. Hárman a székely autonómia hiányáról, ketten a közelmúltbeli vajdasági magyarverésekről is beszámoltak. Egy 48 éves adatközlőnek a magyar–horvát, magyar–szlovén viszony kisebbségeket is érintő rendezettsége, valamint a felsőőri kétnyelvű gimnázium pozitív példája jutott eszébe. Jellemző, hogy Kárpátaljáról jószerivel senki sem tett említést. Aki igen, az is egy másik kérdés kapcsán hozta szóba, hogy „Ukrajnában nem lehet emelt szinten magyar nyelven érettségizni". Noha bő helyet hagytam a kifejtésre, összességében elmondható, hogy egy-két általánosságon kívül senki sem tett alaposabb ismeretekről tanúbizonyságot. Kivétel ez alól a szlovákiai adatközlőm. Nála azonban alapvetően szinte minden kérdés megválaszolásában valamilyen módon visszaköszönt a régtől megoldatlan magyar–szlovák viszony felemlegetése.

4.5. Egy helyütt arról tudakozódtam, hogy tudnak-e az adatközlők olyan európai országokat említeni, ahol a közvélekedés szerint „ideálisnak" mondható nyelvpolitikáról számolhatunk be. Azt is kértem, hogy vázolják, miért gondolják/gondoljuk ilyennek az adott állam gyakorlatát. A hallgatók előismereteivel kapcsolatban beszédesnek tűnik, hogy a 28 válaszadóból 12 vagy mindenféle kommentár nélkül átlépte a kérdést, vagy azt írta, hogy ez ügyben nincs semmiféle információja. Akik értékelhető választ adtak, azok is zömmel csak egy-két ország nevét hozták szóba anélkül, hogy megjegyzést fűztek volna az általuk említettekhez. 12 kérdőívben találkoztam Svájc nevével. Néhányan azt is tudták, hogy hány hivatalos nyelv létezik ez utóbbi országban. Szórványos említése történt Finnországnak, Katalóniának, Dél-Tirolnak, illetőleg Németországnak és Belgiumnak. Egyébiránt az itteni válaszokban találkoztam a legtöbb hiányos ismerettel: példának okáért volt, aki Dél-Tirolt Ausztria pozitív nyelvpolitikai gyakorlata kapcsán említette; a Belgiumra hivatkozók közül senki sem tudott a flamand–vallon konfliktusról, sőt akadt olyan is, aki a két nyelv belgiumi viszonyát kifejezetten harmonikusnak mondta; Németországot említve az egyik adatközlő a bajor nyelvjárás helyzetével példálózott anélkül, hogy kiderült volna, konkrétan mire is gondolt, amikor azt a pozitív példák között citálta; stb. Két, korábban nyelvpolitikával is foglalkozó fiatal korosztályhoz tartozó hallgató Finnországot szóba hozva külön kiemelte a svéd nyelv ottani helyzetét, szembeállítva azt a magyarországi romákéval. Jellemző, hogy az itteni válaszok összességében fél-, esetenként téves információkról, máskor a tanári szakma és a humán értelmiségi lét elvárásitól messze elmaradó tájékozottságról tettek tanúbizonyságot.

4.6. A nyelvi és etnikai kisebbségek pozitív és negatív diszkriminációjáról a válaszadóknak még kevesebb ismeretet sikerült aktivizálni. Ahol a kérdőíveknek e pontján értékelhető adat bukkant fel, két kivételtől eltekintve csupán egy-egy ország megnevezésére került sor. A pozitív példák között itt is Svájc neve bukkant fel legtöbbször (12x). Ezen túl Szlovénia (2x) és a Skandináv országok közül háromnak (1x) – Svédország, Finnország, Dánia –, Spanyolország (Katalónia) neve merült még fel ebben a körben. A negatív példák között vezető helyet foglalt el Szlovákia. Rajta kívül Romániát, Ukrajnát, Franciaországot, Oroszországot, valamint Vajdaságot és Koszovót sorolta ebbe a körbe egy-egy válaszadó.

5. Úgy gondolom, a korpusz feldolgozásának töredékes bemutatása is önmagáért beszél. A továbbiakban éppen ezért az ilyenkor joggal elvárható összegzés helyett a kérdőív kitöltésének utóéletéről kívánok röviden szólni.

Magától értetődik, hogy a konzultációk tematikájának összeállítását a későbbiekben nagymértékben befolyásolta, milyen előismeretekkel vették fel a kurzust a levelezős hallgatók. Anélkül, hogy a részletekbe mennénk, jelzem, hogy az elméleti alapozáson túl igyekeztem a Kárpát-medencei magyar nyelvterület határon túli régióira koncentrálni, összevetve az ott elénk táruló helyzetképet a hazai viszonyokkal. A szemeszter fontos csomópontjának tekintettem kontinensünk és az Európán túli területek gyakorlatából kiemelni azokat az országokat és térségeket, amelyek jól példázzák azt a közkeletű megállapítást, hogy a nyelv- és kisebbségpolitikában nincsenek általános érvényű sablonok. Ugyanakkor léteznek olyan pozitív és negatív előjellel minősíthető technikák, amelyek figyelembe vétele a Kárpát-medencében is mindenképpen hasznára válhat a mindenkori nyelvpolitikai irányvonal kialakításának. Külön hangsúlyt fektettem azokra a nyelvpolitikai kérdésekre, amelyek a tanári munka mindennapjaiban is lépten-nyomon visszaköszönnek.

Végezetül arra is választ kellene adni, miként kamatoztathatók az itt elhangzottak a pedagógus-továbbképzés tervezésekor, ugyanis régtől kritikus szemmel figyelem azt a gyakorlatot, amely a szakmai továbbfejlődés szempontjából csak és kizárólag a módszertani megújításban látja az aktív pedagógusok továbbképzésének egyedüli zálogát. A fentiekből kitűnik, igenis szüksége lehet a gyakorló pedagógusoknak a szűkebben vett szakmai ismeretek felfrissítésére, a tudomány legújabb paradigmáinak megismerésére, hiszen ezeket adott esetben közvetve, de akár közvetlenül is át tudják ültetni saját munkájukba.

„VIGYÁZÓ SZEMETEK PÁRIZSRA VESSÉTEK!" FOLYAMATOS NYELVÚJÍTÁS – ÁLLAMI SEGÉDLETTEL: A FRANCIA PÉLDA

NÉMETH MIKLÓS

Constant linguistic innovation with state support: the French example

The present paper gives an overview of language policy in France since the beginning of the 1990s. Those legislative and legal steps are under scrutiny that contributed to the establishment of institutions responsible for successful corpus planning. I also focus on the changes in the role of the state in these processes and on the terminological work in these institutions. Recent successful terminological innovations will illustrate the efficiency of corpus planning processes.

1. Bevezetés

A magyar nyelvpolitikáról, a nyelvhasználat jogi szabályozásáról, államnyelvi kérdésekről szóló nyelvtudományi vitákban gyakran hivatkoznak a francia állam gyakorlatára, a francia nyelv használatát szabályozó jogi eszközrendszerre, amelynek mai keretei az 1990-es években épültek ki. A hivatkozásokban azonban nem ritkán csak egy-egy mozzanatot ragadnak ki a vitatkozó felek saját álláspontjuk igazolására. Éppen ezért szükségesnek tartom, hogy előadásomban áttekintést nyújtsak a francia korpusztervezés elmúlt két évtizedének eredményeiből, és annak az intézményrendszernek a kiépüléséről, amely a nyelvtervezésnek e dimenzióját működteti. Azért is szükségesnek tartom a francia nyelvpolitika bemutatását, mert általa megismerhetjük a hazafias nyelvpolitikának egy nemzetállamban működő típusát. Előadásomban éppen ezért megkísérelem vázlatosan összefoglalni az eltelt két évtized francia nyelvpolitikai törekvéseit. Az áttekintésnek ott lesz részletezőbb, ahol a nyelvtervezési folyamatokat működtető állami intézményrendszert mutatom be. Az előadás második fő egységében a francia nyelv elmúlt két évtizedben keletkezett szavaiból mutatnék be néhányat, melyeknek keletkezése a sikeres, az állam által működtetett korpusztervezést példázza.

Az állam szerepe egyáltalán nem mellékes kérdése a nyelvhasználat szabályozásáról szóló vitáknak, hiszen mély ideológiai törésvonal húzódik a laikusok és a nyelvtudósok táborán belül is abban a vonatkozásban, hogy az államnak feladata-e egyáltalán az, hogy a közösség nyelvével foglalkozzék, a nyelvhasználatot szabályozza, és ha igen, akkor a kommunikáció mely színtereire terjedhet ki az állam fennhatósága. Az 1994-es francia törvény és az 1996-os dekrétum között az egyik fő különbséget éppen abban látják, hogy a jogalkotó újragondolta az állam szerepét a nyelvhasználati kérdések szabályozásában. Hogy előadásom a lehető legnagyobb mértékben mentes legyen a politikai-nyelvi ideológiáktól, (hiszen ez az előző, 15. Élőnyelvi Konferencia központi témája volt), a francia nyelvpolitikát, a nyelvhasználati kérdéseket szabályozó törvényi eszközöket a továbbiakban az elért korpusztervezési eredmények fényében kívánom bemutatni. A bemutató fő kérdése tehát nem az lesz, hogy a francia állam és törvényhozás törekvései hogyan harmonizálnak a szabadságjogokkal vagy egyes szellemi áramlatok szabadságeszményével, hanem az, hogy a francia gyakorlatnak, az explicit nyelvpolitikának (l. Szabómihály 2009) vannak-e kézzelfogható korpusztervezési eredményei.[1]

Természetesen adódik az ellenvetés, hogy az alábbiakban ismertetendő szókincsbeli újítások a francia nyelv egészének csak egy rendkívül szűk alrendszerét, a lexikát

---

[1] A nyelvi emberi jogok érvényesülése terén semmiképpen nem kívánom idealizálni Franciaország gyakorlatát, hiszen könnyűszerrel találunk olyan mozzanatot az V. Köztársaság nyelvpolitikájában, amely kifogásolható: ilyen például az az egyszerű tény, hogy a francia nemzetgyűlés mindmáig nem ratifikálta a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját.

érintik, és a tudatos változások cseppet jelentenek a szókincs tengerében. Mindazonáltal azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nyelveket ért idegen hatások a nyelvhasználó egyén tudati horizontján elsősorban a szókincsben reflektálódnak. Ennek okai között azt is számon tarthatjuk, hogy a nyelvi rendszer más szintjeinek változásai a nyelvi változások sebességének, időigényének és kiterjedtségének sajátosságai miatt sokkal kevésbé képesek tudatosulni a nyelvhasználókban. A francia korpusztervezés hatásának értékelése során fontos kiemelni, hogy annak elsődleges célterületei ugyan a szaknyelvek – hiszen itt van szükség és mindenekelőtt lehetőség a gyors, célirányos beavatkozásra –, de az új szavak tömegesen honosodnak meg a francia köznyelv változataiban is. Ennek okai a nyelven kívül keresendők. A szaknyelvi szavak ugyanis nagy arányban lesznek köznyelviekké a tudományos-technológiai újítások gyors társadalmi elterjedésével.

A nyelvhasználat szabályozásával kapcsolatos francia törvényeknek van egy olyan tanulsága is, amely a mindenkori magyar nyelvpolitika számára is hasznosítható. Ez pedig a törvényalkotás folyamatát megelőző társadalmi felmérés intézménye. A Jacques Toubon miniszter által aláírt 1994-es törvényt megelőző országos felmérés eredményeiből fontos adatokat közöl Bárdosi (2008: 110–111): „a franciák 97%-a ragaszkodik anyanyelvéhez, 70%-uk büszke annak nemzetközi kisugárzására, 81–93%-a egyetért a törvényjavaslattal és 78% támogatja Európa nyelvi sokszínűségét szemben az angol általános terjedésével."[2] A Toubon-féle nyelvtörvény tehát úgy került a francia nemzetgyűlés elé, hogy meglehetősen szilárd társadalmi támogatással rendelkezett. Ezt azért is fontos megemlíteni, mert a 2001. évi magyar törvény kapcsán lezajlott szakmai vitákban is többször előkerült a törvény társadalmi támogatottságának kérdése, amelyről az elvégzett felmérések hiányában semmit nem lehetett tudni.

A magyar nyelvű szakirodalom segítséget nyújt a franciaországi nyelvpolitikai és jogi környezet felvázolásához. Gazdag (1996) áttekintése részletesen elemzi a Toubon-féle törvényt, annak előzményeit, fogadtatását és utóéletét, Bárdosi pedig áttekintést nyújt (2008) az elmúlt évtizedek francia nyelvpolitikájáról. E források mellett azonban kevés kurrens anyagot találtam a korpusztervezési folyamatokra és a korpusztervezésben szerepet játszó intézményi hierarchiára, ezért jelentős mértékben támaszkodtam a nyilvánosság számára elérhető, minisztériumi szervereken elhelyezett internetes forrásokra: a francia jogalkotás tekintetében a www.legifrance.fr[3] elérésű francia jogtárra, a terminológiai újításokat illetően a www.franceterme.culture.fr[4] és a www.dglf.culture.gouv.fr[5] oldalakra. A hivatalos állami internetes források mellett használtam a francia nyelvű wikipédia (www.fr.wikipedia.org.wiki)[6] alapos áttekintéseit is.

2. Jogi környezet

Az új, erőteljesebb francia nyelvpolitika nyitánya az 1992-es alkotmánymódosítás volt, mely azt jelentette, hogy a nemzetgyűlés egyetlen mondattal módosította az V. Köztársaság alkotmányát. Ez Gazdag (1996) magyar fordításában így hangzik: „A köztársaság nyelve a francia."[7]

---

[2] Sajnos nem sikerült a felmérés számszerű adataihoz hozzájutnom.
[3] Utolsó letöltés: 2010. szeptember 2-án.
[4] Utolsó letöltés: 2010. szeptember 3-án.
[5] Utolsó letöltés: 2010. szeptember 2-án.
[6] Utolsó letöltés: 2010. szeptember 2-án.
[7] Az alkotmánymódosítás vitájában az egyik képviselő, Jean Channobel így érvelt: „Napjainkban a nyelvünk integritását fenyegető veszélyek határainkon túlról származnak: a francia nyelvet védeni kell az idegen nyelvi kifejezések túlzó használatával járó degradálódástól. Meg kell erősíteni mint az oktatás és a munkavégzés nyel-

Ez az apró, de egyáltalán nem jelentéktelen alkotmánymódosítás már megelőlegezte az 1994. évi francia 665. számú törvényt (Toubon-féle nyelvtörvény), amely A francia nyelv használatáról címet viselte. Ennek lényegi törekvéseit szintén Gazdag (1996) cikke alapján foglalom össze. A törvény bevezetőjéből kiderül, hogy a törvény beterjesztői nem pusztán a nyelv kommunikatív funkcióiban kívánnak változást elérni, és hogy a nyelv szimbolikus funkcióját is fontosnak tartják (Gazdag 1996 fordításában): „a francia nyelv Franciaország személyiségének és örökségének alapvető eleme."[8] A törvény a társadalmi élet különféle színterein rendelkezik a francia nyelv alkalmazásáról: kinyilvánítja, hogy a francia nyelv az oktatásnak, a munkának, a kereskedelemnek, a közszolgálatnak a nyelve, és hogy kötelező alkalmazni a garanciafeltételek leírásban, a számlákon, a nyugtákon, valamint a közvélemény tájékoztatását célzó hirdetmények és feliratok kötelezően francia nyelvűek. A nyelvi emberi jogok és a szólás szabadsága szempontjából problematikusnak tűnik az a kitétele, hogy a közszolgálatban kötött szerződések nem tartalmazhatnak olyan idegen kifejezéseket, amelyeknek van francia megfelelőjük. A törvény rendelkezik arról is, hogy a francia állampolgárok által szervezett rendezvényeken mindenkinek joga van franciául megszólalni, és hogy az oktatás, a vizsgák, az írásbeli dolgozatok és disszertációk nyelve a francia, kivéve az idegen- és regionális nyelvek oktatási intézményeit.

A törvény elfogadása után közel hatvan képviselő kérte az alkotmányos felülvizsgálatot. A francia alkotmánybíróság megállapította, hogy az elfogadott törvény több ponton ellentétes a szólásszabadság jogával, az Emberi és Állampolgári Jogok Nyilatkozatával, a francia állam által vállalt Európai Uniós kötelezettségekkel, a büntető törvénykönyvvel, a munka törvénykönyvével. Ennek következtében az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte a törvény tekintélyes részét.

Az eseményekre adott válasz a két év múlva, 1996. július 3-án elfogadott Rendelet a francia nyelv gazdagításáról volt. Ebben megvalósul az 1994-es törvény alkotmányos korrekciója: az állam szerepének és hatókörének újradefiniálása. Az állam kinyilvánítja, hogy nincs hatalma a polgárok nyelvhasználatának befolyásolására, korlátozásokat kizárólag önmaga, azaz az államszervezet számára fogalmazhat meg, polgárainak csak ajánlhatja a nyelvhasználatnak egy bizonyos módját.[9] Ez a törvény alakítja ki a részben már korábban is létező, a korpusztervezésben tevékenykedő intézményi struktúra mai formáját, melyet a következő fejezetben ismertetek.

3. Az állami nyelvtervezés intézményi keretei

A törvény végrehajtása a gyakorlatban azt jelenti, hogy immár minden minisztériumban megalakulnak a *Commission spécialisée de terminologie et néologie* névre hallgató ágazati szakbizottságok, amelyek a szakterminológiai munka alappillérei. Ezek 20–30 fős testületek, amelyekben a minisztérium dolgozói és külső szakértők egyaránt helyet kapnak: az egyes szakterületek képviselői, szakújságírók, fordítók, nyelvészek, írók. A szakértői bizottságok feladata elsősorban megalkotni, másodsorban felkutatni (ha már valaki más megalkotta) az idegen nyelvi eredetű szakszavak anyanyelvi megfelelőjét. A lexikai javaslatokat továbbküldik a rendelet által újonnan létrehozott korpusztervezési csúcsszervnek, a *Commission générale de terminologie et néologie*-nak.

vét nemzeti területeinken egy olyan pillanatban, amikor a csere világméretűvé szélesedése miatt a világ országai kulturális és nyelvi uniformizálódáson mennek át" (Gazdag 1996: 26).

[8] Hasonló módon a szimbolikus funkcióra utal a magyarországi 2001. évi XCVI. törvény bevezetője.

[9] Fontos mozzanat, hogy a törvény szövegében többször fordul elő az *ajánl/ajánlás* szó a francia nyelv terjesztésének és gazdagításának ügyében.

Ez az állami szerv a korpusztervezési munka irányítója. Feladata az ágazati bizottságok munkájának összehangolása és a lexikai újítások jóváhagyása, végleges formába öntése, majd pedig a társadalommal való megismertetése. Szoros kapcsolatban áll a francia Akadémiával, hiszen 19 tagja közül ötöt a Francia Akadémia delegál a testületbe. A bizottság további 13 tagját a kulturális és tájékoztatási miniszter (az ágazati miniszterek javaslatára), elnökét pedig maga a miniszterelnök nevezi ki négy évre. A Commission générale évente összefoglaló beszámolót készít a francia nyelv gazdagítása érdekében végzett munkájáról.

További alapvető feladata a lexikai-terminológiai újítások társadalmi elterjesztése, a társadalmi foganatosítás. Ebben gazdag eszközrendszer van a bizottság kezében, melyet hatékonyan működtet. Először is az újítások publikálására, nagyközönséggel való megismertetésére felhasználja a hivatalos állami közlönyöket: a Journal Officiel minden számában tájékozódhatunk az elfogadott újításokról. E közlöny mellett (ami hazai viszonyaink között nagyjából megfelel a Magyar Közlönynek) létezik egy nevelési-oktatási hivatalos közlöny is, amely eljut az iskolákba: a Bulletin officiel de l'éducation nationale. Mivel a közlönyök mégsem érnek el minden átlagpolgárt, a lexikai-terminológiai újításokat szabadon hozzáférhetővé teszik az internet felhasználói számára. A minisztériumok, állami hivatalok szerverein elhelyezett szókincstárakkal – amelyek modern elektronikus szótárként működnek – tematikus és globális keresést egyaránt lehetővé tesznek, szinonimákról tájékoztatnak, az angol eredetit közlik, és a szócikk még az új szó bizottság általi elfogadásáról és a közlönyben való publikálásának idejéről is tájékoztat. Ezek közül az informatív kereső funkciókkal felvértezett oldalak közül én a Kulturális és Tájékoztatási Minisztérium szerverén elhelyezett www.franceterme.culture.fr oldalt és a Francia nyelv és Franciaország nyelveinek általános bizottsága által működtetett honlapot (www.dglf.culture.gouv.fr) egyaránt használtam – ez utóbbi ugyanezen minisztérium szerverén található.

4. A nyelvtervezés eredményei az utóbbi években

A francia korpusztervezés kézzelfogható eredménye, hogy megalakulásuk óta megközelítőleg 4000 új szakszóval gazdagították[10] a francia nyelvet a terminológiai szakbizottságok, és ezeknek igen jelentős része a köznyelvbe is bekerült. A francia korpusztervezés legutóbbi eredményeiből készítettem egy összeállítást, ez látható az alábbiakban. A válogatás szempontja az volt, hogy a szavak, kifejezések lehetőleg minél frissebbek legyenek. Az angol eredetű szavak francia megfelelőit előadásomban nem áll módomban részletesen elemezni, inkább csak felvillantok néhány szempontot a korpusztervezés sajátosságaiból.

Az első táblázat egy olyan fogalomkör szavaiból nyújt ízelítőt, amely állandó mozgásban van, és amelynek dinamikája az információtechnológiai forradalomnak köszönhetően egészen páratlan. A szavak között találunk például tükörfordításokat: *mouse > souris, worm > ver, Trojan horse > cheval de Troie, de* vannak a forrásnyelvi lexikai elemtől eltérő alapjelentésű neologizmusok is, ilyen például a *chip* szó megfelelőjeként megalkotott *puce*, amely eredetileg 'bolha' jelentésű. Szembetűnő az, amikor a szó honosítása során a szemantikai mező felosztása változik: ilyen a *télécharger* amely a *download* és *upload* jelentést is magába foglalja, tehát nem fejezi ki a fájlokban tárolt információ áramlásának irányát. Érdekességként szerepel az *e-mail* francia *courriel* megfelelője, amely a québeci francia nyelvből került az európai franciába. Vajon a magyar neologizmusok, új terminusok közül hány származhat a határon túl használt magyar nyelvváltozatokból?

---

[10] A www.franceterme.culture.fr. honlap számadata.

A második táblázatba olyan újkeletű szavakat gyűjtöttem össze, amelyek más fogalomkörbe tartoznak. Ide került a www.franceterme.culture.fr honlapon legutóbb megjelent *géonavigateur*, amely GPS kodifikált francia megfelelője 2010 júliusától. A szó azt is bizonyítja, hogy a franciák számára nem kizárólagos szempont az új lexikai elem rövidsége, a *géonavigateur* szó keletkezésében minden bizonnyal fontosabb szerepet játszik a szó motiváltsága, hiszen a *géo* és a *navigateur* a francia anyanyelvű beszélő számára motivált szóelemek, így összetételük is motivált marad. A *sur sable* kifejezés azért érdemel figyelmet a *volley sur sable* ('strandröplabda') tagjaként, mert több más sportág elnevezésében rendszerszerűen helyettesíti az angol *beach* tagot, ahogyan erről a honlap ide vágó szócikke tájékoztat. A szóalkotás módjai közül fölbukkan a kontamináció is: a *monospace* szó magyarázatában a *mono* előtag és az *éspace* ('tér') összevonását érinti a szócikk. Az is látszik az angol forrásnyelvi szavak és francia megfelelőik egybevetéséből, hogy a két nyelv szórendi eltérései miatt gyakran fordulnak át a szerkezetek: *home cinema* > *cinéma à domicile, low cost company* > *compagnie à bas pris.* És végül olyan szót is találtam, amelynek csak az írásképét hozták összhangba a szóalak francia ejtésváltozatával: *CD-ROM, cédérom.*

1. táblázat. Válogatás az információtechnológia, számítástechnika kodifikált neologizmusaiból

Idegen eredetű szó	Francia megfelelője	A Journal Officiel-ben való megjelenés	Egyéb tudnivalók
chip	*puce*	2000	'bolha'
CD-ROM	*cédérom*	2000	írásképi illeszkedés
download	*télécharger*	2000	'upload' jelentésben is
worm	*ver*	2005	'féreg'
Trojan horse	*Cheval de Troie*	2005	Trója vírus
hacker	*fouineur*	1999	'számítógépes betörő'
spyware	*logiciel espion*	2007	'kémprogram'
e-mail	*courriel*	2003	québeci franciából
hardware	*matériel*	1981	logiciel: 'software'
home page	*page d'acceuil*	1999	'honlap'
mouse	*souris*	2000	'egér'
wireless Internet	*accès sans fil à l' internet, internet sans fil*	2005	WI-FI > ASFI

2. táblázat. Válogatás más fogalomkörök kodifikált neologizmusaiból

Idegen eredetű szó	Francia megfelelője	A Journal Officiel-ben való megjelenés	Egyéb tudnivalók
GPS	*géonavigateur*	2010. július	motiváltság vs. rövidség
mountain bike	*vélot tout terrain*	2000	*mtb* > *vtt*
sponsorship	*mécénat, parrainage*	2000	szinonimák
workshop	*atelier*	2006	tükörfordítás
casting	*audition*	2005	'(szereplő)válogatás'
beach volley	*volley sur sable*	2008	sur sable = 'beach'
minivan	*monospace*	2000	mono + éspace
home cinema	*cinéma à domicile*	2006	szórendi aszinkronitás
road show	*tournée de présentation*	2008	szórendi aszinkronitás
hit	*tube*	2005	'sláger'
low cost company	*compagnie à bas pris*	2007	'fapados társaság'
tie-break	*jeu décisif*	2000	teniszben

5. Összegzés

A franciaországi nyelvi törekvések, az ottani jogi környezet és korpusztervezési folyamatok a nemzetállami explicit nyelvpolitika (a fogalomra l. Szabómihály 2009) egy lehetséges megvalósulását jelentik. A francia nyelvpolitika érvrendszerében szerepet kapnak az anyanyelv szimbolikus funkciói, amelyekhez a társadalom többsége pozitív attitűdökkel viszonyul. A kedvező társadalmi értékrendszer lehetővé teszi azt, hogy az állam kijelölt feladatai közé bekerüljön a francia nyelv gazdagítása, használati körének szélesítése, mivel ezt a polgárok többsége elvárja tőle. A nyelvhasználattal kapcsolatos franciaországi törvényalkotás elmúlt két évtizedének eseményei azt mutatják, hogy az államnak a nyelvi emberi jogok tiszteletben tartása mellett elsősorban a saját szférájában van lehetősége a nyelvhasználat befolyásolására. Másfelől a kedvező értéktársításoknak és a hazafias nevelésnek köszönhetően a polgárok számára megfogalmazott ajánlásai sem találnak süket fülekre a címzettek körében. Az állami kézben tartott korpusztervezési folyamatok igen sikeresek a szakszókincs gazdagításában, másfelől a fenti társadalmi közegnek és eszközrendszernek köszönhetően igen jó a nyelvi újítások társadalmi elterjesztésének hatásfoka, sok jut el akadálytalanul a szaknyelvből a köznyelvbe.

Ha a (Kárpát-medencei) magyar nyelvpolitikáról szakmai vitákat kívánunk folytatni, kiindulásként érdemes mindnyájunknak szem előtt tartani azt, hogy ma sajnos nem létezik explicit Kárpát-medencei vagy akár magyarországi magyar nyelvpolitika/ nyelvstratégia (l. Kontra 2010: 179). Ezért mindenképpen érdemes azon nemzetek gyakorlatát tanulmányoznunk, amelyek már kimunkálták a sajátjukat. A franciák azért érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert nyelvstratégiájuk koherens, határozott, nemzeti konszenzuson alakul, és működtetését rendkívül kifinomult jogi környezet és intézményrendszer segíti. Ezt igazolják a francia korpusztervezés eredményei is.

Irodalom

Bárdosi Vilmos 2008. Nyelvművelés Franciaországban. In Balázs Géza – Dede Éva szerk., 2008. *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője.* Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. 89–114.

Gazdag Ferenc 1996. Az 1994. évi francia nyelvtörvény. In: *História* 1996/1: 24–27.

Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Magyar Péter 2001. A francia megoldás. *Heti világgazdaság* 2001/33: 83.

Szabómihály Gizella 2009. A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben. In: *Magyar Tudomány* 2009/11: 1329–1334.

www.dglf.culture.gouv.fr

www.franceterme.culture.fr

www.legifrance.fr

www.fr.wikipedia.org.wiki

MÁSODIK ÉS IDEGEN NYELV OKTATÁSA A BEREGSZÁSZI MAGYAR ISKOLÁK 5. OSZTÁLYÁBAN: A MOTIVÁCIÓ ÉS NYELVI KÉSZSÉG ÖSSZEFÜGGÉSE AZ OKTATÁSPOLITIKAI TÉNYEZŐKKEL

BÁRÁNY ERZSÉBET – HUSZTI ILONA – FÁBIÁN MÁRTA

Second and foreign language teaching in Form 5 of the Beregszasz Hungarian schools: relations between educational policy and the learners' motivation and language skills

The present paper describes the findings of the second phase of a longitudinal investigation the aim of which was to examine how educational policy impacted fifth-formers' motivation to learn a second language (Ukrainian) and a foreign language (English). The influence of educational policy was another focus of our research. The findings revealed that learners performed poorly on some parts of the achievement tests in both languages. The main differences between the two languages were found in grammar knowledge (in favour of Ukrainian – we explain this with the prevailing grammar-translation method in teaching Ukrainian), and in vocabulary (again in favour of Ukrainian), though the learners achieved better results in English writing. An evident impact of educational policy emerged in learners' motivation towards learning Ukrainian in that they themselves admitted they should study the language as they want to take an advanced level school-leaving exam in this discipline.

Bevezetés

Egy 2006 őszén elkezdett nagyszabású kutatássorozat második fázisának eredményeiről számolunk most be. Célunk az volt, hogy felmérjük a beregszászi magyar iskolákban tanuló harmadik osztályos gyerekek tudását számukra két idegen nyelvből, angolból és ukránból. Az angolt a gyerekek valóban idegen nyelvként tanulják az iskolában, míg az ukránt második és egyben államnyelvként. Olyan kérdésekre kerestünk választ, mint például, miben különbözik leginkább az angol- és ukránoktatás a kisebbségi magyar iskolákban, és mik okozhatják ezeket a különbségeket. Akkori hipotézisünk szerint a magyar iskolák tanulói jobb eredményeket érnek el idegen nyelvből (így angolból is), mint ukránból. Ezt a feltételezést nyelvtanári tapasztalatainkra építettük, és szerettük volna, ha a kutatás során empirikusan is bebizonyosodik vagy megcáfolódik. Az utóbbi történt, hiszen a felmérés első szakaszában a 76 harmadik osztályos tanuló jobb eredményt ért el ukránból, mint angolból a készségszinteket mérő teszten. (A kutatás és az eredmények részletes bemutatását lásd Huszti–Fábián–Bárányné 2009: 166–180.)

Az angol nyelv oktatása Kárpátalján

Ukrajnában az idegennyelv-oktatás reformja abban nyilvánult meg, hogy a 2003/2004-es tanévtől kezdődően már a második osztálytól kezdték tanítani az idegen nyelvet iskolai tantárgyként, tehát a tanulók már hétéves korukban elkezdtek ismerkedni az idegen nyelvvel, a korábbi tízéves korhoz (5. osztályhoz) viszonyítva három évvel korábban. Kárpátalján a 102 magyar iskola mindegyikében angolt tanítanak idegen nyelvként. Elvétve található még olyan iskola, ahol németet is tanítanak, viszont a korábban (az 1991-es ukrajnai függetlenség előtt) hagyományosan francia nyelvet oktató iskolákban az angol kiszorította a franciát, és ma már csak angolt tanítanak.

A heti óraszámokat tekintve angolból változó a helyzet. Míg alsó tagozatban (2–4. osztály) heti 2 angolóra a jellemző, addig a felső tagozatban, 5. és 6. osztályban heti 3 óra, majd 7–11. osztályban újra csak heti 2 az angolórák száma a magyar tannyelvű iskolákban. Ezektől csak azok a középiskolák térnek el, ahol 10–11. osztályban humán irányú szakosodás van. Ilyen osztályokban lehet akár heti 3–6 angolóra is.

Az angoltanítás a kárpátaljai magyar iskolákban nagy létszámú osztályokban folyik, ami azt jelenti, hogy 28-as tanulói létszámnál oszlik az osztály két 14-es csoportra. Tehát ha egy osztály tanulói létszáma nem haladja meg a 27-et, akkor az az osztály nem bomlik csoportokra. Így alakulhat ki a nagy létszámú heterogén osztály, mely Kárpátalján 27 tanulót jelent. Sajnálatos tény ez, hiszen tudjuk, hogy egy ilyen osztályban a munka a gyerekek létszáma miatt messze nem olyan hatékony, mint a kisebb csoportokban.

A magyar iskolák angoltanár-ellátottsága terén az utóbbi években nagyban javult a helyzet. Konkrétan 2002-től tapasztalható ez a javulás, akkor volt ugyanis a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán az első kibocsátás angol tanári szakon. Az 1990-es években óriási angoltanárhiány volt tapasztalható, mert az 1989-es szovjet-magyar határnyitás után tömegesen vándoroltak ki Magyarországra a jobb megélhetés reményében a szaktanárok (Huszti 2004; Fábián–Huszti–Lizák 2005: 4–8). A főiskolán folyó angoltanár-képzésnek köszönhetően tehát ez a probléma megoldottnak tekinthető.

Az államnyelv oktatása

Az államnyelv oktatását Kárpátalja magyar iskoláiban számos oktatáspolitikai tényező határozza meg, amelyek gyakran nem a célközösség sikeres nyelvelsajátítására irányulnak, inkább nyelvi hátrány kialakulásához vezetnek.

Arra próbáltunk választ keresni kutatásunk során, hogy az oktatáspolitikai tényezők milyen hatással vannak a tanulók motivációjára és nyelvi készségeire az ukrán, illetve az angol nyelv elsajátítása során. Szerettük volna azt is megállapítani, van-e összefüggés a tanulók nyelvi háttere, nyelvi teljesítménye és nyelvtanulási motivációja között.

Oktatáspolitikai tényezők

Az ukrán nyelvet 1990-től oktatják minden ukrajnai iskolában, 1991-től a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolákban is. A nemzetiségi kisebbségi oktatásban az orosz nyelvet az ukrán váltotta fel. Az állam felkészületlenségét számos tény bizonyítja, amelyek következtében az ukrán nyelv oktatása terén a nemzetiségi iskolákban – így a magyar tannyelvű intézményekben is – jelentős problémák merültek fel (vö. Csernicskó 1998a, 2004; Milován 2002; Koljadzsin 2003; Beregszászi–Csernicskó 2005). A jelenleg használatban lévő tizenkét éves középiskolai oktatásra tervezett ukrán nyelv- és irodalomtanterv tartalma is ezt bizonyítja, mint ahogyan a tankönyvek funkciója sem a tanulók kommunikatív kompetenciájának a fejlesztésére irányul. Mindezidáig az állam „szándékosan nem támogatta azt, hogy a kisebbségi nyelven oktató iskolában eredményes és hatékony legyen az államnyelv oktatása" (Csernicskó szerk. 2010: 74).

Milyen lépéseket tesz az állam a helyzet javítására?

A beregszászi magyar iskolákban jelenleg 22 tanár tanít ukrán nyelvet. Közülük 10 orosz szakos, átképzett tanár, 6 pedagógus képzettsége szerint elemi iskolai tanító, hatan pedig ukrán nyelv és irodalom szakos tanári diplomával rendelkeznek. Az ukrán nyelv oktatása terén az előremutató kezdeményezések mellett (ilyen például az ukrán nyelv oktatásának javítására irányuló tanári szemináriumok szervezése, ukrán szaktantermek létrehozása, a beregszászi városi tanács Programja, amelyben az óraszám növelése is szerepel a tervek között, illetve tanári módszertani útmutatók, oktatási segédanyagok, munkafüzetek kidolgozása stb.), számos hiány is tapasztalható. 2009-ben a beregszászi városi tanács oktatásért felelős vezetője ezt többek között az ukrán nyelvi környezet hiányával indokolta, illetve a tanári és módszertani ellátottság problémáira hivatkozott (Bubniak 2009: 270). A közösség helyzetének figyelembevételével megoldhatók lennének az ukrán nyelv oktatásával kapcsolatos problémák, amelyek nyelvi, oktatási és társadalmi szempontokat egyaránt tartalmaznak (Beregszászi–Csernicskó 2005: 82).

A megyében 2003-ig (tehát az ukrán függetlenség 12 évén át) nem képeztek olyan ukrán szakos tanárokat, akiket a nemzetiségi iskolákban való ukránoktatásra készítenek fel. 2003-ban az Ungvári Nemzeti Egyetem kezdte el ezt a képzést 14 hallgatóval. Ám képzésük specifikus, szakszerű voltát megkérdőjelezi az a tény, hogy ők mindmáig együtt tanulnak a többi ukrán szakos hallgatóval. 2004-ben a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán a sikeres felvételi megmérettetés után 11 hallgatóval beindult a képzés az ukrán–magyar szakpáron. Ezáltal hosszú távra biztosítani lehet a magyar iskolák ukrán szakos tanárokkal való ellátását.

Az utóbbi évek gyakorlata nem a probléma megoldására irányult, hanem újabb kihívások elé állította a magyar tannyelvű iskolák növendékeit.

Az eddigiek során a magyar tannyelvű iskolásokkal szembeni leginkább diszkriminatív tényező a 2008-ban bevezetett emelt szintű érettségi vizsga ukrán nyelvből és irodalomból. Kísérleti jelleggel önkéntesen már korábban is tehettek ukránvizsgát a diákok, kötelező érettségi és egyben felvételi vizsga viszont 2008-tól lett. Itt fontos megjegyezni azonban, hogy az ukrán nyelv- és irodalomtanterv nem azonos az ukrán tannyelvű és a nemzetiségi iskolák számára (vö. Movchan–Levchyk–Kaminchuk és mtsai 2005; Shelehova–Tykhosha–Korol'chuk és mtsai 2005; Danysh–Chuchka–Hertsog 2005; Ivasiuk–Huivaniuk–Buzyns'ka és mtsai 2005). Ennek következtében az ukrán iskolákban előírt kötelező és ajánlott olvasmány egy része nem szerepel a nemzetiségi iskolák tantervében, ami sérti a nemzetiségi iskolában tanulók jogait, mivel nem indulnak egyenlő eséllyel az ukrán tannyelvű iskolákba járó kortársaikkal sem az érettségi, sem pedig a felvételi vizsgán.

Egy másik sok vitát kiváltó rendelet értelmében több tantárgyat államnyelven kell tanítani vagy párhuzamosan magyar és ukrán nyelven. Ez a minisztériumi program többek között a következőket tartalmazza: az államnyelv elsajátításának a fontossága a tanulók és a szülők részéről, az ukrán iskolák hálózatának a bővítése, új tantervek, tankönyvek, oktatási útmutatók létrehozása a 12 éves középiskolai oktatásban (vö. http://www.mon.gov.ua). A rendelet bizonytalanságot váltott ki a szülőkben, akik gyermekeik boldogulását elsősorban az ukrán tannyelvű iskolában látták. Így az ukrán iskolai hálózat Kárpátalján ukrán és magyar anyanyelvű tanulókkal egyaránt bővült. Több ukrán tannyelvű iskolában külön osztályt hoztak létre az első osztályba beiskolázott magyar anyanyelvű tanulók számára (pl. a beregszászi 1. és 5. számú ukrán tannyelvű iskolákban). A többségi (esetünkben ukrán) nyelven folyó oktatásban részt vevő gyerekek számos akadályba ütköznek (az erre irányuló kutatások eredményei is ezt bizonyítják, vö. Csernicskó szerk. 2010: 64–72).

A kutatás

Longitudinális kutatásunk jelenlegi, második fázisában négy beregszászi magyar tannyelvű iskola 92 ötödikes tanulója vett részt, köztük 44 fiú és 48 lány, 10–12 éves gyerekek. Túlnyomó többségük Beregszászban lakik, tehát városban, összesen csak 13-an élnek valamelyik Beregszász környéki faluban. 90 tanuló (98%) magyar anyanyelvűnek, míg két tanuló (2%) ukrán anyanyelvűnek vallotta magát. A 92 tanuló közül 76-an a 2006-os első kutatási fázisban is részt vettek.

Paralel angol és ukrán nyelvtudásszintmérő tesztet töltettünk ki a gyerekekkel annak érdekében, hogy összehasonlíthassuk a harmadikos eredményeket (1. kutatási fázis) az ötödikesekkel (2. kutatási fázis). Az írásbeli teszt öt részből állt: beszédértés, olvasás, írás, szókincs és nyelvtan.

A teszten kívül kérdőívet is kitöltettünk a tanulókkal. Ebben többek között arra is rákérdeztünk, a tanulók milyen nyelvet használnak a családjukban, ill. milyen nemzetiségűnek tartják magukat. Ezenkívül a tanulók nyelvtanulás iránti motiváltságát is vizsgáltuk. Korábbi kutatásokból ötletet merítve (Nikolov 1999: 33–56) ezt az aspektust olyan kérdéseken keresztül figyeltük meg, mint a tanulók kedvenc, illetve legkevésbé kedvelt tantárgyai, és kedvenc, illetve legkevésbé kedvelt nyelvórai tevékenységei.

Kutatásunk részét képezte még a dokumentumelemzés is. Behatóan vizsgáltuk a hatályban lévő ötödikes angol- és ukrántankönyveket.

Az 5. osztályos angoltankönyv (Karpiuk 2005)

A könyv jelenleg a hivatalos, Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma által javasolt, ötödik osztályos angoltankönyv az országban. Értelemszerűen a többségi nyelvű iskolások számára íródott, nem pedig nemzetiségi iskolák tanulóinak.

Tartalmát tekintve a könyv 11 tanegységből áll. Mind tartalmaz a négy nyelvi készség fejlesztésére irányuló feladatot. A sorrend általában megegyezik a nyelvi készségek elsajátításának sorrendjével, vagyis a beszédértési feladatokat követik a beszédkészség-

fejlesztő feladatok, melyek után az olvasás következik, végül az íráskészség-fejlesztő gyakorlatok kerülnek sorra. A feladatok instrukciói és a szövegértést ellenőrző kérdések angol nyelvűek. Az osztálytermi munka az interakcióra épít, tehát számos pár- és csoportmunkát igénylő feladatot tartalmaz a tankönyv, melyek a kommunikatív nyelvoktatás alappillérei. Ezeken kívül a tanegységek a tanulók kreativitására alapozva projektmunkát is javasolnak, melyeket önállóan kell elvégezniük. A tankönyv szókincse megfelel a mai 10–11 éves gyerekek igényeinek (pl. internet-használattal kapcsolatos szavak és kifejezések). A feldolgozandó témák mind megfelelnek az ilyen korú gyerekek érdeklődésének, tehát a szerző figyelembe vette az életkori sajátosságokat (pl. barátok, ünnepek, hobbik, mindennapi tevékenységek).

A tankönyv egyik előnye abban rejlik, hogy bőséges szociokulturális információval szolgál a brit életről, kultúráról, hagyományokról, szokásokról. A 10. fejezetben viszont Ukrajnáról van szó, az ukrán szokásokról, történelmi eseményekről, városokról stb. Tanulóbaráttá leginkább az teszi ezt a részt, hogy egy-egy kitalált ukrán kisdiák mutatja be a szülővárosát, nem pedig csak „száraz" adat- és tényhalmazt közöl a könyv. Ebben a fejezetben is jól érzékelhető a tantárgyak közötti integráció, hiszen angolul is megerősíti a tanulókban azt a tudást, melyet az „Ukrajna története" vagy az „Én és Ukrajna" tanórákon szereztek. Míg az ukrán gyerekekben ez a rész (címe: We are Ukrainians/Mi ukránok vagyunk) erősíti az ukrán identitást, a más nemzetiségű tanulók, így a magyar gyerekek számára azért érdekes, mert belőle közelebbről is megismerkedhetnek azzal az országgal, amelyben élnek, realisztikusabbá válik számukra az ukrán lét.

Egyes fejezetekben „Grammar point" („Nyelvtani kérdés") című rész található, mely egy angol nyelvtani jelenséget vagy szerkezetet mutat be (pl. melléknévfokozás, igeidők, határozatlan névmások stb.). Ezeket a részeket mindig nyelvtani feladatok is követik, melyekben a tanulók gyakorolhatják a képzésüket és használatukat. A feladattípusok változatosak: feleletválasztós, behelyettesítési, szóátalakító, párosításos stb.

A tananyag strukturáltságával kapcsolatban elmondható, hogy a tananyagrészek jól tagoltak, egymásra épülnek és koherens egészet alkotnak. Összegezve a tankönyvelemzés eredményeit megállapíthatjuk, hogy az 5. osztályos Karpiuk-féle angoltankönyv korszerű, megfelel a modern kor követelményeinek és elvárásainak, összhangban van a tanulók igényeivel, érdeklődési körével.

Az 5. osztályos ukránirodalom-tankönyv (Ivasiuk–Huivaniuk–Buzyns'ka 2005)

A tankönyv 2005-ben jelent meg. Az előszó ukrán nyelvű, így kevés az esély arra, hogy a tanuló szótár segítségével lefordítja (hacsak a tanár vagy a szülő nem teszi meg); ezért a motiváció a tanár feladata.

A tankönyv nyelvezete nem felel meg a magyar anyanyelvű tanulók nyelvtudásszintjének, hiszen a szakterminológia kizárólag ukrán nyelvű; a nyelvjárási, regionális, archaikus vagy szerzői szavak, kifejezések és szófordulatok ukrán nyelvű magyarázattal vannak ellátva; mennyiségük néha meghaladja a tanulók befogadóképességének mértékét. Az ukrán–magyar szótár a tankönyv végén található (nem biztos, hogy a tanuló egy-egy ismeretlen szó esetében a tankönyv végét forgatja, hogy a szó magyar megfelelőjét megkeresse). Ennek következtében a tananyag megértéséhez és sikeres elsajátításához szülői vagy tanári segítség szükséges.

A tananyaghoz választott illusztrációk sokfélék, hatékonyan segítik a tanulást, ám mennyiségük az adott korosztály számára véleményünk szerint kevés. A tananyag utal az interdiszciplináris vonatkozásokra (történelemmel, etnográfiával, rajzzal, nyelvvel való kapcsolatra). Az elsajátítást többnyire kérdések segítik, de kizárólag a célnyelven. A kérdések nehézségi foka a tanulók életkorának megfelel, nyelvezete azonban gyakran nehezen érthető.

A tankönyv egyben szöveggyűjtemény is. A terminológiák magyarázatai, írói életrajzi adatok, illetve szómagyarázatok kizárólag ukrán nyelvűek, tehát a tanulók a célnyelven olvassák az ukrán irodalmat. A gyakran érthetetlen vagy csak részben érthe-

tő olvasmányok, terminusok nyelvezete olyan nehézségek elé állítják a tanulót, amelyek nem ösztönző erejűek, kevésbé keltik fel érdeklődésüket a sikeres tanulás folytatására. A tankönyv kellő figyelmet fordít a rendszeres ismétlésre, összefoglalásra. A fejezetek végén található összefoglaló kérdések, feladatok csak akkor töltik be funkciójukat, ha a tanuló érti azokat. A tankönyv nem alkalmas a különböző haladási tempójú gyerekek tanulásának differenciált irányítására.

Az 5. osztályos ukránnyelv-tankönyv (Rozumik–Laver–Penzova–Pynzenyk–Chudak 2005)
Kérdéses, hogy a tankönyv szerzői olyan magyar anyanyelvű tanulók számára írták-e a tankönyvet, akik az első osztályban hallották először az ukrán nyelvet. A tankönyv logikus felépítésű, illusztrációkkal bővített, de használhatósága a magyar anyanyelvű 5. osztályos gyerekek sikeres nyelvelsajátításához megkérdőjelezendő. E vélemény alátámasztásaként egy példa: a tankönyv szerzői az egyik fejezet végén (11. o.) összegzésként írásbeli választ várnak arra a kérdésre „Miért kell tanulni az anyanyelvet és az államnyelvet?" a következő vázlatpontok szerint: 1. anyanyelved; 2. az anyanyelvi kultúra bővítésének szükségessége; 3. milyen nyelvet használsz, amikor a barátaiddal, szomszédokkal beszélsz?; 4. tudod-e használni az ukrán nyelvet a boltban, kávézóban stb.?; 5. kerülsz-e nehéz helyzetbe akkor, amikor olyan emberekkel beszélsz, akik nem tudnak magyarul?; 6. miért szükséges tanulni az anyanyelvet és az államnyelvet? A fenti kérdések azt bizonyítják, hogy a szakemberek tudatában vannak annak, hogy a magyar anyanyelvű tanulók számára kisebbségi környezetben nehézségeket okoz az államnyelven való szabad kommunikáció, ennek ellenére úgy állítják össze a szabálysort és a feladatok egy részét, mintha anyanyelvi beszélők számára tennék.

A tankönyv anyagában – ahogyan a tanterv is javasolja – a szerzők kellő figyelmet fordítottak az elemi osztályos tananyag ismétlésére. A hangtannak és szófajtannak szentelt részek, az egyszerű mondattani fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó feladatok megfelelnek a tanulók nyelvi szintjének. Erősen vitatható a szabályok, meghatározások mennyisége (esetenként 13 sorból áll egy-egy szabály vagy definíció, és témánként akár három is előfordul), valamint annak szükségessége több témakör esetében, például A halmozott mondatrészek és írásjelei, illetve Az összetett mondatok és írásjelei c. fejezeteknél (43–46 o.). A fentiek azt igazolják, hogy a tankönyv legfőbb célja a nyelvtani és nem a nyelvhasználati ismeretek átadása. A szakszavakon kívül a terminológiai magyarázatokat és a szabálymagyarázatokat is célszerű lett volna nemcsak a célnyelven, hanem magyarul is közzétenni. Ez esetben a tanuló nem igényelné a szabály külön magyarázatát anyanyelvén. Persze a későbbiekben (8–9. osztályban), amennyiben a tanulók már szabadon kommunikálnak a célnyelven, a terminusok magyarázatát ukrán nyelven is adhatja a tankönyv.

A tankönyv előnyei: a tanulók érdeklődését kielégítő anyagrészek is szerepelnek több illusztrációval kiegészítve, a tankönyv a beszédkészség fejlesztésére változatos témákat és feladatokat kínál, a tanulók nyelvtudásszintjének megfelelő kérdésekkel segíti a témák kidolgozását, néha mintá(ka)t is közzétesz. Ezek a részek felkelt(het)ik a tanulók érdeklődését, tanulásra motivál(hat)ják, feladatmegoldásra ösztönzik őket. Minden téma után szótár segíti a téma sikeres elsajátítását. A tankönyv számos olyan példamondatot és szöveget tartalmaz, amelyeket a szerzők maguk írtak a tanulók nyelvtudási szintjéhez igazítva. Ezt fontos előrehaladásnak véljük, mivel az 1999-ben kiadott (Skab–Skab–Fabian 1999), a minisztérium által jóváhagyott tankönyv anyaga kizárólag idézeteket tartalmaz, leggyakrabban ukrán írók műveinek mondatait vagy szövegrészleteit (még egy természetleírás is kizárólag idézet), amelyek sok esetben a nyelvjárási és regionális elemek használatától sem mentesek, de kognitív tudást igénylő elemeket is tartalmaz (pl. fordítsd le a magyar közmondásokat ukrán nyelvre: *sok beszédnek sok az alja; a türelem rózsát terem* stb.). A korábban használt tankönyvben előfordult olyan feladat is, amelyben az ukrán mesét a könyv szerzői magyar nyelvre fordították, az ötödik osztályos tanuló feladata pedig az, hogy „visszafordítsa" ukránra.

A jelenleg használatban lévő tankönyv szerzői felhívják a tanulók figyelmét a magyar és az ukrán nyelv közötti különbségekre, mire érdemes odafigyelni, amikor magyarról ukránra és ukránról magyarra fordítunk. Előnyei között szerepel az, hogy kellő figyelmet fordít a rendszeres ismétlésre, a témazáró dolgozatokra való felkészítésre, megteremti a feltételeit az összefoglalásnak.

Összességében megállapítható, hogy a korábbi tankönyvhöz (1999-ben kiadott) képest, ez a tankönyv a tananyag elsajátíttatására törekszik, ám nyelvezete nem teljesen felel meg a célközönségnek, a nyelvtan-orientáltság mellett a kommunikatív kompetencia fejlesztése is helyet kap. A célközönség igényeinek figyelembevételével érdemes lenne munkafüzeteket, hanganyagot, oktatási segédanyagokat biztosítani a tanulók számára.

Motiváció

A kérdőívben azt kérdeztük a tanulóktól, melyik a három legkedveltebb tantárgyuk, illetve melyik az a három tárgy, melyet egyáltalán nem szeretnek. Ezekkel a kérdésekkel szerettük volna kideríteni, hogyan viszonyulnak a tanulók az angolhoz és az ukránhoz mint iskolai tantárgyakhoz. Arra is figyeltünk, hogy a gyerekek az angolt és az ukránt a felsorolásaikban hányadikként említik. Az eredményeket az 1. táblázatban foglaljuk össze (a számok azt jelölik, hogy az egyes tantárgyakat hány tanuló jelölte kedvenceként az adott helyen).

1. táblázat. Kedvenc tantárgyak

	Angol	Ukrán
1. hely	7	2
2. hely	5	3
3. hely	16	4
	28 (30,4%)	9 (9,8%)

Az eredményekből kitűnik, hogy a megkérdezett 92 (100%) tanuló közül 28-an (30,4%) nevezték meg az angolt kedvenc tantárgyukként, míg az ukránt csak 9-en (9,8%). Nyilvánvaló, hogy a kedvenc tantárgyát a gyermek szívesebben, könnyebben, nagyobb lelkesedéssel tanulja, mint azt, amelyiket nem kedvel. Megállapítható tehát, hogy a megkérdezettek közül háromszor annyian motiváltak az angol tanulására, mint az ukránéra.

A 2. táblázat az angol és ukrán mint tantárgy helyét mutatja a tanulók által legkevésbé kedvelt iskolai tárgyak között. A számok itt is azt jelölik, hogy hány tanuló említette az angolt és az ukránt a legkevésbé kedvelt tárgyak között az adott helyen.

2. táblázat. Legkevésbé kedvelt tantárgyak

	Angol	Ukrán
1. hely	14	15
2. hely	7	12
3. hely	4	10
	25 (27,2%)	37 (40,2%)

A táblázatból kitűnik, hogy a megkérdezett tanulók 27,2%-a említette az angolt és 40,2%-a az ukránt a nem kedvelt tárgyak között. Viszont a különbség itt kisebb (13%), mint a kedvenc tantárgyaknál (20,6%). Megállapíthatjuk tehát, hogy a kérdezett tanulók nagyobb arányban motiváltak az angol, mint az ukrán tanulására. Ha összevetjük a kedvelt és nem kedvelt tárgyakat, akkor kitűnik, hogy az angol esetében megközelítően annyi tanuló kedveli az angolórákat a beregszászi magyar iskolákban, mint amennyi nem (30,4%≈27,2%). Az ukránnal kapcsolatban azonban a különbség jelentős, hiszen a tanulók kb. 10%-a kedveli az ukránórákat, míg négyszer annyian (kb. 40%) nem szeretik őket.

Úgy gondoljuk, ennek az eredménynek az okát a tanórák milyenségében is keresnünk kell. Kutatásunkban erre is szerettünk volna választ kapni, vagyis afelől érdeklődtünk a

tanulóknál, melyek azok a tevékenységek, amelyeket a leginkább vagy a legkevésbé kedvelnek az angol- és ukránórákon. A 3. táblázat azokat a tevékenységeket foglalja össze, melyeket a tanulók a legszívesebben végeznek az angol- és ukránórákon. A külön oszlopokban feltüntetett számok azt mutatják, hogy az egyes tevékenységeket hány tanuló jelölte legkedveltebbként. A táblázatban a tevékenységeket összevont kategóriákban adjuk meg (pl. volt olyan tanuló, aki egyszerűen csak „írni" szeret az angolórán, volt, aki a tankönyvből szeret „szövegeket másolni" a füzetébe, és volt, aki a „szépírási gyakorlatot" említette – ezeket a válaszokat egységesen az „írás" kategóriába soroltuk).

3. táblázat. Kedvelt tevékenységek

Angol	Tanulók száma	Ukrán	Tanulók száma
Írás	31	Írás	41
Beszédértés	21	Olvasás	27
Játék	16	Tanulás (pl. versek)	20
Tanulás (szavak, versek stb.)	16	Felelés	13
Olvasás	14	Beszéd	7
Beszéd	13	Beszédértés	7
Felelés	13	Rajzolás	7
Éneklés	11	Játék	3
Fordítás	4	Szótárhasználat	3
Szavalás	2	Fordítás	1
Szótárfüzetbe ismeretlen szavak bejegyzése	1	Minden tevékenységet kedvel, kivéve a felelést	1
Tornagyakorlatok végzése angol versikék alapján	1	Semmit sem kedvel	1
Nincs adat	2	Nincs adat	4

Vizsgáljuk meg, hogyan jelennek meg a nyelvi készségek a tanulók kedvenc tevékenységei között az angolórán és az ukránórán a tanulók saját bevallása szerint! Láthatjuk, hogy mindkét tantárgy esetében a legtöbb tanuló az írást jelölte meg kedvenc tevékenységeként. A fentiekben már részleteztük, hogy az angol esetében ez milyen feladatokat takar. Az ukránnál a sor kibővül szövegek fogalmazásával, mondatalkotással és tollbamondással. Az angol esetében a második legkedveltebb nyelvi készségfejlesztő gyakorlat a beszédértés, míg az ukránnál az olvasás. Ukránul olvasni a tanulók közül 27-en (29,3%) szeretnek, míg angolul csak 14-en (15,2%). Viszont az ukrán esetében a beszédértés felettébb alacsony, összesen 7 (7,6%) tanuló jelölte meg ezt a tevékenységet kedvenceként. Tehát a tanulók kevesebb, mint 10%-a szeret ukrán órán figyelni és beszédet megérteni. Ennek ellenére a kutatás során kitöltetett nyelvkészségszintmérő teszt eredményei azt bizonyítják, hogy a tanulók receptív készségei (beszédértés és olvasás) jobbak ukránból, mint angolból. Angolul beszélni 13-an szeretnek az órán, míg ukránul csak 7-en. Sajnálatos, hogy ezek a mutatók ennyire alacsonyak, bár újból előnyösebb helyzetben van az angol. Tizenhatan szeretnek játszani az angolórán, míg az ukránon csak hárman. Ez a mutató is elgondolkodtató. Mint tudjuk, a játéknak valódi motiváló ereje van (Fruttus–Bede 2003), mégis úgy tűnik, az ukránórákon kevésbé érdekes játékokat játszanak a gyerekek. Említésre méltó még az az adat, miszerint az angolórákon 11 tanuló szeret énekelni. Ez a tevékenység az ukránórákkal kapcsolatban egyáltalán nem jelent meg a tanulók felsorolásaiban.

A kérdőív segítségével vizsgáltuk azokat a tevékenységeket is, melyeket a tanulók ilyen vagy olyan okból nem kedvelnek. Itt nem tettünk különbséget az angol- és az ukránóra között, mivel ezekre általános pedagógiai megfontolásból voltunk kíváncsiak. Harmincnégy kérdőív esetében nem kaptunk választ a kérdésre, így a 4. táblázat 58 tanuló véleményét tükrözi.

4. táblázat. Nem kedvelt tevékenységek

Tevékenység	Tanulók száma
Írás (fogalmazás, dolgozatírás, tollbamondás)	21
Tanulás (vers, ukrán nyelvtani szabályok, ukrán költők/írók életrajza)	20
Nincs ilyen (mindent kedvel)	13
Szótárhasználat	11
Versszavalás	1

Szinte minden tanuló említi az írást vagy kedvenc, vagy nem kedvelt tevékenységként. Ez azt bizonyítja, hogy az írás különböző formái (a másolástól a szövegalkotásig) igen gyakoriak mind az angol-, mind az ukránórán, bár összességében több tanuló kedveli, mint nem (72>21).

Összegezve a fentieket megállapíthatjuk, hogy a tanulók kb. egyharmada motivált az angol nyelv tanulására, míg kb. 10%-uk motivált az ukrántanulásra. Ezt a következtetést a tanulók saját bevallása szerinti kedvelt és kevésbé kedvelt tantárgyak alapján vontuk le. Longitudinális kutatásunk következő fázisában osztálytermi megfigyeléseket fogunk végezni a kapott eredmények igazolására vagy megcáfolására.

Készségek

A teszteredmények statisztikai adatait az 5. táblázatban láthatjuk százalékban feltüntetve.

5. táblázat. A tesztek eredményeinek statisztikai adatai %-ban (n=85)

	Angol	Ukrán
Átlag	34,5	42,7
Átlagos eltérés	12,5	11,8

A részeredmények a szókincs, a nyelvtani ismeretek és a beszédértés terén mutatnak jelentős különbséget az ukrán nyelv javára. Az íráskészség angolból bizonyult fejlettebbnek, ez a különbség viszont nem szignifikáns. A receptív készségek úgyszintén fejlettebbnek bizonyultak ukrán nyelvből, de ez a különbség mindössze 1,77% olvasott szöveg megértésénél ($p>0,05$, $t=0,63$) és 4,6% a hallott szöveg megértésénél ($p>0,05$, $t=0,15$). A legnagyobb különbség tehát a nyelvtani ismeretek, a beszédértés és a szókincs terén figyelhető meg, a szövegértésben (az olvasott szöveg értése) csekély különbség van a két vizsgált nyelv között.

A gazdagabb szókincs ukrán nyelvből nem kizárólag a magasabb óraszám eredménye. Az extenzív olvasás bizonyítottan a tanult nyelv szókincsének bővítését eredményezi (Fernandez de Morgado 2009: 31–41). Míg angol nyelvből az olvasás alaptípusai közül az intenzív olvasáson van a hangsúly, addig ukrán nyelvből az irodalomórákhoz kapcsolódó kötelező olvasmányokon keresztül rendszeres lehetőség nyílik az extenzív olvasására. Érdemes lenne azonban figyelembe venni, hogy az eredeti irodalmi szövegek olvasása nem teszi lehetővé a lexikai szelekció és lexikai disztribúció elveinek figyelembevételét, ami megkönnyítené a szövegek megértését és a gyakran előforduló szavak tárolását a hosszú távú memóriában, illetve élvezetesebbé tenné az olvasási folyamatot.

A nyelvtani ismeretek tudásszintje közötti különbség egyértelműen az ukrán nyelv oktatásában használatos nyelvtanközpontú (nyelvtani-fordítói és kommunikatív módszer elemeit tartalmazó) módszer eredményének köszönhető az angol nyelv oktatásában használatos kommunikatív módszerrel szemben.

A halláskészség fejlettségének szintjét két tényező befolyásolja: az anyanyelvű tanárok, akik általában nem vagy csak kis mértékben beszélik a tanulók anyanyelvét és a környezeti hatás, mivel receptív szinten különböző mértékben különböző nyelvhasználati színtereken minden tanuló ki van téve az ukrán nyelvnek, tehát a nyelvtanulás mellett a nyelvelsajátítás is megjelenik. Angol nyelvből ez a készség nagy mértékben a tanórára korlátozódik.

A vizsgált területek közül egyedül az íráskészség terén mutatható ki jobb eredmény angol nyelvből. Ennek egyik oka a feladatok típusában rejlik: a diákok saját bevallása szerint nem jelenik meg a „kreatív" írástanítás. Ez a terület mindkét nyelvből a legkevésbé fejlett. Azt látjuk tehát, hogy a nyelvtudás produktív szintjén számos környezeti hatás és pozitív oktatáspolitikai döntés következtében sem jelenik meg ukrán nyelvből a kívánt és elengedhetetlenül szükséges államnyelvismeret, amit a tanulók jövőjének szempontjából aggasztónak tartunk.

Az olvasáskészség terén valamivel jobb eredményeket kapunk, kritikus szemmel nézve viszont a közel 30%-os eredmény azt jelenti, hogy az olvasott szövegek tartalmának kb. 30%-át értették meg a tanulók. Ez az eredmény elgondolkodtató, és nem lehetünk vele elégedettek. Mindkét nyelvből szemléletváltásra van szükség az olvasáskészség fejlesztésének a terén. Mai értelmezésben az olvasás interaktív folyamat, tehát a szöveg dekódolásán és megértésén túl a szöveg értelmezésére is figyelmet kell fordítani. A szövegekhez kapcsolódó feladatok főleg kérdésekre korlátozódnak, melyek között a reproduktív kérdések dominálnak, kevés teret hagyva az elemző kérdéseknek. Így a tanárra hárul az a feladat, hogy valóban fejlessze az olvasáskészséget és a szövegértést.

A beszédértés mutatói biztatóbbak, amit befolyásol a környezeti hatás és ukrán nyelvből az anyanyelvű, magyarul nem vagy csak keveset beszélő tanárok, angol nyelvből pedig a média, zenehallgatás. A 60% körüli eredmény azonban messze nem kielégítő, ezen a területen is akad még tennivaló.

Összegzésként megállapítható tehát, hogy kutatásunk második fázisának eredményei alátámasztják azt a felfogást, miszerint a szókincs és a nyelvtani ismeretek nem eredményeznek megfelelő nyelvtudást.

Következtetések

1. A nyelvtanulás komplex folyamat. Jelen esetben mindkét nyelv tanításának terén sok a javítanivaló, nagyobb hangsúlyt kell fektetni a produktív készségek szakszerű fejlesztésére.

2. Az angoltankönyv a használható nyelvtudás megszerzéséhez nyújt segítséget a tanulóknak, míg az ukránnyelv-tankönyv részletes nyelvtani leírásokkal szolgál, az irodalomkönyv nyelvezetének szintje pedig nem felel meg az 5. osztályos tanulók nyelvtudásszintjének.

3. Eredményeink azt bizonyítják, hogy a tanulók angolból és ukránból is motiváltak. Az ukrántudásukra a szülőföldön való továbbtanuláshoz és a jövőbeni szakmai érvényesüléshez van szükségük. Itt már konkrétan megjelenik annak az oktatáspolitikai döntésnek a hatása, miszerint minden érettségiző, aki az ukrajnai felsőoktatásba kíván belépni, köteles emelt szintű érettségi vizsgát tenni ukrán nyelvből és irodalomból. Angoltudásuk nyitja majd a kaput számukra a nagyvilág felé.

4. A tanulók motiváltságára ukrán nyelvből részben az oktatáspolitikai tényezők is hatással voltak. Ez a hatás kevésbé volt megfigyelhető angolból, és egyáltalán nem nyilvánult meg a nyelvkészségmérő tesztek eredményeiben.

Irodalom

Beregszászi Anikó – Csernicskó István (Берегсаці А. – Черничко С.) 2005. Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті. In: *Українознавство* 2005/4: 82–86.

Bubniak Marija (Бубняк М. А.) 2009. Шляхи подолання труднощів при вивченні української мови в школах з угорською мовою навчання. In: Герцог Ю. В. ред., 2009. *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи. Матеріали міжнародного науково-методичного семінару*. Ужгород: ЗІППО, «Ліра». 266–272.

Csernicskó István 1998a. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Csernicskó István 1998b. Az ukrán nyelv Kárpátalján. In: *Regio* 9/1: 5–48.

Csernicskó István 2004. Egy megoldatlan probléma: az államnyelv oktatása a kárpátaljai magyar tannyelvű iskolákban. In: Huszti Ilona szerk., 2004. *Idegennyelv-oktatás kisebbségi környezetben.* Ungvár: PoliPrint. 113–122.

Csernicskó István szerk., 2010. *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest – Beregszász: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság – Hodinka Antal Intézet.

Danysh, G. P. – Chuchka, P. P. – Hertsog, J. V. (Даниш Г. П. – Чучка П. П. – Герцог Ю. В.) 2005. *Українська мова: Програма для 5–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання.* Чернівці: Букрек.

Fábián Márt – Huszti Ilona – Lizák Katalin 2005. Az angol nyelv oktatásának helyzete Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban. In: *Közoktatás* 12/1: 4–8.

Fernandez de Morgado, Nelly 2009. Extensive reading: Students' performance and perception. In: *The Reading Matrix* 9/1: 31–41.

Fruttus Hajnalka – Bede Zoltán 2003. *Játékos nyelvtanítás: 102 szórakoztató feladat a nyelvórán.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Huszti Ilona – Fábián Márta – Bárányné Komári Erzsébet 2009. Differences between the processes and outcomes in third graders' learning English and Ukrainian in Hungarian schools of Beregszász. In: Nikolov Marianne szerk., 2009. *Early learning of modern foreign languages: Processes and outcomes.* Bristol: Multilingual Matters. 166–180

Huszti Ilona 2004. Az idegennyelv-oktatás helyzete a mai Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban. In: Huszti Ilona szerk., 2004. *Idegennyelv-oktatás kisebbségi környezetben.* Ungvár: PoliPrint. 4–6.

Huszti Ilona 2009. Beregszászi magyar tannyelvű iskolába járó ötödikesek identitástudata és a nyelvtanulás közötti összefüggések. In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.* Ungvár: PoliPrint. 54–63.

Ivasiuk, O. M., Huivaniuk, N. V. – Buzyns'ka, V. J. – Rudenko, N. I. (Івасюк О. М. – Гуйванюк Н. В. – Бузинська В. Є. – Руденко Н. І.) 2005. *Українська література: Програма для 5–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин* Чернівці: Букрек.

Ivasiuk, Oksana – Huivaniuk, Nina – Buzyns'ka, Valentina (Івасюк О. – Гуйванюк Н. – Бузинська В.) 2005. *Українська література. Підручник для 5 класу для загальноствітніх навчальних закладів з навчанням угорською мовою.* Львів: Світ.

Karpiuk, Oksana (Карп'юк, О.Д.) 2005. *Англійська Мова: Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів.* Київ: Навчальна книга.

Koljádzsin Natália (Коляджин Н.) 2003. Про специфіку організації навчання української мови в угорськомовних школах. In: *Acta Beregsasiensis* 2003/3: 76–81.

Mel'nyk Svitlana – Csernicskó István (Мельник Світлана, Черничко Степан) 2010. *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації.* Ужгород: Поліпрінт.

Milován Andrea 2002. Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban. In: *Kisebbségkutatás* 2002/4: 984–989.

Movchan, R. V. – Levchyk, N. V. – Kaminchuk, O. A. – Bondar, M. P. – Polishchuk, O. B. – Sulyma, M. M. – Shabel'nykova, L. P. – Sadivs'ka, V. M. (Мовчан Р. В. – Левчик Н. В. – Камінчук О. А. – Бондар М. П. – Поліщук О. Б. – Сулима М. М. – Шабельникова Л. П. – Садівська В. М.) 2005. *Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи* / Керівник проекту М. Г. Жулинський. За загальною редакцією Р. В. Мовчан. Київ, Ірпінь: Перун

Nikolov Marianne 1999. 'Why do you learn English?' 'Because the teacher is short.' A study of Hungarian children's foreign language learning motivation. In: *Language Teaching Research* 1999/3: 33–56.

Rozumik, Tamara – Laver, Kateryna – Penzova, Olha – Pynzenyk, Mahdalyna – Chudak, Liudmyla (Розумик Т. М. – Лавер К. М. – Пензова О. М. – Пинзеник М. М. – Чудак Л. М.) 2005. *Українська мова. Підручник для 5 класу шкіл України з угорською мовою навчання.* Львів: Світ

Shelehova, G. T. – Tykhosha, V. I. – Korol'chuk, A. M. – Novosiolova, V. I. – Ostaf, J. I. (Шелехова, Г. Т. – Тихоша В. І. – Корольчук А. М. – Новосьолова В. І. – Остаф Я. І.) 2005. *Українська (рідна) мова. Програма для 5–12 класів.* За редакцією Л. В. Скуратівського. Київ; Ірпінь: Перун

Skab, Marija – Skab, Marion – Fabian, Myroslava (Скаб М. В., Скаб М. С., Фабіан М. П.) 1999. *Українська мова. Підручник для 5 класу для загальноствітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання.* Львів: Світ

NYELVI IDEOLÓGIA, NYELVI MÍTOSZ

EGY NYELV(HASZNÁLAT)I MÍTOSZRÓL (?) A TÉNYEK TÜKRÉBEN[1]

P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT – IGLAI EDIT

Über einen Sprach(gebrauchs)Mythos(?) im Lichte der Tatsachen

In unserem Aufsatz suchen wir Antworten um zu rechtfertigen oder zu verwerfen den folgenden Sprachmythos: Dialekte werden nur von ungebildeten, einfachen Leute gesprochen. Zur Antwortgabe wurde ein in dem „Forschungsprojekt OTKA K 76239" digitalisierte Korpus genutzt, das aus Dreiländerecke (Ungarn – Rumänien – Ukraine) stammt. Das Korpus enthält die Daten von allen Informanten mit hoher Bildung. Die Untersuchung der morphologischen und lexikalischen Erscheinungen zeigt, dass von Informanten mit hoher Bildung meistens die Standard-Version der Sprache gesprochen ist, aber bestimmte Sprachvarianten gehören zur Sprachnorm von Studierten. Der Aufsatz auch zeigt, dass die Verhältnisse unter den verschiedenen Sprachvarianten, Sprachvarietäten und unabhängigen Varianten darf nur umsichtig, mit Berücksichtigung einer Reihe von außersprachlichen Faktoren analysiert werden. Die werthaltenden und die identitätsausdrückenden Funktionen der Dialekten sind für Informanten mit hoher Bildung sehr wichtig.

1. Bevezetés

A nyelvi mítoszok, azaz a nyelvhasználatra, nyelvhasználati szabályokra, nyelvekre, nyelvváltozatok megítélésére vonatkozó széles körben elterjedt laikus, a nyelvközösség vagy a beszélőközösségek kultúrájába beágyazódott hiedelmek (vö. pl. Bauer, Laurie–Trudgill 1998; Domonkosi 2007: 141–3; Lanstyák 2007a: 156–7, 2007b: 174–5), a tudományosan, empirikus adatokkal alá nem támasztott nézetek között fellelhetők a nyelvváltozatok használatához, társadalmi disztribúciójához kapcsolódó vélekedések is. Pl. „Az irodalmi nyelv és a köznyelv, azaz a standard nyelvváltozat a « helyes » nyelv, a nyelvjárások a standardnak az iskolázatlan, egyszerű emberek ajkán keletkezett romlott és hibás változatai" (Lanstyák 2007b: 178).

Ezek az egyetemes, a nyelv és az azt beszélő közösség viszonyára (Lanstyák 2007a: 161) utaló nyelvi reflexiók, a nyelv külső változatosságára, a nyelvi rétegzettségre vonatkozó vélemények nem mai keletűek, de a nyelvi attitűdvizsgálatok bizonyítják, hogy még napjainkban is tartják magukat (l. pl. Domonkosi 2007: 143–9; Lakatos 2007: 158–60). Kialakulásuk, elterjedtségük hátterében egyrészt a standardizmus mint nyelvi és a homogenizmus mint nyelvi töltetű politikai ideológiák állnak (vö. Lanstyák 2009: 84), másrészt az a tény, hogy „A nyelvi változatosságnak ez az aspektusa olyannyira feltűnő, hogy a hétköznapi beszélők is észlelik, nap mint nap szembesülnek vele. Nem csoda hát, hogy véleményük is van róla" (Lanstyák 2007b: 178).

A nyelvi mítoszok – melyeknek terjesztésében és fenntartásában köznapi emberek, tanárok és tudósok is részt vesznek – befolyásolják a hétköznapi beszélők nyelvi viselkedését, attitűdjét, „ennélfogva nyelvi változások megindulásához vagy megerősödéséhez is hozzájárulhatnak" (Lanstyák 2007a: 156).

A nyelvjárásokról, illetve a dialektusok társadalmi disztribúciójáról, továbbá kommunikációs hatóköréről a dialektológia azt vallja, hogy az a nyelvváltozat, melyet „..általában a falvakban felnőtt és ott lakó, a hozzá legalábbis semlegesen viszonyuló emberek elsődleges nyelvváltozatukként, spontán módon használnak a számukra természetes, mindennapos, informális-familiáris beszédhelyzetekben, s elsősorban az egymás közötti kommunikációban" (Kiss Jenő szerk., 2001: 36). Használói körükbe

[1] Készült az OTKA K 76239 számú pályázat keretében.

elsősorban az alsó társadalmi rétegek tartoznak, területi elterjedtségük kötött, kommunikációs hatókörük csekély (vö. Kiss szerk., 2001: 42–43).

A közvélekedés a nyelvjárások társadalmi helyzetéről, eloszlásáról nemzetközi viszonylatban is az, hogy mivel a dialektus szubstandard, alacsony státusú, gyakran rusztikus formája a nyelvnek, a parasztsághoz, a munkásosztályhoz vagy más alacsony presztízsű réteghez kapcsolható (vö. Chambers–Trudgill 2002: 3). A hagyományos dialektológiai vizsgálatok (l. nagyatlasz, de az újatlaszban is) a magasabb iskolai végzettségűeket nem is vonták be az adatközlők sorába.

A nyelvváltozatok és a nyelvi változók szociolingvisztikai vagy szociodialektológiai vizsgálatainak az utóbbi évtizedben közzétett eredményei árnyalják – iskolázottság szempontjából is – a nyelvváltozatok területi és társadalmi megoszlásáról kialakult tudományos képet (vö. pl. elsősorban a Kontra szerk., 2003; lásd még Kiss Jenő: szerk., 2001; Guttmann–Molnár szerk., 2007; Szabó szerk., 1990; P. Lakatos–T. Károlyi szerk., 2004. stb.). Tanulmányok igazolják, hogy faluhelyen is vannak köznyelvi beszélők, és a kis- és mezővárosokban is élnek nyelvjárási beszélők (Kiss szerk., 2001: 185), az értelmiségiek is használják a dialektális variánsokat (Molnár 1992: 52–6; Kožik 2004: 51–2). S az is köztudott, hogy az emberek a nyelvet a nyelvi kompetencia, a kommunikációs kompetencia, ill. a nyelvről való általános tudásuk, azaz a nyelvi mentalitásuk alapján működtetik. „Közléstudásunk és nyelvi mentalitásunk a társadalomba való belenövésünk során s a mindenkori, illetőleg mindig változó környezet hatására alakul ki, s életünk végéig módosul … változik a beszélőközösségben elfoglalt nyelvi pozíciónk is. Mindezek következménye nyelvhasználatunk bizonyos mértékű módosulása is" (Kiss 2008: 263).

A nyelvváltozatok társadalmi megoszlásáról kialakult vélekedések árnyalása, pontosítása céljából célszerű tehát tüzetesebben megvizsgálni a falusi értelmiség nyelvhasználatát, azt, hogy milyen arányban használja ez a réteg a nyelvjárást (l. pl. Kožik 2004: 51; Lakatos 2007: 158) vagy a különböző dialektális variánsokat, mivel tudjuk, hogy a magyar vidéki társadalomban az utóbbi fél évszázadban igen nagyarányú volt a társadalmi mobilitás. „A legnagyobb a munkás- és parasztcsaládok gyermekeinek az aránya az általános és középiskolai tanárok között, valamint az agrárértelmiségben, legkisebb az írók, művészek, társadalomtudósok, valamint jogászok és orvosok rétegeiben" (Andorka 1997: 250).

2. Kérdésfeltevés, kutatási háttér

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a magas iskolai végzettségű adatközlők megőrizték-e, avagy megőriztek-e bizonyos jellemzőket az elsődleges, minden bizonynyal nyelvjárásias változatukból. Milyen külső (pl. a helyes-helytelen nyelvhasználatról szóló népi vélekedések (vö. Domonkosi 2007: 141–6), presztízs- és pragmatikai szempontok stb.) vagy szubjektív tényezők irányítják a nyelvváltozat/nyelvi variáns választásban a magas státusú adatközlőket? S a végső kérdés természetesen az, hogy igaz-e az a vélekedés, hogy a nyelvjárások hordozói, továbbéltetői csak az alacsony státusú beszélők lehetnek.

Eddigi kutatásaink során a hármas határ (magyar, ukrán, román) két-két oldalán a trianoni országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepét vizsgáltuk. 18 magyar lakta településről közel 400 adatközlőtől megközelítőleg 140 ezer aktív, indirekt kérdőíves módszerrel gyűjtött morfológiai és lexikai adat és több mint 300 órányi magnetofonos szövegfelvétel áll rendelkezésünkre (vö. P. Lakatos szerk. 2002). A 2009-ben indult OTKA K 76239 számú pályázat keretében lehetőségünk nyílik a kérdőíves anyag informatizálására, és majd a tervezett és több munkánkban már előlegezett többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok elkészítésére. (A meglévő nyelvi korpusz informatizálásának buktatóiról, az azt megelőző előkészítési szakaszban felmerült problémákról vö. pl. P. Lakatos – T. Károlyi – Iglai 2010: 139–47.)

Jelen tanulmányunkban a bevezetőben ismertetett nyelvi mítosz helytállóságát vagy éppen „lerombolását" objektív adatokkal kívánjuk igazolni, egyúttal első összegzését adva azoknak a részeredményeknek, amelyekig a hármas határ mentén gyűjtött anyag informatizálása során eljutottunk. Tanulmányunk alapját az eddig részlegesen létrehozott/feldolgozott informatizált adatbázis adja: határon innen és túl 7–7, tehát összesen 14 település (Barabás, Beregsurány, Bátorliget, Lónya, Rozsály, Tarpa, Tiszabecs; Badaló, Beregsom, Beregszász, Bótrágy, Börvely, Mezőkaszony, Tiszaújlak) kor, nem és iskolai végzettség szerint rétegzett adatközlői közül a fenti mítosz igazolásához vagy elvetéséhez célkitűzésünknek megfelelően csak a felsőfokú végzettségűek adatait használtuk fel. Mivel alapvetően falvakban, kisebb településeken gyűjtöttünk, az egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytató adatközlők száma lényegesen kevesebb az alacsony és a középfokú végzettséggel rendelkező adatközlőkénél. A morfológiai vizsgálat során 38, a szókincsbelinél 40 felsőfokú (egyetem vagy főiskola) iskolai végzettségű, főként pedagógus és agrárértelmiségi adatközlő összesen közel ötezer elemszámú nyelvi korpuszát vettük számba. (Az adatközlők kiválasztásáról illetve az anyaggyűjtés módszeréről lásd részletesen P. Lakatos Ilona szerk., 2002.)

A vizsgált mítosz ellenőrzése szempontjából lényeges módszertani kikötés volt, hogy kizárólag azokat a címszavakat vontuk be értékelésünkbe, amelyeknél a köznyelv: nyelvjárási oppozíció világosan megállapítható. Külön pontban tárgyaljuk a morfológiai és lexikológiai eredményeket. Ezen oppozíciót vizsgálva ugyanis a legmagasabb iskolai végzettségű adatközlők választásai még inkább megmutathatják, hogy melyek azok a jelenségek/lexémák, amelyek még a diplomások nyelvhasználatában is inkább dialektális változataikban élnek a fenti nyelvi mítosz ellenére, sőt feltételezhetően – éppen a végzettség miatt – annak ismeretében. Így a mikroelemzés adatai segíthetik a vizsgált terület nyelvi állapotának bemutatását, hozzájárulhatnak a nyelvi mozgás érzékeltetéséhez. [vö.: „A nyelvi mítoszok – akárcsak az egyéb mítoszok – befolyásolják a hétköznapi beszélők viselkedését (mindenekelőtt, de nem kizárólagosan nyelvi viselkedésüket), ennélfogva nyelvi változások megindulásához vagy megerősödéséhez is hozzájárulhatnak" Lanstyák 2007a: 156.]

3. A morfológiai jelenségek értékelése

A morfológiai jelenségeket 16 változóval, 70 morfémaszerkezetben, 38 adatközlő adataival értékeljük. A feldolgozott jelenségek: latívuszi *-nál/-nél* (pl. *Erzsiéknél megyek*); E/2. személyű általános ragozású *-l* (pl. *adol*); E/3. határozott ragozású *-i* (pl. *tudi*); E/3. *-l* (pl. *föl*); E/3. általános ragozású *-n* (pl. *megyen*); köznyelvi ikes – nyelvjárási iktelen változatok (pl. *összegyűl*); a funkciótúlbiztosítás jelenségei (vö. P. Lakatos–T. Károlyi 2002: 191–198); a tőbelseji időtartamot váltakoztató névszótövek realizációi (pl. *tehen*, *tehenen*). (A morfológiai jelenségekhez kapcsolódó korábbi eredményeinkről l. P. Lakatos szerk., 2002: 43; 81–104.)

A felsőfokú végzettségű adatközlők korpuszának számítógéppel feldolgozott eredményeit a standard (S), dialektális (D) és a kérdőív hívómondataira együtt megadott, ún. „kettős adatok" (dialektális és standard együtt = DS) szerinti bontásban az alábbi táblázat tartalmazza.

1. táblázat

N = 2144		
S	**D**	**DS**
1897	203	44
88,47%	9,46%	2,05%

Az összesített adatok a standard formák túlsúlyáról vallanak (88,5%), nem értékelhető arányú a DS-adatok száma. (A későbbi teljes korpuszt felölelő értékelésnél a más független változókkal jellemezhető adatközlőkkel való összevetéskor minden valószínűség szerint ez az arány lényeges különbséget fog mutatni.)

A hármas határ mentén végzett szociodialektológiai vizsgálatok egyik fontos célkitűzése a mesterséges országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepének vizsgálata. Korábbi összesítő eredményeink (vö. P. Lakatos szerk., 2002) az országhatár egyértelmű nyelvi elkülönítő szerepéről tanúskodtak, a fenti adatok alapján azonban látható, hogy a legmagasabb iskolai végzettségűek tekintetében a határ nem tekinthető a nyelvhasználatot eltérő módon befolyásoló tényezőnek; a végzettséggel minden bizonnyal összefüggő nyelvi/nyelvhasználati kultúra meg is szünteti azt. Fontosnak tartjuk ugyanakkor annak kiemelését, hogy egy-két változó esetében, ha nagyon kicsi arányban is, mégis megfigyelhető, hogy a dialektális változat jobban köthető a határokon túli diplomás adatközlőkhöz [*nőll, főll; megyen; elfogyik;* a funkciótúlbiztosítás különböző típusú jelenségei (*aztat, tikteket, mostan*)], ill. csak az ő korpuszukban jelenik meg az E/3. sz. határozott ragozású *-i*: *kapi*].

Itt kapcsolódhatunk ahhoz a fontos kérdéshez, hogy mely morfológiai jelenségtípusok azok, amelyeknél viszonylagosan magasabb a dialektális variánsok vagy a kettős adatok száma. Ennek vizsgálatát azért tartjuk fontosnak, mert feltételezhető, hogy a legmagasabb iskolai végzettségűek nyelvhasználatában is élő dialektális változatok (számos szocio- és pszicholingvisztikai ok miatt) még egyértelműbben jelzik az adott beszélőközösség nyelvhasználati/nyelvjárási normájának jelenségeit.

Ezek a jelenségek:

- az E/3. sz. *-l*: *nőll*-típus,
- a nyelvjárási iktelen alakok: *összegyűl, jelen* (*meg*),
- a nyelvjárási ikesek: *elveszik, elveszlik*,
- az *itthol – otthol* határozószók,
- a *vereben*-típus (a *veréb*-típus határozóragos alakjai szemben a nominatívusszal).

Csak DS adataink vannak a *hisz* ige E/3. személyű általános ragozású *hiszen* változatára, az *Erzsiéknél* (hová?), a *tudol,* a *szeker* variánsokra, és főleg DS-ként adatolható a *mensz*.

Az adatközlők nem arányos megoszlása miatt a morfológiai jelenségek összesítésekor a nemek és az életkor szerinti megoszlás nem értékelhető érdemi módon, az azonban igazolható, hogy a nem és az életkor független változója a diplomások esetében nem játszik lényeges szerepet, alárendelődik az iskolázottsághoz köthető variabilitásnak.

4. A nyelvjárási lexikológia vizsgálatának problémája; a korpusz lexikológiai jelenségeinek értékelése

A hármas határ mentén végzett kutatásainkban kezdettől fogva természetszerűen – az országhatár elkülönítő szerepével és a változásvizsgálattal együtt – a nyelvi variabilitással is foglalkozunk. Tényként kezelhetjük azt, hogy a morfológiai és a lexikológiai variabilitásnak más-más okai lehetnek, ennek megfelelően a morfológiai és a lexikológiai variancia feltárása sem történhet azonos módszerekkel. Minden bizonnyal az indukáló tényező különbözőségével is összefügg az, hogy az általunk elemzett korpusz is jelentős különbségeket mutat a vizsgált szempontok tekintetében is. Nem véletlen az sem, hogy a szakirodalomban gyakran találkozunk a lexikológiai vizsgálatok problémáira utaló megjegyzésekkel (vö. pl. Bokor 1995: 8), illetve különféle megközelítések lehetőségével (vö. pl. Murádin 1980; Imre Samu 1987; Cs. Nagy 2003).

Saját hármas határ menti korpuszunk informatizálás során is szembesültünk azzal, hogy a szókincsadatok a vártnál is nagyobb variabilitást mutatnak, és nyilvánvalóvá vált

az is, hogy a dialektológia változásvizsgálatban alkalmazott módszere itt nem lehet maradéktalanul célravezető, hiszen a lexémák sokfélesége alapvetően nem csak a standard–dialektális szembenállásból, hanem feltehetően sokkal inkább pl. a valóság megismerésének különbözőségéből, az eltérő látásmódból, az elsődleges társadalmi és nyelvi szocializáció különbözőségeiből eredhet. Ezek a kérdések részben már a nyelvjárások lexikai variabilitásának kognitív szempontú vizsgálatát vetik fel (Gitte Kristiansen–René Dirven ed., 2008; Tolcsvai 2004).

Mindezek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az informatizálás során (is) a morfológiai és a lexikológiai jelenségek külön kialakítható szempontok szerint értelmezhetők és elemezhetők.

Mostani összegzésünkben mindezen szempontokat nem tudjuk figyelembe venni, ezek vizsgálata már kijelölten későbbi feladataink közé tartozik. Szókincskérdőívünkből így most csak azon lexémák változatait dolgoztuk föl, amelyek a vizsgált területen standard: dialektális szembenállást mutatnak, a variabilitás elsősorban (de természetesen nemcsak kizárólag) ezen a síkon jelentkezik.

Az elemzett korpuszban a szókincs vizsgálata 40 diplomás adatközlő által megadott 1869 lexéma alapján történt.

2. táblázat

S	D	DS
1024	556	289
54,78%	29,74%	15,46%

A morfológiai eredményekkel összevetve látható a standard kisebb és a DS-adatok viszonylag lényegesen magasabb aránya.

A fenti oppozíció alapján vizsgálható 50 lexéma egyértelműen három jól elkülöníthető csoportra bontható:

a. Azok, amelyek standard változatokban (70%-nál magasabb arányban) élnek a diplomás adatközlők nyelvhasználatában;

b. azok, amelyek dialektális változatokban (70%-nál nagyobb arányban);

c. azok, amelyek esetében megközelítőleg azonos a standard és a dialektális változatok aránya.

E három csoport kialakításához nem vettük figyelembe a DS (vagyis az együttesen megadott dialektális és standard adatok számát), de az alábbiakban kitérünk ezek elemzésére is, hiszen látni fogjuk, hogyan érzékeltetik a pillanatnyi állapot rögzítése mellett a nyelvi mozgás lehetőségét.

a. Standard változatukban élnek a diplomások nyelvhasználatában (70% felett, 15 lexéma): *búza (élet); sündisznó (sünkutya, szúróskutya); denevér (bőregér, szárnyas–egér); ebihal (pochal), napraforgó (forgó), függöny (firhang), befőtt (befőszt), derelye (barátfüle), reggeli (früstök), méh (dongó), tojássárgája (széke, szike), sótlan (sajtalan), mosolyog (bazsalyog), púpos (duccos), ablaküveg (ablakkarika).*

A dialektális változatot csak DS adatban kaptuk meg: *búza* (*élet*), *sündisznó* (*sünkutya, szúróskutya*), *denevér* (*bőregér, szárnyasegér*), *mosolyog* (*bazsalyog*). A fenti lexémák esetében a standardizáció folyamatának erősségét mutatja az is, hogy a később bemutatandó csoportok lexémáival összevetve ebben a csoportban nagyon kevés a DS adatok száma. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a morfológiai jelenségek értékelésekor láttuk, ha az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a fenti csoportba tartozó lexémák esetében az országhatár nem eredményez lényeges különbséget (mindössze a *befőtt* dialektális *befőszt* változata az, amelyet csak határon túlról kaptunk).

Bizonyos életkori elkülönülés ugyanakkor kibontakozik a határ mindkét oldalán: a fiatal értelmiségiek már kettős adatokban sem adják meg az alábbi dialektális variánsokat: *élet* (*búza*), *sünkutya, szúróskutya* (*sündisznó*); *firhang* (*függöny*), *barátfüle* (*derelye*), *dongó* (*méh*), *széke, szike* (*tojássárgája*); *duccos* (*púpos*). Ezek a lexémák azok, amelyek a vizsgált korpusz alapján a fiatal értelmiségiek szempontjából már nyelvjárási archaizmusnak tekinthetők.

Az alábbi csoportnál valamivel kisebb mértékben (70% alatt), de még mindig a köznyelvi változat erőteljesebb jelenlétét figyelhetjük meg az alábbi lexémák esetében (7 lexéma): *palánta* (*palánt*), *huzat* (*haj, ciha*); *padlás* (*pad*), *mellény* (*lajbi*), *pufók* (*pufli*), *pupilla* (*szembogár, szeme világa*), *kendermagos* (*iromba*). Az előbbi csoporttal összevetve lényeges különbséget jelent az, hogy a kapott standard variánsok száma kevesebb ugyan, mint ott volt összegezhető, valamivel több viszont a DS adatok száma. A fiatal diplomások ugyanakkor már a kettős adatokban sem adják meg a *haj/ciha*, *lajbi*, *pufli*, *szembogár/szeme világa* és az *iromba* tájszavakat.

b. A második nagy csoportba azok a lexémák kerültek (10 lexéma), amelyek a dialektális–standard variánsai közül a diplomások nyelvhasználatában is a dialektális változatok élnek (70% feletti az D aránya): *köszméte, büszke, pöszméte* (*egres*); *paszuly* (*bab*), *tengeri, málé* (*kukorica*), *tok, angin* (*párnahuzat*); *spór, sparhelt* (*tűzhely*); *púp* (*köldök*), *bélpoklos* (*falánk*), *selyp, tota* (*selypes*), *bandzsa, kancsi stb.* (*kancsal*), *pucér* (*meztelen*).

A nyelvjárási változattal együtt gyakran megadják adatközlőink a köznyelvi variánst is: különösen a *köszméte, paszuly, tengeri, púp, pucér* szerepel gyakran DS adatban. Ezen csoportban az életkornak és az országhatárnak azonban nincs különbséget hozó szerepe.

Kisebb mértékben ugyan, de még mindig a dialektális változatok fordulnak elő gyakrabban az alábbi lexémák esetében: *kötő/surc* (kötény), *csonár, csilán* stb. (csalán); *sikanyózik, sikárkózik* stb. (csúszkál).

A *csalán* köznyelvi lexéma dialektális változatai azonban a fiatal értelmiségiek nyelvhasználatát már sokkal kevésbé jellemzik, mint az idősebb diplomásokét.

c. A változásvizsgálat szempontjából a legérdekesebb a harmadik csoport, amelybe azok a lexémák kerültek, amelyek a legmagasabb iskolai végzettségűek nyelvhasználatát vizsgálva is leginkább tükrözik az átmenetiség állapotát: a DS adatokat nem számítva is közel azonos arányban kaptuk meg a köznyelvi és a nyelvjárási változatokat. Az átmeneti állapotot tovább erősíti, hogy minden e csoportba sorolható lexémát jellemez még továbbá a DS adatok kimagasló száma (különösen figyelemre méltó ez a korábbi két csoport lényegesen alacsonyabb számú DS adataival összevetve) (12 lexéma):

sonka/sódar (+ DS: 27,27%); *nudli/pucuka, angyalbögyörő* stb. (+ DS: 22%); *sárgarépa/murok, murkó* stb. (+ DS: 28,18%); *hüvely/cső, héj* (+ DS: 8,57%); *csipkebogyó/hecsepecs, hecse, seggvakarcs* stb. (+ DS: 23,06%); *ablakpárkány/tőc* (+ DS: 20,5%); *szövőszék/esztováta* (+ DS: 10,53%); *szemüveg/pápaszem, ókuláré* (+ DS: 28,19%); *felhő/felleg* (+ DS: 12,32%); *pénztárca/bugyelláris, buksza* (+ DS: 40,54%); *boríték/koperta* (+ DS: 33,33%); *pióca/nadály* (+ DS: 25,64%).

A másik két csoportba sorolható lexémák esetében azt láthattuk, hogy a változatok megjelenése nem függött az országhatártól. E harmadik csoportban azonban egyértelmű az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepe: a dialektális, de még inkább a DS adatok egyértelműen (valamennyi fentebb felsorolt lexéma esetében) a határon túli adatközlők nyelvhasználatában jelennek meg: mindez egyértelműen igazolja a határon túli nyelvhasználathoz eddig is nyelvi tényként kapcsolt fáziskésés jelenségét, ill. az átmeneti állapot nagyobb fokát. Emellett azonban tükrözhet olyan jellemzőket, amelyek szorosan összekapcsolódhatnak az iskolai végzettséggel mint független változóval: így

érzékelhetjük a nyelvhasználatot jellemző dialektális változatok megadása mellett például a magasabb presztízsértékű variánsok ismeretéről való tájékoztatás igényét, a szintén magasabb iskolai végzettségű adatgyűjtőkhöz való nyelvi alkalmazkodást, esetleg a saját beszélőközösség nyelvi valósága tükröztetésének szándékát. Mindezek értékelése, ill. az egyéb független változókkal jellemezhető adatközlőkkel való összehasonlítás majd csak a teljes korpusz ismeretében, attitűdvizsgálattal kiegészítve és számos egyéb tényezőt figyelembe véve válhat egyértelműbbé.

5. Összegzés

Összegzésként Kontra Miklóst idézhetjük: „a legmagasabb iskolai végzettség föltehetően csökkenti a standard nyelvhasználattól való eltéréseket, de bizonyosan nem szünteti meg őket. Vannak olyan nyelvi változók, amelyek nem sztenderd változatait az egyre magasabb iskolai végzettség sem tudja kiiktatni a használatból" (Kontra szerk. 2003: 177). Ezt a megállapítást informatizált nyelvi korpuszunk objektív adatai alapján is nyelvi tényként kezelhetjük, ugyanakkor a bemutatott összefüggések miatt rendkívül fontosnak kell tartanunk a különböző nyelvi változók, változatok és a független változók kapcsolatának árnyalt bemutatását. Mindenképpen számolnunk kell a már korábban is említett attitűdvizsgálatok (pl. Kožik 2004, Lakatos 2007) és saját eredményeink ellentétes irányú tanulságaival is: azzal, hogy a diplomások eleget akarnak tenni annak az általános elvárásnak, hogy „helyesen", „szépen" beszélnek, s ez a standard változatok preferálását hozza magával (Domonkosi 2007: 148); ugyanakkor azzal, hogy a legmagasabb iskolai végzettségűek számára a nyelvjárás érték, megőrzését fontosnak tartják (vö. Lakatos 2007: 160–1).

Irodalom

Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.

Bauer, Laurie – Trudgill, Peter ed., 1998. *Language Myths*. New York: Penguin Books.

Bokor József 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterülten*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Chambers, J. K. – Trudgill, Peter 2002. *Dialectology*. Second ed. Cambridge: Cambridge University Press.

Cs. Nagy Lajos 2003. *Lexikológiai vizsgálatok a Medvesalján*. Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó.

Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 141–153.

Gitte Kristiansen – René Dirven ed., 2008. *Cognitive sociolinguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Guttmann Miklós, Molnár Zoltán szerk., 2007. *A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII.* V. Dialektológia Szimpozion. Szombathely.

Imre Samu 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiss Jenő 2008. Nyelvi változás – kutatói dilemmák. In: *Magyar Nyelv* 2008: 263–85.

Kiss Jenő szerk., 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Kontra Miklós szerk., 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.

Kožik Diána 2004. Nyelvjárási attitűdök a szenci és környékbeli pedagógusok körében. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk., 2004. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest: Tinta Kiadó. 50–58.

Lakatos Katalin 2007. A kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárási attitűdjéről. In: Guttman Miklós – Molnár Zoltán szerk., V. *Dialektológiai Szimpozion*. 2007. Szombathely. 156–163.

Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához. 71. Budapest: Tinta Kiadó. 154–173.

Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához. 71. Budapest: Tinta Kiadó. 174–212.

Lanstyák István 2009. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés. Jazyková kultúra, jazykové plánovanie, jazykový manažment*. Pozsony –Bratislava: Stimul.

Molnár Zoltán Miklós 1992. Szociolingvisztikai sajátosságok egy Lendva-vidéki élőnyelvi anyagban. In: Szabó Géza szerk., 1992. *Magyar dialektológia. Stilisztika.* Szombathely: A BDTKF Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. 45–57.

Murádin László 1980. Nyelvföldrajzi adatok a magyar parasztság rétgazdálkodásának szókincséhez. In: *Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények* XXIV. évf. 1. szám.

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit – Iglai Edit 2010. A hármas határ mentén gyűjtött korpuszok feldolgozási lehetőségeiről. In: Hári Gyula szerk., 2010. *„Végetlen a tér, mely munkára hív" Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára*. Veszprém: Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 139–146.

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2002. Funkciótúlbiztosítás a beszélt nyelvben nyelvjárási szövegek alapján. In: *Magyar Nyelv* 2002: 191–98.

P. Lakatos Ilona szerk., 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó.

Szabó Géza szerk., 1990. *II. Dialektológiai Szimpozion*. VEAB Veszprém.

Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata). In: Büky László szerk., 2004. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. VI. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 143–160.

Végh József 1978. Csűry Bálint öröksége. In: *Magyar Nyelv* 1978: 425–34.

NYELVI MÍTOSZOK A TANÁCSADÓI GYAKORLATBAN

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

Language Myths in the Practice of Consultancy

Correlating language and value, the lecture surveys the reasons, types and linguistic approaches of the development and transmission of speakers' prejudices related to language use. Then it examines certain myths present in speakers' opinions in today's practice; the examination is based on the analysis of questions that the linguistic consultancy service of MTA Research Institue for Linguistics receives. I highlight questions and answers of two topics: (1) Recent changes of language; at the same time the judgement of standard and the relation to changes of language. (2) Current judgement of geographical and vernacular language variations on the basis of relating questions.

1. Bevezetés. A 15. élőnyelvi konferencián (Párkány, 2008)

Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben címen nyelv és érték egymásra vonatkoztatásában tekintettem át a nyelvhasználattal kapcsolatos beszélői értékítéletek, attitűdök, ismeretek, sztereotípiák, mítoszok, babonák kialakulásának és hagyományozódásának okait, típusait; egyes terminológiai problémáit (Heltainé Nagy 2009). Mindennek szerves folytatásaként – az elméleti kérdések továbbgondolásával egyidejűleg – a mai nyelvi gyakorlatban élő vélekedésekből, attitűdökből kívánok konkrét példákat is bemutatni – az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvi tanácsadó szolgálatában megjelenő kérdések feldolgozása alapján. Az előzmények rövid összefoglalása után két témakört emelek ki a vélekedésekből: a sztenderdhez és a nyelvjárásiassághoz való viszonyt. A kettő lényegében egy, ezért úgy is fogalmazhatok, hogy a normativitással összefüggésben területi, regionális nyelvváltozatokat érintő nyelvhasználati, nyelvhelyességi és stilisztikai jellegű kérdésekkel foglalkozom, rámutatva a belső kettősnyelvűséggel kapcsolatosan még mindig élő és ható mítoszokra.

A nyelvi tanácsadásban folyamatosan szembesülök a kérdésekben megfogalmazódó és a kérdéseket kísérő beszélői értékítéletekkel. A kérdések összességükben – mindkét területre vonatkozóan – meglehetősen erőteljes nyelvtudatos nyelvhasználói magatartást mutatnak, jól jelzik az értéktulajdonítások pozitív, illetve negatív összetevőit, ezen összetevők szerepét az adott egyén, közösség önértelmezésében és önértékelésében. A kérdések empirikusan mutatják számomra a nyelvi babonák, mítoszok meglétének, érvényességi körének, változásának helyzetét; lehetővé teszik a „mítosztalanítás" nyomon követését is.

A 16. élőnyelvi konferencia jó alkalmat jelentett témaköröm, anyagom összevetésére más nyelvi tanácsadó szolgálatok, nyelvi irodák tapasztalatával, különös tekintettel a Kárpát-medencei tudományos műhelyekre: a Gramma Nyelvi Iroda, a Hodinka Antal Intézet, az Imre Samu Nyelvi Intézet, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet munkatársainak tapasztalatával. A *Nyelvi ideológia, nyelvi mítosz* szekcióban a vita, a hozzászólások is ezt segítették.

2. Előzmények, kiindulópontok

2.1. A beszélői értéktulajdonítások forrásai

Az értéktulajdonítások elsődleges forrása magából a kommunikációból adódik. A nyelvhasználat viselkedés, cselekvésfajta: természetes és szükségszerű kísérőmozzanata az értékelés, a folyamatos beszélői reflektálás, értéktulajdonítás. Az értékelési folyamat lehet „ösztönös", reflektálatlan, kifejtetlen, lehet „tudatos", reflektált, kifejtett. Az értékelést mindkét típusban több tényező együttese határozza meg: a kommunikáció színtere, a beszélő szociokulturális háttere, iskolázottsága, nyelvi szokásrendszere, normái és attitűdjei, a nyelvről való tudása és hiedelmei stb.

További, szociokulturális, társadalmi tényezőkkel összefüggésben is megjelenik az értéktulajdonítás. Előbb a nyelvhasználatra nézve, majd a nyelvről való beszédben és gondolkodásban is szerepet kap, itt is reflektálttá válik. Nyelv és érték szoros összekapcsolása a magyar nyelvközösség életében is fontos értékösszetevő (Tolcsvai Nagy 2004). A beszélői értékelés befolyásolja a nyelvhasználók egymáshoz való viszonyát, a megszólalási módot és kedvet. Minél nyilvánosabb a nyelvhasználati színtér, annál erőteljesebb az értékelés.

A nyelvhasználat természetes velejárója tehát a folyamatos beszélői reflektálás, értéktulajdonítás. A beszélői értékelés összetett folyamatának mozzanatai a nyelvi emancipáció, a nyelvi tudatosság erősödésével egyre inkább érzékelhetők a mai egy- és többnyelvű magyar beszélőközösségekben. A nyelvtudomány, különösen a szociolingvisztika és a nyelvi tervezés mind többet foglalkozik a nyelvhasználatot kísérő egyéni és közösségi magatartásformák, vélekedések vizsgálatával, leírásával, tipizálásával, hagyományozódásuk folyamatával (összefoglalásul l. Lanstyák 2007a, 2007b; Domonkosi 2007).

A téma nyelvfilozófiai és értékelméleti szempontjaira, amilyen például a vélekedések jellege, a mítoszok hagyományozódásának oka és a történetiség kérdése, az utóbbi időben a funkcionális-kognitív elméleti hátterű kérdésfelvetések és rájuk adott válaszok hívják föl a figyelmet. Arra, hogy a nyelvet az egyén és a közösség folyamatosan újraalkotja, hogy a nyelv és tágabb értelemben a kultúra hagyományozódásában szerepük van a nyelvvel kapcsolatos beszélői vélekedéseknek, a nyelvi hagyományoknak, mítoszoknak is.

A mai magyar beszélőközösség(ek) értékrendjével kapcsolatban két mozzanatra utalok még. Az egyik az, hogy a nyelvhasználattal kapcsolatos véleményalkotás mint értékösszetevő erőteljesen megjelenik a beszélői vélekedésekben. Terestyéni Tamás empirikus vizsgálata már a 80-as években végzett kutatások alapján igazolta, hogy a kifejezőkészséget, a nyelvtanilag helyes és választékos beszédkészséget, a helyesírási készséget és tudást a magyar beszélőközösség tagjai igen nagyra értékelik a társadalmi érvényesülésben (Terestyéni 1990: 32—35). A másik pedig az, hogy igen erős a normák tisztelete, főként a sztenderdé. Az ezzel összefüggő pozitív hatások mellé mindjárt hozzá kell tenni itt azt is, hogy a magyarul beszélők jelentős hányada ezt a magyar köznyelvet nem beszéli (l. pl. Kontra 2006).

2.2. A nyelvhasználat értékelése a nyelvtudományban

A nyelvhasználat értékelése több nyelvészeti területen sem kerülhető meg. Nemcsak a nyelvi tanácsadásra, a nyelvi lektorálásra gondolok, hanem például a fordítások eredményességének mérésére vagy bizonyos esetekben, például a nyelvművelő, nyelvi tanácsadó szótárak esetében a szótári minősítések kérdésére.

A nyelvtudomány területei között nálunk hagyományosan a nyelvművelés volt az, amely tudatosan alakította a beszélői értékítéleteket és ezzel a beszélők nyelvi magatartását. A magyar (pozitív) nyelvművelői hagyományt felfoghatjuk úgy (is), mint a nyelvre és a nyelvhasználatra reflektáló, tudatos értelmiségi tevékenységformát, amelynek fő célja a nyelvhasználók nyelvi és kulturális törekvéseinek szolgálata. A tudatosság fokát kis mértékben nyelvi, nagyobb mértékben társadalmi, kulturális, politikai okok szabták meg: az anyanyelvi írásbeliség kialakulása, az ehhez szükséges nyelvi egységesülés tendenciái, a hitélet igényei, a nemzeti irodalom létrejötte, a polgárosodás, a pedagógia igényei stb.

Mivel a nyelvhasználat értékelése bizonyos szempontokból szükségszerű, mert az értékelés egyrészt törvényszerű velejárója a nyelvhasználatnak, illetve mert egyes, főleg nyilvános színterekre szánt szövegproduktumok esetében erre nagy igény is van, fontos az értékelés tudatosítása, az értékelési szempontrendszerek, például a stílusminősítések, a nyelvhelyességi tanácsok minél egzaktabb kidolgozása és alkalmazása. És nagyon fontos

lenne kidolgozni az értékelési szempontok rendszerét, tisztázni hierarchiájukat (fontossági sorrendet állítani), azaz egy rendszer elemeiként látni az egyes szempontokat, és a továbbiakban az említett területeken is így alkalmazni őket. Az értékelés nem a beszélőre, hanem az adott beszédhelyzetnek megfelelően szükséges kommunikációs optimum elsajátítására irányul. Ez a cél különösen az oktatásban és a nyelvi tanácsadásban fontos.

2.3. Értéktulajdonítások és megközelítésmódjuk

Az értékeléssel kapcsolatos szakirodalmi előzmények és saját kutatásaim alapján is fontosnak tartom a következő vélekedési típusok és megközelítésmódok elkülönítését.

A nyelvhasználat folyamatában legtermészetesebb a *népi nyelvészeti* (mindennapi, naiv, laikus, ösztönös) értékelés, amely erőteljesen jelen van a mai nyelvvel kapcsolatos hétköznapi vélekedésekben. A *népi nyelvészet* szociolingvisztikai szakkifejezés, nevezhetjük *amatőr* vagy *mindennapi* nyelvészetnek is. Lényegét és az értékeléssel kapcsolatos szerepét jól összefoglalja (Preston és Robinson 2005 alapján) Domonkosi Ágnes. „A népi nyelvészet megállapítása szerint a népi szemlélet, vagyis a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetileg strukturálatlan gondolkodás a nyelvet olyan, a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzeli el, amelynek létezik egy ideális formája. Ez az ideális forma a beszélő embertől függetlenül létezik: az egyén eltérhet ugyan tőle, de a köznapi gondolkodás, a nyelvről való tudásunk tudatosult része, hibaként, esetleg nyelvjárási jelenségként, helytelen nyelvhasználatként értékeli ezeket az eltéréseket. A nyelv népi szemléletében ezzel összefüggésben igen erős a jó – rossz; helyes – helytelen dichotómiájának érvényesülése." Gyakran valamely korábbi nyelvfelfogást tükröz, például a dichotómia mindenekfölöttiségét, vagy a „szerkesztett", „tökéletesebb", „helyesebb" írott nyelv „előbbrevalóságát" a „lazább", „esetlegesebb", „pontatlanabb" beszélt nyelvhez képest (Domonkosi 2007: 142).

A második típus az erőteljesebben érzelmi, nálunk hagyományosan írói, művészi, – Margócsy István megnevezésével szólva – *kultikus* értéktulajdonítás és megközelítésmód. Lényegében és hagyományában azt a nyelvértelmezést jelenti, amely a 18. század végére alakul ki a magyar nyelvközösségben, és amely ugyan a korabeli tudományos megközelítésekből is építkezik, de a nyelvi szempontoknál jóval jelentősebbek számára az egyéb közösségi, kulturális értékösszetevők. Legerőteljesebben az, hogy az anyanyelv a nemzeti együvé tartozásnak az egyik legfőbb, majd szinte kizárólagos jele. Ez, a romantikus liberalizmusban kiteljesedő nyelvfelfogás sajátos, máig élő és ható metaforarendszert hozott létre, amely ugyancsak támaszkodik korabeli tudományos érékekre, rendszerekre is, például a reneszánszból továbbélő kertkultusz szimbolikájára, vagy az organikus nyelvszemléletre. Ismert metaforái szerint a nyelv *vallás*, *kincs, női princípium, istennő, édesanya*; gyakran *kert*, amely mint biológiai természet *tenyészik, virágzik, ép* és *tiszta; szépül* és *romlik* (részletesebben: Heltainé Nagy 2000; Margócsy 2006).

Kézenfekvő számunkra, de mégis szükséges szólni róla a harmadik típusú értékelés és megközelítésmód, ez pedig a szaktudományos, esetünkben a nyelvészeti; más megnevezésekkel akadémiai, egyetemi, tanári stb. Ez csak kis részben vonatkozik az értéktulajdonítások, a vélekedések típusára, sokkal inkább a megközelítésmódra. Egy mondatban összefoglalva: nyelvészeti, a nyelvtudomány érvényes kutatási eredményein, kézikönyvein alapuló, de sokszor paradigmatikusan különböző nyelvfelfogásokra, nyelvértelmezésekre támaszkodó, szaktudományos megközelítésmódot jelent. Mivel ennek a gondolatkörnek, vagyis a szaktudományos értékelésnek a kérdése szükségessé tenné az értékelés tárgykörének pontos kifejtését, és erre itt nincs módom, csupán utalok arra, hogy egyes nyelvészeti részterületek, például a nyelvalakítás, a nyelvtervezés vagy a nyelvmenedzselés is elképzelhetetlen bizonyos értékelési folyamatok nélkül.

Az itt jelzett háromféle megközelítés, értéktulajdonítás és értékelési mód hátterét, célját, funkcióját tekintve lényegében más. Mindegyiknek megvolt és megvan a szerepe a nyelvközösség életében. Bár kétségtelenül vannak közös terrénumaik és érintkező, egymást átfedő jellegzetességeik, tudományos megközelítésekben összemosásuk nem fogadható el.

3. A beszélői értéktulajdonítások fajtái

A beszélői értéktulajdonításokat a nyelvi *hagyomány, attitűd, sztereotípia, babona, mítosz, nyelvideológia* fogalomkörökbe tartozóan tárgyalja a szakirodalom. Egyenkénti bemutatásukra most nem térhetek ki, de érintem a *nyelvi hagyomány* és a *nyelvi attitűd* meghatározását, majd a *nyelvi babonák* és a *nyelvi mítoszok* értelmezésével foglalkozom bővebben.

3.1. Nyelvi hagyomány

A humán tudományterületeken általánosan használt terminus a *hagyomány* (Nyíri 1994). Szűkebb szakterületünkre nézve pedig: történetileg a hagyomány a nyelvvel, az anyanyelvvel kapcsolatosan az adott közösségben élő, *tudatosan ápolt szokásrendszer*, felfogás, szellemi örökség; szinkron értelemben meg a nyelvhasználatra közvetlenül vagy közvetetten hatást gyakorló *beszélői beidegződések sora* (Kiss 1999).

3.2. Nyelvi attitűd

Több komponensből összeálló komplex jelenség a hagyományokkal érintkező másik szociokulturális jelenség, a *nyelvi attitűd* is. Mint általában az attitűdöket, a nyelvhasználattal kapcsolatosakat is három összetevő alkotja: a *kognitív*, amely az egyén gondolataira, az *affektív*, amely az attitűd tárgyára irányuló érzelmekre, a *konatív*, amely a cselekvésre való készségre vonatkozik. A nyelvi attitűdök a nyelvi viselkedésben, valamint az arról folytatott metanyelvi kommunikációban nyilvánulnak meg. A beszélő nyelvi attitűdjei tükrözik a közösség normáit, különösen, ha ezek az attitűdök és az általuk befolyásolt viselkedés a közösség identitásának meghatározó tényezői, de az sem ritka, hogy a nyelvi attitűd olykor a nyelvi viselkedéssel ellentétes összefüggést mutat (Borbély 2007: 89).

3.3. Nyelvi babona, nyelvi mítosz

A hagyománynak, az attitűdnek pozitív és/vagy negatív összetevői, részei lehetnek (de nem szükségképpen azok) a *nyelvi babonák* és a *nyelvi mítoszok*. A korábbi nyelvművelő szakirodalomban részben már tárgyalt problémák újbóli fölvetése és újragondolása szempontjából három tanulmányt tartok alapvető fontosságúnak itt kiemelni. Az egyik Domonkosi Ágnes: *Nyelvi babonák és sztereotípiák* című tanulmánya (Domonkosi 2007), a másik kettő pedig Lanstyák István írása: *A nyelvi tévhitekről* (Lanstyák 2007a) és *Általános nyelvi mítoszok* (Lanstyák 2007b).

A két fogalom, a babona és a mítosz közül a *nyelvi babona* a konkrétabb fogalmi egység. A nyelvi babonák „a nyelvhasználattal kapcsolatos, a kiejtéstől a szövegalkotásig kiterjedő, közkeletű álszabályok, amelyeket feltételezhetően a magyarul beszélők többsége ismer" (Domonkosi 2007:141). Az „álszabályok" természetesen problematikus fogalom, jelen értelmezésemben azért „ál", mert nem „valódi", mert nem a nyelvhasználatból kiindulva, hanem részben önkényesen, részben pedig valamely elvonatkoztatott nyelvi norma alapján állapították meg őket. A nyelvi babona fogalmát Lőrincze Lajos és Szepesy Gyula már a nyolcvanas években terminusként is használták, foglalkoztak az efféle álszabályok, mint hogy *hát*-tal nem kezdünk mondatot; vagy *de,* vagy *viszont*; *el van utazva* stb. nyelvi közérzetet rontó hatásával (Lőrincze 1980, Szepesy 1986). Domonkosi új kutatási eredmények és internetes portálokra alapján mutatja be a ma is élő nyelvi babonákat. Következtetésével teljes mértékben egyetértek: „A babonák

érvényesülésének gátolásában nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy differenciáltabb szemléletmód érvényesítése, a nyelvváltozatok sokféleségét felmutató tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a legfontosabb szerepet" (Domonkosi 2007: 152).

A konkrét álszabályok mögött igen gyakran *nyelvi mítosz, nyelvi tévhit* húzódik meg, amely gyakorta megkövesedett korábbi tudományos ismereteket jelent. Például: az írott nyelv szerkesztettségének tekintélye az írott nyelv elsődlegességét képviseli. Lanstyák István *A nyelvi tévhitekről* című tanulmányában a nyelvi mítoszokat definiálja és rendszerezi: a mítoszok lényegében az előző korokból ránk hagyományozódott, főként a tanítók, a magyartanárok és a nyelvművelők által terjesztett nyelvi tévhitek, közkeletű hiedelmek. (Lanstyák 2007a: 161–165). Egy részük magára a nyelvre, a nyelv működésére, a nyelv alakulására vonatkozik, más részük a nyelvhasználatra, a beszélőkre, a nyelvhasználókra. A mítoszok így egyfelől általánosak, egyetemesek, másfelől specifikusak. Lanstyák István 34 általános nyelvi mítoszt mutat be, közülük 25-öt egyetemes (részben magyar) nyelvi mítosznak, 9-et pedig sajátosan magyar nyelvi mítosznak tart (Lanstyák 2007b:198).

A leggyakoribb, legismertebb magyar nyelvi, nyelvhasználati mítoszok, részben nyelvi hagyományok (Lanstyák 2007b alapján is) a következők: Az irodalmi nyelv és a köznyelv a „helyes" nyelv. / A nyelvjárások az iskolázatlan, egyszerű emberek ajkán keletkezett „romlott" és „hibás" változatok. / A nyelvjárások értékesebbek más változatoknál, mert a nyelvnek tisztább, romlatlanabb változatát őrzik. / Az írott nyelv jobb, értékesebb a beszélt nyelvnél, ezért ennek kell szolgálnia a helyes nyelvhasználat mintájául. /A nyelvnek idegen hatásoktól mentesebb változatai értékesebbek azoknál, amelyek kevertek.

A magyar nyelvvel kapcsolatban pedig az alábbi mítoszokat sorolja föl Lanstyák István (i.h.): Az egymással váltakozó nyelvi formák közül az egyik gyakran fölösleges, mert a másikkal helyettesíthető. / A belső keletkezésű szavak jobbak az idegen szavaknál. / A magyar nyelv romlik. / A magyar nyelv nem romlik ugyan, ám a nyelvhasználattal sok gond van, az emberek beszédében sok a javítanivaló. / A divatszók veszélyesek a magyar nyelvre, mert más szavakat szorítanak ki, s ezzel szegényítik nyelvünk szókincsét. / A nyelvésznek hatalma van a nyelv fölött, képes megváltoztatni az emberek nyelvhasználatát.

A nyelvről való vélekedések, hiedelmek, sztereotípiák – bennük a nem mindig jól elkülöníthető mítoszok – rendszerezett tárházát írja le Lanstyák István említett két tanulmánya (Lanstyák 2006a és 2007b). Általános „mítosztalanító" felfogása azonban véleményem szerint kevéssé számol a mítoszok pozitív, közösségépítő és közösségfenntartó, értékhordozó és értékteremtő szerepével. Feltételezhető, hogy ennek a szempontnak, valamint a nyelvi hagyományozódás és a nyelvről való gondolkodás (benne a nyelvművelés) történetének további tanulmányozása adhat még árnyaltabb magyarázatot arra, hogy miért olyan fontosak, miért olyan erősek, életképesek egyes hagyományok, hitek és tévhitek, így például a magyar nyelvhasználattal és a magyar nyelvvel kapcsolatos egyes mítoszok is az adott nyelvközösségek életében.

A mítoszok, a nyelvi ideológiák ugyanis, amelyek, hasonlóan az attitűdökhöz, kognitív, affektív és konatív összetevőt hordoznak, fontos szerepet töltenek be az adott nyelv és kultúra hagyományozódásában. Ez a folyamat pedig mai és tegnapi értékekre, ismeretekre épít, sosem értékmentes. A tegnapi tudományos ismeretek, paradigmák pedig igen gyakran mítoszok, de nem biztos, hogy szükségszerűen negatív szerepet töltenek be (Békés 1997). Érdemes tehát azzal a kérdéssel is számolni, hogy a nyelvre vonatkozó tudás hagyományozódásában milyen szerepük van a nyelvi mítoszoknak, és melyek azok az értékek bennük, amelyek hozzájárulhatnak a mítoszok tartós fennmaradásához, az adott társadalomban betöltött pozitív szerepükhez.

A legfontosabb kérdés valóban az, amit kiemel Lanstyák István: „milyen módon lehet a mítoszokban található téves elemekre rámutatni, úgy, hogy a hatás pozitív legyen, azaz az emberek ne utasítsák el ezt a törekvést mint a nemzeti kultúra rombolására tett kísérletet, hanem elfogadják azt, és fölszabaduljanak a nyelvhasználatukat béklyóba szorító nyelvi hiedelmek és babonák uralma alól" (Lanstyák 2007: 168).

4. A tanácsadói gyakorlat. Kérdések és válaszok.

A tanácsadó szolgálathoz érkező kérdések egyidejűleg több nyelvhasználati, nyelvi mítoszt is átfednek. A beszélőknek az anyanyelvvel kapcsolatos vélekedéseiben egyik legerősebb tényező a standardhoz (sztenderdhez) való viszony. Ehhez kapcsolódik a helyes/helytelen kérdése, gyakran összekapcsolódva a köznyelv/nyelvjárások, és a további nyelvváltozatok kérdéskörével. Jellemző az új beszélt nyelvi formákkal szembeni elutasítás. A nyelvi változatok szóbeszéd, viták, olykor fogadások tárgyát képezik. Része a véleményeknek a *mit tegyünk, mit tegyenek a nyelvészek* összetevő is.

Az alábbiakban két témakörből emelek ki kérdéseket, és a rájuk adott válaszokat: (1) Neologizmusokból, ezzel egyidejűleg a köznyelv szerepéről és a nyelvi változásról általában. (2) A területi és a vernakuláris nyelvváltozatokkal kapcsolatos kérdésekből. Ezek a témakörök gyakran együtt jelennek meg a kérdésekben, ezért is választottam ezt a három csoportot.

4.1. A nyelvi változásokról a neologizmusok kapcsán

A nyelvi változásokkal kapcsolatos vélekedések tartalmukat tekintve is összetettek. Megvan bennük a *kognitív összetevő*, amely az egyén gondolataira, az *affektív*, amely az attitűd tárgyára irányuló érzelmekre, a *konatív*, amely a cselekvésre való készségre vonatkozik.

4.1.1. Ilyen a ***be-*** igekötő új jelentéskörével kapcsolatos kérdés: „a *betámad, bevállal, besértődik, beájul* kifejezések az élőbeszéd mellett a nyomtatott médiában is szinte normává váltak. Elképzelhető, hogy a közeli jövőben ez az igekötős forma teljesen kiszorítja az igekötő nélküli vagy a más igekötős változatot? Ha a nyelv elsősorban a nyelvhasználók által létezik és ők alakítják azt, akkor lehetséges, hogy pl. támadni vagy megtámadni már nem is lehet a közeljövőben, csak betámadni? Mit tegyen az, aki ezen inkább *megsértődik* mint *besértődik*?"

Kétségtelen, fogalmaztam meg válaszomban, hogy az ilyen *be-* igekötős neologizmusok hangulati, stilisztikai árnyalatokként új jelentéstartalommal bővítik a *be-* igekötő szemantikai tartalmát. Az is igaz, hogy nem az ún. presztízsváltozat, a sztenderd, hanem egyes csoportnormák körében jöttek létre, de a nyelvi alkotókedvet, a játékosságot, a kreativitást, a tömörítési lehetőséget is megláthatjuk bennük. Normává (még) nem váltak, de a bizalmas társalgási nyelvben már helyük van. Hogy miképpen alakítják a normát, az használati körüktől, stiláris rugalmasságuktól függ majd. *Besértődhetünk* ezen, de nem érdemes, nem valószínű, hogy ettől *belassul* ez a változás. Inkább a *be-* igekötő eddig nem ismert stilisztikai lehetőségein érdemes elgondolkodni! A leíró nyelvészeti kutatások különben már évek óta foglalkoznak ezekkel az „újdonságokkal", ajánlom például Nádasdy Ádám (2003): *Besír, beröhög* és Ladányi Mária (2004): Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke" című, az igekötők változásával foglalkozó írásait, ez utóbbit elektronikus címe: http://ladanyi.web.elte.hu/LM_Rendszer_norma.pdf, valamint Sebők Szilárd dolgozatát, amely ezen a címen található: http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2010_4/szemle_2010_4_sebok-szilard.pdf.

4.1.2. *Betanuló.* Bár itt is szerepel a *be-* igekötő, de más jelentéskörről van szó. „Szíveskedjenek állást foglalni az alábbi kérdésben: Azokat a bolti dolgozóinkat, akik a munkába állást követően néhány hétig ún. betanuláson vesznek részt, a német *Einarbeiter* szóból szószerinti fordítással «*betanulónak*» nevezzük. Mit gondolnak,

használatos a magyar nyelvben ez a szó? Tudnának javasolni helyette egy magyarosabb, helyesebb kifejezést?"

Úgy látszik, szokatlan a *betanuló*, pedig a *betanul, betanulás* oly annyira használatos, hogy pl. a Magyar értelmező kéziszótárban is szerepel. Igaz, némiképp más stilisztikai jelentésárnyalatban: *betanulja, megtanulja* a verset, a szerepet. De az alapjelentés itt is ugyanaz: gyakorlással megszerzi a készséget valamire. A munkába meg *beletanul,* rövidebben *betanul.* Aki ezt végzi, az a *betanuló.* Az *Einarbeiter* német szó tükörfordítása szó szerint a *bedolgozó*, de annak is önálló jelentése lett már régen a magyar nyelvhasználatban: 'valahova (otthonról) bedolgozik'.

4.1.3. *Katasztrófavédelem.* „Helyes-e így? Nem lenne logikusabb a *katasztrófaelhárítás*? Példák: *gyermekvédelem* ~ tudjuk, hogy a gyermekek védelmével foglalkozik, *kémelhárítás* ~ ez is elég világos! Régen volt a *balestevédelem*, amiből lett a *balesetelhárítás*."

Egy másik vélemény részletesebb magyarázatot is ad: „Mai szóhasználatunkban, ha nagyarányú szerencsétlenség, (sors)csapás, baj, pusztulás stb. elhárításáról, csökkentéséről, kivédéséről esik szó, minden esetben a *katasztrófavédelem* szervei lépnek fel, ezt a kifejezést használják. Alapvetően ellenkezik ennek a szóösszetételnek használata nyelvünk szellemével. A «védelem» szót általában olyan értékekkel, jelenségekkel kapcsolatban használjuk, melyeket meg kell óvni, vigyázni, ügyelni kell rájuk, számunkra értéket jelentenek. Pl. *egészségvédelem, a haza védelme, vagyonvédelem, gyermekvédelem, jogvédelem, és nyelvvédelem*. Lehetne sorolni még... A katasztrófát nem védeni kell, hanem elhárítani, (hatását) csökkenteni, megakadályozni stb … alkalmazzunk más, nyelvhasználatunknak megfelelőbb kifejezést, pl. a *katasztrófaelhárítás* szóösszetételt."

A felsorolt példák – *vagyonvédelem, gyermekvédelem, jogvédelem és nyelvvédelem* – birtokos jelzős összetételi szerkezetek, valaminek a védelmére vonatkoznak, és a *-nak, -nek* rag nélkül, összetételként egy szóba írjuk őket. Ebbe a sorba „logikailag" nem illik bele a *katasztrófavédelem* – fogalmazódik meg a kérdezőkben. De a nyelv logikája nem ilyen egyszerű! Értelmezhető jelentéssűrítő összetételnek is ez a típus, úgy, hogy 'valamitől való védelem': *tűzvédelem, sugárvédelem, munkavédelem* stb. Itt sem a tüzet, a sugarat, a munkát védik. Vagy gondoljunk például a *halászlére, a csikóstokányra, a babapiskótára, a játszótérre,* vagy arra, hogy aki *leszáll* a buszról, az sem repül, a nincstelen *ember* sem 'nincs nélküli' stb. Ezeket pedig a mai beszélők többségének nyelvérzéke elfogadja, vagy legalábbis megszokta. A *katasztrófavédelem* is megérdemel ennyit.

4.1.4. *Emellett, ezmellett.* „Mostanában gyakran hallott szó, az «*emellett*» helyett, az «*ezmellett*» használata. Ennek egy kibővített verzióját is rendszeresen hallom, «*ezhelyett*» formájában. Érdekelne, hogy ezek a módosulások helyesek-e és normális folyamat-e, hogy ilyen irányba változik a magyar nyelv."

Az *ez mellett, ez nélkül, ez miatt* típusú névutós szerkezetek azért szokatlanok, mert a köznyelvi alakokban a mutató névmás végén levő *z* - mássalhangzóval kezdődő szó előtt kiesik: *e mellett (emellett), e nélkül (enélkül).* Rag vagy képző kapcsolódásakor pedig hasonul ahhoz: ebben, ehhez, efféle.

4.1.5. *Megerőltetőek, kaphatóak, találhatóak.* „Lépten-nyomon találkozunk – a szerintem feleslegesen – alkalmazott kötőhangokkal!"

Az megerőltetők*, kaphatók, találhatók* – tehát a kötőhangzó nélküli, rövidebb változat a hagyományos. De itt nyelvi változás zajlik, és gyakori a *találhatóak* típusú, kötőhangzós többes számú változat is. Előzménye részben az lehet, hogy az *-ó, -ő* képzős melléknévi igenevek többes számának is két változatuk van: főnévi és melléknévi értékben egyaránt előfordulnak, és rendszerint a kötőhangzónak szófaj-megkülönböztető funkciója van: *az üdítők* igazán *üdítőek; az eladók* nem *eladóak* stb. A kötő-

hangzók analógiásan átterjed(het)tek a *-ható, -hető* képzős szavakra is: az utak *járhatóak,* a könyvek *kaphatóak.* Vö. NyKsz. 216. (Grétsy – Kemény szerk. 2005), valamint: http://www.mindentudas.hu/nadasdy/20031117nadasdy1.html?pIdx=8.)

4.2. Területi változatok, tájnyelvi alakok, tájszavak

4.2.1. *Kisebb valamitől* vagy *kisebb valaminél?* „Kérem, segítsenek eldönteni, hogy az alábbi mondatok helyesek-e: Pista 10 évvel idősebb Katitól. Pista 10 évvel idősebb Katinál. (A kérdés persze megkerülhető a «kisebb, mint valami» szerkezettel, de itt most a ragok helyessége a kérdés.)". Válaszul természetesen azt mondhattuk, hogy ez sem a helyes-nem helyes kettősségében értelmezendő, hiszen nyelvileg mindegyik forma helyes. A *kisebb valaminél* a sztenderd, a köznyelvi használatú, de a másik, a *kisebb valamitől* sem egyszerűen nyelvjárási alak, hanem nagy nyelvterületek regionális köznyelvében szokásos, ott normatív változat. Vagyis mindkettő „helyes", stilisztikai, hangulati árnyalatbeli különbség van köztük.

4.2.2. *Pertyeget*. „Keresem a «*pertyeget*» szó jelentését, mert én néha használom, de a környezetemben rajtam kívül senki sem ismeri ezt a szót, sőt ki is nevetnek. Úgy emlékszem nagymamám használta még, Tőle tanulhattam. Sajnos ő már nem él, és így nem tudok utánajárni a szó eredetének, illetve annak, hogy jelentésében valóban jól használom-e."

Megnyugtathattuk a hozzánk fordulót: valóban, létező tájszó a *pertyeget*, használja csak bátran. Valószínűleg a 'sír, pityereg' értelmű, pl. a Dél-Dunántúlon használatos *pertyeg*-nek a gyakorító képzős alakja.

4.2.3. *Kell vegyek tejet.* „Gyakran hallom egy erdélyi magyartól az ilyen, és ehhez hasonló mondatokat: «kell vegyek tejet» «csokoládé kell legyen az üzletben» stb. Az én nyelvérzékem szerint helyesen: *Kell vennem tejet* (esetleg: *kell, hogy vegyek tejet*); *Csokoládénak kell lennie az üzletben* (esetleg: *kell, hogy legyen csokoládé az üzletben*.) Kérem, szíveskedjenek válaszolni tévedek-e. Ha nem, van-e magyarázat arra, miért helytelen a 2 fenti mondat."

A *kell* utáni alanyi szerkezetnek különféle kifejezésmódjai vannak a magyar nyelvhasználatban, a mai írott és beszélt nyelvben. Ilyenek a *kell vennem, kell, hogy vegyek, kell vegyek* típusok. A *kell vegyek tejet* egyes keleti és erdélyi nyelvjárások helyi köznyelvében természetes és szokásos változat. A kérdéses mondatok csak a magyarországi sztenderd, köznyelvi normától térnek el, tökéletes és természetesen helyes nyelvi formák.

5. Összegzés, tanulságok

E néhány kérdéstípus és válasz bemutatása alapján megállapítható, hogy a beszélői értéktulajdonítások között a mítoszok a nyelvhasználat természetes velejárói, szerepük van a nyelvi hagyományozódás folyamatában ma is. A nyelvi viselkedésben, valamint az arról folytatott metanyelvi kommunikációban nyilvánulnak meg; befolyásolják a nyelvhasználók önértékelését, egymáshoz való viszonyát, a megszólalási módot és kedvet.

A magyar nyelvhasználattal kapcsolatos vélekedések némileg módosultak, reflektáltabbá váltak: *Jól látom a problémákat? Tévedek-e? A nyelv elsősorban a nyelvhasználók által létezik és ők alakítják.* Ez természetesen szubjektív megállapítás, lehet részben érzéki csalódás is, de a több évtizedes nyelvi tanácsadási gyakorlat alapján mégis megállapítható némi elmozdulás. De ez csak azokból a levelekből, telefonokból kiindulva mondható el, amelyekkel hozzánk fordulnak a kérdezők. Természetesen ezekben reflektáltak a vélekedések – hogyisne lennének azok, ha egyszer a nyelvhasználó (elektronikus) tollat ragadott! Ennek az elmozdulásnak a statisztikai feldolgozása és bemutatása – amely további feladatként jelenik meg számomra – szükséges és bizonyára hasznos is lenne. Annyi azonban a jelenlegi anyag alapján is elmondható, hogy az új nyelvi jelenségekkel, a nyelvi

változásokkal kapcsolatban *általában* nyitottabbak a vélekedések, a konkrét kérdésekre nézve viszont kevésbé. Továbbra is tipikus a helyes/helytelen kérdésfeltevés, a standard mindenek fölöttisége erőteljesen jelen van. Még mindig erős az elutasítás az egyébként jobban megjelenő nyelvjárási, vagyis a nem standard alakváltozatokkal kapcsolatban.

Fontosnak tartom megemlíteni azt a tanulságot is, hogy a szociolingvisztikai kutatási vizsgálatok és eredmények – amelyekre részben utaltam – hozzájárulnak a mítoszok árnyaltabb megismeréséhez, és ezzel segítik a nyelvi tanácsadói tevékenységet is.

Irodalom

Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma.* Debrecen: Latin Betűk.

Borbély Anna 2007. Nyelvi attitűdök a magyarországi román és szerb közösségben. In: Zelliger Erzsébet szerk., 2007. *Nyelv, területiség, társadalom.* A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 89–94.

Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4-6. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Domonkosi Ágnes 2007. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 38–51.

Grétsy László és Kemény Gábor szerk., 2005. *Nyelvművelő kéziszótár.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. (NyKsz.)

Heltainé Nagy Erzsébet 2000. *Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Heltainé Nagy Erzsébet 2009. Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. In: Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 87–94.

Kiss Jenő 1999. Hagyomány, nyelv és közösség. In: Glatz Ferenc szerk., 1999. *Közgyűlési előadások.* I. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 63–69.

Kontra Miklós 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz Katalin és Szeverényi Sándor szerk., 2006. *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről.* Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére. Szeged: SzTE, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 83–106.

Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat. In: Büky László szerk., 2004. *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 96–117.

Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitekről. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 154–173.

Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 174–212.

Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Margócsy István 2006. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!". A magyar nyelv kultikus megközelítései. In: 1. rész: *Beszélő* 11/10: 95–109. 2. rész: *Beszélő* 11/11: 90–98.

Nádasdy Ádám 2003. Besír, beröhög. In: Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok.* Magvető, Budapest: Magvető Könyvkiadó. 285–288.

Nyíri J. Kristóf 1994. *A hagyomány filozófiája.* Budapest: T. Twins Kiadó.

Preston, Dennis R. – Robinson, Gregory C. 2005. Dialect Percepcion and Attitudes to Variation. In: Bell, Martin J. ed., 2005. *Clinical Sociolinguistics.* Oxford: Blackwell. 133–149.

Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák.* Budapest: Gondolat Kiadó.

TerestyéniTamás 1990. Beszédszokások. (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In: Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk., 1990. *Élőnyelvi tanulmányok.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 32–55.

Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség.* Budapest: Gondolat Kiadó.

IDEOLÓGIÁK A NYELVI HIBAJAVÍTÁS HÁTTERÉBEN? METANYELVI ELEMZÉSEK

SZABÓ TAMÁS PÉTER

Do Ideologies Conduct Repair? Analysis of Metalanguage

The first part of the present paper presents the viewpoints of cognitive and discursive psychological approaches concerning the connection between language awareness and language use. In part two the author analyses semi-structured research interviews. In these interviews primary school students constructed metalinguistic texts under the supervision of the interviewer, who is the author of the present paper. Using the theoretical framework of discursive social psychology and the tools of conversation analysis, the paper argues that there is a non-interdepence position between linguistic ideologies and communication practices. Based on this statement, the author suggests the revision of the role of mother tongue education and language awareness activities during the formation years and after.

1. „Csinálnak-e" bármit is az ideológiák?

Az attitűd- és az ideológiakutatások létének egyik legitimációs bázisa az a feltételezés, hogy az attitűdök, illetve az ideológiák módszeres megismerése segítségével jobban megérthetők az emberek döntései, cselekedetei, illetve a vizsgálatok olyan programok kidolgozásához vezethetnek, amelyek visszaszoríthatnak egyes károsnak minősített viselkedéseket. Bohner (2007: 214) egy mainstream elméleteket összegző szociálpszichológiai kézikönyvben így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „Ha ismerjük mások attitűdjeit, akkor a világ kiszámíthatóbbá válik. E tudás alakíthatja saját gondolkodásunkat és viselkedésünket, és megpróbálhatjuk irányítani mások viselkedését azáltal, hogy megváltoztatjuk attitűdjeiket". A nyelvészeti diskurzusban leginkább a lingvicizmus visszaszorításának érdekében tevékenykednek az ideológiakutatók. A következőkben, az egyszerűség kedvéért, csak az ideológiákról lesz szó, bár az elmondottak természetesen az attitűdkutatásokra is vonatkoztathatók.

Az a feltételezés, hogy az ideológiák – mint önmagukban is létező, megismerhető, jellemezhető képződmények – hatással vannak a cselekedetekre, a kognitív pszichológia eredményeinek leegyszerűsített értelmezésén alapul. A kognitív pszichológia ilyetén értelmezésében a valóság a kogníció bemenete, a cselekvés pedig a kimenete. Az egyén tehát valamit észlel a világból, mentálisan feldolgozza, majd ez alapján tervezi meg és hajtja végre a cselekedeteit. A kognitív pszichológia jelenlegi főárama ezt a reprezentációt karteziánus hagyományokon nyugvó laikus vélekedésnek minősíti (Győri 2008: 267), ennek ellenére a társadalomtudományokban ma is megjelenik az a konstrukció, miszerint (1) a lelki tartalmak tudatosak vagy a tudatba hozhatóak; (2) az észlelés eredménye a tudatosságban jön létre; (3) az összetett viselkedéseket tudatos szándék irányítja; (4) az észlelt ingert pedig mindig tudatosság követi (Győri 2008: 268). Ez a nézet már a 18. században megkérdőjeleződött, s a 19. században megjelent az epifenomenalizmus irányzata, amely szerint a tudatos jelenségek agyi folyamatok okozatai, de maguk már nem okoznak semmit. Az epifenomenalizmus azonban nem vált dominánssá a pszichológiai diskurzusban, így a 19. és a 20. század döntő hányadában továbbra is a tudatosság minél jobb megismerésére helyezték a hangsúlyt, mivel továbbra is feltételezték a tudatosság irányító szerepét (a történeti vonatkozásokra lásd Győri 2008).

Később a kognitív pszichológiában is tematizálódott a tudatosságot övező alapvető bizonytalanság, s tért hódított a fenomenológiai irányzat, amely szövegek – például narratívák – elemzésére összpontosít. Győri (2008: 289) így summázta a tudatosság és a cselekvés viszonyát kutató legújabb, az idegrendszeri aktivitás elektromos mérésére alapuló vizsgálatokat: „nem a tudatos szándék okozza a cselekvést, hanem mind a

cselekvés, mind a némi késéssel átélt tudatos szándék oki következménye az agyi aktivitásnak. Ez élesen ellentmond a laikus és klasszikus filozófiai képünknek, amely szerint »szabad« akaratunk, tudatosan átélt szándékunk irányítja cselekvésünket".

Mi marad hát az ideológiakutatónak, ha lemond arról, hogy a tudatosságot vizsgálja – felismerve és evidenciaként fogadva el a fent összegzett eredményeket? A válasz már régen megszületett. Kripke (1982) Wittgenstein (1953/2001) nyelvelméletéből kiindulva már nem feltételezte, hogy a nyelvi cselekvés többé-kevésbé tudatos szabálykövetésen alapulna, s ettől a gondolattól nem áll távol Paul J. Hopper (1998) emergens nyelvtan elmélete sem, amely a nyelvtant értelmes befogadásként és a verbális repertoár folyamatos bővüléseként, a diskurzust pedig társas, a kommunikáló felek közötti állandó egyezkedésen alapuló interakcióként modellezi.

Míg a kognitivista elmélet agyi aktivitás → cselekvés → tudatosság sorrendet feltételez és ambicionálja az agyi aktivitás feltérképezését, addig a diskurzív szociálpszichológia elemzései a cselekvéstől indulnak, s a tudatosságot ehhez viszonyítva magyarázzák (Potter – Edwards 2001, 2003). Az egyén megtanul valamit valahogyan csinálni, majd ideológiákat: elméleteket, magyarázatokat tanul, amelyek alátámasztják, mintegy igazolják az általa megtanult és gyakorolt cselekvéseket – értelmet adnak azoknak. A tudatos mozzanat tehát követi, nem megelőzi a cselekvést. Az egyén a korábban megismert ideológiák elemei alapján szükség szerint spontán is tud ideologikus megnyilatkozásokat létrehozni, empirikus kutatással azonban nem lehet megmondani, hogy egy adott megnyilvánulás milyen mértékben spontán vagy tanult.

1.1. Diskurzív szemléletű ideológiakutatás

A diskurzív szemléletű ideológiakutatás az ideológiákat mint a cselekedeteket magyarázó, rendszerint legitimizáló, racionalizáló konstrukciókat vizsgálja. Az elemzések rendszerint a konverzációelemzés eszköztárát használják: így kimutathatóvá válik az ideológiaalkotás folyamata. A konverzációelemzésben alapelv, hogy elsősorban spontán szövegek legyenek elemezve, az újabb irodalomban azonban kutatási interjúk és fókuszcsoportok elemzése is megtörtént, meggyőző eredményeket mutatva fel (vö. Grindsted 2005; Laihonen 2008, 2009; Puchta – Potter 2002).

Az ideológiák sosem tételezhetők „késznek": az egyes diskurzusokban újra- és újraépülnek, amennyiben a kommunikáló felek fenntartják őket. Az ideológiák ugyanis dekonstruálhatók is: korábban érvényes magyarázatok elvetése, újak alkotása vagy adaptálása a tudományos és a laikus diskurzusokban egyaránt megjelenik.

A diskurzív szemlélet nem tekinti a „külső valóságot" az ember számára a maga közvetlenségében hozzáférhetőnek, ezért nem a „valóság", hanem az azt folyamatosan újraalkotó emberi megnyilatkozások vizsgálata a célja.

Diskurzív szemlélettel csak dokumentált, rögzített megnyilvánulások vizsgálhatók, az azok megalkotásának hátterében feltételezett „mögöttes folyamatok" nem (vö. Coulter 2005; Drew 2005; Edwards 1993; Laihonen 2008; Puchta – Potter 2002). Robert Hopper (2005) agnosztikus álláspontot foglal el azzal kapcsolatban, hogy tudományos módszerekkel lehet-e egyáltalán következtetni a beszédprodukciót megelőző kognitív, mentális folyamatokra, a beszélői szándékokra, stratégiákra empirikus anyag, pl. hangfelvételek elemzése segítségével. Saját vizsgálatai során ugyanis nem talált erős evidenciát arra, hogy a beszédprodukcióból megállapíthatók lennének egyes, kutatók által elkülöníteni szokott beszédtervezési stratégiák.

A diskurzív szemlélet nem azt állítja, hogy a világ mint olyan nem létezik, vagy hogy nem léteznek kognitív folyamatok, amelyek szerepet játszanak az emberek cselekvéseiben, csupán nem hivatkozik rájuk mint önmagukban is létező referenciapontokra. Azt sem állítja, hogy nem léteznek attitűdök vagy vélemények, ám ezeket is csak mint

társas konstrukciókat vizsgálja. Amit a kutató feltételez és amire hivatkozik, az az, hogy a különböző diskurzusok során konstruált társadalmi státuszok, ideológiák, attitűdök stb. konstrukciója gyakran a résztvevők számára is rejtetten, észrevehetetlenül működő mechanizmusok révén történik, s ezek a mechanizmusok feltárhatók, bemutathatók. Tematizálódik, hogy az egyes diskurzusok retorizáltak, hogy fenntartásukban részük, szerepük, felelősségük van azoknak, akik csatlakoznak hozzájuk. Egy-egy diskurzus dekonstruálása is az adott beszélő felelőssége.

A következőkben bemutatandó elemzések tehát az ideológiákat a cselekvéshez képest másodlagos, folyamatosan át- meg átalakuló konstrukciókként vizsgálják. E megközelítés szerint nem az ideologikus közlések tartalma, hanem megalkotásuk módja az, ami releváns a szociolingvista számára.

2. Metanyelvi diskurzusok elemzése interjúkorpusz segítségével

A jelen dolgozat adatai egy 2009. január és május között felvett komplex anyanyelv-pedagógiai vizsgálatból származnak. A vizsgálat kérdőívek (N = 1195 fő), óralátogatások (N = 61 tanóra) és interjúk (N = 133 fő) segítségével zajlott.

1–4. és 7. évfolyamon általános iskolákban, hat- és nyolcosztályos gimnáziumokban zajlott az adatfelvétel, 11. évfolyamon szakközépiskolába és gimnáziumba (valamint, kérdőívezés útján, egy szakképző iskolába) járó diákok és magyartanáraik adtak válaszokat. Kérdőíven kívüli módszertani elemek (interjú és óramegfigyelés) alkalmazására Budapesten és Baranya, Csongrád, valamint Pest megyében került sor. A jelen dolgozat csak a diákokkal készített interjúk elemzésével foglalkozik.

2.1. Az interjúk jellemzői

A diákinterjúkhoz az interjúalanyokat tanáraik választották ki. Azt a kérést kapták, hogy két közepes teljesítményű diákot jelöljenek ki. A szervezésre megkért tanárok olykor ennél több diákot jelöltek ki, illetve egyes esetekben az előre kijelölt diákok egyike hiányzott, ezért készültek eltérő létszámmal (egy, két, három, extrém esetben ennél több fővel) a beszélgetések. Az interjúk diskurzusában rendszerint az interjúvezető és több diák vett részt. Az összes beszélgetést a jelen dolgozat szerzője készítette, jegyezte le, majd annotálta.

A 7. és a 11. osztályos tanulókkal felvett félig strukturált interjúk három nagy blokkból álltak, azonban e blokkok között – a tanulók érdeklődésének és a beszélgetés menetének megfelelően – folyamatos volt az átjárás. A beszélgetés során internetes vitafórumokból és egy iskolai dolgozatból vett egyszerűsített, szerkesztett szövegrészleteket kellett a diákoknak elolvasniuk, majd kérdések következtek. Az olvasott metanyelvi szövegek tartalmából kiinduló, arra reflektáló tematikus blokkok a következők voltak: (1) az egyén beszédmódja alapján mennyire jósolható meg, hogy mennyire szimpatikus az illető?; (2) milyen szabályokat ismernek a megkérdezettek? ezek érvényessége egyetemes vagy viszonylagos? (nyelvi és illemszabályokról egyaránt szó volt); (3) szoktak-e másokat fegyelmezni, nyelvileg javítani a megkérdezettek? A diákok főként saját élmények elbeszélésére kaptak biztatást, így igen gazdag narratívagyűjtemény keletkezett.

2.2. Az interjúkorpusz mint adatbázis. Elemzési lehetőségek

A 47,7 órányi beszélgetésből készült interjúkorpusz 346 500 szavas, formailag és tartalmilag annotált anyag.

1. táblázat. Az interjúkorpusz főbb adatai

	Szó	Interjúvezetői megnyilatkozások aránya
7.-es diákok	91 185	42%
11.-es diákok	82 054	31%
7.-es diákok magyartanárai	55 350	15%
11.-es diákok magyartanárai	71 675	15%
Összesen:	300 264	28%

Ezen kívül 46 235 szó részben szó szerinti, részben tartalmi, összefoglaló lejegyzés készült az alsó tagozatosokkal készített interjúkból. Az interjúvezetői megnyilatkozások aránya jellemzi, hogyan konstruálódtak a beszélgetések. Az interjúvezető a diákokkal beszélve többet magyarázta, értelmezte, illetve formálta újra a kérdéseket, ezért beszélt többet, mint a tanári interjúkban. (Hasonló arányban, átlagban 35%-ban beszéltek a BUSZI-2 terepmunkásai is, derül ki Borbély – Vargha [2010: 459] adataiból.)

Az adatok elemzése CLaRK korpuszkezelő szoftverrel készült (Simov et al. 2001), saját fejlesztésű dokumentumleírás-sablont (dtd) és stílusleírást (css) alkalmazva. Néhány fontosabb jelölési konvenció: == a párhuzamos beszéd, | | a téves kezdések, illetve újrakezdések, *(... mp) a* szünet hosszának jelölésére. <! (háttérzaj) ... > jelöli, ha a felvétel valahol nehezen érthető.

3. Interjúrészletek

3.1. Dél-Pest, általános iskola, alsó tagozat, 2. osztály. (551: lány, 552: fiú.)

Interjúvezető: itt mondtad ugye, hogy nem kéne ezeket a csúnya szavakat ö megtanulni. Mit gondoltok, hogy

552: | Eze | ezeket meg kéne szüntetni szerintem.

Interjúvezető: Ühm.

551: Hát igen.

Interjúvezető: Hogyan lehetne megszüntetni ezeket a csúnya szavakat?

551: == Nem tudom, hogy ==

552: == Hát öö kirakunk == ö táblákat, hogy ö

551: Bár nem.

552: „csúnyán beszélni tilos."

Interjúvezető: És mit gondolnátok, hogyha én valahova kiraknék ilyen táblát, akkor | a | annak hatása lenne, hogy akkor nem beszélnének csúnyán?

552: == Hát ö *(2 mp)* Azért egy szabály szerint, igen, bár lehet, hogy az figyelmeztetné őket, ==

551: == Hát ö szerintem nem. Inkább ö rosszabbodna a helyzet, de öö hát inkább az kéne ==, hogyha ö pár emberrel megbeszélnénk, hogy ezeket kizárt, hogy használjuk és akkor gondolom, elfelejtenék meg megszoknák, hogy azokat nem, szóval azért ö

Interjúvezető: És hogyan lehetne megkérni őket? Te mit mondanál mondjuk, hogy

551: Hát mondjuk mondanám nekik, hogy „szerintem nem kéne ö használni ezeket a ö szavakat" és ö mondjuk elmondanám a tanárnak, hogyha ilyen történik és akkor megbeszélnénk, hogy ezeket nem és akkor gondolom,

552: Igazából

551: talán valamit használna.

552: igazából a szép szavakból biztos, hogy nem értenének. Inkább fenyegetni kéne őket és akkor talán megértik.

551: Hát

552: Hát van

Interjúvezető: Mivel?

552: hogy vannak olyan emberek, akik | akik ö et | figyelmeztetnek ezek a táblák ö táblák, akit ö | a | amiket én mondtam, hogy ki kéne rakni,

Interjúvezető: Ühm.

552: s akkor direkt csúnyán beszélnek.

Interjúvezető: Ühm.

551: Hát igen.

Interjúvezető: Tehát hogy hiába van ott a tábla, ők szándékosan csakazértis csúnyán beszélnének

552: Igen.

Interjúvezető: továbbra is. És mivel lehetne őket mondjuk fenyegetni? Mit gondolsz, hogy mi lenne az, amitől az emberek úgy megrémülnének, hogy hú, elkezdenének szépen beszélni?

552: Hát, hát ö ö attól függ, hogy az ember mitől fél.

Interjúvezető: Ühm.

551: A mitől fél [!], tehát ha

552: Igen.

551: mondjuk *(3 mp)*

Interjúvezető: Tessék?

551: hát ha egy ember mondjuk valamitől, például a szellemektől vagy valami ilyentől fél, akkor leginkább azt kellene nekik mondani, hogy ez == <! (erős háttérzaj) tehát azért > ==

552: == De azért ö igazából ==

551: az jön és akkor elviszi vagy valami ilyesmi és akkor talán egy kicsit megrémülnének == és akkor nem nagyon mondanák. ==

552: == Hát öö mondjuk == azért ugye lehet, hogy ö lehet, hogy léteznek szellemek, de szerintem nem.

551: Hát

Interjúvezető: És akkor?

552: és és akkor talán ö nem dőlnek ebbe neki, nem dőlnek be

Interjúvezető: Aha.

552: ennek, *(3 mp)* szóval nem hiszik el, hogy <! (nagy háttérzaj) >

A diákok azt az ideológiát adják elő, hogy csúnyán beszélni káros, ezért megszüntetendő tevékenység. Az ideológia lényege, hogy a „csúnya beszéd" (amiről nem derül ki, pontosan micsoda, mert az interjú során nem szeretnének példát mondani csúnya szavakra) kerülendő, káros, le kell róla szoktatni az embereket. Ebben a sztenderd ideológia (vö. Milroy 2001) elemei jelennek meg (vannak deviáns formák és azokat ki kell gyomlálni – valamely pozitív társadalmi hatás érdekében, vö. politikai korrektség). Bár nem tudnak narratívát alkotni olyan esetekről, amikor valóban sikerült volna visszaszorítani a csúnya beszédet, közösen alkotnak egy olyan ideológiát, amely megfelelőnek tartható módszereket ír le a felvázolt cél érdekében.

A megvalósítás útjának ismertetésekor a kisfiú először az abszolút szabálytiszteletet jelöli meg (táblák kifüggesztése oldaná meg a problémát), majd az ideológia további építésében a mindennapi tapasztalatok mentén halad tovább: az emberekre a tiltások nem a várt irányban hatnak. A feltétlen szabálytisztelet ideológiája tehát gyorsan dekonstruálódik, helyette a közösségen belüli normatív egyezkedés ideológiája kezd el épülni („megbeszélnénk, hogy ezeket nem"). Ez az elképzelés sem válik elfogadottá a diskurzusban. Tapasztalatokra hivatkozó narratíva segítségével új ideológia épül, misze-

rint a „szép szó” nem használ. Azonnal az operáns kondicionálás merül fel mint alkalmazható megoldás („fenyegetni kéne őket”).

Az interjúvezető kérdésére bővebben kifejtődik az operáns kondicionálás alkalmazási módjáról szóló, képzelt eseményeket előadó narratíva. Az előadott cselekvést legitimáló ideológia szerint egy erkölcsileg tisztának tartott cél (a szép beszéd) érdekében megengedhető a „bűnössel” szembeni szellemi bántalmazás. Csak technikai kérdésekben zajlik normatív egyezkedés a két kisdiák között (ti. hogy elég hatásos lehet-e a szellemekkel riogatás). 552 mintegy le is leplezi az operáns kondicionálás logikáját (a befolyásolni kívánt cselekvéstől független, öncélú büntetést), amikor arra hivatkozik, hogy a riogatás nem valós alapú manipuláció lenne („nem dőlnek be”).

A vizsgálat egyik érdekessége, hogy már alsó tagozaton összetett metanyelvi közlések mutathatók ki, a lingvicista gyakorlat ideologikus legitimációja már ekkor szinte rutinként megtalálható a gyerekek metanyelvi repertoárjában. Nemcsak a megokolás (ti. hogy a devianciát meg kell szüntetni), hanem a választott módszer is erre a szemléletre jellemző (ti. hogy mentálisan kárt kell okozni annak, aki nem az elvárt módon fejezi ki magát).

A kisdiákok szövege mintegy tükröt tart a felnőtteknek: az ő operáns kondicionálásként modellezhető gyakorlatuk narratív rekonstrukciója érhető tetten, miközben más, elképzelhető, de működésképtelennek ítélt alternatívákat (önkéntes és teljes szabálytisztelet, illetve sikeres normatív egyezkedés) vetnek el. Ezáltal a felnőttek gyakorlatát legitimáló kondicionáló ideológia is újraépül. (Megjegyzendő, hogy az operáns kondicionálás és a cselekvés megváltozása között sem feltételezhető összefüggés, illetve maga a folyamat nem elemezhető ebben a keretben az 1. pontban előadottak miatt, ezért az operáns kondicionálás fogalmára mint egy létező gyakorlatot – fegyelmezés, büntetés stb. – legitimáló ideológiára hivatkozik a dolgozat.)

3.2. Dél-Pest, általános iskola, 7. osztály. (Mindkét diák lány.)

Interjúvezető: volt már olyan élményetek, hogy beszéltetek valakihez, beszélgettetek valakivel s akkor láttátok az illetőn, hogy nem tetszik neki, ahogyan beszéltek? Tehát nem az nem tetszett neki, hogy mit mondtok, hanem mondjuk azok a szavak, amiket használtatok, az nem tetszett neki. *(3 mp)* Esetleg még mondta is, hogy *(2 mp)* „hát, ehelyett a szósz [!] helyett inkább mondjál mást” vagy == mondott helyette egy másik szót ==

102: == Nekem volt, de == de én nem úgy mondtam, hogy így csúnyán, hanem mást fogalmaztam meg.

Interjúvezető: Ühm. És emlékszel esetleg erre, hogy az hogy az mi volt?

102: Fú.

Interjúvezető: Az a más megfogalmazás?

102: Nem tudom, már már [TÖRLÉS] néninek is mondtam csomószor, de nem csúnyát, nem akartam megbántani meg ilyenek,

Interjúvezető: Ühm.

102: valami mást mondtam, ilyen | szava | ilyen nem tudom, mit mondtam már, ilyen hülyeséget mondtam és mondta, hogy ehelyett | má | lehetett volna mást is mondani.

Interjúvezető: Ühm.

101: Hát *(2 mp)* mi vidékről költöztünk föl és hát

102: Ühm.

101: nekem volt olyan, hogy mondjuk | vidéke vidékes | *[tagolva* vidékeisen [!] *]* beszéltem

102: *[nevet* Parasztosan.*]*

101: és akkor, igen, és akkor rám szólt, hogy ezt másképpen kéne mondani.
Interjúvezető: Ühm. Emlékszel esetleg ilyen szóra, amit így kijavított?
101: Hát hogy mondtam, hogy *oszt* például
102: *[nevet]*
101: és akkor mondta, hogy „azt nem illik mondani".
102: Hanem *és* mondjuk.
Interjúvezető: Ühm.
102: *[nevet* [TÖRLÉS]*]*
Interjúvezető: Tessék, te mit mondtál?
102: Ja nem, az *oszt* az *és*. De az, na, hát igen, az.
Interjúvezető: Ühm, igen, igen, igen. És mit gondolsz, hogy, miért, mit gondolsz, hogy miért miért gondolta úgy a tanárnő, hogy hogy ne mondd azt, hogy *oszt*?
101: Hát mert szerintem felvételinél meg ilyesmiknél fontos, hogy
Interjúvezető: Ühm.
101: normálisan tudjunk beszélni.
102: Megszokni az itteni beszédet.
Interjúvezető: Igen. És ö úgy egyébként szerinted ö megértenék mások, hogyha beszélnél és úgy közbe használnád ezt a szót, hogy *oszt*,
102: *[nevet]*
101: *[nevet]*
Interjúvezető: és akkor szerinted ezt megértenék vagy
101: Hát szerintem lehet.
Interjúvezető: Ühm.
101: Nem mindenki, az biztos, csak néhányan. Szerintem igen.
Interjúvezető: Igen. És akkor hogyha hogyha úgy egyébként megértenénk, akkor ö akkor miért *(2 mp)* miért tarthatja mégis fontosnak a tanárnő, hogy ne használd? Ugye mondtál itt már valamit a a felvételivel kapcsolatban,
101: Igen.
Interjúvezető: hogy ö hogy ez miért okozhat hátrányt mondjuk egy felvételin, ha azt mondod?
101: Hát mert ha mondjuk egy olyan iskolába akarsz menni, akkor az hátrányt jelenthet, hogyha mondjuk másképpen beszélsz.
Interjúvezető: Ühm. És ö tapasztaltatok-e ilyet, hogy ö hogy valaki *(1 mp)* hát nem is tudom, hogy hogy kérdezzem, hogy vagy úgy, hogy hogy hogy megbüntettek vagy valami miatt máshogy kezdtek el vele viselkedni amiatt, mert hogy ő úgy beszél,
101: Ühm.
Interjúvezető: ahogy nem szereti a másik?
101: Nem.
102: Nem.
Interjúvezető: Nem, nem volt ilyen.

A lingvicizmust legitimáló sztenderd ideológia úgy tartható fenn – termeltethető újra –, ha építői el tudják hitetni a nyelvhasználókkal, hogy kár érheti őket, ha nem fogadják el az ideológiában felkínált érveket és cselekvési utakat.

A nyelvi alapú diszkrimináció az iskolákban nemcsak elfogadott, hanem a diákokat mintegy arra készítik fel, hogy a diszkriminálókkal egy térfélre kerülhessenek, az ő normáikkal, szemléletükkel azonosuljanak. Ha ugyanis valaki azzal indokolja a saját beszéd-viselkedés-változtatását, hogy elfogadhatóbbá váljon és sikerüljön kívánatosnak tartott csoport(ok)ba kerülnie (pl. jó iskolába kerülnie), hallgatólagosan elfogadja és tovább

erősíti azt az ideológiát, amely szerint az anyagi erőforrások és a társadalmi presztízs nyelvhasználati alapú elosztása legitim. Nem tudni, hogy ezek a lányok hogyan cselekszenek a mindennapokban és ezt sem, hogy „mit gondolnak valójában" a felvetett kérdésekről, ha egyáltalán „gondolnak valamit". Az adatok csupán annyit mutatnak, hogy megtanultak egy bizonyos ideológiát és vizsgálati helyzetben reprodukálják, annak ellenére, hogy az általuk előadott ideológia és a kommunikációs gyakorlatukról alkotott narratíva nincsenek összhangban. Ez önmagában is jelzi a sztenderd ideológia hegemóniáját.

Míg az előző esetben az építeni kezdett ideológia (a feltétlen szabálytisztelet és a normatív egyezkedés preferálása) – valószerűtlensége miatt – meg lett változtatva, ebben az esetben nem folytatódik a diskurzus: az ideológia fennmarad, miközben – az interjúvezető kérdésére adott válaszok által legalább is – valószerűtlennek van minősítve. (A diskurzus folyhatott volna tovább, ha az interjúvezető nem zártan fogalmazta volna meg a diákok által előadott ideológiát relativizáló – ti. azt a tapasztalatokkal ütköztető – kérdését.)

4. Az ideológiák és a cselekedetek

A diákok elsődleges szocializációjuk során elsajátítanak egy L1 nyelvhasználati módot, majd találkoznak egy L2 nyelvi gyakorlattal és az azt favorizáló ideológiával. Kész ideológiákat kapnak fogyasztásra (Wortham 1997) arra vonatkozóan, hogy miért L2 a jobb, még mielőtt „alámerülnének" L2-ben és valóban meg tudnák ismerni azt.

Az L2-t – az iskolában értékesebbnek minősített változatot – az ideológiák rendszerint pontatlanul írják le (gyakran egyenesen abszurdak, pl. a beszélt nyelv egyes elemeivel, így a *hát*tal kapcsolatban; vö. Szabó [kézirat]). Emellett kanalizálják – tkp. félreirányítják – L2 megismerését is. Az L2 népszerűsítésére használt manipulatív gyakorlat tehát valójában gátja L2 elsajátításának: ennek ugyanis az lenne az egyetlen módja, ha a diák környezetében valóban L2-t beszélnének (ami gyakran még magyarórán sincsen így). A közoktatásban, majd a felsőoktatásban eltöltött idő során a tanulók egyre jobban elsajátítják, hogy egyes ideológiákat úgy alkossanak újra maguk is, hogy az azok témáját képező jelenségekkel nem találkoztak életük során (vö. Karasavvidis et al. 2000), így természetesen az L2-t favorizáló ún. sztenderd ideológiát is megismerik. (A diskurzív szemléletben nem feltételezhető, hogy valóban létezik sztenderd, ezért az ún. sztenderd ideológia egy feltételezett L2-höz mint hipotetikus nyelvváltozathoz kapcsolódik.)

Az ideológiák (pl. grammatikalitási ítéletek, explicit nyelvi értékelések stb.) és a megfigyelhető cselekedetek között nem feltételezhető ok-okozati viszony: erre már olyan művek is felhívták a figyelmet, amelyek alapvetően az 1. pontban vázolt kognitív pszichológiai modellre épülnek (Krashen 1982/2009; Schütze 1996; Sorace 1996; Szerencsi 2002; Van Essen 1997). Ez a felismerés metanyelvi szinten is figyelembe veendő: explicit ismeretterjesztéssel (ún. attitűdformálással) nem formálható át és nem szüntethető meg a lingvicizmus. Erre már kb. 70 éve Karácsony Sándor is felhívta a figyelmet: „Nyelvi tartalommal sem lehet nevelni. […] Ez a tényleg beszélt nyelv [ti. a tanár és a diák valódi párbeszéde], ez nevel. Az, amit beszélnek, csak azzal hat nevelőleg, hogy beszélnek. […] Nem lehetséges tartalmi nevelés" (Karácsony 1938: XIV, XV). Ennek a gondolatsornak a 20. század végi megfelelője pl. a következő: „Egyedül a tevékenységrendszerekben konstruált tananyagok alkalmasak arra, hogy a tanulási folyamatot hatékonyan szervezzék, orientálják" (Bánréti 1995: 80). Mindkét idézet a gyakorlati foglalkozásokra helyezi a hangsúlyt, sőt, szerzőik továbbmennek: „[I]ndirekt kell, hogy legyen a [nevelő] hatás, mert nem lehet direkt" (Karácsony 1938: XI); azaz: „A közvetettség stratégiája az értékrendszerekre szocializálás tekintetében […] azt jelenti, hogy az értékekre való szocializálás funkcióját az értékek közvetlen áthagyomá-

nyozására való törekvés helyett az értékekkel mint problémákkal való foglalkozás és az értékek közti választással kapcsolatos tevékenységek látnák el" (Bánréti 1995: 83).

A problémát nem maguk az ideológiák vagy azok követése okozza. A jelen dolgozat megoldásait is ideológia igazolja. De még a sztenderd ideológia sem önmagában véve problémás vagy káros. A probléma az, hogy L1 és L2 változat viszonyában az L2-t hirdető személyek minél előbb le akarják zárni a felmerülő konfliktusokat, ráadásul mindenáron L2 javára. Ennek a gyakorlatnak a károsságán az sem változtat, ha esetleg közben tudományosan igazolt elméletekre hivatkoznak, vagy ha éppen valakinek a „túl merev" kommunikációs gyakorlatát kívánják megváltoztatni (pl. hogy ezentúl ne javítson egyes jelenségeket mások beszédében). A javítások – és a szellemi erőszak – hátterében tehát nem ideológiák állnak, hanem egy tanult viselkedésmód, amelyről azt szokás állítani, hogy a másik ember átformálását célozza, de nem igazolható, hogy ez az átformálás valóban sikerül-e (illetve hogy az ezen viselkedéssel együtt előforduló viselkedésváltozások mennyiben tekinthetők átformálódásnak).

A nyelvészek, szociológusok, történészek és más társadalomtudósok által leleplezett „ordas eszmék" helyére újabbak léphetnek, akár bonyolultabbak, nehezebben leleplezhetőek is. A károkozást csak a másik személy feltétel nélküli elfogadása szüntetheti meg: „Én és te beszélünk és ez a kultúra. Én és te beszélünk, hogy ezután is mindig legyen kultúra. [... Az] a nevelő, aki nyelvórán és nem nyelvórán így beszél, ezt beszéli a növendékeivel, az – talán nem is tudja – de annyira oda kell, hogy adja magát és annyit kell közben nyernie a növendékétől, hogy feltétlenül nevelési aktus ment végbe közöttük" (Karácsony 1938: XXIII). Tehát nem a másik elfogadásáról szóló beszéd, hanem a másik elfogadása a lényeg.

Ez a szükséges elfogadás tudatos eszközökkel nem tanulható, ugyanakkor szükség van rá a tanár, a politikus és a szociolingvista részéről is – a kérdéskör vizsgálata és a mindennapi beszédtevékenység során egyaránt.

Köszönöm mindenkinek, aki segített a szervezésben, illetve rendelkezésemre állt a vizsgálat során!

Irodalom

Bánréti Zoltán 1995. Mit jelent az oktatási programok tartalmi fejlesztése? In: *Iskolakultúra* 1995/6–7: 79–85.

Bohner, Gerd 2007. Attitűdök. In: Miles Hewstone – Wolfgang Stroebe szerk., 2007. *Szociálpszichológia európai szemszögből.* Budapest: Akadémiai. 213–249.

Borbély Anna – Vargha András 2010. Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban. Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. In: *Magyar Nyelv* 2010: 455–470.

Coulter, Jeff 2005. Language without mind. In: Hedwig te Molder – Jonathan Potter eds., 2005. *Conversation and Cognition.* Cambridge: Cambridge University Press. 79–92.

Drew, Paul 2005. Is *confusion* a state of mind? In: Hedwig te Molder – Jonathan Potter eds., 2005. *Conversation and Cognition.* Cambridge, Cambridge University Press. 161–183.

Edwards, Derek 1993. But What Do Children Really Think? Discourse Analysis and Conceptual Content in Children's Talk. In: *Cognition and Instruction* 1993/3–4: 207–225.

Grindsted, Annette 2005. Interactive resources used in semi-structured research interviewing. In: *Journal of Pragmatics* 1015–1035.

Győri Miklós 2008. Tudatosság és megismerés. In: Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett szerk., 2008. *Általános pszichológia. 3.* Budapest: Osiris. 267–297.

Hopper, Paul J. 1998. Emergent grammar. In: Michael Tomasello ed., 1998. *The new psychology of language.* Mahwah, NJ–London: Lawrence Erlbaum Associates. 155–176.

Hopper, Robert 2005. A cognitive agnostic in conversation analysis: when do strategies affect spoken interaction?. In: Hedwig te Molder – Jonathan Potter eds., 2005. *Conversation and Cognition.* Cambridge: Cambridge University Press. 134–158.

Karácsony Sándor 1938. *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon.* Budapest: Exodus.

Karasavvidis, Ilias et al. 2000. Investigating how secondary school students learn to solve correlational problems: quantitative and qualitative discourse approaches to the development of self-regulation. In: *Learning and Instruction* 267–292.

Krashen, Stephen D. 1982/2009. *Principles and Practice in Second Language Acquisition.* A szerző online kiadása. URL: http://www.sdkrashen.com/Principles_and_Practice/Principles_and_Practice.pdf. Letöltve: 2011. 01. 30

Kripke, Saul 1982. *Wittgenstein on rules and private language*. Oxford: Blackwell.

Laihonen, Petteri 2008. Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. In: *Journal of Sociolinguistics* 668–693.

Laihonen, Petteri 2009. *Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.

Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. In: *Journal of Sociolinguistics* 530–555.

Potter, Jonathan – Derek Edwards 2001. Discursive Social Psychology. In: W. Peter Robinson – Howard Giles eds., 2001. *The New Handbook of Language and Social Psychology.* Chichester – New York: Wiley and Sons. 103–118.

Potter, Jonathan – Derek Edwards 2003. Sociolinguistics, Cognitivism, and Discursive Psychology. In: *International Journal of English Studies* 2003/1: 93–109.

Puchta, Claudia – Jonathan Potter 2002. Manufacturing individual opinions: Market research focus groups and the discursive psychology of evaluation. In: *British Journal of Social Psychology* 345–363.

Simov, Kirill et al. 2001. CLaRK – an XML-based System for Corpora Development: Rayson. In: Paul et al. eds., 2001. *Proceedings of the Corpus Linguistics 2001 Conference.* Lancaster: Lancaster University. 553–560.

Schütze, Carson T. 1996. *The Empirical Base of Linguistics. Grammaticality Judgements and Linguistic Methodology.* Chicago – London: The University of Chicago Press.

Sorace, Antonella 1996. The use of acceptability judgments in second language acquisition research. In: William C. Ritchie – Tej K. Bhatia eds.,1996. *Handbook of second language acquisition.* San Diego: Academic Press. 375–409.

Szabó Tamás Péter kézirat. Metanyelvi diskurzusok magyar iskolákban. Az *Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában 3.* konferencia kötetében várható a megjelenése.

Szerencsi Katalin 2002. *The Grammatical Competence of Non-native-speaking and Native-speaking Teachers of English as a Foreign Language in Light of Their Metalinguistic Performance.* Doktori (PhD.) értekezés. Budapest: ELTE BTK.

Van Essen, Arthur 1997. Language awareness and knowledge about language. An overview. In: Leo van Lier – David Corson eds., 1997. *Encyclopedia of Language and Education. 6. Knowledge about Language.* Dordrecht – Boston – London: Kluwer. 1–9.

Wittgenstein, Ludwig 1953/2001. *Philosophical Investigations.* Oxford: Blackwell.

Wortham, Stanton E. F. 1997. The commodification of classroom discourse. In: Leo van Lier – David Corson eds., 1997. *Encyclopedia of Language and Education. 6. Knowledge about Language.* Dordrecht – Boston – London: Kluwer. 251–260.

NYELVI MÍTOSZOK VIZSGÁLATA SZLOVÁKIAI MAGYARTANÁROK ÉS EGYETEMI HALLGATÓK KÖRÉBEN

PRESINSZKY KÁROLY

Sprachlichen Mythen bei Ungarischlehrer und Studenten in der Slowakei

Beim Vertrieb von sprachlichen Mythen bilden die Ungarischlehrer und sich für diesen Beruf vorbereitende Studenten eine besondere Gruppe, denn sie die Sprachansicht von aufwachsenen Generationen am meisten beeinflussen. Wenn ein Ungarischlehrer sprachliche Mythen für seine Studenten propagiert, vertreibt er so unwissenschaftliche Meinungen, und kann er so die Sprachansicht von jungen Generationen in eine falsche Richtung beeinflussen. Diese Studie beschäftigt sich mit der Propagation von in der Fachliteratur mehrmals analysierten Sprachmythen bei Ungarischlehrer und sich für diesen Beruf vorbereitende Studenten in der Slowakei. In der Gruppen von Informanten wurden die Sprachmythen verbunden mit Dialektvarianten, mit dem Zustand der ungarischen Sprache und der Mehrsprachigkeit am wenigsten, und die Mythen mit der Muttersprache, mit der gemischten Sprache und der Verarmung der ungarischen Sprache am meisten unterstützt.

1. Bevezetés

A nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos közkeletű, nyelvtudományi szempontból téves vélekedések, a nyelvi mítoszok részei az adott közösség kultúrájának, befolyásolják a hétköznapi beszélők nyelvi tudatát és viselkedését. A hatásuk leginkább annak köszönhető, hogy az emberek nem kérdőjelezik meg, hanem elfogadják és terjesztik azokat.

„A nyelvről, nyelvhasználatról való ismeretek megtanításával, tudatosításával, rendszeres számonkérésével és ellenőrzésével az iskola veti meg a tudatos nyelvi tudat alapjait. Az iskola tudatosítja legszélesebb körben s leginkább maradandó hatással a nyelvváltozatok közötti presztízsbeli különbségeket is. Az iskola tehát a diákok számára (anya)nyelvi tekintetben a legfontosabb, bár kétségtelenül nem az egyetlen orientáló tényező" (Kiss 1998: 259).

A nyelvi mítoszok terjedésében, terjesztésében sajátos szerepe van az iskolának, illetőleg a magyartanároknak, valamint azoknak az egyetemi hallgatóknak, akik magyartanári pályára készülnek, hiszen a felnövekvő generáció nyelvszemléletét leginkább ők alakítják. Ha a magyartanár nyelvi mítoszokat ad át tanítványainak, akkor tudományos szempontból pontatlan információkat terjeszt, és rossz irányba befolyásolhatja a felnövekvő nemzedék nyelvszemléletét. Fontos, hogy a magyartanárok tisztában legyenek a nyelvi mítoszok jelentőségével, tudományosan cáfolni tudják, és ne terjesszék azokat. „A döntő kérdés az, megvan-e, illetőleg kialakul-e a magyar szakos pedagógusokban a szakmai tájékozottság, valamint az akarat, hogy túllépjenek megkövesedett beidegződéseken" (Kiss 1998: 269), melyek közé a nyelvi mítoszokat is sorolhatjuk.

Az utóbbi években az anyanyelv-pedagógiai szakirodalomban és a magyar szakos tanárjelöltek képzésében hangsúlyos szerepet kapnak a nyelvtudomány haladó nézetei (vö. Kiss 1999; Antalné 2003). A magyar szakos tanárjelöltek körében végzett kérdőíves felmérések során azonban még gyakran felbukkan például a helyesség mítoszának támogatása, ugyanis „legfeljebb elvétve, néhány válaszban jelenik meg az érthetőség, a kommunikativitás és a funkcionalitás igénye; a kommunikációs szándéknak megfelelően formált közlések igénye; a regiszterhez, illetve a közléshelyzethez való igazodás igénye; a helyesség fogalmának viszonylagosságát érzékelő szemlélet" (Domonkosi 2007: 145–146).

Tanulmányomban néhány kiválasztott, a szakirodalomban többször és alaposan elemzett nyelvi mítosz támogatottságát vizsgálom szlovákiai magyartanárok és egyetemi hallgatók körében. A vizsgálattal a mítoszok támogatásának jellegét, mértékét és hátterét igyekeztem felmérni. A tanulmány célja a vizsgálat eredményeinek bemutatása, a mítoszok jelenlétének

leleplezése és közvetetten pedig a nyelvi mítoszok támogatottságának csorbítása a magyar nyelv és irodalom szakos egyetemi hallgatók és tanárok között.

A kérdőíves vizsgálat során Lanstyák István Általános nyelvi mítoszok című tanulmányát (Lanstyák 2007: 174–212) vettem alapul. E tanulmány 34 nyelvi mítoszt elemez 10 témakör köré csoportosítva. Olyan kérdőívet készítettem adatközlőimnek, melybe belefoglaltam e 34 nyelvi mítoszt, azzal a kéréssel, hogy fejtsék ki, egyetértenek-e velük. 3 válaszlehetőség közül választhattak (igen, egyetért; nem ért egyet; csak részben ért egyet), és a válaszokhoz mindig indoklást is kértem.

104 kérdőívet dolgoztam fel. Adatközlőim között sokkal több a nő (88), mint a férfi (16), és valamivel több a magyar szakos egyetemi hallgató (63), mint a magyartanár (41). Az adatközlők főként nyitrai diákjaim voltak, és az ő közvetítésükkel olyan általános-, illetőleg középiskolai magyartanárok, akikkel pedagógiai gyakorlatuk során töltették ki a kérdőívet. Az összes válaszadó magyar anyanyelvű és nemzetiségű. Adatközlőim közel 40%-a a Dunaszerdahelyi, 20%-a Komáromi, 11%-a a Galántai, és közel 5-5%-ban a Rimaszombati, Tőketerebesi, Vágsellyei, Lévai, Nagymihályi, valamint a Szenci járásból származik.

2. Az anyanyelvvel kapcsolatos mítoszok

Az anyanyelvvel kapcsolatos mítoszok a következők (vö. Lanstyák 2007): 1. Az anyanyelvéhez minden embert különösen bensőséges viszony fűz. 2. Minden ember az anyanyelvén tud a legjobban gondolkodni, fogalmazni, ismereteket szerezni. 3. Minden embernek – különösen pedig az iskolázottaknak – erkölcsi kötelessége, hogy ápolja, védelmezze anyanyelvét, ügyeljen épségére, tisztaságára. E mítoszok támogatottságát a következő ábra szemlélteti:

1. ábra. Az anyanyelvvel kapcsolatos mítoszok támogatottsága

Az ábra alapján látható, hogy mindhárom megállapítással a válaszadó egyetemisták és magyartanárok döntő többsége egyetértett. A legtöbben azzal értettek egyet, hogy minden ember az anyanyelvén tud a legjobban gondolkodni, fogalmazni, ismereteket szerezni. A többség ezzel azért ért egyet, mert szerinte az anyanyelv az, amit kiskorunktól, amit a legtöbbet és a legkönnyebben használunk. A válaszadók között nem volt olyan, aki ezzel nem értett egyet, volt azonban néhány adatközlő, aki csak részben azonosult ezzel. Ők válaszaikban kiemelték, hogy *ha valaki más nyelvi környezetbe kerül, akkor egy idő után vált a gondolkodásban*, illetve *ha más idegen nyelvet tanul valaki sok évig, lehet, hogy az a nyelv befolyásolja a gondolkodását és*

lehet, hogy azon a nyelven egyszerűbben meg tudja fogalmazni mondanivalóját. A felcserélő kétnyelvűségi helyzet mint tudományos indok az első megállapításhoz kapcsolódó válaszokban jelent csak meg ebben a témakörben. Az adatközlők fele egyetért azzal, hogy az anyanyelvéhez minden embert különösen bensőséges viszony fűz, indoklásaikban pedig az anyanyelvet összekötik a családdal, közösséggel, nemzettel. Az adatközlők 25-25%-a viszont nem vagy csak részben ért ezzel egyet. Főként azzal a résszel nem azonosulnak, hogy a megállapítás minden emberre érvényes lehet. Voltak olyan indoklások, melyek a nyelv- és nemzetiségváltást látják az anyanyelvhez való kötődés elmaradásában: *mert ha mindenkit bensőséges viszony fűzne az anyanyelvéhez, akkor nem szlovákosodnának el olyan sokan.* A vizsgált egyetemi hallgatók és magyartanárok közel 65%-a azzal is egyetért, hogy a nyelvhasználati szabályok követése és másokon való számonkérése minden embernek – főként az iskolázottaknak – erkölcsi kötelessége. Ezt az iskolázott emberekkel szemben támasztott elvárásokkal indokolják, továbbá az az indok is gyakran jelentkezett, hogy *mert ha nem így tennénk, kihalna a nyelv.* A válaszadók 30%-a csak részben ért egyet, kifogásolva főként az anyanyelvápolás erkölcsi kötelességnek való tekintését. Azok közül, akik egyáltalán nem értenek egyet a mítosszal, kiemelhetjük a következő indoklást: *nem feltétlenül kell egy iskolázott embernek tökéletesen beszélni anyanyelvét, annak kell ápolni a nyelvet, akit ez érdekel, erkölcsi kötelességnek mást tartok, pl. felnevelni a gyermekemet, ha már felelősséget vállaltam érte.*

3. A nyelvváltozatokkal kapcsolatos mítoszok

A nyelvváltozatokkal kapcsolatban a következő mítoszokat vizsgáltam (vö. Lanstyák 2007): 4. Az írott nyelv jobb, értékesebb a beszélt nyelvnél, ezért ennek kell szolgálnia a helyes nyelvhasználat mintájául. 5. Az irodalmi nyelv és a köznyelv, azaz a standard nyelvváltozat a helyes nyelv, a nyelvjárások a standardnak az iskolázatlan, egyszerű emberek ajkán keletkezett romlott és hibás változatai. 6. A nyelvjárások értékesebbek más nyelvváltozatoknál, mert a nyelvnek egy tisztább, romlatlanabb állapotát őrzik, mint a városi nyelvváltozatok vagy a köznyelv. 7. A nyelvnek idegen hatástól mentesebb változatai értékesebbek azoknál, amelyek kevertek, amelyekben erősebben érvényesül az idegen nyelvek hatása. Az eredményeket a következő ábrán láthatjuk:

2. ábra. A nyelvváltozatokkal kapcsolatos mítoszok támogatottsága

A nyelvváltozatokkal kapcsolatos mítoszokat az eredmények alapján adatközlőim többsége nem támogatja. Az 5. és a 6. állítás tartalmilag egymással ellentétes, ugyanis az

5. állítás a nyelvjárások romlottságát, a 6. pedig azok romlatlanságát, tisztaságát hangsúlyozza. Az 5. állítással 90%-ban, a 6. állítással pedig közel 60%-ban nem értenek egyet az adatközlők. Ez azt jelenti, hogy voltak olyanok, akik mind a két állítást elutasították, azaz adatközlőim többsége a nyelvjárásokhoz kapcsolódó akár negatív, akár pozitív értéktársítással nem ért egyet. Ennek indokát leginkább a 6. megállapításhoz fűzött véleményeknél találjuk, ugyanis ott több adatközlő hangsúlyozza a nyelvváltozatok egyenértékét, egyenrangúságát, vagyis azt, hogy *egyik nyelvváltozat sem értékesebb a másiknál*. Az idegen hatás mértéke és a nyelvváltozat értéke közötti kapcsolatot vélő 7. számú mítoszt már többen támogatják, de még itt is többen vannak, akik nem értenek ezzel egyet. Az indoklások között legtöbbször nyelvtörténeti indokok szerepelnek, pl. *az idegen nyelvek hatása teszi változatossá a nyelvet, ezek a szavak lassan be is kerülhetnek a szókincsbe, ha ez nem így lenne, akkor a régi jövevényszavakat sem éreznénk ilyen magyarnak.* E témakör megállapításai közül adatközlőim az írott nyelvváltozat értékességéhez kapcsolódó mítoszt támogatják leginkább. 46%-uk egyetért a megállapítással, mert szerintük az írott nyelv *átgondolt, megszerkesztett, kötött, maradandó, egységes.* Akik pedig nem vagy csak részben értenek egyet, azok válaszukat ismét főként a nyelvváltozatok egyenértékével indokolják, pl. a következőképpen: *az írott nyelvben helyesen kell használni a nyelvet, az ugyanis tovább fennmarad, de ettől még nem lesz értékesebb a beszélt nyelvnél, mert a nyelv nem ér semmit, ha nem beszélik.*

4. A nyelv belső változatosságával és közvelegességével kapcsolatos mítoszok

Ebbe a csoportba az alábbi mítoszok tartoznak (vö. Lanstyák 2007): 8. Vannak, akik összevissza használnak különféle nyelvi formákat, önkényesen keverve a helyes és a helytelen alakokat. 9. Az egymással váltakozó nyelvi formák közül az egyik nem egy esetben fölösleges, mert a másikkal minden további nélkül helyettesíthető. 10. A nyelvben vannak olyan szavak, kifejezések, nyelvtani formák, amelyek eredendően rosszak, és ezért jó volna, ha eltűnnének belőle. Az adatközlők válaszait az alábbi ábrán találjuk:

3. ábra. A nyelv belső változatosságával és közvelegességével kapcsolatos mítoszok támogatottsága

A fenti mítoszok közül válaszadóim többsége csupán az ún. helyes – helytelen formák önkényes keverésének mítoszát támogatja. Indoklásaikban kiemelik az iskolázatlanságot, tudatlanságot, szórakozottságot. Kevesen, mindössze 4 adatközlő cáfolta az önkényességet a mítosz tagadásakor, mégpedig azzal, hogy *mert szerintem ez a keverés*

a legtöbb esetben nem tudatos. A fölösleges és eredendően rossz szavak, kifejezések, nyelvi formák mítoszával adatközlőim többsége nem ért egyet. Indoklásaikban kiemelik, hogy minden elem *a nyelv része, gazdagítja, gyarapítja, színesíti a szókincset, változatosabbá teszi a nyelvet.* Aki egyetért a mítosszal, az főként *a trágár szavakat, a túlzott kicsinyítőképző-használatot, a túlzott finomkodást* irtaná ki a nyelvből.

5. A nyelvműködés mikéntjével kapcsolatos mítoszok

Ezek a mítoszok a következők (vö. Lanstyák 2007): 11. Gondos fogalmazással, nagyobb odafigyeléssel elérhetjük, hogy az általunk használt kifejezések, mondatok egyértelműek legyenek, csak egyfélét jelentsenek, és így elkerüljük a félreértéseket. 12. Előfordul, hogy egy-egy szót nagyon sok ember használ helytelenül, olyan jelentést és/vagy stílusértéket tulajdonítva neki, amilyen annak a szónak nincs is.

E két mítoszt adatközlőim majdnem egyhangúlag támogatták, ezért az eredményeket nem szemléltetem külön ábrával. A 11. mítosz indoklásában főként a félreértések magyarázatába kapaszkodtak adatközlőim, *mert gondosabb odafigyeléssel nem bántjuk meg az adott embert; mert ha esetleg átgondolatlanul mondok valamit, ő félreérti és megsértődhet.* Az érthetőség és gondos fogalmazás követelménye az anyanyelv-oktatási gyakorlatból is erősen hatással volt a véleményekre. A 12. mítosszal mindenki egyetértett, az indoklások többségében pedig az szerepelt, hogy azért értenek egyet, mert *gyakran tapasztalják azt, hogy az emberek helytelenül használják a szavakat.*

6. Nyelvészmítoszok

Nyelvészmítoszok az alábbiak (vö. Lanstyák 2007): 13. A nyelvésznek az a dolga, hogy feltárja az emberek beszédében található nyelvhelyességi hibákat, s ezek kijavításával elősegítse nyelvünk egészséges fejlődését. 14. A nyelvésznek hatalma van a nyelv fölött, képes megváltoztatni az emberek nyelvhasználatát.

E két, úgynevezett nyelvészmítoszt adatközlőim többsége nem vagy csak részben támogatja. Az adatközlők közel 60%-a szerint a nyelvésznek csak részben dolga a nyelvhelyességi hibákkal való törődés, ugyanis a legtöbb indoklás szerint a nyelvhelyességi hibákat *a nyelvész csupán feltárhatja, de nem javíthatja ki.* Akik egyetértenek a megállapítással, azok a nyelvészekkel szemben támasztott elvárásokkal indokolják véleményüket. Hogy a nyelvésznek hatalma van a nyelv fölött, azzal a megállapítással adatközlőim közel 70%-a nem ért egyet. Az indoklásokban kitértek arra, hogy a nyelvésznek *nincs hatalma a nyelv fölött, de természetesen tenni tud érte, ha megtalálja a megfelelő csatornákat.*

7. Nyelvérintkezési mítoszok

A nyelvérintkezési mítoszok 2 csoportba sorolhatók. A következő 4 megállapítás főként kisebbségi kétnyelvűségi helyzetre vonatkozó nyelvérintkezési mítosz (vö. Lanstyák 2007): 15. Két vagy több nyelv keverése egyetlen beszélgetésen belül a beszélő részéről a nyelvi önkény kifejezése, az eredmény pedig zagyva beszéd. 16. A két nyelv keverése a megbecsülés hiányát jelzi az érintett nyelvekkel szemben. 17. A két nyelv keverése arra utal, hogy a beszélő nem ismeri jól az egyik vagy mindkét nyelvet. 18. A két nyelv keverése a kisebbségi beszélőközösségekben nemtörődömségre vezethető vissza, a „mindegy, hogyan beszélek" felfogásra. E négy mítosz támogatottságát adatközlőim körében a következő ábra szemlélteti:

4. ábra. A nyelvérintkezési mítoszok támogatottsága

Az ábra alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgálatba bevont egyetemisták és magyartanárok nem vagy csak részben támogatják ezeket a mítoszokat. Indoklásaikban főként az önkényességet kifogásolják: *a szlovákiai magyarok nem szándékosan veszik át a szlovákból a szavakat*. Kifogásolják továbbá a kontaktusváltozatok zagyva jelzővel való illetését, főként azzal az indoklással, hogy *két nyelv keveréke, ha olyan környezetben hangzik el, ahol értik mindkét nyelvet, nem lehet zagyva.* Akik csak részben értenek egyet, azok számára inkább elfogadható a zagyva, mint az önkényes jelző. Legkevésbé támogatják adatközlőim azt a mítoszt, mely szerint két nyelv keverése a megbecsülés hiányát jelzi a nyelvekkel szemben. Indoklásaikban azonban a legtöbben egy újabb mítoszt teremtenek, illetőleg támogatnak azzal, hogy a következőket vallják: *két nyelv keverése inkább azt fejezi ki, hogy a beszélő mindkét nyelvet nagyra becsüli*. Voltak azonban objektív indokok is, melyek szerint *a nyelvek keverése és megbecsülése nem függ össze egymással, hanem inkább szokás, megszokás kérdése*. Két nyelv keverésének okaként a nyelvek ismeretének hiányát az adatközlők 26%-a tekinti. A többség azonban ezt a mítoszt nem támogatja. Az indokok között ismét a szokás és a környezet hatása szerepelt. A nyelvek keverése és a lustaság összefüggésének mítoszát az adatközlők 23%-a támogatja, 26%-a nem, a többség viszont csak részben támogatja, kiemelve főként azt, hogy *valakik szórakozásból vagy akár lustaságból is keverhetnek nyelveket, de csak addig, míg megértik őket.*

A nyelvérintkezési mítoszok között külön csoportba soroltam azokat, melyekben szerepel az idegen nyelv és az idegen szó terminus. Ezek a következő mítoszok voltak (vö. Lanstyák 2007): 19. Az idegen nyelvektől óvnunk kell a saját nyelvünket, mert hatásukra eltűnhetnek jellegzetes, ősi vonásai. 20. Az idegen szavak azért veszélyesek, mert a nyelv saját elemei rovására terjeszkednek, kiszorítják őket a használatból. 21. A belső keletkezésű szavak jobbak az idegen szavaknál. Ha van választási lehetőségünk, jobb, ha belső keletkezésű szavakat használunk. 22. A nyelvre nem is annyira az idegen szavak és kifejezések jelentenek nagy veszedelmet, hanem az idegenszerű nyelvtani szerkezetek, ezek veszélyeztetik leginkább a nyelv épségét. 23. Az idegen eredetű kölcsönszavak beáramlása azért is veszélyes, mert előbb-utóbb nyelvcserét idézhet elő az átvevő nyelvi közösségben. Az idegen szavakhoz kapcsolódó nyelvérintkezési mítoszok támogatottságát az alábbi ábra adatai foglalják össze:

5. ábra. Az idegen szavakhoz kapcsolódó nyelvérintkezési mítoszok támogatottsága

Az ábra alapján jól látszik, hogy az adatközlők többsége csak részben ért egyet ezekkel a megállapításokkal. A legtöbben azt támogatják, hogy a belső keletkezésű szavak jobbak az idegen szavaknál, továbbá hogy az idegenszerű szerkezetek veszélyesek a nyelvre. Az egyetemisták és a magyartanárok leginkább azzal nem értenek egyet, hogy az idegen eredetű szavak beáramlása nyelvcseréhez vezetne. A sok-sok részben egyetértő válaszadó indoklásaiból kiemelhetjük azt, hogy szerintük az idegen szavak használatát nem lehet meggátolni, de tudni kell megfelelő jelentésben használni. A következőket írják: *az idegen szavakat, kifejezéseket olyanok használják, akik ismerik és értik, akik nem ismerik, azok nem használják, ezzel tehát nem szorul ki semmi a nyelvből.*

8. Kétnyelvűségi mítoszok

A kétnyelvűségi mítoszok között a következő két megállapítást tartjuk számon (vö. Lanstyák 2007): 24. Kétnyelvű ember az, aki két különböző nyelvet beszél anyanyelvi szinten, azaz úgy, mintha mindkét nyelv egynyelvű beszélője lenne. 25. A kétnyelvű beszélők, különösen ha olyan kisebbségi közösségben élnek, ahol az anyanyelvük nem hivatalos nyelv, az egyik nyelvüket sem beszélik rendesen.

A kétnyelvűségi mítoszok közül adatközlőim körében nagy támogatottságot élvez a két nyelv anyanyelvi szintű ismeretének mítosza. Közel 60%-uk támogatja ezt, azzal indokolván, hogy magas szinten kell két nyelvet tudni ahhoz, hogy kétnyelvűnek tekintsük. Akik nem vagy csak részben értenek ezzel egyet, azok szerint a kétnyelvűséghez nem kell mindkét nyelven anyanyelvi szint, elég a használat gyakorisága. A 25. mítosz hasonlít a nyelvérintkezési mítoszoknál tárgyalt megállapításokhoz. Hogy a kisebbségi közösségek egyik nyelvüket sem beszélik rendesen, csak 15% számára elfogadható megállapítás. A legtöbben nem értenek ezzel egyet, úgy indokolván, hogy *attól, hogy a nyelv nem hivatalos, attól még a beszélő anyanyelvi szinten sajátítja el, és rendesen beszéli azt.*

9. A magyar nyelv jellegével és helyzetével kapcsolatos mítoszok

Ebbe a témakörbe az alábbi mítoszok sorolhatók (vö. Lanstyák 2007): 26. A magyar nyelv különleges, más nyelvektől sok tekintetben eltérő, egyedi logikájú, különösen gazdag nyelv. 27. A magyar nyelv egyik legfőbb jellegzetessége a tömörség. 28. A magyar kicsi és csekély jelentőségű nyelv. 29. A magyar nyelv léte veszélyben forog; félő, hogy a herderi jóslat beteljesedik, s a magyarság előbb-utóbb feloldódik a környező

nagy népek tengerében. 30. A magyar nyelv nem beszélőinek lélekszáma, hanem nemtörődömségük, nyelvi műveletlenségük, idegenmajmolásuk miatt van veszélyben Magyarországon (is). A fenti öt mítosz támogatottságát a 6. ábra szemlélteti:

6. ábra. A magyar nyelv jellegével és helyzetével kapcsolatos mítoszok támogatottsága

A magyar nyelv jellegéhez kapcsolódó első mítoszt az adatközlők közel 75%-a támogatja. A többi ide tartozó mítosznak egyáltalán, vagy csak részben van támogatottsága. Az első mítosszal a legtöbben azért értenek egyet, mert tapasztalják, hogy *nehéz a magyar nyelvet megtanulni idegenek számára.*

10. A magyar nyelvben bekövetkező változásokkal kapcsolatos mítoszok

Az utolsó témakör mítoszai a következők: 31. A magyar nyelv romlik. Az Arany János-korabeli magyar nyelv például jobb volt a mainál. 32. A magyar nyelv szegényedik; a beszélők nemtörődömsége, nyelvi műveletlensége miatt egyszerűsödik a nyelvhasználat; kifejezések, stílusok, műfajok, kommunikációs technikák tűnnek el a nyelvből. 33. A magyar nyelv nem romlik ugyan, ám a nyelvhasználattal sok gond van, az emberek beszédében sok a javítanivaló. 34. A divatszók veszélyesek a magyar nyelvre nézve, mert más szavakat szorítanak ki, s ezzel szegényítik nyelvünk szókincsét. E négy mítoszt adatközlőim az alábbi mértékben támogatják:

7. ábra. A magyar nyelv jellegével és helyzetével kapcsolatos mítoszok támogatottsága

Az ábra alapján kitűnik, hogy adatközlőim leginkább egyetértenek azzal a mítosszal, hogy az emberek beszédét javítani kell. Nagy támogatottságot élvez a divatszók használatának mítosza és a magyar nyelv szegényedéséről szóló mítosz is. A magyar nyelv romlására vonatkozó megállapítással azonban az adatközlők közel 70%-a nem ért egyet.

11. Összegzés

Az eredmények összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált adatközlők nem vagy csak alig támogatják a nyelvjárásokkal, a magyar nyelv helyzetével és a kétnyelvű nyelvhasználat működésével kapcsolatos mítoszokat. Leginkább pedig az anyanyelvvel, a nyelvműködés mikéntjével, a nyelvhasználat közvelegességével és a magyar nyelv szegényedésével kapcsolatos mítoszokat támogatják. Lényeges különbséget az egyetemi hallgatók és a magyartanárok válaszaiban nem találtam. A kapott adatokat azonban egyrészt a kérdőíves vizsgálat módszereiből adódóan szükséges kellő kritikával kezelni. Másrészt pedig befolyásolhatta az eredményeket az is, hogy az egyetemi hallgatókkal már a bevezető lingvisztikai kurzusokon is foglalkozunk a nyelvi tévhitekkel, és a hallgatók igyekezhettek az órákon elhangzottak szerint megválaszolni a kérdéseket. Meglehet, hogy más helyzetben és nem a tanárnak leadott kérdőívben jobban azonosulnak a vizsgált mítoszokkal. A nyelvjárásokhoz és a kétnyelvű nyelvhasználathoz kötődő mítoszok csekély támogatottságában szerepet játszik az is, hogy tanszékünkön az oktatás során hangsúlyos szerepet kapnak e témakörök. Mindezek mellett úgy gondolom, hogy érdemes és van mit tenni az érintett egyetemisták és tanárok körében, hogy az általuk leginkább támogatott mítoszokról való gondolkodás is megváltozzon.

Irodalom

Antalné Szabó Ágnes 2003. A szociolingvisztika mint szemlélet, mint tudás, mint pedagógia az iskolában. In: Keszler Borbála – Hajdú Mihály szerk., 2003. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Budapest: ELTE – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 293–297.

Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 141–153.

Kiss Jenő 1998. Helyes és helytelen (nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi adatainak a tükrében). In: *Magyar Nyelv* 2008/3: 257–269.

Kiss Jenő 1999. Nyelvhasználat, szociolingvisztika, iskola. In: V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula szerk., 1999. *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelvi napok II.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 395–407.

Lanstyák István 2007. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 174–212.

NARANCSOS KACSA: A NARANCSOS FORRADALOM NYELVI IDEOLÓGIÁJA

CSERNICSKÓ ISTVÁN

Language ideologies of politicians of the Ukrainian orange revolution

In accordance with the Constitution and the Law on Languages Ukraine *de jure* is a monolingual state. However, Ukraine de facto is multilingual. The question of languages in Ukraine is a political question. During the time of the orange revolution (2004) the winning political power leaded by V. Yushchenko and Y. Tymoshenko made efforts to change the linguistic picture of Ukraine. Their primary aim was to extend the functions of the Ukrainian language, and at the same time restrict the usage of Russian. In this paper the complexity of the Ukrainian multilingualism will be introduced and at the same time I will demonstrate the way how the Ukrainian power elite tries to eradicate linguistic heterogeneity, how it endeavours to achieve harmony between the *de facto* and *de jure* situation.

1. Az ukrajnai narancsos forradalom

Ukrajnában 2004-ben ment végbe a „narancsos forradalom" néven ismert politikai akció, melynek során a magukat nemzeti elkötelezettségű, ukrán hazafiként definiáló, az ország nyugati integrációjának erősítését és az orosz érdekszférától való távolodását meghirdető politikai erők kerültek hatalomra. A narancsos erők korántsem egységes politikai tábora meglepően hasonló nézeteket vallott Ukrajna nyelvi helyzete és annak rendezése kapcsán. Az alábbiakban a narancsos forradalom révén hatalomra került tábor néhány szimbolikus alakjától (az elnök Viktor Juscsenkotól, a miniszterelnök Julija Timosenkotól és Ivan Vakarcsuk oktatási és tudományos minisztertől), valamint politikai nyilatkozatokból, dokumentumokból származó idézetek révén mutatom be az ukrajnai nemzeti erők nyelvi ideológiáját.

2. Ukrajna nyelvi helyzetéről

A 2004-ben forradalmi lendülettel hatalomra jutott narancsos erők összetett nyelvi helyzetet találtak Ukrajnában. Az alkotmány és a nyelvtörvény értelmében Ukrajna egynyelvű állam, egyetlen állam- és hivatalos nyelvvel, ami az ukrán (Tóth–Csernicskó 2009, Csernicskó szerk. 2010). Ugyanakkor az ország lakosságának közel fele az orosz nyelvet használja a mindennapokban, 30%-ának pedig anyanyelve is az orosz (Besters-Dilger szerk. 2008, Majboroda és mtsai szerk. 2008, Maszenko 2010, Vorona–Sulha szerk. 2007). Bár az ország lakosságának 77,82%-a ukrán nemzetiségű, és csak 17,28% orosz, anyanyelvi alapon jóval magasabb az orosz ajkúak súlya (1. ábra). Az egyes közigazgatási egységeken belül is jelentősen eltér egymástól az ukránok és oroszok egymáshoz viszonyított aránya (1. táblázat).

1. ábra. Ukrajna lakossága nemzetiség és anyanyelv szerint a 2001. évi cenzus eredményei alapján

1. táblázat. Ukrajna lakosságának nemzetiségi és anyanyelvi megoszlása közigazgatási egységenként és nagyrégiónként a 2001-es cenzus adatai alapján (%-ban)

Közigazgatási egység (megye)	Ukrán		Orosz		Egyéb	
	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv
Ukrajna	**77,8**	**67,5**	**17,3**	**29,6**	**4,9**	**2,9**
Nyugat						
Voliny	96,9	97,3	2,4	2,5	0,7	0,2
Lemberg (Lviv)	94,8	95,3	3,6	3,8	1,6	0,9
Ivano-Frankivszk	97,5	97,8	1,8	1,8	0,7	0,4
Rivne	95,9	97,0	2,6	2,7	1,5	0,3
Ternopil	97,8	98,3	1,2	1,2	1,0	0,5
Csernyivci	75,0	75,6	4,1	4,8	20,9	19,6
Kárpátalja	80,5	81,0	2,5	2,9	17,0	16,1
Közép-Nyugat						
Hmelnicki	93,3	95,2	3,6	4,1	3,1	0,7
Zsitomir	90,3	93,0	5,0	6,6	4,7	0,4
Vinnyica	94,9	94,8	3,8	4,7	1,3	0,5
Kirovohrad	90,1	88,9	7,5	10,0	2,4	1,1
Cserkaszi	93,1	92,5	5,4	6,7	1,5	0,8
Kijev	92,5	92,3	6,0	7,2	1,5	0,5
Kijev főváros	82,2	85,7	13,1	7,9	4,7	6,4
Közép-Kelet						
Dnyipropetrovszk	79,3	67,0	17,6	32,0	3,1	1,0
Poltava	91,4	90,0	7,2	9,5	1,4	0,5
Szumi	88,8	84,0	9,4	15,6	1,8	0,4
Csernyihiv	93,5	89,0	5,0	10,3	1,5	0,7
Dél						
Odessza	62,8	46,3	20,7	41,9	16,5	11,8
Mikolajiv	81,9	69,2	14,1	29,3	4,0	1,5
Herszon	82,0	73,2	14,1	24,9	3,9	1,9
Zaporizsja	70,8	50,2	24,7	48,2	4,5	1,6
Krím	24,3	10,1	58,3	77,0	17,4	12,9
Szevasztopol város	22,4	6,8	71,6	90,6	6,0	2,6
Kelet						
Donyeck	56,9	24,1	38,2	74,9	4,9	1,0
Luhanszk	58,0	30,0	39,0	68,8	3,0	1,2
Harkiv	70,7	53,8	25,6	44,3	3,7	1,9

Az ország nyelvi, nyelvhasználati szempontból gyakorlatilag két részre szakadt. Nyugaton egyértelműen az ukrán nyelvűek és az ukrán nyelv használata dominál, de ahogy kelet felé haladunk, egyre nagyobb az orosz ajkúak és az oroszt használók aránya (1. táblázat és 2. ábra). A nyelvi megosztottsággal párhuzamosan politikai szempontból is gyakorlatilag kettészakadt az ország (Arel–Khmelko 1996, Csernicskó 2006, Khmelko–Wilson 1998,

Kulyk 2008, Khmelko 2004, Melnik–Csernicskó 2010). Az ukrán–orosz nyelvi és politikai ellentét, az államnyelv használati körének kiterjesztése és az orosz nyelv státusának problémája következtében Ukrajnában paradox helyzet állt elő a nyelvi helyzet megítélését illetően. A szociológiai kutatások igazolják, hogy az egyértelműen ukrán dominanciájú nyugati országrészben attól rettegnek, hogy ha az orosz második államnyelvvé válik, akkor megszűnik az ukrán államiság, veszélybe kerül az ukrán nyelv és nemzet; az államigazgatást kivéve szinte teljes mértékben orosz nyelvű délen és keleten ezzel szemben úgy gondolják, az ukránosító politika létében veszélyezteti az orosz nyelvet és az oroszok nemzeti azonosságtudatát Ukrajnában (Csernicskó szerk. 2010: 119).

2. ábra. Ukrajna felnőtt lakosságának nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlása 2003-ban régiónként %-ban (N=22.462)[1]

Khmelko (2004) alapján

A narancsos forradalom előtt hatalmon lévő ukrajnai politikai erők, bármilyen nyelvi álláspontot képviseltek is előzőleg a választási kampányban, megpróbáltak egyensúlyozni a nyelvileg két részre szakadt ország régiói között, s megválasztásuk után már nem ragaszkodtak választási ígéreteik megvalósításához (Kulyk 2008: 53–54). Ezt a taktikát követte a független Ukrajna első elnöke, a kommunista pártnomenklatúra hatalmát sikeresen átmentő Leonyid Kravcsuk, aki nem erőltette ugyan az ukránosítást, ám számos pozíciót engedett át a nemzeti elkötelezettségű elitnek, amely jelentős eredményeket ért el az államigazgatás ukrán nyelvűségének kialakítása terén. Ennek a politikának volt a mestere a tíz éven át az elnöki székben ülő Leonyid Kucsma is, aki képes volt az érdekei megkívánta mértékben mindkét nyelvpolitikai irány mellett kiállni. Az elnökválasztási kampányban a nemzeti retorikával megjelenő Kravcsukkal szemben Kucsma

[1] Nyugat: Voliny, Rivne, Lviv (Lemberg), Ivano-Frankivszk, Ternopil, Csernyivci megye és Kárpátalja. Közép-Nyugat: Hmelnyicki, Zsitomir, Vinnyica, Kirovohrád, Cserkasszi és Kijev megye, valamint Kijev városa. Közép-Kelet: Dnyipropetrovszk, Poltava, Szumi és Csernyihiv megye. Dél: Odessza, Mikolajiv, Herszon és Zaporizsja megye, valamint a Krími Autonóm Köztársaság Szevasztopol városával egyetemben. Kelet: Harkiv, Donyeck és Luhanszk megye.

az Oroszországgal való kapcsolatok elmélyítésének, az orosz nyelv hivatalossá tételének ígéretével nyerte el a szavazók többségének bizalmát 1994-ben, ám nem sok idő telt el, amikor ugyanez a politikus az 1999-es elnökválasztási kampányban, amikor az oroszbarát kommunista Petro Szimonenkoval került szembe, kijelentette: Ukrajnának csak egyetlen államnyelve és hivatalos nyelve lehet, ez pedig az ukrán (Portnov 2009: 26).

A narancsos forradalom utáni években Ukrajna nyelvpolitikájának legfontosabb célkitűzésévé az ukrán nyelv államnyelvi státusának gyakorlati érvényesítése vált. A politikai szándék az volt, hogy a *de jure* helyzet (Ukrajna egynyelvű állam) és a *de facto* szituáció (az ország lakosságának túlnyomó része többnyelvű és nem, vagy nem csak az államnyelvet használja a mindennapokban) közötti feszültséget feloldják (Beregszászi–Csernicskó 2010, Csernicskó 2008, 2009a, 2009b).

3. A nyelvi helyzet feloldása „narancsos módra": nyelvi ideológiák a nyelvi helyzet kezelésére

Az alábbiakban a narancsos politikusok legfontosabb nyelvi ideológiát mutatjuk be néhány idézet segítségével.

3.1. Ukrajna nyelvi helyzete deformált, amit ki kell igazítani

A narancsos politikusok szerint „Ukrajna deformált nyelvi helyzetet örökölt", melyet az állami nyelvpolitikának – attól függetlenül, megvan-e ehhez a társadalmi konszenzus – „ki kell egyenesítenie"[2], azaz: vissza kell hoznia azt az ideálisnak vélt állapotot, amikor az orosz csak egyike a számos kisebbségi nyelvnek, az ukrán ellenben államnyelvként az összes formális funkcióban (az államigazgatásban, a jogalkotásban és jogalkalmazásban, a sajtóban, a politikai életben, a kultúrában, a tudományban és az oktatásban) egyeduralkodó. A nemzeti irányultságú politikusok (és a velük egy nézetet valló értelmiségiek, pl. Rjabcsuk 2000, 2002) egy része két Ukrajnáról beszél: az ország egyik fele mentalitásában és nyelvében ukrán, a másik pedig „kreol" nyelvű és identitású, azaz voltaképpen eloroszosított, akiket „vissza kell téríteni" az ukrán nyelv és nemzet kebelére (Jevtuh 2009: 317, Portnov 2009: 40–41). E tábor hívei közül többen etnolingvisztikai alapon sorolják erkölcsi kategóriákba az ország lakosságát (Rjabcsuk 2002; erről lásd Kulyk 2000, Zsurzsenko 2005).

A szovjet asszimilációs politika nyomán elferdített nyelvi helyzet kiigazításáról szó esik az Igazságügyi Minisztérium 2006. május 10-én kiadott jogértelmező állásfoglalásában is. A tárca ebben azt javasolja, hogy az állami nyelvpolitika kiindulási pontja „a történelmi igazságosság helyreállítása" kell legyen, ami az ukrán államnyelvi státusának megerősítését jelenti; ezt a kérdést nem kulturológiai vagy etnokulturális kérdésként, hanem „abból kiindulva kell kezelni, hogy az államnyelv az állami intézményrendszer része".[3]

A politikai és társadalmi elit egy része – a „deformált" nyelvi helyzet miatt – nem a kisebbségi nyelvek védelmét, hanem az ukránnak mint államnyelvnek a minél erőteljesebb és szélesebb körben való elterjesztését tekinti elsőrendű állami nyelvpolitikai

---

[2] Szó szerinti idézetek „Az állami nyelvpolitika koncepciója" c. dokumentumból, melyet Juscsenko elnök regnálásának utolsó napjaiban (2010. február 15-én) adott ki: Концепція державної мовної політики. Схвалено Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010. A dokumentumot eredeti nyelven (ukránul) lásd itt: http://www.president.gov.ua/documents/10486.html

[3] Юридичний Висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області. http://www.minjust.gov.ua/0/7477

feladatnak.[4] Viktor Juscsenko államelnök 2007. november 28-i, „Néhány intézkedés az ukrán nyelv szerepének emelése érdekében" címmel kiadott rendelete így kezdődik: „Az ukrán nyelvnek a társadalmi élet valamennyi területén való minden irányú fejlődése és funkcionálása biztosítása, valamint a fiataloknak az ukrán nyelv elsajátítására és az ukrán nyelven való tanulásra való ösztönzése céljából elrendelem…"[5]

Az orosz nyelv ellensúlyozásának és az ukrán térhódításának egyik lényeges feltétele az, hogy minél többen használják az államnyelvet. Julija Timosenko, a narancsos hatalom hősnője és első miniszterelnöke ezért többször is arra kérte az állampolgárokat[6], hogy tegyenek meg mindent a veszélyeztetett ukrán nyelv megvédése érdekében: fizessék elő az ukrán lapokat, vásároljanak ukrán szépirodalmat, hallgassanak ukrán nyelvű rádióadásokat, nézzenek ukrán tévéműsorokat, beszéljenek ukránul gyermekeikkel, családtagjaikkal, barátaikkal. Az orosz ajkú lakosságot pedig arra szólította fel, hogy mielőbb tanulják meg az államnyelvet. Timosenko asszony személyes példát is állított az orosz nyelvű ukrán állampolgárok elé, amikor elmondta, hogy ő is csak felnőttként sajátította el az ukrán nyelvet, hiszen orosz nyelvű régióban született. Kijelentette továbbá: az orosz ajkú keletukrajnaiaknak valójában nem kell a nulláról tanulniuk az ukrán nyelvet, hanem csupán fel kell idézniük azt „a genetikai emlékezetből". „Az ukrán nyelv bennünk van" – mondta meggyőződéssel az ukránul csupán a nagypolitikában való megjelenése során megtanult politikus. Timosenkonak a nemzethez intézett felhívásában hangsúlyos rész az is, melyben kijelenti: Ukrajnának csupán egyetlen államnyelve lehet, mégpedig az ukrán. Az egyetlen államnyelv megőrzésére nem azért van szükség, hogy más nyelveket kiszorítson a használatból, tette hozzá a politikus, hanem azért, hogy Ukrajna és az ukrán nemzet végre lerázza magáról az egykori szovjet gyarmatosító politika máig érzékelhető hatásait.

3.2. Az ukrán nyelv a nemzet egységesítésének kovásza, szimbolikus nemzetteremtő erő

Ennek a nyelvpolitikai attitűdnek központi gondolata, hogy a közös ukrán nyelv az újonnan formálódó egységes ukrán politikai nemzet és identitás egyik kiemelt szimbóluma, „az állami egység megerősítésének eszköze".[7] Hívei úgy vélik, hogy Ukrajna katasztrofális kettészakadása feloldható, ha az ukrán valóban egyedüli államnyelv és hivatalos nyelv lesz az ország egész területén, és az ukrán nyelv a nemzet egyesítésének legfőbb eszköze. Ezért a narancsos politikusok olvasatában mindazok, akik két államnyelv mellett érvelnek, vagy akik úgy vélik, hogy a kisebbségi nyelveknek hivatalos státust kell biztosítani, azok voltaképpen az új ukrán állameszme ellenében, az ukrán identitással szemben, valamint az egységes nemzet és állam ellen foglalnak állást (Majboroda–Pancsuk 2008: 207–209). Törvényszerűnek tartják, hogy az állami függetlenséget kivívott ukrán nép a történelem során rákényszerített aszimmetrikus kétnyelvűséget követően ukrán egynyelvűségre törekszik (vö. Semsucsenko–Gorbatenko 2008: 168). Az ukránosítás és a *de jure* egynyelvűség ebben a kontextusban a korábbi oroszosításra adott adekvát válaszként jelenik meg (ld. Pavlenko 2006).

---

[4] Lásd például az Állami nyelvpolitika koncepciója Ukrajnában című 2006-os tervezetet: Концепція державної мовної політики в Україні. Київ: Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2006. http://www.kharkivoda.gov.ua/politika/show.php?page=6386

[5] Указ Президента України про деякі заходи щодо піднесення ролі української мови. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U1155_07.html

[6] Például 2010. július 6-án tett nyilatkozatában: http://korrespondent.net/ukraine/politics/1093480-timoshenko-rasskazala-kogda-vsya-ukraina-zagovorit-na-ukrainskom-yazyke

[7] Az állami nyelvpolitika koncepciója / Концепція державної мовної політики.

A modern ukrán nemzet kialakulásában kiemelt és szimbolikus szerep jut az ukrán nyelvnek. Ukrajna Alkotmánybíróságának 2008. április 22-én elfogadott állásfoglalása[8] így fogalmaz az államnyelv szimbolikus és meghatározó funkciójáról: „Az ukrán nyelv államnyelvi státusa az állam alkotmányos rendjének az állam területével, fővárosával, állami szimbólumaival azonos szintű összetevője". „Az állami nyelvpolitika prioritásának az ukrán nyelv megerősítése és fejlesztése kell legyen" – olvasható „Az állami nyelvpolitika koncepciója" c. dokumentumban, amely szerint az ukrán nyelv meghatározója és legfőbb jegye annak az ukrán nemzetnek, mely „történelmileg Ukrajna területén él, lakosságának abszolút többségét adja, az állam megnevezésének forrása, valamint az ukrán államiság és az ukrán nép alapvető rendszeralkotója". A Juscsenko által jóváhagyott nyelvpolitikai alapdokumentum egyértelműen leszögezi, hogy az ukrán nyelv „az állami egység megerősítésének eszköze".

„Az ukrán nyelv fejlődésének és funkcionálásának állami programja a 2004–2010. évekre" című kormánydokumentum[9] az I. rész 2. bekezdésében így fogalmaz: „Az államalkotási folyamatban az ukrán nyelvnek vezető szerep jut. Ezzel együtt az utóbbi években nem biztosított a megfelelő fejlődése".

Az állami nyelvpolitika megvalósításában a narancsos erők meghatározó szerepet szántak az oktatásnak. Ezt jelzi „Az ukrán nyelv oktatásának a nemzetiségi nyelven oktató iskolákban történő javítását célzó állami ágazati program a 2008–2011. évekre"[10] címmel az oktatási és tudományos minisztériumban kidolgozott dokumentum is, mely az alábbi szerepet tulajdonítja az ukránnak mint államnyelvnek: „A nyelv államisága univerzális formája az emberek egy egészben, egy népben való egyesítésének. Fontos tényezője a nemzet önmeghatározásának, a nemzet genetikai kódja, az ország fejlődésének biztos alapja és a nemzeti kultúra kialakításának eszköze."

Juscsenko 2008. szeptember 16-án a felsőoktatás helyzetéről Kijevben szervezett tanácskozáson azt nyilatkozta, hogy a felsőoktatási intézményeknek effektívebben kellene szolgálniuk az állami nyelvpolitikát; véleménye szerint az egyetemeknek „az állami politika ügynökeinek" kell lenniük, s az, hogy a felsőoktatásban az ukrán az oktatás nyelve, a kötelező hazafias nevelés része.[11] Ivan Vakarcsuk oktatási miniszter szavai mintegy rímelnek az elnöki szándékra. A miniszter 2009. április 2-án tartott értékelő beszédében értelmezte az ukrajnai felsőoktatásnak az egységes európai felsőoktatási térséghez való csatlakozásból eredő kihívásait. Beszédében kijelenti: „A felsőoktatási intézmények végzősei képesítésének egyik fő mutatója az európai normák szerint

[8] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України від 22.04.2008 р. № 8-рп.

[9] Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 2.10.2003 р. № 1546. Lásd: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

[10] Галузева Програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки. Затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України Про затвердження Галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки № 461 від 26.05.2008 р.

[11] A nyilatkozatot lásd: http://korrespondent.net/ukraine/events/586892.

az államnyelv ismeretének foka". Kijelentette továbbá, hogy rendkívül fontos az egységes (értsd: az egységesen ukrán) nyelvi oktatási tér kialakítása Ukrajnán belül.[12]

A nemzetpolitikai céloknak megfelelően, a nyelvpolitikai célkitűzéseknek alárendelve alakította a narancsos hatalom az iskolai oktatást. Az Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumában szervezett azon tanácskozás nyilatkozatában, melynek témája az államnyelv oktatásának alacsony színvonala volt a nemzetiségi tannyelvű iskolákban, a pozitív nyelvi jelenségek között első helyen azt emelik ki, hogy örvendetesen nő az országban az ukrán nyelven oktató iskolák száma.[13] Ugyanezt tekinti pozitív változásnak az ukrán nyelv oktatásának színvonalát emelni hivatott állami program is.[14] Ukrajna elnöke 2008. március 20-án N 244/2008. számmal kiadott, az ukrajnai oktatás minőségének javítását célzó rendelete[15] értelmében többek között úgy kell kielégíteni a nemzeti kisebbségek oktatási igényeit, hogy a kisebbségi nyelven oktató iskolákban bizonyos tárgyakat ukrán nyelven kell oktatni. Ennek megfelelőn Ukrajna Oktatási és Tudományos minisztériuma – az elnök 1013/2005.[16] és 244/2008.[17] sz. rendeletére hivatkozva – 2008. május 26-i 461. számú rendeletével[18] hatályba helyezte a nemzetiségi iskolák számára az ukrán nyelv oktatásának javítása céljából kidolgozott ágazati programot, mely a 2008–2011. közötti évekre érvényes.[19] A rendelethez tartozó cselekvési terv szerint a nemzetiségi nyelven oktató iskolák 5. osztályaiban Ukrajna történetét két nyelven kell oktatni: anyanyelven, illetve ukránul (a fakultatív órák terhére). A 6. osztályban már csak ukrán nyelven kell oktatni ezt a tárgyat. A 6. osztályban a földrajzot kell két nyelven oktatni, a 7.-ben matematikát, majd a következő osztályban teljesen át kell állni ezen tantárgyak államnyelven történő oktatására. Vagyis a kisebbségi nyelven folyó oktatást kéttannyelvű képzésre alakítja át az ukrán oktatáspolitika.

3.3. Az állam kétnyelvűsége veszélyes, mert szétzilálja az országot és veszélyezteti az állam biztonságát

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a kétnyelvűség, pláne a két államnyelv vagy a regionális hivatalos nyelvek bevezetésének gondolata fel sem merült a forradalmár politikusokban. Az orosz államnyelvi vagy hivatalos státusának kérdését a narancsosok az egységes ukrán államot fenyegető tényezőnek tekintik. „Az egyetlen államnyelv feltétele a fejlett európai állam létezésének. Két államnyelv bevezetése Ukrajnában nem szolgálja a

---

[12] „Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти". Доповідь Міністра Івана Вакарчука на розширеній підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України 2 квітня 2009 р. http://www.regik.rv.ua/regik/Dopovid.doc

[13] A tanácskozás által elfogadott nyilatkozatot lásd Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma honlapján (http://www.mon.gov.ua/newstmp/2008/20_03/doc.doc).

[14] Галузева Програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки. Затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України № 461 від 26.05.2008 р.

[15] Указ Президента України про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні. № 244/2008 від 20.03.2008 р.

[16] Указ Президента України про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні. № 1013/2005 від 4.06.2005 р.

[17] Указ Президента України про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні. № 244/2008 від 20.03.2008 р.

[18] Наказ Міністерства освіти і науки України про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки № 461 від 26.05.2008 р.

[19] Галузева Програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки.

konszolidációt. Konszolidálódni csak egyetlen valami mentén lehet" – írja Viktor Juscsenko (2010) a Deny (Nap) című napilapban „Akié a nyelv, azé a hatalom" címmel megjelentetett vezércikkében. Az egykori elnök szerint „A kétnyelvűség az eurázsiaiság tipikus megnyilvánulása". A 2010-es elnökválasztáson megbukott politikus állítja, hogy „az ukrán állam túlélése az ukrán nyelvnek az állami és társadalmi élet valamennyi szférájába történő reális bevezetésétől függ. A jelenlegi körülmények között a nyelv a nemzeti biztonság, a területi egység, a nemzettudat és a nép történelmi emlékezetének garanciája" – véli Juscsenko (2010). „Csak egységes nyelvi és kulturális teret alkotva szerez a nemzet immunitást az ellenséges külső hatásokkal szemben" – fogalmaz a narancsos forradalom szimbolikus alakja. „Az államnyelvi státus biztosítása más nyelvek számára visszafordíthatatlanul kedvez nem csupán az ukrán nyelv gyors kiszorításának a hivatalos használatból, hanem használati köre további szűkítésének is" – olvasható az államelnöki hivatalban kidolgozott nyelvpolitikai koncepcióban.

Az ukrán politikai elit azért is tekintheti veszélyesnek azt a felvetést, hogy kisebbségi nyelvek regionális hivatalos státust kapjanak, mert az Alkotmánybíróság 1999. december 14-én 10-рп/99. számmal meghozott állásfoglalásában egyenlőségjelet tett az államnyelv és a hivatalos nyelv közé, s gyakorlatilag ezzel azt is meghatározta, hogy Ukrajnában egyetlen államnyelv és egyben egyetlen hivatalos nyelv lehet, az ukrán: „Az államnyelv (hivatalos nyelv) alatt az a nyelv értendő, mely az állam által ráruházott jogi státusa alapján a társadalmi élet nyilvános szféráiban a kötelező érintkezés nyelve."[20]

3.4. Az ukrán nyelv funkcióinak kiterjesztése a más nyelvű állampolgárok számára is kedvező

A narancsos politikai hatalom az ukránosítást természetesen úgy tekintette, hogy az Ukrajna valamennyi állampolgára számára egyértelműen kedvező és kívánatos. A hivatalos álláspont szerint az, hogy mindenki számára az államnyelvet kínálják az államigazgatás, a hivatali élet és az oktatás nyelveként, egyenlő jogokat, esélyeket és lehetőségeket biztosít mindenki számára. Sőt: ha valaki kétségbe vonja ezt, akkor az sérti az ukrán nyelv használatára vonatkozó általános jogokat.

Jól példázzák ezt a szemléletet Ivan Vakarcsuk szavai. A narancsosok oktatási minisztere a sajtóosztálya révén és egy lapinterjúban közzétett véleménye szerint ahhoz, hogy valaki kisebbségiként Ukrajnában minőségi oktatásban vegyen részt, karriert csináljon, megvalósítsa önmagát, anyanyelve mellett természetszerűleg ukránul is tudnia kell. Hozzátette továbbá: „Nekem mint miniszternek világos: senkinek nincs joga és nem lehet lehetősége arra, hogy korlátozza az állampolgárok azon alkotmányos jogát, hogy az államnyelven tanulhassanak és szerezhessenek végzettséget. Én amellett vagyok, hogy minden anya az anyanyelvén énekeljen bölcsődalt gyermekének. Ám Ukrajna minden állampolgára, többek között a nemzeti kisebbségek képviselői is, az ukrán mint államnyelv magas szintű ismerete révén teljes értékűen integrálódjanak az ukrán társadalomba és legyenek sikeresek."[21] Ukrajna narancsos elnöke is hasonlóan értelmezi a nyelvi emberi

---

[20] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України від 14.12.1999 р. № 10-рп/99.

[21] Az interjú megjelent a Vysokyj zamok/Високий замок c. lap 2008. október 23-i számában. Az interneten megtalálható az alábbi címen: http://www.mon.gov.ua/main.php?querz=newstmp/2008/23_10/1. Lásd továbbá a minisztérium sajtóosztályának közleményét: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2008/11_09. 2009. május 20-án a tárca sajtóosztálya közleményében gyakorlatilag megismételte a miniszter szavait a szevasztopoli városi önkormányzat egyik döntése kapcsán: „a helyi végrehajtó hatalom bármilyen határozatai, melyek Ukrajna állampolgárainak azon alkotmányos jogát korlátozzák, hogy az államnyelven szerezzenek végzettséget, jogtalanok és végrehajtásukra nem kerülhet sor." (http://www.mon.gov.ua)

jogokat. 2008. február 27-én például kijelentette: „Nekünk európai oktatási politikát kell felmutatnunk, melynek célja, hogy minden nemzeti kisebbség érezze, olyan oktatáspolitika folyik az országban, mely egyrészt lehetőséget ad a saját nyelv, történelem aktív fejlesztésére, másrészt azonban végre kell hajtani a nyelvtörvényt, és biztosítanunk kell, hogy az iskoláinkban tanuló gyerekek a drága és anyai ukrán nyelven tanulhassanak”.[22]

Ebben a jogértelmezésben a kisebbségek anyanyelvi oktatása csupán fölösleges, a nemzeti összeborulást akadályozó, a kisebbségeket gettóba záró teher. Ezt igazolja például, hogy az ukrán–magyar kormányközi kisebbségi vegyes bizottság XV. (2008 szeptemberi) ungvári ülésén az ukrán delegáció vezetője úgy nyilatkozott, hogy a kárpátaljai magyar szülők azon döntése, hogy gyermeküket a magyar tannyelvű iskola helyett ukránba íratják, „természetes folyamat”, hiszen „az emberek nem akarnak pluszterheket magukra venni a magyar nyelv tanulásával, s ezért választják az ukrán tannyelvű iskolát (…), anélkül, hogy megnehezítenék a saját életüket a magyar nyelv és kultúra ismeretével”.[23]

4. Összefoglalás

A 2004-ben a narancsos forradalom lendületével hatalmra jutott nemzeti erők meggyőződése szerint az ukrán nyelv a minőségileg új, sikeres és egységes ukrán identitás, nemzet és állam legfőbb szimbóluma. A Juscsenko és Timosenko vezette narancsos tábor éppen ezért hatalmas akarattal, az ukrán nyelvnek már-már szakrális szerepet tulajdonítva látott hozzá Ukrajna nyelvi ukránosításához. A nemzetállam-építést annak ellenére erőltették, hogy ez a lakosság jelentős részének ellenállásával került szembe. A nyelvi nacionalizmus, a nyelvi asszimiláció és homogenzimus ideológiáját az állami nyelvpolitika legfontosabb eszmei alapjává emelte ez a hatalom.[24]

A narancsos erőket 2010-ben leváltották. Az új hatalom gyorsan szakított elődei nyelvi ideológiájával, és sietve visszatért a 20 éves független Ukrajna történetében eddig is sikerrel alkalmazott csárdáspolitikához. Ennek lényege, hogy a kormányzó Régiók Pártja egyes vezető politikusai arról nyilatkoznak, hogy előbb vagy utóbb szavazásra bocsátják az új nyelvtörvényt, mely hivatalos nyelvi státust biztosít az orosz nyelvnek, más pártfunkcionáriusok ellenben arról beszélnek, hogy egyelőre nem tárgyalják ezt a kérdést a parlamentben. Ezzel egyrészt azt üzenik választóiknak, hogy gondoskodnak az orosz nyelvről, és nem feledkeztek meg választási ígéreteikről, másrészt elejét veszik annak, hogy az ellenzék az érzelmileg erősen telített nyelvkérdés miatt jól bevált szokás szerint blokkolja a Legfelsőbb Tanács munkáját, ezzel akadályozva például az adótörvények vagy a költségvetés elfogadását. Ezt az Ukrajnában már hagyományokkal rendelkező taktikát igazolják az új elnök, Viktor Janukovics 2011. február 24-i, az ország nyilvánossága előtt élő adásban elhangzott szavai is: „kérem az orosz és ukrán nyelvű polgárokat, hogy nagy-nagy türelemmel és toleranciával forduljanak egymás felé”.[25]

S hogy mit jelent ez a gyakorlatban? Egyrészt azt, hogy egyelőre marad a hatályos nyelvtörvény, mely szerint azon közigazgatási egységeken belül, ahol egy adott nemzeti kisebbség képviselői 50%-nál nagyobb arányban élnek, a kisebbség nyelve az államnyelv mellett használható a hivatali ügyvitelben is. Másrészt pedig nagy valószínűséggel azt is, hogy a nyelvi kérdés továbbra is erősen átpolitizált, megoldatlan probléma marad Ukrajnában.

---

[22] Lásd http://www.ua-reporter.com/print/26044.

[23] Lásd a Kárpátalja című hetilap Kovács Miklósra, a KMKSZ elnökére hivatkozó beszámolóját a lap 2008. szeptember 26-i számában (1. és 2. oldal).

[24] Az említett nyelvi ideológiákról lásd: Sándor (2006) és Lanstyák (2009).

[25] Lásd itt: http://korrespondent.net/ukraine/politics/1190467-yanukovich-ocenil-vozmozhnost-predostavleniya-russkomu-yazyku-statusa-gosudarstvennogo

Irodalom

Arel, Dominique – Khmelko, Valerij 1996. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. In: *The Harriman Review* Vol. 9/1–2: 81–91.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2010. Róka fogta csuka? Az ukrajnai nyelvpolitika alapproblémáiról és alakulásának nehézségeiről. In: Csernicskó István, Fedinec Csilla, Tarnóczy Mariann és Vančoné Kremmer Ildikó szerk., 2010. *Utazás a magyar nyelv körül: írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 180–190.

Besters-Dilger, Juliane szerk., 2008. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні.* Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Csernicskó István 2006. Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság. In: *Kisebbségkutatás* 2006/4: 764–769.

Csernicskó István 2008. Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrajnai oktatáspolitika nyelvi vonatkozásai. In: *Kisebbségkutatás* 2008/2: 302–315.

Csernicskó István 2009a. A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában. In: *Magyar Tudomány* 2009/11: 1297–1303.

Csernicskó István 2009b. Az ukrajnai oktatáspolitika a nyelvi asszimiláció szolgálatában. In: *Korunk* 2009/február: 33–40.

Csernicskó István szerk., 2010. *Nyelvek, emberek, helyzetek: a magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben.* Ungvár: PoliPrint.

Jevtuh, Volodimir 2009. Az ukrán társadalom etnikai-nyelvi sajátosságai. In: Fedinec Csilla és Szereda Viktória szerk., 2009. *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 307–327.

Juscsenko, Viktor 2010. Чия мова – того й влада. In: *День* № 180, 6 жовтня 2010 р.

Khmelko, Valerij 2004. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. In: *Наукові записки НаУКМА 32. Соціологічні науки*, 3–15.

Khmelko, Valerij – Wilson, Andrew 1998. Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine. In: Kuzio, T. ed., 1998. *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. London: Armonk. 64–76.

Kulyk, Volodimir 2000. Щирі українці та їхній „othering". In: *Критика* IV/12.

Kulyk, Volodimir 2008. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після помаранчевої революції. In: Besters-Dilger, Juliane szerk., 2008. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні.* Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія". 11–54.

Lanstyák István 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2009/1: 27–44.

Majboroda, Olekszand – Pancsuk, Maj 2008. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. In: Majboroda, O. és mtsai szerk., 2008. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 205–234.

Majboroda, Olekszandr és mtsai szerk., 2008. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 49–85.

Maszenko, Larisza 2010. *Нариси з соціолінгвістики.* Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія".

Melnik, Szvitlana – Csernicskó István 2010. *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації.* Ужгород: ПоліПрінт.

Pavlenko, Aneta 2006. Russian as a lingua franca. In: *Annual Review of Applied Linguistics* 26: 78–99.

Portnov, Andrej 2009. Történelemírás ukrán módra. Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In: Fedinec Csilla és Szereda Viktória szerk., 2009. *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 11–49.

Rjabcsuk, Mikola 2000. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення.*. Київ: „Критика".

Rjabcsuk, Mikola 2002. Két Ukrajna. Miért bizonytalanok az ukránok? In: *Tr@nsit online* 2002/23: 11–20.

Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc szerk., 2006. *Magyar nyelv*, 959–995. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Semsucsenko, Jurij – Gorbatenko, Volodimir 2008. Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. In: Majboroda, O. és mtsai szerk., 2008. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 157–173.

Tóth Mihály – Csernicskó István 2009. Az ukrajnai kisebbségi jogalkotás fejlődése és két részterülete: a névhasználat és a politikai képviselet. *Regio* 2009/2: 69–107.

Vorona, Valerij – Sulha, Nyikolaj szerk., 2007. *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін.* Київ: Інститут соціології НАН України.

Zsurzsenko, Tatjana 2005. Миф о двух Украинах. In: *Перекрестки* 2005/ 3–4: 16.

NYELVI IDEOLÓGIA, NYELVHASZNÁLAT, KÁRPÁTALJAI MAGYAROK

MOLNÁR ANITA

Language ideologies, language shift, Hungarians in Transcarpathia

Nowadays the language ideology is really peculiar in Ukraine. In practice that means that each Ukrainian citizen is interested in knowing the official language of the state well, because without this a person cannot prevail himself/herself in the society. In my assay I am analyzing the influence of the ideology of the language nacionalism on Transcarpathian speech community based on the datas of a sociolingustic questionnaire research. To specify my aim is to analyze what kind of influence has this ideology on the usage of languages in Transcarpathia.

1. Bevezetés

„Mível Ukrajnában élűnk, szerintem mindenkínek meg kell tanulnía úkránúl. Ha tudsz beszélni, bármít elérhetsz az életben, bárkível tudsz komuníkální, eljuthatsz Ukrajna bármelyík részére. De aki csak magyarul tud, az esetleg Ungvár és Beregszászban tud létesűlní."[1]

„A tudás mellett kisebbségiként az érvényesülés természetesen könnyebben megy annak, aki minél magasabb szinten bírja az államnyelvet. Senki nem kérdőjelezi meg, hogy szükség van a többségi nemzet nyelvének ismeretére, aminek elsajátítását módszertani kérdésként kell kezelni (…). Ha a nyelvtudás, amellyel a tudást szeretnénk közvetíteni, hiányos, hiányos tudású, rossz mutatókat tükröző képzettséghez vezet, ami a képzési piacon nem segíti az egyén boldogulását" (Orosz 2007: 376).

2. A nyelvi ideológiák jellemzői

A nyelvi ideológiák – amint erre megnevezésük is utal – olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. A nyelvi ideológiák szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s hatékonyan befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is. Mivel a nyelvi változások a nyelvi viselkedés megváltozásának következményei, a nyelvi ideológiák a beszélők nyelvi viselkedésének befolyása révén nyelvi változásokat is előidézhetnek, illetve befolyásolhatják a folyamatban lévő nyelvi változások menetét és ütemét. A nyelvi ideológiák meghatározó szerepet játszanak a különféle kulturális, gazdasági, politikai stb. intézményeknek (köztük magának az államnak) a nyelvstratégiájában és nyelvpolitikájában is, s gazdasági, kulturális, politikai és más érdekek húzódnak meg mögöttük. Mindig túlmutatnak magán a nyelven: a nyelvi viszonyok befolyásolása által az egyes társadalmi csoportok társas viszonyait is meghatározzák. Azt is mondhatjuk, hogy a nyelvi ideológiák a nyelvet és a nyelvhasználatot konkrét társadalmi csoportok politikai, gazdasági, kulturális stb. érdekeinek megfelelően láttatják (még akkor is, ha azt a látszatot keltik, hogy „össztársadalmi" érdeket képviselnek; ld. Lanstyák 2007: 167).

---

[1] Nagygejőci 1962-ben született magyar nemzetiségű, magyar anyanyelvű, 3. osztályig magyar, majd ukrán tannyelvű általános iskolát végzett női adatközlő írásban adott válasza 2011-ben az *Ön szerint milyen előnyei vannak/lehetnek annak, ha ukrán tannyelvű iskolába jár a gyerek?* kérdésre A vizsgálat és adatainak feldolgozása folyamatban van. A felmérést, mely egy zárt és nyílt kérdéseket egyaránt tartalmazó nyelvhasználati kérdőívvel történik, a Hodinka Antal Intézet kutatói végzik a HTMÖT támogatásával. Az idézett kérdőív kitöltésénél személyesen is jelen voltam.

A (domináns) ideológiák terjesztésének és reprodukálásának színterei között szerepel az oktatás is (Bartha 2009: 151), amit Ukrajnában az állam irányít. S az állam az ukrán nyelv (vagyis az államnyelv) minél szélesebb körben való elterjesztését tekinti egyik fő feladatának. Miért? Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában az ukrán 1989-ben vált államnyelvvé de jure, sokak szerint azonban de facto máig sem az még teljes mértékben (ld. Csernicskó 2008, 2009a, 2009b).

A szociolingvisztikában számos nyelvi ideológiát különböztetnek meg. Ezek közül vannak, amelyek a nyelvek közötti viszonyokat, s vannak, amelyek a nyelveken belüli nyelvváltozatokat érintik. A nyelvek közötti viszonyokat érintők sorában is találunk olyanokat, melyek az egynyelvűséget (pl. asszimiláció), mások a többnyelvűséget (pl. pluralizmus) támogatják (vö. Lanstyák 2009; Sándor 2006).

Ukrajnában ma az asszimiláció nyelvi ideológiája, a nyelvi nacionalizmus jellemző. Ennek lényege, hogy az államnyelvet mindenkinek meg kell tanulnia saját érdekében, hiszen enélkül nem valósulhat meg a társadalmi előmenetele; „…abban az esetben, ha a tanuló nem a többség nyelvén tanul és szerez diplomát, nem tud érvényesülni, tudása nem lesz egyenértékű" (Orosz 2007: 376).

3. A nyelvi nacionalizmus kárpátaljai vetülete

2008-ban az ukrán szaktárca Európa számos államában már bevált gyakorlat szerint központi érettségi és egyben felvételi vizsgák bevezetéséről döntött.[2] A rendelet szerint szakiránytól függetlenül kötelezővé vált az ukrán nyelv és irodalom érettségi és felvételi vizsga mindazok számára, akik a felsőoktatásban szeretnék folytatni a tanulmányaikat. Ezen rendelet eredményeképpen senkit sem szaktudása, hanem ukrán nyelvtudása alapján ítélnek megfelelőnek vagy nem megfelelőnek a felsőoktatásba való bekerülésekor. Éppen ezért egyrészt rengeteg magyar anyanyelvű diák esik el a lehetőségtől, hogy továbbtanulhasson, másrészt ezt szem előtt tartva még több kárpátaljai magyar szülő dönt úgy, hogy egyszerűen „nem éri meg" magyar tannyelvű iskolába járatni a gyerekét (vö. Séra 2010).

Babják Edit, a beregszászi járási oktatási osztály munkatársa, arra a kérdésre válaszolva, hogy miért dönt egyre több magyar szülő úgy, hogy ukrán tannyelvű iskolában taníttatja a gyermekét, a következőket válaszolta: a szülők egy része bizonytalan, s jóllehet elégedett a magyar iskolák oktatási rendszerével, az érvényesülés lehetőségét a jó ukrán nyelvtudásban látja, így ez a döntő az iskola kiválasztásakor. Ez a folyamat az emelt szintű érettségi bevezetése óta (2008) felerősödött[3] (vö. pl. Séra 2010).

Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a beolvasztó célú politikának nem érdeke, hogy az anyanyelvű iskolában tanuló diákok jól elsajátítsák a többségi nyelvet, ezért nem törekszik a korszerű módszerek bevezetésére (Lanstyák 2002: 78), s így a magyar tannyelvű iskolák módszertani eszközei, lehetőségei (mely legtöbb esetben nem az iskolák felelőssége) nem elégítik ki a magyar szülők ezirányú igényeit (Csernicskó 2009c, 2009d, 2009e, 2010).

4. Adatok egy 2006-os felmérésből

4.1. A vizsgálatról

A Rákóczi Főiskola Hodinka Intézetének szervezésében 2006 folyamán mindösszesen 593 felnőtt (18 éven felüli) kárpátaljai magyar adatközlő töltött ki egy olyan nyelvhasználati

[2] Az oktatási tárca 2007. december 25-én kelt 1171. sz. rendelete. A kijevi oktatási tárca rendeleteit röviden összefoglalva ld. pl. Molnár 2010a: 53–54.

[3] A hivatalnok az igazi Kárpáti Igaz Szó V. évfolyamának 143. (815). számában (2009. október 6.) Tankönyvhiány sújtotta oktatás címmel megjelent írásban nyilatkozott.

kérdőívet, melyben számos zárt kérdés vonatkozott a közösségben használt három nyelv (a magyar, az ukrán és az orosz) használati körére, gyakoriságára, illetve rejtett vagy nyílt presztízsére. Az adatközlők kiválasztása külső azonosítás alapján történt: a helyben lakó kérdezőbiztosok olyan adatközlőket kerestek fel a megadott szempontok szerint,[4] akikről azt feltételezték, hogy magyarok. A kutatóponton belül a kérdezőbiztosok megrajzolt kvótát kaptak, amelyen fel volt tüntetve az adatközlők száma, illetve megoszlásuk korcsoportok és nemek szerint. Egy háztartásban csak egy személyt kérdezhettek meg.

34 adatközlőnek (a minta 5,73%-ának) csak vagy nemzetisége, vagy anyanyelve volt magyar. 7 megkérdezett (1,8%) nem nyilatkozott nemzetiségéről és anyanyelvéről.

1. táblázat. A minta megoszlása nemzetiség és anyanyelv szerint (N=593)

	Nemzetiség		Anyanyelv	
	n	%	n	%
Nem válaszolt	2	0,3	5	0,8
Magyar	531	89,5	555	93,6
Ukrán	58	9,8	31	5,2
Orosz	-	-	1	0,2
Egyéb	2	0,3	1	0,2
Összesen	593	100	593	100

A 2001. évi népszámlálás adatai szerint Kárpátalján 124 magyarlakta település található (Molnár–Molnár 2005).[5] Ebből 71 helység (az összes magyarok lakta település 58%-a) szerepelt a kutatópontok között. A vizsgálat során tehát egyrészt nagyszámú adatközlőtől sikerült adatokat gyűjteni (az alapsokaság[6] 0,39%-ától), másrészt gyakorlatilag lefedésre került a kárpátaljai magyarság teljes településterülete. A kérdőív nagyrészt A magyar nyelv a Kárpát-medencében a 20. század végén című nemzetközi kutatási program kérdőívének nyelvválasztási szokásokra vonatkozó kérdéseit tartalmazta.[7]

4.2. Az eredményekből

A kutatás a kárpátaljai magyar beszélőközösség nyelvhasználati szokásait térképezi fel a nyelvhasználati színtereken, megvizsgálva a nyelvhasználatot a különböző szociológiai változók függvényében is.

A kutatásban 35 nyelvhasználati színtér és 7 szociológiai változó kapcsolatát megvizsgálva csak azokban az esetekben tekintjük igazolhatónak a nyelvhasználati színtér és a szociológiai változó közötti összefüggést, melyeknél a kapcsolat statisztikai szempontból legalább 5%-os szinten szignifikáns. A lehetséges korrelációk száma 245 (mely ebben az esetben a nyelvhasználati színterek száma szorozva a független szociológiai változókéval, vagyis 35-ször 7 egyenlő 245). Ebből 94 esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot a függő és a független változók között, a lehetséges korrelációknak tehát 38%-a valósult meg (2. táblázat).

---

[4] A kérdőívek kitöltését nagyrészt a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola diákjai végezték, közöttük jómagam is. Minden kérdezőbiztos – megfelelő felkészítést követően – megkapta azokat a paramétereket, melyek alapján a mintába illő adatközlőket kereshetett. A minta településekre (a városok és nagyobb falvak esetében településrészekre) lebontott összetételét a 2001. évi népszámlálási adatok alapján Molnár József, Hires-László Kornélia és Csernicskó István dolgozta ki. Köszönettel tartozom azért, hogy a kapott adatokat kutatásom során én is felhasználhatom.

[5] A szerzők azokat a helységeket tekintik magyarok által lakott településnek, ahol a magyarok aránya legalább 5 százalék és/vagy számuk eléri a 100 főt.

[6] Alapsokaságnak ez esetben a Kárpátalján élő magyar nemzetiségű lakosságot tekintjük.

[7] Az eredeti kérdőívet lásd a program megjelent köteteinek függelékében: Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000.

A különböző szociológiai változók különböző módon befolyásol(hat)ják a nyelvválasztást a kárpátaljai magyar beszélőközösségben. Most vizsgáljuk meg közelebbről, hogy az általános iskolai tannyelv tekintetében milyen eredményeket kapunk! Az alapiskolai tannyelv hat például arra, hogy mennyire kötődnek a megkérdezett adatközlők a szülőföldjükhöz, Kárpátaljához. Akik magyar tannyelven tanultak, egy 1-től 5-ig terjedő skálán átlagban 4,73 értékben kötődnek/érzik magukat a kárpátaljai magyarsághoz tartozónak. A többségi iskolát látogatottak körében ez az érték 3,9. Egy nyelv presztízsében fontos tényező az érzelmi kötődés, hiszen az ott elsajátított nyelvhez, ismeretekhez kapcsolódó pozitív érzelmek segítik a nyelvmegtartást. A nem magyar tannyelvű iskolában a gyerek sok olyan dologról nem hall, amelyek alapján kialakul(hat)na nemzeti azonosságtudata, hiszen ahogyan David Crystal is írja (1998: 456): „a kisebbségi nyelvek oktatása nem csupán nyelvoktatás, mindazon tudás és gyakorlat elsajátítása is, amely az adott kisebbségi kultúrát jellemzi."

A többségi tannyelven tanultak inkább az ukránoknak szurkolnak a magyarokkal szemben a sportversenyeken, illetve kevésbé tartják szépnek a magyar nyelvet, mint az ukránt, továbbá a vizsgálatban megkérdezettek közül az ukrán alapiskolát végzettek 5,2%-a egyáltalán nem beszél magyarul a gyerekével.

2. táblázat. A nyelvválasztás és a szociológiai változók összefüggése

N.	SZOCIOLÓGIAI VÁLTOZÓK ⇨ / Nyelvhasználati színterek ⇩	NEM2	KOR3	ISKOLA2	TANNYELV2	TELEPÜLÉS2	LAKHELY2	ARÁNYOK2	Szignifikáns kapcsolat	A lehetséges esetek %-ban
1.	Szülővel beszél					×		×	2	28
2.	Nagyszülővel beszél								0	0
3.	Házastárssal beszél					×		×	2	28
4.	Gyerekkel beszél					×		×	2	28
5.	Szomszéddal beszél			×	×	×		×	4	57
6.	Baráttal beszél	×	×			×	×	×	5	71
7.	Magánlevelet ír					×		×	2	28
8.	Újságot olvas		×			×		×	3	43
9.	Szépirodalmat olvas					×		×	2	28
10.	Filmet néz	×	×			×		×	4	57
11.	Szórakoztató műsort néz		×			×		×	3	43
12.	Sportközvetítést néz	×	×					×	3	43
13.	Híradót néz		×			×		×	3	43
14.	Időjárás-jelentést néz	×	×					×	3	43
15.	Imádkozás közben							×	1	14
16.	Számolás közben					×		×	2	28
17.	Káromkodás közben		×					×	2	28
18.	Gondolkodás közben							×	1	14
19.	Állatokhoz szólva					×		×	2	28
20.	Kulturális egyesületben					×		×	2	28
21.	Vendéglőben		×			×		×	3	43
22.	Boltban	×	×	×	×	×	×	×	7	100
23.	Postán	×	×			×	×	×	5	71
24.	Orvosi rendelőben		×			×	×	×	4	57

N.	SZOCIOLÓGIAI VÁLTOZÓK ⇨ / Nyelvhasználati színterek ⇩	NEM2	KOR3	ISKOLA2	TANNYELV2	TELEPÜLÉS2	LAKHELY2	ARÁNYOK2	Szignifikáns kapcsolat	A lehetséges esetek %-ban
25.	Bankban		×	×	×			×	4	57
26.	Templomban							×	1	14
27.	Szórakozóhelyen					×	×	×	3	43
28.	Idegen megszólításakor		×					×	2	28
29.	Munkahelyen		×			×		×	3	43
30.	Szakirodalmat olvas		×	×	×			×	4	57
31.	Szakmai írást ír		×	×	×			×	4	57
32.	Hivatalos levelet ír		×					×	2	28
33.	Hivatalban		×			×		×	3	43
34.	Bíróságon								0	0
35.	Rendőrségen		×						1	14
Szignifikáns kapcsolatok száma		6	20	5	5	21	5	32	**94**	
A lehetséges esetek %-ban		17	57	14	14	60	14	91		**38**

Egy nyelv logikus módon addig marad fenn, míg vannak beszélői. A többségi tannyelven iskolázottak közül minden huszadik kárpátaljai nem adja tovább anyanyelvét gyermekének. Egy nyelv fennmaradását az is segíti, ha az adott nyelv iránt a beszélői pozitív attitűdökkel viseltetnek. Akik szebbnek tartják a magyar nyelvet (a vizsgálatban az ukránnal szemben), azok nyelvhasználatuk/nyelvválasztásuk során is előnyben részesítik azt.[8]

Az alábbiakban két ábrán (1., és 2. ábra) mutatjuk be a tannyelv függvényében, milyen szempontok milyen mértékben számítanak abban, hogy kit tekintenek magyarnak adatközlőink. A vizsgálat során a kérdőívben megadott szempontokat kellett értékelni az adatközlőknek 1-től 5-ig (1 = egyáltalán nem fontos, 5 = nagyon fontos) terjedő skálán.

1. ábra. Értékelje 1-től 5-ig terjedő skálán, hogy Ön szerint mennyire számítanak az alábbi szempontok abban, hogy valaki magyarnak számít-e? (átlagok) (N=593)

(A kérdésre válaszolók %-ában)

Magyar anyanyelv: khi-négyzet-próba: 7,603; p<0,107; df=4 *nem szignifikáns*

Magyar kultúra: khi-négyzet-próba: 2,659; p<0,616; df=4 *nem szignifikáns*

Magyar iskola: khi-négyzet-próba: 21,371; p<0,000; df=4

[8] Az ebben a bekezdésben felsorolt eredményekről pontos adatokkal és ábrákkal bővebben ld. Molnár 2010a: 59–61, 2010b: 193–206.

Mindkét ábrán három-három szempontot láthatunk tannyelvi bontásban megvizsgálva. Az 1. ábrán látható, hogy a tannyelvtől kevésbé függ az, hogy a megkérdezettek szerint fontos-e valakinek a magyarságában az, hogy magyar legyen az anyanyelve vagy ismerje és szeresse a magyar kultúrát. Az ábrán a két legalsó sáv mutatja azt, hogy a megkérdezettek szerint mennyire fontos, hogy valaki magyar iskolát végezzen.

2. ábra. Értékelje 1-től 5-ig terjedő skálán, hogy Ön szerint mennyire számítanak az alábbi szempontok abban, hogy valaki magyarnak számít-e? (átlagok) (N=593)

(A kérdésre válaszolók %-ában)

Magyarnak tartsa magát: khi-négyzet-próba: 7,337; p<0,119; df=4 *nem szignifikáns*

Magyar egyház: khi-négyzet-próba: 5,889; p<0,208; df=4 *nem szignifikáns*

Magyar pártok: khi-négyzet-próba: 10,201; p<0,037; df=4 *nem szignifikáns*

A 2. ábrán szintén látható, hogy a nem magyar tannyelven végzettek körében kevésbé fontos szempontnak számít valakinek a magyarságában az, hogy magyarnak tartsa magát, hogy magyar egyházhoz tartozzon, illetve, hogy szavazzon a magyar pártokra. A különbségek ugyan önmagukban nem nagy mértékűek, együtt azonban mégis figyelemre méltóak.

5. Összegzés

E rövid tanulmány alapját egy 2006 őszén készített kérdőíves vizsgálat képezte, mely kutatás során beigazolódott, hogy statisztikailag szignifikáns összefüggés mutatható ki a magyar nyelv presztízse, megítélése, szimbolikus értéke és az adatközlők általános iskolai tannyelve között. A magyar tannyelvű általános iskolát végzettek körében jelentősen magasabb azok aránya, akik magyar nemzetiségűnek tartják magukat, a magyar sportolók sikeréért szorítanak, szebbnek tartják a magyar nyelvet.

Ebben a tanulmányban arra szerettem volna rámutatni, hogy az ukrán állam a nyelvi nacionalizmus ideológiája révén hogyan hat a kárpátaljai magyar beszélőközösség nyelvhasználatára, nyelvi attitűdjeire. Az eredményekből az a következtetés vonható le, hogy az ukrán állam azt közvetíti, hogy a társadalmi mobilitás csak magas fokú ukrán nyelvtudással valósulhat meg, s ez az ideológia a kárpátaljai magyar beszélőközösségben is él. Természetesen nem azt vallom, hogy az ukrán nyelvet nem kell ismerni, sőt: „a kárpátaljai magyarság nyelvi céljait, a magyar nyelv megtartására irányuló törekvéseinket … figyelembe véve a közösség számára a kétnyelvűség funkcionális meghatározását elfogadva az anyanyelv-domináns kétnyelvűséget kell választanunk, amely elősegíti az additív (hozzáadó) kétnyelvűség kialakulását” (Beregszászi 2002: 371).

Irodalom

Bartha Csilla 2009. Út a többnyelvűség felé? – Nyelvideológiák, attitűdök és nyelvcsere: a kétnyelvűséggel kapcsolatos elképzelések szerepe a kisebbségi nyelvek megőrzésében. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök, sztereotípiák.* 15. Élőnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Tankönyvkiadó. 141–156.

Beregszászi Anikó 2002. A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvtervezés szemszögéből. In: *Kisebbségkutatás* 2002/2: 368–375.

Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.

Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Csernicskó István 2008. Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrajnai oktatáspolitika nyelvi vonatkozásai. In: *Kisebbségkutatás* 2008/2: 302–315.

Csernicskó István 2009a. A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában. In: *Magyar Tudomány 2009/11: 1297–1303.*

Csernicskó István 2009b. Az ukrajnai oktatáspolitika a nyelvi asszimiláció szolgálatában. In: *Korunk* 2009/február: 33–40.

Csernicskó István 2009. Tények, adatok a kárpátaljai magyarok nyelvtudásáról. In: *Együtt* 2009/3: 70–77.

Csernicskó István 2009d. Напрямки мовної освіти України і угорськомовна освіта на Закарпатті. In: *Acta Beregsasiensis* 2009/2: 97–106.

Csernicskó István 2009e. Проблемні питання викладання української мови у школах з угорською мовою навчання. In: Герцог Ю. ред., 2009. *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи.* Ужгород: Поліграф центр Ліра. 105–116.

Csernicskó István 2010. Az államnyelv oktatásának nyelv- és oktatáspolitikai háttere Kárpátalján. In: Kozmács István és Vančoné Kremmer Ildikó szerk., 2010. *Közös jövőnk a nyelv I. Nyelvtudomány és pedagógia*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 57–69.

Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Lanstyák István 2007. A nyelvi tévhitekről. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda –Tinta Könyvkiadó. 154–173.

Lanstyák István 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 11/1: 27–44.

Molnár Anita 2010a. Nyelvi ideológiák és nyelvválasztás összefüggéseiről a kárpátaljai magyarok körében. In: Kozmács István, Vančoné Kremmer Ildikó szerk., 2010. *Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia. A nyitrai magyar pedagógusképzés 50 éves évfordulója tiszteletére tartott nemzetközi konferencia előadásai*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 53–64.

Molnár Anita 2010b. Magyar vagy ukrán tannyelvű iskola? A tannyelv lehetséges következményeiről Kárpátalján. In: Fábri István – Kötél Emőke szerk., 2010. *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 186–212.

Molnár József – Molnár D. István 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász: KMPSZ Tankönyv- és Taneszköztanácsa.

Orosz Ildikó 2007. *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005).* Ungvár: PoliPrint.

Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc szerk., 2006. *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 958–995.

Séra Magdolna 2010. Érvek és ellenérvek az iskolai tannyelvválasztásban (avagy az oktatáspolitikai változások hatása a kárpátaljai magyar közösségre irányított beszélgetések alapján). In: Fábri István – Kötél Emőke szerk., 2010. *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 161–185.

A MAGYARRÓL MINT IDEGEN NYELVRŐL – NYELVIDEOLÓGIAI KÖZELÍTÉSBEN

NÁDOR ORSOLYA

About Hungarian as a foreign language from a language ideology perspective

The aim of the paper is to provide a new viewpoint, a language ideological approach to the language pedagogical, grammatical and language political background of the teaching of Hungarian as a foreign or as a second (state) language. Every language is taught in an ideological, more precisely, in a language ideological environment. These ideologies appear directly in the process of teaching – mostly in the reading texts, translations and conversation exercises. The paper illustrates the language ideological background with texts from course books, published in the 18-19th centuries.

1. A nyelveket sokféleképpen lehet kategóriákba sorolni: szerkezetük, rokonságuk, leírtságuk, életképességük, státusuk, taníthatóságuk stb. szempontjai szerint. Amikor a magyarról *mint idegen* nyelvről beszélünk konferenciákon, írunk tanulmányokat, két közelítés jellemző: az egyik a nyelv leírása, bemutatása nem magyar anyanyelvűek számára a funkcionális és kognitív nyelvészeti iskolák eredményeinek alkalmazásával, a másik pedig a nyelv szélesen értelmezett nyelvpedagógiai vonatkozásainak feltárása az interdiszciplináris kapcsolódási pontok felhasználásával. Mindkettő történhet szinkrón és diakrón módon egyaránt. Bárdos Jenő felfogása szerint (2000: 17–23) a nyelvpedagógiát a társadalmi gyakorlat leképezésével lehet a legpontosabban körülhatárolni, amelybe beletartoznak a szűkebben értelmezett módszertani megoldások, a tanár és a diák személyisége, felkészültsége, motivációja, a tanulási környezet jellemzői, a nyelv pedagógiájához ezer szállal kötődő társtudományok éppúgy, mint a társadalomtudományi, ezen belül elsődlegesen a nyelvoktatás-politikai összetevő.

A magyar nyelv idegenként a kevéssé oktatott nyelvek kategóriájába tartozik, közöttük is néhány ezer nyelvtanulójával igen korlátozott érdeklődésre tart számot. Első hallásra ez a tény talán a nyelvünkkel kapcsolatos egyik legfontosabb belső mítoszunkat, a varázslatos ismeretlenséget, a bevehetetlen vár képzetét erősíti, de a Földünkön honos több ezer nyelvből csak alig néhány tucat tartozik a széles körben ismert és tanított nyelvek közé. Ugyanakkor erősíti ezt a mítoszt az is, ha a nyelv sikeres tanításához nélkülözhetetlen jó tankönyvek, segédanyagok, tanulói szótárak készítéséhez hiányzik a megfelelő szaktudományos háttér, például a hétköznapi nyelvhasználat gyakorisági szótára és egy olyan funkcionális grammatika, amely célszerűen, a leíró szempontoktól eltérő módon csoportosítva megmagyarázza a nyelvtanulóknak a magyar nyelv nyelvtani szerkezetét. Végül ne feledkezzünk el arról a fontos tényről, hogy a nyelvtanuló miért dönt egyik nyelv megtanulása mellett – a másik ellenében: tesz-e valamit (és mennyit, hogyan) a nyelvország annak érdekében, hogy szélesítse a nyelve és kultúrája iránt érdeklődők körét. Ez nemcsak a magyar nyelv nyelvoktatás-politikai gondja, hanem minden olyan kevéssé ismert nyelvnek, amelyik szeretne kitörni a „kevéssé tanított" kategóriából, noha adottságai ezt alig teszik lehetővé.

A széles körben ismert és tanított nyelvek sem a maguk szépségétől és különlegességétől váltak ilyenné. A több országra, földrészre kiterjedt gyarmatbirodalom jó alapot adott arra, hogy a hódítók nyelve előbb-utóbb presztízsnyelvvé válhasson, és túllépve a hétköznapok pidzsin szintű kétnyelvűségén, oktatott nyelvvé, majd az elit oktatás nyelvévé emelkedjék – ahogy például Indiában az angollal történt. Természetesen ez nem spontán folyamat volt, hanem tervezett, irányított – és ideológiai, így nyelvideológiai háttérrel is rendelkezett. A cél az volt, hogy kialakuljon egy lojális, először szűkebb, majd tágabb helyi értelmiségi

réteg, amelynek a mindennapokban is érezhető életminőség-javulást hozhat a hódítók nyelvének, hétköznapi kultúrájának, szokásainak a megismerése – ugyanakkor el is távolítja saját nyelvétől, kultúrájától. Ezt a típust talán a Lanstyák István-féle nyelvideológiai kategóriák sorába mint „kolonizmust", esetleg „elitizmust" lehetne beilleszteni (2009). Az önazonosság elbizonytalanodásához, a származásnyelvi kultúra alul- értékeléséhez, lenézéséhez, a kívánatos újhoz való minden áron való ragaszkodáshoz, közvetve pedig nyelvcseréhez vezet ennek az ideológiának a jelenléte.

A magyar nyelvnek nem volt gyarmatbirodalmi háttere, saját határain belül pedig csak a 19. század harmincas éveitől hoz a standardizmust erősítő nyelvi és nyelvoktatáspolitikai törvényeket. Ugyanakkor a fölé helyezett, a latin nyelv képviselte elitizmus sem volt kolonizáló jellegű: a latin nemzetközi kulturális és társadalmi közvetítő szerepet töltött be a közép- és újkori Európában, „anyaországa" azonban nem volt, ennél fogva nem az identitásnyelvek, hanem az eszköznyelvek kategóriájába sorolható. További érdekesség, hogy a 150 éves török fennhatóságnak szinte semmi nyelvpolitikai nyoma nem látható, úgy tűnik, az Oszmán Birodalom politikájából teljességgel hiányzott a nyelvi kolonizációra való törekvés. A legutóbbi korból a szovjet érdekövezethez és politikai rendszerhez való tartozást lehetne említeni, amely az előbbivel szemben határozottan jellemezhető a nyelvi kolonizációra való törekvéssel, hiszen kötelező nyelvként minden iskolás tíz-tizenkét évig tanulta (bár nem „megtanulta") az oroszt – ugyanakkor ez a kolonizáció nem hasonlítható és mérhető ahhoz, ami a Szovjetunió határain belül az egyes tagköztársaságok nyelvére irányult. A sokéves nyelvtanulás szinte teljesen hatástalan maradt, a magyar nyelv egyéb rétegeiben pedig néhány tucat, főként a politikai élettel kapcsolatos tükörfordításon kívül nem jelent meg az orosz nyelv.

A magyar nyelv szervezett tanításának már több mint kétszáz éves múltja van, a történeti összehasonlító nyelvtudomány elterjedésével jelent meg néhány külföldi egyetemen – egyebek között Prágában és Helsinkiben – mint a nyelvészetben jól használható eszköznyelv. A bibliográfiák tanúsága szerint a különféle közvetítő nyelveken íródott nyelvkönyvek, grammatikák, szótárak száma a félezret közelíti, az oktatás történetéről, tartalmáról, nyelvpolitikai vonatkozásairól számtalan elemzés született, de a nyelvideológiák szempontjából még nem vizsgáltuk meg sem a könyvek olvasmányainak szövegét, sem az egyes nyelvtani jelenségeket minősítő kommentárjaikat. A jelen előadás ötletét, egyben a további kutatásom fő irányát Lanstyák István nyelvideológiai tárgyú írásai (2007, 2009) adták. Az a célom, hogy megtegyem az első lépést a magyar mint idegen nyelv nyelvideológiai hátterének feltárásában.

2. A 19. századi Magyarországon, ahol az állam hivatalos nyelvének megteremtése volt a cél, az egymást erősítő nyelvideológiák gazdag tárházát találjuk, bár az akkori és a mai tartalmuk éppen az eltérő társadalmi és nyelvpolitikai helyzet miatt nem feleltethető meg minden esetben egymásnak.

A magyar nyelvet mindenekelőtt alkalmassá kellett tenni arra, hogy bármilyen funkcióban alkalmas legyen a teljes értékű gondolatközlésre. Virágkorát élte a nyelvújítás, a szaknyelvek megteremtése, a befelé irányuló konzervativizmus, purizmus, standardizmus, majd a század utolsó harmadában, az 1860-as, 70-es években a különféle nemzeti identitások ütközésének velejárójaként a nem magyar etnikumokra irányuló nyelvi nacionalizmus is megjelent. A magyar asszimilációs törekvéseket nagyon árnyaltan kell értékelni (Nádor 2002), mert a gyakorlat igen távol esett a törvényekben is rögzített elvektől és a parlamenti felszólalásokban hangoztatott magyarosító vágyaktól. Ha nem így lett volna, akkor a századforduló népességstatisztikájában nem találhatnánk olyan megdöbbentő adatokat, amelyek szerint a történeti Magyarország nem magyar

etnikumainak több mint 80 százaléka nem tudott magyarul. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a kor konzervatív politikusainak asszimilációt sürgető beszédei megőrződtek az utókor számára (Maitz 2006), és attól függetlenül, hogy milyen hatásuk volt a társadalmi diskurzusok alakulására, alapot szolgáltattak a későbbi korok államnacionalizmusainak arra, hogy asszimiláló, nyelvi homogenizációra irányuló ideológiai törekvéseiket – szükség esetén – igazolják.

3. A magyar mint idegen nyelv aspektusából a nyelvideológiák a nyelvtanok példamondataiban, nyelvi etikettek létrehozásában, valamint a magyar nyelv értékeit hangsúlyozó olvasmányok és beszélgetésminták formájában jelentek meg, emellett szinte minden kiadvány előszavában találunk valamilyen motiváló utalást a nyelv hasznosságára, szépségére is. Bél Mátyás például egyszerűen kijelenti, hogy „Magában véve érdemli meg nyelvünk, hogy az idegenek megtanulják" (Bél 1729/1984: 170). Ez a kijelentés valószínűleg sok nyelvtanulóhoz eljutott, mivel a *Der Ungarische Sprachmeister* érte meg a magyar nyelvtanító könyvek sorában a legtöbb kiadást és átdolgozást.

A 18. század végétől kezdve jelentős tudati változások zajlanak Európa több országában, amelyek természetesen a nyelvek világában is megjelennek. A vernakularizmus jegyében a nemzeti nyelvek felértékelődnek, tudományos igényű leírások születnek, amelyek lassacskán elszakadnak a latin mintáktól és nyelvtől, a standardizmus következtében létrejönnek a kizárólagos sztenderdek, a szabályokba foglalt, kodifikált nyelvváltozatok. Az ortológusok és neológusok, a katolikus és protestáns kodifikátorok hatalmas vitákat folytatnak arról, hogy mely nyelvváltozat legyen méltó a kiemelt szerepre. A latin fokozatosan visszaszorul a közéletben és az oktatásban is: a pietisták oktatási elveinek köszönhetően előtérbe kerül a hasznos nyelvtudás, és a klasszikusok mellett, majd később helyettük élő idegen nyelvek jelennek meg az oktatásban. Így kap helyet például a Bél Mátyás vezette pozsonyi evangélikus líceumban a német és a magyar nyelv is.

Ha a magyar nyelvpolitika történetén a nyelvideológiák szemüvegén keresztül tekintünk végig, azt látjuk, hogy a nemzetté válás nyelvideológiai hozadékai nálunk is ugyanúgy megjelennek, mint akár a környező népek, akár Európa többi országa esetében – a különbség az „egyetlen" nyelvváltozat kiválasztásának idejében és módjában, valamint a sztenderd elterjesztésének mikéntjében van. Ha megnézzük, hogy befelé, illetve kifelé milyen nyelvi ideológiák határozzák meg egy beszélőközösség magatartását, viszonyát a más nyelvhez, kultúrához, valláshoz tartozó, és vele akár évszázadok óta együtt élő etnikumokhoz, azt látjuk, hogy mindenki túlesik a nacionalizmus korszakán, amelynek fontos hozadéka a nyelvi alapokon nyugvó nemzettudat és a nyelvi sztenderd megszületése, továbbá minden nyelv esetében jelen van a nyelvi konzervativizmus, sőt a purizmus is. Az ez után következő utak azonban már nem azonosak, erősen függnek az adott beszélőközösség társadalmi stabilitásától, kohéziós erejétől, és attól, hogy mennyire érzik erősnek, biztonságosnak a pozíciójukat a környező közösségekhez mérve. Befolyásolja az ideológiák elfogadását, alkalmazását az is, hogy milyen nyelvközösségek alkotják a sztenderdizáló közösséget. Minél kisebbek a különbségek, ami miatt rövid idő alatt eljutnak a „tökéletes" nyelvváltozat kiválasztásához, leírják nyelvüket, és alkalmassá teszik arra, hogy minden funkcióban – egyebek között a külföldiek oktatásában is – használható legyen, annál inkább valószínű, hogy a toleráns ideológiák lesznek túlsúlyban. Ezzel szemben a társadalmi és nyelvi-kulturális bizonytalanság könnyen vezethet különböző mértékű nacionalizmusokhoz, de akár homogenizmushoz is – amint ez a 20–21. század fordulóján a kelet-közép-európai országok némelyike esetében történt.

4. Érdemes egy pillantást vetni a magyar nyelvre abból a szempontból, hogy a Kárpát-medence nyelvi és etnikai sokféleségében elfoglalt helye milyen kifelé irányuló ideológiákkal jellemezhető, valamint arra is, hogy a nyelvtanulók milyen ideológiai háttérrel közelítenek a tanult idegen nyelvhez.

Bél Mátyás fentebb már említett *Der Ungarische Sprachmeister* (1729) című nyelvtanító könyve mérföldkő a magyar mint idegen nyelv tanításának történetében, részben azért, mert élő, német közvetítő nyelvet választ, részben pedig a könyv hasznossága miatt. A szerző pedagógiai grammatikát alkot: célszerűen és nem teljességre törekedve mutatja be a nyelv szerkezetét, sőt beszédmintákkal is szolgál. A cél azonban most nem a mű grammatikai eredményeinek, vagy akár szórakoztató beszédmintáinak bemutatása, hanem a szerző szándéka mögött meghúzódó, önkritikától sem mentes, vernakularista jellegű, a nyelvek tiszteletére és egyenlőségének elismerésére ösztönző ideológiai háttér felvillantása. Az előszóban a következő sorok olvashatók: „…leginkább bennünk, magyarokban van a hiba, akik ez idő szerint sem idegen nyelv megtanulására nem törekszünk, sem arra nem fordítunk gondot, hogy a mienk váljék ismertté a szomszédos népeknél, s ha szükségessé nem is, de legalább kedveltté legyen. […] A mostani bevezető annak legyen szerény kezdete, hogy legalább akinek rokoni kapcsolat, hivatali vagy más körülmények miatt érintkezniük kell a született magyarokkal, lássanak hozzá, hogy nyelvünket megszokják, s ezáltal a mi nemzetünket is megnyerjék maguknak, és saját népüket is kedveltebbé és befogadottabbá tegyék" (Bél 1729/1984: 170). Érdemes elgondolkozni ezen a néhány soron, mert – tisztelet annak a néhány kivételes tanárnak, aki kisebbségiként többségieknek tanít magyart – ma sem teszünk semmit azért, hogy szomszédaink a nyelvünkön keresztül kicsit jobban megismerjék a gondolkodásunkat, de azért sem teszünk, hogy mi magunk jobban megismerjük a környező országok népeit, nyelveit, s ezen keresztül jobban megértsük a némelykor nyelvi agresszióban is testet öltő magatartásuk okait. Ugyanakkor – más népekhez hasonlóan – mi is elvárjuk, hogy a külföldiek – akár munkavállalóként, akár családtagként költöznek Magyarországra – legalább egy kicsit megtanuljanak magyarul. Ezzel kapcsolatosan érdemes megemlíteni, hogy a belső mítoszunk kivetítése miatt a nyelvünk tanulására vállalkozó külföldit kicsit sajnáljuk, és éppen ezért nagyra értékeljük erőfeszítéseit. Bél Mátyás fentebb említett gondolatai kapcsán ide kívánkozik még egy párhuzam: Bél olyan táj szülötte volt, ahol a két- és többnyelvűség spontán adottságként vette (és veszi ma is) körül az ott lakókat, ő – értelmiségiként – tudatosan is művelte ezeket a nyelveket: nyelvtankönyveket írt németül és magyarul tanulóknak, előszót írt Doležal cseh–szláv nyelvtanához (Bél 1729/1984), és azt tartotta kívánatosnak, hogy mindenki ismerje meg a másik nyelvét és kultúráját. A fenti idézetből az is kiolvasható, hogy a nyelv népek és kultúrák közötti közvetítő szerepének fontosságát fogalmazta meg akkor, amikor a magyar nemzethez tartozás ismérve még nem a nyelv volt, hanem az ország.

Hasonló elveket vallott Márton József, a bécsi egyetem nyelvmestere is, aki fáradságos munkával ismertette meg a császárváros arisztokrata és nagypolgári családjaival a magyar nyelvet. Nyelvideológiai szempontból még feltárásra vár a Habsburg–magyar szimbiózis, bár az már az eddigi kutatásokból is látszik, hogy több ideológia is létezhetett párhuzamosan: II. József németesítő politikája például – birodalmi szempontból – a standardizmushoz sorolható, magyar szempontból pedig az asszimiláció ideológiájaként értelmezhető. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a Habsburg uralkodóház ifjai sok órát fordítottak a magyartanulásra (Pelcz 2009), ami minden bizonnyal példaadó lehetett az uralkodói körökhöz bejáratos családok számára – legalábbis a Bécsben megjelent nagyszámú nyelvkönyv erről tanúskodik.

Az évszázad végére azonban már határozott formát öltött az azonos nyelv mint nemzetformáló kritérium, a Habsburg Birodalom nemzetiségei szinte kivétel nélkül megkezdték saját sztenderd nyelvváltozatuk kialakítását, majd később ennek elterjesztését az egyház és oktatás színtereinek segítségével. Emiatt a birodalom minden egyes etnikuma felfokozott érzékenységgel reagál a vélt vagy valós külső beavatkozásokra. Csaplovics János írja az *Ethnographiai Értekezés Magyar-Országról* (1822) című művében, hogy „A' Népeket el és által olvasztani, tsak az idő munkája, korántsem az erőszaké. És senki sem használ annyit – ambár akaratján kívűl a' Magyar nyelv feleleve-nítésére, mint ugyan azon Jósef Császár." (III. 59.) Csaplovics II. József nyelvrendeletére utal, amit visszavonatnak a császárral, s ami elindította a magyar nyelvi öntudat épülését. A magyar mint idegen nyelv tanulása szempontjából az 1791/92-es országgyűlésen meghozott törvények megteremtették a szervezett és tervezett oktatás feltételeit a felső- és középfokú oktatásban, és rövidesen megszülettek az első nyelvkönyvek és a nem magyar anyanyelvűeknek szóló nyelvtanok. A nem magyar etnikumok szemszögéből nézve pedig éppen ezek, a magyar nyelv státusával, oktatásának tartalmával összefüggő rendeletek hatottak hasonlóképpen a nyelvi hovatartozás kikristályosodásában, a belső standardizmus és perfekcionizmus ideológiájának kialakulásában.

5. Mivel csak a feltáró munka elején tartok, korábbi ismereteim alapján csak feltételezéseim vannak arra vonatkozóan, hogy a lehetséges nyelvideológiák közül melyek húzódnak meg a 19. századi magyarnyelv-tanító könyvek szövegei mögött. Meg kell jegyeznem, hogy a nyelvkönyvszerzők esetében a nyelvideológia szűkebb értelmezését (Lanstyák 2009: 28) alkalmazom, mivel a szándékuk az volt, hogy mások számára is érthetővé, tanulhatóvá tegyék a nyelvet, és a szövegeken keresztül utaljanak a nyelvek, illetve etnikumok közötti kapcsolatokra. Példaként vizsgáljuk meg két, közel azonos időben megjelent nyelvkönyv részletét abból a szempontból, hogy valóban reprezentálódik-e bennük szerzőjük nyelvideológiai felfogása.

Időrendben az első Táncsics Mihály *A Magyar és német Beszélgetések 's nyelvgyakorlások, e két nyelv hirtelen megtanulására, különös tekintettel a magyar nyelvbeli ragasztályokra, a' határozott 's határozatlan igék helyes használatára, és sok saját beszédmódra* (Budapest /!/, 1833. 128 p.) című könyve, ami a szokásosnál jóval több közvetett nyelvideológiai utalást tartalmaz. Talán a mű egyik legszembetűnőbb vonása az, hogy a nyelvtani példamondatoktól a párbeszédekig csak a beszélt nyelvben használatos, élvezetes mondatokat, valóban elsajátítható beszédpaneleket szerepeltet, s mindig megtalálja a módját annak is, hogy a magyarnyelv-tanulás nehézségeire, sőt bizonyos országismereti kérdésekre is kitérjen – akár egy-egy nyelvtani jelenség szemléltetése kapcsán is. A nehézségekre való utalás a standardizmushoz köthető – ami nem különleges dolog, hiszen a nyelvtanulók nem szeretik a kivételeket, a meg nem magyarázott nyelvtani jelenségeket, s kis túlzással azt mondhatnánk, hogy mind a nyelvtanárok, mind a nyelvtanulók elvárják a standardizmust, és egyáltalán nem idegenkednek a konzervativizmustól, vagy a purizmustól sem. Minél egyszerűbb, tisztább a képlet, annál jobb. (Hasonló gyakorlatiasság már első pillantásra is kimutatható persze több más szerzőnél, így Adámi Mihálynál, Szaller Györgynél, Nemeskéri Kiss Pálnál, Márton Józsefnél, Donáth Imrénél is, műveik mélyreható nyelvideológiai szempontú elemzése azonban majd csak a kutatás későbbi időszakában kerül sorra.)

Az alábbi példamondatok azonban arra is utalnak, hogy Táncsics a vernakularizmus ideológiájától vezérelve részesévé válik a nyelvalakítási stratégiának is.

A létige állító és tagadó alakját Táncsics könyvében az alábbi példamondat szemlélteti: „*Azon ország, vagy nemzet, melynek törvénye idegen nyelven van írva, boldogtalan.*" (34.)

Ez a mondat a magyar nyelv hivatalossá tételéért folytatott több évtizedes jogalkotási folyamatnak az utolsó harmadában jelenik meg ebben a – Bécsben is szívesen forgatott – nyelvkönyvben.

A ragozott névszói alakokat a fokozatosság elvének figyelembevételével mutatja be, miközben a mondatok sugallta belső feszültség is egyre nő: „Ember. Az ember. [...] Az emberért. Ezért az emberért. Kár ezért az emberért. Az emberekért. Az emberiségért. Ezen az emberen. *Ezeken az embereken nagy békók vannak. Mikor esnek le az emberekről az előítéletek évezredes békóji! A gyermek míg emberré lesz, tele szíja magát elő itéletekkel*" (42–44).

Miután a tervezett nyelvtani anyagot alaposan begyakoroltatta, a kor szokásának megfelelően a beszédgyakorlatok következnek. A magyar nyelvkönyvek beszédgyakorlatai sokszor foglalkoznak a nyelvtanulás nehézségével, így Táncsics sem kerülte el ezt a kínálkozó lehetőséget, de némi politikai tartalmat is belecsempészett a szövegbe:

„Tud é az ur jól magyarul?
– *Szégyen volna ha nem tudnék, hiszen magyarnak tartom magamat*.
– Igen, de *sok magyar nem tud magyarul*.
– De *hogyan volna az magyar, ki nem tud magyarul*?
– Csodálatosan." (91).

Nem nehéz itt felfedezni a nacionalizmus üzenetét: magyar az, aki tud magyarul, aki nem tud, az nem is lehet magyar – ez olvasható ki a párbeszéd egyik résztvevőjének mondataiból; a szerzőt jelképező másik beszélő viszont úgy tartja, hogy igenis magyarnak tarthatja magát az is, aki nem beszéli a nyelvet. Magyarázatként talán annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a 19. század első felében még éltek a *hungarus tudat* hagyományai, a nyelvi hovatartozás mint identitásformáló erő, abban az időben még csak egy viszonylag vékony réteg számára volt meghatározó. Az értelmiség többnyire idegen nyelven, latinul vagy németül szerezte meg a tudását, az anyanyelvek presztízse e téren egyáltalán nem volt magas.

A másik példa azonban azt erősíti, hogy a szerző számára mégiscsak fontos az, hogy Magyarország lakói jártasak legyenek a magyar nyelvben:

„Hány hónap alatt tanulhatni meg a' magyar nyelvet?
– A' kinek kedve, jó tanítója és elég idője van, egy hónap alatt.
– Valyon lehetséges é ez?
– Igenis lehetséges.
– *Ha oly könyen meg tanulhatni e' nyelvet, miért nem tanulta meg ezen sokféle nép, mely e' hont lakja?*
– *Ó barátom hallgassunk erröl, okát nem szabad megmondanom*." (75).

A fentiekhez hasonló gondolatokkal találkozunk egy horvát anyanyelvűeknek készült nyelvkönyvben, amelyet Janko Millakovics jelentetett meg Pesten 1835-ben *Na kratko izpelijani put. Po kojem magyarzki jezik vu kratkom vremenu nachvit isze more* címmel azok számára, akik rövid idő alatt szeretnének sikereket elérni a magyartanulásban.

M: Mivel foglalatoskodol, barátom?
H: Magyar nyelvnek tanulásával.
M: Valljon *nehéz-é a magyar nyelv*?
H: *Valamint minden nyelv kezdőnek nehéz, úgy szinte a magyar nyelv is első tekintettel nehéznek látszik*.
M: Igazságod van, barátom, de ha egyszer hozzászoktatsz (!) magadat a magyar hanghoz, majd akkor könnyűnek fog látszani.

H: Úgy vagyon, barátom, *mink horvátok könnyebben szoktathatjuk magunkat a magyar hanghoz, mint akármelly más nemzet.*

M: Igen, mert *barátságban, sőt atyafiságban éltünk és élünk egymással*. (66).

Ez a rövidke párbeszédrészlet a pluralista ideológiát sugallja: szerzője, aki a neve alapján maga is tanulta a nyelvet, hangsúlyozza, hogy a barátság fontos motívum, és könnyű úgy nyelvet tanulni, hogyha a két nép között kiegyensúlyozott kapcsolat van.

A két fenti szemelvény értékeléséből az is látható, hogy a mai és a 18–19. századi nyelv–ideológiai kategóriákat csak részben lehet megfeleltetni egymásnak, mivel az egyes kategóriák tartalma más és más üzenetet hordoz a nyelvek sztenderdizásának, kodifikálásának idején, illetve ma. A magyar nyelv hivatalossá tétele előtt a Kárpát-medencei régió etnikumai mindannyian vernakuláris státusban lévő nyelveket beszéltek, idegennyelv-ismeretüket a napi szükségletek határozták meg, és a fejük felett zajló folyamatokról csak akkor értesültek, amikor a pap vagy a tanító közvetítette számukra. Azok a nyelv–ideológiák, amelyek a nemzettudat átalakulásával egy időben formálódtak és a későbbiekben, különösen a 19. század utolsó harmadában meghatározóak lettek az egyes nyelvek belső életében, illetve az interetnikus kapcsolatok területén is, a magyar mint államnyelv kötelező tanítására készült tankönyvek feltárása során kerülhetnek felszínre.

Irodalom

Bárdos Jenő 2000. *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapja és gyakorlata*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bél Mátyás 1984. Magyar nyelvmester. Előszó. In: *Hungariából Magyarország felé*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 169–176.

Lanstyák István 2007. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Á. – Lanstyák I. – Posgay I. szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 174–212.

Lanstyák István 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. In: *Forum Társadalomtudományi Szemle* 11/1, 27–44.

www.foruminst.sk/publ/szemle/2009_1/szemle_2009_1_lanstyak-istvan.pdf (2009. június 14.)

Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. In: *Magyar Nyelv* 102: 307–322.

Nádor Orsolya 2002. *Nyelvpolitika*. Budapest: BIP.

Pelcz Katalin 2009. *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

ANGOL SZAKOS, MAGYAR EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN ÉLŐ NYELVI MÍTOSZOK ÉS IDEOLÓGIÁK KÜLÖNBÖZŐ NYELVVÁLTOZATOKKAL KAPCSOLATBAN

BALOGH ERZSÉBET

Language myths and language ideologies: Hungarian students' quantitative and qualitative evaluations of English accent varieties

The study attempts to investigate Hungarian university students' language attitudes towards some accent varieties of American English. The participants' language attitudes are examined with the help of two different kinds of methods, namely, with a modified version of the matched guise technique and with group interviews. On the whole, the results of the research show that Hungarian students evaluate speakers of more standard varieties of English more positively than speakers of non-standard English accent varieties. What is more, the qualitative data analysis does not only confirm the outcome of the quantitative study but it also reveals additional information, that is, participants' reasons behind these evaluations. The research concludes that standard language ideologies and language myths concerning language varieties exist among Hungarian students.

Bevezetés

Számos tudományág foglalkozik attitűdkutatással már több évtizede; többek között a szociológia, a pszichológia, pontosabban a szociálpszichológia, illetve a nyelvészet, ezen belül is a társas nyelvészet tanulmányozza és tanulmányozta az elmúlt években az emberek különféle attitűdjeit a fent említett tudományterületek egy-egy fontos jelenségével szemben.

A társas nyelvészetben az attitűdkutatással foglalkozó kutatók általában azt elemzik, hogy a vizsgálati alanyoknak milyen attitűdjeik vannak különböző nyelvekkel vagy ugyannak a nyelvnek a különböző változataival szemben, illetve azt is vizsgálhatják, hogy a különböző nyelvváltozatokat beszélőkkel szemben milyen attitűdök alakulnak ki a velük interakciót folytatókban.

Ezeknek az attitűdvizsgálatoknak a többsége az adatközlők saját anyanyelvének különböző nyelvváltozataival szembeni attitűdjeit vizsgálja, ugyanakkor kevés az olyan tanulmány, amelyben az adatközlők nem saját anyanyelvük nyelvváltozataival szembeni attitűdjeikről adnak számot, hanem olyan nyelvváltozatok beszélőit kell értékelniük, amely nyelvváltozatokat második vagy idegen nyelvként tanulják.

Készülő disszertációm ez utóbbi területen szeretné gyarapítani az ilyen jellegű kutatások számát, tehát különböző anyanyelvű, elsősorban Kelet-Európából származó, az angolt idegen nyelvként tanuló adatközlők attitűdjeit szeretném megvizsgálni az általuk tanult angol nyelv különböző változataival szemben. Ebben a tanulmányban disszertációm egy részvizsgálatát szeretném bemutatni, azaz egy olyan attitűdkutatást szeretnék felvázolni, amely a társas nyelvészet keretein belül vizsgál attitűdöket a fent említett kontextusban. A kutatásban elsőként magyar egyetemisták vettek részt, így ebben a tanulmányban az ő attitűdjeik kerülnek a vizsgálat középpontjába.

A vizsgálat két központi kérdése az, hogy a nem anyanyelvi – jelen esetben a magyar anyanyelvű – beszélőknek milyen attitűdjeik vannak az általuk tanult idegen nyelv változataival és beszélőivel szemben; másrészt az attitűdkutatásokban hagyományosan alkalmazott ügynökmódszeren kívül milyen más módszereket felhasználva kaphatunk képet a vizsgálat résztvevőinek attitűdjeiről.

Az attitűdkutatások tárgya és általános módszerei

Az attitűdkutatások máig is hagyományosan alkalmazott módszerét, az ügynökmódszert, az 1950-es években fejlesztette ki Wallace Lambert munkatársaival együtt, amikor kanadai adatközlők attitűdjeit vizsgálták a francia és az angol nyelvvel szemben. Ez az adatgyűjtési módszer azóta is az egyik fő adatgyűjtési technikája az attitűdkutatásnak mind a szociálpszichológiában, mind a társas nyelvészetben (Milroy–Preston 1999: 4).

A módszer lényege az, hogy egy beszélő, azaz az ügynök, ugyanazt a szöveget két különböző változatban mondja el, mégpedig vagy két különböző, általa beszélt nyelven, vagy ugyanannak a nyelvnek két különböző változatában. Ez utóbbi azért fontos az attitűdkutatások területén a nyelvészet keretein belül, mert ezáltal azokat a nyelvi változókat tudjuk ellenőrizni, amelyek az egyes beszélők eltérő fonetikai sajátosságaiból, például a beszédtempó különbözőségéből vagy a hangmagasság különbségeiből adódhatnak. Az így kapott hangmintákat ezután a vizsgálatban részt vevő adatközlők bizonyos szempontok szerint értékelik, ugyanakkor viszont nem tudják azt, hogy a két hangminta ugyanattól a beszélőtől származik, tehát értékeléseikben a különböző nyelvváltozatokat fogják egymástól eltérő módon megítélni. Ezek után a hangmintákra adott értékelések alapján lehet következtetéseket levonni az adatközlők különböző nyelvváltozatokkal szembeni attitűdjeiről (Preston 1989: 11). Az ügynökmódszert magyar és amerikai kutatók Magyarországon is alkalmazták a magyar nyelv különböző (sztenderd és nem sztenderd) változataival szembeni attitűdök vizsgálata során (Sándor–Pléh–Langman 1998).

Az ügynökmódszert azonban az elmúlt évtizedekben több szempontból is bírálták a kutatók (Cheshire 1991: 27). Először is, bizonyos esetekben a kritika tárgya az volt, hogy a módszer a vizsgálati alanyok attitűdjeit nem azok természetes megjelenése során, hanem mesterséges környezetben, egy kísérlet részeként vizsgálja. Továbbá mesterségesnek tekintették nemcsak magát a kísérleti körülményeket, hanem azt a tényt is, hogy nehéz, sőt, egyes esetekben szinte lehetetlen természetes környezetben és természetes módon olyan beszélőket találni, akik úgy beszélnek két nyelvet vagy nyelvváltozatot, hogy az őket értékelők anyanyelvi beszélőként fogadják el őket (Fasold 1984: 152–154). Például az angol vonatkozásában ritka az olyan beszélő, aki a nyelvnek kétféle sztenderd változatát, tehát mondjuk a brit és az amerikai angolt is úgy beszéli, hogy anyanyelvi beszélőnek gondolják. Ezzel összefüggésben társas nyelvészek azt kifogásolják a módszerrel kapcsolatban, hogy – ugyan a beszélők nyelvi sajátosságaiból adódó változókat az ügynökmódszer kontrollálja – az adatok elemzésekor a kutatók nem adnak választ arra a kérdésre, hogy az egyes nyelvi változók milyen attitűd kialakulásához vezetnek. Azaz a hangmintákat általában nem vetik nyelvészeti elemzés alá ezekben a vizsgálatokban, tehát pontosan nem sikerült még eddig kimutatni, hogy milyen attitűdöt hoz elő egy-egy nyelvi változó (Milroy–Preston 1999: 4; Edwards 2009: 89).

A fentiekben vázolt kritikák következtében az attitűdkutatással foglalkozó szakemberek az elmúlt időszakban az eredeti ügynökmódszer módosított változatainak alkalmazásával, illetve az ügynökmódszertől eltérő, új típusú módszerek együttes használatával kísérleteztek kutatásaik során (Garrett 2001: 672). Az ügynökmódszer egyik módosított változatával vizsgált attitűdöket Hiraga (2005) és McKenzie (2008). Módszerük abban tér el az eredeti ügynökmódszertől, hogy a hangmintákat nem egy és ugyanaz az ügynök szolgáltatja, hanem különböző olyan beszélők, akik a vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvváltozatok egy-egy tipikus, anyanyelvi beszélőit jelenítik meg. Egy másik változatban Levon (2006) az ügynöktől származó hangminta bizonyos fonetikai sajátosságait (a hangmagasságot és a szótagok hosszúságát) mesterségesen, számítógépes beszédszintetizátor segítségével módosítja, és ennek segítségével vizsgálja az adatközlők attitűdjeit a különböző, módosított változatokkal szemben.

Több, egymástól eltérő módszer együttes használata, azaz a trianguláció (lásd Flögl 2010) számos további tanulmányban – többek között az előbbiekben említett Hiraga (2005) és McKenzie (2008) vizsgálatában, illetve Jenkins (2007) tanulmányában – is megjelenik. Ezekben a kutatásokban szerepet kapnak más módszerek is az attitűdök vizsgálatában, mégpedig az indirekt ügynökmódszer mellett (vagy helyett) rendszerint olyan direkt módszereket is alkalmaznak a kutatók, mint például a kérdőív, az egyéni vagy csoportos interjú. Ez utóbbi során például olyan általános vita alakulhat ki,

amelyben az adatközlők megindokolhatják, illetve magyarázatot adhatnak arról, hogy miért vélekednek egy bizonyos módon egy-egy beszélőről, azaz mivel magyarázzák saját vagy társaik attitűdjét. Ugyanakkor teljesen más módszerek is napvilágot láttak az elmúlt években az attitűdkutatásokban, például Niedzielski és Preston (2009) a népi nyelvészet elméleti és módszertani keretein belül törekszik arra, hogy a nem nyelvész adatközlők attitűdjeiről minél pontosabb képet kapjon. Módszerük összetett: adatközlőiket – akiknek egyáltalán nincs nyelvészeti előképzettségük – arra kérik, hogy először is rajzolják meg a vizsgált nyelv változatainak általuk feltételezett térképét, majd a szerintük ezeken a területeken beszélt változatokat jellemezzék. Ezeket a jellemzéseket elemezve jutnak el végül a kutatók az adatközlők attitűdjeihez.

A több, egymástól eltérő adatgyűjtési módszer együttes használatával különböző jellegű, kvantitatív és kvalitatív adatot kaphatunk a vizsgálatban részt vevő adatközlők attitűdjeiről, melyek ugyanakkor más megvilágításban is tárják elénk az egyes nyelvi attitűdöket, vagyis például míg a kvantitatív módszerekkel gyűjtött adatok statisztikai elemzésekor számosított eredményeket kapunk, addig a kvalitatív módszerek feltárhatják a számok mögött rejlő, verbális magyarázatot is. Az ügynökmódszert alkalmazó kutatások eredményeiről összességében elmondható, hogy a vizsgálat résztvevőinek értékelései – azaz a számosított eredmények – általában különböző dimenziók mentén helyezkednek el, vagyis az adatközlők által hasonlónak ítélt tulajdonságok hasonló értékeléseket kapnak. Ryan és munkatársai (Ryan–Giles–Sebastian 1982: 8) állítják először, hogy több ügynökvizsgálat eredményeinek elemzése is azt mutatja, hogy az adatközlők a státusz és a szolidaritás dimenziók mentén értékelik a beszélőket, mégpedig azon minta alapján, hogy a sztenderdhez közelibb nyelvváltozatokat beszélőket pozitívabban ítélik meg a státusz és negatívabban a szolidaritás dimenzió mentén, mint a sztenderdtől távolabbi nyelvváltozatokat beszélőket. Későbbi kutatások is igazolták a státusz-szolidaritás dimenzió meglétét, ugyanakkor egyes kutatási eredmények azt is megmutatták, hogy a két fő dimenzión belül lehet még több alcsoport is (lásd Sándor–Pléh–Langman 1998; Garrett 2001; Giles 2003).

Ugyanakkor az attitűdkutatásokban a különböző módszerek alkalmazásával képet kaphatunk arról is, hogy milyen nyelvi mítoszok és ideológiák élnek a vizsgálatok adatközlőinek körében. Míg a társas nyelvészet tényként kezeli azt, hogy minden – akár a sztenderdhez közelibb, akár a sztenderdtől távolibb – nyelvváltozat egyenlő és egyenrangú, addig az attitűdvizsgálatok rávilágítanak arra, hogy az adatközlők gyakran különbséget tesznek a nyelvváltozatok között, mégpedig például sokszor negatívabban ítélik meg a sztenderdtől távolibb változatokat (Simpson 2001: 295). Népi nyelvészeti kutatások (Niedzielski–Preston 2009: 370) pedig fényt derítenek arra is, hogy milyen népi nyelvészeti elméleteket gyártanak az adatközlők a nyelvekkel és a nyelvváltozatokkal kapcsolatban. Eszerint míg a nyelvészek az egyes nyelveket különböző nyelvváltozatok összességének tekintik, amely nyelvváltozatok mindegyike egyenrangú, addig a népi nyelvészeti kutatások adatközlőinek elmélete szerint létezik egy minden nyelvváltozat fölött álló sztenderd változat a nyelvváltozatok közötti hierarchia csúcsán, amely aztán egymásra hierarchikusan épülő nyelvváltozatokból áll, mely hierarchia alján állnak a rossz, illetve hibás nyelvváltozatok.

Jelen kutatás tárgya és módszerei

Az alkalmazott nyelvészetben végzett attitűdkutatások vizsgálhatnak nyelvi attitűdöket a második/idegen nyelvek elsajátításának területén, illetve a társas nyelvészet keretein belül. A második vagy idegen nyelv elsajátításának fő kutatási célpontja a nyelvi attitűdkutatásokon belül a nyelvtanulók nyelvtanulásával, motivációjával, nyelvtanulási sikereivel kapcsolatos attitűdök vizsgálata (lásd Nikolov 2003; Dörnyei-Csizér-Németh 2006). Ez a tanulmány azonban nem ebből a szempontból, hanem társas nyelvészeti aspektusból vizsgálja a nyelvi attitűdöket. Kutatásom egyik fő célja tehát az, hogy megvizsgáljam

magyar anyanyelvű egyetemisták attitűdjeit az általuk idegen nyelvként tanult angol különböző nyelvváltozataival szemben. Másik célom az, hogy az attitűdök vizsgálatánál két különböző, egy kvantitatív és egy kvalitatív módszert alkalmazzak, majd a két módszerrel gyűjtött adatokat összehasonlítsam, hogy pontosabb képet kaphassak az adatközlők nyelvi attitűdjeiről, a körükben élő nyelvi mítoszokról és ideológiákról.

Kvantitatív adatgyűjtési módszerként az ügynökmódszer egy módosított változatát alkalmaztam. A kutatásnak ebben a szakaszában 70 magyar anyanyelvű, a Szegedi Tudományegyetemen angol és amerikanisztika szakos egyetemista vett részt. Az adatközlőknek négy, különböző angol nyelvváltozatot beszélő amerikai férfit kellett megítélniük, akik közül kettő a sztenderdhez közelibb, a másik kettő pedig a sztenderdtől jelentősen eltérő változatban olvasta fel ugyanazt a szöveget. A beszélőket az adatközlőknek úgy kellett értékelniük, hogy meg kellett jelölniük egy 1-től 6-ig terjedő skálán, hogy mennyire tartják őket intelligensnek, műveltnek, barátságosnak, vonzónak, gazdagnak, stb. Ezeket a tulajdonságokat korábbi kutatások eredményei alapján válogattam, amelyek arra a következtetésre jutottak hasonló attitűdvizsgálatok során, hogy az értékelések általánosságban két fő dimenzióra különíthetők el, mégpedig a szolidaritás és a státusz dimenziókra (Preston 1989). Az általam választott tulajdonságok tehát mind megfeleltethetőek voltak a két dimenzió valamelyikének.

Kvalitatív adatgyűjtési módszerként csoportos interjúkat készítettem 27 magyar anyanyelvű, angol és amerikanisztika szakos egyetemistával a Szegedi Tudományegyetemen. Az interjúkat három csoportban készítettem, egy-egy csoportban 9-9 adatközlő vett részt. Az interjú magyarul zajlott, és a célom az volt, hogy beszélgetés alakuljon ki az általam felvetett témákról, melyek attitűdökhöz, nyelvi mítoszokhoz, illetve nyelvi ideológiához kapcsolódnak. A beszélgetés kiinduló pontjaként bemutattam a csoportnak a kvantitatív módszerrel gyűjtött adatok elemzése során kapott eredményeket. Ezután arra kértem őket, hogy reagáljanak ezekre az eredményekre, illetve próbáljanak magyarázatot adni arra, hogy véleményük szerint milyen okok bújhatnak meg társaik értékítéletei mögött, és hogy milyen tényezők vezethettek ahhoz, hogy az adatközlők az első vizsgálatban ilyen eredményeket mutattak. A beszélgetésekről hangfelvételt készítettem, majd a szövegeket az átírás után nyelvi attitűdök és ideológiák szempontjából elemeztem.

A kutatás eredményei

A kvantitatív, ügynökmódszerhez hasonló vizsgálattal arra a kérdésre kerestem a választ, hogy készek-e az adatközlők az általuk idegen nyelvként tanult angol nyelv különböző változatainak beszélőit eltérően értékelni, illetve amennyiben különbséget tesznek az adatközlők a beszélők között az általuk beszélt nyelvváltozatok alapján, milyen tényezők befolyásolják ezeket a különbözőségeket az értékítéletekben.

Az adatok statisztikai elemzése azt mutatja, hogy az adatközlők különbséget tesznek a sztenderdhez közelibb és a sztenderdtől távolibb nyelvváltozatok között, bár ez a különbség statisztikailag nem szignifikáns. A különbség abban nyilvánul meg, hogy a sztenderdhez közelebbi angol nyelvváltozat két beszélőjét az összes tulajdonság mentén pozitívabban értékelték, mint a sztenderdtől távolabbi nyelvváltozat két beszélőjét. Összességében az eredmények nem mutatnak hasonlóságot azokhoz a vizsgálatokhoz, amelyekben a vizsgálat résztvevői a státusz és a szolidaritás dimenziók mentén értékelik a hangmintákat szolgáltató beszélőket, hiszen ebben az esetben az értékítéletek közötti eltérés nem a dimenziók mentén történik, hanem az adatközlők észlelik és érzékelik a hangminták eltérő sztenderdségét, és ezek alapján mutatnak különböző – pozitív vagy negatív – attitűdöket a beszélőkkel szemben.

Az eredmények tehát arra engednek következtetni, hogy a vizsgálatban részt vevő adatközlők, azaz a magyar anyanyelvű egyetemisták körében él az a nyelvi mítosz, hogy

az egyes beszélők intelligensebbek, műveltebbek és gazdagabbak, ha sztenderdhez közelibb nyelvváltozatot beszélnek, illetve ugyanennek a jelenségnek a másik oldala is megfigyelhető, azaz az adatközlők kevésbé intelligensnek vagy gazdagnak tartották a beszélőt, amikor az egy kevésbé sztenderd nyelvváltozatot beszélt. A különböző nyelvváltozatokat beszélőkkel szemben tehát élnek a nyelvi sztereotípiák, és különösen érdekes az, hogy mindez olyan nyelvváltozatokkal szemben él az adatközlők körében, amely nyelvváltozat nem az anyanyelvük, azaz amely nyelvváltozatot ők idegen nyelvként tanulják az iskolában vagy később az egyetemen.

A kvalitatív interjúk elemzésekor arra szerettem volna fényt deríteni, hogy az előző kutatás eredményeire, tehát a pozitív és negatív értékítéletekre milyen magyarázatot adnak az adatközlők, tehát szerintük milyen okok vezethetnek oda, hogy társaik eltérően ítélnek meg különböző nyelvváltozatokat beszélőket.

Az adatok elemzése azt mutatja, hogy a vizsgálat adatközlőinek magyarázata az első tanulmány eredményeivel kapcsolatban három nagy témához kapcsolható: az iskola és a média szerepével, a sztenderd változat létezésével, illetve egyéb, egyénileg szerzett tapasztalatokkal magyarázzák az értékítéleteket. Az adatközlők körében általánosan elterjedtnek tűnik az a nézet, hogy létezik egy olyan sztenderd változat, amely az egyetlen olyan változat, amelynek létjogosultsága van a nyelvváltozatok között. Az adatközlő egyetemisták elsősorban ennek a sztenderd változatnak a létezését hozták fel magyarázatként az első tanulmány eredményeire. Általános vélekedés még, és ebben a vizsgálatban is teret nyert az a nézet, hogy a nem sztenderd nyelvváltozatokat beszélők megítélésének kialakulásában az iskola és a média játssza a legnagyobb szerepet, hiszen szerintük például az amerikai filmekben is azok a szereplők alakítják a rossz karaktereket, akik nem a sztenderd változatot beszélik. Magyarázatként a saját, különböző nyelvváltozatokkal kapcsolatos egyéni tapasztalatok fontosságát is megemlítik az adatközlők, tehát megemlítenek olyan eseteket, amikor egy-egy hosszabb, külföldön eltöltött idő is meghatározhatja a későbbiekben azt, hogy milyen attitűdöket mutatnak az adatközlők a különböző nyelvváltozatokkal kapcsolatos vizsgálatokban.

Az interjúk elemzéséből még egy érdekes eredmény bontakozott ki, hiszen a vizsgálat alanyai nem csak a számukra kitűzött feladatot végezték el, azaz nem csak arra keresték a magyarázatot, hogy társaik miért ítéltek meg beszélőket azon a módon, ahogyan tették, hanem saját anyanyelvük, azaz a magyar nyelv különböző változatainak megítélései is szóba kerültek. Az adatközlők ítéleteiből képet kaphatunk a nyelvi sztereotípiákról magyar anyanyelvű beszélők esetében, illetve a magyar nyelv különböző, magyarországi sztenderd, magyarországi nem sztenderd, valamint a határon túli magyar nyelvváltozatokkal kapcsolatban is. Például mindegyik nyelvváltozat esetében megjelennek negatív értékítéletek a beszélgetés során, tehát a magyarországi sztenderd változat az, amit Pesten beszélnek, ez a rendes, de ugyanakkor mesterkélt változata is a magyar nyelvnek. Mind a magyarországi nem sztenderd, mind a határon túli változatokat furcsának, nem természetesnek tartják az adatközlők, ebből adódóan meg kell szokni ezeket.

A két vizsgálat eredményeinek összehasonlításakor azt tapasztaltam, hogy a két vizsgálati módszer jól kiegészíti egymást az attitűdök feltérképezésének folyamatában, mégpedig olyan módon, hogy egyrészt a kvalitatív interjúk során a vizsgálat adatközlői megerősítik a kvantitatív vizsgálat eredményeit, tehát az interjúkból is kitűnik az, hogy az adatközlők pozitívabban nyilatkoznak a sztenderd nyelvváltozatokat beszélőkről, mint a nem sztenderd változat beszélőiről. Ugyanakkor az adatközlők az interjú során nem csak attitűdjeiket fejezik ki a kérdéses nyelvváltozatokkal szemben, hanem – eltérően a kvantitatív adatgyűjtési módszertől – egyszersmind megoldási lehetőségeket is felvetnek a vizsgálatban arra vonatkozóan, hogy milyen módon lehet a negatív

attitűdök kialakulását megelőzni, illetve a már létező és érzékelhető negatív attitűdöket pozitívvá változtatni. Javasolják például, hogy a nyelvórákon nem csak egy-egy sztenderd változatot kellene a tanároknak/tankönyveknek tanítaniuk, hanem a nem sztenderd változatokat, illetve a kulturális ismeretek tanítását is bele kellene illeszteni a nyelvoktatásba, bele kellene építeni a nyelvórák tananyagába.

Az adatközlők által felvetett megoldásokat nyelvpedagógiai szempontból személy szerint én is elfogadhatónak és megvalósíthatónak találom. Mindemellett valóban érdemes átgondolni azt is, hogy milyen más területen fogalmazhatunk meg megoldási javaslatokat a negatív attitűdök vonatkozásában. Egyrészről a társas nyelvészet feladata az lehetne, hogy különböző adatgyűjtési módszerek és technikák alkalmazásával minél pontosabban meghatározza az emberek nyelvi attitűdjeit, illetve hogy ezeknek az attitűdkutatásoknak az eredményeit tudatosítsa az emberekben, segítve ezzel annak kialakítását, hogy mindenki elsajátíthassa a társas nyelvészeti alapelveket és társas nyelvészeti gondolkodásmódot, többek között például arról is, hogy minden nyelvváltozat egyenértékű. A negatív attitűdök mögött rejtőző nyelvi ideológiák feltérképezése és tudatosítása elvezethet ahhoz is, hogy ezeket a negatív nyelvi attitűdöket az emberek megváltoztassák, levetkőzzék.

Összefoglalás

Két vizsgálati módszer segítségével jelen kutatásban azt elemeztem, hogy milyen attitűdjei vannak magyar anyanyelvű, angol szakos egyetemistáknak az általuk idegen nyelvként tanult angol nyelv különböző változataival szemben. A két vizsgálatról összességében elmondható, hogy míg a kvantitatív módszer csak arról ad képet, hogy hogyan értékelik a vizsgálat résztvevői a különböző nyelvváltozatokat beszélőket, addig a kvalitatív módszer nem csak az értékeléseket, hanem az értékelések mögött megbújó okokat és motivációkat is feltárja.

A két vizsgálat eredményei azt is mutatják, hogy – ami a nyelvi mítoszokat és nyelvi ideológiákat illeti – nagyon erősen él az adatközlők körében a sztenderd nyelvváltozat ideológiája, azé a sztenderd nyelvváltozaté, amely szerintük sokkal jobb, artikuláltabb és elfogadottabb, mint bármely más nyelvváltozat; vagy amely elsajátítása csak az iskolában lehetséges. Meglepő módon ez az ideológia nem csak az adatközlők saját anyanyelvével kapcsolatban jelenik meg, hanem megjelenik mindez az angol nyelvváltozatokkal kapcsolatban is, mely változatokkal nyelvtanulásuk során, az iskolában, a médiában vagy külföldön találkozhattak csak az adatközlők.

Irodalom

Cheshire, Jenny szerk., 1991. *English around the world: Sociolinguistic perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dörnyei Zoltán – Csizér Kata – Németh Nóra 2006. *Motivation, language attitudes and globalisation. A Hungarian perspective*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters Ltd.

Edwards, John 2009. *Language and identity. An introduction.* Cambridge: Cambridge University Press.

Fasold, Ralph 1984. *The sociolinguistics of society.* Oxford: Basil Blackwell.

Flögl Szilvia 2010. Trianguláció – teória és praxis. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk., 1984. *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 122–127.

Garrett, Peter 2001. Language attitudes and sociolinguistics. In: *Journal of Sociolinguistics* 2001/4: 626–631.

Giles, Howard. 2003. Language attitudes. In: Frawley, William J. szerk., 2003. *International Encyclopedia of Linguistics. 2. kötet.* Oxford: Oxford University Press. 388–390.

Hiraga, Yuko 2005. British attitudes towards six varieties of English in the USA and Britain. In: *World Englishes* 2005/3: 289–308.

Jenkins, Jennifer 2007. *English as a lingua franca: Attitude and identity*. Oxford: Oxford University Press.

Levon, Erez 2006. Hearing „gay": prosody, interpretation, and the affective judgments of men's speech. In: *American Speech* 2006/1: 56–78.

McKenzie, Robert M. 2008. Social factors in non-native attitudes towards varieties of spoken English: A Japanese case study. In: *International Journal of Applied Linguistics* 2008/1: 63–88.

Milroy, Lesley – Preston, Dennis R. 1999. Introduction. In: *Journal of Language and Social Psychology* 1999/1: 4–9.

Niedzielski, Nancy – Preston, Dennis R. 2009. Folk linguistics. In: Coupland, Nikolas – Jaworski, Adam szerk., 2009. *The new sociolinguistics reader*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. 356–373.

Nikolov Marianne. 2003. Angolul és németül tanuló diákok nyelvtanulási attitűdje és motivációja. In: *Iskolakultúra* 2003/8: 61–73.

Preston, Dennis R. 1989. *Sociolinguistics and Second Language Acquistion*. Oxford: Basil Blackwell.

Ryan, Ellen Bouchard – Giles, Howard – Sebastian, Richard J. 1982. An integrative perspective for the study of attitudes towards language variation. In: Ryan, Ellen Bouchard – Giles, Howard szerk., 1982. *Attitudes towards language variation. Social and applied contexts*. London: Edward Arnold. 1–19.

Sándor Klára – Pléh Csaba – Langman, Juliet 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat" tanulságai. In: *Valóság* 1998/8: 27–40.

Simpson, J. M. Y. Accent. 2001. In: Mesthrie, Rajend szerk., 2001. *Concise encyclopedia of sociolinguistics*. Oxford: Elsevier. 293–297.

IDENTITÁS, SZTEREOTÍPIÁK, NYELVI ATTITŰDÖK

ЖЕМЧУГ

NYELVI ATTITŰDÖK KISEBBSÉGI KONTEXTUSBAN: ERDÉLYI, VAJDASÁGI ÉS FELVIDÉKI MAGYAR DIÁKOK VISZONYULÁSA ANYANYELVÜKHÖZ, AZ ÁLLAMNYELVHEZ ÉS AZ ANGOLHOZ[1]

FENYVESI ANNA

Language attitudes in a minority context: The attitudes of Hungarian students in Transylvania, Southern Slovakia and Vojvodina to their minority language, the state language, and English

This paper explores what attitudes minority Hungarian students have towards and what values do they attach to the various languages they use (i.e. the minority language – their regional variety vs. its standard variety – vs. the state language vs. English as a foreign language). The source of data for this study is an attitude survey along the lines of the modified matched guise technique. The study reported on has been carried out among primary and secondary school students (n=990) in three regions with large minority Hungarian populations: Transylvania, Romania; Southern Slovakia; and Vojvodina, Serbia. The results show that in all three regions varieties of English (the native varieties closely followed by Hungarian accented English) are the most highly rated; Hungary Hungarian is valued more highly than the respective local variety of Hungarian; and the state language is rated the most negatively or the second most negatively.

1. Bevezetés

Kétnyelvű, elsősorban kisebbségi környezetben az érintett nyelvekhez fűződő beszélői attitűdök rendkívül értékes információt hordoznak, hiszen tükrözik az emberek ezen nyelvek beszélőihez való viszonyulását, társadalmi és nyelvi ítéleteit (Fasold 1984, Wölck 2004).

A dolgozat erdélyi, vajdasági és felvidéki magyar általános- és középiskolás diákok anyanyelvükhöz (annak helyi, illetve magyarországi változatához), az államnyelvhez és az (általuk idegennyelvként tanult) angolhoz kapcsolódó nyelvi attitűdjeit vizsgálja.

A nyelvi attitűdök vizsgálata kisebbségi beszélői csoportok körében különleges jelentőséggel bír egyrészt azért, mert betekintést nyújt ezen csoportok egymásról alkotott vélekedéseibe (Preston 2002), másrészt „a többségi és kisebbségi csoportok nyelvi attitűdjei hatással vannak a kisebbség nyelvtervezési stratégiáinak sikerére vagy sikertelenségére" (Ó Riagáin 2006: 329). Mindezek mellett az oktatásban is jelentős a szerepük, hiszen a nyelvtanulás velejárója az illető nyelv beszélőivel való bizonyos fokú azonosulás, ezáltal az attitűdök hatással vannak a nyelvtanulók motivációjára és az általuk elért nyelvtudás szintjére is (Gardner 2002: 160).

2. Szakirodalmi előzmények

A nyelvi attitűdök szociolingvisztikai vizsgálatának egyik legjelentősebb irányvonala a szociálpszichológiai indíttatású, az attitűdöket indirekt módon vizsgáló módszer, amely az angol nyelvű szakirodalomban *matched guise technique*-ként ismert, magyarul pedig „ügynökvizsgálat"-ként vált ismertté (Sándor–Langman–Pléh 1998).

---

[1] A jelen dolgozatban ismertetett kutatás a LINEE (www.linee.info; projekt száma: 28388) EU FP6-os támogatottságú kutatóprojektjének keretein belül valósult meg a „Soknyelvűség és oktatás" tématerület Work Package 9a alkutatásának részeként 2009-2010-ben.

Az erdélyi adatok összegyűjtéséért köszönet illeti Dégi Zsuzsannát és Kiss Zsuzsannát, a felvidéki adatok összegyűjtéséért Rabec Istvánt, a vajdasági adatgyűjtés megszervezéséért pedig Ódry Ágnest. A statisztikai elemzés elkészítéséért Takács Szabolcsnak tartozom köszönettel. Köszönöm Rabec Istvánnak a dolgozat korábbi változatához fűzött megjegyzéseit.

A módszer lényege, hogy az adatközlők különböző nyelvváltozatokat hallgatnak meg – ezek a *matched guise* esetében ugyanattól a beszélőtől, a *verbal guise* esetében különböző beszélőktől származnak –, majd a meghallgatott beszélőket különböző személyiségjegyek és jellemzők alapján értékelik. Az eredeti módszert a francia-angol kétnyelvűségi helyzet kanadai vizsgálatára Lambert és munkatársai (l. pl. Lambert–Hodgson–Gardner–Fillenbaum 1960, Lambert 1967) fejlesztették ki, és számos kutatás során használták (vö. Giles–Coupland 1991, Milroy–Preston 1999). A módszert az Osgood–Suci–Tannenbaum (1957) által alkalmazott szemantikai differenciál skálával (*semantic differential scale*) együtt kezdték el használni: a skála általában 5, 6 vagy 7 pontos, egyik végén egy pozitív tulajdonság, másik végén annak negatív ellentéte áll (pl. *érdekes–unalmas* vagy *sikeres–sikertelen*). Az adatközlők a véleményüket legjobban kifejező pontot jelölik meg (pl. ha egy beszélőt maximálisan *sikeres*-nek értékelnek, akkor a skála legelső pontját jelölik meg, ha *sikeres* és *sikertelen* között semlegesnek, akkor a skála középső pontját stb.). Mindezek után a pontokat a kutató számértékekké alakítja, ezáltal statisztikai elemzések is végezhetők.

Ez a módszer a nyelvi attitűdöket indirekt módon igyekszik felfejteni, s a kapott válaszok valószínűleg jobban tükrözik a beszélők valós hozzáállását, mint a közvetlen vizsgálat során gyűjtött válaszok, amelyek inkább társadalmilag elvárt hozzáállást mutatják (l. pl. Baker kutatásait, 1992).

A *matched guise technique* (MGT) módszerét *verbal guise technique*-ként fejlesztették tovább (ld. Gallois és munkatársai kutatásait: pl. Gallois–Callan (1981), Callan–Gallois–Forbes (1983), vagy McKenzie (2008)): itt a tesztelt beszédminták nem egy és ugyanazon beszélőtől származnak, hanem többtől, akik azonban társadalmi jellemzőikben közel azonosak. A módszernek ez a továbbfejlesztett változata lehetővé teszi kettőnél több nyelvváltozathoz fűződő attitűdök vizsgálatát, és ezáltal a szélesebb körű összehasonlítást.

3. Módszer

3.1. Az adatgyűjtés módszere

A jelen kutatásban a következő kérdésre kerestük a választ: A kisebbségi helyzetben élő diákoknak milyen attitűdjei kötődnek az általuk használt nyelvekhez, azaz a (i) kisebbségi nyelvhez (annak helybeli és magyarországi változatához), a (ii) többségi nyelvhez, és az (iii) angolhoz?

A kérdés megválaszolására a *matched guise technique* módszerének *verbal guise technique*-ként továbbfejlesztett változatát használtuk. A három vizsgált régió (Erdély, Felvidék és Vajdaság) mindegyikében hat nyelvet, ill. nyelvváltozatot teszteltünk, amelyek öt beszélőtől származtak. A minták a következők voltak: (1) magyarországi magyar, (2) helyi, regionális magyar nyelvváltozat, (3) magyar akcentusú angol, (4) brit angol, (5) amerikai angol és (6) többségi nyelv. A magyarországi magyar és a magyar akcentusú angol mintákat ugyanattól a beszélőtől vettük fel. Ezek, valamint a brit és amerikai minták minden vizsgált régióban ugyanazok voltak. Emellett minden régióban felvettünk még 1-1 helybeli magyar nyelvváltozatú, valamint egy államnyelvi (román, szlovák és szerb nyelvű) beszédmintát. Minden régióban a helyben felvett két mintát teszteltük le a másik négy mellett: Vajdaságban például a vajdasági magyar és a szerb mintát teszteltük a magyarországi magyar, magyar akcentusú angol, brit angol és amerikai angol mellett.

A beszédmintákat 35-50 év közötti, egyetemet végzett férfi beszélőktől vettük fel, akiknek beszédén nem észleltünk különleges hangszínt és/vagy beszédjegyet – pl. nazális beszéd, hadarás stb. Mindnyájan anyanyelvi beszélői voltak az adott nyelvváltozatnak, amelyen a beszédmintát produkálták (kivéve értelemszerűen a magyar akcentusú angol mintát produkáló beszélőt). A magyarországi magyar beszélő beszéde nem tükrözött regionális jegyeket, és leginkább magyarországi iskolázott standard beszédként írható le. Ugyanez mondható el az amerikai és brit angol beszélőkről is az USA és Nagy-Britannia viszonylatában.

A beszédmintát egy egyszerű rajz alapján (l. 1. ábra) útbaigazítás célzattal elmondott instrukciók képezték: hogyan kell eljutni a START-ból a várba. Ezáltal a mintákat *a matched guise technique* klasszikus módszerével ellentétben, nem olvasott, hanem spontán elmondott szövegek alkották, amelyek épp a spontaneitásból fakadóan természetesek és közvetlen stílusúak voltak, téma-, kor- és nem-semleges szövegtartalommal, emellett természetes módon tükrözték a beszélők beszédében rejlő fonológiai, morfológiai, lexikális és pragmatikai variabilitást. A beszélőktől rögzített felvételek 55 és 90 másodpercnyi hosszúságúak voltak.

A felmérés során a beszélőket az adatközlőkkel a következő jellemzők tekintetében értékeltettük: 6 ún. „státusz" jellemző, és 6 ún. „szolidaritás" jellemző alapján. Az előbbiek a kompetenciákkal és társadalmi státusszal kapcsolatos jellemzőket tartalmazzák, míg az utóbbiakat a személyiséggel és közösségi szimpátiával kapcsolatos jellemzők képezik (Edwards 1999). A felmérésben használt státusz jellemzők a következők voltak: *iskolázott, sikeres, gazdag, ambíciózus, köztiszteletnek örvendő, magabiztos* és ezek ellentétei; a szolidaritás jellemzők pedig a következők: *őszinte, megbízható, szeretetreméltó, rokonszenves, jószívű, érdekes* és ezek ellentétei.

1. ábra. A beszédmintákhoz instrukciókat szolgáltató rajz (forrása: McKenzie 2008)

3.2. Az adatelemzés

Az elemzés során az értékeléseket 7-pontos Likert-skálává alakítottuk, melyen minél alacsonyabb az érték, annál pozitívabb az értékelés. Ez kissé ellentmond az intuíciónak, miszerint inkább a pozitív dolgok kapnak magasabb pontszámot vagy kedvezőbb ítéletet, és ugyanennek a skálának egy további a sajnálatos jellemzője az is, hogy a pozitív tulajdonságok a bal oldali, a negatívok a jobb oldali oszlopba kerültek. Az adatokon SPSS és ROPStat programok segítségével variancia analízist végeztünk, amelynek során rangátlagokat hasonlítottunk össze.

Az elvégzett faktorelemzés megerősítette (Cronbach alfa minden esetben nagyobbnak bizonyult 0,7-nél), hogy az általunk vizsgált tulajdonságok két világosan elkülönülő csoportban (azaz státusz- és szolidaritás-jellemzőkként) csoportosíthatók.

A jelen dolgozatban a három régió adatait hasonlítom össze. A kutatás során megvizsgáltuk még a település mérete és jellege (helyileg magyar többségű vagy kisebbségű település) szerinti különbségeket is, de ezeket a jelen dolgozatban nem elemzem.

3.3. Az adatközlők

Adatközlőink (összesen 990-en) 7-8. osztályos általános és 11-12. osztályos középiskolások voltak (előbbiek 545-en, utóbbiak 445-en), akik magyar tannyelvű iskolákba jártak a 2008/2009-es tanévben a három kutatott régióban: Erdélyben összesen 379-en, Felvidéken 301-en, és Vajdaságban 310-en. Az adatgyűjtést órarend szerinti iskolai órák ideje alatt végeztük abban a tanteremben, ahol a diákoknak egyébként is órájuk lett volna.

4. Eredmények

4.1. „Státusz" jellemzők

A „státusz" jellemzők, mint már utaltam rá, egy beszélőt a kompetenciái és társadalmi státusza – azaz a társadalmi élete során kialakított, elért tulajdonságain keresztül jellemeznek.

A MGT kutatások eredményei gyakran mutatják azt, hogy az adatközlők a nem standard nyelvváltozatok beszélőit státusz tulajdonságok tekintetében negatívabban értékelik mint a standard és/vagy magas presztizsű nyelvváltozatok beszélőit (vö. a déli államok amerikai angoljának negatív megítélését a semleges amerikai angollal szemben, Soukup 2001, vagy az Appalach hegységbeli angol negatív megítélését a standard amerikai angollal szemben, Luhman 1990). Ezzel a tendenciával párhuzamosan a standard és/vagy magas presztizsű nyelvváltozat beszélőit szolidaritás tulajdonságok tekintetében azonban negatívabban értékelik a nem standard beszélőknél az utóbbit első nyelvváltozatukként beszélő adatközlők (vö. a brit *received pronunciation* és a velszi angol ilyen viszonyát Walesben, Creber–Giles 1983).

Amint a három régió teljes mintájának összesített eredményeiből (ld. 2. ábra és 1. táblázat) látható, a státusz tulajdonságok tekintetében a három angol beszélő kapta a legpozitívabb értékeléseket (kivéve egyetlen tulajdonság, a *magabiztos* esetében, ahol a magyarországi magyar beszélőt a magyar akcentusú angol beszélőnél pozitívabban, a brit angoléval pedig közel egyformán értékelték az adatközlők). Ez az eredmény világosan mutatja az angol nyelv magas presztizsét a három régió magyar diákjai körében. Ez az eredmény azonban nem tekinthető egyedülállónak: a brazil tinédzserek körében végzett kutatásában El-Dash és Dusnardo (2001) szintén azt találta, hogy státusz tulajdonságok terén az angolt ők is pozitívabban értékelték, mint anyanyelvüket, a brazíliai portugált (és az adatközlők közel fele még a szolidaritás tulajdonságok terén is ugyanezt az értékelést adta a két nyelvre).

2. ábra. A beszélők megítélése a „státusz" jellemzők alapján a három régióban

A három angol nyelvváltozat között a következő sorrend alakult ki: az adatközlők legpozitívabban az amerikai angolt értékelték, amely után a brit angol, majd pedig a magyar akcentusú angol következett (a brit és amerikai angol mindössze az *iskolázott*, a brit és a magyar akcentusú angol pedig az *ambíciózus* és a *gazdag* jellemzők esetében kapott szignifikánsan nem különböző értékelést).

A másik három beszélő – vagyis az anyanyelvváltozatok és a környezeti nyelv beszélői – közül a magyarországi magyar kapta messze a legpozitívabb értékelést, a regionális magyar nyelvváltozat és a többségi nyelv megítélése pedig közel megegyező volt, ugyan–akkor a vizsgált hat nyelvváltozat között ezek kapták a legnegatívabb értékelést. A magyarországi magyarnak a regionális magyar nyelvváltozatnál való jóval pozitívabb értékelése az előbbi magasabb presztizsére utal. Szakirodalmi összevetésben az újzélandi angol és a brit *received pronunciation* viszonyában találunk hasonlóra példát Újzélandon (Bayard 1991): a (volt) anyaország itt is magas presztizsű, és az 1980-as években még standardként kezelt nyelvváltozatát az újzélandiak pozitívabban értékelik mint saját angoljukat.

1. táblázat. A beszélők megítélése a „státusz" tulajdonságok alapján a három régióban*

	maga-biztos	**iskolá-zott**	**sikeres**	**gazdag**	**ambí-ciózus**	**köztisz-teletnek örvendő**
Amerikai angol (AA)	2,71	2,66	2,43	2,49	2,83	2,70
Brit angol (BA)	2,94	2,64	2,72	2,82	3,03	3,07
M akcentusú angol (MA)	3,46	3,09	3,19	3,00	3,28	3,32
MO-i magyar (MM)	2,98	3,34	3,85	3,74	3,59	3,64
Regionális magyar (RM)	4,34	4,73	4,45	4,64	3,99	4,04
Többségi nyelv (TN)	4,57	4,52	4,36	4,53	4,28	4,23

* A variancia analízis kimutatta, hogy a rangátlagok közötti különbség minden esetben statisztikailag szignifikáns ($p < 0.1$), kivéve a következő adatpárok esetében:
magabiztos: MM – BA; *iskolázott*: BA – AA; *sikeres*: RM – TN; *gazdag*: BA – MA; *ambíciózus*: BA – AA; *köztiszteletnek örvendő*: RM – TN.

Ha terjedelmi megkötöttség miatt nincs is lehetőségem részletesen ismertetni minden idevágó adatot, mégis fontos legalább utalni arra, hogy a három régió egymás közötti összehasonlításában a legszembetűnőbb különbség abban mutatkozik, hogy míg Erdélyben a regionális magyar nyelvváltozat megítélése statisztikailag szignifikáns módon pozitívabb a többségi nyelv (román) megítélésénél, Felvidéken szintén statisztikailag szignifikáns módon ennek pont az ellenkezője érvényes (kivéve az *ambíciózus* tulajdonság esetében, ahol a megítélés közel azonos); Vajdaságban minden tulajdonság esetében közel azonos a regionális magyar és a többségi nyelvű beszélő megítélése úgy, hogy az utóbbié statisztikailag nem szignifikáns módon pozitívabb.

4.2. „Szolidaritás" jellemzők

Míg a státusz tulajdonságok az elért társadalmi pozícióról árulkodnak, a szolidaritás jellemzők a beszélő elfogadottságát írják le saját közösségében.

A szolidaritás tulajdonságok tekintetében (l. 3. ábra és 2. táblázat) a beszélők értékelése összetettebb, mint a státusz tulajdonságok esetében, és kevesebb markáns tendencia érhető tetten ezen a téren. A legpozitívabb értékelést nagy általánosságban itt is az amerikai angol beszélő kapta: három tulajdonság (*rokonszenves*, *szeretetreméltó* és *érdekes*) tekintetében abszolút első helyen, három másik (*őszinte, jószívű,* és *megbízható*) tekintetében pedig holtversenyben végzett a magyarországi magyar beszélővel.

A státuszjellemzőkre adott értékelésekkel ellentétben, itt a többségi nyelv beszélőjét értékelték a legnegatívabban. Ez a tendencia Erdélyben a legerősebb – mint ahogyan itt a legerősebb a regionális nyelvváltozat pozitív megítélésének tendenciája is: a regionális beszélő megítélése hasonló mértékben pozitív három tulajdonság (*érdekes, őszinte*, és *jószívű*) esetében is az amerikai angol legpozitívabb értékelésével. Az eredmények régiónkénti bontásban való bemutatására azonban itt sem tudok kitérni.

A három angol nyelvváltozat esetében a sorrend ugyanaz, mint a státusz tulajdonságok esetében, azaz 1. amerikai angol, 2. brit angol, és 3. magyar akcentusú angol.

A státusz tulajdonságokra adott értékelésekkel való összevetésben kiemelendő még a mindkét magyar nyelvváltozatra (magyarországi és regionális) adott pozitívabb értékelés, valamint az is, hogy a regionális magyar nyelvváltozat a szolidaritás tulajdonságok megítélésénél két tulajdonság (*szeretetreméltó* és *érdekes*) esetében jóval pozitívabb értékeléssel végez, mint a magyarországi magyar, egy harmadik (*rokonszenves*) esetében pedig ugyanolyannal – mutatva legalább részben a saját, regionális nyelvváltozat közösségi téren való fontosságát.

3. ábra. A beszélõk megítélése „szolidaritás" tulajdonságok alapján a három régióban

2. táblázat. A beszélők megítélése a „szolidaritás" tulajdonságok alapján a három régióban*

	őszinte	jószívű	rokon-szenves	megbíz-ható	szeretetre méltó	érdekes
Amerikai angol (AA)	3,12	3,19	2,89	2,89	2,94	2,90
Brit angol (BA)	3,39	3,58	3,13	3,25	3,37	3,19
M akcentusú angol (MA)	3,58	3,55	3,51	3,31	3,45	3,46
MO-i magyar (MM)	3,06	3,11	3,59	3,10	3,82	4,00
Regionális magyar (RM)	3,52	3,37	3,58	4,04	3,43	3,36
Többségi nyelv (TN)	4,32	4,19	4,30	4,41	4,00	4,08

* A variancia analízis kimutatta, hogy a rangátlagok közötti különbség statisztikailag szignifikáns ($p < 0.1$), kivéve a következő adatpárok esetében:
őszinte: MM – AA, BA – RM, BA – MA, RM – MA; *jószívű*: MM – AA, BA – RM, BA – MA, RM – MA, RM – AA; *rokonszenves*: MM – RM, MM – MA, RM – MA; *megbízható*: MM – BA, MM – MA, MM – AA, BA – MA; *szeretetreméltó*: MM – TN, BA – RM, BA – MA, RM – MA; *érdekes*: MM – TN, BA – RM, RM – MA.

A regionális magyar nyelvváltozat szolidaritás tekintetében a státuszénál pozitívabb értékelése a magyarországi magyarral szemben mindenképpen pozitív tendenciának tekinthető, hiszen pozitív közösségi önértékelést mutat: Frízföldön (Hollandia), ahol a fríz nyelv kisebbségi nyelv létére erős összetartó erővel bír, a fríz nyelv megítélése jóval magasabbnak bizonyult a hollandénál szolidaritás jellemzők terén (vö. Jonkman 1990), az észak-olaszországi ladin kisebbség körében szintén hasonló adataink vannak (vö. Fenyvesi és Irsara 2009), és a már említett új-zélandi adatok is ugyanezt mutatják (Bayard 1991).

Az a tény, hogy a magyar nyelvváltozatok összességében negatívabb értékelést kaptak az angol nyelvváltozatoknál még a szolidaritás jellemzők alapján való értékelés során is, újra csak az angol nyelv igen nagy presztízsére utal a diákság körében. Azonban, mint már fentebb említettem, ez sem tekinthető példa nélkülinek – lásd az angol és brazíliai portugál hasonló értékelését brazil diákok körében (El-Dash–Busnardo 2001).

5. Összefoglalás

Mindent összegezve elmondható, hogy a felmérés talán legmarkánsabb eredménye az angol nyelv nagyon (talán meglepően) pozitív értékelése a három régió diákjainak körében. Az angol nyelv presztízse nagy (az anyanyelvi változatoké és a magyar akcentusú angolé egyaránt), és ez a tény az angol globális térhódításának és mindennapi fontosságának fényében talán már nem is annyira meglepő. Az amerikai angolnak a brit angolnál való pozitívabb értékelése mögött – annak ellenére, hogy a három régió iskoláiban manapság még mindig hagyományosan a brit angolt oktatják (Dégi Zsuzsanna, Kiss Zsuzsanna, Ódry Ágnes és Rabec István szóbeli közlése, 2010) – az amerikai populáris kultúra (zene, film, internet) lehetséges hatása valószínűsíthető.

Figyelemre méltó adat továbbá a többségi nyelv rendkívül negatív megítélése Erdélyben: a többségi nyelv beszélője abszolút utolsó helyen végez (minden másik beszélővel összehasonlítva, mind státusz, mind szolidaritás tulajdonságok tekintetében).

A magyarországi magyar nyelvváltozatnak a regionális magyarnál pozitívabb megítélése a státusz tulajdonságok terén a magyarországi nyelvváltozat magas presztízsére utal a határon túli területeken, valamint valószínűsíthetően, a norma központú szemlélet eredménye. A regionális magyar nyelvváltozat pozitív erdélyi megítélése a szolidaritás tulajdonságok terén mindenképpen pozitív tendenciának tekinthető.

A felmérés itt ismertetett eredményei az általunk kapott adatok jéghegyének még a csúcsát sem képezik, csupán felszínének egy apró szegmensét. Az itt összegzett tendenciák részletes kifejtése és bemutatása további tanulmányok feladata lesz.

Irodalom

Baker, Colin 1992. *Attitudes and language*. Clevedon: Multilingual Matters.

Bayard, Donn 1991. A taste of Kiwi: Attitudes to accent, speaker gender, and perceived ethnicity across the Tasman. In: *Australian Journal of Linguistics* 11/1: 1-38.

Callan, G. – C. Gallois – P. Forbes 1983. Evaluative reactions to accented English. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology* 14: 407–426.

Creber, Claire – Howard Giles 1983. Social context and language attitudes: The role of formality-informality of the setting. In: *Language Sciences* 5/2: 155–161.

Edwards, John 1999. Refining our understanding of language attitudes. In: *Journal of Language and Social Psychology* 18:101–110.

El-Dash, Linda – Joanne Busnardo 2001. Brazilian attitudes toward English: Dimensions of status and solidarity. In: *International Journal of Applied Linguistics* 11/1: 51–74.

Fasold, Ralph 1984. Language attitudes. In: Fasold, Ralph szerk., 1984. *The sociolinguistics of society*. Oxford: Blackwell. 147–179.

Fenyvesi Anna – Veronica Irsara 2009. *Language attitudes in minority contexts: Minority Hungarian and Ladin students' attitudes to their languages.* A Third Language Acquisition and Multilingualism konferencián (2009. szeptember 9-12, Olaszország, Bolzano) elhangzott előadás.

Gallois, C. – Callan, V. 1981. Personality impressions elicited by accented English speech. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology* 12: 347–359.

Gardner, Robert C. 2002. Social psychological perspective on second language acquisition. In: Kaplan, Robert B. szerk., 2002. *The Oxford handbook of applied linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 160–169.

Giles, Howard and Nikolas Coupland 1991. *Language: Contexts and consequences*. Milton Keynes: Open University Press.

Jonkman, Rietze J. 1990. Characterizing a minority language: A social psychological comparison between Dutch, Frisian and the Ljouwert vernacular. In: Gorter, Durk – Jarich F. Hoekstra – Lammert G. Jansma – Jehannes Ytsma szerk., 1990. *Fourth International Conference on Minority Languages, Vol. 2: Western and Eastern European Papers*. Clevedon, Avon, England: Multilingual Matters Ltd. 11–20.

Lambert, Wallace 1960. A social psychology of bilingualism. In: *Journal of Social Issues* 23: 91–109.

Lambert, Wallace – R. Hodgson – R. C. Gardner – S. Fillenbaum 1967. Evaluational reactions to spoken languages. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60: 44–51.

Luhman, Reid 1990. Appalachian English stereotypes: Language attitudes in Kentucky. In: *Language in Society* 19/3: 331-348.

McKenzie, Robert M. 2008. Social factors and non-native attitudes towards varieties of spoken English: A Japanese case study. In: *International Journal of Applied Linguistics* 18: 63–88.

Milroy, Lesley, and Dennis R. Preston 1999. Introduction. In: *Journal of Language and Social Psychology* 18: 4–9.

Ó Riagáin, Pádraig N. 2008. Language attitudes and minority languages. In: Jasone Cenoz – Nancy H. Hornberger szerk., 2008. *Encyclopedia of Language and Education*. 2nd Edition, Volume 6: Knowledge about Language. New York: Springer. 329–341.

Osgood, Charles H. – G. J. Suci – P. Tannenbaum 1957. *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press.

Preston, Dennis R. 2002. Language with an attitude. In: Chambers, J.K. – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes szerk., 2002. *The handbook of language variation and change*. Oxford: Blackwell. 40–66.

Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat" tanulságai. In: *Valóság* 8: 27–40.

Soukup, Barbara 2001. 'Y'all come back now, y'hear!?' Language attitudes in the United States towards Southern American English. In: *Vienna English Working Papers* 10/2: 56-68.

Wölck, Wolfgang 2004. Attitudinal contrasts between minority and majority languages in contact. In: *Trans, Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften* 15. http://www.inst.at/trans/15Nr/inhalt15.htm/. Megtekintés dátuma: 2008. június 10.

IDENTITÁSTUDAT KISEBBSÉGBEN A KÁRPÁT-MEDENCÉN INNEN ÉS TÚL

SZABÓ T. ANNAMÁRIA

Identity of minorities – inside and outside of the Carpathian Basin

The paper presents some results of detailed analysis of Hungarian–French bilinguals' composed identity. The question of the Hungarian–French bilingualism has never been studied before. This research started in 2006 with French–Hungarian bilinguals: Hungarian emigrants and their children living in Paris and around (Île-de-France). Data come from recordings of sociolinguistic interviews and conversations. Participant observations on the field were completed the multiple sources. The paper deals with the question how the identity of the second generation (15 members of 13 families) is built up and what are the main components of this identity. The research examine the necessity and the possibility of the maintenace of the Hungarian language and tradition, in the Carpathian Basin and in France across family events and so-called national feasts.

1. Témaválasztás, anyaggyűjtés

A választott téma egy folyamatban lévő doktori kutatás része, amely a franciaországi magyarok, magyar–francia kétnyelvű beszélők nyelvhasználatával, identitásával foglalkozik. Eddig nem készült olyan szociolingvisztikai kutatás, ami a franciaországi magyar kisebbség nyelvi helyzetével foglalkozott volna, annak ellenére, hogy a nem szomszédos európai országokat tekintve, Németország után, itt élnek a legnagyobb számban magyarok: a Magyarok Világszövetségének legutóbbi becslése szerint körülbelül negyvenezer fő (Kovács 1999: 49). Közel kétharmaduk Párizsban és környékén él, ahol az anyaggyűjtés 2006 óta folyik: hetvenöt kérdésből álló nyelvhasználati kérdőív segítségével nyelvhasználati interjúk készültek húsz családban, továbbá tíz „öreg emigránssal" és tizenöt második generációs egyéni adatközlővel is készült beszélgetés. Ezek az interjúk száz fő nyelvhasználatát mutatják be[1]. Az interjúkat tartalomelemző módszerrel dolgoztam fel. Mostani előadásom 13 család identitásalakító tevékenységét mutatja be, 15 második generációs magyar–francia kétnyelvű fiatallal készített nyelvhasználati interjú alapján.

1. táblázat. Adatközlők és interjúk[2]

Család azonosítója	Adatközlő azonosítója	Adatközlő neme	Adatközlő születési éve	Adatközlő foglalkozása
CS1	*2FM1*	*N*	*1981*	*közgazdász*
CS2	2FM2	N	1984	egyetemista (közgazdaságtan)
CS3	2FM3	N	1982	egyetemista (bölcsészkar)
CS4	*2FM4*	*N*	*1986*	*egyetemista (fordító- és tolmácsképző)*
CS5	2FM5	N	1987	diák (közgazdasági előkészítő)
CS5	2FM6	F	1991	gimnazista
CS6	2FM7	N	1987	egyetemista (bölcsészkar)
CS7	2FM8	N	1989	gimnazista (magyar érettségi előtt)

[1] A tanulmányban idézett megnyilatkozások végén az FM első, a 2FM második generációs magyar–francia kétnyelvű adatközlőt jelöl, a betűkód után pedig az adatközlő azonosító száma következik.

[2] Magyar-magyar házaspár: CS2, CS3, CS5, CS7, CS8, CS10. Francia édesapa, magyar édesanya: CS6, CS9, CS11,CS12, CS13. Magyar édesapa, fr. édesanya: CS1, CS4..

Család azonosítója	Adatközlő azonosítója	Adatközlő neme	Adatközlő születési éve	Adatközlő foglalkozása
CS8	2FM9	N	1970	közgazdász
CS9	2FM10	N	1986	egyetemista (bölcsészkar)
CS10	2FM11	F	1971	művészettörténész
CS11	2FM12	N	1994	gimnazista
CS11	2FM13	N	1997	tanuló
CS12	2FM14	F	1993	gimnazista
CS13	2FM15	N	1993	gimnazista

1.1. A nyelvhasználati kérdőív felépítése

Adatközlőim életkora 16 és 40 év közé tehető, tehát fiatalokról, nagyrészt egyetemistákról van szó. Ez nagyban megkönnyítette az interjúhelyzetet, hiszen tulajdonképpen a saját korosztályommal kellett szót értenem, így a labovi követelményt, a fesztelen beszélgetések rögzítését ez a körülmény nagyban segítette (Kiss 1995: 36). Az interjúk során (egy interjú hossza adatközlőnkként kb. egy óra) számos kérdéskört igyekeztem körüljárni. A hetvenöt kérdésből álló nyelvhasználati kérdőív négy nagy tematikus csoportra osztható kérdésekből, valamint egy képleírásból áll: 1. Személyi adatok: Az adatközlő és szüleinek, testvéreinek, családtagjainak rövid nyelvi életrajza. Az adatközlő nyelvi szocializációja. Nyelvhasználati színterek, nyelvválasztás, névválasztás. 2. A magyar nyelv használata: Önreflexió – nyelvi szint meghatározása: passzív és aktív nyelvtudás. Magyar rokonság, barátok, kortárscsoport. Motivációk, attitűdök. Mennyire van jelen a magyar nyelv a szabadidős tevékenységi körök, kulturális dimenziók mentén? Nyelvi automatizmusok vizsgálata: álom, számolás, ima. 3. A francia nyelv használata: Önreflexió – nyelvi szint meghatározása: passzív és aktív nyelvtudás. Motivációk, attitűdök. 4. Hagyományőrzés, ünnepek: Karácsonyi, a húsvéti szokások (pl. locsolás), magyar ünnepek. 5. Képleírás két nyelven: magyarul, majd franciául.

A második nemzedéknek szóló kérdőívből három nagy kérdést emeltem ki, amelyek az ünnepekre, ünneplési szokásokra vonatkoznak. Ezekre a kérdésekre adott válaszok közül (terjedelmi okokból) csak a harmadikat ismertetem és elemzem ebben a tanulmányban: 1. Mikor ünneplik a karácsonyt? (24-én este vagy 25-én reggel) Hogyan? Mit esznek karácsonykor? 2. Van-e húsvétkor locsolás 3. Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepelnek otthon? Hogyan?

1.2. „Kik vagyunk és miért?" (Dávid – Veress 2008): Problémafelvetések a kultúrnemzeti identitás vizsgálatához

A továbbiakban három kérdésre keresem a választ adatközlőim nemzeti identitásának vizsgálatán keresztül: 1. Mennyiben tartható fenn magyarságtudat a magyar ünnepeken keresztül egy olyan többségi társadalomban, amely „hivatalosan" teljesen egynyelvű? 2. Milyen ünnepeket tekintenek az adatközlők „magyar ünnepnek"? 3. Az egymással szorosan összefüggő nemzeti identitás és nemzeti ünnepek számon tartása, megünneplése és a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélők nyelvhasználata között van-e, lehet-e valamilyen összefüggés?

2. Az identitástudat fogalma

Az egyén és közösség kapcsolatában, az egyén önmeghatározása szempontjából az identitásnak, vagyis az önazonosság-tudatnak rendkívül fontos szerepe van. A társadalmi identitás részét képezik a nemzeti, etnikai, vallási, nemi stb. identitás(ok). Ezeket a kategóriákat „a szocializáció folyamatában sajátítjuk el, s ezután magától érthetődőségekként alkalmazzuk önmagunk és mások társadalmi helyének megállapításakor" (Csepeli 1997: 522 idézi Bartha 1999: 62). Pataki Ferenc szerint az identitás közvetítő kategória, amely

„a személyiségnek nevezett konstrukció és a társadalmi struktúra" között helyezkedik el. Az identitás „az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel" (Pataki 1982: 300 idézi Gereben 1999: 56).

Kutatásom a rendkívül összetett, nemzeti identitástudat kérdésével foglalkozik. Gereben Ferenc (1999) a nemzeti identitástudatot az identitástudat „vertikálisan" és „horizontálisan" is rétegzett fogalomrendszerében, a térbeli „horizontális" identitás részének tekinti. A nemzeti identitás kérdésének különös jelentősége van kisebbségi helyzetben.

3. A nemzeti identitástudat összetevői

„A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából, élményéből származik" (Pataki 1997: 177). A nemzeti identitástudat számos összetevőből állhat. Abban azonban egyetértenek a kutatók, hogy a kulturális hagyományok, a kulturális kötődés a nemzeti identitás részét képezi, s olyan eset is van, amikor csak ezen (nyelvi és kulturális) dimenzió mentén érhető tetten: „A nemzeti identitástudat [...] nem kevés esetben kifejezetten kulturális mintákhoz, hagyományokhoz való kötődés formájában manifesztálódik" (Gereben 1999: 78).

Gereben Ferenc és kutatócsoportja az 1990-es évek első felében (1998-ig) hét országban (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Kis-Jugoszlávia, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) készített felméréseket az ott élő magyarok identitástudatával (nemzeti önkép, vallási identitás, történelmi tudat, jövőkép stb.), nyelvhasználatával és a kultúrához való viszonyával kapcsolatban (Gereben–Lőrincz–Nagy–Vidra Szabó 1993, Gereben 1999 és 2005). A vizsgálat eredményeképpen a kutatók megállapították, hogy „a nemzeti identitás fogalmának – a Közép-Európában élő magyar népcsoportok körében – elsősorban nem etnikai [...] jelentése van, hanem inkább etikai, kulturális és emocionális töltése. (Mindez fokozottan érvényes a Magyarországon kívül élő kisebbségi népcsoportokra.) Vagyis esetünkben bátran beszélhetünk [...] nemzeti, még pontosabban: *kultúrnemzeti identitás*ról" (Gereben 1999: 77).

Ezt a kérdőíves vizsgálatot egészítették ki 1995–1996-ban, hat környező országban készített, hatvan mélyinterjúval. Az interjúkészítők „az identitástudat és a nyelvhasználat kérdésének mélyebb feltárására törekedtek" (Gereben 1999: 18). 1998–2000 között újabb kérdőíves felmérést végeztek öt ország felnőtt (18 éven felüli) magyar lakosságának (500-1000 főig terjedő) reprezentatív mintáin nemzeti, vallási és kulturális identitás témakörben (Gereben 2005): Erdélyben, Kárpátalján, Felvidéken, Vajdaságban és Magyarországon. Ezeknek az interjúknak, felméréseknek néhány eredménye adta saját kutatásom kiindulópontját, alapját.

4. Nemzeti identitástudat – „magyar" ünnepek

Egyetértek Gereben Ferenc vélekedésével, miszerint a nemzeti ünnepek és a hozzájuk való viszony a nemzeti történelmi tudat kialakítása és manifesztációja szempontjából rendkívül fontos (Gereben 1999: 158), hiszen „a nemzeti élet múltban lezajló egyes drámai fordulatainak színhelyei, szereplői [...] kiválóan alkalmasak arra, hogy jelkép, s ezáltal a nemzeti érzést ébren tartó tisztelet kiváltóivá váljanak" (Csepeli 1992: 86). A hat szomszédos országban és Magyarországon 60 magyar nemzetiségű felnőtt adatközlővel (1995–1996 között) készült mélyinterjú alapján még pontosabban rajzolódik ki az ünnepekhez és az ünnepléshez való sajátos viszony. A pontos kérdések sajnos nem állnak rendelkezésemre, de tudomásom szerint az interjúkészítők az ünneplés tényére és módjára kérdeztek rá: „Amikor az interjúkészítők rákérdeztek arra, hogy a kérdezettek valamilyen formában meg szokták-e ülni a magyar nemzeti ünnepeket, a hat országban élő (fiatal és idős, fizikai és szellemi foglalkozású, szórványban vagy tömbszerűen élő) 60 magyar mintegy háromnegyede igennel válaszolt" (Gereben 1999: 158).

Az ünneplés módja igen eltérő lehet: csendes megemlékezés, magányos gyertyagyújtás, családi ünnep, nyilvános rendezvény stb. Ez utóbbiak elsősorban március 15-én vannak: „ugyanis – nemcsak Magyarországon, hanem a környező országokban is – leginkább az 1848-49-es szabadságharcnak épültek ki […] a maga emlékhelyei. Ezek a rendezvények sok helyütt kötődnek a különböző egyházakhoz, kisebbségi szervezetekhez és a magyar nyelvű iskolákhoz, amelyek kisebbségi sorban az identitás megőrzésének mindig fontos őrhelyei voltak" (Gereben 1999: 159). Sajnos arról sincs tudomásom, hogy a kérdezők felsorolták-e a három nagy nemzeti ünnepünket, vagy szabad válaszlehetőséget adtak az interjúalanyoknak. Mindenesetre a mélyinterjúk elemzéséből megtudhatjuk, hogy a válaszadók „augusztus 20-át, ha tehetik, Magyarországon ünneplik [...], október 23-hoz kötődően viszont [...], még nem nagyon alakultak ki sem az ünneplési szertartások, sem a (határon túli) emlékhelyek. (Ezen a téren Ausztria kivételnek számít)" (Gereben 1999: 159). Ez utóbbi megjegyzést azonban szükséges tovább árnyalni, mivel Zelliger Erzsébet, felső-ausztriai magyarok körében folytatott, irányított beszélgetéseiből kiderül, hogy október 23-a említése igen vegyes érzelmeket vált ki az adatközlőkből. S habár a megemlékezés a Közép-Európában élő magyarság körében – érthető okokból – itt tekint vissza a legrégebbi hagyományokra, mégsem tekintik egységes „magyar" ünnepnek: „Az adatközlők számára kivétel nélkül számon tartott ünnep március 15-e. Augusztus 20-a is ismert ünnep. […] Október 23-ával azonban egészen más a helyzet. Erdélyi és délvidéki adatközlőim szerint ez «magyarországi ünnep»" (Zelliger 2008: 82).

Az Ausztriában élő, nem őslakos magyar kisebbséghez hasonlóan, a franciaországi magyarok is más-más magyarlakta vidékről érkeztek. Az 1956-os hagyomány ápolása mégis rendkívül intenzívnek mondható itt. Elég, ha csak a jelentős '56-os szervezetekre (pl.: Association des Anciens Combattants Hongrois en France, Comité du Souvenir Franco-Hongrois de la Révolution Hongroise de 1956), vagy a Père-Lachaise temető '56-os emlékhelyére[3] gondolunk. Kutatásom során, szerencsémre, igen összetett adatközlői csoport interjúiból válogathattam. Így áll rendelkezésemre a második világháború alatt és után érkező, valamint 1956-os magyar emigránsok, az 1970-es években Jugoszláviából érkező vajdasági magyarok, illetve erdélyi menekültek és magyarországi kitelepülők gyermekeivel készített interjú is. A továbbiakban saját kutatásaimat fogom bemutatni, majd összevetni a fenti, Kárpát-medencei eredményekkel.

5. Identitásvizsgálatok Párizsban élő magyar bevándorlók gyermekei körében

A nemzeti identitás kérdésének különös jelentősége van kisebbségi helyzetben. Az általam vizsgált Párizsban élő, második generációs magyar fiatalok estében (emigráns szülő gyermekei) a többségi (francia) és a kisebbségi (magyar) csoporthoz való tartozás igénye egyszerre van jelen. Igaz rájuk Fasold (1984) kétnyelvű közösségekkel kapcsolatos azon megállapítása, miszerint mindenkor az adott helyzet szabja meg, hogy a többséghez vagy a kisebbséghez való tartozás tudata erősebb-e náluk, hogy mely kategória válik éppen fontossá (idézi Bartha 1999: 63). „A közösen megélt történelem a kollektív emlékezetben olyan kapcsolódási pontokat, közös élményeket jelenthet, melyek erősíthetik az összetartozás tudatát, és közvetve a nemzeti azonosságtudatot is" (Hires-László 2009: 50). Ezekre az eseményekre való emlékezéssel a további nemzedékek is a közösség részeivé válnak oly módon, hogy az előttük járók példája beemeli őket a történelmi tudat folytonosságának nagy láncolatába. Alább a Franciaországban élő másodgenerációs magyar fiatalok „magyar" ünnepekkel kapcsolatos vélekedéseit, identitásukra gyakorolt hatását igyekszem bemutatni.

[3] „Az 1956-os forradalom 1988-ban még temetetlen halottainak jelképes nyughelyéül szolgáló sírhelyet Párizs akkori polgármestere, Jacques Chirac, későbbi államfő bocsátotta ingyen a magyar demokratikus emigráció rendelkezésére." (Forrás: http://www.dunatv.hu/kulfold/nagyimrekivegzes.html – Letöltés: 2010. 01. 12.)

„Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?" Amikor ezt a kérdést megfogalmaztam, elsősorban a három nagy nemzeti ünnepünkre, március 15-ére, augusztus 20-ára és október 23-ára gondoltam. De nem határoztam meg pontosan, hogy mit értek az alatt a kifejezés alatt, hogy „magyar ünnep", és mivel nem is úgy kérdeztem, hogy „Van-e olyan nemzeti ünnep, amit megünnepeltek otthon?", meglepő válaszokat kaptam. Ezek a válaszok színes, érdekes képet mutatnak arról, hogy melyik ünnep válaszadóim szerint az „igazán magyar". S ezek leginkább azok a családi ünnepek, amelyeket egy „átlagos" francia családban nem ismernek.[4] Adatközlőim számára magyar ünnep a Mikulás és a névnapozás is, amit Franciaországban nem szokás megünnepelni, míg Magyarországon és Közép-Európa más országaiban is, van hagyománya ezeknek az ünnepeknek. A válaszok (az elhangzás gyakoriságának csökkenő sorrendjében) a következőképpen csoportosíthatók:

5.1. A legfontosabb „magyar" ünnep: a Mikulás

Első helyen a Mikulás áll, ami rendkívül népszerű ünnep a bevándorló magyar családokban, ezt sokan tekintik igazi „magyar" ünnepnek. Az 1960-as évek óta Franciaországban élő gr. Nádasdy Borbála is megemlékezik *A szabadság szaga* című könyvében a Párizsban megtartott családi Mikulás-ünnepről:

„Magyar módra"

„Mindig szerettem volna az egyházi ünnepeket „magyar módra" megünnepelni. A karácsonyról és a húsvétról már írtam. Ezeket, amióta a szüleim Nyugaton voltak, főleg Németországban, sikerült is. De például a Mikulást Párizsban nem ünneplik, ám Gyurinak ötödikén mindig ki kellett tisztítania a cipőjét és kitennie az ablakba, melyet aztán hatodikán teletömtem cukorkával, dióval; még virgácsot is készítettem, mert hát aki rossz volt, annak az járt. Amikor Gyuri iskolás lett, izgatottan mesélte a társainak, hogy ma este cipőt kell tisztítania, mert másnap jön a Mikulás. Aminek az lett eredménye, hogy behívattak az iskolába és kérdőre vontak, hogy miket tanítok én a fiamnak, mert a társai követték, amit mesélt, ám az egyik, emeleten lakó gyereknek a hatodikról leesett a cipője, amiért az apja jól elverte. Más ország, más szokások" (gr. Nádasdy 2009: 187–189).

2FM4, 2FM5, 2FM6, 2FM7, 2FM8, 2FM9 és 2FM10, 2FM12, 2FM13, 2FM14 családja is megtartja otthon a Mikulást. Ezek közül 2FM4, 2FM9 és 2FM10 csak a Mikulást tartja, és említi „magyar" ünnepként, 2FM12 és 2FM13 ezt említi elsőként, és csak az édesanyjuk egészíti ki a „hagyományos" nemzeti ünnepekről szóló információkkal:

Sz.T.A.: Van-e olyan magyar ünnep, amit meg szoktatok tartani? Vagy az augusztus 20-dika, ha ott vagytok a Balatonon?

2FM9: Nem.

Sz.T.A.: Vagy augusztusban nem vagytok ott?

2FM9: Nem, a gyerekek vannak ott.

2FM9: Viszont amit ünneplünk, az a Mikulás.

Sz.T.A.: Ezt akartam kérdezni, hogy van-e?

2FM9: Van, tartjuk, és a gyerekek imádják. És mindig kérdezik, hogy a franciák miért nem tartják.

Sz.T.A.: Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?

2FM10: Hm… Mikulás.

Sz.T.A.: És akkor mi..., csoki van?

2FM10: Aha. Hát ja csoki, vagy ami van otthon. De idén elfelejtette az öcsém kitenni a cipőmet. Akkor szomorú voltam.

---

[4] Ha a nyelvhasználatra szeretnénk következtetni ebből a megállapításból, valószínűsíthető, hogy a magyar nyelv ún. „családi nyelvként" funkcionál (Gal 1991: 66-76). Ezt a további kutatások igazolták is.

Akadt olyan adatközlőm is, aki ugyan magyar ünnepként tartja számon, a Mikulást, de azért hozzáteszi, hogy ez Franciaországban is szokás. (Tudomásom szerint csak Elzász bizonyos részein tartják.)

Sz.T.A.: Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?

2FM4: Hát a Saint Nicolas[5], az mi az? …A Mikulás. Azt szoktunk csinálni. De azér Franciaországba azt mindenki szokta csinálni. Hát az decemberbe, hatodikán.

Sz.T.A.: *De azt Franciaországba is csinálják?*

2FM4: Igen.

Sz.T.A.: *És akkor ki hozza az ajándékot karácsonykor?*

2FM4: Hát a Père Noël[6].

Sz.T.A.: *De akkor ez külön van? Mert a Père Noël, az a Saint Nicolas...?*

2FM4: Igen, az más. Nálunk az más. A Mikulás, az olyan egy csoki és… Noël… Karácsony… és karácsonykor az ajándékok.

5.2. Névnapok

A névnapozás a másik fontos családi esemény, amit „magyar" ünnepnek gondolnak a megkérdezettek, hiszen Franciaországban általában nem szokás megtartani. 2FM7 és 2FM5 is megemlíti. Míg 2FM7 csak a Mikulást és a névnapokat említi, addig 2FM5 és 2FM6 családja (ők egy testvérpár) nem csak ezt az ünnepet tartják, hanem a magyar nemzeti ünnepekről szóló franciaországi megemlékezéseken is részt vesznek.

Sz.T.A.: Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon? Ilyenre gondolok, mint márc. 15-e, aug. 20-a, okt. 23-a....

2FM7: Á, öö... Csak a Mii..Mikulás néha.., de asszem nem. Magyarországon szoktak adni, nekem adni ajándékot a névnapomra, de Franciaországban nincs.

2FM5: A névnapot igen, mer itt szinte valaki nem is tudja, hogy mikor van a névnapja, de náluk ez egy kicsit fontosabb. Valami virág vagy egy kis ajándék hozzá. Fontos..hát ez ilyen..egy kis ünnep, ami Franciaországban nem nagyon szokták és nem is szokták csinálni.

5.3. Csak Magyarországon ünnepelnek

Vannak, akik csak Magyarországon szokták a magyar nemzeti ünnepeket megülni, Franciaországban csak megemlítik a magyar szülők a jeles napot. Számos család az augusztus 20-i ünnepet Magyarországon tartja meg, hiszen Franciaországban az általános, országos szabadság ideje augusztusra esik, így sokan Magyarországon töltik ezt az időszakot.

Sz.T.A.: És volt-e olyan magyar ünnep, amit esetleg otthon megünnepeltetek?

2FM1: Nem. Esetleg apám szólt, hogy ma van a március tizenötödik vagy ennyi.

Sz.T.A.: És október 23-a? Ha ő '56-ba jött ki...nem szólt olyankor?

2FM1: Szólt, de nem ünnepeltük.

Sz.T.A.: De elmondta, hogy mi?

2FM1: Igen... Meg augusztus huszadik. De akkor, mert ez augusztusban van, akkor nyaralni szoktunk, tehát azt jelenti, hogy Magyarországon voltunk és tűzijáték blablabla kenyér blablabla.

---

[5] Szent Miklós

[6] Szó szerint: 'Karácsony Apó'

Sz.T.A.: *Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?*

2FM2: Augusztusban szoktuk tartani, aa enfin[7], nem úgy, hogy mindenki megáll munkán, de mi szeressük. Enfin, nem bulizunk, de így gondolkod..godolkozunk rá.

5.4. Részvétel magyar vonatkozású franciaországi megemlékezéseken

Több család is részt vesz a franciaországi magyarok hivatalos ünnepségein a Párizsi Magyar Katolikus Misszió vagy a Párizsi Magyar Intézet március 15-i, augusztus 20-i vagy október 23-i rendezvényein (2FM2, 2FM5, 2FM6, 2FM8, 2FM12, 2FM13, 2FM15). Van, aki csak márc. 15-ét említi, mint olyan magyar nemzeti ünnepet, amit Franciaországban is megtart: 2FM12, 2FM13, 2FM14.

2006 októberében számos francia állami ünnepséget is tartottak az '56-os forradalom 50. évfordulója alkalmából, melyeken azok, akik a magyar megemlékezésekre is el szoktak menni, tehát 2FM5 és 2FM6 családja, illetve 2FM8, valamint 2FM15 és a családja is részt vettek.

2FM8 és édesanyja (FM3) – a Magyar Misszió ünnepsége mellett – a párizsi polgármesteri hivatal (Mairie de Paris) ünnepségén is jártak:

FM3[8]: Hát, azt úgy megemlítjük, hogy ma na, van augusztus 20-a, na ma van október 23-a, na mi is az? Hogyha elfelejtődik, akkor mondjuk, hogy mi az a március 15. Jöttek a meghívók…– el szoktam menni. – Ilyen nívón szoktuk…de egyébként másvalami sokat nem lehet csinálni. Elmegyünk az ünnepélyre. Augusztus 20-i ünnepély a Misszióba szokott lenni, arra is el szoktunk menni.

2FM8: De most voltunk à la Mairie de Paris a október...

FM3: Ja, igen október 23-án, igen volt a Városházán.

Sz.T.A.: Nagy ünnepség volt?

FM3: Nagy, nagy, díszbeszéd volt, zene és..

Sz.T.A.: Ki tartotta?

FM3: Hát a izé volt ott a..Delanoë; Párizsnak a polgármestere. Igen, és volt fogadás utána, és koncert és beszéd, szóval, a díszterembe, nagyon szép volt.

2FM5 és 2FM6 is kora gyermekkorunktól fogva a Missziós ünnepségekre szoktak eljárni magyar szüleikkel. A gyerekek rendszeresen szerepeltek az ünnepi műsorban. A velük készített interjú alatt (2007. március 13-án) szóba került Misszió előző szombati március 15-i ünnepsége. Erről a testvérpár édesanyja (FM1) mesélt:

FM1[9]: Vannak ünnepélyek, amikor a gyerekek szerepelnek. Például most vasárnap volt a március 15-ei ünnepély…

Sz.T.A.: Ti is szerepeltetek?

2FM6: Én igen.

2FM5: Én már nem járok.

FM1: I. mostmár nem jár, N. még jár, de mondjuk azelőtt komoly versmondás meg versmondóversenyek…

Sz.T.A.: Sajnos én nem tudtam elmenni. Hányan voltatok?

FM1: Hát az iskolában jelenleg tizenhárman vannak, hogy hányan szerepeltek…

---

[7] 'végülis, tulajdonképpen'

[8] FM3 (nő): a 8. interjú készítésekor volt jelen, 1952-ben született Budapesten, titkárnőként dolgozik, vallása római katolikus. 1977 óta él Franciaországban, amikor férjhez ment egy 1948 óta itt élő magyar származású férfihoz. 2FM8 a lánya.

[9] FM1 (nő) az 5-6. interjúnál volt jelen, ötven év körüli, irodai alkalmazott, vallása római katolikus. Az 1970-es években ment férjhez Franciaországba egy magyar származású vajdasági férfihoz. 2FM5 a lánya, 2FM6 a fia.

2FM5: Kilencen..
FM1: Körülbelül, kilenc-tízen, igen a C. az zenélt: kilenc-tízen voltak.
Sz.T.A.: És mi volt a műsor?
FM1: […] egy-kettő vers volt,… és egy kicsit az események voltak elmesélve. Márcsak azért is, hogy egy kicsikét változatosabb legyen, mert évek óta, szinte mindig ugyanazok a versek más gyerek előadásába jönnek, mert ugye nagyon változtatni nem lehet ezeken…a Nemzeti dal volt és Föltámadott a tenger, igaz? A Nemzeti dalt mondta A. és hogy hívják a másik kislányt? […] Hát mostmár megünnepeltük mi, így gyerekesen. Végülis a lényeg az benne, hogy a gyerekeknek is valami emlékezetes megmaradjon.

Ugyanez a család a 2006. október 23-án a Diadalívnél rendezett francia ünnepségen is jelen volt. Ezt az élményt a Vajdaságból elszármazott édesapa büszkén mesélte el a feleségével:

FM1: Az '56-os ünnepélyeken részt vettünk N.-val meg a férjemmel.
FM2: Vittük a zászlót, nem N.?
FM1: N.-val fogták a zászlót.
FM2: Ott volt a hadügyminiszternő is, és lekezeltünk vele személyesen. Na, meséld el N.!
2FM6: Hát odamentünk fényképeket csinálni, és a végén a zászlót fogtuk.
FM1: Igen, és hogy örültek, hogy volt egy fiatal is, aki fogta a zászlót. Ha mi nem is annyira örültünk neki. De persze azért te is örültél neki, egy kicsit?
2FM6: Hát...

5.5. Nem ünnepelnek

Sz.T.A.: Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?
2FM3: Nem.

2FM3 volt az egyetlen, aki úgy nyilatkozott, hogy nem tartják meg a magyar ünnepeket. Ez azért is meglepő, mert mindkét szülő magyar, akik az 1980-as években vándoroltak ki Franciaországba, két gyermekükhöz magyarul beszélnek otthon, de a gyermekek franciául válaszolnak nekik. „…Végülis én szeretnék hazamenni..." (A haza alatt 2FM3 Magyarországot érti.) Mindebből kiderül, hogy 2FM3-nak van magyar nemzeti identitása (is), annak ellenére, hogy nem tartják otthon a magyar ünnepeket.

5.6. Magyar ünnep versus francia ünnep

Egyetlen adatközlőm volt, aki felemlegette, hogy milyen érzés, ha a franciák valami olyan eseményt ünnepelnek, ami nekik öröm, és dicsőség, a magyaroknak viszont fájdalom és szomorúság (pl.: november 11., az első világháború vége.)

Sz.T.A.: Van-e olyan magyar ünnep, amit megtartotok itthon?
2FM15: Ja, de október 23-dika. A Misszióba.
FM14[10]: Meg akkor március 15-dike, a Misszióba.
2FM15: Meg viszont arra is gondolok, hogy amikor itt ünneplik..hát ünneplik..nem ünneplik, de lelkesen emlékeznek november 11-dikére, én nem szívesen, szóval...nem azt mondják, hogy itt ünnepelnek, de azért itt nem is gyásznap... itt munkaszüneti nap van...nekem inkább gyásznap. (…) Meg május 8-a, az is itt ünnep. Hát nekem meg...meg az összes ilyen, hogy débarquement[11]...hát oké, hogy a franciáknak nagyon jó volt, hogy

[10] FM14 (nő): 40 év körüli gyógyszerész. 1990-es évek óta él Párizsban, férje francia, lányuk 2FM15.
[11] 'partraszállás'

jöttek az amerikaiak (…), azért mégis magyar vagyok, és amikor itt ünneplik az összes ilyen partraszállás...azért nekem nem akkora ünnep. Jó, hogy jó Franciaországnak, de mikor gondolok, hogy Magyarországon mi volt, szerintem nem kéne úgy elfelejteni, hogy máshol...

6. Összefoglalás, kitekintés

Egyik kiinduló kérdésünk az volt, hogy mennyiben tartható fenn a magyarságtudat a magyar ünnepeken keresztül egy olyan többségi társadalomban, amely „hivatalosan" teljesen egynyelvű. Az interjúkból kiderült, hogy a magyarságtudat fenntartása szempontjából igen fontos a franciaországi másodgenerációs magyar fiataloknak a „magyar" ünnepek megtartása, s az is, hogy az ünneplés formája igen változatos. Közösségben is van lehetőség ünnepelni, például a Párizsi Magyar Katolikus Misszióban vagy a Párizsi Magyar Intézetben, illetve a franciaországi magyar szervezetek megemlékezésein (pl.: koszorúzások a Diadalívnél és a Père-Lachaise temetőben). A legfontosabb Franciaországban megült közösségformáló nemzeti ünnepek: március 15. és okt. 23. Ennek főként történelmi okai vannak, mivel az 1956-os emigráció (és annak idején az 1849-es emigráció) egyik legjelentősebb központja Párizs lett.

Összehasonlítva eredményeimet a Kárpát-medence magyarlakta területein végzett hasonló felmérésekkel (Gereben 1999 és 2005 Veres 1997, Zelliger 2008), megállapítható, hogy az ezekben a felmérésekben szignifikánsan magas említettségű ünnep március 15-e, a Párizsban élő magyar származású, második generációs fiatalok számára is jelentős, de számukra a leginkább Magyarországhoz, a nyári gondtalan szabadsághoz köthető ünnep augusztus 20-a. Október 23-a pedig, a számos magyar és francia baráti társaság, civil szervezet, és a Franciaországban élő forradalmárok gondoskodásának köszönhetően széleskörű érdeklődést magáénak tudó, megemlékezésre késztető, élő történelmi közelmúlt, március 15-ével egyenrangú ünnep. (De március 15. említettsége valamivel magasabb.)

Nem állt szándékomban messzemenő következtetéseket levonni az ünneplési szokásokból, de azokban a családokban, ahol megemlékeznek egy-egy magyar ünnepről, megtartják azokat, vagy el is látogatnak egy-egy rendezvényre, ott (természetesen nem kivétel nélkül) a 2FM beszélők magyar nyelvtudásának szintje is magasabb volt.

Második kérdésünk arra vonatkozott, hogy milyen ünnepeket tekintenek az adatközlők „magyar" ünnepnek. A Kárpát-medencei felmérések eredményei szerint egyértelműen március 15. a magyarságtudat szempontjából legfontosabb össznemzeti ünnep. A franciaországi vizsgálat a következő eredményekkel zárult:

2. táblázat. Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?

Van-e olyan magyar ünnep, amit megünnepeltek otthon?	Az adatközlők hány százaléka említi?
Mikulás	61, 5%
Augusztus 20.	61, 5%
Március 15.	38, 5%
Október 23.	23%
Névnapok	15, 4%

Utolsó kutatói kérdésünk arra kereste a választ, hogy a nemzeti identitás és a nemzeti ünnepek számon tartása, megünneplése és a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélők nyelvhasználata között milyen összefüggés van. Fontos összefüggés, hogy a vizsgált családok által elsőként említett „magyar" ünnepek inkább „családi" ünnepek. Ennek fő oka, hogy az emigráns kisebbségek nyelvhasználatában a korlátozott nyelvhasználati színterek miatt bekövetkezik a funkcionális (és strukturális) nyelvvesztés (is),

s családi szintre, familiáris közegbe szorul vissza a magyar nyelv (és ezen keresztül a kultúra is). Így a magyar kultúra elsődleges hordozója a család lesz, s ezáltal a magyar identitás is a családi ünnepeken keresztül nyilvánul meg elsősorban. Ahol hiányoznak a kortárs magyarországi barátok, a nyelvhasználat szinte „gyermeknyelvi" szinten reked meg. Ahol megvannak a magyarországi kortárs kapcsolatok, fontos a magyar identitás közvetítése az ünnepeken keresztül (is), ott csak pragmatikai és lexikai hiányok, nehézségek fordulnak elő a második nemzedék nyelvhasználatában, s kialakul a szilárd kettős kultúrájúság.

További kutatási feladatomnak tekintem a következőket: 1. A második nemzedék identitás-összetevőinek részletesebb vizsgálata a kérdőív további kérdéseire adott válaszok elemzésén keresztül: Mennyire van jelen a magyar nyelv a szabadidős és a kulturális tevékenységek során (könyvek, zenék, filmek, magyar nyelvű internetes oldalak stb. szerepe.)? 2. Az életkori változó figyelembevételével összehasonlíthatóak az első és a második nemzedék ünneplési szokásai. 3. Tartalomelemzéssel feldolgozandó az első nemzedéknek feltett kérdés: Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?

Irodalom

Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Csepeli György 1992. *Nemzet által homályosan.* Budapest: Századvég Kiadó.

Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.

Dávid Gyula – Veress Zoltán szerk., 2008. *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról.* Stockholm: Erdélyi Könyv Egylet.

Fasold, Ralph 1984. The *Sociolinguistics of Society: Introduction to Sociolinguistics 1.* Oxford: Blackwell.

Gal, Susan 1991. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: *Regio* 1/1: 66-76.

Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Gereben Ferenc 2005. *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata.* Kisebbségkutatás könyvek. Budapest: Lucidus Kiadó.

Gereben – Lőrincz – Nagy – Vidra Szabó szerk., 1993. *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest: Közép-Európa Intézet.

Hires-László Kornélia 2009. A nemzeti és lokális identitástényezői a kárpátaljai magyarok körében. In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.* Ungvár: PoliPrint. 47–53.

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kovács Andor 1999. *A világ magyarsága. Európa I.* Budapest: A Magyarok Világszövetsége Nyugati Régiója.

gr. Nádasdy Borbála 2009. *A szabadság zaga.* Somorja: Méry Ratio.

Pataki Ferenc 1982. *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest: Kossuth Kiadó.

Pataki Ferenc 1997. Nemzetkarakterológia? In: *Magyar Tudomány* 1997/2: 177.

Veres Valér 1997. A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása. In: *Regio* 8/3-4: 45– 46.

Zelliger Erzsébet 2008. Identitástudat a felső-ausztriai magyarok körében. In: *Nyelvünk és Kultúránk* 2008/4: 79–83.

AZ ANYANYELV SZEREPE A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG AZONOSSÁGTUDATÁBAN

„egyetlen batyunk botunk fegyverünk az anyanyelv"
Kányádi Sándor

GEREBEN FERENC

The role of mother tongue in the identity of ethnic Hungarians

This work summarizes the results of empirical sociological surveys, addressing the identity of Hungarian minorities living in the neighboring countries. The study identified the role of mother tongue (usage, preservation) as of primary importance in the structure of minority identity, among other cultural elements (mentality, religion, artistical values, etc.). As a consequence it can be concluded, that Hungarian identity in Central-Europe is based on the notion of cultural nation and not on ethnic (descendance) background. The intense attachment to mother tongue can be interpreted as a self-defence of the minority in order to preserve its endangered identity.

1. Bevezetés: nyelvében él a nemzet?

Azt a feladatot kaptam a konferencia szervezőitől, hogy foglaljam össze azokat a tapasztalatokat, amelyeket a határon túli magyarok körében végzett szociológiai vizsgálataim során az anyanyelv és az azonosságtudat kapcsolatáról szereztem. Akik ismerik e korábban publikált eredmények egyike-másikát, vagy más szerzők hasonló kutatásainak eredményét, nem tartják meglepőnek a következő előrebocsátott kijelentést: „A statisztikai-demográfiai felmérések és a népszámlási adatok, valamint a kisebbségi magyar közösségekben folytatott identitásvizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy a magyar nemzetiség és a magyar anyanyelv bevallása és vállalása (használata) nagyfokú korrelációt mutat. E közösségek etnikai tudatában a magyar nyelvközösséghez tartozás központi helyet foglal el" (Csernicskó-Szabómihály 2010: 167).

„Nyelvében él a nemzet" – a jól ismert mondat szállóigévé, mondhatjuk nyelvi mítosszá vált (és mint ilyen, konferenciánk célzott érdeklődési körébe került). Szerzőségét is sokáig szinte mitikusnak mondható ködök takarták.[1] Általában Széchenyi Istvánnak tulajdonították, nem teljesen alaptalanul, mert ő a Hitel-ben írt ehhez nagyon hasonlót: „Az egészséges nemzetiség egy fő kísérője a nemzeti nyelv, mely míg az fennmarad, a nemzet is él." Kisfaludy Károly is szóba hozható, mert a Kérők c. vígjátékában ez olvasható: „A nyelv teszi a nemzetet." A szó szerinti mondás is reformkori, de egy ma már kevésbé ismert erdélyi írótól (illetve történésztől és statisztikustól): Kőváry Lászlótól (1819–1907) származik, aki 1842-ben Kolozsváron kiadott Székelyhonról c. könyvében írta le az ismert formában először. A nemzetté válás, a nemzeti öntudatra ébredés nagy korszakában ízesül egymáshoz a két fogalom: a nemzet és a nyelve, megteremtve ezáltal az államnemzeten belüli (és kívüli) kultúrnemzet fogalmát, amely egy későbbi korban a nyelvi-kulturális összetartozás jegyében már a különböző országokban élő embercsoportokat foglalhatja össze egyfajta virtuális, mégis hatékony közösségben.

Felmerül a kérdés, hogyan funkcionál a „nyelvében él a nemzet" szállóige a 21. század küszöbén, egy speciális történelmi-társadalmi szituációban: a több országban élő Kárpát-medencei magyarság körében? A továbbiakban azt tekintem feladatomnak, hogy példákat mutassak fel különböző mintacsoportok körében és különböző módszerekkel végzett vizsgálatok eredményeiből. Ezek különböző oldalról közelítették meg témánkat, és az így kialakult plasztikus kép egyrészt igazolni hivatott tételünket, másrészt állítá-

---

[1] A ködök eloszlatásában a Bécsi Napló Nyelvében él a nemzet c., „munkatársunktól" jelzetű cikke volt segítségemre, lásd: Bécsi Napló, 2010. január-február, 5.p.

sunk korlátait is szeretné kitapogatni. Példáim nagyrészt saját régebbi, a kilencvenes évek első felében,[2] majd az ezredfordulón [3] több ország magyarságára kiterjedő kutatásaimból származnak, de természetesen újabb vizsgálatok, köztük az MTA 2007-es ún. Kárpát-paneljének eredményeit is igyekeztem felhasználni.

2. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?"

Kutatásaim során az azonosságtudatot egy olyan összetett és rétegezett tudati kapcsolathálóként kezeltem, amely számos szállal köti az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz: a családhoz, a lakóhelyi, szakmai, felekezeti, stb. közösségekhez, tágabban a nemzethez, s végül az emberiséghez. Ezek a különböző szintű kötődések nem annyira helyettesítik, hanem inkább *kiegészítik* egymást. (Ennek bizonyítékaira az alábbiakban még visszatérünk!) A továbbiakban a nemzeti (nemzetiségi) közösséghez kapcsolódó mitudati viszonnyal, vagyis a nemzeti identitással foglalkozunk. E fogalom lényegét a témát több évtizede kutató Pataki Ferenc a következőképpen összegzi: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben" (Pataki 1997: 177).

A fejezetcímben szereplő kérdést az ezredfordulós vizsgálatokban csak azoknak tettük fel, akik egy nemzetiségüket tudakoló kérdésre[4] magyarnak, illetve – egy másik identitás mellett – magyarnak *is* mondták magukat. (Az első kategóriába a határon túli minták 87–95%-a, a másodikba további 4–10%-a került.)[5] A "mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?" kérdés nyitott volt, a kérdezőbiztosokat megkértük, szó szerint jegyezzék a spontán válaszokat. Először is ízelítőt szeretnék adni azokból a válaszokból, amelyekben konkrét utalás történt az anyanyelv szerepére. Mielőtt az empirikus kutatások különböző módszereivel górcső alá vennénk a válaszadói megnyilvánulásokat, merítkezzünk meg a kisebbségi lét személyes hitelű önértelmezéseiben! Érdemes abból a szempontból is szemlélni őket, hogy ezek az anyanyelvre tett utalások visszatérően az identitástudat milyen más szegmenseinek kíséretében fordulnak elő. (E kérdés egzakt vizsgálataira is visszatérünk még.)

Erdély

52 éves férfi, esztergályos: Ezen a nyelven beszélek, gondolkodom és álmodok. Büszke vagyok rá, hogy magyarnak születtem, bár ez egyszer-egyszer hátrányt is jelentett. (14.)[6]

60 éves nő, nyugdíjas: Ez az anyanyelvem, ebbe születtem, meg vagyok elégedve. Jobb volna több nyelvet is ismerni, a magyarság nem hoz semmi örömet. (60.)

---

[2] 1991–95 között hét ország (Cseh/Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) felnőtt magyar népességének összesen közel 2500 fős mintacsoportjait kerestük fel kérdőívünkkel. Az eredmények összefoglalásást lásd: Gereben1999.

[3] Az ezredforduló éveiben öt ország 250 településén csaknem 4000 személyre, a Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben, Vajdaságban és Magyarországon élő felnőtt-korú magyarok 500-1000 fős reprezentatív mintáira terjedt ki. A felmérés-sorozat eredményeinek összehasonlító elemzésére több tanulmányban és egy összefoglaló kötetben tettem kísérletet: Gereben 2005.

[4] „Számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként?"

[5] A kérdésre természetesen nem-mel is lehetett válaszolni, de határon túl nagyon kevesen (0,5–3%) mondták magukat nemzetiség nélkülinek, Magyarországon azonban az arányuk a 10%-ot is elérte (Gereben 2005a: 37–38).

[6] A válaszokat követő sorszám minden esetben a kérdőív nyilvántartási számát jelzi.

50 éves férfi, tanár: Anyanyelvismeret, ahhoz való ragaszkodás, Kárpátmedencében élő magyarokkal való összetartozás érzete, valamint a világ magyarságával való rokonságérzet. (187.)

26 éves ápolónő: Magyarnak annyit jelent, mint magyarul cselekedni. Vagyis vállalni történelmünket, kultúránkat, hagyományunkat, nyelvünket, vallásunkat életünk minden pillanatában. (211.)

49 éves nő, nyugdíjas technikus: Harcolni jogainkért, nem megalkudni a rendszerrel, magyarul beszélni hivatalos helyeken, gyerekeinket magyarul tanítani. (311.)

48 éves férfi, szakmunkás: Megtanulni a nyelvünket, nem tagadni meg magunkat, gyerekeket magyar iskolába járatni, magyar újságokat támogatni. (381.)

44 éves nő, egészségügyi asszisztens: Magyar nyelven kifejezni embertársaim iránt érzett tiszteletemet és szeretetemet. (426.)

59 éves férfi, nyugdíjas: Anyanyelvem megőrzése, nemzetiségem, hovatartozásom ápolása és érte való kiállás. Erkölcsünk és büszkeségünk táplálása, a nemzethez való örök hűség. (645.)

25 éves férfi, tanár-helyettes: Beszélni és ápolni az anyanyelvet, ismerni és tanulni a magyar irodalmat, tiszteletben tartani a nemzeti ünnepeket és támogatni a jogainkért való harcot. (658.)

64 éves nő, nyugdíjas: Jó is, meg sokszor nehéz is. 62 éves fejjel kellett megérnem, hogy az orvos kiutasított a rendelőből, mert magyarul beszéltem az asszisztensnővel. (961.)

Kárpátalja

35 éves vállalatvezető nő: A kettős nemzetiségtudatot szüleimtől kaptam. Magyar is vagyok, ez az anyanyelvem, ragaszkodom szokásaihoz, egyházához. (1146.)

39 éves tanárnő: Nemzeti szokások, ünnepek szerint magyar módon élek és gondolkodom. Csak ezt a nyelvet használom ha alkalom nyílik rá, bár más nyelveken is beszélek. (1164.)

55 éves nyugdíjas nő: Megőrizni, átadni anyanyelvemet, nemzeti öntudatomat, ragaszkodni nemzeti értékeinkhez, hagyományainkhoz. (1167.)

51 éves munkanélküli férfi: Anyám ukrán, apám magyar. Magyarok közt élek, a gyerekek magyar iskolába járnak. Ha magyarokkal beszélek, magyar vagyok, ha ukránokkal, ukrán. Én azt mondanám, hogy kárpátaljai. (1277.)

68 éves férfi, nyugdíjas: Magyarul énekelhetek a templomban, magyarul imádkozom és beszélek barátaimmal. (1397.)

73 éves nyugdíjas férfi: A lágert, a szenvedéseket, apám és nagybátyám elvesztését magyarságuk miatt; magyarul beszélni, imádkozni. (1473.)

Szlovákia

21 éves nő, tanuló: Magyarul beszélni, gondolkodni, tanulni, és tisztelni más nemzetiséget. (2086.)

54 éves férfi, szerelő: Magyarul beszélni félelem nélkül! (2261.)

52 éves nő, hitoktató: Magyarul tanított imádkozni anyám, hogy szeresselek, szép magyar hazám. (2542.)

52 éves nő, hivatalnok: Megtartani apáink, őseink nyelvét, hitét. Az a magyar, akinek a gyermekei is magyarok maradnak! (2662.)

19 éves nő, munkanélküli: Büszkeséggel tölt el, hogy anyanyelvemként tarthatom ezt az ősi nyelvet, ismerhetem történelmét, kultúráját. (2719.)

58 éves nő: Anyanyelv, kultúra, származás, mindenféle jelző – határon túli nemzetrész, nemzetiség – nélkül csupán csak "magyar", minden előnyével és hátrányával együtt. Dolgozni az identitásunk megtartásáért. (2748.)

Vajdaság

64 éves nő, nyugdíjas kereskedő: Magyarul beszélni, írni, olvasni, álmodni. (3130.)

24 éves férfi, váltókezelő: Magyar legyen az anyanyelvem, ismerjem a magyar kultúrát, irodalmat, művészetet. (3186.)

25 éves fodrásznő: Másodrendűséget, de örülök, hogy beszélem ezt a nyelvet is. (3227.)

74 éves nyugdíjas tanítónő: Az első: tisztán beszélni a magyar nyelvet. Ismerni a magyar művészetet, irodalmat, zenét, és bárhol vállalni, hogy magyar vagyok. (3228.)

47 éves férfi (érettségizett) földműves: Magyarnak születtem, magyarnak neveltek, Magyar nyelvű könyveket olvasok. Főképp a magyar nyelvű kultúra és művészet érdekel, általában az egész magyarság sorsa érdekel. (3394.)

Bár példáink zöme bizonyos emelkedettséggel és elszántsággal a nyelv, és vele együtt az identitás megőrzésének szándékáról szól, vannak válaszok, amelyekben a nyelv a kisebbségi magyar sors örömtelenségének, diszkrimináltságának, megfélemlenítettségének súlyát hordozza.[7] Külön figyelemet érdemel a kettős identitásra konkrétan utaló két kárpátaljai válasz közül az 1277. számú, amelyben a vegyes házasságból született középkorú férfi úgy véli: „ha magyarokkal beszélek, magyar vagyok, ha ukránokkal, ukrán". Mondása jól illusztrálja a nyelvválasztás identitást stimuláló hatását, sőt a két jelenség egybefonódását. (Az is érdekes, hogy az interjúalany a nyilatkozata végén a kettős nyelvi-nemzeti identitás végül is egy regionális azonosságtudatban: a „kárpátaljaiságban" olvad össze!)

Fenti példáink nyilván nem fedhették le a csaknem 4000 válasz sokszínűségét. Ahogy azt az 1. táblázat is szemlélteti, interjúalanyaink megnyilatkozásai rendkívül sokfélék voltak: akadtak tanácstalanok, akadtak a magyarságukat nyűgös teherként vagy közömbös egykedvűséggel, illetve természetes, magától értetődő adottságként viselő, de büszkeséget hangsúlyozó, és a nemzetségük megtartásáért feladatokat, küzdelmet is vállaló, és még más típusú feleletek is. Az 1. táblázat az identitástudatot operacionalizáló eljárásaink egyikének eredményeit mutatja be: A "mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?" kérdésre adott válaszok tartalomelemzésével tipikusnak mondható tematikus elemeket hoztunk létre, és ezeknek az adott régió válaszadói körében elért százalékos arányát vizsgáltuk. (Egy interjúalany válaszában természetesen több tematikus elem is előfordulhatott, ezért szerepelnek az alsó, összegző sorban jócskán 100% feletti eredmények.)

[7] Lásd az erdélyi 60. és 961. számú, valamint (áttételesen) a kárpátaljai 1473., a szlovákiai 2261. és a vajdasági 3227. számú kérdőívek válaszait.

1. táblázat. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?" Tartalomelemzéssel feltárt tematikus elemek és előfordulásuknak öt ország felnőtt magyar népessége körében mért százalékos aránya (1998-2000) (18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sor-szám	Válaszok szöveg-elemei	Magyar ország	Szlo-vákia	Kárpát alja	Erdély	Vaj-daság
1.	***Nincs*** *érdemi válasz* („nem tudom")	8,6	2,8	3,4	9,4	2,8
2.	*Rossz,* ***negatív*** *érzés,* dolog; nehéz sors, széttagoltság, hontalanság, kirekesztettség, hátrányos helyzet, „mássághoz" tartozás, kisebbségi sors hátrányai stb.	6,0	7,4	8,4	6,4	14,1
3.	***Közömbös,*** semmi különös, mindegy; épp olyan, mint más nemzetiségűnek lenni; „fontosabb embernek (mint magyarnak) lenni"; vegyes identitás	1,8	7,1	4,2	4,3	7,1
4.	***Természetes,*** magától értetődő *állapot*; adottság, amibe beleszülettünk	29,5	14,1	20,0	13,3	12,3
5.	***Valahová tartozás*** érzése, összetartozás-érzés	16,4	9,9	7,4	4,4	7,5
6.	(Közelebbről meg nem nevezett) ***közösség***(hez való tartozás)	2,3	2,9	2,3	3,2	3,7
7.	***Származás, ősök*** („őseim is magyarok voltak"); az *elődök* tisztelete stb.	2,9	5,4	7,8	6,3	4,6
8.	***Család,*** *szülők,* családi nevelés („magyarnak neveltek")	4,1	5,9	6,9	4,1	4,6
9.	***Szülőföld*** (tisztelete, ill. egyszerű említése)	3,6	0,9	1,1	4,0	1,1
10.	***Nemzet***(nek tagja lenni); nemzetiség(hez), nép(hez), népcsoport(hoz), hazá(hoz), magyarság(hoz való tartozás)	24,6*	14,6	19,4	10,4	15,5
11.	***(Anya)nyelv,*** nyelvi közösség	9,0	21,2	29,5	22,7	22,6
12.	*(Közös)* ***kultúra,*** iskoláztatás, művészet (irodalom, népművészet stb.), tudományos ismeretek, kiemelkedő kulturális, tudományos eredmények.	5,2	12,5	18,1	12,3	19,0
13.	(Közös) ***hagyományok, szokások,*** mentalitás, gondolkodásmód, életmód („magyarul élni")	2,2	7,7	12,6	9,7	16,9
14.	(Közös) ***történelem,*** magyar történelmi/nemzeti ünnepek megtartása	2,8	6,3	3,8	4,1	8,5
15.	(Közös) ***vallás,*** felekezet, (magyar) ***egyház***	0,6	2,3	6,7	3,1	2,0
16.	(Magyarnak lenni) ***pozitív jellemvonásokat,*** erkölcsi követelményeket, értéke*t* jelent: tisztesség, becsület, összetartás, hűség, felelős magatartás stb.	2,3	4,5	5,9	5,4	5,0
17.	***Büszkeség,*** önérzet	7,8	15,6	18,5	15,9	11,6
18.	(Egyéb) ***pozitív érzelmek:*** jó, felemelő, megnyugtató, örömteli; szeretem, becsülöm, tisztelem (népemet, nemzetiségemet stb.)	28,3	19,6	25,5	21,8	18,0
19.	***Ragaszkodás*** *a magyarsághoz* („nem tudnék, nem akarnék *más néphez tartozni*); és a szülőföldhöz („itt születtem, itt halok meg"; „nem hagyom el szülőföldemet"; „nem tudnék máshol élni" stb.)	13,4	2,4	4,8	2,3	3,4
20.	(Valami olyan /azonosságtudat/), amit ***vállalni kell,*** *meg kell őrizni*, tartani, meg kell (az is, hogy „magyarnak tartom magam", „ebbe születtünk, ebben halunk meg"); ami mellett ki kell állni.	7,4	20,4	26,1	23,8	20,5
21.	(Megtartása) ***feladat;*** *tenni kell érte:* cselekvést, munkát, ápolást, áldozatot, (a kisebbségi sorsból adódó nehézségek) leküzdését, harcot, küzdelmet stb.	3,0**	9,8	10,5	9,3	14,8

Sor-szám	Válaszok szöveg-elemei	Magyar ország	Szlo-vákia	Kárpát alja	Erdély	Vaj-daság
22.	*Vágy*, törekvés *a **szabadságra*** (szabad életre, szabad nyelvhasználatra), a *jog-* és *esélyegyenlőségre:* olyan létfeltételekre, amelyeket a többségi nép élvez	–	0,6	1,3	2,8	0,9
23.	***Áthagyományozás** szükségessége*, kötelezettsége, törekvés az identitás, nyelv, kultúra stb. átadására a következő generációknak	0,6	10,1	11,2	7,1	5,5
24.	Környező más népek olyan fajta (pozitív v. semleges) említése, amely arra utal, hogy a vállalt magyar identitás más népek megbecsülésével társul***	1,3	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat
	Együtt:	**183,7**	**204,0**	**255,4**	**206,1**	**222,0**

* Magyarországhoz tartozással, magyar állampolgársággal kiegészítve.
** A kisebbségi sors hátrányainak emlegetése nélkül.
*** Ezt a tematikus elemet csak a kutatássorozat végén, a magyarországi mintánál alkalmaztuk, mert itt a válaszok „kikövetelték". Utólag úgy gondoljuk, hogy a határon túli mintákon is jó lett volna alkalmazni, még ha kevésszer is fordult volna elő. (Ha gyakori lett volna, a tematikus elemek korábbi kialakításánál szembetűnt volna.)

Anélkül, hogy most részletesen elemezném a táblázat tanulságait[8], összefoglalóan meg kell állapítanunk, hogy a fentiek (és más módszerekkel végzett vizsgálataink) szerint a Kárpát-medence határon túli magyar közösségeinek azonosságtudata három fő pillérre: a *pozitív érzelmekre*, a különböző intenzitású *vállalás-tudatra*, valamint közösnek érzett *kulturális javakra* támaszkodik; mégpedig úgy, hogy a három pillér közül a domináns szerepet a szélesen értelmezett kultúra, és azon belül legfőképpen az anyanyelv tölti be.

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy míg az anyanyelv identifikáló szerepének (lásd az 1. táblázatban 11. sorszámmal!) spontán megemlítése a határon túli mintacsoportokban 20–30%-os arányszámokat ért el (a legmagasabbat Kárpátalján), addig Magyar–országon csak 9%-ot. És ha hozzávesszük ehhez a kulturális alrendszerek említését is: művészetek és tudomány (12. sz.), hagyományok (13. sz.), történelmi tudat (14. sz.), vallás, egyházi élet (15. sz.), amelyek indirekt módon ugyancsak erőteljesen kötődnek az anyanyelvhez, és figyeljük ezeknek a tematikus elemeknek a határon inneni és túli előfordulását, ismét elmondhatjuk, hogy *az anyanyelv és anyanyelvi kultúra kisebbségi helyzetben lényegesen nagyobb mértékben bizonyul a nemzeti identitás építőelemének, mint az anyaországban.*

3. Az anyanyelv a vonzások és taszítások hálójában

Élve a lehetőséggel, hogy a "mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?" kérdésre adott válaszok az 1. táblázatban bemutatott tematikus elemekből egy-egy interjúalany válaszában több (átlagosan kb. 2–2,5) elem is megtalálható volt, a Yule-Kendall-féle asszociációs együttható (Q) segítségével megállapíthatjuk, hogy az anyanyelv mint identitásépítő elem milyen más tematikus elemekkel együtt fordult elő a várható statisztikai átlagnál jelentősen magasabb, illetve alacsonyabb mértékben, vagyis hogy az anyanyelv mely identitáselemeket "vonzotta", és melyeket "taszította".[9] Az alábbiakban a magyarországi és a külhoni magyar

[8] Ezt másutt már megtettem: Gereben 2005a: 50–58.
[9] A -1-től +1-ig terjedő skálán a 0 közeli értékek a közömbös kapcsolatot jelentik (ezekekkel itt nem foglalkozunk), a +1 felé közelítő értékek a növekedő vonzást (+1 lenne az abszolút egybeesés!); a -1 felé közelítő értékek pedig a növekedő taszítási kapcsolatot jelzik, vagyis az együttes előfordulásra való hajlandóság csökkenését.

közösségek anyanyelv-említéseinek legerősebb összefüggéseit (a vonzás és taszítás csökkenő sorrendjében) mutatjuk be. (A vonzott és taszított elemeket az 1. táblázat sorszámaival is elláttuk, hogy tartalmuk részletesebben is kibontható legyen.)

SZLOVÁKIA (FELVIDÉK)

Az anyanyelv által "vonzott" identitáselemek	**Q**
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,636
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,622
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,590
(7. sz.) Származás, ősök:	+0,560
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,545
Az anyanyelv által "taszított" identitáselemek	**Q**
(3. sz.) Közömbös (hogy milyen nemzetiségű az ember):	-1
(16. sz.)(Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat jelent:	-1
(17. sz.) Büszkeség:	-0,725
(2. sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,688
(19. sz.) Ragaszkodás a magyarsághoz:	-0,664
(4. sz.) Természetes állapot, amibe beleszülettünk:	-0,645

KÁRPÁTALJA

Az anyanyelv által "vonzott" identitáselemek	**Q**
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,767
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,744
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,655
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,505
(8. sz.) Család, szülőföld (együtt):	+0,426
Az anyanyelv által "taszított" identitáselemek	**Q**
(3. sz.) Közömbös (hogy milyen nemzetiségű az ember):	-0,773
(2. sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,492
(17. sz.) Büszkeség:	-0,485

ERDÉLY

Az anyanyelv által "vonzott" identitáselemek	**Q**
(22. sz.) Vágy a szabadságra, esélyegyenlőségre:	+0,761
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,752
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,707
(9. sz.) Szülőföld:	+0,703
(21. sz.) Feladat, tenni kell érte:	+0,550
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,539
(8. sz.) Család, szülők:	+0,512
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,455
Az anyanyelv által "taszított" identitáselemek:	**Q**
(17. sz.) Büszkeség:	-0,692
(18. sz.) Egyéb pozitív érzelmek:	-0,430

VAJDASÁG

Az anyanyelv által "vonzott" identitáselemek	**Q**
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,635
(15. sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,620
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,599
(21. sz.) Feladat, tenni kell érte:	+0,534
(23. sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,451

Az anyanyelv által "taszított" identitáselemek	**Q**
(3. sz.) Közömbös (hogy milyen nemzetiségű az ember):	-0,851
(2. sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,730
(17. sz.) Büszkeség:	-0,668
(5. sz.) Valahová tartozás érzése:	-0,606
(4. sz.) Természetes állapot, amibe beleszülettünk:	-0,547

MAGYARORSZÁG

Az anyanyelv által "vonzott" identitáselemek	**Q**
(9. sz.) Szülőföld:	+0,707
(12. sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,655
(6. sz.) Közösséghez tartozás:	+0,599
(8. sz.) Család, szülők:	+0,515
(13. sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,443
Az anyanyelv által "taszított" identitáselemek	**Q**
(17. sz.) Büszkeség:	-0,562

Általános tanulságként elmondhatjuk, hogy az anyanyelvvel mint identifikációs tényezővel „vonzási" kapcsolatban lévő (vagyis vele együtt a statisztikai átlagnál gyakrabban megemlített) tematikus elemek három vonulatot rajzolnak ki: a *más kulturális elemeket* (irodalom, művészetek, hagyományok, vallás stb.) említők, és *az identitás megőrzését*, áthagyományozását feladatnak tekintők csoportját; valamint azokat, akik az *anyanyelvi szocializáció közvetlen társadalmi közegére* (család, szülők, ősök, szülőföld stb.) tesznek utalást. Ez a megállapítás minden vizsgált közösségre áll, de vannak árnyalatnyi eltérések: Kárpátalján például a kapcsolódó kulturális elemek közül a vallás, az anyanyelvi egyház kapta a legnagyobb hangsúlyt, Erdélyben az anyanyelv elsősorban – a „közös kultúra" mellett – a kisebbség egyenlő szabadságjogainak szimbólumaként jelenik meg, Magyarországon pedig – ahol a válaszok eleve lakonikusabbak voltak, vagyis kevesebb tematikus elemet tartalmaztak (lásd az 1. táblázat "együtt" sorát!), a három említett vonulatból csak a kultúra és a közösség motívumait fedezhetjük fel, az identitás megőrzését feladatnak tekintő attitűd elhomályosult. (Jelezve egyúttal, hogy ez utóbbi elsősorban a kisebbségben élők kényszerű programjaként létezik!)

Ami a „taszított" identitáselemeket illeti, az anyanyelv identifikáló szerepe leginkább a *negatív és közömbös hangoltságú identitás* közegében sorvad el, de erősen taszító hatása lehet a túlfeszített *érzelmi hangoltságnak* is (amely a fenti összeállításban legtöbbször a „büszkeség" formájában jelentkezik). Ez utóbbi tapasztalatunk, amennyire meglepő lehet többek számára, annyira általános: minden vizsgált ország mintacsoportjában találkoztunk vele, leginkább talán a szlovákiai[10], és legkevésbé a kárpátaljai magyarok között. Kárpátalja mellett az erdélyi adatok is azt mutatják, hogy az anyanyelv tematikus taszító hatása az átlagosnál kisebb, vagyis az anyanyelv identitfikáló szerepe jobban megfér más tematikus elemek említésével, még valamennyire az érzelmi megnyilvánulásokkal is. De mégis az az általános benyomás, hogy *az anyanyelv az identitástudat olyan struktúrájában érzi igazán jól magát, ahol nem a (túlfűtött) érzelmeken, hanem a kulturális értékeken és az identitást megőrző szándékon van a hangsúly, tehát az identitás tudatosabb átélésén.* Ebből a szempontból árulkodó jel lehet

[10] Felvidéken még az idealizált, csupa pozitív tulajdonságból álló magyarságkép (16. sz.), valamint a magyarsághoz való olyanfajta elfogult ragaszkodás (19. sz.), mint pl. a "nem tudnék más néphez tartozni" vélemény sem hajlamos arra(helyszín egyeztetés alatt), hogy az anyanyelvvel közös említést kapjon.

a magyar mivolt „természetes adottságként” (4. sz.), afféle meglehetősen reflektálatlan esetlegességként („ebbe születtem bele”) való értelmezése is. Ez a vélekedés kevéssé tudatos volta miatt kerülhetett be két helyen is (Felvidéken és Vajdaságban) az anyanyelvet „taszító” identitáselemek közé.

Ezekkel az ezredfordulóról keltezett eredményeinkkel teljes mértékben egyező tapasztalatokat szereztünk a kilencvenes évek első felében végzett felméréseinkben is (Gereben 1999: 83), de sajnos újabb, hasonló módszerrel nyert vizsgálati eredményekkel nincs módunk összevetni őket. Más módszerek esetében – ahogy látni fogjuk – van összehasonlítási lehetőség.

4. „Primus inter pares”

Felméréseink során – kontroll funkcióban – egy zárt kérdést is feltettünk a magyarsághoz tartozást befolyásoló néhány tényező fontosságát illetően. Kérdőívünk 17 tényezőt sorolt fel alfabetikus sorrendben az „anyanyelvvel” és az “állampolgársággal” kezdődően, a „vallásossággal” és a „vérségi kötelékkel” záródóan (ld. 2. táblázat).

2. táblázat. „Véleménye szerint a következő tényezők mennyire fontosak a magyarsághoz tartozás szempontjából?” 1-5 pontszámok* átlaga az ország felnőtt magyar népességének körében, 1998–2000.)**

(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor-szám	Identitás-tényezők (A-V)	Magyar-ország (2000)	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Anyanyelv	**4,84**	**4,70**	**4,71**	**4,98**	**4,80**
2.	Állampolgárság	4,41	2,23	2,06	2,76	2,46
3.	Barátok	3,98	3,00	3,48	3,48	3,20
4.	Családi neveltetés	4,44	**4,25**	**4,47**	4,49	4,14
5.	Erkölcsi értékek	4,41	3,54	4,04	4,14	3,73
6.	Érzelmi hangoltság	3,94	3,06	3,83	3,56	3,33
7.	Hagyományok és szokások	4,43	4,15	**4,59**	**4,65**	**4,45**
8.	Iskolai tanulmányok	4,07	3,79	4,00	4,25	3,73
9.	Kultúra, irodalom, művészet	**4,46**	**4,37**	4,29	**4,61**	**4,32**
10.	Magyarnak tartja magát	**4,80**	**4,62**	**4,78**	**4,77**	**4,69**
11.	Magyar nyelvű egyház	3,72	3,99	4,40	-***	**4,32**
12.	Magyar történelem ismerete	**4,58**	**4,33**	4,45	**4,51**	4,14
13.	Sorsközösség	3,97	3,69	4,17	4,25	3,48
14.	Származás (születés)	4,42	3,86	**4,50**	4,35	3,76
15.	Szülőföld	**4,66**	3,88	4,03	4,28	3,53
16.	Vallásosság	3,29	2,72	3,49	4,43***	3,16
17.	Vérségi kötelék	4,18	3,29	4,05	4,07	3,60

* 1 = nem fontos, 5 = nagyon fontos

** Egy-egy vizsgálati terep 5 legfontosabbnak tekintett tényezőjének átlagpontszámát **félkövéren** szedtük.

*** Erdélyben a 11.sz. tényező külön nem szerepelt, a 16. számú viszont így szólt: „vallásosság, magyar nyelvű egyház”.

Ezzel a meglehetősen konkrét módszerrel lényegében minden vizsgált országban (Magyarországon is) az anyanyelv kapta az 1-től 5-ig terjedő skálán a legmagasabb (Kárpátalján az egyik legmagasabb) pontszámot. Tehát zárt kérdésünk alapján a magyarsághoz tartozás legfontosabb „kellékének” – Kárpát-medencei konszenzus alapján – a magyar nyelvet tekinthetjük, valamint az általában a második helyen szereplő „magyarnak tartja magát” kritériumot. (Ez utóbbi rokon a korábban ismertetett spontán identifikációs tipológia „vállalás” kategóriájával). A fontossági sorrendben ezek után a külön-

böző kulturális természetű tényezők (hagyományok, történelem, művészetek, stb.) és a „családi neveltetés" következtek.

A táblázat tanulságainak további elemzéstől itt is el kell tekintenem[11], de fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezúttal van lehetőségünk későbbi adattal való összehasonlításra. Első helyen az MTA 2007-es Kárpát-paneljét említeném, amely ugyancsak a föntebb emlegetett öt ország felnőtt lakossága körében vizsgálódott, és bár a miénktől valamelyest eltérő kérdésekkel operált, az világosan kiderült: „hogy valaki magyarnak számítson", abban 2007-ben is az anyanyelv volt a legfontosabb szempont, valamint az, hogy „magyarnak tartsa magát" (Veres 2008: 41). Egy másik kérdésre pedig („Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?") meggyőző fölénnyel az „anyanyelve, kultúrája" választípus végzett az első helyen, s ezt – határon túl mindenütt – a „saját döntése", majd (utolsóként) az „állampolgárság"[12] követte (Veres, 2008: 45).

Ezeket a kérdéseket – ugyanezen országokban – a 15–29 éves fiatalokból álló reprezentatív minta-csoportoknak is feltették az ún. Mozaik 2001 projekt során, és minden régióban ugyancsak az anyanyelv (ismerete, használata), valamint a magyar identitás önbesoroló vállalása bizonyult a magyarsághoz tartozás két legfontosabb kritériumának (Szabó et al. 2002). Bár ez a felmérés-sorozat is egy évtizeddel ezelőtt készült, de a fiatal minták révén mégis a jövő össztársadalmi identitásképletébe enged betekintést. A Mozaik 2001 kárpátaljai vizsgálatának leágazásaként egy érdekes összehasonlításra is sor került, amely a többségi ukrán és a kisebbségi magyar fiatalok nemzettudatának alkotóelemeit vetette egybe. Az ukrán fiatalok az államhoz kötődő (államnemzeti) identitás-elemeket (pl. az állampolgárságot) tartják fontosabbnak, a magyarok pedig a nyelvi-kulturális, önidentifikációs és szimbolikus (nemzeti jelképek!) elemeket, valamint az egyház(ak)hoz kötődő motívumokat (Csernicskó 2008a: 105); tehát a kultúrnemzeti idenitásnak azokat a szegmenseit, amelyek között az előző fejezetben asszociációs együtthatónk is erős korrelációt mutatott ki. Egészítsük ki a képet egy friss (2010 elején készült) délvidéki, 15–30 éves fiatalokat megcélzó online felmérés adataival. A 405 fős minta ugyan nem volt reprezentatív, de az eredmények alkalmasak arra, hogy a vajdasági fiatalok identitásának főbb orentációs irányait kijelöljék. (A magyarsághoz tartozás kritériumait firtató kérdések közül azt alkalmazták, amelyik egy, a „leginkább meghatározó" elem kiválasztását kérte.) A megkérdezett délvidéki fiatalok túlnyomó többsége (kétharmada) gondolta úgy, hogy (a Kárpát-panel már említett tanulságaihoz hasonlóan) az „anyanyelv és kultúra" a döntő kritérium (Döme 2010: 26–27).

A bizonyító erejű példákat még sokasíthatnánk, de úgy vélem, ennyi is elég annak megnyugtató kijelentéséhez, hogy a határon túli magyarság, és ezen belül a fiatalok nemzeti önmeghatározásában – az összetartozás tudata és a kultúra számos alkotóeleme (irodalom, mentalitás, vallás stb.) mellett – az anyanyelv játssza a primus inter pares, vagyis „az első az egyenlők között" szerepét. Tehát a Kárpát-medencében (ellentétben a nyugati, főleg tengerentúli magyarság jelentős részével) még érvényes a reformkori mondás*: valóban, nyelvében él a nemzet!*

5. Zárszó

Ez a dolgozat a magyar nyelv és a magyar identitás általános kapcsolatrendszerének legfontosabb szociológiai argumentumait igyekezett összefoglalni. De végül fel kell tenni még a kérdést, ha tüzetes megválaszolására most nincs is lehetőség: *milyen az a nyelv,*

---

[11] Ezt másutt már megcselekedtem: Gereben 2005a:58-60.

[12] Az állampolgárság, mint magyar identitást generáló tényező, az ezredfordulós felmérésekben is a legutolsó helyen szerepelt (ld. 2. táblázat). De akkor még teljesen más jelentése volt: szó sem volt még (2007-ben pedig: már) magyar állampolgárságról, lényegében az utódállami állampolgárságra gondolhattak a válaszadók.

amelyben és amellyel a nemzet jelenleg él, és élete napjainkban *milyen történelmi-társadalmi közegben* zajlik? A „nyelvében él a nemzet" tétel ugyan érvényesül, de nyilvánvalóan nem azzal a reformkori lendülettel, amellyel akkor a nemzet diadalmasan visszafoglalta, az élet minden fontosabb területén alkalmazhatóvá tette nyelvét, és egyúttal a nemzettudat szimbólikus elemévé avatta.

Ami a jelenlegi társadalmi közeget illeti, meglehetősen ismertek a kedvezőtlen folyamatok: a magyarság indenütt fogy és elöregedőben van; azokban az országokban, ahol kisebbségként él, iskolázottságának mértéke, városlakó népességének aránya, felfelé irányuló mobilitási lehetősége általában elmarad a többségi népeké mögött; nő a vegyes házasságok aránya, a szórványosodás és az asszimiláció mértéke.[13]

Ami konkrétabban a kisebbségben használt magyar nyelv helyzetét illeti, a nyelvész szerzők kiemelik – a fenti társadalmi folymatokkal szoros összefüggésben – az anyanyelv növekvő veszélyeztettségét és csökkenő presztizsét[14], a többségi nyelvekhez képest alárendelt jogi státusát (Csernicskó 2008b: 168–169), és ebből eredően az „asszimmetrikus felcserélő kétnyelvűségbe" (Péntek 2008: 143) való belekényszerülését; főleg a szórványokban és a vegyes házasságokban, de már az (erdélyi) vallás-felekezeti életben is (Péntek 2008: 142) érzékelhető visszaszorulását; valamint a szaknyelv-használatban (de nem csak ott) fellépő „nyelvi hiányt" illetve „regisztervesztést".[15] Mindehhez számítsuk hozzá a Kárpát-medence magyar nyelvváltozatainak (a szakirodalom által széleskörűen emlegetett és argumentált) szétfejlődési, illetve különfejlődési folyamatát. (Ezzel kapcsolatban azonban felmerül a kérdés: „fejlődés" helyett – annak többértelműsége miatt – nem lenne-e helyesebb pusztán „változásról" beszélni?) Mindehhez hozzá kell tennünk saját felmérési tapasztalatunkat: a határon túli magyar társadalmak mintegy 40–50%-ára[16] kiterjedő anyanyelvdomináns kétnyelvűség eseteivel leginkább a modernizáció által kevésbé érintett (falusi és kisvárosi, az átlagosnál idősebb és kevésbé iskolázott) rétegekben találkoztunk; míg a nagyobb városokban lakó, fiatalabb és iskolázattabb magyarok főleg a többségi nyelvnek jelentős (esetleg domináns) szerepet biztosító nyelvi közegben élnek[17]. És ez a tény is károsan befolyásolhatja az anyanyelv presztizsét.

Mindezek alapján arra következtetésre kell jutnunk, hogy az anyanyelv fentiekben megtapasztalt erős identifikáló szerepe *manapság elsősorban védekező, konkrétabban identitásvédő szerepkört tölt be*, és ennek megfelelő bánásmódot: *széleskörű támogatói összefogást* igényel.

Fontosnak érzem még azt a kárpátaljai kutatások beszámolóit átszövő (főleg interjús vizsgálatokból leszűrt) gondolatot, amely nemcsak általában a nemzeti és nyelvi azonosságtudat kapcsolatát, hanem külön-külön e kapcsolatrendszer *lokális, regionális és nemzeti* szintjét hangsúlyozza (Csernicskó 2008a, 2008b). Jól tudjuk, hogy ahogy az identitásban helyet kapó vonatkozási csoportoknak is vannak bővülő körei, a nyelvhasználatnak is vannak helyi, táji, és „összmagyar", standard[18] változatai. Láthattuk, hogy az anyanyelv a maga vonzáshálójában milyen erős integratív szerepet töltött be az azonosságtudat családhoz, szülőföldhöz, nemzeti kutúrához kötődő rétegei között. Ennek az integrativ hatásnak az érvényesülése várható el az egyes nyelvváltozatok hétköznapi és iskolai együttélése során is. A családtól, szomszomszédságtól, „tájhazától" kapott lokális nyelvváltozatot és identitást a

[13] E témakörök gazdag irodalmából néhány: Gyurgyík–Sebők szerk. 2003., Kocsis 2003., Péntek 2008: 141.
[14] Szilágyi 2008: 114, Kiss 2010: 19.
[15] Szilágyi 2008: 114, Lanstyák 2008: 131, Péntek 2008: 147.
[16] A Vajdaságban csak 25–30%-ára.
[17] Gereben 2005a: 72–80, Gereben 2005b.
[18] A felesleges vitákat elkerülendő megjegyzem, hogy ezen nem egy „purista" magyarországi változatot értek, hanem valami olyat, amit LanstyákIstván „a maga sokféleségében is egységes" magyar nyelvnek nevez (Lastyák 2008: 135).

magyar tannyelvű iskolának – a lokalitás értékeit tisztelve, additiv módon – a standard nyelváltozat és a nemzeti identitás ismeret- és élményanyagával kell kiegészítenie. (Ennek persze az az alapfeltétele, hogy a magyar nemzetiségű szülők magyar iskolába járassák gyermekeiket!) Ha mindez sikerül, akkor javulnak a fennmaradás esélyei. Egyrészt azért, mert a többségi államoknak egyre inkább be kell látniuk, hogy nem egyszerűen *kisebbségekkel*, hanem *nemzetrészekkel* van dolguk; másrészt pedig azáltal, hogy a nemzetrészek egymással is termékenyebben és hatékonyabban tudnak kommunikálni.

Végül úgy gondolom, hogy „nyelvművelők" és „nyelvalakítók"egyaránt egyetérthetnek a következő, Lanstyák István által megfogalmazott programmal: „A határtalanító és nyelvalakító törekvések erdeményeképpen pedig egy olyan magyar nyelvet szeretnénk látni, *amely a maga sokféleségében is egységes* (kiemelés tőlem: G.F.), amelyben lehet pompázni, a hétköznapokban mégis kényelmes, testre szabott, amelyben mindenki otthon tud lenni, bárhol is él a Kárpát-medencében, sőt azon túl, a távoli szórványban; amely egyszerre haza a magasban és haza – testközelben" (Lanstyák 2008: 135).

Irodalom

Csernicskó István 2008a. A nyelv szerepe a a kárpátaljai magyarság azonosságtudatában. In: Császár Melinda – Rosta Gergely szerk., 2008. *Ami rejtve van s ami látható*. Budapest – Piliscsaba: Loisir Könyvkiadó. 101–114.

Csernicskó István 2008b. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 153–170.

Csernicskó István – Szabómihály Gizella 2010. Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond szerk., 2010. *Határon túli magyarság a 21. században. Konferenciasorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal. 167–198.

Döme Zsolt 2010. Politikai orientációs mintázatok a nemzeti identitás tükrében. In: *Aracs* 2010/4: 17–46.

Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében.* Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Gereben Ferenc 2005a. *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest: Lucidus Kiadó.

Gereben Ferenc 2005b. A határon túli magyarság (anya)nyelvhasználati szokásai. In: Huszti Ilona és Koljadzsin Natália szerk., 2005. *Nyelv és oktatás a 21. század elején. Nemzetközi konferencia előadásainak gyűjteménye*. Ungvár: PoliPrint. 40–52.

Gyurgyík László – Sebők László szerk., 2003. *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Kiss Jenő 2010. Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről. In: *Hitel* 2: 9–20.

Kocsis Károly 2003. A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989–2002). In: *Kisebbségkutatás* 4:706–725.

Lanstyák István 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 118–135.

Nyelvében él a nemzet („Munkatársunktól"). In: *Bécsi Napló* 2010. január-február, 1: 5

Pataki Ferenc 1997. Nemzetkarakterológia? In: *Magyar Tudomány* 1997/2: 169–179.

Péntek János 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 136–152.

Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István szerk., 2002. *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 105–117.

Veres Valér 2008. A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 35–60.Többségi nyelv és kisebbségi nyelv.

TÖBBSÉGI NYELV ÉS KISEBBSÉGI NYELV ATTITŰD ÉS NORMATUDAT AZ ERDÉLYI MAGYAROK KÖRÉBEN

BENŐ ATTILA

Majority language and minority language. Attitude and norm-consciousness among the Hungarians in Romania.

The paper presents some results of the sociolinguistic survey made in 2009 in Romania (Transylvania) among Hungarian speaking people in the organization of the Romanian Institute for Research on National Minorities. The author focuses on the questions referring to the prestige of the vernacular and regional variant of Hungarian spoken in Transylvania and the linguistic conscience of norms of standard variant of Hungarian. According to the analyzed data there is a significant correlation between the level of acceptance, prestige of the native variant of Hungarian and the language of schooling, the ethnic structure of the location where the speakers are living, as well as the speakers` communicative competence in Hungarian and Romanian (according to self evaluation of informants). These sociological variants also influence the linguistic conscience of the norms of standard Hungarian.

1. 1996-ban Kárpát-medencei szintű szociolingvisztikai felmérés készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének irányításával, személy szerint Kontra Miklós vezetésével (RSS-kutatás). A felmérés Magyarországon és a Magyarországgal szomszédos államok magyarok lakta régióiban zajlott. Erdélyből 206 személyt kérdeztek meg a terepmunkások Péntek János és Szilágyi N. Sándor irányításával. A mintavétel a főbb demográfiai mutatók alapján történt. A kutatás fontosabb eredményei azóta megjelentek kötetekben, tanulmányokban (Csernicskó 1998, Göncz 1999, Lanstyák 2000, Benő–Szilágyi 2005).

2009-ben a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (http://ispmn.gov.ro/hu/) reprezentatív mintán szociológiai és szociolingvisztikai kérdőíves felmérést végzett a romániai magyarok körében *Demográfia, rétegződés, nyelvhasználat* címen. A több mint 4000 erdélyi magyar adatközlőt megkérdező kutatás olyan felmérés, amelynek adatai szociológiai értelemben a lehető legnagyobb mértékben megbízhatóak.[1] A kérdőívben bizonyos kérdések megegyeznek az 1996-os RSS-kutatás kérdéseivel. Többek között az attitűdre vonatkozó kérdések is ilyen természetűek: a nyelvhasználat szintekre, az államnyelv ismeretének szintjére és az ehhez kapcsolódó attitűdökre, a tannyelvválasztásra, a kódváltás gyakoriságára, a nyelvhasználati nehézségekre és frusztrációkra, a lingvicizmus megnyilvánulásaira vonatkozó kérdések. Így bizonyos megszorításokkal az eredmények összehasonlíthatók.

2. A továbbiakban a 2009-es felmérés három kérdésének a válaszait szeretném elemezni szociolingvisztikai nézőpontból. Az első kérdés a nyelvi attitűdre és a magyar nyelvi változatok megítélésére vonatkozik. A második az egyes és többes szám használatának normatudatát hivatott felmérni, a harmadik kérdés pedig egy kontaktusjelenséget tartalmazó mondat megítélésére irányult.

2.1. A *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdés nem azért került a kérdőívbe, hogy a válaszok alapján eldöntsük, hogy hol beszélnek a legszebben magyarul (hiszen a vélekedések alapján ezt nem lehetne megtenni, másrészt a szép beszéd kritériumai nem mindig ragadhatók meg egzakt módon, rendszerint sok szubjektív értékelő mozzanat

---

[1] Itt szeretném kifejezni köszönetemet Horváth Istvánnak és munkatársainak, hogy hozzáférhetővé tette számomra a 2009-es felmérés teljes adattárát.

vegyül az ilyen jellegű megállapításokba.) A nyelvváltozatokat ugyanis nem szokás szépség szerint minősíteni, lévén, hogy a regionális nyelvváltozatok is sokrétűek, nem egységesek. Az erdélyi magyar nyelvváltozat például a székely nyelvjárástól a mezőségi szórványhelyzetben beszélt nyelvváltozaton keresztül egészen a regionális köznyelvig és a társadalmi nyelvváltozatokig (szociolektusokig) igen sokszínű és összetett. Ámde a kérdést mégis érdemes volt feltenni az adatközlőknek, mert a nyelvváltozatok iránti attitűdről, a nyelvváltozatok presztízséről, a nyelvi sztereotípiákról szerezhettünk ismereteket.

A nyelvek és nyelvváltozatok presztízsének a kérdése hangsúlyozottan jelentkezik két- vagy többnyelvű környezetben, kisebbségi és többségi nyelv vonatkozásában, világnyelvek és kevésbé használt nyelvek tekintetében. A nyelv presztízsében ugyanis közvetve vagy közvetlenül kifejeződik az adott nyelv státusa, a használati értéke, a kulturális, a tudományos és a szimbolikus értéke a nyelvi közösség számára (Péntek 2002).

A nyelv presztízsének a foka kapcsolatban van az etnolingvisztikai vitalitással és a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere folyamataira is utalhat, hiszen kétnyelvűségi helyzetben egy nyelvváltozat alacsony presztízse más szociológiai tényezőkkel együtt a nyelvcserének kedvezhet (gondoljuk például a moldvai kétnyelvű csángók nyelvi attitűdjére a megbélyegzett, archaikus és kontaktuselemekkel tarkított nyelvjárásuk vonatkozásában.)

Az 1996-os Kárpát-medencei felmérés összesített eredményei azt jelezték, hogy a magyarországi és a kisebbségi régiók magyar beszélői úgy értékelték, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul. A megkérdezettek 31,3%-ának volt ez a véleménye, és csak 26,4%-uk vélte úgy, hogy Budapesten beszélnek a legszebben (Göncz 1999: 85). Az eredmények alakulásában minden bizonnyal nagy szerepük volt az erdélyi adatközlőknek, akiknek 80%-a úgy vallotta, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul.

A 2009-es vizsgálat hasonló eredményeket hozott.[2] Ebben az esetben az adatközlők 74,8%-a vélte úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, ami arra utal, hogy a megkérdezettek nagyra értékelik az erdélyi magyar nyelvváltozatot, vagyis saját nyelvváltozatukat tekintik természetesnek és szépnek. Ha más külső régiókból származó adatokkal vetjük egybe ezeket az eredményeket, akkor még inkább szembetűnő az erdélyiek pozitív értékelő attitűdje a saját regionális nyelvváltozatukat illetően. 1996-ban a vajdasági adatközlők 58,6%-a úgy vélte, hogy Budapesten (31,9%) vagy a magyarországi vidéki városokban (26,7%) beszélnek a legszebben magyarul, és mindössze 25,9%-uk vélte úgy, hogy a Vajdaságban beszélnek a legszebben magyarul (Göncz 1999: 84). Az erdélyi beszélők pozitív viszonyulása a saját regionális nyelvváltozatukhoz önmagában is értékelendő, hiszen ez az anyanyelv megőrzésének kedvez, de ezt a pozitív attitűdöt némileg árnyalja az a tannyelv-választási habitus, hogy a magyar szülők komplex okokból kifolyólag nem jelentéktelen arányban román tannyelvű iskolába íratják a gyerekeiket (Sorbán 2000).

Mivel a 2009-es szociolingvisztikai felmérés viszonylag nagy és reprezentatív mintavétellel dolgozott, többféle szociológiai változó megbízható vizsgálata is lehetővé válik.

Nemek szerint nem volt szignifikáns különbség erre a kérdésre adott válaszokban: a férfiak 77%-a, a nők 74,3%-a vélte úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul. Iskolázottság szerint sem volt szignifikáns különbség (bár a képzettségi szint növekedésével együtt nő az erdélyi opciót választó adatközlők aránya), ám a tannyelvnek meghatározó szerepe van. Azok az adatközlők, akik magyarul végezték az elemi tanulmányaikat 78,40%-ban úgy vélték, Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, míg azoknál, akik románul végezték tanulmányaikat ez az arány 55,11%. Hasonló mértékű különbségeket találunk az általános iskolai és középiskolai tannyelv tekintetében (1. ábra).

[2] Az adatok feldolgozás az SPSS számítógépes program segítségével történt.

1. ábra. ***Hol beszélnek a legszebben magyarul?*** **kérdésre adott válaszok megoszlása a tannyelv szempontjából.**

	magy.elemi	rom. elemi	magy.ált.	rom. ált.	magy. köz.	rom. köz.
Erdély	78,40%	55,10%	79,40%	61,20%	82,90%	65,90%
Budapest	8,30%	16,60%	7,50%	14,80%	5,80%	14,50%

A megkérdezettek 39,3%-a tanult magyarul az egyetemen, 53,3%-a románul, 4%-a vegyes vagy más nyelven. Akik magyarul tanultak az egyetemen, azoknak 84,7%-a úgy gondolja, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, akik románul tanultak, azoknak 72, 9%. Ez többek között azzal magyarázható, hogy az elmúlt évtizedekben sokan tanultak egyetemen románul olyanok, akik magyarul végezték általános és középiskolai tanulmányaikat.

Általánosan úgy fogalmazhatunk: a kétnyelvűség fajtája, a nyelvi dominancia, nyelvi környezet és a nyelvhasználati színterek meghatározzák a vernakuláris nyelvváltozathoz való viszonyulást. Az elsődleges és másodlagos szocializáció helyszínei (otthon, az iskola), de a munkahelyen használt nyelv is meghatározó tényezőnek látszik. A *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott opciók szignifikáns összefüggést mutatnak az otthoni magyar nyelvhasználattal, illetve a kétnyelvűséggel: azok, akik bevallásuk szerint otthon magyarul vagy nagyrészt magyarul beszélnek, sokkal nagyobb arányban vélekednek úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, mint azok, akik nagyrészt románul vagy csak románul beszélnek otthon (2. ábra).

2. ábra. ***Hol beszélnek a legszebben magyarul?*** **kérdésre adott válaszok megoszlása az otthoni nyelvhasználat szerint.**

	csak magy.	nagyrészt magy.	fele-fele arányban	nagyrészt rom.	csak rom.	
Erdély	78,50%	66,50%	56,00%	54,50%	46,70%	
Budapest	8,20%	16,50%	11,60%	15,80%	14,80%	

Hasonlóképpen a munkahelyi nyelvhasználat is összefüggést mutat azzal, hogy a válaszadók milyen arányban gondolják úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben. (Akik magyarul vagy nagyobbrészt magyarul beszélnek a munkahelyükön 80,5%, illetve 85,1%-ban választották azt, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. ***Hol beszélnek a legszebben magyarul?*** **kérdésre adott válaszok megoszlása a munkahelyi nyelvhasználat szerint**

	csak magy.	nagyrészt magy.	fele-fele arányban	nagyrészt rom.	csak rom.
Erdély	80,50%	85,10%	73,50%	70,10%	56,00%
Budapest	6,50%	5,80%	10,00%	12,90%	18,90%

Mindezekkel szoros összefüggésben van a román nyelvhasználat és a magyar egynyelvű beszédmódban történő kódváltás gyakoriságával, a nyelvi dominanciával. Az erdélyi regionális nyelvi szépség melletti döntés összefüggést mutatott a román nyelvű kódváltás gyakoriságával, a 106.2 kérdés alapján (*Átváltott románra, hogy megmagyarázzon valamit egy magyar nyelvű társalgópartnerének?*). Azok, akik ritkán vagy soha nem váltanak át románra a magyar nyelvű beszédpartnerrel társalogva, sokkal nagyobb mértékben választották az *Erdélyben* opciót a legszebb beszéd lokalizálásában: 78,8 és 70,5%-ban (4. ábra).

4. ábra. ***Hol beszélnek a legszebben magyarul?*** **kérdésre adott válaszok megoszlása a kódváltás gyakorisága szerint**

	soha	ritkán, egyszer vagy kétszer	többször is előfordulhat, de nem havonat	elég gyakori, egy hónapban akár többször
Erdély	78,90%	70,50%	62%	44%
Budapest	7,60%	13,20%	15,90%	18,20%

Valószínűleg a domináns kétnyelvűség esetében a magyar nyelvi tudás és a román nyelvi kompetencia viszonya hasonló módon kapcsolatban van az erdélyi magyar

nyelvváltozat preferálásának mértékével. Ezt két kérdésre adott válaszok jelzik. A 106.1 (*Milyen gyakran fordult elő, hogy egy kifejezést csak románul ismert, a magyar megfelelőjét nem tudta?*) és 101.10-es kérdés (*Milyen nyelvet használ, amikor magában számol?*) eredményei arra utalnak, hogy a magyar nyelvi tudás szintje összefüggésben van az erdélyi nyelvváltozat értékelésével (lásd a 5. és a 6. ábrát).

5. ábra. *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszok és a *Milyen gyakran fordult elő, hogy egy kifejezést csak románul ismert, a magyar megfelelőjét nem tudta?* opcióinak az összefüggése

	soha	ritkán, egyszer vagy kétszer	többször is előfordulhat, de nem havonat	elég gyakori, egy hónapban akár többször
Erdély	78,90%	78,00%	62%	50%
Budapest	8,30%	8,10%	12,60%	18,40%

6. ábra. *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszok és a *Milyen nyelvet használ, amikor magában számol?* opcióinak az összefüggése

	csak magy.	nagyrészt magy.	fele-fele arányban	nagyrészt rom.	csak rom.
Erdély	78,00%	77,00%	63,70%	44,00%	46,10%
Budapest	8,10%	10,10%	21,60%	21,40%	15,50%

Ha az erdélyi régiók szerinti bontásban nézzük erre a kérdésre adott válaszopciókat, akkor ugyanazt tapasztaljuk: minél természetesebb a magyar nyelv használata egy adott közösség számára, annál határozottabban gondolja úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul. A két székelyföldi megyében (Hargita, Kovászna), vagyis a tömbrégióban az erdélyi átlag fölötti arányban, 84,2%-ban vélték úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul. Az átmeneti régió (Maros, Szatmár, Bihar, Szilágy, Kolozs megye) adatközlői 70,2%-ban gondolták ezt, míg a szórvány régióban (Arad, Máramaros, Brassó, Temes, Beszterce, Fehér) 60,8%-ot tesz ki azoknak az aránya, akik ezt az opciót választották.

A településtípus tekintetében is szignifikáns különbség mutatkozott az adatközlők válaszaiban: a városi beszélők 77,7%-a vallotta azt, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben, míg a falun élőknél ez az arány 71,6%-nyi volt. Az adatok szerint a településtípus szerinti különbség a válaszok tekintetében még nagyobb a szórvány régiókban, hiszen ott a vidéki beszélők 62,3%-a értékelte úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, míg a szórványban élő városiak 71,3%-ban.

A vallási felekezethez való tartozás szerint is jelentős különbség van a megnevezett kérdésre született opciók tekintetében. A hagyományos történelmi magyar egyházak, a református, katolikus, evangélikus, unitárius felekezetek tagjai 82,5%-ban gondolják úgy, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, a neoprotestáns egyházak képviselői, az adventisták, a baptisták, a pünkösdi egyházhoz tartozók együttesen 60,4%-ban vallották ezt, míg a görög-keleti (ortodox) egyházhoz tartozók 37,7%-a.

2.2. A 2009-es felmérésben több olyan kérdés szerepelt, amely a normatudatot hívatott feltérképezni. Ezek közül kettővel foglalkozunk a továbbiakban részletesen a 124/1-es és a 125-ös kérdéssel.

A 124/1-es kérdés így fogalmazódott meg: „Az alábbi mondat-párok közül válassza ki azt, amelyiket természetesebbnek érzi: 1. *Nézd, milyen szép banánokat árulnak az üzletben! 2. Nézd, milyen szép banánt árulnak az üzletben!*". A kérdésre adott válaszokból nem tudhatjuk meg teljes bizonyossággal, hogy tényleg hogyan használják a megkérdezettek az egyes és többes számot, csak azt, hogy ők mit gondolnak a saját nyelvhasználatukról, és hogy milyen alakváltozatot éreznek természetesnek, megszokottnak, hiszen a szociolingvisztikai kutatások azt jelzik, hogy az emberek tényleges nyelvhasználata különbözik a saját beszédükről kialakított vélekedéseiktől.

Az egyes és többes szám kérdése azért szerepelt a kérdőívben, mert – amint ismert – ez eltér a környező nyelvek ilyen jellegű szabályaitól: a magyar köznyelvben az egyes szám használata sokkal gyakoribb, mint az európai nyelvekben (pl. a mennyiségjelzős szerkezetben: *sok ember*, nem *sok emberek*). Hasonlóképpen a magyar standard nyelvváltozatban az azonos vagy hasonló egyedből álló tárgyakat, ha csoportként utalunk rájuk, egyes számban használjuk (*Ebben az üzletben jó minőségű almát árulnak* – nem: *almákat*).

Az említett 1996-os felmérés eredményei azt jelezték, hogy kisebbségi helyzetben, nem Magyarországon élő magyar beszélők a magyarországiaknál jóval nagyobb arányban fogadták el a nem standard, többes számú változatot: a megkérdezett magyarországi adatközlők 12,1%-ban tekintették természetesnek, míg a külső régióbeli magyar beszélők 18,3%-ban. A különbség szignifikánsnak tekinthető. Ez a jelenség minden bizonnyal kapcsolatban van a kétnyelvűséggel és a nyelvi érintkezéssel.

A 2009-es felmérés adatainak szociológiai változóit elemezve e kérdés kapcsán a következőket állapíthatjuk meg: a n e m tekintetében nincs szignifikáns különbség; az i s k o l a i v é g z e t t s é g meghatározó: minél nagyobb fokú iskolázottság, annál kevesebben választották a nem normatív alakot (a többes számú alakváltozatot). Míg az általános iskolát végzettek 29,6%-ban tekintették a nem normatív alakváltozatot természetesnek, a főiskolát vagy egyetemet végzettek 13, illetve 17,7%-ban. Tehát a nem standard alak preferálása csökkenő tendenciát mutatat az iskolázottság növekedésével (7. ábra).

7. ábra. A nem normatív többes számot választók aránya a különböző iskolázottsági szinteken

Feltételezhető, hogy az iskolai oktatás nyelve is befolyásolja a két nyelvi változó megítélését. A 2009-es felmérések ezt megerősítik: az adatok szerint egyértelmű összefüggés van a tanítás nyelve és a normatív alakváltozat preferálása között. Minden tanulmányi szinten különbség volt a magyar nyelven és a román nyelven tanultak között a standard alakváltozat választásában, de a legnagyobb különbség az elemi szintű oktatás esetében mutatható ki. Azok, akik magyarul tanultak az elemiben 72,6%-ban választották a normatív (egyes számú) változót, míg akik románul végezték az elemit 61,3% százalékban. A különbség ebben az esetben is szignifikáns.

Amint ez várható volt, az önértékelés alapján minősített magyar nyelvi tudással és a nyelvi dominanciával is összefüggésben van a normatív változó preferálása. Ebben a felmérésben két kérdés kapcsán is vizsgálható ez a jelenség. Az egyik kérdés a valamelyik nyelven való kifejezés könnyedségére vonatkozott (99. kérdés), a másik a magyar nyelvtudás szintjére (97. számú kérdés). Azok, akik úgy értékelték, hogy könnyebben fejezik ki magukat magyarul, mint románul 72%-ban választották a normatív nyelvi változót, míg azoknál, akik úgy gondolták, hogy könnyebben fejezik ki magukat románul ez az arány 62,9% volt. A különbség szignifikáns.

A megkérdezettek önértékelése szerinti magyar nyelvi kompetenciával összefüggésben van a nem normatív változó elfogadásának mértéke: minél magasabbra értékelte az adatközlő a magyar nyelvi tudását, annál kisebb arányban tekintette természetesnek a nem normatív nyelvi változót, a többes számú szerkezetet (8. ábra).

8. ábra. A nem normatív (többes számú) nyelvi változót természetesnek tekintők aránya az önértékelő nyelvtudás szerint

A felekezeti hovatartozás is korrelációs összefüggést mutat a standard és nem standard nyelvi változó preferálásában. A történelmi egyházakhoz tartozó beszélők kisebb arányban (22,15%-ban) választották a nem standard nyelvi változót, mint a neoprotestáns egyházakhoz tartozó adatközlők, ahol ez az arány 32%. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a magyar történelmi egyházak tagjai rendszerint magyar anyanyelvűek, míg a neoprotestáns egyházak nyelvileg megosztottak, román és magyar nyelvű gyülekezetek egyaránt léteznek és a nyelvi határ kérdése másként tevődik fel.

A 125-ös kérdés a nyelvi kontaktusok eredményeként jelentkező (grammatikai) jelentéskölcsönzést volt hivatott felmérni és a következőképpen hangzott: „A következő mondatot jónak tartja-e? Ha szellőztetni szeretnék idegen helyen, akkor így kérek engedélyt: *Ki tudom nyitni az ablakot?* 1 - Jónak tartom. 2 - Nem tartom jónak."

A magyar standard nyelvváltozat szempontjából az idézett mondatban a *tud* segédige képességre utal, és nem lehetőségre vagy megengedésre. Mivel a románban a hasonló funkcióban használatos *pot* képességet és lehetőséget egyaránt kifejezhet az aktív kétnyelvűek egy részénél a kérdő mondat természetesnek tűnik megengedő értelemben is.

A 2009-es felmérés eredményei arra utalnak, hogy a mondat minősítése szempontjából a következő szociológiai változók látszanak meghatározónak Erdélyben:

a) Az iskolázottság. Szignifikáns különbségek mutatkoznak a különböző iskolázottságú adatközlők minősítései között: minél iskolázottabb a válaszadó, annál kevésbé ítélte jónak az idézett kérdő mondatot. Az alapképzésben részesültek 21,2%-a, az általános iskolát végzettek 17,3%-a tartotta jónak, míg az egyetemi, főiskolai tanulmányokkal rendelkezőknél ez az arány 12,1%.

b) A tannyelv. Azok a válaszadók, akik magyarul végezték a tanulmányaikat a különböző oktatási szinteken statisztikailag releváns módon kisebb arányban tartották jónak a nem standard kérdő mondatot. Az eltérés minden oktatási szinten jelentős különbséget mutat a mondat minősítését tekintve. Az elemi oktatás magyarul végzők 17,1%-ban tartották jónak a nem standard mondatot, míg az elemit románul végzők 23,9%-ban. Az általános iskolai oktatás szempontjából ez az arány 15,9, illetve 23,8%-os, míg a középiskolás szintnél 14,8% és 18,2%-os elfogadást jelent. A vegyes vagy más nyelven tanulók esetében még nagyobb a nem köznyelvi mondat elfogadásának a mértéke (lásd a 9. ábrát).

9. ábra. A nem standard kérdő mondatot jónak tekintők aránya a különböző oktatási szinteken az oktatás nyelve alapján

	elemi	általános iskola	középiskola
magyarul	17,10%	15,90%	14,80%
románul	23,90%	23,80%	18,60%
vegyes, más nyelven	27,30%	26,50%	21,10%

c) A régió. Ha a minősítéseket a különböző etnikai arányok szerinti régiók szempontjából vizsgáljuk, az látható, hogy itt is jelentős különbségek vannak: a szórványban élők 16,7%-a, a tömbben élő adatközlők 34,7%-a, míg az átmenti régióban élők 48,7%-a tekintette rossznak a nem köznyelvi mondatot.

d) Felekezethez való tartozás. A magyarok többségét reprezentáló reformátusok és katolikus együttes csoportja átlagosan 17,9%-ban tekintik jónak a kérdő mondatot, míg 79,9%-ban rossznak. Ehhez képest az ortodox egyházhoz tartozó adatközlők 28,2%-ban fogadták el és 55,4%-ban tekintették rossznak. Ez statisztikailag is releváns eltérés.

e) A román nyelv használati gyakorisága. Mivel a kérdőívben több kérdés is a nyelvhasználat gyakoriságára, a román és a magyar nyelvi kompetencia viszonyára kérdezett rá, a válaszok valószínűsíthetik a nyelvhasználat gyakoriságának szerepét a standard és nem standard nyelvi változók elfogadásában vagy elutasításában. Több kérdésre adott válasz a román nyelvhasználat gyakoriságát és közvetett módon a beszélt nyelvi kompetenciát érinti (pl. 101.1 Milyen nyelvet használ otthon? 103.4 Milyen nyelven beszél a barátaival? 101.10 Milyen nyelvet használ, amikor magában számol? 99.11 Talál-e önre az alábbi állítás: *Könynyebben fejezem ki magamat magyarul mint románul*). Ezekre a kérdésekre érkezett válaszok korrelációt mutattak az idézett kérdő mondat elfogadásával vagy elutasításával: azok az adatközlők, akik szűkebb környezetükben is gyakran románul beszélnek (és implicit módon kevesebbet magyarul), és bevallásuk szerint könnyebben beszélnek románul, mint magyarul, nagyobb mértékben voltak hajlamosak a nem standard kontaktusváltozót jónak minősíteni (lásd a 10. ábrát).

10. ábra. A *Ki tudom nyitni az ablakot?* mondat minősítésének összefüggése a nyelvhasználati gyakorisággal és a bevallott nyelvi kompetenciával

3. Következtetésként elmondható, hogy a 2009-es kutatás mintavételének szakszerűsége, a megkérdezettek nagy száma lehetővé teszi, hogy egy-egy nyelvi jelenség társadalmi csoportok szerint megoszlását is tanulmányozzuk, és valamivel pontosabban behatároljuk a beszédszokások és a szociális, kulturális rétegeződés összefüggéseit.

Az ismertetett eredmények alapján nagyfokú általánosítással két különböző erdélyi magyar beszélőtípus szociológiai profilja körvonalazódik a normatudat és a nyelvi attitűd szempontjából. Az első típusba tartozó beszélő magyar tannyelvű iskolába járt, iskolázottabb, etnikai-nyelvi többségi helyzetben él (vagy az átmeneti régióban), a hagyományos történelmi egyházak valamelyikéhez tartozik, a családban kizárólag magyarul beszél, magyar nyelvű beszéd partner esetén nem vált át románra, hogy valamit megmagyarázzon. A második típusba tartozó beszélő román tannyelvű iskolába járt, kevésbé iskolázott, szórványhelyzetben él, nem tartozik feltétlenül a magyar történelmi egyházak valamelyikéhez, a családban románul is beszél, magyar nyelvű beszédében nem ritka a románra való átváltás. A két beszélőtípus, természetesen, nem egyenlő arányban oszlik meg az erdélyi magyarok körében: az első típusú beszélő többségben van a második típusú beszélőhöz képest, de mindkét beszélő típussal számolnunk kell akkor, amikor az erdélyi magyar beszélő normatudatát vagy nyelvi attitűdjét árnyaltan szeretnénk jellemezni.

Irodalom

Benő Attila – Szilágyi N. Sándor 2005. Hungarian in Romania. In: Fenyvesi Anna ed., 2005. *Hungarian Language Contact Outside Hungary.* Amsterdam – Philadelphia: John Bejamins Publishing Company. 133–162.

Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? In: *Magyar Nyelv* 93: 224–232.

Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában.* Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Péntek János 2002. Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelés. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet.* Debrecen – Jyvaskyla: 311–316.

Sorbán Angella 2000. „Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen": Az asszimiláció természetrajzához. In: *Magyar Kisebbség* 2000/1: 167–180.

NEMI SZEREPEK ÉS IDENTITÁSOK MULTIMODÁLIS AUTOMATIZÁLÁSA REKLÁMÜZENETEKBEN

EITLER TAMÁS

Multimodal automatisation of gender roles and identity in advertisements

The study focuses on how stereotypically and how similarly gender roles and identities are constructed in Hungarian mobile telecommunications advertisements. The qualitative exploratory research design works with a corpus of online and offline advertisements drawn from the Hungarian mobile telecommunications industry. It is found that the advertisements construct stereotypical consumer identities, the automated nature of which flies in the face of prevalent neoliberal economic discourses of free agency and free choice.

1.Bevezetés

Jelen tanulmány – a szerző által a nemi sztereotípiák reklámokban megfigyelhető újrateremtéséről tett egyes korábbi megállapításainak (Eitler 2010) továbbgondolásaként – azt vizsgálja, hogy a magyarországi mobiltelekommunikációs piac versenytársai reklámjaikban milyen mértékben egyező multimodális megoldásokkal élnek a nemi sztereotípiák újraképzése érdekében. A vizsgálat szerint nemcsak a multimodálisan megjelenített világ lesz hasonló, hanem a hirdetett márkák is csak minimálisan válnak megkülönböztethetővé. Ez a következmény azonban tökéletesen ellentmond az egyértelműen az egyediség és megkülönböztethetőség hangsúlyozását célul tűző marketingkommunikáció alapvetésének. A független rendszerkritikai kiindulású Kritikai Diskurzuselemzés, multimodális elemzés és tartalomelemzés módszereit ötvöző, online és offline hirdetések korpuszán végzett kutatás itt ismertetendő kvalitatív részének eredményei arra engednek következtetni, hogy a marketingkommunikációs üzenetek többszintű egyneműsödése a domináns gazdasági diskurzusok által – nemtől függetlenül – szabadnak idealizált vásárlói magatartás automatizálását célozza.

2. Háttér

Míg korábban a helyes nyelvhasználat meghatározásában, a sztenderd nyelvi ideológia (Milroy és Milroy 1999) propagálásában, a nyelvjárások fősodorból való kiiktatásában az állami szerep volt a meghatározó, addig a manapság hasonló korlátozó trendeket és szabályozó törekvéseket mutató kommunikációban az állami média és oktatási rendszer helyett a multinacionális cégek vezető szerepe a jellemző (Kress és van Leeuwen 2001: 112). Szintén részben ezen erőcentrum-áttevődésnek köszönhetően történhetett, hogy – nem függetlenül a globális kontextusoktól – Magyarországon az 1990-es évektől kiteljesedő újkapitalizmus és neoliberális gazdasági diskurzus egyeduralkodóvá válhatott.

E neoliberális diskurzus lényegi eleme, hogy az életstílusok a fogyasztásban tükröződnek, s az értékek, elkötelezettségek és demográfiai hovatartozás a fogyasztáson keresztül jelennek meg (Antonio 2007). Az életstílus-vezérelt élet szabad, korlátlan választási lehetőséget nyújt a fogyasztó számára, míg a fogyasztói igényeket kielégítő cégek egy deregulált szabadpiacon működnek, ahol is versenyezniük kell a fogyasztókért.

A versenyből adódóan a márkaképzés során a versenytársak marketingkommunikációs stratégiájának közös pontja, hogy a termék jól megkülönböztethető legyen a többitől. A „unique selling proposition", vagyis a termékre, ill. szolgáltatásra jellemző egyedi előny kidomborítása a piaci versenyben meghatározó. Ebben a konstellációban természetesnek tűnne, hogy a fogyasztói választás a megfelelő mértékű tájékozottságon alapul. Ahogy azt azonban majd a 4. fejezetben láthatjuk, a kutatás eredményei azt mutatják, hogy a reklámüzenetekben jelentős mértékben egyező módon történik meg az egyedi előny kommunikálása, aminek következtében a fogyasztó mégsem kap pontos képet a szolgáltatások és termékek között fennálló valós különbségekről. Mivel a fogyasztó így szükségképpen kiszolgáltatottá válik a vásárlási döntéseinek meghozatalakor, ez a fogyasztó pozíció kifejezetten egyenlőtlennek számít.

3. Kutatás

3.1. A tanulmány alapjául szolgáló szélesebb kutatás (Eitler 2010) azt vizsgálta, hogy a magyarországi telekommunikációs piacon jelen lévő három vezető cég nyelvi és vizuális marketingkommunikációja mennyire teszi lehetővé a szabad választást, vagyis mennyire kínál valós alternatívákat. Jelen tanulmány ezen belül arra fókuszál, hogy a szabad választás érvényesül-e a nemi egyenlőség jegyében, továbbá hogy a versenytársak mennyire egyező megoldásokkal élnek a nemi sztereotípiák újraképzésében.

A kutatás során felhasznált, összesen 40 elemes korpusz nyomtatott (brosúra, szórólap, magazin-hirdetés, kültéri poszter) és elektronikus (webes Flash animáció, weblap design, sugárzott média) hirdetésből áll (2009.01.-2009.12.), ami kibővült ambient média és üzlethelyiség berendezés, továbbá üzletportál példákkal.

A kutatásban a Kritikai Diskurzuselemzés (pl. Fairclough és Wodak 1997), a tartalomelemzés (pl. Babbie 2007), valamint a multimodális elemzés (pl. Kress és van Leeuwen 2001) módszereit használtuk fel a kutatási kérdés megválaszolásához. Az elemzési keret harmadik összetevőjeként alkalmazott és itt részletesebben bemutatandó multimodális elemzés alaptézise, hogy a kommunikációban nem egy-egy jelrendszert használunk elkülönülten (monomodalitás), hanem a jelentésteremtés több jelrendszer együttes, integrált használatán keresztül történik (multimodalitás). Az együttműködésbe lépő jelrendszereket („interszemiózis") egyszerre elemezve lehet csak a pontos társas jelentéseket felfejteni: multimodális elemzés nélkül rengeteg jelentés elvész. A következő alfejezetben – a fogalom újdonságára tekintettel – a multimodális elemzés alapfogalmai részletesen is tisztázandók.

3.2. A multimodalitás társas szemiotikai megközelítésében (Halliday 1978; Kress és van Leeuwen 1996) a vizuális jelrendszer a nyelvi kommunikációs rendszerhez hasonlóan az idők során jól kifejezett rendszerré fejlődött. A vizuális jelrendszer is szemiotikai eszköztárként funkcionál, így Halliday (1978) szisztémikus-funkcionális nyelvészeti (SZFNY) modellje a vizuális kommunikáció elemzésekor is alkalmazható.

A SZFNY modell így kiterjesztett változata szerint a nyelv és a vizuális jelrendszer egyaránt háromfajta jelentést – ideációst, interperszonálist és textuálist – tud egyszerre kifejezni. Ezeket a jelentéseket metafunkcióknak hívja Halliday (1978). Az első ezek közül az ideációs jelentés, ami egyrészt a tapasztalat megjelenítésével és a világ reprezentálásával, másrészt az entitások és cselekmények közötti logikai viszonyok megalkotásával jön létre. Az interperszonális jelentés a szövegek tartalmának a kommunikációban résztvevőkhöz való vonatkoztatásával és ugyanezen résztvevők között lévő kapcsolatok megalkotásával jön létre. Végül a textuális jelentés az egyes konstrukciós elemek koherens egységekké való összeszervezésének eredménye.

Az interperszonális jelentések (Halliday 1978) nyelvi szinten többek között a tegezés/magázás, felszólítás, kérdés és a különféle modalitások használatával, míg vizuális szinten a tekintet irányával, a képszög (vertikális és horizontális kameraállás), távolság (fókusz), modalitás (szenzorikus; kevesebb, mint valós; naturalisztikus) beállításával jönnek létre (Kress és van Leeuwen 2006).

A tekintet iránya szerint egy kép lehet frontális szemkontaktust teremtő (ún. „demand", az ábrázolt entitás világába bevonó) vagy profil (ún. „offer", szemlélődést, megfigyelést kifejező). A vertikális szög szerinti csoportosításban az alulról fényképezett entitások hatalommal bírnak, az egyező szintről fényképezettek azonos hatalommal, míg a magasabbról fényképezettek hatalom nélküliséget fejezhetnek ki. A horizontális szög beállítása szerinti kategorizációban a frontális képekkel az ábrázolt entitással rokonszenv, a sréhen fényképezettekkel kisebb fokú szolidaritás, míg a hátulról fényképezettekkel teljes azonosulás érzete érhető el. A közelség (proxemitás, ill. fókusz) skálája

a közelitől (jelentése: intimebb közelség, azonosulás) a közepesen (jelentése: szociális közelség) keresztül a távoliig terjed (érzelmi semlegesség, objektivitás).

Az interperszonális metafunkción belül a modalitás alapvetően háromféle lehet. A naturalisztikus modalitás úgy ábrázolja a valóságot, ahogy az létezik (nyelvi szinten ez a kijelentő mód). Ezzel szemben a szenzorikus modalitás több, mint valós (nyelvi szinten ez a felszólító mód és a deontikus modalitás) ábrázolást hoz létre a valóságról, melynek tipikus példái láthatóak a telített, árnyalat nélküli színeket használó reklámokban. Végül az absztrakt modalitás kevesebb, mint valós módon adja vissza a valóságot azáltal, hogy az entitások esszenciáját generikusabban ragadja meg (nyelvi szinten ez az episztemikus modalitás). Az absztrakt modalitás jellemzői többek között a dekontextualizáció, a háttér elmosódása, a színek telítetlensége és modulálatlansága (Kress és van Leeuwen 2006).

A textuális jelentés (Halliday 1978) nyelvi szinten a régi-új információ szerkesztésével és a szövegkohéziós eszközök használatával, míg vizuális szinten a kompozícióval, keretezéssel és kiemelkedéssel jön létre (Kress és van Leeuwen 2006). A kompozíciók, elrendezések és jelentésük a következők lehetnek: (1) fent-lent kompozíció, ahol is a fent az ideális világot, míg a lent a valóságot tartalmazza; (2) bal-jobb kompozíció, ahol is a bal a régi, topikális információt, míg a jobb az új információt hordozza; (3) a központ-periféria kompozíció, melynél a központ a hierarchikus fő jelentést, míg a szélen elhelyezkedő elemek a központi elem egyes jellemzőit, aspektusait fejezik ki; (4) nemlineáris kompozíció: a fragmentumokból hálózatokká szervezett elemek között többféleképpen lehet az olvasási útvonalat bejárni.

A keretezés mint kompozíciós tényező mértékének változtatásával – az elválasztástól (keretek, vonalak, folyamatosság hiánya) a kötésen keresztül (pl. színséma használata) az integrálásig (szöveg a képbe ágyazva) – a tematikus összetartozás különféle árnyalatai fejezhetők ki. Végül a kompozíció harmadik jelentős tényezője a kiemelkedés, ami az ábrázolt entitások nagyságával, az ezeken használt színekkel, vagy éppen a fent említett szenzorikus modalitással érhető el.

4. Elemzés és eredmények

A szabad fogyasztói döntések lehetőségét ígérő neoliberális gazdasági diskurzussal szembemenő multimodális kommunikációs megoldásokkal élnek azok a hirdetések, amelyekben a hagyományos férfi és női szerepek kínálta kommunikációs terek és gyakorlatok köré szerveződik egy-egy termék vagy szolgáltatás promóciója. Ez a férfi és női nemi sztereotípiák reprodukálását eredményezi.

A sztereotipizálás eszközei a vizsgált korpuszban nagy mértékben azonosak. A legfontosabb ezek közül a dekontextualizáció, aminek során a „kevesebb, mint valós" vizuális élményt jelentő háttér kiemeli az előtérben szereplő személyeket, illetve ezeknek főként a munkájukhoz használt mobilkommunikációs és online kommunikációs rekvizítumait. E redukálással a szereplők, a cselekedetek és a használatai eszközök egyszerre válnak generikussá, univerzálissá és így bármely más kontextusba jelentésvesztés nélkül áthelyezhetővé. Ez a folyamat figyelhető meg az üzleti ügyfeleknek szánt szolgáltatások és termékek reklámjaiban: a szürke alapszín különféle árnyalatai dominálnak, sokszor egy „kevesebb, mint valós" modalitású háttérrel kombinálódva, mely modalitás („lehetne") tipikusan dekontextualizálja („bárhol lehetne") a szereplőket.

1. ábra. Pannon Üzleti Keret

2. ábra. T-Systems Virualoso

A három ábrán szereplő hirdetés (1–3. ábra) mindegyikében megtalálható a kompozíciós kötésként alkalmazott, a cég logószínével megegyező vektor. Ez a textuális metafunkció képi koherenciát elősegítő egyik legfontosabb eszköze. A keretező vektor vagy az ábrázolt részvilágokat köti össze, illetve választja el hangsúlyosabb keretként egymástól (1. ábra), vagy pedig az olvasási irányt mutatva (információ haladási útvonala – T-Mobile; nyakkendő – Vodafone) vezérli a tekintetet a lényeges információ irányába (2. és 3. ábra). A hirdetések nagyobb részében a férfi irányít (2. ábra), vagy eleve a megjelenített üzleti világban a férfiszerep van túlsúlyban (1. és 3. ábra).

A nyelvi jelentésteremtésben meghatározó szerepet kapnak azok a nyelvi dekontextualizációt elősegítő kifejezések, amelyek a fennálló lehetőséget absztrakt episztemikus modalitással és általános értelemben vagy nem jelölt ágenssel fejezik ki (*bérelhető*; *közösen lebeszélhető*). A nyelvi dekontextualizációt továbbá a flexibilitást (*igényei szerint*) és könnyedséget, kedvezményességet (*beruházás nélkül*; *egyre többet adunk*) sugalló aluldeterminált főnévi csoportok és többes számú – ám voltaképpen a felelősséget a konkrét személyekről elhárító, s ezért határozatlan denotátumú – „inkluzív", többes szám első személyű alanyok támogatják.

3. ábra. Vodafone: Üzleti megoldások

A nemi sztereotípiák a márkák on-line felületein is hangsúlyosan jelen vannak. A 4. ábrán a túlexponált, szaturált, „kevesebb, mint valós" modalitású fehér és szürke hátterek előtt megjelenő nő az egyéni ügyfelek ügyfélkapujának illusztrációja. A háttérlefokozás és tevékenységkiemelés együttes hatására erősödik a sztereotipikus kép. A nő a céges logószínnel egyező színű (a kompozíciós kötést ekként biztosító) otthoni öltözékben és feltehetően a barátnőjével csevegés közben jelenik meg, míg az üzleti ügyfelek ügyfélkapujának illusztrációja a komolyságot öltönyének színével sugalló fekete öltönyös és céges logószínű inget viselő férfi, aki nyilvánvalóan üzleti ügyben használja a céges kommunikációs eszközöket.

4. ábra. A Pannon nyitóoldalának két felhasználói kapuja

A fentieken kívül a férfi és női nemi sztereotípiák reprodukálását eredményezi több más reklámüzenet is, amelyek számos egyező multimodális eszköz használatát mutatják. Ezekben a nyomtatott hirdetésekben a textuális metafunkció összetevőjeként rendre megtalálhatjuk a képi szinten történő tekintetirányítást: a tekintetet vezérlő vektor a logószín szisztematikus alkalmazásával érvényesül.

5. ábra. Netre fel!

Az aktív, a képen a terméket kezelő, abban közvetlen örömet találó ágens szinte kivétel nélkül a férfi (5. és 6. ábra), míg a nőre szinte kivétel nélkül a passzív odafigyelés (hallidayi terminológiával: nem-tranzakciós reakciós folyamat), a férfi tevékenységéből eredő élvezet nonverbális kimutatása jellemző (5. ábra). Végül a 7. ábrán a mobil szélessáv adta lehetőségekkel élve laptopját használó nő a korábbi hirdetésekben ábrázolt kifejezetten tevékenynek ábrázolt férfiakkal ellentétben nyugodt, relaxációs jógaülésszerű pózban jelenítődik meg, szinte egybeolvadva a természet végtelenségével és nyugalmával.

6. ábra. Pannon éjjel-nappal

7. ábra. RelaxNet

A textuális metafunkciók megvalósulásában további hasonlóságok fedezhetők fel: a képi kompozíció mindhárom hirdetésben egyező szerkezetű és egyező célú. Míg a háttérben az ideális világ ábrázolódik (5. ábra: trópusi szavannák fái; 6. ábra: esti futball örömei; 7. ábra: a tenger végtelen horizontja), addig az előtérben a reális világ elemei (laptop, mobil szélessáv vizuális megjelenítése a mindezekhez tartozó nyelvileg kódolt technikai információval). A reklámokban gyakran alkalmazott kompozíció célja megmutatni, hogy a tárgyi világ eszközeinek birtoklása létfontosságú ahhoz, hogy át élhessük, megtapasztalhassuk a valójában igen keveseknek megadatott, az „ideális világban" persze természetszerűen magától értetődő utazást (5. ábra), egzotikumot (5. és 7. ábra), játékot (6. ábra) és kényeztető nyugalmat (7. ábra).

A képi szinten kódolt jelentések mindvégig teljesen összhangban vannak a nyelvi szinten kódolt jelentésekkel. Így az integrált multimodális módon történő jelentésteremtés sokkal erőteljesebben megy végbe, egyúttal sokkal nagyobb hatást is gyakorol a reklámüzenet befogadóira. A mellérendelő szerkezetek kódolta intenzivitással előtérbe helyezett könnyedség, azonnaliság (5. ábra: *könnyen és gyorsan*), az általános névmásokkal és fosztóképzős melléknevekkel dekontextualizált szabadság, flexibilitás (6. ábra: *bármikor*, *korlátlan*; 7. ábra: *végtelen nyugalommal*) és aluldeterminált kedvezményesség (6. ábra: *kedvezményes*, *kedvezménnyel*; 7. ábra: *kedvezményes*) meghatározta fogyasztói világnak pozitív jelentéstartománya a teljesen kongruens vizuális ráerősítéssel válik megkérdőjelezhetetlenné.

A fenti példák jól mutatják, hogy a fogyasztó számára valójában legalább két okból mégsem szabad a választás. Egyrészt a fogyasztói döntésekhez szükséges idealizált – egyúttal a reklám műfajához illeszkedő mértékű – tájékozottság és valódi szabad választási pozíció meglétének feltétele nem teljesülhet a jelentősen egyező reklámüzenetek miatt. Másrészt a fogyasztó ezekben a hirdetésekben ismételten olyan előírt nemi szerepeket lát, amelyek a reklámbéli használatuk által kiváltott fogyasztói döntésekkel egyszersmind továbbá is elfogadhatóvá teszik, ezáltal reprodukálják a korábbról meglévő egyenlőtlenségeket.

5. Összegzés

Jelen tanulmány azt vizsgálta, hogy a szabad választás érvényesül-e a nemi egyenlőség jegyében, továbbá hogy a versenytársak mennyire egyező megoldásokkal élnek a nemi sztereotípiák újrateremtésében. Az eredmények egyrészt azt mutatják, hogy a marketingkommunikációban a sztereotípiák érvényesülnek, másrészt pedig hogy a sztereotipikus megjelenítéshez felhasznált vizuális és nyelvi elemek, továbbá ezek multimodális kompozíciói jelentős mértékben megegyeznek. Így a vizsgált korpuszban a neoliberális gazdasági diskurzus által idealizált egyéni akarat, szabad választás és identitás jól informált döntések vezérelte kiteljesítésével éppenséggel ellentétes folyamatok érvényesülnek: a reklámüzenetek egyneműsödése pontosan a neoliberális diskurzusban szabadnak elkönyvelt fogyasztói és nemi identitás automatizálását célozza.

Irodalom

Antonio, Robert J. 2007. The cultural construction of neoliberal globalization. In: Ritzer, G. szerk., 2007. *The Blackwell Companion to Globalization*. Oxford: Blackwell. 67–83.

Babbie, Earl 2007. *The Practice of Social Research*. 11. kiadás. Belmont: Thomson Wadsworth.

Eitler Tamás 2010. Az „ugyanaz" nyelvi és képi létrehozása reklámüzenetekben: egy lehetséges kritikai multimodális megközelítés. In: Gecső Tamás és Sárdi Csilla szerk., 2010. *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Budapest: Tinta. 97–105.

Fairclough, Norman és Wodak, Ruth 1997. *Critical Discourse Analysis*. In: van Dijk, T. A. szerk., 1997. Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction, Vol. 2. Discourse as Social Interaction. London: Sage. 258–284.

Halliday, Michael Alexander Kirkwood 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold.

Kress, Günther – van Leeuwen, Theo 2001. *Multimodal Discourse*. London: Hodder.

Kress, Günther – van Leeuwen, Theo 2006. *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. London és New York: Routledge.

Milroy, James – Milroy, Lesley 1999. *Authority in Language: Investigating Standard English*. 3. kiadás. London: Routledge.

A NYELVJÁRÁSOK MEGÍTÉLÉSE ÉS A NYELVI SZTEREOTÍPIÁK ÖSSZEFÜGGÉSEI KÁRPÁTALJA MAGYAR ISKOLÁIBAN

LAKATOS KATALIN

Connection between the judgment of language dialects and language stereotypes in the Hungarian language schools Transcarpathia

Language stereotypes present within a community hinder the formation of a rational language attitude. In my essay I study to what extent misconceptions concerning dialects and dialect user are present in Hungarian language schools in Transcarpathia and how strong is their effect, how these misconceptions affect the language attitude of teachers and students. From the answers given by the 1490 students and 150 teachers it turns out that teachers rather agreed with positive statements while young people tended to mark more neutral central values. From the answers given to open questions it turned out that while they openly deny all prejudices, their effect can be identified in their actual attitude. From this we can conclude that the new teaching schedule and the informative work already has their effect: they are trying to spread open, function-separating attitude in Hungarian schools in Transcarpathia.

Bevezetés

Minden közösségben élnek a különböző nyelvekkel, nyelvváltozatokkal kapcsolatos hiedelmek, előítéletek. Ezek lehetnek negatívak, de pozitívak is. Bármelyikről legyen is szó, mindenképpen gátolja a racionális nyelvszemlélet kialakulását. Pedig a racionális nyelvszemlélet segíti leginkább a különböző nyelvváltozatok funkcionális használatát. Kisebbségi helyzetben is ez lenne a cél: tudatosítani az anyanyelv és az államnyelv szerepét, jelentőségét, valamint az anyanyelvváltozat és a magyar köznyelv funkcióit egy közösségen belül. A magyar nyelv használati színterei a kárpátaljai magyarság esetében is korlátozottak (Csernicskó 2003: 60; P. Lakatos–T. Károlyi 2002: 233–248), s a köznyelv ismerete sem általános, sőt nem is mindig tudatos a különböző nyelvváltozatok közötti különbség. Így az iskola szerepe még jelentősebbé válik. Ez az a hely, ahol a határon túli magyar fiatalok véleményt hallhatnak, ezáltal alkothatnak a nyelvekkel, nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekről. Korábbi erre vonatkozó felmérésem adatai szerint a pedagógusok véleménye nagyban befolyásolja tanítványaik nyelvi attitűdjét (Lakatos 2007a: 156–163). Ezért is fontos, hogy a kárpátaljai magyar iskolákban mindenféle előítélettől mentes nyelvszemlélet uralkodjék, hiszen innen kikerülve a tanulók ezt közvetítik, gyakorolják szűkebb közösségükön belül. Hogy ez miként valósul meg, milyen sztereotípiák élnek oktatási intézményeinkben, s ezek hogyan befolyásolják a nyelvi, nyelvjárási attitűdöt, két felmérés alapján kívánom bemutatni.

A gyűjtésről röviden

Készülő doktori disszertációmban kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudatát vizsgálom, különös tekintettel nyelvjárási attitűdjükre. Kutatásom anyagát főként kérdőíves módszerrel gyűjtöttem: Kárpátalja 46 oktatási intézményében kérdeztem meg 1490 kilencedikes és érettségi előtt álló fiatalt. 15 iskolában interjút is készítettem egy-egy tanulóval vagy az egész osztállyal.

Több tanulmány utal arra, hogy egy-egy közösségen belül a pedagógusok azok, akik a nyelvhasználattal kapcsolatban a leginkább hatással bírnak (Kiss 1996: 144; Kožik 2004: 94; Lakatos 2007a: 156; Sándor 1998: 351–352). Gyakorló magyartanárként, valamint a különböző oktatási intézményekbe látogatva én magam is azt tapasztaltam, hogy az iskolások nyelvvel, nyelvváltozatokkal kapcsolatos vélekedését leginkább az őket oktató tanárok (s nem csak a magyartanárok) befolyásolják. Ezért fontosnak tartottam, hogy ezt a csoportot is megkérdezzem a tanítványaiknak már feltett kérdésekről. 150 pedagógus töltötte ki az általam összeállított kérdőívet, közülük tizenöttel interjút is készítettem. Az adatközlők

kiválasztásánál figyelembe vettem a tanulók mintáját, s ahhoz igazítva, reprezentativitásra törekedve kértem a kollégák segítségét.

Az adatközlők lakóhelyük típusa szerinti megoszlása arányaiban megegyezik a 2001-es népszámlálás adataival (Molnár–Molnár D. 2005: 24).

A kérdőívek feldolgozását az SPSS 13.0 statisztikai feldolgozóprogrammal végeztem.

Eredmények

A korábbi, részeredményeket ismertető vizsgálataim során kiderült, hogy adatközlőim nyelvekről, s főleg a nyelvjárásokról vallott véleményében, nyilatkozataiban gyakran felfedezhető olyan a köztudatban elterjedt sztereotípia hatása, amely a kárpátaljai magyar beszédre, a magyarországi nyelvhasználatra, a nyelvjárási beszélőkre vonatkozik. Éppen ezért kérdőívem szerkesztésénél konkrétan rákérdeztem néhány ilyen állításra: egy 1-től 5-ig terjedő skála (1 – egyáltalán nem ért egyet vele, 5 – teljes mértékben egyet ért vele) segítségével nyilatkozhattak arról, mennyire értenek egyet, mennyire tartanak igaznak egy-egy kijelentést. Az általam kiválasztott állítások a következőképpen csoportosíthatók:

– A helyi nyelvváltozat presztízsére vonatkozó állítás: Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul, Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul.

– A nyelvjárásokat, beszélőiket negatív megközelítésből szemlélő állítás: A nyelvjárás a köznyelv romlott változata, A nyelvjárásban beszélő ember műveletlen.

– A nyelvjárások kihalására vonatkozó állítás: Ma már kevesen beszélnek nyelvjárásban.

– A nyelvjárásokat pozitív, egyfajta romantikus színben feltüntető állítás: A nyelvjárás érték, fontos a megőrzése, A nyelvjárás az eredeti, romlatlan nyelvváltozat.

– A köznyelv fontosságára, presztízsére vonatkozó állítás: Jó, ha beszélünk valamilyen nyelvjárást is, s ismerjük a köznyelvet is, Napjainkban elengedhetetlen a köznyelv elsajátítása, Az iskolában csak köznyelven kell beszélni.

Az 1. ábrán látható, hogy átlagosan milyen értékeket kaptak az egyes állítások, mennyire értettek egyet velük adatközlőim.

1. ábra. A *Mennyire ért egyet a következő állításokkal, mennyire tartja igaznak?* kérdésre kapott válaszok (N=1490 + 150; átlagok)

a) Ma már kevesen beszélnek nyelvjárásban; b) Napjainkban elengedhetetlen a köznyelv elsajátítása; c) A nyelvjárás a köznyelv romlott változata; d) Az iskolában csak köznyelven kell beszélni; e) A nyelvjárásban beszélő ember műveletlen; f) A nyelvjárás érték, fontos a megőrzése; g) A nyelvjárás az eredeti, romlatlan nyelvváltozat; h) Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul; i) Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul; j) Jó, ha beszélünk valamilyen nyelvjárást is, s ismerjük a köznyelvet is

Látható, hogy a kárpátaljai magyar nyelvváltozatot legszebbnek nevező állítással (i) mindkét csoport egyet ért, míg az erdélyi magyar nyelvhasználatot (h) nem tartják szépnek. Ezek az adatok összhangban vannak a *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre érkezett válaszokkal (2. ábra).

2. ábra. A *Hol beszélnek legszebben magyarul?* kérdésre kapott válaszok
(N=1490 + 150; %-ban)

khi2=87,542, df=8, p<0,000

Mindkét csoportban nagyarányú azok száma, akik határozottan szülőföldjük magyar nyelvhasználatát tartják a legszebbnek, s csak nagyon kevesüknek tetszik az erdélyiek beszéde. A tanulók közül 4,5% szerint a magyarországi falvakban, 0,7% szerint a Felvidéken legszebb a magyar beszéd. Ha viszont összeadjuk a magyarországi területeket megnevező válaszokat, kiderül, hogy a fiatalok nagyobb arányban tartják szépnek a magyarországi beszédet (48%), mint a sajátjukat (44,4%). A nyitott kérdésekre érkezett válaszokból, valamint az interjúkból ennek okára is következtethetünk: a pedagógusok a kárpátaljai magyar nyelvváltozat fő jellegzetességének az államnyelvi hatást tartják (*„Beállok a sztolovába az ocseregybe, veszek egy bulocskát meg egy bánki szokot; becsengetek neked (telefonon)”)*, míg tanítványaik inkább a nyelvjárásiasságot emelték ki (*„Furcsán ejtjük a szavakat, elhagyjuk a -nál, -nél ragokat).* A fiatalok valószínűleg emiatt kötődnek kevésbé saját területük nyelvváltozatához, hiszen több felmérés bizonyítja, hogy ennek a nyelvváltozatnak a magyar nyelvterületen nincs nyílt presztízse (Czibere 2000: 55–64; T. Károlyi 2002: 135–144; Kiss 1996: 138–151; P. Lakatos–T. Károlyi 2003: 383–391; Lakatos 2006: 97–104, 2007a: 293–299, 2009: 82–88; Okamoto 2002: 342–354; Posgay 2002: 246–249; Sándor 2001: 87–95; Sándor–Langman–Pléh 1998: 29–40).

Ezt bizonyítja, ha megnézzük, hogyan nyilatkoztak, amikor azt kérdeztem tőlük, beszélnek-e nyelvjárásban (3. ábra).

3. ábra. *Az Ön beszél nyelvjárásban?* kérdésre kapott válaszok (N=1490 + 150; %-ban)

khi^2=10,563, df=2, p<0,005

A tanulóknak csak 27,5%-a vallja magát nyelvjárási beszélőnek, a pedagógusoknak 40%-a nyilatkozott így. Pedig amikor azt állítottam, hogy ma már kevesen beszélnek nyelvjárásban (a), mindkét csoport 3-as alatti átlagot jelölt a megadott skálán.

Magyarázatot kapunk erre az ellentmondásra, ha megnézzük, hogyan nyilatkoznak lakóhelyük nyelvhasználatáról: a pedagógusok 51,3%-a, a tanulók 54%-a szerint településén beszélnek nyelvjárásban (4. ábra).

4. ábra. ***Az ön településén beszélnek nyelvjárásban?*** **kérdésre kapott válaszok**
(N=1490 +150; %-ban)

khi²=0,677, df=2, p=0,713 (nem szignifikáns)

Ez alapján úgy tűnik, felismerik környezetük nyelvjárásias nyelvhasználatát, viszont azt vallják, ők nem beszélnek úgy. Ennek oka lehet, hogy nincsenek tudatában annak, hogy nem köznyelven beszélnek, vagy nyíltan nem vállalják anyanyelvváltozatukat. Ennek ellenére nem nyilatkoznak egyértelműen negatívan erről a változatról, beszélőiről: nem értenek egyet azokkal az állításokkal, amelyek szerint a nyelvjárások romlott változatok (c), vagy beszélőik műveletlenek (e).

Amikor azt állítottam, hogy a nyelvjárás az eredeti, romlatlan nyelvváltozat, mindkét csoport hármas alatti átlagértéket (2,8 ill. 2,7) jelölt. Ez arra utal, hogy nem hatnak rájuk azok az előítéletek, amelyek egyfajta romantikus túlzással vallanak ezekről a változatokról. Ellenben egyetértenek azzal, hogy a nyelvjárás érték, s fontos a megőrzése. A pedagógusok csoportja 4,1-es, a tanulóké 3,4-es értéket jelölt. Itt is látszik az az aránybeli különbség, amely már korábban is megmutatkozott a nyelvjárásokhoz való viszony kapcsán: a tanárok, valószínűleg az erősebb érzelmi kötődés miatt, pozitívabb attitűdről vallanak. A fiatalok pedig inkább régiként, kissé elavultként tekintenek erre a változatra. Pl. *„modernizálódott a szókészlet, az öregek pl. megszokták a tájszólást”, „a fiatalok már nem használják a régi szavakat”.* Ezért lehet, hogy a pedagógusok 82%-a sajnálná, ha eltűnnének ezek a változatok, a tanulóknak viszont csak 61%-a nyilatkozott így (khi²=29,788, df=2, p<0,000).

A köznyelv elsajátítását, használatát viszont mindkét csoport fontosnak tartja: egyetértenek azzal, hogy manapság elengedhetetlen a köznyelv elsajátítása (b): *„A köznyelvi norma ismeretének és használatának hiánya által önmagukat szegényítik; rontják saját esélyeiket”, „Nem tud kommunikálni, hiszen bizonyos élethelyzetekben elkerülhetetlen a köznyelvi norma ismerete”.* Hasonló adatokat kapunk, ha megnézzük, hogyan válaszoltak arra a kérdésre, hogy Ha valaki csak nyelvjárásban beszél Kárpátalján, könnyen boldogul, lehetnek nehézségei vagy nehezen boldogul? (5. ábra)

5. ábra. A ***Ha valaki csak nyelvjárásban beszél Kárpátalján, könnyen boldogul, lehetnek nehézségei vagy nehezen boldogul?*** **kérdésre kapott válaszok (N=1490 + 150; %-ban)**

khi²=66,895, df=3, p<0,000

Látható, hogy a tanulók kisebb esélyét látják annak, hogy nyelvjárásban beszélve érvényesülhet valaki Kárpátalján, mint tanáraik. Ennek megfelelően úgy vélekednek, hogy az iskolában csak köznyelven kell beszélni (d): *„Az iskolában helyesen kell beszélni”, „Az iskolában a tanórákon a köznyelvet kell használni”, „Az iskolában csak köznyelven beszélünk, a nyelvjárást csak otthon és családban használjuk”, „Tanórán az irodalmi nyelvet gyakoroljuk és sajátítjuk el”.* Meglepő azonban a fenti adatok után, hogy a nyelvjárási beszéd az iskolában kevésbé zavarja a tanulókat, mint tanáraikat (6. ábra).

6. ábra. A *Mennyire érzi zavarónak a nyelvjárási beszédet az iskolában* kérdésre kapott válaszok

(N=1490 + 150; %-ban)

khi²=144,317, df=3, p<0,000

Ennek feltételezhetően az az oka, hogy a pedagógusok, főleg a magyartanárok egyik fő feladatuknak tekintik, hogy a köznyelv normáit elsajátíttassák tanítványaikkal. *„A nyelvjárás fontos kincsünk, nem elítélendő, nem szégyen, de kell ismernünk a helyes köznyelvet. Odahaza nyugodtan beszélhet nyelvjárásban, a közéletben tudni kell így megnyilatkozni”, „Helyesen beszéljen magyarul; kötelességemnek tartom”.*

A megkérdezettek azt is jónak tartják, ha valaki beszél valamilyen nyelvjárást, s ismeri a köznyelvet is (j): *„Van ahol lehet nyelvjárást használni (családi, baráti körben). Van ahol nem, a standardot kell használni”, „Egyrészt megőrzik nyelvi sajátosságukat, másrészt megismertetik másokkal, de illik ismerni az irodalmit”.*

Befejezés

A fenti adatok alapján világossá vált, hogy – csakúgy, mint valamennyi a nyelvjárásokhoz való viszonyulást vizsgáló felmérés esetében – most is sok ellentmondással találkozunk. Kiderült, hogy a pedagógusok és tanítványaik véleménye között több esetben is eltérés figyelhető meg: a tanárok (az idősebb korosztály) véleményére hatással van az érzelem, fontos számukra a múlt, a hagyomány őrzése. A nyelvjárásokat pedig ennek tekintik. A fiatalabb nemzedék körében ez nem annyira fontos: lényegesebb számukra az érvényesülés, a nyelvjárásokra pedig ennek megnehezítőjeként tekintenek.

A pedagógusok inkább a pozitív állításokkal értenek egyet, míg a fiatalok inkább a semlegesebb középértékeket jelölték. Ha viszont megnézzük a többi (főleg a nyitott) kérdésre adott válaszaikat, kiderül, hogy míg nyíltan elzárkóznak mindennemű előítélettől, valódi attitűdjükön felfedezhető ezek hatása.

Ebből arra következtethetünk, hogy az új tanterv és felvilágosító, tájékoztató jellegű munkának van már hatása: Kárpátalja magyar iskoláiban megpróbálnak nyitott szemléletet, funkcióelkülönítő attitűdöt terjeszteni. Egyelőre azonban nem tudnak szabadulni azoktól a – Csernicskó István egyik tanulmányára utalva – régi reflexektől, amelyek a korábbi anyanyelv-oktatási módszerek, szemlélet maradványai (Csernicskó 2008: 105–147).

Irodalom

Czibere Mária 2000. A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In: Borbély Anna szerk., 2000. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Élőnyelvi Osztálya. 55–64.

Csernicskó István 2008. Új szemlélet – régi reflexek. Hogyan tehetjük hatékonyabbá a magyar anyanyelvi nevelést? In: Csernicskó István – Kontra Miklós szerk., 2008. *Az üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés.*. Ungvár – Beregszász: PoliPrint Kft és II. Rákóczi Ferenc KMF. 105–147.

Csernicskó István szerk., 2003. *A mi szavunk járása*. Ungvár: PoliPrint.

Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. In: *Magyar Nyelv* 92: 138–151.

Kožík Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István – Menyhárt József szerk., 2004. *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Pozsony: Kalligram. 93–124.

Lakatos Katalin 2006. A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében. In: *Magyar nyelvjárások* XLIV: 97–104.

Lakatos Katalin 2007a. Kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárási attitűdjéről. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán szerk., 2007. *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 156–163.

Lakatos Katalin 2007b. Iskolások nyelvjárási attitűdje a Munkácsi járásban. In: Zelliger Erzsébet szerk., 2007. *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 293–299.

Lakatos Katalin 2009. „A nyelvjárás szép hagyomány". Tanítványaink a nyelvjárásokról. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Ungvár: PoliPrint. 82–88.

Molnár József – Molnár D. István 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: PoliPrint.

Okamoto Mari 2002. Magyar anyanyelvű gimnazisták viszonya nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez. In: *Magyar Nyelv* 98: 342–354.

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2002. Nyelvi változások az északkeleti régióban a trianoni határ két oldalán. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen – Jyväskylä: 233–248.

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2003. Attitűdvizsgálat kisebbségi beszélőközösségben. In: *Magyar Nyelvjárások* 91: 383–391.

Posgay Ildikó 2002. A nyelvjárások egyéni megítélése. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós szerk., 2002. *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola. 246–249.

Sándor Anna 1998. Alsótagozatosok anyanyelvhasználata kisebbségi helyzetben. In: *Magyar Nyelv* 94: 351–355.

Sándor Anna 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. In: *Magyar Nyelv* 97: 87–95.

Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998. Egy magyar „ügynökvizsgálat" tanulságai. In: *Valóság* 1998/8: 29–40.

T. Károlyi Margit. 2002. A nyelvi tudatosság és attitűd vizsgálata a beregszászi főiskola hallgatóinak különböző csoportjaiban. In: P. Lakatos Ilona szerk., 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó. 135–144.

A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG IDENTITÁSÁNAK VIZSGÁLATA NYELVI ASPEKTUSBÓL

HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA

Identity Examination of the Transcarpathian Hungarians from a Linguistic Perspective
The current paper presents the different factors which influence the linguistic identity of Transcarpathian Hungarians based on two different research types (qualitative and quantitative) and the results of three studies. Those factors are emphasised which can have an impact on the emergence of the national identity and in particular those which led to the development of the unique Transcarpathian Hungarian national identity. The results of previous researches indicated that language might function as the most crucial factor in maintaining the national identity of Transcarpathian Hungarian.

Bevezetés

A nemzet, nemzettudat kialakulása az egyénben több tényező összetett objektuma. A folyamat, melynek során ezek a szubjektív érzések kialakulnak, nem más, mint a szocializáció. A szocializáció a kisgyermekkorban kezdődik, amikor a gyermek elsajátítja a nyelvet, illetve kialakul az én és a mi kategorizálása, mely a családban mint csoportban teljesül ki, majd követik az intézményesült szocializáció színterei: iskola, szervezetek, politika, tömegkommunikáció stb. Azt a folyamatot, amikor kialakul az egyénben a társadalmi nagycsoportba való tartozás érzése, Csepeli (1993) decentrációnak nevezi. Kialakul az öntudat, a család, a szűkebb lakóhely tudata, illetve a nemzethez való tartozás érzése (Csepeli 1993; 2002).

A kisebbségi sorsba került népcsoport számára talán egyik legnehezebben megválaszolható kérdéssé válhat az, hogy ki vagyok én. Csepeli (1993) szerint ennek a kérdésnek a megválaszolására egy világi találmány a nemzet. A nemzeti kategória összefogja a társadalom több szempont alapján tagolt tagjait – más osztály, foglakozás, társadalmi réteg, nem, település. Ez a kategória vált mára pszichológiailag az egyik leghatalmasabb mozgatóeszközzé a társadalom irányítói számára (Csepeli 1993: 219).

A dolgozatban két kutatási módszer (kvantitatív és kvalitatív módszereket alkalmazva) és három kutatás eredményeire (RSS 2007, RSS 2009[1] és a ANyTR[2]) alapozom a kárpátaljai magyarok nemzeti identitását alakító tényezők bemutatását. Azokat az elemeket emelem ki, melyek hatást gyakorolhatnak a nemzeti identitás megalkotására, és főként azokat, melyek a sajátos regionális/lokális identitás kialakulását eredményezték a kárpátaljai magyarság körében (Hires-László 2010). Korábbi vizsgálatok eredményei (Gereben 1999, 2005, Csernicskó–Soós 2002, Csernicskó 2008, 2009, Hires-László 2010) azt mutatták, hogy ennek a sajátos regionális/lokális identitásnak a legfontosabb elemévé válhat a nyelv mint megtartó erő.

Önmeghatározás a nemzeti csoportok alternatívái alapján

A nemzeti identitás megvilágításának egy aspektusa lehet az a lehetőség, mely abból indul ki, hogy az egyén, besorolva magát egy kategóriába, átéli a csoporthoz tartozás élményét. A felcímkézett kategóriák a nemzetiség, az állampolgárság és a területi egység kulcsfogalmaival vannak ellátva. Abból indulunk ki, hogy kulcsfogalmak az adatközlőknek valamilyen

---

[1] Az RSS kutatás 1996-ban indult, a program fő támogatójáról nevezték el (Research Support Sceme of the Higher Education Support Programme, lásd Csernicskó szerk. 2003: 24). Ezt a kérdőíves vizsgálatot a későbbiekben (2007 és 2009) a Hodinka Antal Intézet megismételte Kárpátalján.

[2] A nyelv társadalmi rétegződése című kutatás, melyet a 2003-as évtől kezdve folyamatosan végez a Hodinka Antal Intézet (Csernicskó 2005, Csernicskó–Hires-László–Márku szerk. 2008).

érzelmi többletet jelentenek, és a velük való azonosulás, a velejáró csoportélmény is érzelmi többletként jelentkezik. A kérdőíves vizsgálatba bevont adatközlőket arra kértük, értékeljék, hogy mennyire érzik magukat a felsorolt nemzeti csoportok tagjának. A 2009-es vizsgálat során a legmagasabb átlagértéket a kárpátaljai magyar kategóriához tartozás kapta, tehát a legtöbben és legerősebben ezzel a csoporttal azonosulnak.

A 2009-ben és 2007-ben végzett kutatásban mérési eszközünk megegyezett, így a válaszokat össze tudjuk vetni.[3] Az 1. ábrán látható, hogy teljesen azonos képet kaptunk mind a két vizsgálat alapján.

1. ábra. A válaszok megoszlása a nemzeti csoportokhoz való érzelmi kötődés szerint két kutatás eredményei alapján (átlagok)

Csepeli (1993) *spontán* identitásnak nevezi, amikor pozitív érzelmekhez jutnak a nemzeti csoporthoz való tartozásuk révén, büszkeséget éreznek a magyar nemzet történelmi, gazdasági, külpolitikai, kulturális és egyéb teljesítmények láttán, pozitív azonosságtudat a magyar mivoltuk.

Az interjúk elemzésekor a legtöbb válaszban és a kérdőív eredményei alapján ezt tapasztaltuk. Csepeli kategorizálásában a másik összefoglaló kifejezésként az *ideológiai* nemzeti identitást nevezi meg – itt a spontán identitáshoz párosulnak érzelmi, ismereti elemek is.

A harmadik, Csepeli (1993: 229) által *demokratikus*-nak nevezett (nyitott más nemzetek értékeivel, és nem lezárja, hanem kinyitja az utat az emberiséggel való azonosulás felé) nemzeti identitástípus nem fordult elő. A kárpátaljai magyar kisebbségi sorban, ahol a saját közösség éles körvonalainak, kontúrjainak megőrzése gyakran fontos célként jelenik meg, ennek az identitástípusnak viszonylag kevés tér és szerep jut.

Megpróbáltuk összesíteni azokat az elemeket, melyek a *spontán* identitás csoportba sorolhatóak: nyelvmegtartás, törődés a nemzettel, születési elrendeltetés, magyarnak tartani önmagát, magyar településen születés, magyar kultúra ismerete, ápolása, magyarul gondolkodás és álmodás. Például:

> AK: Hát, az, aki gyerekorrától a magyar, például a magyar nyelvet beszéli. Az a magyar.
>
> TM: Csak ennyi, elég az, hogy a magyar nyelvet beszélje, vagy kell lenni még másnak is?

[3] Adataink csak összevetésre alkalmasak, mivel a felmérésben nem ugyanazok a személyek vettek részt, a két minta a fontosabb szociológiai paraméterekben eltérő elemeket tartalmaz.

> AK: Nem az, hogy beszélje, mer én beszélem mondjuk az ukránt valamilyen szintig, akkor se…, még ha perfekt tudnám beszélni, akkor se tudok ukrán lenni. Szóval az benne van az ember vérébe, hogy az anyanyelvem, amilyen az én nyelvem, az a magyar, magyar vagyok. Ilyen nyelven álmodok, vagy nem tudom. Szerintem attól magyar valaki. (D08_Mezővári_1982_nő)

Ideológiai identitás: bármikor bátran vállalni, soha meg nem tagadni, akár élete árán is kitartani mellette, tetteivel bizonyítani, szimbólumok tisztelete, érzelmi többlettel viszonyulás a szimbólumokhoz:

> AK: Hát, ki a magyar? Hát az a magyar, aki magyarnak vallja magát, és a magyarságát nem tagadja meg. Ezerkilencszáznegyvennégybe összeszedték az embereket. Egy, a bátyámnak egy ukrán ismerőse azt mondta: Béla, mondjad azt, hogy ukrán vagy! Az én bátyám azt felelte rá: Ha meghalok, de akkor is magyar vagyok! [sír] Meg is halt! A magyar, ez a magyar. (254_Beregszász_1927_nő)

Egyik kategóriába se sorolható, és mégis mindbe az a szerep, mely azt tartja fontosnak, hogy a nyelv ismerete nem lényeges, és a szülőknek nem feltétlenül kell magyaroknak lenniük. Ezt *alkotott* identitásnak neveztük el, mely lényegében a többi kategória elemeiből jött létre és vegyítve azok elemeit egy külön kategóriát kreált. Ennek a kategóriának a központi eleme – a nyelv irrelevanciája az önmeghatározásban – ellentétben áll azzal az állításunkkal, következtetésünkkel, melyet a bevezetőben előző kutatások eredményeiből vontunk le. Ezek a vélemények, melyeket összesen két interjúban fedeztük fel, olyan településekről származnak, ahol a magyarság szórványként van jelen, vagy a környező falvakban ukrán többségű lakosság található. A korábbi kvantitatív vizsgálatok ennek a momentumnak a feltérképezésére nem adtak lehetőséget, az interjú módszerével tehát olyan sajátos elemet észleltünk, mely új megvilágításba helyezi az anyanyelv és identitás összefüggés viszonyát a kárpátaljai magyarságnál. Tehát a többségi nemzet hatására – feltételezhetően a legmarkánsabban a vegyes házasságok következtében – az anyanyelv szerepe háttérbe szorul és a tudat, az elsajátítás kerül előtérbe. Ez egy sajátos, kisebbségi létre vezethető vissza, mely nem feltétlenül az asszimiláció, hanem integrálódás (Tajfel 1978).

> AK: Az a magyar, aki nyilván magyarul beszél, aki magyar iskolában tanult, aki egy magyar ajkú gyülekezethez tartozik, és akinek a családjában van olyan, aki, aki magyarul beszél. Tehát vagy az édesanyja vagy az édesapja, vagy valamelyik hozzátartozó, és ő is vállalta ezt a, ezt a nyelvet, ezt a nemzetiséget, azt a kultúrát, amit a magyarság jelent. Hát számomra nem csupán az a magyar, aki esetleg csak magyar apától és anyától született, hanem lehet az is, aki mondjuk, magyar iskolában nevelkedett vagy magyar iskolában tanult, és esetleg ezt a kultúrát sajátította el, vagy lett az övé. (147_Munkács_1975_férfi)

A 2. ábrán azt mutatjuk be, hogy milyen tényezők relevánsak a kárpátaljai magyarság körében a nemzeti identitás meghatározásánál. Több választ is megjelölhettek az adatközlők, így a válaszokra érkezett százalékokat vettük figyelembe (3. ábra)

2. ábra. ***Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?***

Itt is látható, hogy az anyanyelv és a kultúra mint kritérium milyen erős hatással bír az identitás meghatározásánál. A saját döntés gyakran párosult az anyanyelv és kultúra kritériummal. Az állampolgárság szinte mindig egyedül járt, vagyis nem párosul hozzá a másik két tényező, illetve az alacsony százalékos érték alapján elmondható, hogy az állampolgársági identitás elenyésző számban van. A kárpátaljai magyarság történetének ismeretében ez nem meglepő.

Regionális/lokális identitás

A lokális identitás egy nagyobb kategóriától, nemzeti csoporttól való elkülönülést hoz létre. Az elkülönülés lényegében csak egy határt von, mely egy sajátossággal, többlet tulajdonsággal felszerelt nemzeti csoportot jelent az egyének és a közösség számára. Ezt a „határt" egy földrajzi kategória segítségével alkotják meg (Murányi–Szoboszlai 2000: 30).

A lokális kötődés, vagyis a Kárpátaljához mint szűk régióhoz való ragaszkodás ott él a kárpátaljai magyarság körében. A lokális identitás másik mérőeszközének lehet tekinteni azt az érzelmi viszonyt, mely ahhoz a településhez kötődik, ahol született az illető.

3. ábra. Mennyire kötődik az alábbi helyekhez?(1-től 5-ig terjedő skála alapján) 2007-ben és 2009-ben (átlagok)

A 3. ábrán látható, hogy magas átlagértékkel bír a szülőfaluhoz és a Kárpátaljához való érzelmi kötődés értékelése. A két államhoz (Ukrajna és Magyarország) való kötődés kisebb értéket kapott. Tehát az identitás meghatározó eleme a település ahol született, illetve Kárpátalja. A sajátos regionális és lokális identitás olvasható le tehát mindkét kutatás eredményeiből.

A következő idézet jól példázza azt a nézetet, mely több interjúból is kicsengett: az adatközlő a magyarságot mint nemzeti tulajdonságot kiegészíti egy jelzővel, vagyis a régióhoz, a területhez való erős ragaszkodás komponensével.

AK: Én, én, magyar vagyok, színtiszta kárpátaljai magyar [nevet] vagyok.
TM: Ez fontos-e neked?
AK: Szerintem fontos, hogy az ember tudja, hogy kicsoda, mert a legtöbben, ha azt kérdezik, hogy ki vagy, mi vagy, akkor mit tudom én, én azt mondom, hogy magyar vagyok, de viszont kárpátaljai, én itt születem Kárpátalján, nem azt mondom, hogy magyarországi vagy ukrajnai, én azt mondom, hogy kárpátaljai, nekem Kárpátalja az a hely, ahol születtem, amire azt mondom, hogy igen, én ide tartozom, s amire azt mondom, hogy magyar vagyok és szükség van arra, hogy az ember tudja, hogy kicsoda, és azt a gyerekeknek is meg kell tanítani. (192_Verbőc_1983_nő)

A regionális identitásnak tűnhet ez a kis régióhoz való ragaszkodás. Kárpátalja nem mint földrajzi egység él a kárpátaljai magyarok életében, hanem olyan érzelmi elemekkel „felöltöztetett" fogalomként, melyen keresztül a vidék sajátos hazafogalommá alakult.[4]

Az identitás számon kérése/felvállalása

Az identitás felvállalásának vizsgálatánál a nemek szerint és településtípus szerint nincs különbség. Ellenben az iskolázottság terén az általános iskolai oktatás tannyelve releváns hatással bír az identitás felvállalásának megítélésére (4. ábra).

4. ábra. Fontos a nemzeti identitás felvállalása? kérdésre adott válaszok az általános iskolai tannyelve szerint 2009-ben (%-ban) (χ^2=45,113; df=18; p=0,0004)

A többi iskolai formában, vagyis a középfokú és a felsőfokú oktatásban nem tapasztaltunk lényegi változást a tannyelv szempontjából, ám ennek vizsgálatát érdemes lenne mélyebben tanulmányozni olyan intézményekben, ahol a közép- illetve a felsőfokú intézményekben többségi nyelven zajlik az oktatás, és magyar anyanyelvűek vesznek részt benne. Erre a követező idézet enged következtetni:

AK: Hát van olyan helyzet, hogy szeretnék ukrán lenni.
TM: Milyen, milyen helyzetekben például?
AK: Hát, nem tudom, mondjuk olyan környezetbe, mikor egy osztályon belül több az ukrán diák, mondjuk a mi évfolyamunkon, valamikor vagyunk vegyes csoportba, és valamikor kinéznek, hogy magyarok vagyunk. Olyankor jobb lenne, hogy ukránok vagyunk, mint magyar. (D08_Mezővári_1982_nő)

[4] Gereben Ferenc ezt *rejtőző virtuális hazának* nevezi, mely a következő elemekből tevődik össze: kulturális elem, érzelmek, emberi tartás (1999).

Összefoglalás

A fentiekben hús-vér emberekkel készített irányított beszélgetések alapján megvizsgáltuk a kárpátaljai magyarság nemzeti és lokális identitásának egyes összetevőit. A rövid elemzés alapján elmondhatjuk, hogy a korábbi kérőíves kutatások eredményei mélyinterjús módszerekkel is alátámaszthatók: a kárpátaljai magyarság identitása erős és államtól független; az általuk létrehozott haza-fogalom alatt Kárpátalját értik, és ezt a regionális kötődést erősíti a szülőföldhöz, gyakran a saját településhez való ragaszkodás. A magyarságtudat meghatározásában a különböző szimbólumokká formálódott elemeknek (az anyanyelv, a kultúra, a vallás, a közösen megélt történelem, a történelmi események ismerete, a mindennapok együtt megélt problémái) meghatározó, identitást formáló szerep jut.

Irodalom

Csepeli György 1993. *A meghatározatlan állat. Szociálpszichológia kezdőknek és haladóknak*. Budapest: Ego School Bt.

Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Márku Anita szerk., 2008. *„hogy a magyarság ne vesszen el nyomtalanul ezen a vidéken". A kárpátaljai magyarság 20. századi története és mai helyzete mélyinterjúk tükrében*. Ungvár: PoliPrint.

Csernicskó István – Soós Kálmán 2002. Mozaik 2001. Gyorsjelentés – Kárpátalja. In: *Mozaik 2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében.* Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. 91–135.

Csernicskó István 2005. Kárpátaljai magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: előzetes a Kárpátaljai Magyar hanganyagtár adatbázisából. In: Beregszászi Anikó – Papp Richárd szerk., 2005. *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. 101–114.

Csernicskó István 2008. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla szerk., 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 153–170

Csernicskó István 2009. Nyelv, oktatás és azonosságtudat összefüggései Ukrajnában. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. Században*. Ungvár: PoliPrint. 26–33.

Csernicskó István szerk., 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Ungvár: PoliPrint.

Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Műhely, Osiris Kiadó.

Gereben Ferenc 2005. *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest: Lucidus Kiadó

Hires-László Kornélia 2010. *Az öreg fát már nagyon nehéz kivágni. A nemzeti és lokális identitás faktorai az ezredfordulón a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár: PoliPrint Kft.

Murányi István – Szoboszlai Zsolt 2000. Identitás-jellemzők a Dél-Alföldi régióban. In: *Tér és Társadalom* XIV. évf. 2000/1: 27–50.

Tajfel, Henri 1978. *The Social Psychology of Minorities*. London: Minority Right Group LTD.

NYELVHASZNÁLAT, NYELVI VÁLTOZÁS, KÉTNYELVŰSÉG

A NYELVHASZNÁLAT TUDATOS ALAKÍTÁSA A 18-19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

KASSAI ILONA

The conscious manipulation of language usage in Hungary in the 18th and 19th centuries

The paper seeks and finds evidence for the author's hypothesis according to which in a country where the official language was not the national one, as was the case in Hungary until 1844, in everyday life there must have been overt means of regulating language usage. It is multiply documented that, in educational institutions at least, the use of the national Hungarian instead of the official Latin language, even in the breaks between lessons was severely punished. It is only in 1844 that a highly elaborated Hungarian language was declared to be the official language of Hungary.

Az előzmények

A magyarság a kereszténységgel együtt egyszersmind a latin nyelvet is felvette, s a helyzet egészen 1844-ig így maradt. Intelmeit István király latin nyelven intézte a fiához, Imre herceghez, első nyelvtanunk, Sylvester János munkája, szintén latin nyelven íródott, s 1790. január 16-án írott levelében Szirmay Antal így panaszkodik Kazinczy Ferencnek: „De szegény nemzetünknek még tulajdon nyelvén Historiája sincsen (idézi Szörényi 1999: 158). Ám a 18. és a 19. század fontos külföldi és hazai változásoknak adta meg a keretét. Azzal kezdődött, hogy a 16. századi reformáció nyomán kialakult protestáns vallás egész Európában az anyanyelvet emelte eredendő jogaiba, ennek következtében Magyarországon is megindult az anyanyelvű művelődés (vö. Nemeskürty 1975; Nemeskürty–Liptay 1985), és például a 18. század végére már nem csak a protestáns, hanem a katolikus iskolák is szép eredményeket értek el a magyar nyelvű iskolai színjátszásban, önképzőköri munkában és más, iskolán kívüli tevékenységi formákban (Pintér 2005). Ennek ellenére a vizsgált korszakban még mindig meghatározó volt a latin nyelvű oktatás (Margócsy 2005), mert az eszmény még mindig a görög–római műveltség volt, amelyhez a latin nyelven keresztül vezetett az út. Ugyanakkor a felvilágosodás eszméinek a megismerése széles körben ahhoz a belátáshoz vezetett, hogy a nemzeti fejlődéshez érvényes és hasznos tudás kell, nem pedig a statikus latin nyelven közvetített, idejétmúlt ismeretanyag. Többen is keményen bírálják a szaktárgyakra figyelmet nem fordító nyelvi képzés gyakorlatát, és szorgalmazzák a magyar (anyanyelvi) oktatás bevezetését a század első felében még a latin mellé, az utolsó harmadában már a latin helyett (Margócsy 2005: 81–87). 1789-ben a felvilágosult II. József bevezeti az általános tankötelezettséget, 9 tankerületet hoz létre, élükön tanfelügyelővel, s a latint felváltó német nyelv bevezetéséről is intézkedik. Intézkedését azonban országos szinten nem várt felzúdulás fogadta (vö. Soós 2005), ami arra késztette a királyt, hogy rendeletét visszavonja.

A feltevés

Az előzmények ismeretében előadásom tárgyának a körvonalazásakor azt a nagyon is valószerű feltevést fogalmaztam meg, hogy egy olyan országban, amelyben egészen 1844-ig egy holt nyelv az államnyelv, s mellette párhuzamosan a német nyelvet használják, feltétlenül kellett létezniük erős nyelvpolitikai beavatkozásoknak ahhoz, hogy a vázolt mesterséges helyzet fenntartható legyen. A feltevés vizsgálatához kutatási terepül az oktatást választottam. Azért azt, mert aki egy kicsit is ismeri a franciaországi nyelvpolitika történeti alakulását, az tudja, hogyan tette a jakobinus diktatúra egyeduralkodóvá a soknyelvű országban az államnyelv rangjára emelt francia nyelvet. Úgy, hogy tudta:

ehhez az iskolán keresztül vezet a legegyenesebb út. 1792-ben még taníthattak kisebbségi nyelveken a Köztársaság elemi iskoláiban, ám a következő évben a Vendémiaire-törvény már a francia nyelv kizárólagos használatát írta elő az egész országban, s a be nem tartást keményen szankcionálta (Gendre 1978).

Nem is kellett sokáig kutakodnom a magyarországi oktatás történetében, hogy rálássak: se szeri, se száma azoknak a negatív előjelű eljárásoknak és praktikáknak, amelyeket a latin nyelvű oktatásban alkalmaztak annak érdekében, hogy a latin nyelv használatát kikényszerítsék a kisdiákokból, még az óraközi szünetekben is.

Írásom ezekből a negatív nyelvpolitikai beavatkozásokból ad ízelítőt Szilágyi Ferenc Deákok tüköre című kitűnő könyve (1986) alapján, de közben nem feledkezik meg a pozitív előjelű ellenpéldáról, a főként Kazinczy nevéhez kötődő nyelvművelő mozgalomról sem, amelynek a betetőzése tette lehetővé, hogy a magyar nyelv 1844-ben végre államnyelvvé nyilváníttassék.

A tények

Amikor az elemi iskolát magyarul elvégzett első éves diák a középiskola („deákiskola") kapuján belépett, nyelvileg idegen világban találta magát, hiszen az oktatás minden tekintetben latinul folyt, sőt hamarosan azt is megtudta a diák, hogy szigorú büntetés – vesszőzés, elzárás, a kedvezmények megvonása – járhat azzal, ha pajtásával akár játszás közben, óraközi szünetben, akár a menzán magyarul vált szót. Pedig a felvilágosult elmék, köztük Kazinczy Ferenc, világosan látták, hogy az eleven élettel nehezen lépést tartó holt latin nyelv egyre nagyobb akadálya a tanulásnak. Ezért írta Kazinczy a 18. sz. végén, hogy „Ha a deák nyelvet vesszük elő: úgy örökösen bezárjuk a tudományok elterjedése előtt az utat. Egészen a rhetoricáig, azaz életünknek csaknem fele részéig azt a nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül, amelyet ekkoráig oskoláinkban és oskoláinkon kívül hallottunk s nem lesz időnk valódiságoknak tanulására. Ezenfelül […] ha a magyar nyelv hozattatik bé […] szemlátomást fogunk előremenni a tanulásban, magyar csemetéink magyar nevelőket kapnak, s a mesterségekben és tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Németország lépett, minekutána a kiholt római és az idegen francia nyelvtől elállott, s tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit. E célnak elérésére pedig elmúlhatatlanul s mindenek felett az kívántatik meg, hogy az oskolákban magyar nyelven taníttasson az ifjúság". (idézi Szilágyi 1986: 155-156). De nem ez történt!

A debreceni 1795-ös gimnáziumi rendtartás szerint: „…szoros kötelessége lészen a tanítóknak, hogy ezen oskolabéli tanítványaikkal soha magyarul ne beszéljenek, és a tanítás közben, a mennyire lehet, a grammatica és syntaxis oskolájában is a deák nyelvvel éljenek; az ennél feljebb való oskolákban pedig, kivévén a Catechismust, mindenkor deák nyelven tanítsanak; Pápán a rendtartás kimondja, hogy „mindenki latin nyelven beszéljen, mert csak így lehet a római ékesszólásban gyakorlatot nyerni. […] s a sáfárnak gondja legyen az anyanyelven beszélő megfenyítésére is; Nagykőrösön az 1792-ben kiadott szabályzat kimondja a diákokról, hogy „magyarul való beszéllésekért először megintsék, másodszor lefektessék, mintha meg akarnák verni, harmadszor pedig, okos mérséklés szerint, meg is vesszőzzék őket, s ugyanilyen volt a szabályzás Marosvásárhelyen is" (Margócsy 2005: 74).

Az osztályokban Felvigyázó volt, aki figyelte, hogyan beszélnek a nebulók. Amikor a tanár belépett az osztályba, az első kérdése az volt, hogy: *Custos, quid rei* [Felvigyázó, mi újság?] mire az volt a válasz, hogy *Stephanus Nagy hungarice narrovit* [Nagy István magyarul beszélt.] *Prodeat* [Jöjjön ide!] mondta a Tanító s a Felvigyázóval ráveretett, majd kioktatta a vétkes tanulót, hogy ezentúl hogy kell beszélni (Szilágyi 1968: 159). Egy diák vallomásából tudjuk, mi következett, ha mégis megszólalt újból magyarul a nebuló: „Ha magyarul találtam szóllani, csúfos Taurus [bika] nevezetű nagy falándzsát kell hordanom, s

nem tudván hirtelen másra tukmálni, miatta szégyen-széket vagy vesszőket szenyvedék. Én, szegény, bámulatomban azt sem tudtam, hol vagyok, s a szomorú jelenés lelkemre annyira elhata, hogy több éjjelen borzasztó álmaim valának" (Szilágyi 1968: 159–160).

A 17. századi debreceni kollégiumi törvény még csak pénzbüntetést emlegetett, amely úgy alakult, hogy az anyanyelven való beszélés alkalmanként 3 dénárba került. Aki a feladott latin szónoklatot nem írta meg vagy a megírtat nem szavalta el, 25 dénár büntetést kapott; aki pedig a más által fogalmazott és megírt beszédet elmulasztotta felmondani, 3 dénár büntetést kockáztatott. Mivel azonban a tanulók szegények voltak, vesszőzéssel válthatták ki a pénzbüntetést (Szilágyi 1968: 160).

De voltak más nemei is a büntetésnek. Az 1796. évi debreceni iskolai törvény még a magántársalgásban is tiltotta a magyar beszédet a diákoknak, mondván, hogy aki magyarul szólal meg és alumnus, egy napi étel és kenyér, ha expectans, egy napi kenyér megvonásában részesül. A pedagógusok egy teljes éjszakai őrségállással bűnhődjenek. A kötelességét nem teljesítő Felvigyázó rosszabb lakószobába vettessék le; azok pedig, akik a nyilvános és a magánvizsgákon a latin nyelvből csekély vagy semmi előrehaladást sem mutatnak, a kollégiumból távozzanak. S ha a városban lakó nyilvános tanulókat kapják rajta a magyar nyelven, éjjelre kiszabott latin írásbeli büntetéssel lakolnak „vétkükért" (Szilágyi 1986: 160).

A katolikus iskolákban még nagyobb súlya volt a latin nyelvnek, ezért divat volt a versengés, a diákok egymást is ellenőrizték. Volt úgy, hogy rajtaütésszerűen kérdezett egy diák a másiktól egy-egy latin nyelvtani alakot vagy kifejezést, s ha az nem tudta vagy rosszul tudta, szégyenjelvényt, 'signum'-ot kapott, rendszerint egy szamárfejet, s a szamárpadban volt a helye mindaddig, amíg neki is nem sikerült egy másik társát hasonlóképpen vétségbe kergetni, ekkor a szamárfej átkerült a másik diák fejére (Szilágyi 1986: 162–163).

Iskolai „szamárfej" – egy XV. századi könyvben

Ide kívánkozik egy kitérő a kísértetiesen hasonló francia eljárásokról. Franciaországban ugyanis a 19. század végétől az 1970-es évekig az iskolai szabályzatok teljes mértékben tiltották a kisebbségi nyelvek használatát. Henriette Walter 1982-ben kutatást vég-

zett a franciaországi nemzetiségi térségekben, s ennek során a megkérdezettek közül többen felidézték iskolai emlékeiket azokról a megalázó büntetésekről, amelyeket kaptak, ha az anyanyelvükön megszólaltak. A rajtakapott gyerekek vidékenként változó 'szégyenbélyeget' kaptak, amelyen megpróbáltak túladni, mert az utolsó diáknak, akinél ott maradt a szégyenbélyeg, valamilyen megalázó feladatot kellett végeznie. Az eredmény az lett, hogy a kisebbségi tanulók kezdték szégyellni az anyanyelvüket (Walter 1988: 126–127). A legerősebb tiltás a breton nyelvet sújtotta, hiszen a breton diákoknak még útközben hazafelé sem volt szabad bretonul beszélniük, és az iskola kényszerítette őket arra, hogy beárulják bretonul véletlenül megszólaló társaikat. Egy visszaemlékezésből tudjuk, hogyan szabadult meg a szégyenbélyegként kapott lapos kavicstól egy kisdiák. Úgy, hogy útközben hazafelé ezt mondta a társának (az én fordításomban): „Fogadjunk, hogy te nem tudod a katekizmust olyan jól, mint én". Erre a társa elkezdte mondani a katekizmust bretonul. „Tessék, itt a kavics – mondtam. Örültem, hogy megszabadultam tőle" (Giordan 1984: 17).

Magyarországon a 18. század vége felé már egyre több oktatási intézmény követeli a magyar nyelvű oktatást, s ezek a törekvések vezettek el a tanítási időn kívüli magyar nyelvű önképzőkörökhöz, színjátszáshoz és más tevékenységekhez (Szilágyi 1968: 178–179). De, bizony, a kezdet, a magyar nyelvre való áttérés nem volt egyszerű, mert hiányoztak a fogalmakra a megfelelő magyar szavak, így kezdetben bele-belekeveredtek még latin szavak is a magyar nyelvű fogalmazások nyelvébe (Szilágyi 1968: 183). Mindez pedig sürgette a nyelvújítást, amelyet Bessenyei György alapozott meg a 18. század harmadik harmadában, amely azonban csúcspontját és betetőzését a 19. sz. második évtizedében érte el Kazinczy tevékenysége révén, aki jó nyelvpolitikusnak bizonyult, hiszen megvolt nála a messzetekintő ideológia, ti. a művelt nemzet eszménye, melynek talajáról kell tudatosan kiművelni az elmaradott nyelvet, hogy alkalmas legyen magas szintű oktatás és irodalom művelésére, egyszersmind az államnyelv státusának betöltésére, ami az 1844. évi II. törvénycikkelyben ki is nyilváníttatott a pozsonyi országgyűlésen.

Irodalom

Gendre, C. 1978. *Ecole, histoire de France et minorités nationales*. Lyon: Fédérope.

Giordan, H. 1984. *Par les langues de France*. Paris: Pompidou.

Margócsy István 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Bíró Ferenc szerk., 2005. *Tanulmányok a magyar nyelv 18. századi történetéből*. Budapest: Argumentum Kiadó. 71–151.

Nemeskürty István 1975. *A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533-1712*. Budapest: Gondolat.

Nemeskürty István – Liptay Katalin 1985. *A magyar művelődés századai*. Budapest: RTV-Minerva.

Pintér Márta Zsuzsanna 2005. Magyar nyelvűség a 18. század színmű-irodalmában. In: Bíró Ferenc szerk., 2005. *Tanulmányok a magyar nyelv 18. századi történetéből*. Budapest: Argumentum Kiadó. 153–206.

Soós István 2005. II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország". In: Bíró Ferenc szerk., 2005. *Tanulmányok a magyar nyelv 18. századi történetéből*. Budapest: Argumentum Kiadó. 261–272.

Szilágyi Ferenc 1986. *Deákok tüköre. Magyar diákvilág a felvilágosodás korában*. Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.

Szörényi László 1999. *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*. Budapes: Kortárs Könyvkiadó.

Walter, H. 1988. *Le français dans tous les sens*. Paris: Robert Laffont.

VARIABILITÁS ÉS VÁLTOZÁS: A NYELVCSERE KUTATÁSA LONGITUDINÁLIS MÓDSZERREL[1]

BORBÉLY ANNA

Variation and change: longitudinal research on language shift

The goal of the study is to present the longitudinal method applied for the investigation of the process of language shift in the community of Hungarian–Romanians living in Kétegyháza. The research is based on three different data collections: in 1990, 2000/2001, and 2010/2011. The theoretical aims are as follows: 1) to study the relationship between language variation and change; 2) to study the social construct of language shift, which offers a different lens through which to view patterns of linguistic variation and change and the ways in which individuals construct their identities and attitudes, and use language ideologies about languages and bilingualism.

1. Bevezetés

A nyelvcsere egy bizonyos időintervallumon belül megy végbe. Vizsgálatakor – keresve a válasz(oka)t a hogyanra és a miértre – olyan módszert tanácsos választani, amely az időtényezőt is szem előtt tudja tartani. Az eddigi nyelvcserekutatások adatgyűjtése általában egy meghatározott időben történt. Ezekben a vizsgálatokban a nyelvcsere folyamatának tettenérése a generációk közötti nyelvi viselkedés különbségeire korlátozódik, vagyis egy-egy generáció önmagához képest történő időbeli változásai nem kerülnek fókuszba. Az idő múlását ezekben a vizsgálatokban a beszélők életkora képviseli, tehát az idő ebben az esetben csak látszólagos. A longitudinális módszer folyamatában vizsgálja a nyelvi jelenségeket, keretében több egymást követő időben történik adatgyűjtés. Így az elemzések a vizsgált folyamatot, a különböző időben gyűjtött adatokra alapozva, kibontakozásában mutatják be. Ebben a tanulmányban azt a longitudinális módszert mutatjuk be, amelyet egy magyarországi kisebbségi közösségben, Kétegyházán a román–magyar nyelvcsere folyamatának kutatásakor alkalmaztunk.

A longitudinális (vagy valóságos idő) kutatás alkalmazói azok a társadalomtudósok és közgazdászok, akik az emberiségre vonatkozó hosszantartó hatásokat vizsgálják. A longitudinális kutatás megfigyeléseken alapuló vizsgálat, amely évek vagy évtizedek leforgása alatt zajlik (vö. Shuttleworth 2009). A longitudinális módszer gyűjtőfogalom, ezen belül számos kutatási technika létezik. Hua és David két szempont szerint húzza meg a különböző longitudinális vizsgálatok közötti határvonalat: aszerint, hogy a kutatók miként választják ki a longitudinális kutatás mintáját, és hogy milyen gyakran történik velük az adatgyűjtés. Az egyik szempont, hogy ugyanazok-e az adatközlők, vagy sem, illetve hogy hogyan történik az adatgyűjtés. Eszerint elkülöníthető a trend-, a panel- és a kohortkutatás. A trendkutatásban különböző csoportokat vizsgálunk egyazon populációból különböző időpontokban (tehát az adatközlők nem azonosak az első adatgyűjtésbe bevont adatközlőkkel). Ilyen például a közvélemény-kutatás. A panelkutatásban ugyanazon beszélőkkel végzünk kutatást különböző időpontokban (tehát az adatközlők minden időpontban ugyanazok). Ilyen például a brit háztartásokra irányuló panelkutatás (BHPS). Végül a kohortkutatásban ugyanazon csoportok megfigyelése történik egy meghatározott időszakaszban. Mindegyik csoport olyan személyekből áll, akik valamilyen szempontból azonosak (pl. az 1958-as születésűek egy születési kohortba tartoznak), vagy a kutatás időszakában ugyanabban a kísérleti eljárásban részesültek. Az idő

[1] A tanulmány a Variabilitás és változás: a nyelvcsere vizsgálata látszólagos és valóságos időben című OTKA K 81574 (2010–2013) pályázat támogatásával az MTA Nyelvtudományi Intézetben készült.

múlásával megfigyelik a csoport tagjait és összehasonlítják egy olyan csoporttal, amelynek tagjaira más szempontok érvényesek, vagy a kutatási időszakban a kísérleti eljárásban nem vettek részt. A Nagy-britanniai Oktatási Intézet Longitudinális Kutatatási Központjának három születési kohortkutatása ismert: az 1958-as; az 1970-es és a millenniumi kohortkutatás. (vö. Hua–David 2008: 93–94). A három longitudinális kutatás közötti különbség megértéséhez illusztrációképpen „a kétegyházi gyermekek szókincsének változását" célzó három fiktív kutatás terepmunkatervét ismertetjük. Trendkutatás: különböző időpontokban adatokat gyűjtünk az aktuálisan a kétegyházi román iskolában tanuló felső tagozatos tanulóktól. Ebben az esetben az adatközlők nem azonosak, és a változást a különböző időpontokban gyűjtött adatok összehasonlításával mérjük. A kutatásban azt fogjuk kideríteni, hogy a valóságos időben és ugyanabban a nyelvi környezetben, hogyan változik a gyermekek szókincse. Panelkutatás: az aktuálisan a kétegyházi román iskolában tanuló első osztályos tanulókkal nyolcadik osztályos korukban megismételjük a kutatást. Ebben az esetben azt vizsgáljuk, hogy a nyolc év alatt hogyan változott ugyanazon beszélők szókincse. Kohortkutatás: az aktuálisan a kétegyházi román iskola 4. osztályába járó tanulókkal elvégezzük az első adatgyűjtést, majd véletlenszerű módszerrel két csoportra osztjuk őket. Ezt követően az egyik csoporttal elkezdünk egy négy évre tervezett új oktatási módszert, amely a szókincs stílusbeli változatosságának fejlesztésére irányul. Ez idő alatt az osztály másik fele a hagyományos oktatási módszerben részesül. Négy év elteltével (az immár nyolcadikosokkal) megismételjük az adatgyűjtést. Az oktatási módszer hatékonyságát a kétegyházi iskolások szókincsére úgy teszteljük, hogy a két csoporttól különböző időpontokban gyűjtött adatokat összehasonlítjuk. Hua és David szerint a másik szempont a longitudinális kutatások tipizálására az, hogy az adatgyűjtés hányszor és milyen gyakran történik. Eszerint elkülöníthető a megismételt mérés (ang. repeated measures) az idősor (ang. time series) kutatástól, az első esetben kétszer vagy néhányszor történik adatgyűjtés, a második esetben egymást követően sok-sok alkalommal (vö. Hua–David 2008: 94–95). Chambers (2009: 207–211) ismerteti például azt a megismételt kutatást, amelyet 1950, 1971 és 1991, vagyis két-két évtizedet követően ismételtek meg Tsuruoka városban, Kiyoshi Egawa irányításával a tokiói Nemzeti Nyelvi Intézetben. A longitudinális kutatások idősoros módszerét például a gyermekkori kétnyelvűség kutatásakor, az egyéni (gyermek–szülő) nyelvi viselkedés vizsgálatára alkalmazzák. Ezek a kutatások hónapokat, illetve éveket ölelnek fel (vö. De Houwer 1990, Lanza 1997). Például Lanza (2004) kétnyelvű családokban, ahol az anya amerikai, az apa pedig norvég volt, két gyermek elsőnyelvelsajátítását longitudinális módszerrel kutatta.

Longitudinális esettanulmány készül, ha az egyének természetes környezetben történő megfigyelése folyik egy meghatározott időszakaszban. Ebben az esetben az ún. kvalitatív adatokra támaszkodunk. Fontosak a kvantitatív adatok; ezek hiányában a megfigyelések spekulatívak lehetnek, viszont birtokukban egyedi és értékes perspektívát nyújtanak a kulturális és szociológiai aspektusok bizonyos eseteire (vö. Shuttleworth 2009).

A longitudinális nyelvészeti kutatások vonatkozhatnak egynyelvű, illetve kétnyelvű (többnyelvű) közösségekre és/vagy egyénekre. Végezheti ugyanaz a kutató, ekkor a vizsgált időintervallum kisebb, mint, ha a kutatást például egy fél évszázad elmúltával egy másik kutató ismétli meg. Azt, hogy az adatgyűjtés ugyanolyan körülmények között történjék könnyebb megvalósítani, ha ugyanaz a kutató ismétli meg a vizsgálatot.

A valóságos idő hatásával foglalkozó szakirodalom tanulmányozásakor a nyelvi viselkedést célzó vizsgálatok között száz évre visszamenőleg találunk eseteket. Szociolingvisztikai aspektusból Labov négy megismételt kutatást mutat be. Gauchat 1905-ben

publikálta azt a tanulmányát, amelyhez az adatokat Charmey-ban, egy svájci faluban gyűjtötte össze, majd Hermann 1929-ben publikálta az ugyanebben a faluban megismételt kutatása és kollégája adatainak összehasonlító elemzését. Fowler (1986) New York City-ben huszonnégy évvel később ismételte meg Labov áruházi vizsgálatát. Henrietta Cedergren 1969–1971 között végzett szociolingvisztikai kutatást a Panama City-ben élő spanyolok körében, majd 1983-ban visszatért és megismételte a kutatást. Trudgill először 1974-ben, majd 1988-ban végzett a Norwich városában beszélt angol nyelv variabilitásáról és változásáról kutatásokat (vö. Labov 1994: 85–98). Ismertek más longitudinális kutatások is. Steinsholt a norvégiai Hedrun-ban harminc év változását vizsgálta (vö. Nordberg–Sundgren 1998). A svéd nyelvet longitudinális módszerrel vizsgáló kutatás terepmunkái 1967-ben és 1996-ban voltak (Nordberg–Sundgren 1998). Paunonen a Helsinkiben beszélt nyelvet az 1970-es majd az 1990-es években végzett gyűjtések alapján dolgozta fel (1996). Gorter és munkatársai a hollandiai frízek, vagyis egy őshonos kisebbségi nyelv kutatásában alkalmazták a megismételt adatgyűjtés módszerét (Gorter 1987). A norvégiai kven közösségben végez longitudinális vizsgálatot Pia Lane, aki a nyelvcsere folyamatát összehasonló módszerrel úgy vizsgálja, hogy az 1975-ben végzett interjúkat ugyanazokkal a személyekkel megismételte (Lane 2010). A valóságos időben zajló nyelvi változás vizsgálatában a legjelentősebb műhelynek a Koppenhágai Egyetemen működő LANCHARD Központ tekinthető. Ennek keretében egy egész kutatócsoport a nyelvi változást 40 év alatt összegyűjtött, összesen 1000 órányi hangfelvétel segítségével vizsgálja (vö. http://lanchart.hum.ku.dk/).

Magyarországon a valóságosidő-kutatások a XX. század végétől indultak el. Kontra Miklós 2003-ban még így fogalmazott: a magyar szakirodalomban kevés valóságosidő-vizsgálatról olvashatunk csak, ilyen például Végh 1990 és Borbély 2001a (Kontra 2003: 61). Azóta újabb kutatások váltak ismertté. A nyíregyházi dialektológiai kutatóműhelyben 1987 óta folyamatosan végeznek nyelvföldrajzi longitudinális kutatásokat (vö. P. Lakatos 2002). Gál Zsuzsa 1974-es vizsgálatát követően Felsőőrben Bodó Csanád végzett újabb terepmunkát (2004). Az MNSZV, a magyar nyelv reprezentatív mintára épülő kérdőíves vizsgálatának budapesti almintájának megismétlésére 17 évvel később, 2005-ben került sor (vö. http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/). A magyar dialektológia szempontjából a legjelentősebb vállalkozás: folyamatban van az Új Magyar Nyelvatlasz megismételt terepmunkája is (vö. Kiss 2006; http://umnya.elte.hu).

Amint ezt az eddigi kutatások is mutatják, a kutató számára a longitudinális módszer számtalan lehetőséget nyújt. Mint minden kutatásban, a longitudinális módszert alkalmazó kutatásban is az a fontos, hogy az elméleti kerethez, a kutatás témájához, a vizsgálat kérdéseihez igazítsuk a módszert úgy, hogy az összegyűjtött adatok alkalmasak legyenek *általános következtetések levonására*, és ne férhessen kétség *megbízhatóságukhoz* és *érvényességükhöz* (vö. pl. Moyer 2008: 29–30).

2. A kétegyházi longitudinális kutatás

2.1. Az elméleti keret

A román–magyar nyelvcsere vizsgálata szociolingvisztikai aspektusú longitudinális vizsgálat. A kutatás keretét az a szociolingvisztikai elmélet adja, amely szerint a nyelvi variabilitás és változás a társadalmi összefüggések függvényében értelmezhető (vö. pl. Chambers 2009; Fishman 1970; Kontra szerk. 2003; Labov 1994). A gazdasági, politikai és társadalmi változások hatással vannak a többségi, valamint a kisebbségi közösségek nyelvi variabilitására és változására. Mivel a nyelvcsere a kétnyelvű kisebbségi közösségekre jellemző nyelvi változás, amely akkor következik be, ha a kisebbségi közösségek tagjai a kisebbségi anyanyelvük helyett a többségi nyelvet beszélik, kutatásakor a közösség, azon belül a különböző csopor-

tok és az egyének nyelvi viselkedésének variabilitására és változására összpontosítunk. A variabilitás és változás vizsgálatakor abból indulunk ki, hogy a nyelvcsere kialakulása és folyamata közösségenként, társadalmi csoportonként és egyénenként eltér. Azt kell kideríteni tehát, hogy mindez miért és hogyan történik.

Labov (1994: 83) szerint a valóságos időből nyert adatok értelmezéséhez, származzanak azok panel- vagy trendkutatásból, szükség van egy olyan modellre, amely megmutatja, hogy az egyének hogyan változnak vagy nem változnak életükben; illetve a közösségek hogyan változnak vagy nem változnak az idő múlásával; és mi következik ezek kombinációjából (vö. 1. táblázat).

1. táblázat. Az egyénen belüli és a közösségen belüli változás mintázata (Labov 1994: 83)

	Egyén	*Közösség*
(1) Stabilitás	stabil	stabil
(2) Életkori változás	variábilis	stabil
(3) Generációs változás	stabil	variábilis
(4) Közösségi változás	variábilis	variábilis

(1) A variabilitás és a változás kutatása abban az esetben nem lehetséges, ha stabilitás mutatkozik mind az egyént, mind a közösség egészét tekintve (Labov 1994: 83). Ekkor tehát az egyének nyelvi viselkedése életük végéig változatlan marad, és a közösség is ebből a szempontból ugyanazon a szinten marad. A kétegyházi román–magyar nyelvcserét vizsgálva a táblázat (1) pontja szerint az a hipotézis fogalmazható meg, hogy az egyének életében a román nyelv használata stabil, a közösség egésze az évek folyamán csak a román nyelvet használja. Vagyis ebben az esetben román–magyar nyelvcsere nincs.

(2) Ha az egyének nyelvi viselkedése életük során változást mutat, de a közösség egésze nem változik, ezt életkorlétra mintázatként, életkori változásként jellemezhetjük (Labov 1994: 84). A román–magyar nyelvcserét tekintve ez azt jelentené, hogy a beszélők életükben a román nyelv használata helyett a magyar nyelvre térnek át, de ez minden beszélőre érvényes, s így a közösségben nincs nyelvcsere, mert a közösségben mindig maradnak román beszélők, akik majd életük során a magyar használatára fognak áttérni.

(3) A nyelvi változásnak a valódi típusa a generációs változás, ide tartoznak a hangváltozások, a morfológiai változások. Ebben az esetben az egyének egy bizonyos változó változatának birtokában vannak, melyet életük végéig megőriznek, viszont a különböző generációkban szabályos növekvő tendenciát mutat az eltérés, amely a közösségben változáshoz vezet (Labov 1994: 84). A román–magyar nyelvcsere szempontjából tekintve ezt a mintázatot: a generációk között eltérések vannak a két nyelv használata tekintetében, például az idősek szinte csak a románt használják, a fiatalok szinte csak a magyart, és ezeket az eltéréseket a generációk életük végéig megőrzik. A közösségben ingadozás, variabilitás van, mert a különböző generációk eltérést mutatnak a két nyelv használatát tekintve, s a magyar nyelvet használó generációt már nem fogja román nyelvet használó generáció követni.

(4) A közösségi változáskor a nyelvi változás a közösség minden tagjánál egyidejűleg és egyforma mértékben jelentkezik, vagy egy új nyelvi forma egy időben jön létre. Ez a lexikai és szintaktikai változások típusa (Labov 1994: 84). Ebben az esetben a román–magyar nyelvcsere folyamata úgy alakulna, hogy a közösség egésze csak románul beszélne, majd a változáskor egyszerre, azonos időben használná a román nyelv helyett a magyar nyelvet.

Vizsgálatunkban a nyelvcsere elméleti keretét továbbá Hamers és Blanc (1989: 176) egydimenziós modellje adja (vö. 1. ábra). Eszerint egy közösség egészében eltérően terjed a nyelvcsere, hiszen a közösség nem homogén, hanem különböző életkori és társadalmi cso-

portok alkotják. A nyelvcsere folyamatában először az egynyelvűség a jellemző a csoport eredeti nyelvén, majd a kétnyelvűség érvényesül a kisebbségi nyelv dominanciájával, ezt követi az a kétnyelvűség, amelyben a többségi nyelv dominanciája a jellemző, amit az újabb egynyelvűség követ. Vagyis a nyelvcsere lezárultával a többségi nyelv kizárólagos ismerete, használata érvényesül.

1. ábra

UNILINGUALISM ⟶ BILIGUALISM ⟶ UNILINGUALISM
(EGYNYELVŰSÉG) (KÉTNYELVŰSÉG) (EGYNYELVŰSÉG)

$L_x \longrightarrow L_x > L_y \longrightarrow L_x < L_y \longrightarrow L_y$

A látszólagos időben végzett kétegyházi nyelvcserekutatásban módosítottam az 1. ábrát (vö. Borbély 2001b: 35). A Hamers és Blanc nyomán elkészített ábra második és a harmadik szakasza közé egy új szakaszt iktattam be (vö. 2. ábra). Arra utalva itt, hogy feltételeznünk kell egy olyan szakaszt is a nyelvcsere folyamatában, amikor a közösség kétnyelvűségének szakaszában a legtöbb olyan beszélő található, akire a kiegyensúlyozott kétnyelvűség ($L_x = L_y$) a jellemző.

2. ábra

$L_x \longrightarrow L_x > L_y \longrightarrow L_x = L_y \longrightarrow L_x < L_y \longrightarrow L_y$

Empirikus adatokra támaszkodva szeretnénk igazolni, hogy a vizsgált magyarországi román közösség egészét tekintve létezett-e a román–magyar kétnyelvűségnek egy olyan szakasza, amikor a közösség egészére/többségére a román és a magyar nyelv ismerete és használata kiegyensúlyozott lett volna (vö. 2.3.).

2.2. A kutatás témái

Gumperz a nyelvcserekutatások nyelvi sajátosságainak vizsgálatáról szólva így fogalmaz: A nyelvcserekutatások célja azoknak a nyelvi sajátosságoknak vagy változóknak a felszínre hozása, amelyek a legjobban elkülönítik a beszélők egymást követő generációit egymástól, és amelyek a nyelvi változás eredményeként értelmezhetők (Gumperz 1982: 40). A kétegyházi longitudinális nyelvcserekutatás tehát elsősorban feltáró vizsgálat (vö. Kontra szerk. 2003: 23), azt mutatjuk be, hogy a nyelvcsere folyamatának milyen lényeges vonásai vannak. A szociológusok és szociolingvisták a nyelvhasználati színterek relatív gyakoriságával mérik a nyelv visszaszorulását (Fishman 1966: 426). A kétegyházi longitudinális kutatásban hangsúlyt kapnak például a következő átfogó kutatási témák: a nyelvválasztás szabályszerűségének leírása a generációk, nemek közötti eltérések tükrében; a két nyelv tudásának rögzítése a beszélők életkori, iskolázottsági csoportjainak kapcsolatában; illetőleg a kódváltás gyakoriságának növekedése a fiataloknál az idősek csoportjához viszonyítva. Vizsgáljuk továbbá a közösségben tapasztalható nyelvi jogok kérdését és a nyelvi ideológiák hatását. Ezeknek a nyelvi jelenségeknek a kapcsolatát a nyelvcserével a „látszólagos" időben (generációk) gyűjtött adatok alapján tesszük, továbbá a kétegyházi románok közösségében tíz év után (1990–2000/2002), húsz év után (1990–2010) megismételt adatgyűjtés alapján a „valóságos időben" is.

A longitudinális nyelvcserekutatásban fontos szerephez jut azoknak a társadalmi és gazdasági változásoknak a tanulmányozása, amelyek hatással vannak a beszélők verbális repertoárjára (vö. Gumperz 1982: 44). A nyelvcserét befolyásoló okok a XXI. század elején is szokásosan magukban foglalják a gazdasági, politikai, ideológiai, ökológiai és kulturális faktorokat. Maximálisan egyet kell értenünk Wolframmal (2002: 767–768) abban, hogy ezek közül a tényezők közül a legfontosabb pozíciót a gazdasági faktor

tölti be. Ebben a kontextusban egy nyelv a sikeresség kulcsaként van elkönyvelve. Ebből adódóan a gazdasági túléléshez és sikerhez azt a nyelvet kell használni, amelyik ezeket biztosítani tudja. Ugyancsak ebbe a kontextusba illik az is, hogy a gazdaság fogja biztosítani azt is, hogy a kisebbségi nyelveket megőrizzék a kisebbségi közösségekben, azáltal, hogy a kisebbségi nyelven kiadott könyveket, a kisebbségi iskolát, médiát támogatja. S teszi ezt annak ellenére, hogy a társadalomnak ezek további kiadásokat jelentenek. A politikai faktor szerepe abban mutatkozik meg, hogy aszimmetrikus kapcsolat van a kisebbségi csoport politikai súlya és a társadalom politikai ereje között. Ebből következik, hogy a hatalom nélküli csoport nyelvét fogja kiszorítani a nagyobb hatalommal bíró csoport nyelve. Az ideológiai faktor azokat a hiedelem- és értékrendszereket képviseli, amelyek a nyelvhasználathoz, a nyelvekhez és a nyelvváltozatokhoz tapadnak. Egy univerzális hiedelem szerint például a világban a soknyelvűség gátja az emberek közötti kommunikációnak, ezzel szemben, ha mindenki megtanul angolul, a kommunikációnak már nem lesz akadálya. Az ökológiai faktor a földrajzi és a környezeti adottságokat foglalja magában. Ide tartoznak a demográfiai tényezők, mint a közösség lélekszáma, koncentráltsága, fizikai kapcsolata a környező csoporttal. A kulturális faktor abban az értelemben függ össze a nyelvcserével, hogy a közösség mennyire zárt és konzervatív saját kultúrája és nyelve védelmében, illetőleg mennyire nyitott és integráló a szomszédos nyelvet és kultúrát tekintve. Henning Andersen (1988: 74–75) megállapításait követve Wolfram megemlíti, hogy vannak nyitott versus zárt közösségek, illetőleg endocentrikus (endogám) versus exocentrikus (exogám) közösségek. Wolfram a kulturális faktorhoz tartozónak tekinti a nyelvközösség attitűdjeit, amelyek a saját nyelv és más nyelvek irányában is érvényesülnek (Wolfram 2002: 768).

A kétegyházi longitudinális kutatás témája a nyelvcserével együtt a dialektushalál is. Nem minden nyelvcsere következménye nyelvhalál, de minden nyelvcsere minimális következménye egy nyelvváltozathalál. Trudgill a dialektushalálról szólva többek között megemlíti, hogy a világ sok részén a nyelveken belül egyre kevesebb a területi változat, a nyelvjárások előidézte variabilitás. S hozzáteszi, hogy ennek okát abban is keresnünk kell, hogy vannak, akik nagy figyelmet fordítanak a nyelvhalálra, ugyanakkor kevesebb gondot fordítanak a dialektushalálra. Egyes országokban az értelmiség elősegíti a nyelvjáráshalált (vö. Trudgill 2000: 195). A magyarországi románok közösségében, akik magyar nyelven szereztek felsőfokú végzettséget, azért nem használják a helyi területi változatot (pl. a kétegyházi románt), mert az területi és nem sztenderd változat. Vagyis mivel azt egy iskolázatlan réteghez kapcsolják (vö. Gal 1978).

2.3. A vizsgálat kérdései

A kutatás két alapkérdése: miért alakul ki a nyelvcsere, és hogyan megy végbe? Ezeken az alapkérdéseken belül konkrétan a következőkre keressük a választ.

(1) Igazolják-e a valóságos időben gyűjtött adatok, hogy a nyelvcsere generációs változás, vagyis stabil az egyéneket tekintve, variábilis/változatos a közösséget tekintve? Avagy a generációs változást úgy fogadjuk el, hogy az egyéni variabilitást sem zárjuk ki? (vö. Labov modelljét, 1. táblázat.)

(2) Volt-e a román–magyar kétnyelvűségnek olyan szakasza, amikor a közösség egészére/többségére a román és a magyar nyelv ismerete és használata kiegyensúlyozott volt? Vagy ez csak a közösség egy részére, egy-két generációjára, illetve csoportra (pl. az értelmiségre) igaz? (vö. Hamers–Blanc modelljét, 1. ábra.)

2.4. Az adatgyűjtés módszere

2.4.1. Helyszín és idő

A longitudinális nyelvcserevizsgálat terepmunkájának színhelye Kétegyháza[2]. A három terepmunka ideje: 1990 (1. terepmunka); 2000/2001[3] (2. terepmunka); 2010/2011 (3. terepmunka). Az adatközlők közül a legidősebb 1903-ban született (1. adatgyűjtés), a legfiatalabb adatközlők pedig 2000-es születésűek (3. adatgyűjtés). Ennek értelmében a kutatás kalendáriumi időszaka húsz év, „látszólagos idősávja" közel egy évszázad.

2.4.2. Adatközlők

Az adatközlők egészét a kutatásban egy felnőtt és egy gyermek minta adja. A felnőtt minta kiválasztásánál az elsődleges szempont az volt, hogy az adatközlők román–magyar kétnyelvűek legyenek – hiszen a kutatás a román és a magyar nyelv funkcionális megoszlását vizsgálja – és vállalják a román nyelvű interjút és annak rögzítését. Vagyis a felnőtt minta a kétegyházi román közösség azon populációját reprezentálja, akik román–magyar kétnyelvűek és használják a román nyelvet. A kétegyházi román közösség populációját, éppen a nyelvcsere körülménye miatt, problémás meghatározni. Nehezen írható le ebben a helyzetben, hogy ki lehet tagja a populációnak. Ha csak három szempontot: a szülők származását, a román nyelvhasználatot, illetve a kisebbségi közösséghez való tartozást vesszük alapul, például a következő kérdések fogalmazhatók meg. Lehet-e a populáció tagja az, akinek a szülei román–magyar kétnyelvűek, de aki már nem beszél románul, vagy nem tartja a közösséghez tartozónak magát? Tagja-e a populációnak az, aki beszéli a románt, de nem tartja magát a román közösséghez tartozónak; vagy az, aki nem beszéli a románt, de a román közösséghez tartozónak tartja magát?

A felnőttek kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság szerint történt, e három változó szerint a felnőtt mintában (n=215) 5–5 fős alcsoportok lettek kialakítva. A második és a harmadik terepmunka adatközlőinek a kiválasztásakor egy újabb szempont volt (vö. panelkutatás), hogy az adatközlők lehetőleg megegyezzenek az első terepmunka adatközlőivel (vö a 2. táblázat 5. oszlopát), de új adatközlőket is bevontam. Ez utóbbiakat úgy választottam ki, hogy az életkor, a nem és az iskolázottság tekintetében a 2. és 3. adatgyűjtéskor el nem ért 1990-es adatközlőknek megfeleljenek. A három terepmunka gyermek mintáját (n=126) a terepmunka évében a kétegyházi román iskola felső tagozatosai alkották (vö. trendkutatás). Készült továbbá 1990-ben és 2010-ben kérdőíves felmérés az iskola tanáraival (n=17). A 2. táblázat azokat az adatközlőket foglalja magában, akikkel valamilyen dokumentálható (szociolingvisztikai interjú, teszt, kérdőív) adatgyűjtés készült (n=358). Nem szerepelnek a táblázatban azok az adatközlők, akikkel a három terepmunka során a település különböző helyszínein és eseményein beszélgettem vagy megfigyeltem őket, így szolgáltatva kvalitatív adatokat a kutatáshoz.

2. táblázat. A kétegyházi adatközlők megoszlása és száma a terepmunka éve szerint (n=358)

Terepmunka éve	Felnőttek	Gyermekek	Tanárok	Az előző minta azonos adatközlői
1990	96	50	8	–
2000/2001	68	38	–	42
2010/2011[4]	51	38	9	30
Összesen	**215**	**126**	**17**	

[2] Az 1990. és 2000/2001. évi terepadatok összehasonlításáról már készültek elemzések (lásd pl. Borbély 2005).

[3] A 2000-es terepmunkát követően a 2001-es népszámlálás adatgyűjtése után ezzel kapcsolatos újabb adatgyűjtést végeztem a településen. Ezt tervezem 2011-ben, a következő népszámlálást követően is.

[4] A harmadik terepmunka 2011-ben folytatódik, tehát az adatközlők száma még nem tekinthető véglegesnek.

2.4.3. Adatgyűjtési technikák

A longitudinális kutatásban is mindenképpen több (kvantitatív és kvalitatív) módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb. Az adatgyűjtések egyik módja volt a felnőtt minta adatközlőivel készült legalább egy óra időtartamú, román nyelvű szociolingvisztikai interjú (vö. Labov 1988) magnetofonos rögzítése. A szociolingvisztikai interjú részei: (a) irányított beszélgetés, (b) nyelvhasználati interjú, (c) nyelvtudást mérő önértékelő teszt és (d) szóteszt.

Az adatgyűjtés másik módja az antropológiában sikeresen alkalmazott beépülés, ami a falu mindennapjainak módszeres megfigyelésére nyújt lehetőséget (vö. Gal 1979). A település megfigyelt színterei: templom (ortodox templom, baptista imaház, romániai zarándokút kétegyházi adatközlőkkel), iskola (évzáró, ballagás), vásárlás (üzlet, piac, postás), közösségi élet (utcai, kávézói beszélgetések, pogácsa fesztivál) stb. A szituációk megfigyelése leginkább a nyelvválasztás és a nyelvekkel, a kétnyelvűséggel, a kisebbségi és többségi közösséggel kapcsolatos attitűdök és ideológiák leírásában nyújthat adatokat. Alkalmas továbbá annak tesztelésére, hogy az interjúban gyűjtött adatok mennyire felelnek meg a valóságban megfigyelt jelenségeknek.

Az adatgyűjtés harmadik módja a román iskolában történt: gyermekekkel és tanárokkal. A gyermekekkel készült hangfelvételek egy rövid beszélgetésből és egy 100 képet vagy rajzot megnevező szótesztből álltak. A tanárok pedig egy 32 (nyílt és zárt) kérdést tartalmazó kérdőívet töltöttek ki az iskolai nyelvhasználat, a gyermekek nyelvtudása, a román nyelvoktatás témakörében.

A három terepmunka eredménye egy több mint 200 órás hangadatbázis, amely nem csak a nyelvcserekutatás nyelvi adatait biztosítja, hanem egy kihalóban lévő magyarországi román nyelvváltozat megőrzésének egyik módja is (vö. dialektushalál).

2.4.4. Az adatok feldolgozása

A feldolgozás során a longitudinális adatok kvantitatív és kvalitatív elemzésére kerül sor. Statisztikai feldolgozások készülnek a közösség különböző társadalmi (pl. az életkor és a nem szerint kialakított) csoportok nyelvi variabilitásáról és változásáról. Az egyénekre vonatkozó, beszélőn belüli változások elemzéséhez pedig az ugyanazokkal az adatközlőkkel 1990-ben, illetve 2000-ben, valamint 2010-ben készített interjúkat használjuk fel. Az adatok feldolgozásakor más terepmunka adatait is felhasználjuk, elsősorban a hat magyarországi kisebbségi közösségben 2003/2004-ben végzett A nyelvi másság dimenziói című kutatás terepadatait (vö. pl. Bartha 2003). Annál is inkább, mivel a román közösség terepmunkája ebben a kutatásban is Kétegyházán volt.

3. Összegzés: elméleti és gyakorlati vonatkozások

A röviden ismertetett kétegyházi longitudinális nyelvcserekutatás várható elméleti eredményei közül a következőt emeljük ki. A nyelvi viselkedésre (nyelvválasztásra, nyelvtudásra és nyelvi attitűdökre stb.) vonatkozó statisztikai eredmények adalékul szolgálnak a szociolingvisztikai kutatások legalapvetőbb elméletéhez, amely a nyelvi variabilitás és változás viszonyát rögzíti. A három terepmunka alapján kialakított nyelvi adatbázis adatainak statisztikai elemzésével igazolható lesz, hogy a nyelvi változás kategóriájába eső nyelvcsere a labovi változástípusok közül a generációs változástípusba tartozik-e vagy sem. Az ugyanazon adatközlők húsz éves adataival a statisztikai eredmények tesztelhetők lesznek. A longitudinális kutatás legfontosabb előnye tehát az, hogy lehetőség nyílik a kvantitatív és a kvalitatív adatok szembesítésére.

A tervezett kutatás gyakorlati vonatkozásai közül megemlítendő, hogy a nyelvcsere – bármely közösséget is érint – mind a közösség, mind pedig a társadalom szempontjából tekintve egyaránt veszteség (vö. Fishman 2004: 406–436; Borbély 2007). A kétnyelvű

közösséggel kapcsolatban számos olyan ismeretet szeretnénk leírni, amellyel a stabil kétnyelvűség prioritása kerülhet előtérbe, ösztönözve azoknak az ideológiáknak a kialakulását, amelyek hatására a nyelvcsere folyamatát lassító nyelvi, nyelvhasználati, közösségi stratégiák kialakulnak.

Irodalom

Bartha Csilla 2003. A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., 2003. *Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 304–311.

Bodó Csanád 2004. A felsőőri magyar-német kétnyelvű beszélő közösség nyelvcseréjének történeti vizsgálata. In: Lanstyák István – Menyhárt József szerk., 2004. *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 136–163.

Borbély Anna 2001a. Egy tíz év után megismételt szociolingvisztikai kutatás módszerei és a terepmunka tapasztalatai. In: Papp György szerk., 2001. *11. Élőnyelvi Konferencia. Tanulmányok (különszám)*. Újvidék: Újvidéki Egyetem Magyar Tanszék. 175–183.

Borbély Anna 2001b. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében.* Budapest: Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.

Borbély Anna 2005. Changes in Bilingual Language Choice Influenced by Real and Apparent Time: Panel study in the process of language shift in a Romanian minority community living in Hungary. In: Cohen, J. – McAlister, K. T. – Rolstad, K. – MacSwan, J. szerk., 2005. *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism.* Somerville, MA: Cascadilla Press. 328–340.

Borbély Anna 2007. Összehasonlító nyelvcsere-kutatások a Magyarország területén élő kisebbségi közösségekben. In: Zelliger Erzsébet szerk., 2007. *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 15–24.

Chambers J. K. 2009 (Revised edition). *Sociolinguistic Theory: Linguistic variation and its social significance*. Wiley-Blackwell Publishers.

De Houwer, Annick. 1990. *The acquisition of two languages from birth: A case study*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fishman, Joshua A. 1966. *Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups*. The Hague: Mouton.

Fishman, Joshua 1970. *Sociolinguistics: A brief introduction*. Rowley, MA: Newbury House.

Fishman, Joshua A. 2004. 16. Language Maintenance, Language Shift, and Reversing Language Shift. In: Bhatia, Tej K.– Ritchie, William C. szerk., 2004. *The Handbook of bilingualism*. Oxford: Blackwell Publishing. 406–436.

Gal, Susan 1978. Peasant men can't get wives: Language Change and Sex roles in a bilingual community. In: *Language in Society* 7: 1–16.

Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.

Gorter, Durk 1987. Surveys of the Frisian language situation: some considerations of research methods on language maintenance and language shift. In: *International Journal of the Sociology of Language* 68: 41–56.

Gumperz, John J., 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hamers, Josiane F. és Blanc, Michel H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambrigde: Cambridge University Press.

Hua, Zhu– David, Annabelle 2008. Study design: Cross-sectional, Longitudinal, Case, and Group. In: Li Wei – Melissa G. Moyer szerk., 2008. *The Blackwell Guide to Research Methods in. Bilingualism and Multilingualism*. Oxford: Blackwell. 88–107.

Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. In: *Magyar Nyelv* CII, (2006) 2: 129–142.

Kontra Miklós szerk., 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.

Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunkamódszerei. In: *Szociológiai Figyelő.* IV. 4. 22–48.

Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change. Volume 1: Internal Factors*. Oxford UK – Cambridge USA: Blackwell.

Lane, Pia 2010. *Stories of language loss. A longitudinal study of language shift. Conference Paper*, SS18, 1-4 September 2010, Southampton, UK, Thursday, 02/09/2010.

Lanza, Elizabeth 1997. *Language Mixing in Infant Bilingualism: A Sociolinguistic Perspective. (Oxford studies in language contact)*. Oxford: Clarendon Press.

Lanza, Elizabeth 2004. *Language Mixing in Infant Bilingualism: A Sociolinguistic Perspective.* 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.

Moyer, Melissa G. 2008. Research as practice: Linking Theory, Method, and Data. In: Li Wei – Melissa G. Moyer szerk., 2008. *The Blackwell Guide to Research Methods in. Bilingualism and Multilingualism.* Oxford: Blackwell. 18–31.

Nordberg, Bengt – Sundgren, Eva 1998. *On observing real-time language change: a Swedish case study.* FUMS Rapport nt 190, Solid nr 10, Enheten för sociolingvistik. Uppsala: Uppsala Universitet, Pepro Ekonomikum.

P. Lakatos Ilona szerk., 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó.

Paunonen, H. 1996. Language change in apparent time and in real time. Prossessive constructions in Helsinki colloquial Finnish. In: *Samspel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-årsdagen*. Uppsala: Uppsala Universitate. 375–386.

Shuttleworth, Martyn 2009. *Longitudinal study*. http://www.experiment-resources.com/

Trudgill, Peter 1974. *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trudgill, Peter 1988. Norwich revisited: Recent linguistic changes in an English urban dialect. In: *English World-Wide* 9: 33–49.

Trudgill, Peter 2000. *Sociolinguistics. An introduction to language and society*. Fourth edition. London: Penguin English.

Végh József 1990. Az őrségi nyelvjárás mai képe (A nyelvi változásokról). In: Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk., 1990. *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA NyTI. 113–120.

Wolfram, Walt 2002. Language Death and Dying. In: Chambers, J. K. – Trudgill, P. – Schilling-Estes, N. szerk., 2002. *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell. 764–768.

http://lanchart.hum.ku.dk/ LANCHARD Központ Koppenhágai Egyetem

http://umnya.elte.hu Az Új Magyar Nyelvatlasz (ÚMNyA) követéses vizsgálat honlapja.

http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/ A Budapesti nyelvi változások című kutatás keretében megismételt MNSZV kutatás leírása.

-BA, -BAN ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN A *(BVN)* VÁLTOZÓ VARIABILITÁSA A BUSZI-2 ÖT FOGLALKOZÁSI CSOPORTJÁBAN[1]

MÁTYUS KINGA

The inessive (bVn) variable in the guided conversations of the Budapest Sociolinguistic Interview-2 corpus

The Hungarian inessive case ending (bVn) has two variants: the standard [bVn] and the non-standard, slightly stigmatized [bV]. Today, in spoken Hungarian (bVn) is highly variable, and in spite of being stigmatized, mainly the [bV] variant is used, while in formal writing only [bVn] can be found. This paper analyzes the (bVn) variable in the guided conversations of the Budapest Sociolinguistic Interview-2 corpus (collected in 1987, using quota sample: teachers, university students, sales clerks, blue-collar workers and vocational trainees, 50 informants all together), focusing on the effects of the quotas (i.e. occupational groups). Analysing the 2787 tokens we found that only 32.11% of the items were standard, and the quota significantly correlates with rate of standardness: the teachers and university students used the standard variant the most often (approx. 59% of the time), the second group is the sales clerks and the vocational trainees (approx. 15%) and finally the blue-collar workers (approx. 7%).

1. Bevezetés

Beszédünkben sok olyan elem van, melyek alapján laikusok (is) kategorizálják a beszélőket. A „köznyelvtől" eltérő elemek közül sok kap címkéket, melyek gyakran negatív értékítéleteket tartalmaznak. Ezek a megcímkézett elemek a nyelv minden szintjéről származhatnak. Legkönnyebben felfedezhetőek a hangtani különbségek (*ember~embör*), de a morfológiai szinten is sok olyan alakot találunk, amelyekhez a nyelvhasználók a semlegestől eltérő értékeket társítanak, mint például a *-suk/-sük*, az *őtet*, és az inessivusi esetben álló, azaz *Hol?* kérdésre válaszoló *-ba/-be*.

Azok a változók állnak az ilyen ítéletek középpontjában, amelyek az indikátor–marker–sztereotípia hármasban már a sztereotípia fázisban vannak. A változók kialakulásának korai szakaszában, indikátorként, a változó társadalmi rétegződést mutat. Jellemzően az észrevételen változás eleme, vagyis a beszélők e változó esetében nincsenek tudatában a nyelvi változásnak (Trudgill 1997: 31). Az indikátorok később markerré válhatnak, s ekkor a társadalmi rétegződés mellett megjelenik a stílusrétegződés is, még mindig az észrevétlen változás részeként (ibid. 48–49). Ha a beszélők már tudatosan figyelnek erre a változóra, akkor sztereotípiáról beszélünk. A sztereotípiák a nyelvi változók alakulásának késői fázisát képviselik: ekkor a változónak már van megbélyegzett változata (jelen esetben az inessivusi [bV] változat). A beszélőknek van véleményük a különböző változatokról, s ezt ki is mondják. A sztereotípiák mind társadalmi, mind pedig stílusrétegződést mutatnak, de már a felismert változás részét képezik (ibid. 78). Ez azt jelenti, hogy a beszélők valamennyire tudatában vannak annak, hogy változtatnak, sőt, úgy gondolják, hogy ez a „nyelvromlás" egy példája (Nádasdy 2001).

Arra, hogy az emberek hogyan vélekednek a (bVn) változó használatáról, aktuális példa az egyik legnagyobb közösségi portálon „Akik tudják, hogy -ba; -be, vagy -ban; -ben"néven szerveződő csoport, mely azt a célt tűzte ki, hogy „minden magyar embert átszoktassa-

---

[1] Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt.
Köszönettel tartozom a tanulmány lektorának a hasznos észrevételekért.

nak a helyes ... használatra", hiszen „mélységesen felháborodnak" azon, hogy „vannak emberek, akiknek ezen 4 rag használata még mindig nem alap". Az oldalnak 2010 szeptemberében 2623 követője volt.[2] (http://ko-kr.facebook.com/pages/Akik-tudjak-hogy-ba-be-vagy-ban-ben/120979861252618)

Sok szerző idézi azt, hogy a Nyelvművelő kézikönyv miként vélekedik a vizsgált változóról: ugyan helyesírásunk nem fogadja el a *Hol?* kérdésre válaszoló *-ba, -be* alakot, azonban „a bizalmas köznyelvi beszédben ma sem tekinthetjük merőben hibásnak, ha a *-ban,-ben n*-je nem hallatszik tisztán" (NyKk 266). Mindemellett „az igényesebb köznyelvben is törekedjünk a két ragot megkülönböztető pontos kiejtésre" (NyKk 270).

2. Kutatási előzmények

A (bVn) változó több évtizede foglalkoztatja a kutatókat. A nyelvjáráskutatásban elfogadott az a nézet, hogy a nyelvjárásokban az inessivusi funkció ragvégi *-n* nélkül fejeződik ki (Imre 1971: 316, Kálmán 1975: 51). Ezt erősítik a magyar nyelvjárások atlaszának lapjai is, hiszen sehol sem találunk [bVn] változatot (Deme–Imre 1968–77). A tisztesség kedvéért itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy az atlasz gyűjtése során kerülték a „variációk" felvételét (Lőrincze 1975: 175), vagyis nem fordítottak figyelmet a gyűjtőpontokon használt több változat rögzítésére.

Nyomárkay István „népies (vagy már csaknem köznyelvi?)" változatként említi 1978-ban (Nyomárkay 1978: 38). Posgay Ildikó 13 évvel később azt vizsgálja, hogy az akkori „élő magyar nyelvben" van-e [bVn] változata az inessivusi ragnak (Posgay 1991).

A változó spontán beszédbeli kutatásának egyik legkorábbi példája a Regionális köznyelvi vizsgálatok, melyben két város adatközlőitől is találunk adatokat a (bVn) változó használatára (Balogh 1979, Horváthné 1979: 120). Váradi Tamás nem reprezentatív, gyors és anonim adatgyűjtéssel folyatott kutatást Budapesten (Váradi 1990), valamint egy előtanulmányban azt vizsgálta, hogy a stílusváltozatoknak milyen szerepe van a (bVn) változó megjelenésére a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – 2 korpuszban (Váradi 1995/96). Azt találta, hogy a tesztfeladatokban kapott eredmények között alig van eltérés, és a standard változatok aránya nagyon magas, azonban az irányított beszélgetésekben jóval alacsonyabb. Ugyancsak a beszélt nyelvben, ezúttal fonetikai szempontból vizsgálja a változó végi *-n* hang megjelenését Gósy Mária (2010).

Horváth Veronika (1994) és Kontra Miklós (2003) is vizsgálta, hogy mely külső változók vannak hatással a rag változatainak megítélésére. Kontra a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban (MNSZV) két-két nem standard [bV] megítélésével, illetve írásbeli javításával vizsgálta a változót (ibid. 86). Az MNSZV eredményei azt mutatják, hogy a vizsgált kilenc független változóból nyolcnak van szignifikáns hatása az eredményekre. Ez a nyolc változó az iskolázottság, a településtípus, a nem, az életkor, a foglalkozás, az ingázás (ingázók szemben a lakhelyükön dolgozókkal), az etnikum és a nyelvművelés. A kutatásban egyedül a társadalmi mobilitás változónak nem volt szignifikáns hatása a (bVn) változó megítélésére, illetve javítására.

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú tesztfeladatainak feldolgozása és statisztikai elemzése is azt mutatta, hogy szignifikáns különbség van a felsőfokú végzettséggel rendelkező, illetve nem rendelkező kvóták között. Azonban nem találtunk jelentős eltérést az egyes kvóták között egyenként (Mátyus–Bokor–Takács 2010).

---

[2] Bár igaz, hogy azt nem lehet jelölni, ha az oldal kifejezetten nem tetszik, csak azt, ha tetszik (köszönöm Beregszászi Anikónak, hogy felhívta erre a figyelmemet), olyan tag is van, aki azért csatlakozott, hogy a csoport fórumán kifejtse, hogy a *-n* hiánya nem a rag használati szabályainak helytelen/hiányos ismeretét jelenti.

Még nem készült olyan elemzés, amely szociolingvisztikai módszerrel gyűjtött beszélt nyelvi adatokon vizsgálja, hogy milyen szabályok jellemzik a (bVn) használatát, milyen tényezők befolyásolják a változatok arányát.

3. Vizsgált adatok, korpusz

Ahogy Kontra Miklós (1998: 9) részletesen leírta: a (bVn) változónak két változata van: a standard [bVn] alak, és a nem standard, kissé stigmatizált [bV] alak. Ebben a kutatásban vizsgálok egyrészt minden inessivusi alakot, másrészt bevontam a vizsgálatba az inessivusi eredetű, de ma már alakilag rögzült elemeket (mint például az *általában*, és a *szemben*), hiszen ezek végéről is elmaradhat az *-n*. Illusztrációként bemutatom, milyen arányban jelenik meg ez a két alak a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben: az *általában* alak 35 alkalommal, míg az *általába* alak 113-szor fordul elő a korpuszban; a *szemben* 15-ször, míg a *szembe* (*szemben* funkcióban) 17-szer.

Nem foglalkozom azonban az illativusi (bV) változóval, annak hiperkorrekt [bVn] változatával, viszont az érdekesség kedvéért megemlítem, hogy a BUSZI-2 irányított beszélgetései összesen 5 hiperkorrekt [bVn] változatot tartalmaznak, melyből egy a terepmunkástól, négy pedig adatközlőktől származik.

A korpusz, amelyből az adatokat kaptam a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változata (BUSZI-2). A BUSZI-2 50 interjúból áll, amelyeket 1987-ben magnetofonnal rögzítettek. Az adatközlők kiválasztása kvótaminta alapján történt (vagyis 5 különböző foglalkozási csoportot választottak ki): 10-10 tanárral, bolti eladóval, fizikai munkással, szakmunkástanulóval és egyetemi hallgatóval készítettek fölvételeket. Az interjúk kilenc feladatból és irányított beszélgetésekből állnak (részletesen lásd Váradi 2003).

A BUSZI-2 minden interjúját leírták, kétszer ellenőrizték, és számítógéppel kereshetővé tették (Oravecz – Sass 2008). A kutatásban mind az 50 interjú irányított beszélgetés részének adataival dolgozom, csak az adatközlők beszédét vizsgálom, a terepmunkásokét nem.

4. A kutatás célja, hipotézisek

A kutatásban elsődleges célom, hogy beszélt nyelvi korpusz adatait vizsgálva bemutassam, milyen külső, társadalmi változók vannak hatással a (bVn) használatára a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben. Függ-e a használt változat attól, hogy mely kvótához tartozik az illető, illetve mi jellemzi egyenként ezeket a kvótákat, s milyen az egymáshoz való viszonyuk.

A bemutatott szakirodalom, korábbi kutatások alapján azt várom, hogy egyrészt nagyon nagy lesz a különbség a tesztadatok vizsgálatában kapott eredmények (lásd Mátyus–Bokor–Takács 2010) és a beszélt nyelvi korpusz adatai között, másrészt pedig jelentős eltérés lesz az egyes kvóták között, de a csoportok irányított beszélgetésbeli adatai egymáshoz viszonyítva olyan képet fognak mutatni, mint a tesztadatoknál. Vagyis a tanárok és egyetemisták szignifikánsan nagyobb arányban fogják használni a standard változatot, mint a másik három kvóta.

Hasonló eltéréseket talált a foglalkozási csoportok között az *l*-kiesésnél Borbély Anna és Vargha András is (2010).

5. Az adatok feldolgozása

Első lépésként a BUSZI-2 irányított beszélgetéseit kezelő lekérdezőprogram (Oravecz – Sass 2008) segítségével kigyűjtöttük az összes (feltehetően) *-ban/-ben* ragot tartalmazó alakot. Vagyis kigyűjtöttük az inessivusi esetben álló, de nazális nélküli *-ba/-be* végű szavakat (ezek be vannak kódolva az adatbázisba), majd kikerestük az összes *-ban/-ben* betűsorra végződő szóalakot is. Ugyan a kereső lehetőséget nyújt az inessivusi esetben álló *-ban/-ben*

végű alakok kiszűrésére, kizárva ezzel az úgynevezett pszeudo *-ban/-ben* alakokat (Váradi 1995/1996), mégsem ezt az utat választottuk, mégpedig azért nem, hogy az inessivusi eredetű (de ma már nem esetragként elemzett) *-ban/-ben*-re végződő alakokat is kinyerhessük. (Az adatok kinyerésének időpontja 2010 júliusa.)

A nyers kereséssel összesen 3109 alakot találtunk, majd az adatok kézi ellenőrzése után összesen 2787 alakunk maradt, ezekkel kezdhettünk dolgozni. A statisztikai számításokat az SPSS 15.0 programcsomag segítségével végeztem.

6. Eredmények

A BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben összesen tehát 2787 változópéldányt találunk a (bVn) változóra. Ezek közül 895 [bVn] változópéldány és 1892 [bV], vagyis az egész BUSZI-2 korpusz irányított beszélgetéseiben az inessivusi (bVn) változó esetében a törlés aránya 67,89%. Az adatok foglalkozási csoportonként való megoszlását mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat. A (bVn) megjelenése a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben foglalkozási csoportonként (n=50)

	[bVn]	[bV]	(bVn)	Standard változat aránya
Tanárok	414	281	695	**59,57%**
Egyetemisták	291	198	489	**59,51%**
Bolti eladók	80	451	531	**15,07%**
Gyári munkások	45	599	644	**6,98%**
Szakmunkástanulók	65	363	428	**15,18%**
Összesen	**895**	**1892**	**2787**	**32,11%**

A leíró statisztikai adatok tanúsága szerint a tanárok és az egyetemisták csaknem azonos arányban (59,57, illetve 59,51%-ban) használták a standard változatot, őket követik a bolti eladók és a szakmunkástanulók (15,07 és 15,18%-kal), a legkisebb arányban pedig a gyári munkások használják a standard [bVn] változatot.

Vessünk egy közelebbi pillantást az egyes foglalkozási csoportokban kapott eredményekre: azt találjuk, hogy a tanárok és egyetemisták csoportjainak szórása (átlagtól való átlagos eltérése) meglehetősen nagy (25,08 illetve 29,01), a bolti eladóké kicsit kisebb (19,27), és a gyári munkások (6,35) és szakmunkástanulók kvóták (8,22) esetében pedig viszonylag kicsi – ez utóbbi két csoport egészen egységes képet mutat (ezt mutatja az 1. ábra). A szórási eredmények, különösen az első három csoportot tekintve, meglehetősen magasak, s azt mutatják, hogy a foglalkozási csoportok a (bVn) használatát tekintve heterogének (vö. az *1* kiesésben az egyes csoportok szórása sokkal kisebb (Borbély–Vargha 2010: 461–462)). Mivel a BUSZI-2-ben minden kvótában 10 adatközlő volt, a minták alacsony elemszáma miatt a kvóták szórását statisztikailag nem lehetett összehasonlítani.

1. ábra. Az egyes adatközlők standard változatainak aránya foglalkozási csoportonként (n=50)

A tanárok kvótában egy adatközlő eredménye meglepően kiugró: mindössze 8,11 százalékban használta a standard változatot. A többi kvótában ilyen nagyon kiugró adatközlőt nem találunk. Ezt az egy tanár adatközlőt – a nagy különbség miatt – egy vizsgálat erejéig kivettem a mintából, s így hasonlítottam újra össze, milyen átfedés van az egyes kvóták között. (Az adatközlőt a további elemzésekben természetesen számításba vettem.) A 2. ábráról leolvasható, hogy az egyes kvótákban melyek a legkisebb és a legnagyobb tapasztalt százalékarányok. Például az egyetemisták kvótában az az adatközlő, aki a legkevesebbszer használta a rag standard változatát, 15,22%-ban használta, míg aki legtöbbször, az 93,18%-ban. A sávok jól mutatják, amit fent is láthattunk már: a tanárok, egyetemisták és bolti eladók kvótája meglehetősen heterogén, míg a másik két kvóta kicsit homogénabbnak tűnik. Másrészt megmutatkozik, hogy az öt kvóta nem öt diszkréten elkülönülő halmazt jelent – bár ezt nem is vártuk –, hanem egymást átfedő csoportokat, ám meg fogjuk látni, hogy az arányok mégis valamiféle szabályosságot mutatnak.

2. ábra. A foglalkozási csoportok standard [bVn] értékei százalékban megadva (n=49)*

*A sávokban található számok a legalsó és a legfelső értéket ([bVn] változat százalékos aránya) mutatják.

Megvizsgáltam, hogy a kvótához tartozás mennyiben van hatással arra, hogy milyen arányban használják a beszélők a standard változatot. Ehhez a Kruskal–Wallis tesztet alkalmaztam, melynek eredménye szerint a kvóta szignifikánsan meghatározza azt, hogy a beszélők milyen arányban használják a *-ban/-ben* egyes változatait (Kruskal–Wallis: khi-négyzet=27,317, f=4, p=0,000). A kvóta, az előbb bemutatott vizsgálattal összhangban azt is befolyásolja, hogy melyik változatot használják a beszélők (khi-négyzet=722,127, f=4, p=0,000).

A fenti két szignifikáns eredményből azonban még nem következik, hogy a csoportok egymáshoz képest szignifikánsan eltérőek-e. Ennek kiszámítására alkalmas a Tukey-féle eljárás. A kvóták páronkénti összehasonlításával a következő eredményeket kaptuk:

2. táblázat. A foglalkozási csoportok páronkénti összehasonlítása

	1. kvóta	2. kvóta	3. kvóta	4. kvóta	5. kvóta
1. kvóta		0,04196	-0,34499(*)	-0,47487(*)	-0,39076(*)
2. kvóta	-0,04196		-,038695(*)	-0,51683(*)	-0,43272(*)
3. kvóta	0,34499(*)	0,38695(*)		-0,12989	-0,04577
4. kvóta	0,47487(*)	0,51683(*)	0,12989		0,08412
5. kvóta	0,39076(*)	0,43272(*)	0,04577	-0,08412	

(1. kvóta = tanárok, 2. kvóta = egyetemisták, 3. kvóta = bolti eladók, 4. kvóta = gyári munkások, 5. kvóta = szakmunkástanulók)

A csillaggal jelzett számok azt jelentik, hogy a két kvóta szignifikánsan eltér egymástól. Vagyis, az első oszlopot nézve, az 1. kvóta szignifikánsan eltér a 3., 4., 5. kvótától. Nincs szignifikáns eltérés azonban az 1. és a 2., illetve a 3., 4. és 5. kvóta között.

Az 1. és 2., valamint a 4. és 5. kvóták között a kor az eltérő faktor, vagyis az e kvóták közötti eltérés hiánya azt jelenti, hogy a kornak önmagában nincsen hatása arra, hogy inkább a standard, vagy inkább a nem standard változatot választják-e az adatközlők. Mint ahogyan nem volt szignifikáns hatása a kornak arra sem, hogy az adatközlők különbözőnek ítélik-e a *hëgyës – hëgyes* szópárt (Hattyár–Kontra–Vargha 2009: 457) – ám mindeközben szem előtt tartjuk azt is, hogy változónként más és más mintázatot kaphatunk, vagyis eltérő változók esetében más faktoroknak lesz, illetve nem lesz hatása.

A BUSZI-2 kvótamintán alapuló korpuszban a nemnek nincsen hatása arra, hogy milyen arányban standardok az adatközlők (Kruskal–Wallis: khi-négyzet=3,343, f=1, sig=0,067). Azt azonban figyelembe kell vennünk az utolsó két eredménnyel kapcsolatban, hogy a kvóták eleve nagymértékben meghatározzák a kort és a nemet. (Talán érdekességként mégis érdemes volt ezt a két próbát lefuttatni.)

7. Az eredmények értékelése

Az első hipotézisben feltételeztem, hogy nagyon nagy lesz a különbség a tesztadatok illetve az irányított beszélgetésbeli adatok között. Láttuk, hogy a BUSZI-2 korpusz irányított beszélgetéseiben az 50 adatközlő összesen 67,89%-ban törölte az *n*-t, vagyis használta a nem standard [bV] változatot. Ez a szám lényegesen magasabb, mint amit a tesztadatok esetében láttunk, hiszen ott 5,2%-ban találunk törlést (lásd Mátyus–Bokor–Takács 2010). Ez a különbség megegyezik Váradi Tamás (1995/1996) előtanulmányban kapott adataival. Így az irányított beszélgetésekben kapott adatokkal kiegészítve a táblázat a következőképpen néz ki:

3. táblázat. Az inessivusi (bVn) változó standard [bVn] változatának megjelenése a BUSZI-2 korpuszban (n=50)

	Mondat-kiegészítés (kulcsszó)	Mondat-kiegészítés (keretmondat)	Minimális párok	Szólista	Lassú olvasás	Gyors olvasás	Társalgás
Tanárok	98%	99%	100%	100%	97%	88%	59,57%
Egyetemisták	98%	99%	100%	100%	98%	88%	59,51%
Bolti eladók	100%	97%	100%	100%	92%	90%	15,07%
Gyári munkások	90%	91%	100%	100%	85%	80%	6,98%
Szakmunkás-tanulók	94%	96%	100%	100%	92%	85%	15,18%
Összes	96%	96%	100%	100%	91%	86%	32,11%

Ahogy a 3. táblázatban is láthatjuk, a BUSZI-2 tesztadatinak elemzésekor minden kvóta minden adatközlője a feladatok megoldása során inessivusi funkcióban szinte kizárólag a [bVn] változatot használta. Tehát azt mondhatjuk, hogy a BUSZI-2 mind az 50 adatközlője „tudja a szabályt" miszerint *Hol?* kérdésre *-ban/-ben* raggal felelünk[3]. Igaz ez azokra a feladatokra, melyek során a beszélő nagy figyelmet fordít a beszédére. Azonban amint gyengül ez a figyelem – mint ahogy feltételezzük az irányított beszélgetésben, amely sokkal szabadabb, mint a feladatmegoldás (vö. Labov 1984, illetve magyarul: 1988) – ez mintha már nem lenne olyan fontos. A legtöbb adatközlőről itt is elmondhatjuk, hogy tudja a szabályt – bár volt 3 olyan adatközlő, aki egyáltalán nem használta a [bVn] változatot – csak éppen ritkán alkalmazza. Az, hogy mennyiben tér el a beszélő az írott nyelvben használt [bVn]-tól, mutatja, hogy melyik csoporthoz tartozik (hiszen ahogy a statisztikai eredmények bizonyítják: a csoport meghatározza, hogy milyen arányban standard az adatközlő). Tudjuk, hogy a foglalkozási csoportok a társadalmi rétegződés legjobb jelzői közé tartoznak, s bár erre alapozva nem kapunk olyan árnyalt képet, mintha a társadalmi osztály többi alapvető faktorát (pl. iskolázottság, fizetés) is figyelembe vennénk, a nyelvhasználat foglalkozási csoportok szerint is rétegződést mutat (Labov 2006: 41). Jelen kutatásban erre kaptunk magyar adatokat.

Noha szépen kirajzolódik egy mintázat a beszédre fordított figyelem mértéke szerint a standard arányában, az irányított beszélgetés valójában nem képez egy egységet, különböző modulokból áll. Az adatok modulok szerinti vizsgálata már egy következő tanulmány része.

Feltételeztem, hogy a csoportok úgy fogják követni egymást, mint azt a tesztfeladatoknál megfigyelhettük (elsők a tanárok és egyetemisták, majd a bolti eladók, végül a szakmunkástanulók és a gyári munkások, l. Mátyus–Bokor–Takács 2010), ez igaz is, viszont a csoportok közti eltérések sokkal nagyobbak az irányított beszélgetésekben, mint a tesztfeladatokban. S nagy a hasonlóság a felsőfokú végzettséggel rendelkező kvóták között (tanárok és egyetemisták) illetve ugyancsak nagy a hasonlóság a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező kvóták között (bolti eladók, gyári munkások, szakmunkástanulók) – hozzátéve, hogy a gyári munkások között is van diplomával rendelkező, több

[3] Köszönöm Németh Miklósnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

nyelven beszélő adatközlő. Ismét csak hasonló a minta a tesztfeladatoknál, ahol az újrakódolt foglalkozási csoportok térnek el szignifikánsan egymástól – a „tanárok és egyetemisták" csoport tér el szignifikánsan a bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók csoporttól (i. m.).

A harmadik, negyedik és ötödik kvóták között meglehetősen kicsi az eltérés, ezért nem is csoda, hogy nincs köztük szignifikáns különbség, de mi lehet az oka annak, hogy a tanárok és egyetemisták kvótáknak ilyen nagy a szórása? Ahogy a bevezetésben említettem, a nyelvjárásokban szinte csak a [bV] változatot használták, s írott beszélt nyelvi adatokon végzett történeti szociolingvisztikai vizsgálatok szerint feltételezhető, hogy a ragvégi *-n*-t az írott nyelv őrizte meg, onnan került át a beszélt nyelvbe (Németh 2008:103). Lehetséges, hogy az írott nyelv nagyobb szerepe e két kvótánál ilyen jelentősen befolyásolja az adatközlők beszélt nyelvi produkcióját, azonban nem mindenkire hat egyformán – vagyis a feltehetőleg formálisnak tekintett szituáció (kutatásban való részvétel, hangfelvétel készítése) a legtöbb tanárnál és egyetemistánál előhozta az írásban használt változatot.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben a (bVn) változó megoszlása nemzetközi szakirodalomban tapasztaltakhoz hasonló mintázatot mutat.

8. Összefoglalás

Jelen tanulmányban magyar beszélt nyelvi adatokat elemezve mutatom be, milyen hatása van a foglalkozási csoportoknak a nyelvhasználatra a (bVn) változó használatában. Az adatokat a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiből nyertem. Ez a korpusz eddig az egyetlen, szociolingvisztikai módszerekkel gyűjtött magyar nyelvű adatbázis, mely sokrétű vizsgálódásra ad lehetőséget. A BUSZI-2-ben öt kvóta, vagyis foglalkozási csoport (tanárok, egyetemisták, bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók) szerint gyűjtötték az adatokat. A kutatásban azt vizsgáltam, hogy milyen összefüggés van a foglalkozási csoportok és az *n*-törlés között.

Az eredmények szerint a korpusz adatközlői az esetek mindössze 32,11%-ában használták a rag sztenderd változatát, szemben a tesztfeladatoknál tapasztalt több, mint 90%-kal. A kvóták három csoportba rendeződnek: a tanárok és egyetemisták kicsit több, mint 59%-ban használták a sztenderd változatot, a bolti eladók és a szakmunkástanulók kicsit több, mint 15%-ban, a gyári munkások pedig csaknem 7%-ban. Az első két csoport szórása meglehetősen magas, vagyis a csoporton belül, az egyes adatközlők között is nagy a variabilitás. Emellett megállapítottuk, hogy az öt kvóta nem alkot öt diszkréten elkülönülő csoportot, az eredmények között sok az átfedés.

Az statisztikai vizsgálatok azt mutatták, hogy a kvóta szignifikánsan meghatározza azt, hogy a beszélők milyen arányban használták a [bVn] és [bV] változatokat, emellett a kvóta azt is befolyásolja, hogy mely változatot használják a beszélők. A csoportok páronkénti összehasonlításával azt az eredményt kaptuk, hogy a tesztfeladatokhoz hasonlóan a tanárok és egyetemisták kvóták szignifikánsan különböznek a másik három kvótától: a bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók kvótáktól, viszont az első és a második csoport kvótái között nincs szignifikáns eltérés.

A foglalkozási csoport csak egy a nyelvhasználatot befolyásoló számos külső és belső változó közül. Az irányított társalgásban használt modulok és a követő környezet variabilitásra gyakorolt hatását a (bVn) változó esetében a BUSZI-2 korpuszban következő írásokban mutatom be.

Irodalom

NyKk = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk., 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Balogh Lajos 1979. A fel igekötő és a határozóragok hangtani változatai Szombathely regionális köznyelvében. In: Imre Samu szerk., 1979. *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. Budapest: Akadémiai Kiadó. 33–64.

Borbély Anna – Vargha András 2010. Az l variabilitása öt foglalkozási csoportban. – Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. In: *Magyar Nyelv* 106. évf. 4. szám.: 455–470.

Deme László – Imre Samu 1968–77. *A magyar nyelvjárások atlasza*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GósyMária 2010. A -ban,-ben ragok ejtésváltozatairól a spontán beszédben. In: Csernicskó István et al. szerk., 2010. *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest: Tinta Kiadó. 225–232.

Hattyár Helga – Kontra Miklós – Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt ë? In: *Magyar Nyelv* 105.: 453–468.

Horváth Veronika 1994. A -ba(n) nyelvi változóról. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás szerk., 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában (Linguistica, Series A, 16.)*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 131–137.

Horváthné Bernáth Rózsa 1979. Regionális köznyelvi kutatások Győrben. In: Imre Samu szerk., 1979. *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.* Nyelvtudományi Értekezések 100. Budapest: Akadémiai Kiadó.105–124.

Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kálmán Béla 1975. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kontra Miklós 1998. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára szerk., 1998. *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 9–22.

Kontra Mikós 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris.

Labov, William 1984. Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, J., Sherzer J. szerk., 1984. *Language in Use*. Englewood Cliffs: Prentice Hall. 28–53.

Labov, Willliam 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. In: *Szociológiai Figyelő* 4.: 22–47.

Labov, William 2006. *Social Stratification of English in New York City*. Second Edition. New York: Cambridge University Press.

Lőrincze Lajos 1975. Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László – Imre Samu szerk., 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 167–204.

Mátyus Kinga 2009. Az inessivusi (bVn) nyelvtani szerepei. In: Váradi Tamás szerk., 2009. *III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 69–86. Elérhető: http://www.nytud.hu/alknyelvdok09/proceedings.pdf

Mátyus Kinga – Bokor Julianna – Takács Szabolcs 2010. Adatok és magyarázatok az inessivusi (bVn)-ról a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3,-4-ben. In: Váradi Tamás szerk., 2010. *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 85–99. Elérhető: http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/proceedings10.pdf

Nádasdy Ádám 2001. „Ban”-ban az igazság. In: *Magyar Narancs* 2001/03: 15. Elérhető: http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/09.html

Németh Miklós 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

Nyomárkay István 1978. A -ban, -ben ragos határozószó. In: *Magyar Nyelv* 74.: 37–44.

Oravecz Csaba – Sass Bálint 2008. *Magyar szöveges lejegyzésből nyelvi adatbázis*. Elhangzott: Budapesti Szociolingvisztikai Interjú I. Szimpóziumán, Budapest, 2008. december 9.

Posgay Ildikó 1991. Van-e a magyarban -ban/-ben? In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., 1991. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 139–145.

Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.

Váradi Tamás 1990. -ba vagy -ban? (Problémavázlat). In: Szabó Géza szerk., 1990. *II. Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém: 143–155.

Váradi Tamás 1995/1996. Stylistic Variation and the (bVn) Variable int he Budapest Sociolinguistic Interview. In: *Acta Linguistica Hungarica* 43.: 295–309.

Váradi Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–359.

CELEB, BEVÁLLAL, H1N1 – NEOLOGIZMUSOK MEGÍTÉLÉSE, ÉRTÉKELÉSE KÜLÖNBÖZŐ KORCSOPORTOK KÖRÉBEN[1]

SÓLYOM RÉKA

***Celeb, bevállal, H1N1* – opinions about neologisms among informants of different age groups**
The paper deals with the results of a survey that the author carried out in 2010 among 216 informants. The results give relevant information about handling the meaning of those words that occurred in Hungarian in the last few years. The author examines four words (*bevállal, celeb-anyuka, csokoholista, kutyaszitter*), their semantic structure and shows the attitude of informants toward these neologisms and those synonyms that have been suggested according to the words.

1. Bevezetés

A jelen dolgozat annak a 2005 óta tartó kutatásnak a legújabb eredményeiről számol be, mely napjaink neologizmusaival, e jelenségek megítélésével, a nyelvhasználóknak hozzájuk kapcsolódó véleményével, attitűdjével kapcsolatos. Nap mint nap újabb és újabb új szavak, kifejezések, újfajta nyelvi megoldások jelennek meg nyelvünkben. E jelenségek vizsgálatakor figyelembe kell venni a beszédhelyzetet: a személyközi viszonyokat, illetve a térbeli és időbeli viszonyokat, tehát a beszélő–hallgató viszonyán túl céljaikat, azt, hogy miért használják az adott szituációban azt a nyelvi alakulatot, amit használnak. Bach és Harnish (1979) szerint a beszélő/író feltételezi, hogy a hallgató/olvasó ismeri a használt nyelvet; ebbe a feltételezésbe mind a szókincsbeli, mind a grammatikai tudás beletartozik (idézi Lehrer 2003: 370). A beszélő/író feltételezi, hogy a hallgató/olvasó képes megfejteni az alakulat jelentését; a perlokúciós cél igen gyakran (például reklámok, hirdetések esetében) a hallgató figyelmének felkeltése.

Az elemzések során elsősorban olyan új szavakat és kifejezéseket vizsgálok, melyek 1989 után jelentek meg a magyar köznyelvben. A nyelv szókészletében megjelenő új szavakat, kifejezéseket, nyelvi formákat hagyományosan neologizmusoknak szokás nevezni; magának a neologizmus terminus technicusnak a fogalma: az, hogy adott időpillanatban mit tekintünk neologizmusnak, korántsem problémamentes. Terestyéni Ferenc már 1955-ben írt, Magyar Nyelv-beli tanulmányában megfogalmazta ezt a problémát, egyben rámutatott a neologizmuskutatás nyilvánvaló adósságaira is: „Annak ellenére, hogy a neologizmusok mind a szókészlet, mind a nyelvi stílusok szempontjából számos problémát vetnek fel, a neologizmusok mivoltának, fajainak és a velük kapcsolatos kérdéseknek a vizsgálatára és tisztázására nem fordítottunk megfelelő figyelmet (…)" (Terestyéni 1955: 297–298). Hasonlóan vélekedik Minya Károly is 2003-ban megjelent munkájában: „(…) a neologizmus fogalmának, mivoltának meghatározása problémát okoz. Sokféle nyelvi tényre vonatkoztatva használjuk a neologizmus elnevezést, s ezeket a nyelvi jelenségeket nehéz egyetlen, valamennyit felölelő meghatározásba belesűríteni" (Minya 2003: 13). A neologizmus fogalmaként most a Stilisztikai lexikon definícióját veszem alapul: „Neologizmusok azok az új szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv, a társadalmi viszonyok és a gondolkodás fejlődésével párhuzamosan, állandóan gazdagodik" (Szathmári 204: 154), kiegészítve azzal, hogy a „szituációs kontextus"-t (Tátrai 2004: 480) és a kommunikációs folyamatban részt vevő felek stílustulajdonítását, előzetes elvárásait is érdemes figyelembe venni a vizsgálat során. Elképzelhető ugyanis, hogy egy szó az egyik nyelvhasználó számára neologizmus, míg egy másik számára már nem az – ebből is fakad a fent vázolt meghatározási nehézség, illetve a definíciók sokfélesége. Másfelől időről időre feltűnnek olyan szavak,

[1] A tanulmány az OTKA K 81315 sz. pályázati támogatásával készült.

kifejezések, melyeket a nyelvhasználók egy ideig igen gyakran használnak, és nagyon gyorsan elterjednek a nyelvben (ezt figyelhettük meg 2009-ben a H1N1 vírus elnevezése esetében is, amikor kérdőíves vizsgálódás során minden adatközlő írt valamilyen magyarázatot, illetve szinonimát a szóra, sőt, megjelentek „becéző" alakjai is, pl. *hinivírus*). Mivel a jelen dolgozat keretei nem adnak lehetőséget a probléma részletesebb bemutatására, és a dolgozatban bemutatandó elemzés elsősorban szemantikai jellegű, nem térek most ki a magyar és a nemzetközi szakirodalomban a neologizmusok csoportosítási lehetőségeinek ismertetésére (részletesebben például: Terestyéni 1958, Zsemlyei 1996, Minya 2003, Szathmári 2004, Kozocsa 2008, illetve idegen nyelveken például az 1990-es A dictionary of stylistics, a 2001-es Dictionnaire des Termes Littéraires és a 2003-as Historisches Wörterbuch der Rhetorik vonatkozó címszavai tájékoztatnak a témáról).

Tény, hogy a bemutatandó elemzésekben olyan szavakat is vizsgálok, melyek az utóbbi egy-két évben, és olyanokat is, melyek már akár 10-15 éve megjelentek a köznyelvben; a szemantikai elemzéshez és a nyelvhasználói vélekedések bemutatásához viszont ezeknek az összevetése, úgy vélem, nem nélkülözhető. Az elemzés elsősorban szemantikai jellegű; a vizsgálat során fontos az, hogy maguk a nyelvhasználók mit tekintenek egyáltalán neologizmusnak egy adott időszakban, illetve ismerik, felismerik-e az adott jelenséget; valamint az, hogy hogyan vélekednek róla. Nagy segítséget jelentenek a problémák tanulmányozásában azok a 2006 óta évente egy vagy két alkalommal végzett kérdőíves vizsgálatok. Ezeket a kérdőíveket különböző korcsoportok – általános és középiskolás diákok, egyetemi hallgatók, illetve felnőttek – képviselői, összesen mintegy 900 adatközlő töltötte ki a mai napig. Korábbi kutatásaimra és azok eredményeire most terjedelmi okok miatt nem tudok kitérni; ezekről számol be nyomtatásban pl. Sólyom 2009, 2010. A kérdőívek felépítése hasonlóan alakult az évek során: vizsgálandó az, hogy egy-egy új szót, kifejezést ismernek-e az adatközlők, megfigyelendő továbbá az, hogy ez miképpen változik annak függvényében, hogy szövegkörnyezetben vagy a nélkül olvassák-e az alakulatot. A szemantikai felépítés elemzéséhez kapcsolódik az adatközlőknek az a lehetősége, hogy a kérdőív egy adott pontjában megadhatnak szinonimajavaslatokat a neologizmusokkal kapcsolatban (hogyan mondanák, írnák inkább az adott szót, kifejezést).

A felmérések azt is vizsgálják, hogy milyen „értékelő jellegű vélekedés"-nek (Kiss 1995: 135) adtak hangot az adatközlők a kérdőív kitöltése során, amikor arról kellett kifejteniük a véleményüket, hogy volt-e a kérdőívben szereplő neologizmusok között olyan, amely kifejezetten tetszett, vagy kifejezetten nem tetszett nekik, és ha igen, miért.

2. A kérdőíves vizsgálatról

A legutóbb felvett adatok a 2010 májusában és júniusában kitöltött kérdőívekből származnak. A kérdőív három fő kérdést tartalmazott, ezek a következők voltak: Mit jelenthet az adott szó?, Milyen szinonimajavaslattal élne?, Mi a véleménye a kérdőív szavairól, volt-e olyan, amely kifejezetten tetszett/nem tetszett Önnek? A kérdőívnek két típusát töltötték ki az adatközlők kb. 50-50%-ban: az első (A) típusban szövegkörnyezet nélkül, míg a másik, (B) típusban szövegkörnyezetben (internetről származó mondatokban szerepelve) olvashatták a megadott szavakat, így a későbbiekben vizsgálható az is, hogy befolyásolja-e, és ha igen, milyen mértékben befolyásolja a szövegkörnyezet megléte egy-egy új szó felismerését.

A két típusú kérdőívet összesen 216 adatközlő töltötte ki. Ők a következő korcsoportokból kerültek ki: felső tagozatos általános iskolások (egy Győr melletti település tanulói), 10. osztályos gimnazisták (egy győri gimnázium két osztálya), 1–3. évfolyamos magyar szakos egyetemisták (egy budapesti egyetem hallgatói), valamint Budapesten és Győrben élő 30 és 65 év közötti alap-, közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező, dolgozó felnőttek. A felhasznált kérdőívet én állítottam össze, az adatfelvételt pedig

minden esetben személyesen felügyeltem: az adatközlőknek zárt térben (osztályteremben, irodában, otthonukban), segédeszköz használata nélkül, egyedül kellett kitölteniük a kérdőívet.

1. táblázat. A kérdőívet 2010 nyarán kitöltő adatközlők száma a korosztályok és a kérdőívek típusának függvényében

	általános iskolások (5–8. osztály)	**középiskolások (10. osztály)**	**egyetemisták (1–3. évfolyam)**	**felnőttek (30–65 év közöttiek)**
A típusú kérdőív	20	32	32	20
B típusú kérdőív	26	29	32	25

Mindkét kérdőívben ugyanazok a neologizmusnak tekinthető szavak szerepeltek (szövegkörnyezet nélkül, illetve mondatokban elhelyezve), ezek a következők voltak: *becéloz* ('fizikai vagy lelki értelemben meg-/rácéloz vkire'), *betámad* ('fizikai vagy lelki értelemben támad, megtámad vkit, vmit'), *bevállal* ('el-/felvállal vmit'), *celebanyuka* ('híres anyuka, akinek kisgyermeke van'), *kutyaszitter* ('kutyára a gazda távollétében pénzért felügyelő személy'), *csokoholista* ('a csokoládét betegesen szerető személy'), *leggings* (újabban *legging* formában is használatos, 'lábfej nélküli, szűk női nadrág'), *lol* ('internetes és mobiltelefonos kommunikációban a nevetés, nevetségesség kifejezésére használt betűszó, az angol *laugh out loudly*, hangosan nevetés rövidítése'), *passzívház* ('megújuló energiaforrásokat használó ház').

3. A kapott eredményekről

A jelen dolgozat a kérdőívben szereplő szavak közül négy olyan szónak, illetve a velük kapcsolatban kapott eredményeknek a bemutatására vállalkozik, melyekről az adatközlők igen nagy százaléka vélekedett úgy, hogy „kifejezetten tetszik", illetve „kifejezetten nem tetszik" nekik az adott szó. A négy szó a következő: *csokoholista, kutyaszitter, bevállal, celebanyuka.* Ezek közül a szavak közül egyedül a *bevállal* található meg az ÉKsz.[2]-ben (bizalmas stílusminősítéssel), és a szótár a közölt példával kapcsolatban meg is jegyzi: „helyesen [magára] vállal" (ÉKsz.[2] 2003: 128). A szó már a erjedését bizonyítja az is, hogy az Magyar Nemzeti Szövegtár összesen 11 találatot regisztrált a *bevállal* szótőre[2].

A másik három szó nem található meg az ÉKsz.[2]-ben; az Magyar Nemzeti Szövegtár is mindössze a *kutyaszitter* szótőre talált 4 találatot (de csak „tetszőleges" szófaj esetében[3]).

3.1. *Csokoholista és kutyaszitter*

A *csokoholista* és a *kutyaszitter* szavak – melyek megfelelői más nyelvekben (pl. angol, német, francia) is léteznek – esetében feltűnő volt, hogy az adatközlők mind a szövegkörnyezet nélkül, mind a szövegkörnyezetben megadva szereplő szó esetében igen biztosan felismerték annak jelentését. A 2009-ben végzett felmérés esetében a *csokoholista* szóval kapcsolatban általános megfigyelésként állapítható meg, hogy a szó felismertsége (megfelelő szinonimajavaslatok aránya) a legtöbb esetben egyenes arányban nőtt az életkor, illetve annak függvényében, hogy meg volt-e adva szövegkörnyezet a szónál vagy nem. Az adatközlők mindkét szó esetében igen nagy (70–100%) százalékban adtak a szavak jelentésének megfelelő magyarázatot. Releváns eltérés ettől a

[2] 2011. március 4-én
[3] 2011. március 4-én

tendenciától a felnőtt adatközlőknél tapasztalható: náluk mindkét szó esetében 3–7%-kal kevesebb esetben ismerték fel a szót, ha szövegkörnyezetben volt megadva.

1. ábra. A *csokoholista* szóval kapcsolatban kapott eredmények: a szó felismertsége a kérdőív típusának függvényében (2010)

2. ábra. A *kutyaszitter* szóval kapcsolatban kapott eredmények: a szó felismertsége a kérdőív típusának függvényében (2010)

Az internetről származó, néhány esetben kis mértékben átalakított példamondatok a „B" típusú kérdőívben a következők voltak: *Csak merjen valaki egy csokoholista és az ő csokija közé állni!*, illetve *Én és még pár ember kitaláltuk, hogy kutyaszitterek leszünk.*

Az, hogy e két, a köznyelvben nem túl elterjedt neologizmus jelentését ilyen nagy arányban megfejtették az adatközlők, a szavak szemantikai felépítésének is köszönhető. Mint azt a *csokoholista* esetében korábban már vizsgáltam (ld. Sólyom 2010), e szavak szemantikai felépítése magyarázható a Gilles Fauconnier által kidolgozott ún. blending-elmélettel. A blending jelensége úgy alakul ki, hogy a gondolkodás és a beszéd során egymással kapcsolatban álló kis fogalmi egységeket (ún. mentális tereket) hozunk létre, melyek segítik a megértést és a további reakciókat. Ezek a diskurzus előrehaladtával változtathatók is (Fauconnier – Turner 1998: 137). A blend (vagy más néven konceptuális integrált hálózat) létrejöttében négy mentális tér (a két bemeneti tér, a fakultatív generikus tartomány, valamint az elegyítés tartománya) játszik szerepet (Tolcsvai Nagy 2005: 73, 2010: 93). Az elegyítés tartománya már bizonyos kiválasztott aspektusokat,

„szeleteket" tartalmaz az egyes bemeneti terekből (Coulson – Oakley 2003: 55). A kialakuló mentális terek ráadásul sokkal rugalmasabbak, dinamikusabbak, mint a metaforaelmélet tartományai; ugyanakkor igaz az is, hogy „(…) egy mentális tér rövid távú képződmény, melyet egy bizonyos tartomány általánosabb és stabilabb tudásstruktúrája »táplál«" (Grady – Oakley – Coulson 1999: 101–103). Bár az így létrejött alakulatok a közlés hatékonyságát nem növelik – éppen ellenkezőleg, megértésük sok esetben nagyobb mentális erőfeszítést kíván meg a befogadótól – mégis nagyon népszerűek (Lehrer 2003: 369). Sokszor ugyanis szellemesek: szójátékot, célzásokat tartalmaznak. Amikor pedig sikerül „megfejteni" a szó vagy kifejezés jelentését, az olvasó/hallgató jogosan érezheti magát eredményesnek, okosnak. Ennek eredményeképpen pedig pozitív attitűdöt táplál a beszédesemény (és valószínűleg a beszélő és a neologizmus jelentése) iránt (Lehrer 2003: 370).

A kérdőív két szavának (*csokoholista, kutyaszitter*) szemantikai szerkezete a fentiek értelmében a következő módon ábrázolható:

3. ábra. A *csokoholista* szemantikai szerkezetének ábrázolása blendként

4. ábra. A *kutyaszitter* szemantikai szerkezetének ábrázolása blendként

3.2. *Bevállal, celebanyuka*

A *bevállal* szó a korábbi keletkezésű neologizmusok közül való, említi T. Somogyi 2003 is; már a 2008-as kérdőíves felmérés is vizsgálta (ld. Sólyom 2009). Olyan – meglehetősen gyorsan terjedő – igekötős igéről van szó, melyből már melléknevet is képeztek (*bevállalós*). Akár szövegkörnyezetben, akár a nélkül olvasták a szót az adatközlők, sokszor javasolták e szó használata helyett a *vállal, elvállal* szavakat. Napjainkban a *be* igekötő megjelenése sok igető mellett megfigyelhető, olyan esetekben is, amikor korábban gyakran más igekötő jelent meg az igében (*becéloz, betámad*), vagy olyan esetekben is, amikor a *be* igekötő megjelenése teljesen más jelentést hoz létre (*bealszik, behal*). Felmerül a kérdés, hogy vajon megfigyelhetőek-e olyan szabályszerűségek, melyek a *be* igekötő formálódó új használatára, a „rendszer szabályainak átrendeződésére" (Ladányi 2007: 260) utalnak? A most vizsgált *bevállal* ige esetében megállapítható, hogy a *be* igekötő megjelenése nem esetleges, véletlenszerű: míg a szokásos *el* igekötő „(eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valameddig való eljutást jelöli, a *be* igekötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki" (Ladányi 2007: 274). *Bevállalni* valamit tehát többet jelent, mint *elvállalni* valamit: olyan esetenként kockázatos, veszélyes, nagy erőfeszítést igénylő cselekedet vállalását jelenti, melyhez intenzív tevékenység, bátorság, tettrekészség szükséges. A *be* igekötő tehát nem esetlegesen vagy „hibásan" jelenik meg ebben az esetben, hanem más, sajátos tartam megjelenítőjeként (Ladányi 2007: 271).

A negyedik most bemutatandó szó a *celebanyuka* volt. Magát a *celeb* szót az elmúlt két év (2009, 2008) kérdőívei is vizsgálták (ld. Sólyom 2009, 2010). A szó ismertsége már 2008-ban 52% és 93% közötti volt (Sólyom 2009: 261). A mostani összetett szó megadásával elsősorban a szóhoz kapcsolódó adatközlői attitűdöt vizsgálta a jelenlegi kérdőív.

4. Az adatközlők attitűdje a négy vizsgált szóval kapcsolatban

A vizsgálat utolsó pontját képezte az a két kérdés, melyben az adatközlőknek le kellett írniuk, hogy van-e a felsorolt szavak között olyan, amely „kifejezetten tetszik", avagy „kifejezetten nem tetszik" nekik, és ha van ilyen, miért ez a véleményük róla. Az ilyen jellegű véleményalkotásban fontos szerepet játszik az adatközlőknek anyanyelvükkel kapcsolatos szemléletmódja, melyet sok tényező (életkor, lakóhely, iskolázottság, nyelvi előítéletek stb.) befolyásolhat. A nyelvről való hétköznapi gondolkodás, az ún. népi szemlélet „…a nyelvet olyan, a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzeli el, amelynek létezik egy ideális formája. Ez az ideális forma a beszélő embertől függetlenül létezik: az egyén eltérhet ugyan tőle, de a köznapi gondolkodás, a nyelvről való tudásunk tudatosult része hibaként, esetleg nyelvjárási jelenségként, helytelen nyelvhasználatként értékeli ezeket az eltéréseket. A nyelv népi szemléletében ezzel összefüggésben igen erős a jó – rossz, helyes – helytelen dichotómiájának érvényesülése" (Domonkosi 2007: 141).

A fent felsoroltak közül most elsősorban az életkor szerinti megoszlásra koncentrálok, illetve bemutatok néhány tipikusnak mondható véleményt az elemzett neologizmusokkal kapcsolatban. Az összes adatközlő (216 fő) véleményét tekintve a négy szóval kapcsolatban a következő eredmények születtek:

5. ábra. Az adatközlők véleménye a négy szóról (az összes adatközlőre vonatkoztatott eredmény, 2010)

A diagramon ábrázolt eredményekből látható, hogy a legkisebb különbség a *bevállal* szó megítélésében volt, a legnagyobb eltérés pedig a *celebanyuká*ról alkotott vélemények között található: az adatközlők mindössze 0,9%-ának tetszett kifejezetten ez a szó.

Ha részletesen, korcsoportokra lebontva megvizsgáljuk a szavakhoz kapcsolódó attitűdöt, a következőket tapasztalhatjuk:

4.1. *Csokoholista*

A *csokoholista* esetében mind a négy korcsoportnál nagyobb volt azoknak az aránya, akiknek tetszett a szó, mint azoké, akiknek nem. A pozitívan vélekedők a következőkkel indokolták véleményüket:

– vicces szó

– összeköttetésben áll az alkoholistával, a -*holista* képzővel ki lehet fejezni különböző mániákat

– mert igen ötletes és szemléletes

– jól hangzik

– kifejezetten találó, mert mindenki megérti

A negatív vélemények közül néhány:

– kifejezetten erőltetett, ráadásul negatív érzéseket kelt

– érthetetlen számomra, nem magyaros

A kapott eredményeket a 6. ábra diagramja szemlélteti:

6. ábra. Az adatközlők véleménye a *csokoholista* szóról (2010)

4.2. *Kutyaszitter*

A *kutyaszitter* szó esetében feltűnően nagy volt azoknak a magyar szakos egyetemisták-nak az aránya, akik negatív véleményüknek adtak hangot; velük szemben a felnőtteknek nagyobb aránya vélekedett pozitívan a szóról. A negatív vélemények többek között a következők voltak:

– erőltetettnek érzem
– rossz a hangzása, a szitter majdnem olyan, mint a *sitt, sintér*
– idegen szóból származik, magyartalan
– béna (sic!)

Ezzel szemben néhány pozitív vélekedés:

– vicces
– tükrözi a szó jelentését
– dallamosan hangzik, és az őrzésre asszociálunk
– nagyon kreatív, azonnal érthető, de nem erőltetett

A kapott eredményeket a 7. ábra diagramja szemlélteti:

7. ábra. Az adatközlők véleménye a *kutyaszitter* szóról (2010)

4.3. *Bevállal*

Úgy tűnik, hogy a *bevállal* igét egyre többen érzik semlegesnek: a pozitív – negatív vélemények közötti különbségekre jellemző, hogy a felnőttek esetében 50-50% az arányuk. Többen vélekedtek úgy a szóról, hogy saját maguk is gyakran használják, a köznyelvben igen elterjedt már, és jól kifejezi a nehéz, kockázatos cselekedetek vállalását. Megemlítették, hogy a belőle képzett *bevállalós* szót is használják, és nagyon kifejezőnek tartják. A negatív kritikák között szerepel a *be* igekötő felesleges használatát kiemelő értékítélet, mely szerint az ilyen igekötő-használat funkciótlannak tűnik számukra, vagy trehányságot, lustaságot, pongyolaságot sugall.

A kapott eredményeket a 8. ábra diagramja szemlélteti:

8. ábra. Az adatközlők véleménye a *bevállal* szóról (2010)

4.4. *Celebanyuka*

Egyértelműnek tűnik az adatközlők negatív attitűdje a *celebanyuka* szóval kapcsolatban: az adatközlők 4,3%–51,6%-ának egyáltalán nem tetszik a szó. Vele kapcsolatban elsősorban a következő negatív kritikákat fogalmazták meg:

– nem értem, hogy lehet egy anyuka *celeb*

– erőltetett, röhejes megfogalmazás (sic!)

– idiótaság maga a *celeb* szó is, és ehhez még hozzátesznek egy szót, hogy abszolút ne legyen semmi értelme

– nagyon negatív a *celeb* szó is számomra

– az angolból átvett utánzás eredménye

Túlnyomó tehát a szóval kapcsolatban a negatív kritika, ám azért azt is megjegyzi néhány adatközlő, hogy nem hagyható figyelmen kívül az összetétel ironikus jellege sem (milyen lehet egy ilyen anya?).

A kapott eredményeket a 9. ábra diagramja szemlélteti:

9. ábra. Az adatközlők véleménye a *celebanyuka* szóról (2010)

5. Összegzés

A jelen előadásban bemutatott vizsgálat a 2006 óta évente egy-két alkalommal elvégzett kérdőíves felméréseknek szerves részét képezi. Az eredmények segítenek annak megfigyelésében, hogy egy-egy új szó, kifejezés mennyire elterjedt az adott időszakban, illetve milyen megértési folyamatok, stratégiák segítik, vagy éppen gátolják a nyelvhasználókat a neologizmus megértésében és használatában. A jelen dolgozat olyan szavakkal kapcsolatos tanulságokat

mutatott be, melyek mind keletkezésük idejét, mind módját tekintve különböznek egymástól. A felmérés eredményeiből megállapítható, hogy a vizsgált szavak között vannak olyanok, melyek erős pozitív, illetve – gyakrabban – negatív véleményt váltanak ki a nyelvhasználóból idegen hangzásuk, képzésmódjuk, vagy a hozzájuk kapcsolódó negatív konnotáció miatt. Más, itt vizsgált szavak pedig már olyannyira elterjedtek a köznyelvben, hogy az adatközlők természetesnek érzik használatukat, így akár ezek neologizmus volta is kétségbe vonható.

Irodalom

Bach, Kent – Harnish, Robert M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts.* Cambridge, MA: MIT Press.

Coulson, Seana – Oakley, Todd 2003. Metonymy and conceptual blending. In: Panther, Claus-Uwe – Thornburg, Linda L. szerk., 2003. *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 51–80.

Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 141–153.

Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Blending as a central process of grammar. In: http://markturner.org/centralprocess.WWW/centralprocess.html

Grady, Joseph E. – Oakley, Todd – Coulson, Seana 1999. Blending and metaphor. In: Steen, Gerard – Gibbs, Raymond szerk., 1999. *Metaphor in cognitive linguistics*. Philadelphia: John Benjamins. 101–125.

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kozocsa Sándor Géza 2008. Neologizmus. In: Szathmári István főszerk., 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 428–428.

Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Lehrer, Adrienne 2003. Understanding trendy neologisms. In: *Rivista di Linguistica* 2003/2: 369–382.

Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás – szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Pusztai Ferenc főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (=ÉKsz²)

Sólyom Réka 2009. Napjaink neologizmusainak mondatbeli értelmezése. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk., 2009. *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 257–265.

Sólyom Réka 2010. Neologizmusok kognitív szemantikai megközelítése. In: *Magyar Nyelvőr* 2010/3: 270–282.

T. Somogyi Magda 2003. Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., 2003. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE. 371–375.

Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon: stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. In: *Magyar Nyelvőr* 2004/4: 479–494.

Terestyéni Ferenc 1955. A neologizmusok kérdéséhez. In: *Magyar Nyelv* 1955/3, 4: 297–302, 463–468.

Terestyéni Ferenc 1958. A neologizmusok. In: Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc 1958. *A magyar stilisztika vázlata.* Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat. 48–52.

Tolcsvai Nagy, Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Nyitra: Europica varietas.

Ueding, Gert szerk., é.n. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 210–217.

Van Gorp, Hendrik et al. szerk., 2001. *Dictionnaire des Termes Littéraires*. Paris: Honoré Champion Éditeur.

Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference.* Las Palmas, Spanyolország: 385–389. http://corpus.nytud.hu/mnsz (=MNSz)

Wales, Katie 1990. *A dictionary of stylistics*. London and New York: Longman.

Zsemlyei János 1996. *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai.* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

HÍRÉRTÉKVISZONYOK A (DIVAT?)SZÓHASZNÁLATBAN

BÜKY LÁSZLÓ

Relations of Information Value in (Fashionable?) Language Use

As a textual attribute information value is expressed by the unexpectedness or novelty of the content to the reader. Linguistic elements have information value, too. The probability of their occurrence might be connected with the Andrey Markov-process, or with the information theory elaborated by C. E. Shannon and W. Weaver.

The repeating, systematic choice of the terms *adott, fókusz(ál), felülír, bedől* and *gondolkodik (valamiben)* [*given, focus(ing), overwrite, give in* and *think (with sg),* respectively] from the inventory of signs is characteristic of the current language use of the Hungarian press. The appearance of these elements might be expected, thus their information value is scant, and the entropy is low. The information value of the so-called fashionable terms is low; nevertheless they would not obstacle the loosening attention of the reader and the depth of the rational elaboration, or, from an operational point of view the development of (the part of) the text, and its interpretation, which is in relation with efficacy.

1. Az egyik korábbi élőnyelvi konferencián a szóhasználat bizonyos kérdéseit volt módom taglalni (Büky 2006). A köznyelvi norma megállapításának problémaköre a múlt század közepe után foglalkoztatta a magyar nyelvészetet, l. Deme 1994. A *felülír,* a *bedől* és a *gondolkodik (valamiben)* igék használata alapján mutattam be a szóhasználatban mutatkozó normaváltozást. Utaltam arra is, hogy a változás bizonyos szavak, kifejezések használatának divatozásával kezdődik. A divatszavakról a NymKk. (I: 437–8) – amely a XX. század második felének (hazai) nézetrendszerén alapul – így ír: „A szépirodalom stílusához hasonlóan a mindennapok társalgási nyelve, a sajtónyelv, a szaknyelvek (például a kereskedelemé vagy a kritikáé) és a hivatali nyelv szóhasználata is megteremti a maga divatját. Időnként egy-egy idegen vagy magyar kifejezést felkap a nyelvhasználat, unos-untalan találkozunk vele, a szó elkoptatottá válik, jelentése felhígul, semmitmondó lesz. Alakjukat, alkotásmódjukat tekintve a divatszók általában helyesek, szabályosak, de gyakori előfordulásuk miatt az igényes nyelvhasználatban tanácsos kerülnünk őket." – A kérdéskörhöz vö. Bíró 1989.

A NymKk. az idézett helyen a sajtónyelvben és a hivatalos stílusban, valamint a társalgási nyelvben gyakran előforduló szavakat sorol: *anyag(ok), elvárás, féleség; hozzáállás, meglátás, nagyságrend(ű); szint(ű), hobbi, maszek(ol); show, sztori, (nem)érdekes; komoly, el van boronálva* stb. Az összes példa fölsorolása nélkül is látható, hogy harminc év múltán némelyikről másként lehet(ne) vélekedni ezekről a szavakról vagy kifejezésekről. A kézikönyvben természetesen másutt is föllelhetők divatszavak vagy divatozó kifejezések.

2.1. A NymKk. (I: 114) *adott* szócikkében olvasható: „Joggal kifogásolható például az *adott* igenévnek fontoskodó, tudákos vagy gépies divatja, a stílust elszürkítő sűrű ismétlése".

Garmadával tudok idézni példát egy, a közelmúltban kiadott kézikönyvből: „[…] az alakzatok olyan kétarcú, kognitív pragmatikus és ismeretelméleti kategóriák, amelyek egyfelől generikus jegyekkel rendelkező egyetemes formák, másrészt a konkrét funkció függvényei, azaz csakis egy *adott* szituációban és szövegben funkcionálnak" (AlLex. 53). További példák (teljesség nélkül:) 5, 7 (2x), 10; 31, 52, 68; 70, 75, 81; 153, 186, 227; 268, 278 (2x), 280; 317 (3x), 318, 387; 397 (2x), 397; 398, 413, 415; 417, 431 (2x), 432; 457, 431, 469; stb. Ezekben az alakzatlexikon szerzői többnyire teljesen fölöslegesen jelzik az *adott* szóval a referenciális azonosságot.

Az ÉrtSz. jelentésleírása: „**2.** (*átv*[*itt*]) Meglevő, létező, szóban forgó, valóságos; mostani, jelen(legi). *Az ~ esetben, helyzetben; az ~ feltételek, körülmények közt; a fejlődés*

~ szakaszán. Az ~ körülményekhez képest jól van. Ezek ~ tények. **3.** (*átv*) V[ala]mi által feltételezett, meghatározott, (előre) megbeszélt, kijelölt; egy bizonyos; alkalmas. […] || **b.** (*Tud*[*ományos nyelvben*]) A megfigyelő, érzékelő személy által nem befolyásolható, tőle független. *Az ~ jelenség"* (*adott* a.); hasonlóképp ír a szóról az ÉKsz.[2] is és a NSzt., amelyben az *adott szó* szerkezet külön is szerepel, ezt Mikszáth is használja. Megjegyzendő: az ÉKsz.[1] nem tartalmaz *adott* címszót, ez esetleg a szó gyakoriságának nem ismeretéből fakad.

Az újságnyelvben egy 25852 szóval (előfordulásuk száma 201286) dolgozó vizsgálat szerint az *adott* igenév 34 adattal az igenevek között nyolcadik, összesen 2961 igenév van 6250 előfordulással (Csirikné Chachesz–Csirik 1986: XLVIII, 3, 392).

Az ÉKsz.[2] mint melléknevet és igenevet is a ③ jelszámú előfordulási csoportba teszi az *adott* szót, vagyis a gyakoriság alsó határa 1,1/millió szó, rangsorbeli hely 10001–30000, l. ÉKsz.[2] XV.

A magyar írói szótárakban a szóra meglehetősen kevés adat mutatkozik. A RadnótiSz.-ból is egy előfordulást tudok bemutatni: „1 mn (átv) 'meglevő, létező' akik helyett élek és szeretem árván | az *adott* asszonyt (Királysikoly 7)" (*adott* a.). A BalassiSz., a ZrínyiSz., a PetőfiSz. és a JuhászSz. egyikében sincs adat.

A SzGySz.-ben – e szótár 1965 és 1977 között megjelent prózaanyagra épül – az *adott* melléknév (rang érték: 3280) abszolút gyakorisága: 14, diszperziója: 76,31%, módosított gyakorisági értéke: 10,68 (SzGySz. 345.); l. még a leggyakoribb szuperlexémák listáját is: SzGySz. 356. (NB. A leggyakoribb szövegszavak listája szerint, amelyben a legalább tízszer előforduló szavak vannak, az *adott* verbum finitum szerepel, l. SzGySz. 386).

Mikszáth Kálmán nyelvében – az Arcanum 2000 által kiadott összes művekben (amely, jegyezzük meg, nem az összes, hiszen máig sem jelent meg minden Mikszáth-írás) – 736 *adott* szó található, a kiadvány nem különíti el a homonimákat, de megtalálható az egyetlen tárgyragos alakulat: „[…] miután a lélek mint szabadon tevőleges erő, éppen úgy munkálja és saját akarata szerint képezi az egyedi természetet, mint mindent, amit kívülről mint *adottat* átvett." (A jellem. Bölcsészeti tanulmány, 1870. Krk. 51: 16.) Az adatokat rostálva kiderül, hogy Mikszáth tíz helyen használja az ÉrtSz.-ban másodikként leírt jelentésben az *adott* szót, ám csupán kétszer a regényekben és a nagyobb elbeszélésekben (ezek: Krk. 1–23.), a többi adat a cikkek, karcolatok anyagából való (amelyek a Krk. 51.-től kezdődő kötetei):

(1) „[…] joga van leányának úgy magyarázni a beleegyezést, amint az *adott* viszonyok és a látszat engedik." (A vármegye rókája, 1877. Krk. 1: 101.)

(2) „[…] a kis asszony gyámjával az *adott* viszonyokból kifolyólag magamnak kell előbb beszélnem […] (Akli Miklós, 1903. Krk. 16: 34.)

(3) „[…] Tisza Kálmán politikája az *adott* viszonyok között mégis csak a leghelyesebb […]" (Politikai svindlerek, 1878. Krk. 54: 233.)

(4) „– Uraim, engedjék meg, de vannak kérdések, amelyekre az *adott* viszonyok között, az azokkal összefüggő keret vázolása hiányában, a felelet elveszti helyes és alapos megérthetésének legközönségesebb föltételeit." (Szilágyi Dezsőék Londonban, 1886. Krk. 72: 43.)

(5) „[…] vajon az *adott* viszonyok közt az egyházi vagy a világi pártvezér-e az illetékes." (Országgyűlés, 1897. dec. 8. Krk. 86: 109.)

(5) „Az alkotmánypárt olyan kormányt kész támogatni az *adott* helyzetben […]" (Függelék 40. sz., Szeged 1879. febr. 14. Krk. 56: 238.)

(6) „Az ellenzék férfiai közt ma az *adott* helyzet magaslatán, valljuk meg, csak Komjáthy Béla állt […]" (Parlamenti karcolatok. A tisztelt házból 1889. nov. 7. Krk. 78: 139.)

(7) „[…] ennek a szálai az *adott* esetben az ő személyi hiúságába vannak bekapcsolva (A Noszthy fiú este Tóth Marival, 1906–1907. Krk. 20: 168.)

(8) „Az *adott* hamis helyzetek közt minő álláspontot foglaljon, hova csatlakozzék […]" (Tisza Lajos, 1880. Krk. 60: 49.)

(9) „Az *adott* sanszokat kiérzi, még mielőtt megvolnának." (Új és régi arcok: Pulszky Ferenc, 1881. Krk. 61: 64.)

(10) „Alig van már hely az országban, ahol a király nem volt, hol passzióból, hol valamely *adott* incidens következtében." (Király-látogatási apróságok, 1881. Krk. 62: 15.)

Az ÉrtSz. szerinti harmadik jelentéséhez két szöveghely adata tartozik:

(11) „[…] sohasem mulasztottak el egy *adott* alkalmat sem […]" (A „Pesti Napló" 1880. június 25. Krk. 59: 110.)

(12) „Már-már beseperték volna a fogadási összegeket azok, akik Egyesy principálisságára tettek, mikor kisült, hogy Maszák légmentesen akarván aludni, nem hált ám szükségből vagy alárendelt viszonyból a díványon, hanem kicsiny testalkatának *adott* előnyeiből kifolyólag a (hogy a Távirati Iroda stílusában beszéljek) kihúzó szekrény egyik fiókjában vetett magának ágyat." (Magyar Távirati Iroda, 1882. Krk. 63: 143. kötet)

2.2. A hírérték fogalmával nevezzük meg azt szövegtulajdonságot, amely abban nyilvánul meg, hogy a befogadó számára új-e vagy váratlan-e az, ami a szöveg tartalma. A szöveg tartalma az értelmi folytonosság révén tárul föl, ezért kapcsolható hozzá a hírérték, amely a koherenciának, a szövegség legfontosabb tulajdonságának mintegy velejárója.

Nemcsak a tartalomnak, hanem a nyelvi elemeknek is van hírértéke. A nyelvi elemek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók a statisztikai valószínűségen alapuló Andrej Andrejevics Markov-féle folyamattal, illetőleg a C. E. Shannon és W. Weaver által még 1949-ben kidolgozott információelmélettel (Shannon–Weawer 1986: 21, 59–65 et passim; vö. Fónagy 1975: 491–2, 493; Beaugrande–Dressler é. n.: 185). A nyelvben valamely elem használatának választása, vagyis az előfordulásának valószínűsége számos tényezőtől függ. Maguknak az elemeknek különböző a száma és a felhasználásmódja, s ez is befolyásoló tényező. A morzejelek egyes elemeinek hírértéke csekély, mivel csak két jel (pont és vonás) közül lehet csak választani, e tekintetben viszont az 1958. évi japán írásreform utáni mintegy 2500 írásjel egyedeinek nagyobb a hírértéke. Egyes szavak előfordulásának is eleve vannak meghatározó tényezői, így a téma, a megnyilatkozás grammatikai fölépítése nem engedi meg a Markov-lánc szerinti egymásutánisági átmenetek valószínűséget. (A Markov-tulajdonság akkor teljesül, ha a folyamat jövőbeli értékeinek a teljes múlt ismerete alapján meghatározott feltételes eloszlása megegyezik a jelen ismerete alapján meghatározottal.) A hírközléselméletben az információ nem a jelentést, hanem az egy üzenet kiválasztásában rejlő szabad választás mértékét jelöli, magának az információnak mennyisége a legegyszerűbb esetben a rendelkezésre álló választási lehetőségek számának logaritmusával mérhető. Két választási lehetőség esetén az információ kettőnek a kettes alapú logaritmusával egyenlő (s ez maga az egység, elnevezése: bit). A választási lehetőségek egymástól azonban nem függetlenek, hanem a folyamat bármely szakaszában a függhetnek a megelőző választástól.

Sztochasztikus folyamatoknak, amelyek bizonyos valószínűségek szerint szimbólumok sorozatát állítják elő, különleges esete a már említett Markov-folyamat, amelyben a valószínűségek a megelőző eseményektől függnek. Azok a Markov-folyamatok, amelyek üzenetet állítanak elő, az ergodikus folyamatok. Ezekből ésszerűen nagyszámú mintavétellel a teljes sorozat milyensége leírható a statisztikai szabályszerűségek révén. Ha egy jelenséget, helyzetet nem jellemez a nagyfokú véletlenség vagy választási lehetőség (az ilyen helyzet szervezettsége, rendezettsége magas fokú), az információ (vagy az entrópia) csekély. A költői (szöveg)művek entrópiája igen magas (Fónagy 1961: 593; Marcus 1977: 284). A meghatározatlansággal növekszik az entrópia. A fizikai rendszerek mozgási energiájának csökkenése a rendszer entrópiájának növekedésével jár, egyensúlyállapot felé közeledve csökken a mozgási energia, és nő a rendezetlenség, az entrópia a termodinamikai valószínűség mértéke.

Az entrópia voltaképpen a véletlenség, a keveredés fokmérője. A fizikai rendszerek tulajdonsága, hogy egyre csökken a szervezettségük, egyre kevertebbekké válnak. Az információforrás entrópiáját (a választás szabadságát, az információt) kiszámítva az összevethető az entrópia maximális értékével, a viszony a relatív entrópia. Az egy mínusz relatív entrópia ($1 - {}_rE$) mennyisége a redundancia. Az angol nyelvre számított redundancia 50% körül van (Shannon–Weaver 1986: 24), aki tehát angolul ír, mindannak, amit leír, a felét a nyelvi szerkezetek határozzák meg, hasonló a helyzet a zenei struktúrákkal is, vö. Eco: 1976: 195–8; Moles 1973: 133– 55.)

Az információ annál nagyobb, minél jobban megegyeznek egymással a különböző esetekhez tartozó valószínűségek, nő a hírérték, ha az esetek száma növekedik, azaz ha minden választás egyformán valószínű, akkor minél több a választási lehetőség, annál nagyobb a hírérték. Az információ annál nagyobb, minél jobban megegyeznek egymással a különböző esetekhez tartozó valószínűségek, nő a hírérték, ha az esetek száma növekedik, azaz ha minden választás egyformán valószínű, akkor minél több a választási lehetőség, annál nagyobb a hírérték. A hírérték alapképlete *n* számú, független szimbólumokból, jelekből álló vagy *n* számú független komplett üzenetből (*p*) álló készlet esetén az *n*-ből származó és egy szekvenciába tartozó jelek előfordulási valószínűségével (p_i):

$$H = \sum_{i=1}^{n} = - p_i \log_2 p_i$$

Bármely valószínűség kisebb vagy egyenlő eggyel, s az egynél kisebb számok logaritmusa negatív, ezért a képletben a negatív előjel szükséges a H pozitívvá válásához (vö. Shannon–Weaver 1986: 25; Moles 1973: 37; Büky 2009.)

A (12) jelzetes példában Mikszáthnak a stílusra vonatkozó megjegyzése mutatja, hogy választás eredménye lehet az *adott* (és mellesleg a *kifolyólag*) használata. Az efféle, jobbára nem tartalmat, inkább funkciót hordozó szónak ugyan általában alacsony a hírértéke, az ||előfordulás|| vagy a ||nem előfordulás|| lehetőségének elutasítása. Vagyis a nyelvhasználó választása az *adott* szó használata mellett szándékos, az írói (vagy költői) szöveg alkotója voltaképpen mindig ügyel a választási eljárásra. Közvetve ezt igazolja az *adott 2.* és az *adott 3.* előfordulásainak helye, amint említettem, előbbiek a szépprózában (mindössze kétszer), az utóbbiak a(z újság)cikkekben (tízszer). A publicisztikai, illetőleg a hivatali stílus nyelvi szerveződése számos vonatkozásban mindig hagyományos, Mikszáth talán némelykor igazodik ehhez az *adott* fölhasználásakor. A bölcsészeti tanulmányában fölbukkanó egyetlen ragos alakulat (*adottat*) a tudományos nyelvbeli használatnak felel meg, jelentésleírását (ÉrtSz. 3.||b.) föntebb idéztem. Mikszáth Kálmán szépprózai írásaiban a többnyire alacsony hírértékű elemnek, vagyis az *adott* melléknévi igenévnek gyakorisága nem számottevő. A magyar országgyűlés nyelvhasználatáról

Mikszáth halála után bő két évtizeddel megjelentett gyakorisági adatok között az *adott* nem szerepel (Nemes 1933: 28).

2.3. A mai magyar nyelv használatának összevetése Mikszáth Kálmánéval az előző esetnek a fordítottját is mutatja. Az író két alkalommal írja le szépprózájában a *fókusz* főnevet:

(i) „Úti programunk piéce de résistance gyanánt egy kedves barátomhoz, egy főispánhoz vezetett, aki már várt ránk. Én is örömmel mentem, megkívánta a lelkem, hogy annyi évek múlva megint lássak egy kis megyei életet közelről, egész a *fókusznál."* (Apró képek a vármegyéből, 1899. Krk. 11: 7.)

(ii) „Mint varázsütésre Pest is elevenedni kezdett. A nagyurak elhagyták vidéki kastélyaikat s bejöttek a *fókuszba* politikát hallani és csinálni." (Jókai Mór élete és kora, 1905–1906. Krk. 19: 105.)

A szó helyett Simonyi Zsigmond annak idején helyesebbnek tartotta magyar megfelelőit: „*fókus* gyujtópont, középpont" (Simonyi 1903: 129). Az ÉrtSz. (*fókusz* a.) ezt a főnevet szakszó gyanánt és átvitt értelmű és a választékos használatban jegyzi: „**1.** (*Fiz[ika], Mért[an]*) Gyújtópont (1). **2.** (*átv, vál*) Központ, gócpont. *Az irodalmi élet ~a. Az érdeklődés ~ába kerül."* Az ÉKsz.[2] hasonló leírást ad, de a „választékos" minősítést nem alkalmazza. *Fókuszál* igét e szótárak nem jegyeznek, ezt az igét már 1998-ban mint divatszót említi Balázs Géza (2001: 101). A következő példák mutatják mindkét szó sajtó-, illetőleg köznyelvi használatát, először a *fókusz* főnévre:

(a, b) „Afganisztáni *fókusz"* [cím] – Harcászati és hadműveleti szintű részéletek kerülnek terítékre a nemrégiben bejelentett 37 ezres csapaterősítés tükrében – látványos számítógépes diavetítésekkel támogatva –, de a hallgatóság számára a stratégiai *fókusz* továbbra is homályba vész." (Magyar Nemzet 2009. XII. 30., 9.)

(c) „Az már a döntés előtt tagadhatatlanná vált, hogy az Egyesült Államok űrterveinek *fókuszában* […] már nem a humán űrrepülés áll." (Magyar Nemzet 2010. I. 5., 8)

(d) „*Fókuszban* a brit munkáspárti kormányfő agresszív viselkedése" [alcím] (Magyar Nemzet 2010. II. 22., 8.)

(e) „*Fókuszban* az amerikai rakétatelepítés" [alcím] (Magyar Nemzet 2010. II. 22., 9.)

(f) „*Fókuszban* az unió Duna-stratégiája" [cím] (Magyar Nemzet 2010. II. 26., 6.)

(g) „[…] a gazdasági fejlesztésre adott források is érdemi *fókusz* nélkül jelentek meg a gazdaságban […]" (Magyar Nemzet 2010. II. 26., 6.)

(h) „[…] „a pápai levél *fókuszában* az áll […]" (Kossuth r. 2010. III. 6. Világóra)

(i) „[…] ez van a sajtó érdeklődésének *fókuszában."* (Kossuth r. 2010. VII. 14. Ütköző, 18.10 ó. [NB. Az ÉrtSz. egyik példája hasonló!])

A *fókuszál* ige használatának néhány példája:

(α) „Azt is hibás elgondolásnak tartom […], hogy New Yorkra *fókuszáljon* a művészeti évad […]" (Magyar Nemzet 2009. X. 17., 14.)

(β) „A tömegmédia hajlamos az esetleg meglévő negatív jelenségekre *fókuszálni."* (Magyar Nemzet 2009. X. 17., 23.)

(γ) „Magyarország földrajzi elhelyezkedésénél és infrastrukturális jellemzőinél fogva három befelé irányuló migrációs csatornát *fókuszál* […]" (Magyar Nemzet 2009. XI. 7., www.mno.hu/portal/printable?/contentID=674798)

(δ) „Úgy tudjuk, a pártvezetés negyven egyéni választókörzetre […] jobban *fókuszál,* mert itt nagyobb esélyt látnak a mandátumszerzésre. (Magyar Nemzet 2009. XI. 21., www.mno.hu/portal/677895)

(ε) „[…] a kötet írásai Szeged vonzáskörére *fókuszálják* a fürkésző tekintetet, ami [!] szívesen elpihen […] a Tiszatáj folyóirat teljesítményén […]" (Könyvpiac 2009. XII., 22. sz.)

(ζ) „Netanjahunak be kell látnia, hogy a világ Izraelre *fókuszál*, arra, hogy milyen fenyegetést jelent Gáza népére." (Magyar Nemzet 2010. VI. 1., 8.)

(η) Nyitrai Zsolt és Fellegi Tamás. A kkv-kra *fókuszálnak"* [Képaláírás] (Magyar Nemzet 2010. VII. 2., 13. [*kkv* = 'kis- és középvállalkozói szektor'])

(θ) „[…] a rendező arra *fókuszál* a szabadtéri előadáson […]" (Bartók r. 2010. VII. 8. 18.30 ó.)

Végül igenevek:

(ι) „[…] ez a kizárólag Amerikára *fókuszáló* tétel kissé elavult, s legfeljebb egyesek vágya […]" (Magyar Nemzet 2010. VI. 8., 10.)

(λ) […] *fókuszált* nemzettudatot kell kialakítani […]" (Kossuth r. 2009. XII. 7. 7.40 ó.)

(κ) „A hírek után jelentkezünk, a kisebb korosztályra *fókuszálva,* mondjuk 8–10 éves korig. (Kossuth r. 2009. XII. 27. 15.55 ó.)

(μ) „Ami a [magyar versenyzőket] illeti, [róluk] többször írtunk, főképpen arra *fókuszálva,* hogy [sokan hiányoznak a csapatból]." (Magyar Nemzet 2010. VIII. 3., 20.)

Bemutatok a SzinSz. alapján néhány rokon értelmű szót, amelyekből választhat a nyelvhasználó a jelentés(árnyalatok) befolyásoló tényezőjét – mintegy a Markov-folyamatok ¦¦megelőző esemény¦¦-ét is figyelembe véve:

összpontosít | *felhalmoz* | *(be)sűrít*

összpontosít | *központosít* | *centralizál,* | *összevon* | *koncentrál*

**központosít* [Ez címszóként nincs, de *központosítás* van.]

összevon | *összehúz* | *összeráncol* | *egybevon* | *tömörít* | *összpontosít* | *egyesít* | *megrövidít* | *összeránt*

Bizonyára a mai publicisztikai, hivatali-köznyelvi szövegalkotók a szöveghelyzet esetleges kívánalmai ellenére is azért a *fókusz(ál)*-t választják, mert a sajátjukhoz hasonló vagy hasonlónak vélt szövegfajtákban is ezt veszik vagy vették észre mint olyat, amelynek ritka vagy ritkának vélt (és ezért eleve kívánatos) előfordulása van, emiatt pedig nyilván nagyobb a hírértéke. Persze a folyamat önmagát szabályozza, a gyakoriság révén a hírérték esik, az előfordulások (mindenféle körülmények mellett és esetleg ellenére) gyakoriságával a múltbeli eloszlásokhoz képest (vö. Mikszáth két adata) más, azzal nem egyezik (l. a fenti szűkös példatárat). A nyelvi jelek kiválasztását ugyanakkor az a társadalmi viselkedésmódhoz való igazodás mozgatja, amely meglehetősen ösztönös, illetőleg a beszélő vagy író műveltségétől függ. megemlítendő továbbá, hogy újabban az ún. mentális szótárral (lexikonnal) kapcsolatos kutatások a shannoni információelmélet bevonásával tesznek kísérletet a szavak szótári hozzáféréséhez (StrNyt. 4: 827–8).

3. A hír az információelméletben a több lehetséges jelből (vagy jelkészletből) az egyik vagy másik jel kiválasztása. Minél nagyobb jelmennyiségből választ szabadon a jeladó, annál nagyobb lesz a kiválasztott jel hírértéke, hiszen annál nehezebb kitalálni, hogy

melyik jelet választja, nő az entrópia. Az *adott,* a *fókusz(ál)* – és a föntebb említett *felülír,* a *bedől* és a *gondolkodik (valamiben)* – ismétlődő, rendszeres kiválasztása jellemző a sajtónyelvre, a tudományos tárgykörű szövegekre, illetőleg bizonyos társadalmi helyzetű beszélők nyelvezetére, ennélfogva ezekben az imént tárgyalt szavak használata csekély hírértékű, az entrópia, a keveredés mértéke alacsony. A költői (szöveg)művek entrópiája igen magas. Az ún. divatszavak hírértéke alacsony, viszont nem akadályozzák a szöveg befogadója figyelmének lazulását és az értelmi megmunkálás mélységét, vagyis műveleti szempontból a szöveg(rész) kialakítását, illetőleg földolgozását, amely összefüggésben van a hatékonysággal is (Beaugrande–Dressler é. n. 58–9, 53: 19 j., 209). A művészi szövegekben a jelek következési valószínűsége kisebb, mint azokban, amelyeket most említettem. Ha a hírforrás önmagát ismétli, közlése terjengőssé válik, a hír értékvesztése, amely a jel ¦¦előfordulás¦¦-nak vagy ¦¦nem előfordulás¦¦-ának valószínűségéből következik, a redundancia. Az előzőkben tárgyaltam némelyik szó használati helyzete redundáns, másokéi pedig kicsiny hírértékű. Ezért talán az állapítható meg, hogy az ún. divatszavak az előfordulási helyükre jellemző szövegműfajtákban voltaképp a kiválasztás szabadságának korlátaiként jelentkeznek ugyan, de éppen ez a szerepük, hogy például a sajtónyelvben a szövegbefogadót minél kisebb értelmi megmunkálásra késztessék.

Irodalom

AlLex. = Szathmári István főszerk., 2008. *Alakzatlexikon – A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Kiadó. (A magyar nyelv kézikönyvei XV.)

Arcanum CD-ROM 2000. *Mikszáth Kálmán összes művei*. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft.

Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

BalassiSz. = Jakab László – Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudomány Tanszéke.

Beaugrande, Robert de – Wolfgang Dressler é. n. [2000]: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. H. n., [Budapest]: Corvina. (Eredetije: Einführung in die Textlinguistik, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1981.)

Bíró Ágnes szerk., 1989. *Szaknyelvi divatok*. Budapest: Gondolat, 1989.

Büky László 2006. Normaváltozás a szóhasználatban. In: Zelliger Erzsébet szerk., 2006. *Nyelv területiség, társadalom.* A XIV. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. MNyTK. 228. 151–161.

Büky László 2009. Hírértékviszonyok egy költői szövegműben. In: *Magyar Nyelvőr* 133: 407–33.

Csirikné Chachesz Erzsébet – Csirik János 1986. *Újságnyelvi gyakorisági szótár*. Szeged – Budapest – Debrecen: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. (Magyar pszicholingvisztikai tanulmányok IV.)

Deme László 1994. A normafogalom dialektikája. In: Kemény Gábor – Kardos Tamás szerk., 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. H. n., [Budapest]: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 11–14. (Linguistica, series A, Studia et dissertationes 16.)

Eco, Umberto 1976. Szükségszerűségek és lehetőségek a zenei struktúrákban. In: *A nyitott mű.* Budapest: Gondolat. 175–200. [Eredetije: Necessità e possibilità nelle strutture musicali. In: La definizione dell'arte, Milano, Mursia. 1968.]

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk., 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÉKsz.[1] = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós szerk., 1972. *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÉKsz.[2] = Pusztai Ferenc főszerk., 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Második, átdolgozott kiadás.)

Fónagy Iván 1975. [A] hírérték. In: Király István et al. főszerk., 1970–1996. *Világirodalmi lexikon I–XIX*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 491–502.

JuhászSz. = Benkő László szerk., 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Krk. = Bisztray Gyula – Király István et al. szerk., 1956–. *Mikszáth Kálmán összes művei I–*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Kritikai kiadás.)

Marcus, Solomon 1977. *A nyelvi szépség matematikája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Moles, Abraham A. 1973. *Információelmélet és esztétikai élmény*. H. n., [Budapest]: Gondolat Kiadó. (Eredetije: Théorie de l'information et perception esthétique, Paris, Flammarion, 1958.)

Nemes Zoltán 1933. *A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. (Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 57.)

NSzt. = Ittzés Nóra főszerk., 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára I–*. Budapest: Akadémai Kiadó.

NymKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk., 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Országgyűlés 2010. *A nemzeti együttműködés programja*. [A Magyar] Országgyűlés Hivatala, irományszám H/47. 2010. május 22.

PetőfiSz. = Gáldi László et al. szerk., 1973–1987. *Petőfi-szótár – Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

RadnótiSz. = Beke József szerk., 2009. *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. H. n., [Budapest]: Argumentum Kiadó.

Shannon, E. Claude – Warren Weaver 1986. *A kommunikációmatematikai elmélete*. Budapest: Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár. (Eredetije: The mathematical Theory of Communication, Urbana, University of Illinois Press, 1949.)

Simonyi Zsigmond 1903. *A helyes magyarság*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása. (Nyelvészeti Füzetek 8.)

StrNyt. = Kiefer Ferenc szerk., 1992–2008. *Strukturális magyar nyelvtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SzGySz. = Füredi Mihály – Kelemen József szerk., 1989. *A mai magyar nyelv széppprózai gyakorisági szótára, 1965–1977*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ZrínyiSz. = Beke József szerk., 2004. Z*rínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest: Argumentum Kiadó. (Zrínyi-könyvtár 5.)

A NÉMET ÉS A FRANCIA NYELV SORSA A KORABELI DÉL-AFRIKÁBAN

RICHTER BORBÁLA MÁRIA

The destiny of the German and French languages in contemporary South Africa

This paper presents and examines the complex language situation at the Cape of Good Hope in the seventeenth to the eighteenth centuries. After sketching the historical background briefly, the origins of the languages present are grouped and identified, as are their speakers. Neither the French-speaking Huguenots, nor the immigrants speaking Germanic dialects could maintain and transfer their languages to the following generations. Despite the similar outcomes, the causes and significant sociolinguistic factors influencing these outcomes are found to differ.

Bevezetés és háttér

Afrika déli csücske a 17. században – európai szemmel tekintve – a „fekete kontinens" része volt, vadászó–gyűjtögető és nomád pásztorok csoportjai által csak gyéren lakott. Amikor a Kelet fűszertermő szigeteire vezető hajózási útvonalat felfedezték, a hajók elszórtan elkezdtek itt kikötni, hogy feltöltsék készleteiket friss ivóvízzel és hússal. Ezek az első találkozások a bennszülöttekkel nem mindig voltak barátságosak – különösen a portugálok döntöttek úgy, hogy elkerülik Fokföldet. Ugyanakkor a hollandok és a britek gyakrabban kötöttek ki, és annak ellenére, hogy értékes kereskedelmi cikkek nem voltak, annak a valószínűsége, hogy előbb-utóbb ezen kereskedelmi cégek egyike egy állandó szálláshelyet alakít itt ki, stratégiai elhelyezkedése miatt egyre valószínűbbé vált. A Holland Kelet-Indiai Társaság vagy VOC (Vereenigde Oost-Indische Compagnie) volt végül az a cég, mely 1652. április 6-án azzal a céllal szállt partra, hogy egy ún. felfrissülést szolgáló állomást, pihenő telepet vagy ellátó pontot alapítson. Nem szánták kolóniának, hanem csak megállóhelynek, annak érdekében, hogy csökkentsék a hajósok betegségek és alultápláltság miatti elhalálozási arányát. A VOC számára továbbra is a gazdasági megfontolások voltak irányadók, így helyi kormányként való működésük sem volt más, mint kereskedelmi tevékenységük kiterjesztése.

Ebben az időben Európa olyan irányt választott, amely a Nyugat és Kelet, az Új- és Óvilág között egy addig beláthatatlan kapcsolódáshoz vezetett a kereskedelmi hajózás által. A folyamatban, mely a világ globalizációját már előrevetítette, a nagy kereskedelmi cégek játszották a főszerepet. Ezek között az 1602-ben alapított holland VOC különös helyet foglalt el, hiszen flottájának mérete, alkalmazottainak száma és a forgalmazott termékek mennyisége miatt versenytársai Ázsiában hosszú ideig nem tudtak számottevő befolyást elérni. Működésének első évszázadában fűszer-monopóliuma révén hatalmas nyereségre tett szert. A VOC volt a világ első részvénytársasága. Részvényesei Hollandiában voltak, míg operatív központját a cég Batáviában (Jakarta) alakította ki. E között a két hatalmi centrum között helyezkedett el a fokföldi település, melyet egy maroknyi, a VOC szolgálata alól felmentett, ám hűségesküje által továbbra is a céghez kötött európai alapított, akik alkalmi kereskedelmet folytattak a félnomád marha- és birkatenyésztő bennszülöttekkel, a hottentottákkal. A VOC 1798-ban bekövetkezett csődje idején a fokföldi település már nagy területet ölelt fel, amely azonban gyéren lakott volt, elsősorban a helyben született európaiak, a bennszülött hottentották (koikoik) és kisebb számban busmanok (szan), ázsiai és afrikai rabszolgák, valamint köztes, meghatározhatatlan csoportok által. A megközelítőleg 150 évig tartó VOC/holland uralom a kultúrák összefonódásához és a népcsoportok bizonyos fokú faji keveredéséhez vezetett, az uralkodó cég azon törekvéseinek ellenére, hogy érvényesítse az európai civilizációt és megakadályozza, amit fajgyalázásnak tartott. A közös nyelv, egy helyi holland nyelvjárás, melyet különböző nyelvi hátterű beszélői alakítottak ki, ekkorra már Afrikaansnak volt nevezhető. Fokföld elmosódó és rosszul védett határain gyülekeztek a különböző pásztorkodó és harcos bantu népcsoportok, akiknek déli irányú vándorlását akadályozta a klíma, valamint a települések és a fegyveres konfliktusok.

1. térkép. VOC főbb kereskedelmi útvonalak (Rodrigue – people.hofstra.edu)

De hol helyezhető el a cikk címét adó francia és német nyelv ebben a századvégi szcenárióban? Lényegét tekintve láthatatlanokká váltak, eltűntek alig hagyva néhány elszórt nyomot maguk után. Beszélőik elhagyták nyelvüket, és helyette inkább az új társadalomba való beolvadást és a holland nyelv és a hollandok által beszélt új nyelvjárást választották. Ezt a folyamatot és ennek eredményét tárgyaljuk a továbbiakban. Először a Fokföldön beszélt különböző nyelveket tekintjük át, majd ezen háttér előtt a holland nyelv helyzetét vázoljuk fel annak érdekében, hogy rávilágítsunk a németek és nyelvük sorsára. Végül a francia hugenották bár csak epizód jellegű, de jelentős szerepét vizsgáljuk.

A nyelvek keveréke

Fokföld három kontinens, Európa, Ázsia és Afrika kultúráinak és nyelveinek a találkozó helye volt. Egészen pontosan a nyugat-európai nyelvek, főleg a holland, India és Indonézia nyelvei, Afrika nyelvei, kezdetben a hottentotta/busman (koiszan) nyelvek, majd később egyre inkább a bantu nyelvek, elsősorban a xhoszaés a csvana. A hollandiai hatalmi központú mindenható VOC nyelve a holland volt, valamint a *lingua franca*, amit flottájának hajósai beszéltek, azonban a legénység anyanyelvei között megtalálhatók voltak a különböző germán nyelvek és nyelvjárások, éppúgy, mint néhány újlatin nyelv is. Sok különböző anyanyelvet hoztak magukkal a Kelet országaiból behurcolt rabszolgák is. Szintén ezekről a tájakról kerültek Fokföldre a rabszolgák és a VOC tisztségviselői által beszélt *lingua franca-k*, a maláj és portugál különböző változatai. A csekély számú kínai – leginkább kiutasítottak vagy elítéltek – a batáviai társadalom egy további visszhangját testesítette meg. A madagaszkári rabszolgapiacok a malagázival, a sziget maláj-polinéz nyelvével gazdagították a választékot, valamint más afrikai nyelvekkel, hiszen Madagaszkáron kereskedtek a kontinensről és a szuahéli partokról származó rabszolgákkal is. Végül meg kell említeni a bennszülött pásztorok és vadászok úgynevezett hottentotta/busman (koiszan) nyelveit, melyek azonban nem egy nyelvcsaládhoz tartoztak. Kezdetben a bantu nyelvek csak perifé rikusan jelentek meg, de ahogy a déli bantu nyelveket beszélőkkel gyakoribbá vált az érintkezés, egyre erősebbé vált a nyelvi kontaktus is a 18. század második felére.

A kulturális és nyelvi diverzifikáció a mindennapi életben is tetten érhető volt, mint azt egy, a Fokváros közelében található, Drakenstein körzetben fekvő farm neve – *Babijlonsche*

Toorn (Shell 1994, in Bauermeester 2002: 37) – oly találóan kifejezte. Tulajdonosa, Pieter van der Bijl, az 1690-es években rabszolgákat vásárolt Macassarból (Sulawesi), Bengálból és Malabarból (India), Ternateból (a Maluku szigetek egyike), és Malaccaból (a mai Malájzia). Emellett szezonmunkára hottentotta munkásokat is alkalmazott. Ebben az időben azon a környéken sokan franciául beszéltek, de a helyi farmerekkel és a VOC tisztségviselőivel hollandul érintkeztek. Még akkor is, ha a rabszolgák eredeti anyanyelvét figyelmen kívül hagyjuk hiszen nem volt kivel használni – ezen a farmon a kommunikáció a francia, holland, hottentotta, maláj és portugál nyelv különböző variánsainak különböző elsajátítási szintjén folyt. A nyelvi egyvelegnek és a helyi társadalmi viszonyoknak az volt a következménye, hogy a beszélők nagyrészt tanult nyelveken kommunikáltak, melyeket természetes közegben sajátítottak eltanultak meg.

2. térkép. Fokföld circa 1710 (Walker 1968)

A nyelvi helyzet

Az összefüggések megértéséhez két további tényező figyelembevétele elengedhetetlen. Az egyik a kolónia területi terjeszkedése, a másik a területen élő populáció. Ezek együttesen határozzák meg a kommunikáció helyszínét. A felfrissülést szolgáló állomás megalapítása és a VOC időszak vége, valamint az átmeneti évek (1795-1814) közötti időben az elfoglalt terület a későbbi Fokvárost körülvevő bor- és gabonatermesztő övezet és az ezen túl elterülő, homályosan körülhatárolt szarvasmarha tenyésztő területeket foglalta magában. A kolónia kelet-nyugat irányú legszélesebb kiterjedése meghaladta a 800 km-t, míg északi irányban az Orange folyó felé félútig terjedt. Hatalmas terület, de nagyon gyéren lakott. A népesség számának megbecsülése nehéz, mert a születési statisztikák csak egy népcsoportot fogtak át,

az európai származású kálvinistákat. A rabszolgákra vonatkozó adatok, kivéve azokéit, akik a VOC tulajdonában voltak, kevéssé megbízhatóak. A bennszülött hottentottákat és a busmanokat hivatalosan szabad népnek tekintették (bár szabadságuk folyamatosan csökkent a gyakorlatban), és létszámukat nem tartották nyilván. Általánosságban kijelenthető, hogy a rabszolga populáció lépést tartott a burgher (polgár) populációval, és azt idővel (1748-tól) meg is haladta (Saunders 1988:53), bár az előző növekedése új rabszolgák behozatala miatt, utóbbi pedig (kb. 1710 után) természetes szaporodás útján történt, kiegészítve néhány VOC alkalmazottal, akik úgy döntöttek, hogy letelepednek. A 18. században a szabad burgher populáció 2,6 %-kal gyarapodott, és 1753-ra elérte az 5.419 főt, de ez a szám 1795-ben már 14.929 fő volt (Newton-King 1999: 12). Kezdetben a VOC-alkalmazottak száma magasabb volt, mint a szabad férfiaké. Például 1701-ben az előbbiek száma 550 volt, szemben a 418 szabad férfival (a nőket és gyermekeket is magában foglaló 1.265 fő teljes szabad populációból) (Ponelis 1993: 3); ezek a számok 1731-ben, a fenti viszonylatban 959 és 585 voltak (Harris 2009: 7). A valaha legtöbb ott állomásozó VOC alkalmazottat, 3.400 főt, 1783-ban számlálták, azonban akkorra a civil népesség létszáma ennek már a többszöröse volt.

Három kapcsolódó településcsoport alakult ki: Fokváros és környékének városi területe, a bor- és gabonaövezet délnyugat Fokföldön, valamint a szarvasmarha farmok észak-északkeleten. Mindegyiknek megvolt a sajátossága, ami befolyást gyakorolt a nyelvi helyzetre. Fokváros volt az új társadalom központja és magva. Ez volt a kontaktusok helyszíne a tágabb világgal, valamint Afrikával mind gazdaságilag, mind társadalmilag, a VOC és az ott kikötő hajók révén. Az európai származású, helyben született népesség a bor- és gabonaövezetben telepedett le, idővel vagyont gyűjtött, és nem csak fizikailag, hanem érzelmileg is Afrikához kötődött. Ez volt az, ami meghatározta az újonnan kialakuló társadalmat és az első telepes generáció függetlenül gondolkodó leszármazottait, valamint az újonnan érkezőket, akik innen széledtek szét a tengerpart mentén és a kontinens belseje felé. A külső határokon élők számára a nyugati világ civilizációja egyre távolodott, és kapcsolataik inkább a kolónia határain túli Afrikával voltak. A bennszülött hottentották befolyása itt volt a legnagyobb. Mindhárom területen kisebb-nagyobb mértékben jelen voltak a rabszolgák.

3. térkép. Fokföld circa 1800 (Walker 1968)

Az átutazók – a hajók legénysége –, akik kétszer egy évben kötöttek ki Fokföldön, szintén komoly befolyást gyakoroltak. Számuk nem volt elhanyagolható. Van Duin & Ross (1987: 13) becslése szerint „1720 és 1780 között minden évben 9.700 és 11.600 közötti számú férfi indult útnak Európából vagy Ázsiából csak a Kelet-Indiai Társaság

hajóin. Ezen férfiak majd mindegyike, kivéve azokat, akik az úton elhaláloztak, megfordult Fokvárosban néhány hétre". Társadalmi és gazdasági szerepük számottevő volt, hiszen ők voltak a közvetítők Amszterdam és Batávia között. Ezeken a VOC vegyes legénysége alkotta hajókon túl más hajók is kikötöttek, és egyúttal ideiglenesen újabb nyelveket is hoztak Fokföldre. Számuk változó volt, de az 1700-1714 közötti időszakot vizsgálva, a több mint 1000 hajóból, amelyek Fokvárosban kikötöttek, csak 64% volt holland (Ward 2003). Ennek eredményeként Fokváros soknyelvű jellege felerősödött, és a kommunikációs kényszer hatására olyan hozzáállás alakult ki, amely támogatta a többnyelvűséget és a nyelvhasználat rugalmasságát – a bazár helyzetekre jellemzően, ahol a kereskedelem túllép a nyelvi akadályokon. Ahogyan Calvet megfogalmazta, „mindenhol, ahol kommunikációs problémák lépnek fel, a társadalmi gyakorlat szolgáltatja a megoldást", majd folytatja, „egy nyelv terjeszkedése mindig egy másik nyelv kárára történik" (Calvet 1998: 98). Így volt ez a holland nyelv terjedésével is Fokföldön.

A holland nyelv és a hollandok meghatározó szerepe

Fokföldön a VOC szerepe mindent meghatározó volt: ellenőrzése alatt tartotta a gazdaságot, az adminisztrációt, a törvényhozást, az egyházat és az oktatást, valamint a bennszülöttekkel való kapcsolattartást. Behatárolta azt a keretet, melyen belül a társadalom működött, és ezt még akkor is megpróbálta, amikor a határok egyre távolabbra tolódtak ki. A VOC gazdasági gondolkodásmódja mindenen átütött: hajtóereje a kereskedelem volt, ami meghatározta Fokföld életritmusát és életvitelét. Ennek ellenére Fokföld nem egyszerűen az Egyesült Tartományok kiterjesztése volt, sem pedig csak a VOC egyik telephelye – a különböző helyi és nemzetközi befolyások, együtt azzal, ahogyan a település fejlődött, a társadalom egyfajta sajátos átrendeződéséhez vezetett. Ebben az új társadalmi rendben a holland kultúra és nyelv dominánsnak bizonyult, és a hollandok hegemonikus státusznak örvendtek, melyet kiterjesztettek az „európaiakra", vagy másként „keresztényekre" a bennszülöttekkel és rabszolgákkal való kapcsolatuk tekintetében.

A VOC-nak és az Egyesült Tartományokban működő hatalmi bázisának nyelve a holland volt, mégpedig olyan holland, ahogy számos nyelvjárásban Hollandiában beszélték, és ahogy a területi változatokat nem tükröző szupra-regionális normához közelítve írták. Ennek a területiség feletti normának az ismerete előfeltétele volt a felső réteghez való tartozásnak, amely felső réteg néhány kivétellel hollandokból állt. Más volt a helyzet a hierarchia alacsonyabb szintjein. A VOC nehezen talált elegendő számú embert a kereskedelmi vállalkozásához, így kénytelen volt széles körben toborozni. A 17. század első felében megnőtt a legénységen belül a külföldiek aránya, elérte az 50%-ot is. Átmeneti csökkenés után ismét emelkedett ez az arány, és 1730 után már meghaladta az 50%-ot (De Bruijn 2009: 138-139). A németek, sajátos nyelvi előnyükkel, nagy számban voltak jelen. A bevándorlók származására vonatkozó számítások valamelyest eltérőek, azonban a németek aránya megközelítőleg 30%-ra volt tehető (Van der Merwe 1968: 17; Giliomee 2003: 11).

A német és francia nyelvű bevándorlók

A németajkúak

A holland és a német nyelv közötti hasonlóságok evidensek a még ma is létező nyelvjárási folytonosságban (Wardhaugh 2006: 31). Egy olyan korban, amikor a nyelvek standardizálásának folyamata Európában távol volt még a bevégzettől, a holland és a német nyelv megkülönböztetését tovább bonyolította a térségben beszélt számos nyelvjárás. A nyelvek és nyelvjárások lehetséges kapcsolatainak alapján, ahogy azt Crystal (1998, idézi Bartha 1999: 14-15) bemutatta, a német és a holland, valamint ezek nyelvjárásai a megérthetőség kontinuumát alkotják. Megfelelő kommunikációs szándék esetén e nyelvek beszélői megértették egymást, amit közös kulturális hátterük is elősegített. A koinéisedés és a nyelvjárási

kiegyenlítődési folyamatok befolyásolták a fokföldi holland (Cape Dutch) fejlődését. Fokföldön kedvezőek voltak a feltételek a keveredésre, kiegyenlítődésre és egyszerűsítésre, mint azt Siegel (2001) megállapította, hiszen adottak voltak a koinéisedés jellegzetességei annak ellenére, hogy a holland bizonyos fokig cél-nyelvjárásként szolgált. O'Neil arra mutat rá, hogy egy olyan nyelvi helyzetben, amilyenben Fokföld is volt, a kommunikáció fő akadálya az eltérő ragozás; a helyzetet azáltal lehet feloldani, hogy gyorsan meg kell szüntetni a zavaró tényezőket a ragozás semlegesítésével, és mögöttes hasonlatosságok feltárásával, valamint a kölcsönös érthetőség előtérbe helyezésével (O'Neil 1978).

A nyelvi folyamatok a társadalmi folyamatok és feltételek tükrözői és eredményei voltak. Személyes hátterüktől meghatározottan a németek Fokföldön különféle nyelvjárásokat beszéltek. Korábbi életútjuk során, nem ritkán gazdasági kényszerből, Hollandiában éltek migránsként, ami által kiszakadtak eredeti regionális norma-kikényszerítő társadalmi kapcsolatrendszerükből. Miután egyénenként és nem csoportosan érkeztek Fokföldre, a helyi szolidaritás csak csekély szerepet játszhatott. Fokföldre érkezésük előtt a holland kikötővárosokban időztek, melyeket a nyelvi alkalmazkodás folyamatai jellemeztek (Mufwene 2001: 36; 59). A fedélzeten, ahol a világtól elzárva a VOC nyelvével voltak körülvéve, kénytelenek voltak, mint tengerészek és katonák, hollandul érvényesülni. Azok számára, akik Hollandiában a helyőrségen állomásoztak, ez a tevékenység Fokföldön is folytatódott. A veszélyek és nehézségek okán kialakult bajtársiasság volt az összetartó erő, amely elősegítette a társadalmi és nyelvi alkalmazkodást. Azok számára, akik hazájukból saját gazdasági csődjük miatt menekültek el, valószínűtlen volt a visszatérés; az ő számukra a kocka el volt vetve. Beilleszkedésüket társaik erre irányuló nyomása, valamint saját elfogadottság iránti törekvésük segítette elő. A hatóságok is nyomást gyakoroltak azzal, hogy előírták a holland nyelv kötelező használatát a levelezésben és jogi ügyekben, ugyanakkor ezek a hatóságok nem adtak szervezeti támogatást az anyanyelvi nyelvjárások megtartásához. Ez vonatkozott a vallásgyakorlásra is (Giliomee 2003:12), miután majdnem a VOC-uralom végéig (1779) az egyetlen engedélyezett egyház a Reformált Holland Egyház (Nederlands-Hervormde Kerk) volt, ahol az istentiszteletek hollandul folytak, és holland nyelvű bibliát használtak. Végül, ami talán a legmeghatározóbb volt, a család nem szolgálhatott a nyelvmegtartás színteréül, mert az érkező németek majd mindegyike férfi volt. De Wet (Ponelis 1993: 9) kutatása Fokföldön 1657 és 1707 között az ismert származású szabad férfiak vonatkozásában kimutatta, hogy ezek 34%-a német volt. A nőknél ez az arány csak 9% volt. Egy németül beszélő háztartás létrehozásának az esélye tehát csekély volt, de még ha megtörtént is, a társadalmi környezet nem volt német. Továbbá Fokföld egy férfiak dominálta társadalom volt: a vizsgált mintában az összes férfi (1.059 fő) mintegy 60%-a nőtlen maradt. Egy generációkon átívelő nyelvmegtartás nagyon valószínűtlen volt. A német nyelvjárások beszélőikkel együtt haltak ki. A későbbi, poszt-VOC német bevándorlók jobb helyzetben voltak, különösen azt követően, hogy misszionáriusi munkájukat engedélyezték.

A hugenották

A németek beolvadásában szórványi helyzetük meghatározó volt. Ugyanakkor a franciák, akik a 18. század utolsó húsz évében érkeztek (Botha 1921: 7), minden valószínűség szerint azt várták, hogy tapasztalataik az Egyesült Tartományok egyik távoli állomáshelyén hasonlóak lesznek az Európában átélt tapasztalataikhoz. Franciaországban üldözött vallási csoportként, összetartó kisebbségként éltek, és mint vallási menekülteket, Hollandiában befogadták őket és kedvezményeket adtak nekik. A kereskedelem és az udvar nyelveként, a legjelentősebb nyelvként Hollandiában a franciának magas volt a presztízse, olyannyira, hogy a holland tudósok virtuális társaságában (République des Lettres, l. Frijhoff 2003: 154-159) társalgási nyelvként használták.

A fokföldi új, idegen és gyakran zord környezetben nyilvánvaló volt az előnye egy szorosan összetartó közösségnek. Lényeges segítséget jelentett, hogy saját lelkipásztoruk volt, Simond tiszteletes személyében, aki családjával az elsők között érkezett (Botha 1921: 9). Habár a közösség sok tagja paraszt vagy kézműves volt, vallásos meggyőződésük következtében a csoportról el lehet mondani, hogy írástudó volt, emiatt fontosnak tartotta az iskoláztatást, hogy gyermekei már saját maguk tudják olvasni a Szentírást. Egy tanító iránti kérelmüket engedélyezték, amely pozíciót harmincöt éven át, 1723-ban bekövetkezett haláláig Paul Roux töltötte be (Botha 1921: 24). A franciák között többeknek volt valamilyen mestersége, és sikeresebbek voltak kivándorlásuk előtt, mint a holland és német bevándorlók. Abszolút számokban kifejezve létszámuk alacsonynak mondható (kb. 200 fő összesen), ám a századfordulón a szabad burgher populáció megközelítőleg egyhatodát tették ki (Walker 1968: 51). De hát akkor miért tűnt el majdnem teljesen a francia nyelv az 1750-es évekre? Miért nem alakult ki egy elkülönült nyelvi közösség? Miért tért át olyan gyorsan ez a közösség a francia nyelv szokásos használatáról a holland nyelv használatára?

A válasz megtalálásában segít, ha egy pillantást vetünk a demográfiai, szocioökonómiai, politikai, kulturális és szociolingvisztikai tényezőkre, melyek nyomást gyakoroltak, különösen a hatalmasabb és befolyásosabb társadalmi és nyelvi csoport által (Batibo 2005: 92).

Tényezők	**A fokföldi helyzet**
Demográfiai	• A hollandok szám szerint nem voltak sokan, de arányukat tekintve felsőbbrendűek, politikailag meghatározóak, társadalmilag és gazdaságilag beágyazottak voltak. • A hugenották létszámát a VOC politikája határozta meg, mely nem engedett meg szignifikáns beáramlást. • A franciák és más szabad burgherek közötti házasságok révén kiterjedt családok jöttek létre.
Szocioökonómiai Politikai	• Izolált határ menti farmok • Hasonló kezdeti feltételek • Rabszolga-gazdaság • Egyetlen gazdasági központ (korlátozott gazdaság) • Kifejezetten azonos jogok a már ott élő szabad burgherekkel • Menekültek, akik úgy döntöttek, hogy Fokföldre emigrálnak (bár annak lehetősége mellett, hogy az ötéves szerződésük lejárta után visszatérjenek Európába)
Kulturális, Szociolingvisztikai	• Lelkészük távozásáig az istentisztelet franciául zajlott, azonban ennek a protestantizmusnak a vallási és életviteli alapjai azonosak voltak • Mint csoport, a szabad burgherek nyitottak voltak az újonnan érkezők befogadására, bár előfordultak súrlódások • A letelepedett európaiak hollandul beszéltek • Minden hivatalos ügyintézés nyelve a holland volt.

A másik oldalról tekintve a franciák helyzetére: a hollandok létszám szerint nem voltak sokan, de a számukhoz képest aránytalanul privilegizáltak, politikailag meghatározók, társadalmilag és gazdaságilag beágyazottak voltak. A pontos számok hiányának ellenére – még a becslések is nagyban eltérőek – vélelmezhető, hogy a hottentották számukat tekintve sokkal többen voltak, ám katonailag kevésbé felkészültek. Az európaiaknak ők jelentették Afrika kihívásának emberi arcát, a vadont, a civilizálatlant és kulturálatlant, és a testi épségük és tulajdonuk veszélyeztetettségét. A hollandoknak szükségük volt a hugenottákra pozíciójuk erősítése érdekében, míg a franciák saját szempontjukból hasonló meggondolások miatt vonzódtak a hollandokhoz. Ezzel a folyamattal a szabad burgher társadalom *in situ* fejlődött, szaporodott és növekedett a magas születési arány miatt, és kialakult egy helyi identitás. Azzal, hogy a VOC megvonta a bevándorlás támogatását, nem voltak újonnan érkező franciák, akik a francia identitást és a nyelvi közösség egyben tartása utáni vágyat

táplálni tudták volna, míg a helyi közös érdekek táptalajul szolgáltak egy kezdetleges helyi identitás kialakulásának, amely elkülönült mind a hottentottákétól, mind a VOC-étól.

A franciák esetében a VOC, melyet Fokföldön a holland patrióta és az 1670-es évek francia-holland háború veteránja (Giliomee 2003: 11), Simon van der Stel testesített meg, felismerte annak szükségességét, hogy Fokföld holland jellegét hangsúlyozzák. Ennek érdekében az újonnan érkezőknek szándékosan össze nem függő területeket adtak Franschoek-ban és Drakenstein-ban, beékelve őket a germán származású telepesek közé.

Visszatekintve, a VOC szempontjából a rugalmasság és a kontroll közel ideális egyensúlyát sikerült elérni azzal, hogy a hugenották szabadon gyakorolhatták vallásukat anyanyelvükön, a franciák és hollandok közötti feszültség nem vált ellenségessé, míg azáltal, hogy bátorították a kapcsolatot szomszédjaikkal, és azokkal egyforma támogatásban részesültek, elősegítették elfogadásukat és gyors beolvadásukat a helyi közösségbe. Az az emberi tényező, hogy hirtelen számottevően több házasságra képes nő állt rendelkezésre, vegyes házasságokat és az érdekek egybefonódását eredményezte. Kulturális szempontból a különböző szabad burgherek közötti hasonlóság sokkal nagyobb volt, mint a köztük lévő különbség, kiváltképpen, ha a nagymértékben különböző hottentottákkal vagy rabszolgákkal állítunk fel kontrasztot. Az Európában maguk mögött hagyott ancien régime merev társadalmi struktúrájával és az előrehaladás korlátozottságával összehasonlítva, Fokföld több szinten is lehetőséget nyújtott a felfelé való mobilitásnak. A műveltebb és szakképzett hugenottáknak és családjaiknak lehetőségük nyílt egy új élet megteremtésére, melyben ők játszhatták társadalmi felhatalmazással a meghatározó szerepet. Annak ellenére, hogy néhányan távoztak (mint pl. Simond tiszteletes), azok, akik maradtak jólétben éltek és eredeti létszámuk arányát messze meghaladó mértékben kerültek vezető pozícióba. Legtöbbjük számára a kérdés, hogy ötéves szerződésük lejárta után hazatérjenek-e, elméleti maradt. A Franciaországba való visszatérés, ahonnan elmenekültek, vagy az Egyesült Tartományokba való visszautazás, ahol megtűrt menekültek voltak, meggondolatlan döntés lett volna, és kimenetelét tekintve a legkevésbé sem vonzó.

A VOC tisztségviselőivel, akik a szabad burgherek rovására folytatták privát kereskedelmi tevékenységeiket, az első komoly összetűzés a kormányzó visszahívását eredményezte. A szabad burgherek ügyét Adam Tas képviselte, aki egy középosztálybeli holland családból származott, magas műveltségét Hollandiában kapta, és akit a hugenották támogattak. Az a tény, hogy a VOC úgy döntött, hogy megszünteti a hugenották támogatott bevándorlását, további kényszerítő tényező volt a beolvadás irányában, miáltal a nyelv és a kultúra megtartásának lehetősége egyre valószínűtlenebbé vált.

A közös feltételektől a közösségekig

A szabad burgherek közötti hasonlóság a nehézségek, fenyegetések és lehetőségek közepette hozzájárult egyfajta közös ügyhöz való tartozás érzetéhez. A francia, holland és német szabad burghereknek azonos jogaik voltak, amelyek azonban kevesebbek voltak az Egyesült Tartományok polgárainak jogainál. Ugyanabban az osztatlan gazdasági életben keresték a boldogulást a fokföldi kolóniában, melynek központja Fokváros volt, és mely a vevő, a VOC érdekeit részesítette előnyben. Kihívásaik is hasonlóak voltak, különösen kezdetben, amikor a feltételek közel azonosak voltak. A 'bér-farmok' bevezetésével létrejöttek a kiterjedt szarvasmarha farmok, amelyek megalapozták a későbbi generációk boldogulását. Ez Fokföld területi terjeszkedését vonta maga után és a mikro-társadalmak kialakulását az izolált farmokon. 1710-re a partmenti síkság és az első hegyek közötti terület már lakottnak tekinthető, bár a hatalmas területen szétszórt kisszámú szabadok népsűrűsége még a sűrűbben lakott területeken mint Stellenbosch és Drakenstein is csak 2 fő volt 2,6 négyzetkilométerenként (Giliomee 2003: 20). A vadászó-gyűjtögető busmanok és az egyes, immár elidegenedett hottentották fenyegetése a burgher védelmi rendszer, a

kommandó kiterjesztéséhez vezetett, ami a szolidaritás új érzését eredményezte. Európa egyre inkább a háttérbe szorult, éppúgy, mint a még itt-ott fennmaradt kapcsolódás a múlthoz. Az identitást egyre inkább az határozta meg, hogy valaki 'keresztény', szemben a 'pogányokkal', szabad földtulajdonos, szemben a kétkezi munkát végző rabszolgával, egy 'boer', szemben a VOC tisztségviselővel. A VOC nyelve a holland volt, a minimális elérhető iskoláztatás hollandul folyt, az istentiszteleteket hamarosan csak hollandul tartották, és a kommandó nyelve is holland volt. Rövidesen megjelentek a beszélt hollandban a helyi hatások, melyek eltértek a városi nyelv normáitól. A Fokföldön egymással kapcsolatba kerülő nyelvek potenciálisan befolyást gyakorolhattak a kialakulóban lévő nyelvjárásra, éppúgy, mint a nyelvi változás normális folyamata. Két fő irányzat különböztethető meg: a fokföldi holland (Cape Dutch) és a pidgin/kreol, melyet elsősorban a hottentották és a rabszolgák beszéltek, illetve azok, akik velük kommunikáltak. A 18. század második felére végül kialakult az a nyelv, amelyet Afrikaansnak nevezhetünk (Raidt 1983).

Irodalom

Bartha, Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Batibo, H.M. 2005. *Language Decline and Death in Africa: Causes, Consequences and Challenges*. Clevedon: Multilingual Matters.

Bauermeester, E.M. 2002. *Die Kaapse slawe in kultuurhistoriese perspektief: (1652–1838).* M. A. thesis, University of Pretoria. Retrieved from: http://upetd.up.ac.za/thesis/available/etd-11082007-092819/

Botha, C.G. 1921. *The French Refugees at the Cape*. Cape Town: Cape Times.

Calvet, L-J. 1998. *Language Wars and Linguistic Politics*. Oxford: Oxford University Press.

De Bruijn, I. 2009. *Ship's Surgeons of the Dutch East India Company: Commerce and the Progress of Medicine in the Eighteenth Century*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Frijhoff, W. 2003. Uncertain brotherhood – The Huguenots in the Dutch Republic. In: Van Ruymbeke, B. – Sparks, R. szerk., 2003. *Memory and Identity: the Huguenots in France and the Atlantic Diaspora.* Columbia: University of South Carolina Press. 128–171.

Giliomee, H. 2003. *The Afrikaners. Biography of a People*. Charlottesville: University of Virginia Press.

Harris, K.L. 2009. The Chinese in the early Cape Colony: A Significant Cultural Minority. In: *S.A. Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis* 23(2): 1–18.

Mufwene, S.S. 2001. *The Ecology of Language Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Newton-King, S. 1999. *Masters and Servants on the Cape Eastern Frontier*. Cambridge: Cambridge University Press

O'Neil, W. 1978. The Evolution of the Germanic Inflectional Systems: A Study in the Causes of Language Change. In: *Orbis* Vol. 23, No. 2: 248–286.

Ponelis, F. A. 1993. *The Development of Afrikaans*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Raidt, E.H. 1983. *Einführung in die Geschichte und Struktur des Afrikaans*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Ross, R. 2008. *A Concise History of South Africa*. (2nd ed.) Cambridge: Cambridge University Press

Saunders, C. szerk., 1988. *Illustrated History of South Africa – The Real Story*. Cape Town: Reader's Digest.

Siegel, J. 2001. Koineization and Creole Genesis. In: Smith, N. – Veenstra, T. szerk., 2001. *Creolization and Contact*. Amsterdam: John Benjamins. 175–198.

Van der Merwe, H.J.J.M. 1968. Die ontstaan van Afrikaans. In: Van der Merwe, H.J.J.M. szerk., 1968. *Afrikaans- sy aard en ontwikkeling*. Pretoria: Van Schaik. 15–66.

Van Duin, P.C. – Ross, R. 1987. *The Economy of the Cape Colony in the Eightheenth Century (Intercontinenta Series No.7)*. Leiden: Centre for the History of European Expansion. https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/4189/1/1246876_004.pdf

Walker, E.A. 1968. *A History of Southern Africa* (3th ed.), (first ed. 1928). London: Longmans.

Ward, K. 2003. *"Tavern of the Seas"? The Cape of Good Hope as an Oceanic Crossroads During the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Seascapes, Littoral Cultures, and Trans-Oceanic Exchanges. Library of Congress, Washington, 12-15 February 2003. http://www.historycooperative.org/proceedings/seascapes/ward.html

Wardhaugh, R. 2006. *An Introduction to Sociolinguistics* (5th ed.). Oxford: Blackwell.

A SZLOVÁK NYELV HASZNÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS GYAKORLATA MAGYARORSZÁGON

UHRIN ERZSÉBET

The opportunities and practices of the Slovak language use in Hungary

The dissertation analyses the Slovak language usage possibilities and practice.The author surveys the provision of law referring to the minority language rights: the constitution, the minority law, educational law and other decrees.It presents the scenes of individual and collective, verbal and written language usage at the present time, which are:the family, circle of friends and acquaintance, labour and leisure, cultural and public life, administration, purchasing, illness, church, ecclesiastical and religious life, the media, personal sphere and institutions.The conclusion of the study is seeking the answer for the cause of contradiction between possibilities and practice.

Bevezetés

Szlovákok a mai Magyarország területén a 17. század végétől élnek. Tömeges letelepedésük a törökök kiűzése utáni időszakra, a 18. századra (1711–1740) tehető, amikor is a szabad vallásgyakorlás és jobb megélhetés reményében a történelmi Magyarország túlnépesedett északi megyéiből sokan kerestek itt új lakóhelyet. Az első világháború végéig a Kárpát-medence szlovákjai egy államban éltek, a trianoni békeszerződés után több ország, köztük Magyarország állampolgáraivá váltak. Történelmük során sok trauma érte őket, melyek közül a legfájdalmasabb – a burkolt vagy nyílt magyarosító törekvések mellett – az 1946/47-es lakosságcsere volt, mely során mintegy 60 ezer szlovák hagyta el Magyarországot, köztük a nemzetiség legöntudatosabb képviselői. A hazánkban élő szlovákság – annak ellenére, hogy létszáma a több mint 300 éves történelme során drasztikusan csökkent – napjainkig megőrizte szellemi és tárgyi kulturális örökségét, nyelvét, hagyományait, kultúráját. (A szlovákok történetéről bővebben lásd Gombos–Kugler 2008: 315–367; Kmeť 2010)

Az előadás arra keresi a választ, hogyan segítették ezt a folyamatot a nemzetközi és magyarországi jogi dokumentumok, törvények. Bemutatja továbbá, hogyan érvényesülnek a nyelvi jogok a gyakorlatban.

Lehetőségek: nemzetközi és hazai törvényi háttér

A nemzetiségek jogainak törvényi hátterét Magyarországon két csoportba oszthatjuk. Az első körbe tartoznak a Magyar Köztársaság által aláírt, illetve ratifikált nemzetközi kötelezettségvállalások, a másikba pedig a hazai jogszabályok, normák, amelyek nagymértékben épülnek ezekre a nemzetközi egyezményekre, szerződésekre.

A Magyarországon honos kisebbségek nyelvhasználati jogainak érvényesülését szolgáló nemzetközi dokumentum a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, amelyhez a Magyar Köztársaság az elsők között csatlakozott. A nemzetközi dokumentumok közül szükséges kiemelni a magyar–szlovák alapszerződést, melynek a 14. és 15. cikkelyei közvetlenül vonatkoznak a magyarországi szlovákokra és szlovákiai magyarokra. A szerződés elismeri és támogatja az egyéni és közösségi jogaikat. A nemzetközi dokumentumok elvárásainak, határozatainak többsége bekerült a hazai jogszabályokba.

A szlovák nemzetiség egyenlőségét a jogi deklaráció szintjén az Alkotmány biztosítja, míg a specifikus kollektív és egyéni nemzetiségi jogokról a kisebbségi törvény rendelkezik. Az anyanyelvi oktatást a közoktatási törvény szabályozza (lásd Demeter Zayzon 2003: 220–231).

Az alkotmány 68. paragrafusának 2. bekezdése rögzíti a kisebbségi nyelvek jogait: „*A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát,*

az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát". A kisebbségek konkrét nyelvhasználati jogait az 1993. évi LXXVII. számú, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény[1], illetve a közigazgatási, bírósági és honvédségi törvény biztosítja. Mindegyikre jellemző, hogy a 20. század végi magyarországi egynyelvű gyakorlatból kiindulva a kisebbségek anyanyelv-használatát ugyan elvben megengedi, de ahhoz semmilyen intézményes biztosítékot sem rendel (Szarka 2003: 15–37).

A rendszerváltozás óta szinte minden kormány vitt új elemet a magyarországi nemzetiségek életébe. A leglényegesebb közülük a már említett *A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993-as törvény*, mely többek között lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok megalapítását, és a későbbiekben is jól motiválta, inspirálta a nemzetiségek tevékenységét. Nagyon jelentős, de vitatható törvény született, mely egyrészt lehetőségeket és kompromisszumokat tartalmaz a kisebbségek számára, másrészt azonban nem fogalmazza meg a szükséges garanciákat, nem határozza meg a többi jogszabályhoz való viszonyt és a végrehajtási utasításokat, rendeleteket, valamint a szankciókat, ezért a kisebbségek képviselői már az elfogadásával egy időben sürgették a módosítását. A 96% országgyűlési többséggel elfogadott törvény egyéni valamint kollektív jellegű kisebbségi jogokat biztosít a Magyarországon honos 13 kisebbségnek. E kisebbségeket a törvény felsorolja: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán.

Az 1993.évi kisebbségi törvény VII. fejezetének 51–54. cikkelyei általában megengedő módon szabályozzák a kisebbségi nyelvek használatát. A kisebbségi nyelvhasználat feltételeire is utaló cikkely külön törvényre utaló kötelezettségei az ilyen külön törvény hiányában máig nincsenek tisztázva 51§(1).

Gyakorlat: A szlovák nyelvhasználat napjainkban

A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete szociolingvisztikai projektjei, empirikus kutatási eredményei alapján megállapítottuk, hogy ugyan eltérő színvonalon és gyakorisággal, de létezik és használatos a szlovák nyelv írott és szóbeli változata a kultúra mindhárom alaprétegében Magyarország szlovákok lakta településein. A legelterjedtebb a nyelvjárás. Annak ellenére, hogy drasztikusan csökken a természetes nyelvhasználók száma, a nyelvjárások helyi változatait beszélik még mindig a legtöbben. Az irodalmi szlovák nyelv, – a szociolingvisztika terminológiája szerint, annak kisebbségi változata – napjainkban az értelmiség munkanyelve, az iskolában, a tanórákon, a kulturális rendezvényeken használt nyelv. Az utóbbi időben azonban egyre gyakrabban van jelen a nemzetiség közéleti-politikai rendezvényein, a tudományos és ismeretterjesztő programokon. Az utóbbi években láthatóan megnőtt az akciók, rendezvények száma, amelyeken rendszeresen használatos a szlovák nyelv. Jelentősen emelkedett a szlovák, illetve kétnyelvű könyvek, kiadványok száma. Megfigyeltük továbbá azt is, hogy főként az elkötelezett vezetők és aktivisták körében kezd kialakulni a beszélt nyelvi szlovák köznyelv Magyarországon. A fentieket igazolja például az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen végzett tótkomlósi kutatás, melynek vezetői Bartha Csilla és Borbély Anna voltak (2005).

A családokban az asszimilációnak, a vegyes házasságoknak köszönhetően és a szlovák nyelvet, nyelvjárást jól beszélő idősebb korosztály elhalálozása miatt a nyelv fokozatosan háttérbe kerül. A kapott adatok azonban azt is bizonyítják, hogy a szlovák nyelv nem szorult még ki teljesen a magánszférából, a családból sem, generációnként azonban az egyre csökkenő szlováknyelvűség a jellemző. Beszélik még – főként az idősebbek, illetve az idő-

[1] A törvény szövegét lásd www.etnonet.hu, illetve MTA KI Dok

sebbekkel a családban. Házastársukkal, élettársukkal a megkérdezettek közül kevesen, illetve ritkán beszélnek szlovákul. Kismértékű pozitív elmozdulás tapasztalható a gyerekekkel való kommunikációban.

Figyelemre méltó azonban az a tendencia (nosztalgia, érzelmi kötődés, a többnyelvűség piaci értékének növekedése?), hogy a közép- és fiatalabb korosztály képviselői közül minél többen akarják átadni gyermekeiknek nyelvi és kulturális örökségüket intézményi keretek között. Ezt bizonyítja a folyamatosan emelkedő tanulói létszám a békéscsabai, szarvasi, tótkomlósi és sátoraljaújhelyi szlovák iskolákban, valamint a szlovák nyelvtanfolyamok iránti növekvő igény.

A magyarországi szlovák nyelv eltér a Szlovákiában használt állami nyelvtől, hiszen az eltérő társadalmi–gazdasági körülmények szükségszerű következményeként jelentkeznek különbségek, eltérések a nyelvhasználatban is. A magyar nyelv meghatározó, uralkodó volta a kommunikáció minden szintjén elvitathatatlan. A szlovákra a másodnyelv szerep a jellemző. A magyar erőteljes hatása a nyelv valamennyi szintjén kimutatható a hangtantól a nyelv legmagasabb szintjéig, a szövegig. A többségi nyelv erős dominanciája a természetes következménye annak a ténynek, hogy több mint háromszáz éve anyanemzetüktől elszakadva magyar társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyok között élnek a magyarországi szlovák kisebbség tagjai.

A kutatási eredmények alapján konstatálhatjuk, hogy a magyarországi szlovák nyelv állapotára az ellentétes kétirányú mozgás, az egyidejű fejlődés és visszafejlődés a jellemző. Fokozatos háttérbe szorulása követhető nyomon a magánszférában és a mindennapi életben. A hivatalokban, közigazgatásban, orvosnál szinte kizárólag magyarul beszélnek a szlovákok, pedig a törvények szerint lehetőségük lenne az anyanyelvüket használni. Ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg az egyházi életben. Bár itt az Országos Szlovák Önkormányzat kezdeményezésének, erkölcsi és anyagi támogatásának, s a hazai és a szlovákiai evangélikus és katolikus egyház együttműködésének köszönhetően, már érezhető pozitív elmozdulást figyelhettünk meg. Az utóbbi években rendszeressé váltak az országban az anyanyelvű istentiszteletek és misék (bővebben Tóth 2008: 317–337). A magas kultúrában a szlovák nyelv egyre szélesebb körben terjed, új területeken jelenik meg ismét, mint a média, tudomány, kultúra, üzlet, politika, közigazgatás, felsőoktatás stb. Ez a tétel azonban csak nemzetiségi vonatkozásban igaz, pl. a kisebbségi önkormányzatok rendezvényeire. A felsőoktatás területén is komoly problémák vannak az utóbbi időben. Erről tartott előadást ezen a konferencián Tuska Tünde. A kutatási eredmények alapján megállapítható továbbá egyrészt a magyarországi szlovák nyelv funkcionális fejlődése, a nyelv tökéletesedésének a folyamata, funkcióinak, használatának a bővülése a különböző szférákban. Másrészt jellemző rá egy olyan kétnyelvűségi dinamika, amelyet generációról generációra csökkenő szlovák nyelvi s ezzel fordított arányban növekvő többségi, magyar nyelvi kompetencia jellemez. Perspektívát és a nyelvi asszimiláció lassulásának reményét jelentheti, hogy vannak, és egyre érezhetően hatnak a nyelvmegőrzés tényezői. Az iskola kétségtelenül a szlovák nyelv és egyáltalán a szlovák nemzetiség megőrzésének legjelentősebb tényezője ma Magyarországon. Ez az érdekes, ellentmondásos nyelvi fejlődési tendencia bizonyítja továbbá azt is, hogy kedvező politikai döntésekkel, kisebbségbarát környezettel a nemzetiségek nyelvhasználatának a fejlődését is elő lehet segíteni. A társadalmi funkciók és feladatok bővülésével a nyelv tovább rétegződik, gyakrabban használatos, az új funkciók szerinti új nyelvi rétegek jönnek létre. (vesd össze Gyivicsán 2003; Homišinová 2008; Tóth–Tuska–Uhrin–Zsilák 2005: 235–266; Uhrinová 2008: 92–224; Žiláková 2004)

Összegzés

A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének kutatási eredményei és tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségeket támogató politikai döntések, az ún. pozitív diszkrimináció itthon és az anyaországban, a kisebbségek számára kialakított kedvező társadalmi környezet, a többségi társadalom és a média toleráns és őszinte érdeklődése, s nem utolsósorban a kisebbségek aktív, felelős részvétele saját életük formálásában segítheti elő leginkább a nemzetiségek fejlődését. A szélesebb nemzetközi támogatás, az Európai Unió érdeklődése szintén nélkülözhetetlen feltétele a kisebbségi kérdések hatékony kezelésének.

Irodalom

Demeter Zayzon Mária 2003. A magyarországi kisebbségek nyelvi jogai. In: Nádor Orsolya — Szarka László szerk., 2003. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 220–231.

Gomboš, Ján – Kugler József 2008. State z tristoročnej histórie Slovákov v Maďarsku so zvláštnym zreteľom na 20. storočie. Fejezetek a magyarországi szlovákok 300 éves történetéből különös tekintettel a 20. századra. In: Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária szerk., 2008. *Slovenský jazyk v Maďarsku. – A szlovák nyelv Magyarországon. I.– II.* Békešská Čaba: VÚSM. 315–367.

Gyivicsán Anna 2003. *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói I.-II.* Békéscsaba: MSZKI.

Homišinová, Mária 2008. *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat.

Kmeť, Miroslav 2010. *Historiografia dolnozemských Slovákov v 19. storočí.* Békešská Čaba: VÚSM .

Szarka László 2003. Államnyelv, hivatalos nyelv — kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában. In: Nádor Orsolya – Szarka László szerk., 2003. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 15—37.

Tóth János Sándor – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária 2005. Sprachtausch und Spracherhalt in der Gemeinschaft ungarländischer Slowaken von Tótkomlós. In: *Studia Slavica Hung.* 50/3: 235–266.

Tóth, Alexander Ján 2008. Slovenčina v cirkvi. A szlovák nyelv használata az egyházakban. századra. In: Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária szerk., 2008. *Slovenský jazyk v Maďarsku. – A szlovák nyelv Magyarországon. I.–II.* Békešská Čaba: VÚSM. 317–337.

Uhrinová, Alžbeta 2008. Slovenský jazyk v Maďarsku očami používateľov. – Szlováknyelv Magyarországon a nyelvhasználók szemszögéből. In: Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária szerk., 2008. *Slovenský jazyk v Maďarsku. – A szlovák nyelv Magyarországon. I.–II.* Békešská Čaba: VÚSM. 192–224.

Žiláková, Mária 2004. *Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku. Štúdie Opera Slavica Budapestinensia. Lingua Slavica.* Budapest: Cathedra Philologiae Slavicae. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.

ETNIKAILAG VEGYES HÁZASSÁGBAN NEVELKEDŐ GYEREKEK NYELVHASZNÁLATÁNAK JELLEMZŐ VONÁSAI

KARMACSI ZOLTÁN

Language use peculiarities in the speech of Transcarpathian bilingual children

The paper presents the language use habits of 10 three to six year-old Transcarpathian children living in ethnically mixed families. This is done based on the results of guided interviews. The phenomena of code-switching, loading, and interference can be observed. The child's language choice depends mainly on the topic, the language knowledge of the interlocutor, and the interlocutor's choice of language.

A reprodukcióν kívül a család fő funkciója a gyermekek szocializálása és a hagyományos értékekre való nevelése (Homišinová 2008: 25). A család mint szociális csoport jelentős és fontos szerepet tölt be a családtagok etnikai identitásának megerősítésében és fejlesztésben. Homišinová (2008: 28) szerint ebben a tekintetben a család szerepének alábecsülése, illetve elhanyagolása az egyik következménye annak, hogy gyengül az etnikai kisebbséghez tartozó személyek etnikai tudata, és ez végső soron asszimilálódáshoz vezet. A vegyes, etnikailag heterogén házasságok valamiféle katalizátorként működnek, „amelyben két eltérő etnikai tudatrendszer találkozik" (Kal'avský 1998: 23). A vegyes házasságok további sorsa – főként az utódoké – két irányba is fejlődhet. Az egyik lehetőség az, hogy a két etnikai tudat közül az egyik meggyengül, esetleg teljesen megszűnik, a másik lehetőség pedig az, hogy a családon belül ún. kettős identitás alakul ki, amely az utódok számára mindkét etnikai közösség nyelvének és kultúrájának ismeretét jelenti (Kal'avský 1998: 23) Vančoné Kremmer Ildikó szerint a kettős identitás valószínűleg minden esetben kialakul, csak lehetnek erősebb és gyengébb elemei.[1] A nemzetiségileg vegyes családokban az eltérő nemzetiségű házastársak közötti kölcsönhatások bonyolult folyamata zajlik, két eltérő etnikum találkozik nyelvileg és kulturálisan, kölcsönösen hat egymásra. Ez a tényező nagymértékben befolyásolja a gyermekek nevelését, nemzetiségi orientációját, nyelvi fejlődésüket, a nemzetiségi tudat, a szokások, a hagyományok, valamint az etnikai kultúra kérdéskörét (vö. Homišinová 2008: 29). Az ilyen családokban rendszerint két nyelv, két kultúra találkozik, kölcsönhatások lépnek fel.

Az etnikailag vegyes házasságokban rendszerint a szülők különböző anyanyelvűek, és a kommunikációjuk során az anyanyelvüket, vagy az anyanyelvüket is használják. Ez esetben az ilyen családban nevelkedő gyermeket a nyelvi anyag szempontjából minőségileg más, s talán mennyiségileg is több hatás éri, mint az etnikailag és nyelvileg homogén környezetben felnövekvőt. Az etnikailag vegyes házasságokban nevelkedő gyermek az anyanyelv-elsajátításakor a két nyelvi rendszer elkülönítésére, az ekvivalencia-párok elsajátítására, a különböző nyelvhasználati színterek megfelelő nyelvének/nyelvváltozatának kiválasztására stb. is gondot fordít.

A kutatásról

2008–2009-ben Kárpátalján 10 olyan etnikailag vegyes (szláv[2]–magyar) családot látogattunk[3] meg két alkalommal, ahol 3–6 év közötti gyermek volt. A gyermekekkel egy irányított beszélgetést folytattunk, amely során az első terepmunkás főként magyarul, a másik főként ukránul beszélt, illetve rögzítettük a gyermek kommunikációját, amint a szülőkkel beszélget, játszik. A szülőkkel kérdőívet töltettünk ki, amely a nyelvhasználat, nyelvismeret, identitás,

---

[1] Köszönet Vančoné Kremmer Ildikónak, hogy felhívta a figyelmemet erre.
[2] A szláv alatt értjük mind az ukrán, mind pedig az orosz nemzetiségű szülőket.
[3] A látogatások során két terepmunkás volt jelen.

nyelvi beállítottság témakörökben tartalmazott kérdéseket a gyermek nyelvhasználatában előforduló jelenségek tisztább megértéséhez.

1. táblázat. Az vizsgálatban részt vett gyerekek

Név	Település	Szül. év	hanganyag hossza (óra/perc/másodperc)
Tányka	Fancsika	2004	1:45:12
Dórika	Munkács	2002	1:52:56
Annamária	Beregszász	2003	1:39:37
Sanyika	Beregszász	2003	1:56:21
Dani	Munkács	2002	2:07:08
Danika	Munkács	2003	1:40:32
Viktorka	Munkács	2003	1:51:08
Marjanocska	Ruszka Dolina	2004	1:45:43
Ádám és Máté	Macsola	2003, 2005	2:08:22
Martin	Macsola	2006	1:40:37
		Összesen	**18:27:36**

Kódváltás, kódkeverés

Az etnikailag vegyes házasságokban a mindennapi kommunikációban két nyelv használatos, így nem meglepő, hogy a két nyelv között munkamegosztás van, s ebből kifolyólag az sem meglepő, hogy a gyermek nyelvhasználatának egyik jellemző vonása a kódváltás, bizonyos esetekben a kódkeverés. A kódváltás és kódkeverés jelenségének mértéke nagyban függ attól, hogy a szülők milyen nyelveket milyen szinten ismernek, illetve milyen megoszlási arányban használják ezeket a nyelveket a gyermekkel és az egymással történő kommunikációban.

Az alábbi idézetekben is jól megfigyelhető a nyelvek közötti munkamegosztás, amely a gyermek szülőkkel való beszélgetésekor személyhez kötött kódválasztásban nyilvánul meg.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)
Anya: És mit szoktak azok a kalózok csinálni?
Sanyika: Szoktam velük kardozni, játszani.
Apa: *Пірати, а ще зчим граєшся, сол-* [És még mivel játszol, ka-]
Sanyika: *Солдатами.* [Katonákkal]
Anya: És azok mit szoktak csinálni?
Sanyika: Szoktam velük katonázni, indiánozni, kalózkodni, dinoszauruszozni.

Viktor 2003 Munkács (5;1)
Anya: És a zebra milyen?
Viktor: Gyors.
Anya: Nem.
Viktor: Nehéz.
Anya: Úgy fölrepült. Könnyű.
Apa: *Хто там ще біля зебри?* [Ki van ott még a zebra mellett?]
Viktor: *Біля зебри?* [A zebra mellett?]

Azonban a gyermek nemcsak a szülőkkel való kommunikációban képes a nyelvek közötti munkamegosztásra, hiszen a terepmunkások különböző nyelvhasználatához igazodva, szintén a személyhez kötött kódváltás jelensége figyelhető meg.

Tányka 2004 Fancsika (3;9)
TM2: *А ти з'їла?* [És te megetted?]
Tányka: *Но*! [Igen!] *З'їлам перше сілько повно.* [Az előbb meg ettem ennyi sokat.]
TM1: Mi van itt a fán?
Tányka: Papagáj.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)
TM1: Emlékszel még azokra a nagy kártyákra?
Sanyika: Igen.
TM2: *Ну, а що це таке*? [Na és mi ez?]
Sanyika: *Банан.* [Banán.]

Dórika 2002 Munkács (5;7)
TM2: *Ну, куди спрятався, дивись тільки виглядає так. За що він спрятався?* [Hova bújt el, nézd, csak úgy kukucskál? Miért bújt el?]
Dórika: *За дерево.* [A fa mögé.]
TM1: Nézzed csak, fordítunk még egyet. Mi történik itt?
Dórika: Bejött a *бабушка*ja [nagymamája] házába.

A gyermek nem minden esetben él a kódváltás lehetőségével, legyen akár a szülőkről szó, vagy csak esetünkben a terepmunkásokról.

Márjánocska 2004 Ruszka Dolina (3;9)
TM2: *Ну шо тут є, скажи мені?* [Na mi van itt, mondd el nekem?]
Márjánocska: *Яйце.* [Tojás.]
TM2: *А це?* [És ez?]
Márjánocska: *Блюдя.* [Tál.]
TM1: Ez itt micsoda, nézd csak? Hát mi ez? Mit látsz a képen?
Márjánocska: *Куриця.* [Tyúk.]

Többször előfordul, hogy a gyermek beszédében a kódváltást nem a személy váltja ki, hiszen a hozzá forduló személy esetünkben magyar nyelvű kérdésére, állítására ukrán nyelven válaszol. Vagyis a gyermek kódváltását ilyenkor az esemény vagy a téma átélésének nyelve vezérli.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)
TM1: Ki szokott rajta menni?
Sanyika: *Чоловік паук* [Pókember], meg a gyerekek.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)
TM1: Nézzed csak, ezt a mesét ismered?
Sanyika: Nem.
TM1: Nézzed csak, lapozzuk végig és utána.
TM2: *Червона шапочка* [Piros sapkácska=Piroska és a farkas].
Sanyika: Ez Piroska.

Tányka 2004 Fancsika (3;9)
TM1: Nézd csak, mit kérdez Piroska tőle?
Tányka: *Червона шапка*. [Piros sapkácska=Piroska.]
TM1: Ja, az nem Piroska, az *Червона шапка*.
Tányka: Igen, öhö.

Mindkét gyerek a terepmunkások által választott nyelvvel ellentétben a másik nyelven nevezi meg a *Piroska és a farkas* című mese címét, ami nagy valószínűséggel a mese átélésének a nyelve. Sanyika 2003 Beregszász (4;8) gyerek esetében az ukránul megnevezett mesehőst magyarra helyesbíti, míg Tányka 2004 Fancsika (3;9) éppen fordítva teszi: ő a magyar nyelven idézett mesehős ukrán elnevezését használja.

Az általunk vizsgált családokban a kódkeverés jelensége nem fordult elő a gyermekekkel történő beszélgetés idején.

Interferenciajelenségek és kölcsönzések a gyermekek beszédében

Az interferenciajelenségek és szókölcsönzések pontos meghatározásának és a közöttük lévő határvonalak éles meghúzásának a kérdése mai napig nem egyértelmű. Ehhez hozzá kell még adnunk azt a tényt, hogy a 3–6 éves gyermek nyelvi fejlődése a felnőttekétől eltérő szinten van, illetve azt, hogy mai napig vitatott, hogy a kétnyelvű gyermekek nyelvi rendszere hogyan épül fel. Ezért az ő esetükben még több nehézségbe ütközünk a két jelenség szétválasztásakor. Jelen munka alapja Lanstyák István (2006) *Nyelvből nyelvbe* című könyvében leírt rendszer, amely az imént felsorolt problémák miatt a gyermeknyelv vizsgálatakor csak megszorításokkal alkalmzaható. Mindeképpen szükséges tisztáznunk, hogy mit értünk interferencián és mit kölcsönzésen. Jelen munkámban mindazt, ami a többségi nyelv elemeinek a kisebbségi nyelv elemeire és formáira gyakorolt egyenes hatása – és fordítva – a kétnyelvű gyemek beszédében, interferenciának tekinthető. Nem teszek viszont különbséget alkalmi kölcsönzés és interferencia között, vagyis az interferencia fogalmába az alkalmi kölcsönzés fogalma is beletartozik. Azonban amikor egy interferencia közösségi szinten is gyakran és rendszeresen előforduló jelenség, illetve az adott nyelvváltozat részévé vált, akkor ezt már kölcsönzésnek (állandósult kölcsönzésnek) nevezem (vö. Márku 2008: 19–20).

A gyermekek beszédében számos típusú interferencia fordul elő. Először azokat nézzük meg, amikor a kommunikáció nyelvébe beépülő más nyelvű tőmorféma a kommunikáció nyelvének toldalékmorfémáját veszi fel. Vagyis mint az alábbi példákban látni fogjuk, a magyar nyelvű beszédbe kerülő ukrán nyelvű tőmorféma magyar toldalékmorfémát vesz fel.

TM1: Na itt mi történik? Azt is el tudod mondani?
Dórika 2002 Munkács (5;7): A *бабушка*t megette farkas.
Tányka 2004 Fancsika (3;9): Megmosni és enni. Ez meg *цібуль*ka [hagyma]. Hagyma.
Dani 2002 Munkács (5;10): *Ой* (.) a *яблоко*kat [almákat] szedi össze.

Мать: /Матико, а від бабаяги боїшся?/ [Mátéka, és a boszorkánytól félsz?]
Máté 2005 (3;4): *Нєт.* [Nem].
Мать: *Кажи: бабаяга.* [Mondjad: boszorkány.]
Máté 2005 (3;4): *Багая*tól félek.

Ritkább esetben az is előfordul, hogy az ukrán nyelvű szövegbe kerülő magyar tőmorféma vesz fel ukrán toldalékmorfémát.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): Öhö fújókát, *та давала Крістінка* fújó*ky* [és Krisztinka adott fujókát]. *Жолтіко від неї взяв.* [Zsoltika meg elvette tőle.]

Dórika 2002 Munkács (5;7): *Один раз ми робили з* apu*йом такі кружочки з сніга та у вікно кидали сюда.* [Egyszer mi csináltunk apuval hóból olyan köröcskéket, és ide dobáltuk az ablakba.]

A tőmorféma és toldalékmorféma interferenciális viszonyába sorolnám még azt az esetet is, amikor egy ukrán nyelvű prefixum járul magyar nyelvű tőmorfémához. Mégpedig azért sorolandó ide, mert ezek a magyar nyelvben toldalékmorfémaként jelennek meg.

Dórika 2002 Munkács (5;7): *Про* furulya? [A furulyáról?]

A vizsgálatban résztvevő családok esetében előfordult olyan gyerek is, akinek a beszédében mind a magyar nyelvű szövegben ukrán, mind pedig az ukrán nyelvű szögben magyar interferencia is előfordul.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): Róka *у лісі живе.* [az erdőben él]. (…)
Tányka 2004 Fancsika (3;9): Eszi megfele a rókát a *мишка*. Ha, ha.

Viktor 2003 Munkács (5;1): *То* cica *така велика, не така друга.* [Az cica, olyan nagy, nem olyan más.] (…)
Viktor 2003 Munkács (5;1): *Туй* [itt] sok levél. Ez körte. Nagyon mérges.

Az interferenciák egy újabb típusa az, amikor a két különböző nyelvű morféma egymás mellé kerülésekor az egyik morféma nem teljes (allomorf szerű) alakjában jelenik meg, mint ahogy a fancsikai Tányka esetében is láthatjuk:

Tányka 2004 Fancsika (3;9): *За* cic*ку.* [A cica után].

Itt jól látható, hogy a magyar nyelvű *cica* tőmorféma nem teljes alakja veszi fel az ukrán toldalékokat és prefixumot, hanem egy allomorf *cic-* alakja.

Az előbbihez hasonló típusa az interferenciának, amikor a tőmorféma két különböző nyelvű tőmorfémának az összemosódásából jön létre. A beregszászi Sanyika beszédében két ilyen esettel is találkoztam. Az elsőben igazából a tőmorféma, a *béka* szó utolsó hangja kerül pótlásra az ukrán nyelvből. Az első szótagban szereplő */é/* fonéma egyértelműen a magyar nyelvre utal, míg a második szótag */a/* fonémájának ukrán kiejtése hozza létre ezt az interferenciát. A */k/* fonémát mindkét szótaghoz be lehet sorolni, hiszen egyforma a magyar és ukrán nyelvben, ezért az interferencia hordozója csakis az utolsó hang lesz.

TM2: *Зелений* [zöld], *так, а яка тварина*? [igen, de milyen állat?]
Sanyika 2003 Beregszász (4;8): *Да.* [Igen.]
TM2: *Но, яка тварина пригає*? [Na, milyen állat ugrál?]
Sanyika 2003 Beregszász (4;8): Bé***ка.***

És még egy ebbe a kategóriába sorolható internferenciát figyelhettünk meg a beregszászi Marica beszédében is, amikor is a magyar *medve* és az ukrán *ведмідь* szavakból hozott létre egy sajátos alakulatot magyar nyelvi kiejtéssel: *medvi*.

Marica 2003 Beregszász (3;6): Medve.
TM2: *А що любить їсти ведмедик?* [Mit szeret enni a medve?]
Marica 2003 Beregszász (3;6): Medvi.

A fancsikai Tányka beszédében a szókölcsönzés számos példáját figyelhetjük meg. Elsőként nézzük meg a magyar *zsemle* Kárpátalján használt megfelelőjét, a *bulacskát*. Az alábbi részlet második sorában láthatjuk, hogy a gyermek magyar nyelvi környezetben magyar nyelvi hanglejtéssel használja a *bulacska* szót, amikor a főként magyar nyelven beszélő terepmunkásnak válaszol. Majd röviddel ezután a főként ukrán nyelven beszélő terepmunkás kérdésére már a *bulacska* szót ukrán hanglejtéssel ejti.

TM1: Mit sütött?
Tányka 2004 Fancsika (3;9): Bulacskát. (…)
TM2: *Танько, ти сьогодні була в садик? Що там було їсти?* [Tányka, te voltál ma óvodába? Mit adtak enni?]
Tányka 2004 Fancsika (3;9): *Булочка.* [Zsemle.]
TM2*: А що ще?* [És még mit?]
Tányka 2004 Fancsika (3;9): *Левеш.* [Levest.]

Újabb direkt kölcsönszó megjelenése is megfigyelhető ebben a szövegrészben. Azonban most a magyar nyelvű „*leves*" szó kerül ukrán nyelvű környezetbe ukrán hanglejtéssel. Ez természetesnek mondható, hiszen a két érintkező nyelvben nemcsak egyirányú az interferenciahatás, hanem oda-vissza érvényes (vö. Karmacsi 2009).

A fancsikai Tányka beszédében először is a *капуста* ukrán szó teljes magyaros kiejtéssel (*kapuszta*) történik meg, de a gyermek rájön, hogy hibát vétett, s azonnal ki is javítja magát.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): Ez meg kapuszta. *Капуста* [káposzta].

Ugyanez a jelenség figyelhető meg a macsolai Martin beszédében, amikor is a cseresznye képről *jágodá*-nak (bogyónak) nevezi a cseresznyét, illetve a kanál ukrán nevét magyaros kiejtéssel mondja: *loska*. Azonban ő csak az apa, illetve az anya helyesbítésére javítja ki a megnevezéseket.

Apa: Apa nem szereti?
Martin 2006 (3;0): De, *jágoda.* [04]
Apa: Ez nem jágoda, ez cseresznye, vagy nem?
Martin 2006 (3;0): Cseresznye.

Martin 2006 (3;0): Loska.
Мать: *Ложка.* [Kanál.]
Martin 2006 (3;0): *Забири собі ложку та іди.* [Vedd el magadnak a kanalat és eredj.]

Tányka az asztal megnevezésekor az ukrán *стіл* megnevezés helyett egy sajátos helyi ukrán (ruszin) nyelvjárási alakot, a *стüл*-t használja, amiben az */ü/* fonéma minden kétséget kizárva a magyar nyelvi hatás eredménye. Ez a szóalak a helyi ukrán nyelvváltozatokban széles körben elterjedt alak.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): Ez *стüл* [asztal].

Ekvivalencia-párok a gyermek beszédében

A kutatás során színkártyák segítségével a színnevek esetében szándékosan irányítottuk a figyelmet az ekvivalencia-párok megjelenésének/meglétének vizsgálata felé. Az első látogatás során ukránul kérdeztük a színkártyákat, míg a második látogatásnál magyarul. A hanganyag feldolgozásakor figyelmet fordítottunk arra, hogy az ekvivalencia-párok, főként a névszók esetében, megjelennek-e a spontán beszédben is. Ekvivalencia-páron azt értem, hogy a gyermek beszédében mindkét nyelven megjelenik az adott fogalom.

A gyermekek beszédében a piros, zöld, kék, fekete, fehér, sárga színek esetében megvannak a színnév ekvivalencia-párok. De például a fancsikai Tányka 2004 esetében a kéket csak magyarul, míg a feketét csak ukránul nevezte meg, a magyar nyelvű és ukrán nyelvű kérdezés esetén is. A színnevek ukrán párja nem figyelhető meg a munkácsi Viktor 2003 beszédében, ugyanis ő mindig magyarul nevezte meg a színeket.

Az ekvivalencia-párok megjelenése nemcsak a színnevek esetében jellemző, hanem a spontán beszédben is előfordult más témakörök, főként mesehősök megnevezésekor.

Dórika 2002, Munkács (5;7)
TM1: Na mit szoktatok játszani?
AK: Barbist. (…)
Anya: Ez?
AK: *Барбі.* [Barbie.]

TM1: Mond már el, mi van benne!
AK: Fióna. (…)
AK: Ez Shrek, ez meg *Фіона.*

Martin 2006 Macsola (3;0)
Martin: *Makaróni*
Мать: Та все тамки макароники варять? [Hát ott mindig makarónit(tésztát) főznek?]
Martin: Да. [Igen.]
Мать: Ай? [Igen?]
Martin: Ай, кождий день *макарони* . [Igen, minden nap makarónit.]

Az ekvivalencia-párok egyik érdekes és ritka megnyilvánulási formája az, amikor keveredve, egy hibrid szóalakban összeolvadva jelennek meg a gyermek beszédében. Ez figyelhető meg a beregszászi Annamária 2003 (4;11) esetében is, amikor a magyar *csokoládé* és az ukrán *шоколад* ekvivalencia-párt egyesíti ukrán hanglejtéssel: *Чоколад.* A szó majdnem teljességgel megfelel az ukrán kifejezésnek.

TM1: És ez mi?
AK: *Чоколад.*

Hasonló figyelhető meg a macsolai Ádám 2004 (5;8) beszédében is, amikor a meséskönyvéből nevezi meg az állatokat. A magyar *skorpió* vagy az ukrán *скорпіон* helyett *sko(rp)піон* hibrid szóalakot használja, amelynek első szótagja a magyar nyelvből vett elem, amit a hanglejtés is bizonyít, illetve a második része a szónak pedig az ukrán nyelvből vett elem.

TM2: Так, тигр. [Igen, tigris.]
Ádám: Sko(r*p)піон.* [Skorpió.]

Összefoglalás

Az etnikailag és nyelvileg vegyes házasságokban felnövekvő gyermekeknek az anyanyelv elsajátítása során két nyelvi rendszert kell elsajátítaniuk. Az elsajátított rendszer gyakran egyszerre tartalmazza a két nyelv elemeit kódváltás, kölcsönzés vagy interferencia formájában. A legtöbb ilyen családban – mint ahogy a vizsgált kárpátaljai családok esetében sem – nincs előre eltervezett nyelvhasználati stratégia, amely esetlegesen megkönnyíthetné a gyermek helyzetét. A szülők esetében a családbeli nyelvhasználat legtöbbször a másik fél nyelvtudásának hiánya, illetve mert „így alakult", „így szoktuk meg" kritériumok mentén valósul meg. Ezért sok családban a téma és a nyelvválasztás mellett a szülők nyelvtudása is befolyásolja a gyermek nyelvhasználatát.

Irodalom

Homišinová, Mária 2008. *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó

Kaľavský, Michal 1998. Jazyk a etnická totožnosť v zmiešanom prostredí. In: Slávkovský, Peter ed., 1998. *Národopisný zborník*. Bratislava: Matica slovenska. 23–38

Karmacsi Zoltán 2009. Nyelvhasználati jellegzetességek kárpátaljai kétnyelvű gyermekek beszédében. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.*Ungvár: PoliPrint. 64–70.

Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó

Márku Anita 2008. *Érvényes törétnetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. Ungvár – Beregszász: PoliPrint Kft. – KMF

NYELVHASZNÁLATI SÉRELEMTÖRTÉNETEK A KÁRPÁTALJAI MAGYAROK KÖRÉBEN

MÁRKU ANITA

Stories of language-using grievances among the Hungarians of Transcarpathia

In the life of a minority, like the Transcarpathian Hungarian community, the question of language choice is an interesting one not only in the case of the Ukrainian and Russian languages, but also concerning their mother tongue, which is the minority language (Hungarian) and the majority language (Ukrainian/Russian). The lingual discrimination influences the language choice. If a speaker has been warned already not to use his native language in a certain situation, he feels negative attitudes to his native language. Current study is based on a questionnaire survey and it would like to reflect on the language-using grievances of the Transcarpathian Hungarians.

Bevezetés

Az egyén nyelvválasztását számos konvenció és előírás szabályozza. Az egynyelvű beszélők a verbális repertoárjukból választhatnak a szituációnak megfelelően dialektust, stílusváltozatot, a két- és többnyelvűek pedig a rendelkezésükre álló nyelvek közül is válogathatnak.

Kárpátalján a legutóbbi, 2001-es ukrajnai népszámlálás adatai alapján több nemzetiség képviselői élnek együtt, legtöbben közülük ukránok (80,5%), magyarok (12,1%), románok (2,6%), oroszok (2,5%) és cigányok (1,1%). Így nem ritka, hogy a mindennapokban a kárpátaljai magyarok többségének a hatékony kommunikáció érdekében első nyelve mellett egy másik nyelvet/nyelvváltozatot is szükséges használnia, nyelvet/kódot kell váltania. Ez természetesen attól is függ, hogy a beszélgetési szituáció egynyelvű vagy kétnyelvű nyelvi módban zajlik-e (vö. Navracsics 2007: 16).

A nyelvválasztást ugyanakkor a beszédmódon kívül még sok tényező befolyásolja (vö. Grosjean 1982: 136, Borbély 2001: 118): a beszélgetés résztvevői; a helyszín/környezet; a beszélgetés tartalma; a beszélgetés mint szociális interakció funkciója vagy épp a beszélők nyelvtudása és a nyelvekhez való viszonya.

Ahhoz, hogy a beszélők (kisebbségi kétnyelvűek) az egyes beszédszituációkban melyik nyelvüket preferálják, hozzájárulhat az is, hogy kerültek-e már konfliktusba nyelvhasználatuk miatt a többségi nemzet képviselőivel, részesültek-e már hátrányos megkülönböztetésben anyanyelvhasználatuk miatt. Ugyanis a kisebbségi kétnyelvűség egyik velejárója lehet a megfélemlített anyanyelvhasználat (vö. Kiss 1994: 61–63; Beregszászi 1998, 2004; Kontra 1999, 2010). Még ma sem ritka, hogy a kisebbségi beszélők a lingvicizmus[1] áldozataivá válnak hétköznapi interakcióik során. A többségi beszélők ugyanis, leggyakrabban valamely nyelvi ideológia alapján, néha csupán amiatt stigmatizálják (nyíltan vagy burkoltan) a kisebbségi beszélőket, mert nem a többségi nyelvet, hanem saját anyanyelvüket használják.

2009-ben egy kérdőíves kutatás során a kárpátaljai magyarság több szempontból rétegzett mintáján rákérdeztünk a szituatív nyelvválasztás stratégiáira, a nyelvekkel szembeni attitűdökre, a nyelvhasználattal kapcsolatos sérelemtörténetekre. Az alábbiakban felmérés részeredményeit közöljük.

---

[1] Tove Skutnabb-Kangas (1997: 20) szerint a rasszizmus, az etnicizmus és a lingvicizmus közös definíciója: „A 'faj', etnicitás/kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasznált ideológiák, struktúrák és gyakorlat". A nyelvi diszkrimináció és az ezt támogató gondolkodásmód, a lingvicizmus tehát nem „hajaz a fajelméletre", hanem azonos vele – csak más felületen nyilvánul meg (vö. még Kontra 2005).

A kutatásról

A kutatás tervezésekor 27 településre alakítottuk ki a több szempontból (nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus) reprezentatív mintát összesen 387 fő megkérdezésével. A továbbiakban a kutatást Rétegzett 2009 néven említjük.

A megkérdezett 387 adatközlő közül 167 férfi (43%), 220 nő (57%). Faluban él az adatközlők 61%-a (234 fő), városi 28%-uk, (107 fő), és városi típusú településen él 12% (46 fő). Legtöbben középiskolát (vagy gimnáziumot, líceumot) végeztek, tehát szakképesítés nélküli érettségivel rendelkeznek.

Az adatközlők döntő többsége (86%-a), magyarnak vallotta magát, 13%-uk pedig az ukrán nemzetiséghez tartozónak. 1-1 adatközlő orosznak/cigánynak, 2 fő pedig magyar-német identitásúnak mondta magát.

A mintában a magyar anyanyelvűek vannak legtöbben (94%); az ukrán nemzetiségűek közül is legtöbben a magyart jelölték meg anyanyelvüknek. Az ukrán anyanyelvűek száma mindössze 17 (4%), míg az ukrán nemzetiségűeké 50 fő (13%).

Az adatközlőket egy 58 kérdésből álló nyelvhasználati kérdőív kitöltésére kértük, melyben a nyelvhasználatra, a különböző színtereken történő nyelvválasztásra, az identitásra, a kétnyelvűségi jelenségek (szókölcsönzés, kódváltás) használatára és a hozzájuk fűződő attitűdök feltérképezésére irányuló nyílt és zárt kérdések szerepeltek. Amikor erre lehetőség nyílt, (az adatközlő hozzájárulásával) a kérdőív kitöltése közben hangfelvétel is készült.

A nyelvekhez való viszony, sérelemtörténetek

A nyelvek megítélése és a közösségben betöltött szerepe, presztízse szoros kapcsolatban állnak egymással, és befolyásolják a beszélő nyelvválasztását. Az eddigi kutatások szerint a kárpátaljai magyarok pozitívan viszonyulnak saját nyelvváltozatukhoz, magasra értékelik azt (vö. Csernicskó 1998; Csernicskó szerk. 2003: 247–250, Csernicskó szerk. 2010). Ugyanakkor az ukrán és a magyar nyelv eltérő értékeket hordoz (vö. Borbély 2001: 122).

A kárpátaljai magyarság körében végzett felmérés során megkérdezett 387 adatközlő közel fele, 42%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy *Rászóltak-e már Önre vagy figyelmeztették-e, hogy ne beszéljen magyarul? Ha igen, mesélje el, hogyan történt!*

Az adatközlők nyílt kérdésre adott válaszait megpróbáltuk csoportosítani a nyelvhasználati színterek szerint, illetve kiemelni a szöveges válaszokban a gyakoribb motívumokat. 136 adatközlő számolt be ilyen sérelemtörténetről.

A válaszadók véleménye alapján kiderült, hogy a leggyakrabban a többségiek azzal magyarázzák a magyar nyelvű társalgás félbeszakítását, hogy nem értik, miről beszélnek egymás között a magyarok, s ez által kirekesztik őket a kommunikációból. Ez az érv azonban akkor is elhangzik, amikor teljesen idegen emberek tesznek megjegyzést a magyar nyelv használata miatt, akik egyébként nem részesei az adott interakciónak.

Jellegzetes példája ennek a kérdőív kitöltése közben hanganyagként rögzített beszélgetés egyik alanyának az esete:

> *(1) Ungváron egy továbbképzésen az ott jelenlévő ukrán pedagógusok kérték, hogy a szünetben mindenkinek érthető nyelven beszéljünk.*

Figyelemre méltó, hogy főleg közterületen vagy informális szintéren, magánbeszélgetés közben szólították meg adatközlőinket magyar beszédükért, ezzel erősen sértve személyiségi és szólásszabadsági jogukat. Sőt előfordulnak durva és tettlegességig fajuló figyelmeztetések is. A néha barátságosabb, máskor durvább szóbeli figyelmeztetések a hétköznapi kommunikáció hivatali, közéleti és magánszférájában is előfordulnak. Az alábbi példák szintén hasonló esetet illusztrálnak:

(2) Egyszer hazafele az egyik barátommal megállítottak, hogy cigarettát kérjenek, és magyarul szóltunk vissza. Ezért úgy ránkszóltak, hogy egy hétig kórházba feküdtem.

(3) Az utcán sétáltunk a barátnőmmel és magyarul beszélgettünk. Egy arra járó ukrán fiatalember "magyar kecskének" titulált minket és felszólított minket az államnyelv használatára.

(4) Hazafelé utaztam a vonaton egyik barátommal, mikor két ukrán nyelvű fiatalember odajött hozzánk, és közölték, hogy ez Ukrajna, és legyenek szívesek ukránul beszélni.

(5) Busszal utaztam Beregszászba, és a buszon az egyik ismerősömmel beszélgettem magyarul. A közelben állt egy férfi, aki ránkszólt ukránul, hogy ne beszélgessünk, és trebá hovoréte po ukrájinszki" [ukránul kell beszélni].

(6) Igen, szóltak már rám, de tovább beszéltem magyarul. Ez egy futballmecscsen volt.

(7) Sokszor, de én kibeszéltem magam. Amikor az utcán beszélgettem magyarokkal, és az egyik járókelő ránkszólt, hogy ez Ukrajna.

Adatközlőink 19 olyan esetről számoltak be, amikor hivatalban vagy bankban, esetleg hivatalos személy részéről érte őket negatív élmény anyanyelvük használata miatt. Néhány példa:

(8) Mikor a gázellenőr nálunk járt, aki nem beszél magyarul, mondta nekem, hogy ukrán kenyeret eszünk, miért nem beszélem akkor a nyelvét. Én azt válaszoltam, h. ha magyar faluban dolgozik, tanuljon meg magyarul ő.

(9) Amikor a birzsán [a munkanélküliek nyilvántartásában] *voltam, az ügyeimet intéztem, édesanyám elkísért, mert én nem igazán beszélek ukránul. Anyukám beszélt helyettem, s rászóltak, hogy, miért nem én beszélek. Édesanyám mondta, hogy nem tudok, erre az ügyintéző: "Akkor gyere vissza, ha megtanultál".*

(10) Banki alkalmazott szólt rám, mert magyar nyelven nem értette meg, amit elmondtam neki.

(11) Ungváron útlevél ügyében voltam, s az ügyintéző megkért, beszéljek ukránul.

Az sem ritka, hogy a beszélőket munkahelyükön éri hátrányos megkülönböztetés.

(12) A munkában történt, a munkatársaimmal magyarul beszélünk orosz vendégek előtt, és a főnök figyelmeztetett, hogy inkább oroszul beszéljünk.

(13) A munkahelyen kötelező volt az ukrán használata, mert a főnök ukrán volt.

(14) Még a SZU ideje alatt. Egy gyárban dolgoztam és még fiatal tapasztalatlan voltam és magyarul tudtam jobban válaszolni, ezért az egyik ruszin ember rámszólt: orosz kenyeret eszel, úgy is beszélj – ami nagyon rosszul esett.

A férfiak kötelező sorkatonai szolgálatának idejéből is számos esetben maradt meg a rossz és kellemetlen emlék.

(15) A hadseregben katonai szolgálatom alatt az egyik katonatiszt szigorúan megtiltotta, hogy magyarul beszéljek az öcsémmel, mivelhogy ketten voltunk magyarok az egész laktanyában. Katonatársaim is arra ösztönöztek, hogy jelenlétükben az öcsémmel ukránul beszéljünk.

(16) Katonaságnál tiltották meg, hogy magyarul beszéljek, mert Ukrajnában élek és ukrán a sereg nyelve.

A nyilvános, közéleti szituációkban is előfordul, hogy a többségi nemzet képviselői úgy vélik, a kisebbségieknek nincs joguk arra, hogy az államnyelvtől eltérő nyelven szólaljanak meg. Az is gyakori, hogy az egészségügyben találkozhatunk ilyen esettel.

(17) Akkor történt, mikor beteg voltam, bevittek a kórházba, s mivel nem tudtam elmondani ukránul, hogy mi a panaszom, keményen megkérdezte, hogy milyen kenyeret eszek én? Ezt a kérdést megértettem, de válaszolni már nem tudtam rá ukránul.

(18) Hivatalos helyeken már többször rámszóltak, hogy miért nem beszélem az államnyelvet.

(19) A fogorvosnál csak úgy ismernek meg, hogy én vagyok az a lány, aki nem tud ukránul :(.

Az oktatási intézmények is gyakori helyszínei a kisebbségek nyilvános megfélemlítésének.

(20) Magyar kecskének nevezték a magyarokat, így csúfoltak minket. A többiekkel együtt csak ennyit mondtunk, ha nem tetszik, ne hallgasd!

(21) Többször is előfordult, hogy rámszóltak. Általában a kollégiumi szobatársak, vagy lakótársak nem értették, hogy min nevettünk, és általában azt hitték, hogy rajtuk.

(22) Igen, volt olyan eset, amikor rámszóltak, hogy ne beszéljek magyarul. Az illető azt mondta: "Ne beszéljek magyarul, mert ő nem érti a magyar nyelvet". (Magyar ismerősömmel beszéltem a szobában).

(23) A tanintézményünkben a fiatalok egy körben beszélgettek, amikor megkértek engem és barátnőmet, ne beszélgessünk magyarul mi ketten, mert akkor a többiek nem értik, miről folyik köztünk a társalgást.

Megdöbbentő módon még az üzletekben, boltokban is megesik, hogy megszégyenítik a nem az államnyelvet használó vásárlót.

(24) Volt olyan eset, h. nem szívesen szolgáltak ki vásárláskor, sőt oda se figyeltek rám, mikor magyarul kérdeztem az eladót, úgy tett, mintha nem értené, amit mondok, de amikor azt mondtam felháborodva, hogy a "magyar pénz bezzeg jó", akkor már megértette, máris.

(25) Egy boltban (városban) éjjeli lámpát akartunk venni, s mutattuk a polcon. Az elárusító elkezdett kiabálni, hogy ennyit se tudnak ukránul. Leszidtak, hogy hol élünk? S akkor menjünk Magyarországra lakni. Mi pedig mondtuk, hogy ő is megtanulhat magyarul, magyarok is járnak ide. Veszekedtünk, aztán otthagytuk.

Kivételes, ám mégis előfordul, hogy a nyelvválasztás családon vagy baráti társaságon belül is konfliktusokat okozhat.

(26) Az anyósom (férjem anyja) szokott szólni, hogy ne beszéljek a férjével magyarul.

(27) Igen. Apukám szól rám mindig, Ukrajnában ukránul kell beszélni, mert ez az államnyelv.

(28) Néha a barátaim (ukránok) rám szólnak, mert ők nem értenek magyarul és zavarja őket.

A kérdőíves felmérés során rákérdeztünk arra is, hogy milyen okok miatt részesültek még diszkriminációban az adatközlők. Figyelemre méltó, hogy a válaszadók csaknem fele, 49%-a nemzeti hovatartozása, 44%-uk pedig kisebbségi anyanyelve miatt már részesült hátrányos megkülönböztetésben, ezután jóval elmaradva következik a származás, az anyagi

helyzet, a politikai nézet vagy a vallás, foglalkozás miatti megbélyegzés (20–10% között). Legalacsonyabb szintű pedig az életkori és a nemi diszkrimináció (1. ábra).

1. ábra. A felsorolt okok miatt részesült-e hátrányos megkülönböztetésben? (Rétegzett 2009, N= 387)

Összefoglalás

Egy 1996-ban hasonló témakörben végzett kutatás (Beregszászi 1998, 2004) a fentiekhez hasonló eredményt hozott. Több, mint egy évtized elteltével szinte pontosan ugyan azok a tényezők motiválják a többségi társadalom képviselőit abban, hogy nyíltan szóvá tegyék nemtetszésüket akkor, ha a kisebbségiek saját anyanyelvüket használják a jelenlétükben.

A többségi társadalom részéről a kisebbségi nyelvhasználat irányába megnyilvánuló negatív attitűdök a nyelvválasztást is befolyásolhatják. Ha a nyelvi alapú diszkrimináció továbbra is bevett gyakorlat marad Kárpátalján, az nem járul hozzá ahhoz, hogy a kárpátaljai magyar ember a továbbiakban is szívesen nyissa magyar szóra a száját azokon a nyelvhasználati színtereken sem, ahol emberi-, nyelvi- vagy alkotmányos jogai szerint megtehetné.

Irodalom

Beregszászi Anikó 1998. Megfélemlített anyanyelvhasználat. In: *Pánsíp* VI/2: 28–31.

Beregszászi Anikó 2004. Megfélemlített anyanyelvhasználat. In: *…itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint. 90–96.

Borbély Anna 2001. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya.

Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Csernicskó István szerk., 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

Csernicskó István szerk. 2010. *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest – Beregszász: MTA Magyar Tudományosságért Külföldön Elnöki Bizottsága – Hodinka Antal Intézet.

Grosjean, F. 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge: Harvard University Press.

Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris.

Kontra Miklós 2005. Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni? In: Gábrity Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa szerk., 2005. *Közérzeti barangoló. (Műhely- és előadás-tanulmányok)*. Szabadka: 175–202.

Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Navracsics Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon.* Budapest: Balassi Kiadó.

Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest: Teleki László Alapítvány.

AZ UKRÁN TANNYELVŰ ISKOLÁK MAGYAR TANULÓINAK NYELVHASZNÁLATA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KELETI SZLÁV KÖLCSÖNSZAVAK FOKOZOTT HASZNÁLATÁRA

GAZDAG VILMOS

The linguistic change of Hungarian students learning in Ukrainian schools, considering the common usage of loan-word

Due to the effect of Ukrainian education politics, more and more Hungarian parents enroll their children to Ukrainian schools in the hope of helping them to continue their studies and get a qualification by the means of the acquisition of the state language in a perfect level. Evidently, that fact has a considerable influence on the process of the children's mother tongue communication. In everyday communication these children use both languages roughly side by side. Under the given circumstances the effects of language interference are vigorously enforced: the occurrence of loan-words is more common.

In our work we try to find answers to the questions of how Ukrainian schools influence the language usage of the Hungarian students learning in Ukrainian schools, and how they induce the frequent occurrences of rare language phenomena in the language usage of the Transcarpathian Hungarian community.

Bevezetés

Kárpátalján az ukrán oktatáspolitika hatására az utóbbi néhány tanévben a magyar szülők egyre nagyobb része íratja gyermekét ukrán tannyelvű iskolába, annak reményében, hogy így az államnyelv tökéletes elsajátítása révén módja nyílik majd továbbtanulni és szakmát szerezni (Csernicskó szerk. 2010; Séra 2009, Molnár 2010). Ez természetesen kihat a gyermekek anyanyelven folyó kommunikációjára is (bővebben lásd Csernicskó–Göncz 2009). Ezek a gyermekek ugyanis a mindennapi kommunikációjuk során szinte párhuzamosan használják a két nyelvet. Ilyen körülmények között pedig a nyelvi interferencia hatásai is jobban érvényesülnek: gyakoribbak a kölcsönszavak előfordulásai, a kódváltások és a kódkeverések esetei.

„A magyar anyanyelvi nevelés és a nyelvművelés országhatároktól függetlenül évtizedekig egyik kiemelt céljának tekintette a nem standard nyelvváltozatok és nyelvi jegyek kiirtását a tanulók nyelvhasználatából a standard elsajátítására hivatkozva (Beregszászi–Csernicskó 2007: 42).

A nem standard nyelvváltozat használata jellemző azokra a tanulókra, akik az iskolai tanulmányaikat nem anyanyelvükön végzik. Ebben az esetben ugyanis a magyar nyelv használati köre jelentős mértékben leszűkül, s mindössze a családi érintkezés nyelveként funkcionál. Ugyanakkor a családi érintkezés nyelveként általában a nyelv valamelyik változatát sajátítják el a beszélők, s csak kivételes esetekben funkcionál a standard a magánszférában használatos nyelvváltozatként.

Az ukrajnai nemzeti kisebbségek körében igen gyakori az a jelenség, hogy az oktatási folyamatnak csak egy bizonyos szakaszában (az elemi, az általános és a középiskolában) vannak biztosítva az anyanyelvi oktatás lehetőségei (Orosz 2010; Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001). A kárpátaljai magyarság ugyanakkor pozitív helyzetben van, hiszen számos felsőoktatási intézményben szerezhetnek a tanulók anyanyelvükön is valamilyen végzettséget (Balla 2008; Ferenc 2009a, 2009b). S azt már az eddigi kutatások is igazolták – bár csak a szaknyelvek kapcsán –, hogy azok, akik nem anyanyelvükön tanultak szakmát, csak meglehetősen nagy erőfeszítések révén képesek annak terminológiáját az anyanyelvi megfelelőjükkel megnevezni (vö. pl. Györke 1991.)

Munkánk során arra kívánunk választ keresni, hogy a magyar anyanyelvű, de többségi tannyelvű iskolába járó tanulók nyelvében használatosak-e szláv szavak és kifejezések.

1. A kutatás és az eredmények bemutatása

Kutatásunkat 2010 augusztusában a Beregszászi Ukrán Gimnázium és az ukrán tannyelvű Beregszászi 5. Számú Középiskola 14 alsóbb osztályos (2-7. osztály) magyar anyanyelvű tanulójának kérdőíves megkérdezésével végeztük.

Kérdőívünk a következő részekből állt:

1. Általános rész (az adatközlő személyes, valamint az óvodai és iskolai képzést érintő adatai).

A megkérdezett tanulók a Beregszászi járás négy magyarlakta[1] településén élnek (ld. 1. táblázat).

1. táblázat. A megkérdezett tanulók lakhely szerinti eloszlása

Lakhely	Tanulók száma
Beregszász	6 fő
Zápszony	4 fő
Jánosi	2 fő
Mezőgecse	2 fő

A megkérdezett tanulók közül tízen magyar óvodába jártak, két gyerek úgynevezett „vegyes" óvoda növendéke volt, ahol két nyelven folyt a nevelés, két tanuló pedig ukrán nyelvű óvodai nevelésben részesült. Megjegyzendő, hogy a megkérdezettek többsége az iskolai tanulmányait megelőzően a mindennapi kommunikáció során nem hallotta az ukrán nyelvet. A megkérdezett tanulók osztályába több magyar anyanyelvű diák is jár, s ez csökkenti az ukrán nyelv elsajátításának mértékét, mivel e tanulók egymással anyanyelvükön kommunikálnak. (ld. 2. táblázat).

2. táblázat. A magyar anyanyelvű tanulók száma az érintett osztályokban

Osztály	Magyar anyanyelvű tanulók száma
2.	6 fő
4.	12 fő
5.	10 fő
6.	2 fő
7.	4 fő

2. A nyelvhasználatról

2.1. Nyelvhasználati színterek domináns nyelvei

A megkérdezettek válaszai alapján megállapítható, hogy a családi kommunikációban túlnyomórészt a magyar nyelv a domináns. A barátokkal és az osztálytársakkal való érintkezésben viszont az ukrán kerül előtérbe, mely mellett az oroszt is elég gyakran használják (ld. 1. ábra).

1. ábra. A családi érintkezés nyelvei

[1] Kárpátalja magyarlakta településeit a lakosság nemzetiségi összetétele alapján nyolc csoportba lehet besorolni. Erről részletesen lásd: Molnár–Molnár 2005: 33–38.

Az úgynevezett gondolati vagy belső nyelvhasználati színtereken szinte kizárólag a magyar nyelvet használják. A tanulók magyarul gondolkodása azzal magyarázható, hogy anyanyelvükön könnyebb és kényelmesebb gondolkodni, elmélkedni. A számolásnál a magyar és az ukrán használati mértéke kiegyenlítődik: az iskolában a tanulók ukránul számolnak, de otthon a szüleiktől ezt főként magyarul hallják. Az olvasásban az ukrán nyelv a domináns, ami azzal magyarázható, hogy a legtöbb szülő nem foglalkozik otthon gyermeke anyanyelvi képzésével, így az olvasásra sem fordít kellő figyelmet. Ennek következtében a gyerek kizárólag az iskolában vagy az iskolai tananyag elsajátításának céljából olvas, s mindez a többségi nyelven történik. A magyar és ukrán nyelvű tévémű-sorokat egyaránt kedvelik a megkérdezettek, sőt orosz műsorokat is elég sokan szoktak nézni. Ugyanez a megoszlás igaz a rádióhallgatási szokások tekintetében is (ld. 2. ábra).

2. ábra. A magánszféra nyelvválasztási szokásai

2.2. Iskolai nyelvhasználat

A tanulók az iskolai nyelvhasználatban nagyszámú, csak erre a szférára jellemző lexikai elemet használnak. Így az iskolai nyelvhasználat szaknyelvként is felfogható, hisz saját terminológiája van. A szaknyelvek kapcsán bizonyítást nyert az a tény, hogy annak terminológiáját a megkérdezettek általában csak azon a nyelven (esetünkben ukránul) ismerik, amelyen elsajátították azt (vö. pl. Györke 1991.). Így arra következtethetnénk, hogy az ukrán iskolába járó magyar anyanyelvű tanulók is hasonló helyzetben vannak, ha az iskolai dolgaikról kérdezzük őket. A tapasztalatok azt mutatják, hogy míg egy magyar, de ukrán szakiskolát végzett szakembernek csak ritkán nyílik lehetősége olyan kollégával kommunikálni, aki anyanyelvén, tehát magyarul szerzett végzettséget, addig

a kisiskolások naponta kommunikálnak magyar iskolában tanuló barátaikkal is, s így mindkét nyelven megismerik az iskolai nyelvhasználat sajátos terminológiáját.

A fentieknek megfelelően az ukrán iskolába járó magyar tanulók anyanyelvi kommunikációjában csak csekély számban fordulnak elő ukrán lexikai elemek, s ezek főként a tantárgyak, illetve az iskolai egységek megnevezései. Pl. *piszmo < ukr. письмо – írás; fizvih < ukr. фізичне виховання – torna; csitann'a < ukr. читання – olvasás; zal < ukr. зал – terem; jidaln'a < ukr. їдальня – étkezde.* A válaszadóknál tehát bár tapasztalható egy bizonyos mértékű, ukrán eredetű szókészleti bővülés, de rákérdezés esetén mindig ismert ezek magyar megfelelője is.

2.3. Nyelv és kulturális identitás

Azzal, hogy az ember milyen ünnepeket, ahhoz kapcsolódó verseket, mondókákat vagy gyermekjátékokat ismer és tart sajátjának, egyidejűleg kifejezi azt is, hogy melyik nemzethez tartozónak véli önmagát. A vizsgálatban részt vevő adatközlők csak magyar egyházi ünnepeket és ukrán állami ünnepeket neveztek meg: húsvét, karácsony, újév, Mikulás stb. Ez azzal magyarázható, hogy az egyházi ünnepeket a tanulók általában családi (tehát magyar nyelvű) közegben töltik. Ugyanez figyelhető meg a vers és mondókák ismerete kapcsán. Az erre vonatkozó kérdésnél adatközlőink szintén csak magyar ünnepi verseket és mondókákat/kiszámolókat közöltek.

2.4. A kárpátaljai magyar köznyelv sajátos jegyei

A kárpátaljai magyar nyelv sajátos jegyei a szláv eredetű kölcsönszavak (Fodó 1973; Csernicskó 1998; Csernicskó szerk. 2003; Kótyuk 2007), melyek idegenségét a beszélők gyakran észre sem veszik. Olyan szavak ezek, amelyeket a bilingvis nyelvközösségben élők naponta használnak munkájuk során, bevásárlás közben, a szomszéddal való kommunikációban stb. A beszélő ismeri ezek magyar megfelelőjét, de mivel élőnyelvi használatukra ritkán kerül sor, a passzív szókincsbe kerültek át (Csernicskó 1995: 139–140).

De vajon mi a helyzet azoknál, akik gyakran használják e lexikai elemeket saját, szláv nyelvi közegükben is? Jobban észreveszik azok idegenségét, vagy épp ellenkezőleg, mindennapi használatuk miatt elfogadhatóbbnak vélik azok használatát az anyanyelvi kommunikációjukban is?

E részben a válaszadóknak a megadott mondatokról kell eldönteniük, hogy standard magyar mondatok-e. A mondatok a kárpátaljai magyar nyelvjárásokra jellemző szláv kölcsönszavakat is tartalmaznak. Amennyiben a válaszadó úgy véli, hogy a mondat nem felel meg a standard magyar nyelvnek, lehetősége van az általa helyesnek vélt válaszra javítani azt. A mondatok megalkotásánál tudatosan törekedtünk arra, hogy olyan szláv lexikai elemek is kerüljenek beléjük, amelyek a kárpátaljai magyar köznyelvben nem használatosak.

A megadott mondatok a következők:

1. Tegnap édesanyám kroszovkit és májkát is vett nekem.

A fenti mondat *kroszovki (< ukr. кросівки – sportcipő)* szavát 12 válaszadó a standard magyar torna- vagy sportcipő szavakra javította. S mindössze ketten vélték azt magyar nyelvi elemnek. Ugyanakkor a *májka (< ukr. майка – atlétatrikó)* szó kilenc válaszadó szerint a magyar köznyelv szerves része. A közmagyar atléta szót három, a pólót két, míg a trikó szót egy válaszadó adta meg helyes válaszként[2] (ld. 3. ábra). A javítási arányok jól tükrözik az egyes elemek meghonosodási mértékét.

[2] Az ábrákon csak azt tüntettük fel, hogy hány válaszadó vélte az adott lexikai elemet magyarnak, illetve, hogy hányan javították azt valamilyen más szóra. A magyar megfelelőket az egyszerűség kedvéért az ábrákon külön nem jelenítettük meg.

3. ábra. Az 1. mondat javítási eredményei

2. Ma a sztolovában nagyon finom grecskát kaptunk ebédre.

A 2. mondatnál igen érdekes eredményeket kaptunk, ugyanis a *sztolova (< or. столовая –ebédlő, étkezde)* szót két válaszadó vélte helyesnek, valamint 2 válaszadó a standard ukrán *їдальня* változatra javította, ami azt tükrözi, hogy az ukrán szó is elindult a kölcsönszóvá válás folyamatán. Tízen viszont a közmagyar *ebédlő* vagy *étkezde* szóra javították azt.

A mondat másik szláv elemét, a *grecska (< ukr. гречка – hajdina)* szót viszont 11-en tekintik magyar lexikai elemnek, s csupán hárman javították azt a standard magyar, de szintén szláv eredetű, *hajdina* változatára (ld. 4. ábra).

4. ábra. A 2. mondat javítási eredményei

3. A szalámit jobban szeretem, mint a szosziszkit.

E mondat *szosziszki (< ukr. сосиска – virsli)* elemét 5 válaszadó vélte magyar lexikai elemnek, s 9-en javították azt a magyar *virsli* változatára (ld. 5. ábra)

5. ábra. A 3. mondat javítási eredményei

4. A tanárnő azt mondta, hogy plasztelint és klejt kell hozni a munkaórára.

A fenti mondat *klej (< ukr. клей – ragasztó)* szláv lexikai eleme a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban nem elterjedt, ugyanakkor az iskolában szláv nyelvi közegben a válaszadók naponta találkozhatnak vele, ennek ellenére mindannyian a standard magyar *ragasztó* vagy *ragacs* változatra javították azt. A másik szót, azaz a *plasztelin (<ukr. пластилін – gyurma)*-t, viszont 11-en helyesnek vélték, s csupán hárman javították annak magyar megfelelőjére (ld. 6. ábra).

6. ábra. A 4. mondat javítási eredményei

5. Már alig várom a kánikulát, hogy mehessünk a táborba.

E mondat *kánikula (< ukr. канікули – szünet, szünidő)* szava a szláv *szünidő* jelentésben nincs elterjedve, s az, hogy három válaszadó mégis helyes magyar lexikai elemnek tekintette, valószínűleg a közmagyar *kánikula (< magy. meleg idő, hőség)* szóval hozható kapcsolatba. Tíz gyerek ennek ellenére is a *szünidő*, míg egy válaszadó a *vakáció* szóra javította azt. (ld. 7. ábra)

7. ábra. Az 5. mondat javítási eredményei

2.5. Pszichológiai viszonyulás (a nyelvhasználatot és a tanulási folyamatot befolyásoló tényezők (gátlások)

A tanulók iskolai előrehaladásában fontos szerepet játszanak a pszichológiai tényezők is. Például, hogy hogyan viszonyulnak környezetükhöz, ill. az őhozzájuk. Különösen nagy a jelentősége ennek az ukrán környezetbe kerülő magyar diákok esetében. Az ilyen tanulóknak a nyelvelsajátítás mellett meg kell küzdeniük a beilleszkedés nehézségével is, hisz a beszédbeli hiányosságok miatt kinevethetik őket, s ez ahhoz vezethet, hogy az adott tanulók szegregálódnak az osztályközösségben. Ennek lehetőségét némileg csökkenti az, ha az osztályközösségben több magyar diák is van. Ugyanakkor ez hátráltathatja a nyelvelsajátítás folyamatát, mivel inkább a velük egy nyelvet beszélők társaságában tartózkodnak majd.

Ezt vizsgálandó adatközlőinknek a következő kérdést tettük fel: „A magyar vagy az ukrán osztálytársaiddal szoktál többet lenni?” Négy válaszadó többnyire a magyar osztálytársaival szokott együtt lenni, míg tízen azonos időt töltenek együtt a magyar és ukrán osztálytársaikkal. A magyar diákok közül senki nem tölti ideje többségét ukrán társai körében.

Ez természetszerűleg magával vonja a magyar nyelv használatát is. „Az iskolában szoktatok-e magyarul beszélni?" – kérdésre 13 válaszadó adott igenlő választ. Ugyanakkor emiatt gyakran alakulhat ki konfliktus a magyar nyelvet nem beszélőkkel vagy az ukrán nyelvet óvni akaró tanárokkal, akik rászólnak a magyarul kommunikáló gyerekekre, hogy az iskolában (de inkább mindenhol) az ukránt kell használni. Válaszadóink felének már volt része efféle megrovásban. Ezek általában a tanáraik felől érik a magyar anyanyelvű tanulókat. Ennek egyik oka lehet az is, hogy a megkérdezettek közül tizenegy válaszadó tanára nem tud magyarul, s így valószínűleg zavaró tényezőként értékeli a magyar beszédet, hisz nem tudja, miről is folyik a társalgás. Ám azt a rendszeres többletmunkát, amit a magyar tanulók felzárkóztatására szolgáló különfoglalkozás igényelne, csupán hat tanár vállalja.

A fentebb már említett nyelvi hátrány többszörösen is befolyással van a tanulók iskolai előmenetelére: egyrészről nem értik meg tökéletesen a tanár magyarázatát, másrészről pedig feleletük nem mindig tükrözi hűen tárgyi tudásukat. Ez befolyással van arra, hogy milyen kedvvel felelnek a tanulók. A megkérdezett tanulók közül öten nem szívesen felelnek az osztály előtt, mivel attól félnek, hogy valamit nem jól mondanak majd, s emiatt nevetség tárgyává válnak. (ld. 8. ábra)

8. ábra. A tanulók pszichológiai viszonyulása

2.6. Mindennapi szóhasználat

A mindennapi szóhasználat szókincsének jelentős részét az ember már az oktatási folyamat kezdete előtt (anyanyelvén) elsajátítja. Ezt tovább erősítheti az is, ha az adott egyén anyanyelvi óvodába járt. Ennek igazolásául kérdőívünk utolsó részében 6 tematikus tárgyképcsoportot (iskola; járművek; gyümölcsök; házi- és vadállatok; használati eszközök) adtunk meg, melyeket válaszadóinknak kellett nevesíteni.

Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy válaszadóink többsége teljesen magyar környezetben él, valamint, hogy közülük tízen magyar tannyelvű óvodába jártak, érthetővé válik, hogy a tárgyképek egyikét sem nevezték meg valamilyen ukrán névvel. Ugyanakkor egy válaszadó a *disznót* a kétségtelenül szláv eredetű, de a kárpátaljai magyarban igen elterjedt *cinka* szóval definiálta.

Összegzés

Amint azt a dolgozatban idézett munkák is igazolják, az ukrán tannyelvű iskolákban végzett tanulók nyelvhasználata és nemzeti identitása eltér a magyar iskolában tanult társaikétól. Ez a megállapítás természetesen igaz azokra is, akik még most folytatják iskolai tanulmányaikat.

E tanulóknál több nyelvhasználati színtéren is az ukrán (azaz az iskola nyelve) dominál, holott lakhelyük anyanyelvi dominanciájú. Az iskolai nyelvhasználat csoport- és szaknyelvi mivoltából fakadóan sajátos terminológiát használ, melyben az iskolai tannyelvnek (esetünkben az ukrán) megfelelően fokozott mértékben honosodtak meg másodnyelvi elemek. A tanulók nemzeti identitása azonban még változatlan, ami főleg azzal magyarázható, hogy csak rövid időt töltenek el ukrán nyelvi környezetben, s itt is túlnyomórészt magyar csoporttársaik társaságát keresik, akikkel a tanári tiltás és a megrovások ellenére is anyanyelvükön kommunikálnak, ami természetesen visszafogja az erős államnyelvi hatás teljes kibontakozásának lehetőségét. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban meghonosodott másodnyelvi elemek (kölcsönszók) jelenléte a szláv nyelvi közegben való mindennapos használatuk miatt viszont számukra jobban elfogadhatónak tűnik. Ugyanakkor azon szláv lexikai elemeket, amelyek a magyar nyelvváltozatokban még nem honosodtak meg, csak kevesen tartják az anyanyelvi kommunikációjukban is elfogadhatónak.

A tanulók iskolai előmenetelét befolyásoló tényezők kapcsán megjegyzendő, hogy a vizsgált iskolák tanítói közül csak kevesen foglalkoznak többet a nyelvi hátránnyal is küszködő magyar anyanyelvű tanulókkal, aminek következtében e tanulók lemaradnak ukrán társaiktól a tanulási folyamatban.

Irodalom

Balla Gyula 2008. Magyar tannyelvű képzési kínálat és a munkaerőpiac Kárpátalján. In: Szarka László – Kötél Emőke szerk., 2008. *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiái a 21. század elején*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 89–107.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika.* Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 12–63.

Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2007. A helyi nyelvjárások és az iskola. In: Csernicskó István – Márku Anita szerk., 2007. *„Hiába repülsz te akárhová…" Segédkönyv a kárpátaljai magyar nyelvjárások tanulmányozásához*. Ungvár: PoliPrint. 42–86.

Csernicskó István – Göncz Lajos 2009. *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban: Útmutató kárpátaljai magyar szülőknek és pedagógusoknak*. H. n. [Budapest]: Kiadta a Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala.

Csernicskó István 1995. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). In: Kassai Ilona szerk., 1995. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 129–145.

Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Csernicskó István szerk., 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

Csernicskó István szerk., 2010. *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Budapest – Beregszász: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság – Hodinka Antal Intézet.

Ferenc Viktória 2009a. Utak és útvesztők a többnyelvűség keresésében. In: Kötél Emőke – Szarka László szerk., 2009. *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 215–240

Ferenc Viktória 2009b. Az ukrajnai magyar felsőoktatás nyelvpolitikai gyakorlata. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.* Ungvár: PoliPrint. 40–46.

Fodó Sándor 1973. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: *Magyar Nyelvjárások* XIX: 41–52.

Györke Magdolna 1991. A kárpátaljai magyar szaknyelvek. In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében* Budapest: Széchenyi társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével. 66–69.

Kótyuk István 2007. *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke.

Molnár Anita 2010. Magyar vagy ukrán tannyelvű iskola? A tannyelv lehetséges következményeiről Kárpátalján. In: Fábri István – Kötél Emőke szerk., 2010. *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 186–212.

Molnár József – Molnár D. István 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász: KMPSZ Tankönyv- és Taneszköz Tanácsa.

Orosz Ildikó 2010. A magyar anyanyelvű/anyanyelvi oktatás és képzés helyzete Kárpátalján (1991–2010). In: *A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye.* Ungvár: PoliPrint. 87–137.

Séra Magdolna 2009. Az iskolai tannyelvválasztás szerepe a kárpátaljai magyar kisebbség jövője és társadalmi mobilitása szempontjából In: Kötél Emőke – Szarka László szerk., 2009. *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika.* Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 241–268.

Függelék: A kutatás során használt kérdőív

KÉRDŐÍV

Légy szíves válaszolni a kérdőív kérdéseire. Válaszaddal egy kutatást segítesz.

I. Általános része

1. Kitöltés időpontja: _____
2. Iskola: _____
3. Nem: fiú ☐

   lány ☐
4. Születési dátum: _____
5. Óvodai jelenlét adatai:
   1. Óvoda helye: _____
   2. Óvoda neve: _____
   3. Oktatás nyelve: _____
6. Iskolai jelenlét adatai:
   1. Iskola helye: _____
   2. Iskola neve: _____
   3. Osztály: _____
   4. Oktatás nyelve: _____
   5. Vagy magyar óra: _____
   6. Vannak-e magyarok az osztályban rajtad kívül? Hányan?

II. Rész: A nyelvhasználatról

1. Milyen nyelven beszélsz:
(válaszadat jelölő + jel.el.)

	ukrán	orosz	magyar
Szülőidőd			
Testvéreiddel			
Nagyszülőiddel			
Szomszédaiddal			
Osztálytársaiddal			
Barátaiddal			
Falubeliekkel			

2. Milyen nyelven:
(válaszadat jelölő + jel.el.)

	ukrán	orosz	magyar
Gondolkozz			
Számolsz			
Álmodsz			
Beszélsz az állatokkal			
Imádkozol			
Olvasol			
Hallgatsz rádiót			
Nézel tv-műsorokat			

3. Sorolді fel, milyen tantárgyakat tanultok az iskolában!

4. Sorolді fel, mi található az alatlában az iskolaudvarotokban!

5. Írd le, hogyan néz ki az osztályotok! Mi található benne?

6. Válaszolj a kérdésekre!
   1. Hol szokatok az iskolában ebédelni?
   2. Hányan kérik könyveket kölcsönözni?
   3. Hol szoktatok tornázni, ha esik az eső?
   4. Mik kell magyarokkal írni a tornaórán?

7. Mesélді el egy napodat az iskolában! (Néhány mondatban!)

8. Soroljі fel ünnepeket!

9. Tudsz-e ünnepi verset (pl. húsvéti locsolóverset)? Mondj el egyet!

10. Mondj el egy mondókát, vagy kiszámolót!

11. Szerintед helyesen hangzanak-e magyarul a következő mondatok?
(ha helyes a mondat, jelölді + jelle.; Amennyiben kihúsnak vélеd a mondatot javítsd azt a megadott verzióval)
   1. Tegnap délutánytól kezdődik és májkát is vett nekem. ☐
   2. Ma szórakozáson vagyon l'nom gerendái kapnak ebédre. ☐
   3. A szalámit, jobban szerettem, mint a sonszerkét. ☐
   4. A tanárnő azt mondta, hogy pásztellistés légjі kell hozni a munkaórára. ☐
   5. Már alig várom a kinikа.ті, hogy nehezünk a tűsbeba. ☐

III. Rész: Pszichológiai viszonyulás

1. Szeretsz-e ebbe az iskolába járni? Miért?
2. A magyar, vagy az ukrán óráta szirmadzdal órákat tőbbet tenni?
3. Az iskolátоk szektusok-e magyarul beszélni? Nem szólnak, míg más más ezért?
4. A tanító néni (bácsi) tud magyarul? Szokott velетek kűlön ügyelkezni?
5. Szívesen szülнél-e fiúdat az osztály előtt? Nem fűha, hogy nem jól tanulsz vámit?

Mit látsz a képen? Írd a nevűket a képek alatti vonalra!

KÉTNYELVŰ ÉS EGYNYELVŰ KÖZÖSSÉGEK VIZSGÁLATA PSZICHOLINGVISZTIKAI ÉS SZOCIOLINGVISZTIKAI DIMENZIÓKBAN. A KÉTNYELVŰ MENTÁLIS LEXIKON

BÁTYI SZILVIA

The research of bilingual and monolingual communities in psycholinguistic and sociolinguistic dimensions. The bilingual mental lexicon

Bilingualism is a very extended phenomena. The recent study examines the bilingual mental lexicon in a psycholinguistic and sociolinguistic context. The investigated group is a representative sample of the students of the Hungarian schools of Transcarpathia (age 12-13) and Hungarian-Slovak bilingual students, monolingual Hungarian students from Hungary and monolingual Ukrainian students from Ukraine as control groups. With the use of the methodology of sociolinguistics and psycholinguistics we obtained different results. First, it appeared that the bilingual and monolingual mental lexicon is organised in different ways as the same stimuli words recalled responses in different ratio in the two kinds of bilinguals compared to monolinguals. Second, lexical equivalents are organised according to word types (concrete and abstract nouns).

Bevezetés

A kétnyelvűség mint jelenség az emberi nyelv létezése óta fennáll. Az egyes nyelveket beszélő közösségek tagjai egymással kapcsolatban álltak, a másik nyelvből megtanulták a kommunikációhoz szükséges elemeket. A kétnyelvűség kiterjedtségét, illetve a két- és többnyelvűek számát viszont mind a mai napig nehéz meghatározni, ami egyrészt magának a kétnyelvűségnek a meghatározási nehézségéből adódik (sok esetben a kétnyelvűségi típusokat olyan terminusok mentén választják szét, mint korai–késői kétnyelvűség, domináns–balansz kétnyelvűség stb., melyek meghatározása szintén nem egyértelmű), másrészt az egyes országok vagy intézmények nem foglalkoznak megfelelő szinten a két- és többnyelvűség kérdésével, még ha ez közvetlenül is érinti őket (Grosjean 1982; Göncz 2004).

A kétnyelvűség számos tudományág tárgya, mint például a pszichológia, szociológia, antropológia, szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika stb. Mindegyik tudományág más szemszögből vizsgálja a kétnyelvűséget, mint jelenséget, és a kétnyelvűt mint individuumot; ennek érdekében felhasználják egymás kutatási eredményeit.

A pszicholingvisztika a kétnyelvűt, mint egységes egészet vizsgálja a grosjeani meghatározás alapján: „Két nyelv együttélése és állandó kölcsönhatása a kétnyelvű egyénben különálló, de teljes rendszert alkot." (Grosjean 1992). A mentális lexikon vizsgálata a pszicholingvisztika kutatási területei közé tartozik. A mentális lexikon egyfajta „agyi szótár", melyben a beszéd és a nyelv különféle egységeit, szabályait, működési módozatait tároljuk (Gósy 2005). Az egynyelvű mentális lexikon vizsgálatakor arra keresünk választ, hogy milyen annak a szerkezete, felépítése, milyen a szavak közötti kapcsolat, hogyan aktiváljuk az egyes egységeit, hogyan megy végbe az aktiváció az egyes szinteken. A kétnyelvű mentális lexikon vizsgálata során két nyelvről lévén szó a nyelvek közötti kapcsolatokat is vizsgáljuk, illetve azt, hogy az egyes szintek (konceptuális, szemantikai) közösek-e vagy elkülönültek a két nyelvben. Az első ismert modell Weinreich (1953) modellje, amely háromféle kétnyelvűséget különböztet meg, s ez alapján határozza meg a nyelvek agyi reprezentációját. (1) Az összetett kétnyelvű esetében a fogalmi szint közös, és minden jelölthöz legalább két jelölő tartozik. (2) A koordinált kétnyelvű esetében minden konceptuális reprezentációhoz társul egy verbális kifejezésmód, tehát egymástól elkülönült rendszerekben tárolja az egyes nyelveket. (3) A harmadik típus az alárendelt kétnyelvű, aki a második nyelvét az elsőn keresztül tanulja. A fogalmi szinthez tehát a második nyelvi jelölő az első nyelven keresztül kapcsolódik.

A fentebb említett kétnyelvűségi típusokat a nyelvelsajátítás módja nagyban meghatározza. A kétnyelvű környezetben felnövő gyerek minden bizonnyal összetett kétnyelvű lesz. Azok a gyerekek, akik pl a Ronjat féle stratégiával[1] tanulják a nyelveket koordinált kétnyelvűek lesznek (Navracsics 1999). Az összetett versus koordinált kétnyelvű rendszerekre gyakran utalnak úgy, mint közös versus elkülönült tárolási rendszerekre (pl. Kolers 1963; Kolers és Gonzalez 1980). Már Weinreich (1953) is megjegyzi, hogy egy személy vagy csoport kétnyelvűsége nem biztos, hogy teljesen koordinált vagy összetett. A szabad szóasszociációs tesztet, mint kísérleti technikát mutatja be annak meghatározására, hogy a kétnyelvű milyen mértékben tárolja a két nyelvének lexikális tudását (lexical knowledge) összetett vagy koordinált módban. A feladatban mindkét nyelvből érkező válaszok megengedettek az adott stimulus szavakra. Weinreich a válasz szavak egy speciális csoportját, a „fordítási ekvivalenseket" tárgyalja. Ez a csoport azokat a válaszokat foglalja magába, amelyek a hívószó fordítási ekvivalensét tartalmazzák, ami az összetett kétnyelvű reprezentációra utal. Az említett válasz típusnak az aránya a két nyelvi rendszer összetettségi fokát mutatja.

Navracsics (2007) 30 magyar párú kétnyelvűvel végzett szóasszociációs tesztet. A kísérleti személyeket koordinált és összetett csoportokba sorolta a nyelvelsajátítás kontextusa szerint. Feltevése az volt, hogy a koordinált kétnyelvűek többnyire a lexikai ekvivalenseket hívják majd le a másik nyelvből. Az eredmények alapján arra a következtetésre jutott, hogy az összetett és a koordinált struktúrák jól megférnek egymás mellett egy kétnyelvű személyen belül (Navracsics 2007: 38). Navracsics (2011) munkájában a lexikai ekvivalenciát vizsgálva kiemeli, hogy a másik nyelvből lehívott válaszok elemzésénél fontos tényezőként figyelembe kell vennünk, hogy milyen a második nyelvi kompetencia minősége és hogy a kétnyelvű egyén két nyelve között fellelhetők e lexikai szintű kapcsolatok.

Anyag és módszer

A kétnyelvű mentális lexikon vizsgálatának tehát egyik kutatási módszere a szóasszociációs teszt. A szóasszociációs tesztet először a 19. század végén Francis Galton végezte saját magán. Leírt 75 szót, majd félretette néhány napra, és mikor újra elővette, egy papírra leírta az első két szót, ami eszébe jutott az adott hívó szóról, miközben mérte a reakcióidőt. Később a szóasszociációs tesztek számos formája terjedt el és használatos még ma is, mivel az eredmények hasznos információt szolgáltathatnak arról, hogyan kapcsolódnak a szavak egymáshoz a mentális lexikonban. A módszernek három fajtája ismeretes: *a)* az ún. szabad szóasszociáció, amikor egy (előre) meghatározott hívószóra kell a kísérleti személynek kimondania az első szót, ami eszébe jut. *b)* a szűkített szóaszszociációs tesztekben a hívószóra meghatározott kategóriájú választ várnak (például ellentétet, hasonló hangzást). *c)* a nyitott tesztekben az adatközlőnek egy meghatározott jelentéskategórián belül (pl. *állatok* vagy *bútor*) kell annyi szót mondania, ahány eszébe jut (Lengyel 2008).

Kutatásom alanyai a kárpátaljai kétnyelvű közösség tagjai a Lanstyák megfogalmazását alapul véve, miszerint: „Kétnyelvű beszélőközösségen olyan közösséget értek, amelyben a napi kommunikáció során két önálló nyelv használatos. Az ilyen közösségeknek nem minden tagja kétnyelvű, de ezek is tagjai a kétnyelvű beszélőközösségnek. Egyrészt azért, mert a két nyelv használatának szabályait ők is ismerik (tudják, milyen beszéd-

[1] Az egyik legjobban dokumentált családi modell az *egy személy – egy nyelv* típus, amely egyben szimultán kétnyelvű nyelvelsajátítás is. Ronjat (akiről a modell később a nevét kapta) francia nyelvész alkalmazta ezt a modellt fiára Louisra, akivel ő csak franciául, felesége pedig csak németül beszélt. Ronjat (1913) azt írja, hogy egy kezdeti kevert nyelvi szakasz után a gyerek úgy használta mindkét nyelvét, mint a vele egykorú egynyelvűek.

helyzetben lehet magyarul megszólalni), másrészt pedig azért, mert ők is a kétnyelvű anyanyelvváltozatot beszélik, mivel ezt sajátították el anyanyelvként." (Lanstyák 1993/1998: 77).

Ez tehát egy pszicholingvisztikai vizsgálat, amely szociolingvisztikai dimenziókat is felölel. Pszicholingvisztikai, mert a kárpátaljai magyar általános iskolások, ezen belül a 12-13 évesek kétnyelvű mentális lexikonát vizsgálja folyamatos szóasszociációs próbával. A kutatás szociolingvisztikai, mert a szóasszociációs teszt elvégzése előtt egy kérdőív kitöltésére is sor került a gyerekek által, amely a tanulók nyelvi hátterére kérdez rá: milyen nyelvet használnak a családban, milyen a szülők anyanyelve, melyik nyelvet érzik közelebb állónak, milyen nyelvű óvodába jártak stb. A tényezők hatását vizsgáltuk az érkezett asszociációk számára, amely elemzés nem tárgya ennek a tanulmánynak. A vizsgálatot egy 469 fős, több szempontból reprezentatív mintán végeztem. A minta kiválasztásának szempontjai olyanok voltak, mint az iskola nyelve, a magyarok aránya a településen, a település jellege. Ezek hatását a mentális lexikonra szintén vizsgáltuk. Kontrollcsoportként magyarországi magyar egynyelvű csoportot, ukrajnai ukrán egynyelvű csoportot és szlovákiai kétnyelvű csoportot vizsgáltam.

A hívószavakat a Magyar Nemzeti Szövegtár gyakorisági szótárából választottam ki. Mint tudjuk (De Groot 1993; Taylor 1976; Jin 1990), a konkrét fogalmakra utaló szavak több asszociációt váltanak ki, mint az absztrakt fogalmakra utalók, és ugyanez a szabályosság érvényes, ami a szavak előfordulási gyakoriságát illeti bármely nyelven belül: a gyakrabban használt (frekvensebb) szavak előhívási potenciálja nagyobb, mint a ritkábban használt szavaké. Ezért e két tényezőben egyenértékűsíteni kell a két nyelv hívószavait. Ezt úgy oldottam meg, hogy ugyanazon fogalmaknak a lexikai megvalósítását használtam a két nyelvben, kiegyenlítve ezáltal a hívószavakat az elvontság fokában. A szavak megoszlanak szófajilag is, találhatók köztük konkrét (3) és absztrakt főnevek (2), melléknevek (2), igék (2), és számnév (1) is (A hívó szavak után zárójelben a gyakorisági mutató látható).

boldogság (984,167), *kérdez* (7349,667), *nagy* (219407,976), *álom* (5529,333), *ad* (106395,833), *kenyér* (2980,833), *víz* (15760,00), *érdekes* (8809,667), *anya* (6447,000), *száz* (20875,35).

Az ukrán hívószavak pedig ezeknek a lexikai ekvivalensei (ukrán gyakorisági szótár nem lévén): *щастя, питати, великий, сон, дати, хліб, вода, цікавий, мати, сто*.

Illetve a szlovák hívószavak: *šťastie, pýtať sa, veľký, sen, dať, chlieb, voda, zaujímavý, matka, sto*.

A gyerekek azt az instrukciót kapták, hogy a felmutatott kulcsszóra egy fél perc alatt annyi szót írjanak, amennyi az adott szóról eszükbe jut, mindegy milyen nyelven.

Eredmények

A magyar és az ukrán egynyelvű kontrollcsoportok asszociációinak száma és tartalma összehasonlítható a kétnyelvű magyar-ukrán kísérleti csoport egyes nyelveiben írt asszociációkkal, ezzel fényt derítve az egynyelvű és a kétnyelvű mentális lexikon szereveződésének hasonlóságaira és különbségeire. A szlovák-magyar kétnyelvű kontrollcsoportot azért választottuk, hogy megnézzük, hasonló körülmények között élő kisebbségi csoportok mentális lexikonának szerveződésében milyen különbségek vannak. Ennek elérése céljából az asszociációs teszt elvégzése előtt itt is kitöltöttek a kísérleti személyek egy, a helyi viszonyokra adaptált szociológiai/szociolingvisztikai kérdőívet.

Mindenekelőtt a 'szó 'fogalmát kell tisztáznunk a korpusz nagyságának meghatározásához. A klasszikus grammatikai szómeghatározással a mentális lexikonban tárolt szóegységek csak részben jellemezhetők. A szó lehet tőszó és toldalékolt forma, lehet összetétel és szókapcsolat. Egy-egy aktiválás a mi esetünkben sokszor több szóból áll, és ezt ugyanolyan egységnek kell tekintenünk, mint a tőszót. Így az egyes aktiválásokat

'mentális szónak' nevezzük, ahogy azt Gósy Mária és Kovács Magdolna tették egy tanulmányukban (Gósy–Kovács 2001). A 20 hívószóra (HSZ) a 469 kísérleti személy összesen 29702 mentális szót (a továbbiakban válaszszó (VSZ)) írt. Ez azt jelenti, hogy egy gyerek a 20 HSZ-ra átlagosan 63,33 VSZ-t írt. A szlovákiai kontrollcsoportban a 20 HSZ-ra a 139 gyerek összesen 8298 mentális szót írt, tehát egy gyerek átlagosan 59,69 VSZ-t. A szlovákiai kontrollcsoportban a kísérleti személyek átlagosan kevesebb szót írtak, mint a kárpátaljai mintában, aminek egyik oka az lehet, hogy az ukrán illetve a szlovák HSZ-ak a gyakorisági mutatóban nem egyeznek meg (mivel nincs ukrán illetve szlovák gyakorisági szótár, így ebben a mutatóban nem tudtunk egyenértékűsíteni, ezért mindkét esetben (magyar-ukrán és magyar-szlovák) a magyar HSZ-ak ukrán, illetve szlovák ekvivalenseit használtam).

A kárpátaljai mintában a magyar HSZ-akra összesen 15763 VSZ érkezett, ami átlagosan 33,6 VSZ-t jelent. Az ukrán HSZ-akra összesen 12939 VSZ érkezett, tehát egy gyerek a 10 ukrán HSZ-ra átlagosan 27,58 szót írt. Az ukrán HSZ-akra átlagosan 6,02 szóval kevesebb VSZ érkezett, mint a magyar HSZ-akra. A magyar és az ukrán HSZ-akra érkezett asszociációk száma statisztikai szempontból szignifikáns különbséget mutat ($p < 0{,}001$)[2]. Ez a különbség azt mutatja, hogy a vizsgált tanulók magyar domináns kétnyelvűek, mivel a magyar HSZ-ak több asszociációt hívtak elő, mint az ekvivalens ukrán HSZ-ak.

A szlovákiai kontrollcsoport a magyar HSZ-akra összesen 4288 VSZ-t írt, amely átlagosan 30,84 VSZ-t jelent. A szlovák HSZ-akra 4010 VSZ érkezett, átlagosan 28,84 VSZ. A magyar és a szlovák HSZ-akra érkezett asszociációk számában nem olyan nagy a különbség (átlagosan 2 szó), mint a magyar és az ukrán HSZ-akra érkezett asszociációk számában. Ez a különbség arra utal, amit Lanstyáknál olvashatunk, miszerint a Szlovákiában élő magyarok 90%-a beszéli a többségi nyelvet (Lanstyák 2005: 56; Zel'ová 1992: 156), míg Kárpátalján a magyarok több mint a fele nem beszéli az államnyelvet (Csernicskó 2009).

A magyarországi egynyelvű magyar kontrollcsoport a 10 magyar HSZ-ra összesen 2771 VSZ-t írt, ami átlagosan 30,71 VSZ-t jelent. Megfigyelhető, hogy ez a szám kevesebb, mint a kárpátaljai mintában a magyar HSZ-akra érkezett asszociációk száma átlagosan. Ez azzal az elgondolással hozható összefüggésbe, hogy a kétnyelvű gyerekek metanyelvi tudatossága korábbi kifejlődésének köszönhetően jobban fejlődik a lexikai-szemantikai rendszerük (Marian, McGregor, Sheng 2006).

Az ukrajnai ukrán egynyelvű csoport (102 kísérleti személy) összesen a 10 ukrán HSZ-ra 2731 VSZ-t írt. Átlagosan tehát egy gyerek 26,77 asszociációt írt. Az ukrán egynyelvű csoport tagjai átlagosan kevesebb asszociációt írtak az ukrán HSZ-akra, mint a magyar domináns kétnyelvű csoport tagjai. Mindezen különbségekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kétnyelvű és az egynyelvű csoportok mentális lexikona másképp szerveződik. A kétnyelvűek több asszociációt írtak a HSZ-akra mind a domináns nyelv, a magyar, mind pedig a nem domináns nyelv, az ukrán esetében, mint az egynyelvű kontrollcsoportok. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a kárpátaljai mintában szereplő kísérleti alanyok a kétnyelvűség valamilyen fokán helyezkednek el, és mint kétnyelvűek a weinreichi szétválasztás szerint lehetnek összetett, koordinált vagy alárendelt kétnyelvűek, esetleg több rendszer is lehet egy személyen belül (lásd Navracsics 2007), ami azt jelenti, hogy egy fogalomhoz több verbális kifejezésmód is tartozhat, amelyek mindegyike több asszociációt vonhat maga után.

---

[2] Az elemzést az SPSS 17.0 programmal, ezen belül a Wilcoxon signed rank statisztikai módszerrel végeztük, mivel a mintánk nem mutat átlagos eloszlást.

1. táblázat. Az asszociációk száma csoportonként

	N	összesen	átlagosan	magyar HSZ-akra összesen	magyar HSZ-akra átlagosan	ukrán/szlovák HSZ-akra összesen	ukrán/szlovák HSZ-akra átlagosan
magyar-ukrán csoport	469	29702	63,33	15763	33,6	12939	27,58
magyar-szlovák csoport	139	8298	59,69	4288	30,84	4010	28,84
magyar egynyelvű csoport				2771	30,71		
ukrán egynyelvű csoport	102					2731	26,77

A következőkben azt nézzük meg, hogy az egyes csoportok esetében a HSZ-akra érkezett asszociációk száma milyen sorrendet mutat.

1. diagram. A magyar HSZ-akra érkezett asszociációk száma (Kárpátalja, kísérleti csoport)

2. diagram. Az ukrán HSZ-akra érkezett asszociációk száma (Kárpátalja, kísérleti csoport)[3]

Az adatokat Excel fájlba rendezve csökkenő sorrendbe állítottuk. Láthatjuk, hogy a HSZ-ak az egyes nyelvekben nem egyenlő arányban váltottak ki asszociációkat. Míg a magyar HSZ-ak esetében a három konkrét főnévre érkezett a legtöbb asszociáció, addig az ukrán HSZ-aknál a *хліб* és *вода* konkrét főnevekre érkezett a legtöbb asszociáció és a *мати* konkrét főnév csak az ötödik helyen áll. A *nagy* melléknév a konkrét főnevek után következik, és ugyancsak negyedik helyen áll ukrán ekvivalense, a *великий*. A *száz* számnév a magyar HSZ-aknál a *nagy* melléknevet követi, az ukrán HSZ-aknál (*сто*) megelőzi azt. A *boldogság* (6. hely) és az *álom* (8. hely) absztrakt főnevek kevesebb asszociációt hívtak elő, mint a konkrét főnevek, ami megegyezik az eddigi kutatások eredményeivel (a konkrét főnevek több asszociációt váltanak ki, mint az absztrakt főnevek). Az Ad, Érdekes és Kérdez HSZ-ak a kiváltott asszociációk arányában megegyeznek az ukrán ekvivalens szavak (*дати, цікавий, питати*) által előhívott asszociációk arányával. Az adatok alapján elmondhatjuk, hogy mivel nem egyenlő arányban érkeztek szavak az ukrán és magyar hívó szavakra, illetve a sorrendiség is különbözik, a két nyelv nem egyformán szerveződik adatközlőink mentális lexikonában. Az adatokból az is tisztán látszik, hogy a konkrét főnevek több asszociációt hívtak elő, mint az absztrakt főnevek, vagy bármilyen más szófajú HSZ.

Ha összevetjük a HSZ-k gyakorisági mutatójának és az asszociációk számának sorrendiségét, akkor azt látjuk, hogy nincs összefüggés, tehát ez a tényező nem befolyásolta az érkezett asszociációk számát: *nagy* (219407,976), *ad* (106395,833), *száz* (20875,35), *víz* (15760,00), *érdekes* (8809,667), *kérdez* (7349,667), *anya* (6447,000), *álom* (5529,333), *kenyér* (2980,833), *boldogság* (984,167).

A szlovák kontrollcsoport asszociációinak számát a 3. és a 4. sz. diagram mutatja.

[3] Az ukrán *Дати* és *Мати* HSZ-ak homonim szavak, de nem teljes, hanem nyelvtani homonímák. Ez azt jelenti, hogy a ’дати’ (ad) lexéma a ’дата’ (dátum) lexéma egyik ragozott szóalakjával esik egybe (*’дати’ – ’dátumok’*), a ’мати’ (anya, ill. birtokol) pedig két lexéma egybeesése.

3. diagram. A magyar HSZ-akra érkezett asszociációk száma (szlovák-magyar kontrollcsoport)

4. diagram. A szlovák HSZ-ra érkezett asszociációk száma (szlovák-magyar kontrollcsoport)

A két diagram jól mutatja, hogy a magyar és szlovák ekvivalens szavakra majdnem teljesen egyenlő arányban érkeztek az asszociációk. A legtöbb asszociáció itt is a konkrét főnevekre érkezett a *kenyér* (*chlieb*), *víz* (*voda*) és *anya* (*matka*) HSZ-ra. A kárpátaljai mintához hasonlóan a konkrét főneveket itt is a *nagy* (*veľký*) melléknév és a *száz* (*sto*) számnév követi. A magyar HSZ-aknál ezután két absztrakt főnév következik (*boldogság*, *álom*) valamint egy ige (*ad*), míg a szlovák HSZ-aknál egy ige (*dať*) és csak ezután következik a két absztrakt főnév (*šťastie*, *sen*). Az utolsó két szó a sorrendben megegyezik mindkét nyelvben: *érdekes* (*zaujímavý*) és a legkevesebb asszociáció érkezett a *kérdez* (*pýtať sa*) igére. Ezek az adatok is megerősítik tehát azt, hogy a konkrét fogalmakra utaló szavak több asszociációt váltanak ki az egyes nyelvekben, mint az absztrakt fogalmakra utalók. A két nyelv lexikonának szerveződésében nagyobb hasonlóságot véltünk felfedezni, mint a magyar és ukrán asszociációk esetében.

A magyarországi magyar egynyelvű kontrollcsoport asszociációnak számát vizsgálva (5. sz. diagram) azt láthatjuk, hogy a legtöbb asszociáció a főnevekre érkezett. Az *anya* konkrét főnevet ez esetben megelőzi a *boldogság* absztrakt főnév. A kétnyelvű adatokkal ellentétben a *nagy* melléknévre itt a 8. legtöbb asszociáció érkezett, amelyet megelőz a *száz* és az *ad* HSZ-akra érkezett asszociációk száma. A *kérdez* igére és az *érdekes* melléknévre 1 szó különbséggel a legkevesebb asszociáció érkezett.

5. diagram. A magyar HSZ-akra érkezett asszociációk száma (magyar egynyelvű)

6. diagram. Az ukrán HSZ-akra érkezett asszociációk száma (ukrán egynyelvű)

Az ukrajnai ukrán egynyelvű csoport a legtöbb asszociációt a *мати* (*anya*) HSZ-ra írta, amely a kétnyelvű csoport esetében az 5. helyen szerepel (lásd 6. sz. diagram). A két diagram megegyezik abban, hogy mindkét esetben a konkrét főnevekre érkezett a legtöbb VSZ, valamint a legkevesebb asszociáció a *щастя* (*boldogság*) és *питати* (*kérdez*) HSZ-akra érkezett.

Összehasonlítva a kárpátaljai kétnyelvű csoport asszociációinak számát az egynyelvű magyar és egynyelvű ukrán csoportok asszociációinak számával azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kétnyelvű és egynyelvű mentális lexikon szervezettsége különböző. Az egyes szavak különböző arányban hívtak elő asszociációkat.

Konkrét és absztrakt főnevek. A lexikai ekvivalencia esete a szóasszociációs tesztekben

Számos kutató (Taylor 1990; De Groot 1992) támogatja a feltevést, miszerint a kétnyelvű egyén mentális lexikonán belül a szavak különbözhetnek aszerint, hogy milyen mértékben közösek a reprezentációs elemeik a fordításukkal (De Groot 1993). Ebben a kontextusban az egyik fontos tényező azoknak a szócsoportoknak a megléte, amelyek az egyes nyelvekben számos reprezentációs elemet osztanak meg. De Groot modellje (1993: 36) szerint a konkrét szavaknál, mint például a *vader-father* fordítási párok a hollandban és az angolban, az összes konceptuális reprezentációs elem közös, míg az absztrakt szavaknál, mint az *idee-idea*, csak néhány elem közös. A konkrét szavak tehát

vagy teljes, vagy majdnem teljes fordítási ekvivalensek az egyes nyelvekben. Az absztrakt szavak ezzel szemben sokkal inkább a szövegkörnyezettől függnek, az egyes nyelvekben sokkal inkább eltér a jelentésük, mivel kevesebb közös elemet osztanak meg. Kolers (1963) szóasszociációs válaszokat elemzett, amelyeket német-angol, spanyol-angol és thai-angol kétnyelvűekkel végzett kísérletben gyűjtött be nyelven belüli és nyelvek közötti asszociációs teszt révén. A hívószavak konkrét és absztrakt főnevek, valamint érzelmekkel kapcsolatos főnevek voltak. A kísérlet egyik eredménye az volt, hogy a konkrét szavak ugyanazokat a válaszszavakat hívták elő a nyelven belüli és a nyelvek közötti helyzetben is, az absztrakt és az érzelemre utaló szavakra ez kevésbé jellemző. Ez azt támasztja alá, hogy a konkrét szavak több közös reprezentációs elemet osztanak meg a nyelvek között, mint az absztrakt vagy az érzelemre utaló szavak (De Groot 1993: 38). Ugyanerre az eredményre jutott Taylor (1976) is francia-angol kétnyelvűekkel végzett vizsgálatában, illetve az előfeszítéses tesztek (Jin 1990) valamint fordítási feladatok (De Groot 1992) is hasonló eredményeket mutatnak.

De Groot mindebből azt a következtetést vonja le, hogy nem a konkrétság vagy a cognate státusz[4] az, ami a reprezentációt végső soron meghatározza, inkább a jelentés hasonlóságának a foka az egyes fordítási párokon belül határozza meg a kétnyelvű reprezentációs formát. Minél hasonlóbb a fordítási pár jelentése, annál nagyobb a lehetősége az összetett tárolásnak a kétnyelvű mentális lexikonában. Ez azt jelenti tehát, hogy ha ilyen fordítási párokról van szó, akkor a kétnyelvű nem tárolja kétszer ugyanazt a jelentést (De Groot 1993: 46).

Van Hell és De Groot (1998) kutatásai bizonyítják, hogy a kétnyelvűek gyorsabban hívtak elő szóasszociációkat a konkrét főnevekre, mint az absztrakt főnevekre, illetve a konkrét főnevekre érkezett asszociációk a nyelvek közötti helyzetben nagyobb arányban voltak lexikai ekvivalensek, mint az absztrakt főnevekre érkezett asszociációknál.

Az elemzés folyamán a VSZ-akat két csoportra osztottuk. Az első csoportba kerültek azok a szavak, amelyek az adott HSZ-ról a kísérleti személynek eszébe jutott. A második csoportba került a többi HSZ, amely alapján az ún. kiterjedt kapcsolatokat vizsgálhatjuk a gyengébb asszociációknál (De Deyne és Storms, 2008). A lexikai ekvivalencia jelenségét az első csoportban vizsgáljuk. Adataink a következőket mutatják a konkrét és absztrakt ekvivalens szavak által előhívott leggyakoribb 10 VSZ-nál.

Kenyér: étel/étell (89), finom (52), ennivaló (33), kenyér (32), élelem (15), búza (15), хліб (kenyér) (14), kaja (14), enni (13), liszt (12)

Хліб: kenyér (203), étel (30), finom (20), búza (14), хліб (kenyér) (12), X (11), ennivaló (11), puha (8), їжа (8), enni (8)

7 közös

Víz: innivaló (49), víz (38), ital (32), inni (23), folyékony (14), tiszta (13), élet (13), kék (12), tenger (10), szomjuság (10)

Вода: víz (176), X[5] (35), innivaló (23), вода (víz) (16), inni (11), ital (9), пити (9), tiszta (8), folyó (8), folyékony (8)

6 közös

Anya: szülő (68), szeretet (62), anya (40), apa (22), kedves (16), szeret (13), szeretem (11), jó (11), szép (9), édesanya (9)

Мати: anya (116), X (61), мати (anya) (18), anyu (17), szülő (16), szeretet (15), Máté (14), kedves (13), jó (10), mama (10)

---

[4] Cognate-ok – olyan szavak, amelyek hangzásukban (vagy írásképükben). valamint jelentéstartalmukban megegyeznek a két nyelvben (Navracsics 2007: 47).

[5] X=nem írt semmit

5 közös

Boldogság: öröm (115), szeretet (75), család (22), boldogság (22), vidámság (15), jó (13), X (13), szerelem (11), vidám (11), boldog (10)

Щастя: X (148), boldogság (67), öröm (50), щастя (boldogság) (15), szeretet (12), vidám (7), boldog (6), élet (5), szerencse (5), jó (5)

7 közös

Álom: alvás (63), álom (30), szép (28), X (27), alszik (21), álmos (14), jó (13), ágy (13), álmodik (12), aludni (10)

Сон[6]: X (81), nap (66), álom (62), сон (13), aludni (10), elefánt (10), alvás (7), álmos (7), fény (6), szép (6)

6 közös

A *kenyér* és *хліб* ekvivalens HSZ-akra a 10 leggyakrabban előhívott VSZ közül 7 egyforma, ezen kívül a *їжа* és *élelem* VSZ-ak ekvivalensek; mindez a fentebb leírtakat megerősíti, az ekvivalens konkrét főnevek, mint fogalmak számos elemet megosztanak, így ugyanazokat a szavakat hívják elő. A *víz* és *вода* HSZ-ak 6 szót osztanak meg a 10 leggyakrabban előhívott VSZ közül. Az *anya* és *мати* ekvivalens szavak 5 szót osztanak meg a leggyakoribb 10 VSZ közül, ami még mindig magas arány. A *boldogság* és *щастя* absztrakt főnevek is 7 szót osztanak meg a leggyakoribb VSZ-ak közül, ami arra enged következtetni, hogy ezeknél a szavaknál a két nyelvben a konceptuális elemek nagy része közös. Az Álom és a *сон* HSZ-akra érkezett leggyakoribb asszociációk közül 6 a közös.

Navracsics (2011) 90 kétnyelvűvel végzett asszociációs kísérletének eredménye azt mutatja, hogy a lexikai ekvivalensek aránya a konkrét főnevek esetében magasabb, mint az absztrakt főneveknél. Viszont mind a konkrét mind pedig az absztrakt főnevekre adott L2 válasz többsége lexikai ekvivalens.

Az általam végzett kísérlet eredményei azt mutatják (lásd a HSZ-akra érkezett asszociációk felsorolását fentebb), hogy a második nyelvi absztrakt főnevekre érkezett lexikai ekvivalensek aránya alacsonyabb, mint a konkrét főnevekre érkezettek, továbbá a lexikai ekvivalens nagyarányú megjelenése a VSZ-akban az L2-L1 irányban működik. Mindez megerősíti azt, hogy a vizsgált csoport magyar domináns kétnyelvű, illetve arra enged következtetni, hogy a kísérleti személyek koordináltan tárolják a szavakat a mentális lexikonukban.

Összegzés

Nyelvlélektani illetve pszicholingvisztikai szempontból azt, hogy az egyén domináns vagy kiegyensúlyozott kétnyelvű, többféle módszerrel vizsgálhatjuk. Az egyik alapvető módszer a szóasszociációs módszer, amikor a kísérleti személy feladata, hogy szavakat hívjon le az egyes nyelveiből az adott hívószóra. A két nyelv azonos (ekvivalens jelentésű és egyforma gyakorisággal előforduló) hívószavaira adott asszociációk számából következtetni lehet, hogy az egyénnél vagy a csoportnál domináns vagy balansz kétnyelvűség fejlődött-e ki (Göncz 2005). A fenti elemzésből kiderült, hogy a magyar HSZ-akra szignifikánsan több asszociáció érkezett, tehát a vizsgált beszélőközösség (a kárpátaljai általános iskolások reprezentatív csoportja) magyar domináns kétnyelvű. Ezt az is alátámasztja, hogy a magyar és az ukrán HSZ-akra érkezett asszociációk nagy százalékban magyar nyelven érkeztek. A kétnyelvűség foka kérdőívekkel is vizsgálható, amely fényt derít arra, hogy melyik nyelvnek van többet kitéve az egyén, melyik nyelvet használja többet, ezáltal melyik nyelvében domináns. A kérdőívek elemzése azt az eredményt hozta, hogy adatközlőink

[6] A сон HSZ-ra valószínűleg azért írtak a *nap*pal kapcsolatos szavakat (lásd: nap, meleg sárga), mert a сонце (nap) szóból indultak ki (fonetikai hasonlóság), vagy az angol *sun* szót vették alapul (hangzásbeli hasonlóság).

többsége olyan nyelvi háttérrel rendelkezik, ahol a magyar nyelv dominál (a szülők anyanyelve, az iskola tannyelve, a családban használt nyelv, a közelebbi nyelv). A kontrollcsoportok eredményeivel való összehasonlításból kiderült, hogy az egynyelvű és kétnyelvű mentális lexikon szerveződése különböző az előhívott asszociációk számát és arányát tekintve. Mivel a magyar HSZ-ak által előhívott leggyakoribb VSZ-ak közül csak két esetben szerepel az ukrán ekvivalens (akkor sem az első 3 leggyakoribb VSZ között), illetve az ukrán HSZ-ak minden esetben behívták magyar ekvivalens párjukat az első 3 leggyakoribb asszociáció között, arra következtethetünk, hogy adatközlőink koordináltan tárolják a szavakat, illetve megerősíti, hogy a vizsgált csoport magyar-domináns kétnyelvű.

Irodalom

Csernicskó István 2009. Tények, adatok a kárpátaljai magyarok nyelvtudásáról. In: *Együtt* 2009/3: 70-77.

De Deyne, Simon és Storms, Gert 2008. Word associations: norms for 1,424 Dutch words in a continuous task. In.: *Behavior Research Methods* 40 (1), 198–205.

De Groot, A. M. B. 1992. Bilingual Lexical Representation: A Closer Look at Conceptual Representations. In: R. Frost és L. Kat eds., 1992. *Orthography, Phonology, Morphology and Meaning.* Amsterdam: Elsevier. 389–412.

De Groot, A. M. B. 1993. Word-type effects in bilingual processing tasks: Support for a mixed representational system. In: R.Schreuder & B. Weltens eds., 1993. *The bilingual lexicon*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 21–51.

Gósy Mária – Kovács Magdolna 2001. A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében. In: *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 2001/3: 330–354.

Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.

Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. Szabadka: MTT

Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája In: Lanstyák István és Vančoné-Kremmer Ildikó szerk., 2005. *Nyelvészetről – Változatosan.* Dunaszerdahely: Gramma. 32–76

Grosjean, Francois 1982. *Life with two languages: An introduction to bilingualism*. Cambridge: Harvard University Press.

Grosjean, Francois 1992. Another view of bilingualism. In: Harris, R. ed., 1992. *Cognitive processing in bilinguals.* Amsterdam: North Holland.

Jin, Y. S. 1990. Effects of concreteness on cross-language priming in lexical decisions. In: *Perceptual and Motor Skills* 70, 1139–1154.

Kolers, P. A. 1963. Interlingual Word Associations. In: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 2: 291–300

Kolers, P. és Gonzalez, E. 1980. Memory for words, synonyms and translations. In: *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory* 6: 53–65.

Lanstyák István 1993. *A szlovákiai magyar nyelvváltozatok nyelvkörnyezettani és kontaktusnyelvészeti kérdései.* Kandidátusi értekezés. Pozsony: kézirat.

Lanstyák István, Szabómihály Gizella 2005. Hungarians in Slovakia. In: Fenyvesi Anna szerk., 2005. *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins. 47–88.

Lengyel Zsolt 2008. *Magyar Asszociációs Normák Enciklopédiája I*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Navracsics Judit 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Budapest: Corvina Kiadó.

Navracsics Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon*. Budapest: Balassi kiadó.

Navracsics Judit 2011. *Szóaktiváció két nyelven*. Budapest: Gondolat.

Ronjat, J. 1913. *Le dévelopment du language observé chez un enfant bilingue*. Paris.

Sheng, Li, McGregor, Karla K, & Marian, Viorica 2006: Lexical-semantic organization in bilingual children: Evidence from a repeated word association task. In: *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 49/3: 572–587.

Taylor, I. 1976. Similarity between French and English Words – A Factor to be Considered in Bilingual Language Behavior? In: *Journal of Psycholinguistic Research* 5: 85–94

Van Hell, J. G., & De Groot, A. M. B. 1998. Disentangling context availability and concreteness in lexical decision and word translation. In: *The Quarterly Journal of Experimental Psychology* 51A: 41–63.

Weinreich, U. 1953. *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York: Humanities Press.

NÉVHASZNÁLAT, NYELVI UDVARIASSÁG, SZAKNYELV

GYŐRBEN TANULÓ SZLOVÁKIAI MAGYAR ANYANYELVŰ NŐK NÉVADÁSÁNAK ÉS NÉVHASZNÁLATÁNAK VIZSGÁLATA

VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA

Die Namenwahl und Namengebrauch der in Győr studierenden Ungarinnen aus der Slowakei

Nach der Analyse des Namensmaterials kann festgestellt sein, dass eine gemeinsame Entwicklungstendenz für die Taufnamenwahl der sowohl außer als auch innerhalb der Staatsgrenzen lebenden Ungarn charakteristisch ist. Neben der Grundtendenz können Unterschiede, Kontakterscheinungen, Kodewechsel, sprachliche Entlehnung vor allem auf dem Bereich Tauf- und Familiennamengebrauch zu bemerken sein.

Die Wahl und der Gebrauch der Personennamen können auf die Assimilationsabsicht oder auf die Bewahrung der Identität der Namensgeber und der Namensträger beweisen. Das Tauf- und Kosenamensystem in beider Gemeinschaft – in Ungarn und in der Slowakei – gehören eng zusammen, aber den Gebrauch der weiblichen Familiennamen entscheiden vor allem nicht sprachliche, sondern die aktuellen politischen und gesellschaftlichen Umstände.

1. Bevezetés

A névadás, a névhasználat – köztudottan – szoros összefüggésben áll a nyelvhasználattal. A névválasztás, valamint napjaink névhasználata utalhat a nevet választó család értékrendjére. Így a jelenkor neveinek vizsgálata rávilágíthat arra, hogy az integrálódás – azaz a többségi nemzethez úgy igazodik, hogy megőrzi magyar identitását – vagy az asszimilálódás – azaz a nemzeti identitás feladása – jellemzi-e a kisebbségi létben élő közösséget. A névválasztás, a névhasználat, a névadási szokások vagy egy-egy névélettani folyamat erről sokat elárul.

Győrben az Apáczai Csere János Karon az utóbbi 10-15 évben egyre több olyan magyar anyanyelvű hallgató szerez szakképzettséget, aki a környező országokból érkezik hozzánk. A vizsgálatba a szlovákiai magyar nőhallgatókat vontam be. A felvetett kérdésekre a válaszokat a győri karon tanuló fiatalokkal történő beszélgetésekből és kérdőíves adatokból, továbbá a hivatalos okmányokban szereplő, valamint a diplomaosztó meghívóira a hallgatók kérésére íratott névformák értékeléséből gyűjtöttem össze. A szlovákiai magyar lányok névhasználatának jelenlegi gyakorlatát összevetettem egy másik csoportéval, akik 1992 és 2007 között Révkomáromban a győri főiskola által vezetett magyar anyanyelvű tanítók képzésében vettek részt. A két csoportnál mutatkozó időbeli és társadalmi környezetbeli eltérés a névválasztás, névhasználat folyamatában zajló változásokra is rámutat.

A vizsgálat főként a keresztnevekre irányult, de érintette a beceneveket és a családnévviselést is. Ahhoz, hogy teljes körű eredményt mutathassak fel, különböző szociolingvisztikai változók meghatározó vagy kevésbé fontos szerepére szintén kerestem a választ (időben és társadalmi környezetben eltérő helyzetű csoportok). Ezért a határon túli hallgatók keresztnévválasztását és a keresztnév-gyakoriságot összehasonlítottam a magyarországi kortársaknál tapasztaltakkal. A választott és viselt nevek elemzése mellett attitűdvizsgálat segítségével igyekeztem kideríteni, hogy a fiatal nemzedék melyik kultúrához kötődik szorosabban, hiszen a társadalmi, kulturális és lélektani hatások alapján kialakult névválasztásból kimutatható, hogy beszélhetünk-e névvesztésről, kijelenthetjük-e, hogy a magyar anyanyelvű közösségek hagyományos keresztnévanyaga szűkül. A személynév- és az attitűdvizsgálat alapján képet alkothatunk arról, hogy megvan-e a mai fiatalokban a magyar közösséghez tartozás nyelvi és lélektani motiváltsága.

2. Keresztnévválasztás

A felvetett kérdésekre az első válaszokat a női keresztnévadás és keresztnévhasználat elemzése nyújtja, mivel kellő mennyiségű adathoz csak a női keresztnevek esetén jutottam. Az

intézményünk képzési kínálatából következően ugyanis több nő, mint férfi tanul a karon. A határon túli hallgatók esetén ez az arány még fokozottabban a nők többségét mutatja, ugyanis 2002 és 2009 között 331 szlovákiai magyar nőhallgató és 32 férfihallgató iratkozott be. Még szerényebb a férfihallgatók száma az 1992 és 2007 között zajló révkomáromi tanítóképzésben: 318 nő és 23 férfi tanult a szakon.

A keresztnévadás folyamatát több különböző csoportban végeztem el. Megvizsgáltam az 1992 és 2007 között Révkomáromban végzettek (I.), majd a 2002 és 2009 között Győrben tanuló szlovákiai nők (II. csoport) névhasználatát. Mindegyik csoport névanyagát összevetettem a magyarországi kortárs névviseléssel. Az első csoporttal a Ladó–Bíró Utónévkönyv szerinti 1976-os leggyakoribb magyarországi női keresztneveket (III. csoport), a másodikéval pedig a velük azonos időben a karra beiratkozott magyarországi nőhallgatók keresztneveit (IV. csoport) állítottam párhuzamba. Az előző megközelítően egyezik a Révkomáromban, az utóbbi pedig a Győrben tanulók születési idejével.

2.1. A révkomáromi tanító szakosok keresztnévválasztása (I.)

A 318 személy keresztnévadásában 92-féle keresztnév fordult elő (1. táblázat).

A névterhelés magas, a megterheltséget jelző mutatószám 3,45. Azonban valóban közkedveltnek csak 7-féle keresztnév tekinthető, ezek mindegyikét legalább 10 személy viseli. A nevek 43,5%-át, azaz 40-féle keresztnevet csupán egy-egy leánynak választottak, 16-félét (17,4%) pedig mindössze 2-2 személy használ. Azaz a neveknek alig több mint egyharmada (39,1%) fordult elő gyakrabban.

Az adatokból levonható az a következtetés, hogy a népszerű nevek nagyon megterheltek, hiszen 7 néven osztozik a vizsgált személyek 31,9%-a.

A magyarországi névválasztási szokásokat mutatja az a keresztnévrangsor, amelyet a Ladó–Bíró Utónévkönyv az 1976-ban születetteknek leggyakrabban adott női nevek alapján közöl (Ladó–Bíró 1998:18–19). Ezek a következők: *Krisztina, Andrea, Katalin, Szilvia, Zsuzsanna, Mónika, Tímea, Éva, Ildikó, Erika, Judit, Anita, Ágnes, Mária, Gabriella, Anikó, Erzsébet, Beáta, Tünde, Melinda.*

Az első 20 leggyakoribb magyarországi keresztnévből 16 azonos a szlovákiai adatközlők leggyakrabban választott nevével, megközelítően a sorrend is megegyezik. Eltérést mutat a *Krisztina,* amely a magyarországi névadásban a legkedveltebb, az 1. helyen áll, a szlovákiai magyar hallgatók neveként ritkábban fordult elő (22.), viszont a náluk gyakori *Veronika* és az ugyancsak kedvelt *Adrianna, Annamária* (a révkomáromiban a *Veronika* a 12. pozíciószámon, az *Adrianna*, *Annamária* pedig a 18–19. helyen áll) a magyarországi névadásban nem szerepel az első 20 népszerű név között.

2.2. A 2002 és 2009 között nappali tagozatra beiratkozott hallgatók adatai (II.)

A vizsgált időszakban a karon tanuló 331 személy 80-féle keresztnevet viselt. A névterhelés magasabb, mint az előző csoport esetében, a mutatószám 4,1. A különösen kedvelt nevek száma alacsonyabb, ezek megterheltebbek. A legnépszerűbb öt keresztnevet a névviselők 15,3%-a kapta, míg az előző csoportnál 10%-uk viselte az első öt nevet. A sorrend keveset módosult, továbbra is az *Andrea, Éva, Ildikó, Szilvia, Katalin* neveket választották a legszívesebben, az *Erika* került kissé hátrébb, a *Veronika* pedig előbbre (2. táblázat).

25 keresztnevet csak egyszer választottak, 14-et pedig mindössze kétszer, tehát a viselt keresztnevek 48,8%-a nem nevezhető gyakorinak. Az egy személy neveként előforduló keresztnevek állományában megfigyelhető, hogy míg a hetvenes években vegyesen, a konzervatív ízlésre valló névválasztás (*Ágota, Gizella, Magdolna, Margit, Mária*) és a névdivat diktálta új nevek (*Adél, Alexandra, Alíz, Brigitta, Dominika, Ivett, Zsanett*) együtt a szláv hatást mutatókkal (*Anasztázia, Helena, Natália, Szonja, Tamara*) vannak jelen, addig a nyolcvanas évek nevei között a hagyományosnak tekinthetők

megritkultak (*Emma*). Helyükbe az idegen hangzásúak léptek: *Cintia, Denissza, Dominika, Xénia*. Szaporodott a szlovák írásmódú nevek száma is: *Alica, Claudia, Ivana, Iveta*.

Ha a két vizsgált időszak szlovákiai magyar névadását vetjük össze (I. és II. csoport), az tapasztalható, hogy a jelenleg és a közelmúltban Győrben tanuló szlovákiai magyar lányok keresztnévanyaga hasonló. A II. csoport névanyagában a 3. pozíciószámú *Ildikó* és a 18., 20., valamint 21. helyen levő *Tünde, Anikó* és *Anita* neveknek nincs szlovák megfelelője, a többi mindkét nyelvben többé-kevésbé azonos. Kevésbé gyakori, de jelen van a szlovákiai magyar névkincsben a csak magyar névként ismert *Boglárka, Emese, Emőke*, *Réka, Csilla, Enikő*, *Gyöngyi, Hajnalka, Virág* és a magyaros alakban írt *Ilona,* valamint *Piroska*.

Sándor Anna Kolonban megközelítően azonos sorrendet tudott felállítani a leggyakoribb keresztnevekből: *Zsuzsanna, Mária, Katalin, Szilvia, Éva, Veronika* (Sándor 1999: 230).

A magyarországi kortársak névadásában hasonló a helyzet (IV. csoport). A leggyakoribb 20 név a következő: *Eszter, Katalin, Andrea, Anita, Zsuzsanna, Barbara, Tímea, Krisztina, Judit, Ágnes, Adrienn, Zsófia, Renáta, Szilvia, Gabriella, Melinda, Dóra, Erika, Ildikó, Éva.*

A 3. számú táblázatban azt mutatom be, hogyan változott a leggyakoribb (mindegyik vagy legalább három csoport névanyagában jelen levő) keresztnevek kedveltsége a két vizsgált időpontban. Megállapítható, hogy a névdivat elemei a 70-es években született korosztály névadásában a két vizsgált területen – tehát a szlovákiai magyar és a magyarországi névadásában – közelebb állt egymáshoz, mint a 80-as évek névadásában. Az első időszakból megemlíthető a *Mária* név, amely a szlovákiai magyarok névadásában ekkor a 7., a magyarországiban a 14., a következő évtizedben viszont mindkét közösség névanyagában (különösen a magyarországiban) erőteljesen visszaszorult. Tapasztalható az is, hogy a két szlovákiai magyar közösség névválasztásában konzervatívabb szokásrend élt, a nevek helyzete a nyolcvanas években a korábbiakhoz képest 2-3 pozícióhellyel változott. Magyarországon viszont a névdivat hatására gyorsabban cserélődtek a kedvelt nevek. Jól példázza ezt a *Szilvia* (4. helyről a 14.-re csúszott), *Ildikó* (9.-ről 19.-re) *Erika* (10.-ről 18.-ra) és a *Mónika* keresztnév. Ez utóbbi visszaszorult a 24. helyre.

Látható az is, hogy szoros a két közösség kapcsolata, a névélettani változások ezt igazolják. Példaként idézek két keresztnevet. Egyrészt a magyarországi névadásban a 7., a szlovákiai magyar keresztnévanyagban a 27. helyen álló *Tímea* nevet, amely egy évtizeddel később 4., illetve 7. helyen állt, azaz mindkét közösségben lényegesen népszerűbb lett. Másrészt a magyarországi névadásban 1. helyen álló *Krisztina* nevet, amely visszaszorult a 8. pozícióra, a szlovákiai névadásban is veszített közepes kedveltségéből: 22. helyről a 29.-re esett vissza. Természetesen akadt kivétel is, említhető az *Anita* névélettani változása.

A révkomáromi csoport esetén tapasztalható, hogy a leggyakoribb keresztnevek között főként olyan hagyományosan kedvelteket találunk, amelyek a neutrális keresztnevek csoportját alkotják, amelyek mind a magyarban, mind a szlovákban ugyanúgy vagy közel ugyanúgy íródnak: *Andrea, Erika,* illetve az *Éva, Mária, Mónika, Gabriella, Adrianna, Annamária* esetében vagy a magán-, vagy a mássalhangzó-hosszúság eltér a két nyelv helyesírása szerint. A *Szilvia, Zsuzsanna* kétjegyű mássalhangzója szűnik meg a szlovákban, az *Ágnes, Judit, Katalin, Erzsébet* hangalakja azonban jelentősen módosul. A legkedveltebb nevek között vannak olyanok, amelyeknek nincs szlovák megfelelője: *Ildikó Anikó, Anita, Tünde.* Nem közkedveltek, de szerepelnek a névválasztásban további, csak magyar hangalakkal bíró keresztnevek: *Emese, Enikő, Csilla, Gyöngyi, Hajnalka* és az *Ilona, Piroska.* Ez utóbbi kettőnek van szlovák megfeleltetése, néha *Prisca* és *Helena* alakban is írják, de általában megőrződik a magyar névforma.

A 80-as évek névadási gyakorlatában felfedezhető, hogy megszaporodott és kedveltebb lett azon keresztnevek választása, amelyeknek nincs szlovák megfelelője. 10-ről 13-ra emelkedett a csak magyar alakú nevek száma a névanyagban, és nőtt a megterheltségük is. A révkomáromi hallgatók között 43-nak adtak csak magyar típusú keresztnevet (13,5%), a II. csoportban 57 lánynak (17,2%).

A szlovákiai magyar keresztnevek egy része különböző módon rögzített írásváltozatokban – általában szlovák helyesírás szerint – található meg. A magyar kétjegyű mássalhangzókat nem jelölik: *S*ilvia, *Z*u*z*ana, vagy az *s*, a *z* és a *k* hangot a magyartól eltérő írásjeggyel rögzítik: Deni*s*a, *C*laudia. A mássalhangzót röviden írják: Ive*t*a, Adria*n*a, Petrone*l*a, Gabrie*l*a; a magánhangzó időtartama ékezetek hiányában jelöletlen: M*o*nika, N*o*ra, *E*va; a keresztnév *-a* végződést kap: Judit*a*, *A*gnes*a*. Néhány keresztnév már nem csupán egy-két írásjegyben, hanem a teljes alakjában eltér: *Katarina, Margaréta, Agata, Ursula, Alica*.

A névválasztók egy része a magyar nyelvben kialakult keresztnevet ad a gyermekének. Azonban érezhető a törekvés, hogy a többség mindkét nyelvben meglevő, neutrális keresztnevet keres, ahol aztán a kontaktusjelenségek a névhasználatban is megfigyelhetők. A nyelvi kölcsönzés a keresztnévadásban is – különböző fokozatokban, de – megjelenik, hol hangtani kölcsönzések vagy szlovákos írásmód, helyesírás formájában (*Eva, Zuzana*), hol szlováknak megfeleltetett név (*Prisca*), esetleg szlovák, szláv név (*Alica, Anastazia*) alakjában.

A kérdőíves felmérések tapasztalata szerint a szülők keresztnevét szintén többféle változatban adták meg a hallgatók: csak szlovákos formában (*Imrich, Judita*); kétféle alakban (*Prisca ~ Piroska, Ján ~ János*); csak magyarul (*Béla, Gábor, Margit*).

3. Becenevek

A becéző névformák vizsgálata a névhasználathoz kapcsolódó névlélektani indítékokat segít feltárni, hiszen a becéző névformával a megszólító kedvességét, kedveskedését szeretné kifejezni. A kérdőívek és az ímélcímek alapján kapott adatok azt mutatják, hogy a szlovákiai magyar közösség becenévadása illeszkedik a magyar becenévrendszerbe. Leggyakoribbak a képzéssel létrehozott becéző formák. A becenevek között jelen van a *-ka, -ke, -cska, -cske*, *-s* kicsinyítő képzős típus. A kérdőíves válaszok szerint ily módon főként a nagyszülők becézik unokájukat: *Vicuska*, *Évuska, Andika, Ágika, Marika, Timeácska*. Az ímélcímek között szintén akad *-ka,-ke* kicsinyítő képzős, magyar alakváltozatú – *erzsoka, marcsika* –, de idegen írásmódú, *y*-nal írt becenév is: *evyke, bettyke*. Gyakori az *-i* kicsinyítő képző *Szilvi, Moni/Móni, Tündi, Andi, Juli*, vagy *y*-nal írva ímélcímként: *katy*. Kirajzolódik egy olyan típus, amikor az első szótagra rövidült névhez *-i, -ci, -csi* képzőt kapcsolnak: *Bogi, Tünci;* ímélcímként: *ewcsy, moncsi*. Az *-i* és *-ka,-ke* képző együtt is előfordul: *Adrika*, *Tündike*; ímélcímként: *aagika*. A ma divatos *-a* beceképző és megrövidülés együttes alkalmazásával szintén gyakran él a közösség: *Mona (Mónika), Vera, Kata, Kriszta, Mela* (*Melinda*). Jelen van a becenévrendszerben a név végi rövidülés, a név eleji csonkulás, a magán- és mássalhangzó-változások vagy a mássalhangzó-betoldódás (Hajdú 2003: 638–9). Például a keresztnév utolsó szótagjaiból alakult a becenév: *Lia* (*Kornélia*), esetleg az utolsó vagy első szótag megismétlése vagy annak további képzővel és mássalhangzó-geminálódással kialakított formájával becéz: *Gigi* (*Ági*), *Sziszi (Szilvia), Gitta* (*Margit*). Keletkezett becenév név eleji csonkulással, azaz a kezdőszótagból: *Klau* (*Klaudia*), név közepi csonkulással és képzéssel: *Mesike* (*Emese*) szintén. Az első szótag megismétlésével és mássalhangzó-geminálódással alakult: *Szissza* (*Szilvia*), mássalhangzó-betoldódással és képzéssel: *Noncsi (Noémi), Benci* (*Beáta*). Hagyományosan magyar becézésnek tekinthetők (de gyérebb előfordulásúak) a *Katica, Andus (Andrea), Ancsu (Anita), Vercsi, Anni, Orsi,* és a kicsinyítő képzők

halmozásával alakult *Rékucika,* vagy a képző elhagyásával létrehozott *Piros.* Több olyan becenévalak van, amelynek képzői a magyar becenévrendszer részét képezik, de a betoldott mássalhangzó vagy a megváltoztatott magánhangzó miatt a becenév idegenül cseng: *Noya, Noni, Nonika, Nani* (*Noémi*), *Leoca* (*Lea*), *Rena* (*Adriana*).

Megállapítható, hogy ezek a családtagok által használt, vagy a fiatalok által választott becenevek nagyrészt a hagyományos magyar becenévkincset tükrözik vissza.

4. Családnevek

A családnévhasználat társadalmi meghatározottsága ismert. A társadalmi és főként a politikai környezet az adott anyanyelvi közösség személynévrendszerétől, a névhasználat hagyományától idegen névformákat is rákényszeríthet tagjaira. Ez tapasztalható a vizsgált közösség nőtagjainak családnévhasználatában. „A személynevek legcsekélyebb mértékű megváltozása vagy megváltoztatása mélyen érinti a személyiség egészét, akaratlanul is felveti az önazonosság kérdéseit. ... a személynevek kisebb-nagyobb változása hű tükre a helykeresés, az integrálódás és az egzisztenciateremtés szándékának" (Fercsik 2004: 64). Azaz a családnév közösségre jellemző viselése vagy annak megváltoztatása identitással kapcsolatos problémákat is felvet.

A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 1993. évi 300. számú (1993. szeptember 24.) törvénye az utónévről és a családi névről kimondja, hogy [4.§ (4)] „A szlovák nyelvben a nők családi neve a megfelelő szlovák végződéssel ellátott formában kerül meghatározásra, és ebben a formában használatos. A szlováktól eltérő más nyelven az ilyen családi név az említett végződés nélkül is használható" (Lanstyák – Szabómihály 2002: 247).

Az első két vizsgált csoportban azt kerestem, hogy a törvényi rendelkezések ismeretében mi jellemző a családnévhasználatra, magyar vagy szlovák formában viselik-e a szlovákiai magyar nők a családnevüket, visszamagyarosították-e, illetve foglalkoztatja-e őket ez a kérdés.

A hivatalos okmányokban szereplő, valamint a diplomaosztó meghívóira a hallgatók kérésére íratott névformák értékeléséből és a beszélgetésekből gyűjtöttem össze az adatokat. A révkomáromi hallgatók esetén a két forrás többször jelentős eltérést mutatott.

Az I. csoportban a hivatalos névhasználatban 38%-ban írták a nevűket *-ová, -a* képzővel, a meghívóra pedig 20,3%-uk. Azonban voltak olyan évfolyamok, ahol a hallgatók nagyobbik része kérte, hogy *-ová, -a* képzős alakban szerepeljen a neve (2000-ben 29-ből 17-en, 2002-ben 42 főből 24-en). Vagy társadalmi oka lehetett, vagy valamelyik csoporttag befolyása idézhette elő a nagyarányú szlovák formájú névhasználatot. Viszont a 2003-ban végzettek esetén kimondható, hogy erős magyar identitás jellemezhette az évfolyam tagjait, hiszen a hivatalos iratokon a 40 főből 24 családnév szlovák típusú, ugyanakkor a meghívóra egyetlen hallgató kivételével mindenki a magyar névforma írását kérte. A diplomaosztásra invitáló meghívó a családnak és a rokonságnak szól, nem hivatalos irat, itt valóban (az esetleges félelmektől eltekintve) a névviselő akarata szerinti névforma jelenhetett meg.

A 2002 és 2009 között beiratkozott női hallgatók (II. csoport) 47,6%-ának magyar írású, sorrendű a családneve, a hallgatók 52,4%-ának viszont *-ová* képzőre végződik a családneve.

Ahol *-ová* képzős a családnév, ott több esetben megfigyelhető, hogy a keresztnév írása is eltér a magyar helyesírástól: *S*ilvia, *Z*u*z*ana; Petrone*l*a, Gabrie*l*a;, N*o*ra; *A*gnes*a* vagy *C*laudia. Néhány esetben a keresztnév már nem csupán egy-két írásjegyben, hanem teljes alakjában a szlovák írásmódot követi: *Ursula, Alica, Denisa.*

Az állapítható meg, amit Gerstner Károly is megfogalmazott, hogy a családnevek és a keresztnevek viszonyát nem elsősorban a családnevek nyelvi-etnikai eredete szabja meg, hanem olyan nyelven kívüli tényezők, amelyek a szűkebb (esetleg kisebbségi) vagy tágabb (esetleg többségi) társadalmat, illetve ennek változásait jellemzik (Gerstner 2001:

36). Jelen esetben a hagyományos magyar névhasználat és a társadalmi kényszer (még ha a törvény engedné is a magyar névhasználatot) áll szemben egymással, ez mutatkozik meg az egyéni névhasználat szintjén.

5. Attitűdvizsgálat

A névválasztás és a névhasználat mögötti lélektani indítékok és társadalmi hatások alapján arra kerestem a választ, hogy az integrálódás vagy az asszimiláció jellemzi-e inkább a vizsgált közösséget. Beszélhetünk-e arról, hogy a magyarok által hagyományosan választott, viselt keresztnévkincs megkopik, kiürül, a magyar családnévrendszer szerkezete megbomlik, azaz névvesztés következik be, és ez hozzájárul a nyelvvesztés folyamatának felgyorsulásához. Avagy az állapítható meg, hogy a magyar közösség a szükséges mértékben igazodik a többségi nemzethez, de nem adja fel magyar identitását.

A névadásban (milyen nevet választ és azt hogyan anyakönyvezteti) és a névhasználatban – bármely közösség esetén – megmutatkozik az adott népcsoport hagyományához, kultúrájához, saját értékrendjéhez való ragaszkodás. De a névadásban ugyancsak szerepet kap az egyéni és a korízlés, a divat és sok egyéb nyelven kívüli, társadalmi tényező is. A névanyag vizsgálatán túl kérdőívek és beszélgetések segítségével igyekeztem – tágabb gondolatkörben mozogva – következtetést levonni a közösség identitásáról. Megkérdeztem hallgatóinkat, milyen nyelven tanultak a közoktatásban, a családi háttér mennyire biztosította az anyanyelvhasználatot, zavarja-e, hogy keresztneve (*Claudia*) vagy családneve (*Vargaová*) eltér a magyarországitól.

Elsősorban a beszélgetések győztek meg arról, hogy a női családnévhasználatban nincs változtatási szándék és akarat sem a fiatalok, sem szüleik részéről. A nyelven kívüli, azaz társadalmi (érvényesülési) és politikai tényezők hatására a családok nagy részében a nők szlovákos családnévhasználata mellett döntöttek, nem készülnek a családnév visszamagyarosítására, még ebben a vizsgált körben sem, akik a magyarországi tanulmányok mellett döntöttek, és a közoktatásban nagyrészt magyar tannyelvű iskolában tanultak.

Feltettem azt a kérdést, hogyan mutatkozik be Magyarországon társainak vagy felnőtteknek. Nem közlöm a százalékos arányt, mert szinte egyöntetű válaszokat kaptam. Szóbeli bemutatkozáskor Magyarországon a szlovákos végződés nélkül mondja meg családnevét, minden más esetben, azaz Szlovákiában, vagy írott formában ezt már nem teszi. Azt a következtetést tudtam levonni, hogy nem a szlovákos névvégződés elhagyásával, hanem a magyar névsorrenddel – magyar közösségben, például Győrben – jelzik a magyar identitásukat. Mind szóban, mind pedig írásban a névsorrendet megváltoztatják, de a családnevet szlovákosan írják. Jellemző a kódváltogatás a névhasználatban, más a családnév szóbeli kommunikációban, magyar közösségben (*-ová* nélküli), más írásban, magyar közösségben (magyar névsorrend *-ová* végződéssel), ismét más szlovák környezetben (mind a sorrend, mind a családnévvégződés szlovák szabályok szerinti). Nyelvlélektani kutatások segíthetik feltárni azt, hogy adott beszédhelyzetben, szituációban miért azt a jel-, illetve szabályrendszert alkalmazzák a közösség tagjai, és ennek milyen indítékai, illetve következményei vannak. Minden beszélgetés arról győzött meg, hogy a családnévhasználatot elsősorban a társadalmi, politikai környezet szabályozza, és csak kis mértékben az egyéni szándék. A keresztnévadásban jobban utolérhető a felvállalt vagy feladott identitás, mint a családnévhasználatban.

Azt mindenki tudatosan vagy ösztönösen érzi, hogy a névben megőrződik egy nemzetnek a kulturális hagyománya. Kérdőív segítségével igyekeztem kideríteni, hogy melyik kultúrához kötődnek hallgatóink: milyen mesékre emlékeznek, ki a kedvenc költőjük, írójuk, énekesük, zenei együttesük. A mesecímek, költők, írók neve elég szűk körből került a papírra, de magyar témákat, magyar neveket írtak: Tündérszép Ilona, Mátyás királyról szóló mesék, Döbrögi alakja bukkant fel többször; Kölcsey, Petőfi, Arany; Jókai, Móricz, Márai nevét említették. Azonban az énekes, a zenei együttes neve már semmi határozott

irányt nem mutatott, sem a szlovák, sem a magyar kultúrához nem kapcsolódnak dominánsan, hanem ugyanaz a globális jelleg tükröződik vissza, mint a magyarországi hallgatók válaszaiban (Michael Jackson, Nox, Rammstein stb.), néhány kivétel adódott csupán: Ákos, Demjén Ferenc, Harcsa Veronika, Lovasi András. A hallgatók eléggé sablonos válaszai alapján nem mondható, hogy nagyon erősen kötődnének a magyar irodalomhoz, a népmesékhez, a magyar zenéhez. Mégsem vonható le egyértelműen az identitás gyengülésének ténye, hiszen ez a kérdőív a magyarországi társak esetében is hasonló eredményt adott. Tehát a korosztályi ízlést tükrözte vissza.

Szintén a jelen és a múlt értékeinek ismeretére voltam kíváncsi, amikor azt kértem, hogy soroljanak legalább öt települést Szlovákia magyarlakta vidékeiről, írják le, miről nevezetesek ezek. Többféle megoldást kaptam: nem tudtak ötöt felsorolni; csak szlovák néven nevezték meg a településeket (Komarno, Hurbanovo stb.); szlovák néven nevezték meg, de zárójelben leírták a település magyarul emlegetett nevét is (Nové Zamky: Újvár); magyar néven, bőséges információval kiegészítve mutatták be a településeket. Nyilván az befolyásolta a válaszok minőségét, hogy a hallgató a közoktatásban milyen nyelven végezte tanulmányait, hogy a családi nevelés kapcsán mit ismert meg a múltból és a környezetéből. De a tények mégis azt jelzik, hogy a vizsgálatba bevont fiatalok jelentős része (az 1. és 2. típusba soroltak, az összes válaszadó több mint 60%-a) igen keveset ismer abból a kultúrából, értékből, amely az ő közösségének tulajdona.

Kerestem a névadás indítékát, a motivációt, hogy miért éppen ezt a nevet kapta a kérdezett személy. Sajnos kevés használható információhoz jutottam. Például az *Ágota* név indítékaként egy hallgató ezt írja: „Az Ágotára véletlenül esett a választás. Fontos szempont volt, hogy magyar név legyen." Kedvenc női keresztnévként (*Anna, Annamária, Orsi*) olyanokat soroltak, amelyeknek mind magyar, mind szlovák alakja létezik, néhány (*Tünde, Réka, Virág*) került be a csak magyar alakváltozattal létezők közül.

Amikor kérdőív segítségével a fiatal keresztnevét, becenevét kérdeztem, általában szlovák helyesírással írta le, például *Eva* alakban adta meg. Amikor azonban azt kérdeztem, hogyan szólítják szülei (*Évi*), nagyszülei (*Évike, Évuska*), akkor már ékezet is került a magánhangzóra. A kérdőíven megadott válaszok szerint a *-ka, -ke* kicsinyítőképzős névalakokat az idősebb generáció alkalmazza. A *Szissza, Gigi, Klau*, azaz nem a megszokott módon képzett becéző neveket a barátoktól kapják.

Utolsó kérdésként feltettem azt, hogy „Mit jelent Önnek magyarnak lenni?" Szinte kivétel nélkül pozitív tartalmú közlések kerültek a papírra. „Kisebbségként néha akadályokba ütközöm, de úgy érzem érdemes éltetni a hagyományokat, a magyar ünnepeket." „Magyarnak lenni számomra azt jelenti, hogy az anyanyelvemen beszélhetek és tanulhatok." „Számomra szívszorongató élmény a magyar Himnuszt hallgatni és énekelni."

A kérdőíves válaszokból kiszűrhetőnél hitelesebb, az identitást jobban tükröző adatokat eredményezett a hallgatók ímélcímének elemzése.

Az ímélcímek típusai:

1. teljes személynév magyar sorrendben és a családnév magyar alakban: 23 esetben (*vargamaria*),
2. teljes személynév nem magyar sorrendben: 9 esetben (*mariavarga*), egy közülük *-ová* végű családnévvel (*mariavargaova*),
3. csak a magyar formában írt családnév (esetleg egy betűvel megjelenik a keresztnév): 7 esetben (*varga; vargam*),
4. keresztnév teljes vagy becézett változata: 51 esetben (*maria, marika, marcsika*),
5. csak a családnév *-ová* képzős alakban: 1 esetben (*vargaova*).

A 91-féle, személynév felhasználásával alakított ímélcímből kettőben található szlovák végződéssel ellátott családnév. Az adatok meggyőzően szólnak arról, hogy a magyarságtudat él a lelkükben, hiszen a címek egyértelműen a fiatalok választását tükrözik, ezzel valóban a saját identitásukról vallanak.

6. Összegzés

A keresztnévkincs elemzése alapján megfogalmazható, hogy az anyaországi névanyagban zajló változások megjelennek a szlovákiai magyarok névválasztásában is, tehát együttfejlődés jellemző a két közösségre, azaz párhuzamosan folyó változások jelentik a névválasztás fő irányát. De az alaptendencia mellett megfigyelhetők – elsősorban a névhasználatban – az anyaországitól eltérő folyamatok is. Ez a különböző irányban történő elmozdulás főként a keresztnevek írásában jelentkezik.

A becenevek képzésének rendszere megegyezik a magyar becenévszerkezettel, néhány újszerű alak jelent meg, de ez nem változtatja meg a kialakult rendszert.

A családnévhasználatban egyértelműen tapasztalható, hogy a társadalmi, politikai tényezők szerepe vált meghatározóvá.

Zelliger Erzsébet a többségi nemzeten belül élő kisebbségek körében asszimilálódó és asszimilációellenes típust különít el (Zelliger 2007: 229). A vizsgált személyek jelentős része – vagy inkább az ő szüleik – nyilván az utóbbi típushoz sorolhatók, hiszen fontos számukra az anyanyelv, az anyanyelven való tanulás, sőt az I. csoportba tartozó személyek az anyanyelv megőrzését, továbbadását választották hivatásul, amikor szlovákiai iskolákban magyar anyanyelvű gyermekek tanítójaként kívántak dolgozni.

Irodalom

Fercsik Erzsébet 2004. Személynevek megváltozott nyelvi és kulturális környezetben – külföldön élő magyar fotográfusok névhasználatáról. In: *Névtani Értesítő* 26.: 57–66.

Gerstner Károly 2001. Adalékok a családnevek és keresztnevek összefüggéséhez kisebbségi környezetben. In: *Névtani Értesítő* 23.: 30–37.

Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

Ladó János – Bíró Ágnes 1998. *Magyar Utónévkönyv*. Budapest: Vince Kiadó.

Lanstyák István – Szabómihály Gizella 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Sándor Anna 1999. A koloni keresztnevek változó világa. In: *Névtani Értesítő* 29.: 229–232.

Zelliger Erzsébet 2007. Névadás és identitás. In: *Névtani Értesítő* 29.: 227–235.

Táblázatok

1. táblázat. Az I. csoport keresztnévválasztása

pozíció-szám	keresztnév	%	elő-fordulás
1–2.	Andrea, Éva	5,3	17
3–5.	Katalin, Erika, Ildikó	4,7	15
6.	Szilvia	4,1	13
7.	Mária	3,1	10
8–13.	Ágnes, Anikó, Erzsébet, Mónika, Veronika, Zsuzsanna	2,5	8
14.	Gabriella	2,2	7
15–17.	Anita, Beáta, Tünde	1,9	6
18–20.	Adrianna, Annamária, Judit	1,6	5
21–28.	Emese, Krisztina, Lívia, Marianna, Márta, Renáta, Tímea, Viktória	1,2	4
29–36.	Anna, Diána, Enikő, Hedvig, Kinga, Klaudia, Melinda, Noémi	0,9	3
37–52.	Angéla, Csilla, Denissza, Dóra, Edina, Edit, Georgina, Ilona, Ingrid, Kamilla, Klára, Nóra, Orsolya, Piroska, Rozália, Teréz	0,6	2
53–92.	Ágota, Adél, Alexandra, Alíz, Anasztázia, Babetta, Bernadett, Blanka, Brigitta, Dominika, Dorina, Eleonóra, Emma, Eszter, Gizella, Gyöngyi, Hajnalka, Helena, Henrietta, Ivett, Julianna, Karin, Kornélia, Laura, Lídia, Lilla, Linda, Magdolna, Margit, Natália, Nikoletta, Rita, Rózsa, Sarolta, Szabina, Szonja, Tamara, Valéria, Zsanett, Zsófia	0,3	1

2. táblázat. Az II. csoport keresztnévválasztása

pozíciószám	keresztnév	%	előfordulás
1.	Éva	5,7	19
2–4.	Andrea, Ildikó, Szilvia	5,1	17
5.	Katalin	4,5	15
6.	Veronika	3,3	11
7.	Erika	3,0	10
8–9.	Gabriella, Zsuzsanna	2,7	9
10–11.	Ágnes, Mónika	2,4	8
12–18.	Erzsébet, Judit, Mária, Noémi, Renáta, Tímea, Tünde	2,1	7
19–25.	Adrianna, Anikó, Anita, Júlia, Márta, Melinda, Orsolya	1,5	5
26–31.	Ágota, Boglárka, Ilona, Krisztina, Lívia, Margit	1,2	4
32–41.	Annamária, Beáta, Emese, Emőke, Klaudia, Laura, Lilla, Marianna, Réka, Viktória	0,9	3
42–55.	Angelika, Csilla, Diána, Edina, Edit, Enikő, Gyöngyi, Hajnalka, Ivetta, Nóra, Piroska, Rozália, Sarolta, Virág	0,6	2
56–80.	Alica, Alexandra, Barbara, Cintia, Denissza, Dominika, Emma, Fruzsina, Henrietta, Ingrid, Ivána, Kamilla, Karin, Lea, Linda, Margaréta, Natália, Nikoletta, Petra, Rita, Romána, Rózsa, Tamara, Valéria, Xénia	0,3	1

3. táblázat. A gyakori keresztnevek pozíciószámának változása az egyes csoportokban

keresztnév	szlovákiai magyar keresztnevek pozíciószáma		magyarországi keresztnevek pozíciószáma	
	I. csoport	II. csoport	III. csoport	IV. csoport
Andrea	1.	2.	2.	3.
Katalin	3.	5.	3.	2.
Szilvia	6.	4.	4.	14.
Éva	2.	1.	8.	20.
Ildikó	5.	3.	9.	19.
Erika	4.	7.	10.	18.
Ágnes	8	10	13	10
Mónika	11	11.	6.	-
Zsuzsanna	13.	9.	5.	5.
Mária	7	14	14	-

HOGY HÍVNAK? ADALÉKOK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR SZEMÉLYNÉVHASZNÁLATHOZ

KOVÁCS ANDRÁS

What's your name? Additives about the Transcarpathian Hungarian personal names

The autor in his study is looking for the answer of the questions for how many names the Hungarians who are seperated from their mother – country can be identified with, which names they feel to be theirs, how the peiord following Trianon has influenced their choices in names, and what influences Hungarians in Transcarpathia to use names.

The study points out that Hungarians in Transcarpathia use names differently from Hungarians living in their motherland. There is also a difference in the official names and the names they feel to be their own and they use one or the other depending ont he language which surronds them and they are forced to take part in.

1. Bevezetés

Hogy hívnak? Mi a neved? – nap mint nap felmerülő kérdések. A válasz természetesen nem jelenthet gondot, mivel minden embernek van család- és keresztneve, mely által azonosítják. A kérdés vizsgálata a határon túliak esetében mégis nagy fontossággal bír, mivel névhasználat tekintetében jelentős különbségek tapasztalhatók az anyaország és az elcsatolt területek között.

Először akkor gondolkodtam el a címben feltett kérdésen, amikor még egyetemistaként az Országos Széchényi Könyvtár polcán megpillantottam Fercsik Erzsébet–Raátz Judit *Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről* című művét. Bennem is felvetődött a kérdés, hogy valójában mi is a nevem. Ezen elgondolkodva további kérdések fogalmazódtak meg bennem, melyek egy részét később középiskolás diákjaim is feltették:

– Miért van az anyaországi magyarokhoz képest többféle nevünk, és hogy is hívnak minket, határon túli magyarokat valójában?

– Ha magyarul mutatkozunk be, az hivatalosnak számít-e?

– Az országhatárt átlépve, az úti okmányok ellenőrzésekor is e néven szólítanak?

– Létezik-e egyáltalán magyar nevünk, mivel igazolhatjuk magyarságunkat?

– Használhatjuk-e a név magyar formáját, ha igen, hol, és ez esetben ez hivatalos név?

– Használjuk-e a hivatalos névformát, ha igen, milyen helyzetben, vagy kerüljük, ahol lehet?

– Az állam milyen formában tolerálja a nemzetiségek, így a magyarság hivatalos névhasználatát; ad-e törvény általi lehetőséget a magyar forma bejegyzésére, használtára?

– Az igazolványokon miért szerepel különféle név és ezen iratokban miért nem minden esetben azonos a szülő és a gyerek családneve?

E kérdések részletes megválaszolása túllép jelen tanulmány keretein, ezért az alábbiakban a legjellemzőbb és legszembetűnőbb példák alapján a kárpátaljai magyar személynévhasználatról, a szóbeli és hivatalos névhasználat különbségeiről, a név és identitás kapcsolatáról, a trianoni döntést követően a névhasználatot ért hatásokról szólok, érintőlegesen. A példaanyagot a készülőben lévő doktori disszertációm adatbázisából merítem, mely az egyházi anyakönyvek magyar és a gazdakönyvek államnyelven vezetett adatait tartalmazza. Kiegészítésként egyéb egyházi iratokat, sírfeliratokat, újságokban szereplő névhasználatot, valamint családtagjaim személyes okmányait veszem alapul.

2. A kárpátaljai magyar személynévhasználatot befolyásoló hatások

A címben megfogalmazott egyszerű kérdést többféle irányból közelíthető meg. Elsőként az egyén felől, főként személyes nézetei, nemzettudata alapján. Ezt követően a társa-

dalom felől, azaz hogyan tekint az adott népcsoportra az állam, melyben él, illetve az anyaország, melytől önhibáján kívül elcsatolták. Jogi színterek felől: milyen törvény által biztosított lehetőségei vannak az anyanév (értelmezésemben az anya által választott név) használatára, és az átírt (szlávosított) névből kimutatható-e a szülő-gyermek kapcsolat? Végül a szóbeliség és az írásbeliség felől, a jelen és a múlt fényében, összevetve az anyaországi gyakorlattal.

Ahhoz, hogy világosan lássuk a kérdés fontosságát, érdemes születéstől kezdve sorra venni, milyen formában használja nevét a kárpátaljai (és más határon túli) magyar. Mielőtt rátérnék napjaink névhasználatának bemutatására, tekintsünk vissza a Trianon következtében megváltozott kárpátaljai helyzetre, mely sok tekintetben, így a névhasználatban is újat hozott, s bizonyos mértékben napjaink névhasználatára is hatást gyakorol.

Szinte közhelynek számít, hogy a kárpátaljai magyarok úgy voltak több állam polgárai, hogy községük határát el sem hagyták. Kovács Sándor úti olvasmányában a következőképpen fogalmaz: „Kárpátalján az első világháborút követően végbement politikai és történelmi változások a Guinness-könyvbe illőek. A XX. században 17 különféle államalakulatot vagy államformát ért meg vidékünk." (Kovács S. 1999: 24). Az államváltásoknak köszönhetően a nemzetállam nagy része kisebbségi létbe kényszerült, s abban maradt napjainkra is. A kárpátaljai magyarság szociolingvisztikai helyzetének megváltoztatásában a következő politikai korszakok hoztak kisebb-nagyobb fordulatokat:

– 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchia
– 1918–38 Csehszlovák Köztársaság
– 1939–45 Magyar Királyság (1944-től szovjet befolyási övezet)
– 1945–91 Szovjetunió – Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság
– 1991-től Ukrajna (bővebben lásd Kovács S. 1999: 24, Fedinec 2002: 39–40, és vö. Vörös 2004: 49).

Az impériumváltások velejárója az államnyelv megváltozása, ami magával vonja a hivatalos nevek, személynevek átírását is, illetve az adott nyelv jellemző névhasználatának a bevezetését, kötelezését. Az alábbiakban a hatalomváltások nyelv és névhasználatra gyakorolt hatását mutatom be.

2.1. Csehszlovák hatás

Az első hatás a csehszlovák időkben érte az itt élő magyarságot. Ez az időszak adatközlőim szerint a nehézségek ellenére sem volt elviselhetetlen, sok tekintetben követendő példaként él emlékeikben. Az addig magyar állam- és hivatali nyelv mellett megjelent ugyan a csehszlovák nyelv, de az a magyart nem szorította ki.[1] Ahol az adott nemzetiség meghaladta a 20 százalékot, ott engedélyezték az anyanyelv hivatalokban való használatát. Ezt bizonyítja egy 1928-as anyakönyvi kivonat, mely nyomtatványon a cseh mellett magyar megnevezéseket is találunk: *Narodeného – A szülött, Rodičov – A szülők* stb. A kézírással kitöltött részben pedig a nemzetiségnek megfelelően magyarul tűntették fel a neveket és a születési adatokat. Az igazolványokba ezzel szemben a név államnyelvi változata került. Az időszak további jellemzője, hogy a női neveken a csehszlovák grammatika értelmében megjelent az *-ová* képző pl. *Irma Kovácsová.* (Lásd még Vörös 2003.)

A vasúti kedvezményre jogosító igazolványaik alapján nézzük meg, hogyan hat az államnyelv egy középosztálybeli magyar család életére.

[1] Megjegyzendő, hogy bizonyos nyelvhasználati színtereken a magyart a cseh és/vagy a szlovák nyelv váltotta fel. A szlovák országrészben alapvetően a szlovák, bár a cseh is mindvégig hivatalosnak számított.

1. táblázat. A csehszlovák idők névhasználata

	Az igazolvány kelte	A névforma 1918 előtt	A névforma 1918 után	Autográf aláírás	Az aláírás formája
Szülők	1929	Kovács István	Štěpán Kovács	*Kovács Štěpán Kovács István*	vegyes
	1929	Kovács Irma	Irma Kovácsová	*Irma Kovácsová*	vegyes
Gyermekek	1929	Kovács István	Štěpán Kovács	*Kovács István*	magyar
	1932	Kovács Menyhért	Melichar Kovács	*Kovács Melichar*	vegyes
	1934	Kovács Sándor	Alexander Kovács	*Kovács Sándor*	magyar

Az igazolványok tanúsága szerint a családfő a magyaros névformát, de keresztnevét változóan, csehül és magyarul is használja. A fiúk közül a középső a magyaros, de keresztneve államnyelvi változatával, míg testvérei magyarul írják alá nevüket. Az *Irma* keresztnév cseh–szlovák–magyar viszonylatban neutrálisnak számít és a bemutatott *Kovács* nevet pedig ekkor már többnyire következetesen mellékjelezték a csehszlovák hatóságok (m. *Kovács* > szlk. *Kováč*), de láthatóan az anya csehszlovák névsorrendet használ. Ezért az *Irma Kovácsová*-t, jelezvén a mögötte meghúzódó, neutrális keresztnévből fakadó bizonytalanságot, vegyeskódúnak minősítem. (A vegyeskódúságnak ez esetben további jele lehet az ún. latinos névsorrend (lásd Vörös 2004: 37, 233–234).)

Az új (csehszlovák) névváltozat használata, amint azt az 1. táblázatban is látjuk, nem minden esetben volt egységes, mivel a hivatalossá vált fordított sorrend mellett a mindennapokban és az ügyintézések során többnyire a magyaros névformát használták, esetleg a keresztnév csehszlovák változatát tűntették fel. A fentiek mégis arra engednek következtetni, hogy a magyarok a hivatalos okmányaikon is többnyire vállalták nemzetiségüket, s ezért feltehetően semmilyen színtéren nem kerülhettek hátrányos helyzetbe. Az iratok hitelesítésekor, aláíráskor mindenki belátása, öntudata, nemzeti identitása szerint járhatott el.

2.2. Magyar hatás

1938 után újabb hatalomváltás következett. A kárpátaljai magyaroknak formai szempontból ismét névváltást kellett megélniük, de ezúttal pozitív irányban. A magyar fennhatóság alatt újra magyar (egyes területeken rutén is) lett az államnyelv, így az ügyintézés nyelve is. Erről tanúskodik az említett családfő 1941-ben kiállított, szintén vasúti kedvezményre jogosító igazolványa, melyet anyanyelvének megfelelően magyarul írt alá. Az itt élők és leszármazottaik ekkor használhatták utoljára hivatalos formában születéskor kapott magyar nevüket.

2.3. Szovjet hatás

A rövid ideig tartó magyar fennhatóság után (a végén már párhuzamosan) a szovjet rendszer hozott újabb változást a kárpátaljai magyarság életében. Az új államnyelvnek köszönhetően az ügyintézés nyelve magyarról oroszra változott, ami magával vonta a név egy újabb változatának megjelenését, bejegyzését, használatát. Intézkedéseik között szerepelt a személyes iratok (keresztlevél, személyi igazolvány stb.) orosz nyelven való kiállítása. Pozitívumként megjegyzendő, hogy a szovjet rendszerben a születési bizonyítványokban és személyi igazolványokban feltűntették a nemzetiséget.

A család példájánál maradva érdemes megvizsgálnunk a II. világháború után kiállított igazolványt, munkakönyvet is. A nemrég még magyar név és kézjegy, *Kovács István* 1946-ban oroszra váltva hivatalosan *Ковач Стефан Федорович* ('Kovacs Sztefan Fedorovics'), gyakorlatban, általa aláírva *Ковач Стефан* ('Kovacs Sztefan') lett. Szembetűnő, hogy a keresztnevet nem az orosz megfelelőre *(Степан* 'Sztepan'*)* változtatták, hanem *Стефан* 'Sztefan'-ként jegyezték. Feltételezhető, hogy a névviselő maga ragaszkodott a név ilyen formájú bejegyzéséhez, amit engedélyeztek is számára. (Lásd még Balla 2008, Kovács 2003, 2008.)

Mivel Kárpátalja Szovjetunió Ukrán Köztársaságának lett része, a hivatalos orosz nyelv mellett az ügyintézés nyelveként az ukrán is megjelent, (viszont a kisebbségi nyelveken nem valósulhatott meg az ügyintézés). Az említett személyazonossági okmányok első lapja így orosz, második ukrán nyelven lett kiállítva. A pontos identifikálás érdekében a család- és keresztnév apanévvel, oroszul „otcsesztvo", ukránul „po batykovi" lett kiegészítve (lásd bővebben Csernicskó 1997). Ennek használata a megfelelő ráhatás következtében élőszóban, magyar környezetben is olyannyira elterjedt, hogy az egymást ismerő közösségekben, hivatalokban, intézményekben a családnév használata funkciótalanná vált, a keresztnév az apai névvel együtt azonosított, pl. Béla Andrejevics. Hatása ma is jól kimutatható, amit az is bizonyít, hogy a névváltoztatás eseteinek azonosításakor a községházákon legtöbbször a családnév és keresztnév mellett az apai névvel pontosították az illető személyt, pl. Szabó András Sándoré. Ez a névalak jól megfigyelhető az egyházi anyakönyvek bejegyzésein, a sírfeliratokon, de a sajtóban is. Ez utóbbira példa a Kárpáti Igaz Szó 2010. október 12-ei számában közzétett hirdetés: „Elveszett, ezért érvénytelennek tekintendő a Gerics Gabriella Gaborivna, az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Karának második évfolyamos matematika szakos hallgatójának 090944. számú diákigazolványa."

A 2. táblázatban a családfő által használt szignatúrák változása figyelhető meg.

2. táblázat. A kézjegy változása az államváltások következtében a vizsgált igazolványokon

Eredeti névforma 1918 előtt	Csehszlovák 1929	Magyar 1941	Szovjet 1946
Kovács István	*Kovács István, Kovács Štěpán*	*Kovács István*	*Ковач Стефан*

A bemutatottak alapján elmondható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő államváltások következtében a vizsgált személyek névhasználatbeli különbségeket mutatnak. Ezek a hatások identitásbeli zavart is okozhattak, mivel a névhasználó a születéskor kapott nevével úgy érezhette, nem érvényesülhet a hatalmon lévő államban, ezért a hivatalos iratokon az adott államnyelvnek megfelelően használta nevét. S ha az állam engedélyezte a kisebbségi nyelvhasználatot, akkor az a névhasználatban is jól megmutatkozott (lásd csehszlovák időszak).

3. Napjaink névhasználatáról

3.1. Írásbeli névhasználat

A következőkben vizsgáljuk meg napjaink névhasználatának gyakorlatát, az állam hatását a kisebbségben élőkre, valamint azt, hányféle névvel azonosítják az embert születésétől kezdve.

A szülők, a modern tudomány eredményeinek köszönhetően már a születés előtt nagy bizonyossággal tudatában vannak annak, hogy milyen nemű lesz gyermekük, így a névválasztás sokszor megelőzi a születést. Az újszülöttet a kórházi ágyon ennek ellenére mégis az anya nevével, annak természetesen államnyelvi változatával különböztetik meg. A név első hivatalos bejegyzése az állami anyakönyvezéskor, a születési bizonyít-

vány kiállításakor, ukránul történik, mely 16 éves korig az egyetlen hivatalosan identifikáló irat. A választott magyar név ekkor csak abban az esetben jelenik meg, ha a gyermeket az egyház által megkeresztelik. Az egyházi anyakönyvben és a keresztelési emléklapon feltűntetett név viszont csak bejegyzés, nem számít hivatalos iratnak. A nevelési folyamat, a nyelv elsajátítása során a családban, környezetében magyarul szólítják, az esetleges szólító vagy becenév mellett megtanítják örökölt és a keresztségben kapott teljes nevére, melyet szinte minden rokon, hozzátartozó, szomszéd, a korával egyetemben, előszeretettel kérdezget, így a gyermek tökéletesen elsajátítja azt. Óvodába kerülve a magyar közegnek köszönhetően továbbra is így szólítják, bár odatartozását államnyelven regisztrálják és vezetik, ugyanúgy, mint az orvosi rendelőkben. Az iskolában tovább folytatódik a név ukrán regisztrációja.[2] A legtöbb esetben a tanóra az első alkalom, amikor a gyermek találkozhat nevének ukrán változatával, azzal, hogy az eddig használt neve valójában nem hivatalos név, mivel leírva mást lát, mint amihez hozzászokott. Az állami tanulmányi versenyek, orvosi vizsgálatok, katonai behívók stb. tudatosítják benne, hogy hivatalosan másként hívják, mint azt addig tudta, ezért egyre inkább felváltva kezdi használni a két névformát. Ehhez átmenetileg harmadikként társul az idegen nyelv oktatásakor megjelenő (angol, német, francia stb.) név, negyedikként pedig az útlevél kiváltásakor ukránból átírt latin betűs névforma, melynek írása, olvasata sokszor csak sejtteti az adott személy eredeti nevét. Ez utóbbival az ukrán névforma mellett találkozhat a vezetői engedélyen, illetőleg a magyar igazolványon, melyet kortól függetlenül igényelhet minden magát magyar nemzetiségűnek valló, magyar nyelvet beszélő személy. Fontossága abban is megnyilvánul, hogy itt jelenik meg először a kiskorban tanult, szóban használt teljes magyar név, melyről hihetjük, hogy igazolványként, hivatalos dokumentumként igazolja magyarságunkat, ám azt az ukrán állam nem ismeri el annak, mivel kiállítója a Magyar Köztársaság. 16 évesen, a felnőtté válás bizonyítékaként vehető kézbe a személyi igazolvány, mely az ukrán mellett, immáron hatodikként oroszul is tartalmazza a nevet. A „paszport" aláírásakor, a nevezett hatások mellett kell először írásban is vállalni a nemzeti hovatartozást, identitást. Ha eddig nem is, ekkorra szinte mindenkiben felvetődik a kérdés, hogyan tegye ezt: vállalja magyarságát vagy azt óvatosságból eltakarva, az iraton látható névformát kanyarítsa alá, esetleg köztes megoldásként olvashatatlan szignóval él. Ez azért is fontos lehet, mert aki már ebben a korban (tudatosan) vállalva nemzetiségét, magyarul írja alá nevét, az a későbbiekben is nagyobb eséllyel használja majd így.

3. táblázat. A kárpátaljai magyarok életében megjelenő írott névformák a születéstől kezdődően

	A név megjelenésének helye	Nyelv, írásmód
0.	A szülő neve	orosz/ukrán
1.	A keresztlevélen megjelenő saját név	orosz/ukrán
2.	Egyházi anyakönyvi bejegyzés	magyar
3.	A név idegennyelv-órán	angol/német/francia stb.
4.	Magyar igazolvány	magyar és latin betűs transzliteráció
5.	Útlevél, vezetői engedély, magyar igazolvány	latin betűs transzliteráció és ukrán/magyar
6.	Személyi igazolvány	ukrán, orosz
(7.)	Asszonynév	magyar/orosz/ukrán
(8.)	Névváltoztatás	magyar/orosz/ukrán

[2] Az iskolai osztálynaplókat 2008-tól a kisebbségi oktatásban dolgozóknak is államnyelven kellett vezetniük, ami a névsorokon kívül az óra anyagára és a házi feladatra is vonatkozott. Ezt a rendeletet napjainkra visszavonták

Összegezve elmondható, hogy 16 éves korra ötféle névformával (magyar, orosz, ukrán, angol/francia/német és latin betűs transzliteráció) kell megbarátkoznia a kárpátaljai magyarnak, s bár magyar környezetben szocializálódott, a más nyelvi hatásoknak köszönhetően mégsem biztos, hogy kinyilvánítja nyelvi, nemzeti identitását. (Felvidéki példákkal lásd még Vörös 2001, 2009a, b.)

3.2. Szóbeli névhasználat

Az eddig tárgyalt, főként az írásban megnyilvánuló névhasználat után a szóbeli névhasználatról kell szólnunk, mivel a hatások e téren is jól megmutatkoznak. Ezek bemutatására példaképpen megélt és megtapasztalt eseteket veszek sorra.

A magyar névhasználatra gyakorolt szláv hatás az iskola befejezését követően a tanulmányaik folytatása céljából államnyelvi környezetbe kerülteknél mutatható ki a legeredményesebben. A diákok a tanórákon és a kollégiumi együttélés során a magyar mellett szlovák, román, de főként orosz és ukrán anyanyelvűekkel lehetnek nap mint nap kapcsolatban. Ilyen helyzetben kénytelenek a meglévő, sok esetben csak felszínes nyelvtudásukat latba vetni, aminek első megnyilvánulása a szláv névformával való bemutatkozás. Így lesz *Szabó András*ból *Szabov Andrij*, tanórákon teljes névvel *Szabov Andrij Olekszandrovics*. Az is megfigyelhető, hogy a metanyelvi változatok használata a szólító- és becéző névhasználatban, a katonasághoz hasonlóan ebben a környezetben is könnyen elterjedhet, így a magyarok egymás között is *Andrij*ként szólítják az *András*t, *Peter-, Petro*ként a *Péter*t *vagy Zsenya*ként a *Jenő*t. Tudomásom van olyan esetről is, amikor a név metanyelvi változata a szülő, de később a névviselő számára is kívánatosabb a magyaros változatnál. Így az Andrásnál maradva az orosz vagy ukrán változatban a már törvényileg bejegyezhető magyaros névforma (lásd bővebben Kovács 2009) Ondras helyett sok esetben inkább az *Andrej ~ Andrij* változatot favorizálták, amit azzal magyaráztak, hogy a szláv névváltozat esztétikusabb, tartást, határozottságot kölcsönöz viselőjének, ami az orosz nyelv karakterességéből adódik. Fordított esetre is találunk példát, amikor idegen nyelvi környezetben is a név az adott nyelvben használt változata érvényesül, pl.: *Bondi, bugyte dobre*, sőt, a magyar nevet szláv becéző képzővel is elláthatják: *Bondiku*. Előfordul az is, amikor a szláv nemzetiségű, de az idők során a magyar környezetben élő, a magyar nyelvet is jól elsajátító személy nevét nem fordítják magyarra, így esetében az *Olekszander* nem vált *Sándor*ra, becéző formában is *Szasa*ként használatos.

Az itt bemutatottak jól példázzák, hogy a vegyes nyelvi környezetben az egymás mellett élők átveszik a másik nemzet névhasználati szokásait, azokat beépíthetik nyelvükbe.

4. Összefoglalás

Összegzésként megállapítható, hogy a trianoni döntés következtében elcsatolt területek magyarsága úgy nyelvhasználat, mint névhasználat tekintetében fokozatos változáson ment keresztül, mely jól megmutatkozott a beszélőközösségi viszonyok átrendezésében. A mindennapok nyelvi színterében az adott hatalomtól függően a kötelező csehszlovák, orosz, napjainkban pedig az ukrán nyelv mellett, a csehszlovák idők kivételével csak megtűrt, hivatalos nyelvként el nem ismert, a gyakorlatban meg nem valósult módon volt jelen a magyar és más kisebbségi nyelv. Jóllehet, a kisebbségi lét nem magyar jelenség. Egyik tanulmányában Szabó A. Ferenc a következőket írja: a világ nemzeteinek jelentős része demográfiai kisebbségben él (Szabó A. 2009: 9.). Rájuk egyetemesen érvényes az alkotmányban megfogalmazott, kisebbségeket érintő, úgy nyelvi, mint névhasználati jogokkal való élés. Ezenfelül a nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények biztosítják a család- és keresztnevük anyanyelven történő használatát. Mindezek ellenére sokszor előfordul az, hogy egy-egy állam az ott élő nemzetiségi kisebbségről nem vagy csak korlátozottan vesz

tudomást, s a nevek megváltoztatásával szorgalmazza az asszimilációt, amivel nyelvi, névhasználati, így emberi jogokat sért (bővebben l. Csernicskó é.n.: 153).

Az épp most 20 esztendős független Ukrajna a névhasználat terén liberális módon, törvény által biztosítja a nemzetiségi nevek bejegyeztetését. A névátírásoknál viszont sokszor mind a mai napig következetlenül jár el, nem beszélve a kisebbségi nyelvek elismeréséről, használatáról. Több esetben tapasztaltam, hogy a szülő családneve vagy keresztneve valamilyen módosult változatban jelenik meg a gyermek hivatalos okmányaiban. Így lesz például *Szabov Alekszandr Adalbertovics* fia *Szabo Erik Sandorovics*-ként bejegyezve, mely a későbbiekben komoly problémát okozhat az ügyintézésben s a mindennapi életben egyaránt.

A fentiekből látható, hogy a kisebbségben élők a szülőktől kapott néven kívül a név orosz/ukrán átírt változatával, latin betűs transzliterációjával találkoznak leggyakrabban, így a magyar mellett mindenkinek legkevesebb három neve van (magyar, orosz, ukrán és latin betűs transzliteráció), melyek közül csak az államnyelvi (ukrán) a hivatalos. Magyar nevüket egyedül az aláírásnál használhatják, de a több évtizedes szláv hatás eredményeképpen sokszor napjainkban is automatikusan szláv formában hitelesítenek, mivel csak úgy tartják helyesnek és hivatalosnak. Az is előfordul, hogy az érvényesülés érdekében a szülőktől kapott nevük elfedésével palástolják nemzeti hovatartozásukat, ezért vagy ukránul, vagy olvashatatlan szignóval írnak alá. Ily módon a múlt és a jelen hatalmak nyomása, ha fizikálisan nem is, de mentálisan kihat napjaink névhasználatára.

Ha névadásunkat a magyarországi gyakorlattal kívánjuk összevetni, elsőként le kell szögeznünk, hogy a születéskor kapott magyar név eltér az állam által bejegyzett névtől. A szülő által adott név helyett a mindenkori állam saját nyelvi normájának megfelelő alakban, átírásos formában jegyzi be leendő polgárát. Ezzel szemben az anyaországban a hivatalos név, mely minden dokumentumon, igazolványon stb. azonos formában van jelen, élőszóban is így azonosít. Általánosan elfogadott tény, hogy Kárpátalján és az anyaországtól elcsatolt más határon túli területeken élő magyar emberek a fent nevezett hatásokkal ellentétben a magyar nyelv szabályainak megfelelően mutatkoznak be, magyaros névformát használnak. Miután tudatosan figyelni kezdtem a mindennapi beszédben, de különösen a sajtó és a hivatalos nyelvben előforduló névhasználatot (melyekre fentebb példákat is hoztam), az imént megfogalmazott állítást már nem éreztem egyértelműen igaznak. A címben feltett kérdésre való válaszadáskor el kell mondanunk, hogy a kárpátaljai magyarok névhasználati tekintetben nyelvileg viselkednek, a közösségnek, a nyelvi közegnek megfelelően magyarul, ukránul, oroszul vagy angolul mutatkoznak be.

Irodalom

Balla Andrea 2008. A magyar személynevek orosz/ukrán átírása Nagydobrony községben. In: Dr. Lőrincz Ildikó szerk., 2008. *Értékőrzés és értékteremtés.* Tudományos konferencia, Tanulmánykötet. Győr: 198–203.

Csernicskó István szerk., 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Ungvár: PoliPrint.

Csernicskó István 1997. „Imja otcsesztvo" (Az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében). In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk., 1997. *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30). MNyTK. 209. Budapest–Miskolc. 1: 162–167.

Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája.* Galánta – Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó.

Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 1997. *Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről.* Korona.

Kovács András 2003. A magyar keresztnevek orosz/ukrán átírása Som községben. In: *Acta Hungarica* 1999–2000. 10–11: 75–83.

Kovács András 2008. A kárpátaljai magyar keresztnevek ukrán átírásának néhány jellemzője. In: *Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola 4. Félúton Konferenciájának előadásai.* http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk08/

Kovács András 2009. Az ukrajnai névadás jogi hátteréről. In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.* Ungvár: PoliPrint. 71–73.

Kovács Sándor 1999. *Kárpátaljai útravaló.* Budapest: Püski Kiadó Kft.

Szabó A. Ferenc 2009. Szórványok és diaszpórák. In: Böröndi Lajos – Deák Ernő szerk., 2009. *A felszívódás veszélye, a fennmaradás esélyei. Magyar szórványok Európában, Amerikában, Ausztráliában.* Felsőpulyai „Kufstein" X. Tanácskozás. Felsőpulya, 2008. szeptember 6–7. Győr: Palatia Kft. 9–20.

Vörös Ferenc 2001. A hatalomváltások következményei a Felvidéken a XX. századi névadásban. In: *11. Élőnyelvi Konferencia.* Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve. Különszám. Újvidék: 47–58.

Vörös Ferenc 2003. Adalékok a magyar nevek -ovázásához. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála szerk., 2003. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 628–633.

Vörös Ferenc 2004. *Családnévkutatások Szlovákiában.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Vörös Ferenc 2009a. Magyar nyelvű ügymenetre utaló szlovák anyakönyvi bejegyzések az 1920-as években. In: Borbély Anna, Vančoné Kremmer Ildikó, Hattyár Helga szerk., 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* 15. élőnyelvi konferencia Párkány (Szlovákia) 2008. szeptember 4–6. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 273–282.

Vörös Ferenc 2009b. Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar névhasználat tükrében. Terminológiai javaslat egy névtani jelenség megnevezésére. In: Farkas Tamás és Kozma István szerk., 2009. *Névváltoztatás – társadalom – történelem. A családnév változtatások története időben, térben, társadalomban.* Budapest: Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 55–72.

Kárpáti Igaz Szó 2010. október 12., kedd. VI. évfolyam, 150. (1013.) szám. 8/7. o. http://kiszo.hhrf.org

A RENDSZERVÁLTÁSOK KÖVETKEZMÉNYEI A KÁRPÁTALJAI MAGYAR SZEMÉLYNÉVHASZNÁLATBAN

BALLA ANDREA

Result of govermental structure changes in the usage of given names in East Carpathianregion

Researching the naming habits of national minorities is a complex task. After the Trianon Peace Treaty, naming and given names impacted by a lot of influence from the main language of Ukraine, the way of registering names haschanged.

Code changes of government changes came with the change of naming as well. I demonstrated these changes through family and given names. The main problem in changing given names is the vowels, because in Ukranian language there are only 6 vowels, but Hungarian has 14.

In most cases there was a search for similar names: Borbála–Várvárá, István–Sztyepan, Sándor–Olekszander, Dezső–Dezöder, but with Hajnalka –Szvetlana pairing the common meaning of the name is tried to be reflected. We can observe a lot of problems with these changes/transcriptions. Officers are often confused with the principles for this worked out by linguists. They often transcribe names by a kind of routine.

A szomszédos népekkel való érintkezés következtében az évszázadok során nyelvünket számtalan külső hatás érte.

A nevek vonatkozásában sokkal erőteljesebben érvényesülnek azok a külső direktívák, látható és láthatatlan, államnyelvi irányból ható kényszerek, amelyek a határon túli magyarság névállományának alakulását befolyásolják (Vörös 2005: 131).

Tanulmányomban azokat a változásokat mutatom be, amelyek az elmúlt majdnem egy évszázad alatt mentek végbe a kárpátaljai magyar személynévhasználatban. A háború után, mikor a magyar lakosság kisebbségi helyzetbe került Kárpátalján, a névállományt több államnyelvi hatás érte, a személynevek bejegyzésének módja megváltozott. Munkámban megvizsgálom, hogy a kárpátaljai magyar személyneveket a rendszerváltások után, a mindenkori hatalom, hogyan próbálta integrálni az átvevő nyelvbe. Mivel a személyneveknek kiejtésben és írásban is igazodni kell a befogadó nyelv, hangtani, morfológiai és egyéb szabályaihoz, megpróbálok rávilágítani arra, hogy milyen módon történt a kárpátaljai magyar személynevek ukrán átírása a rendszerváltásokat követően. Mindezt Nagydobrony személynévanyagán mutatom be. A település részletes bemutatásától jelen munkámban eltekintek, mivel ezt a korábbi tanulmányaimban már megtettem (Balla 2009: 9). Annyit emelnék ki, hogy Nagydobrony Kárpátalja legnagyobb magyarlakta községe, a járás magyar hagyományait leginkább őrző települések egyike.

A neveket az egyházi anyakönyv és a községi gazdakönyv nyilvántartásából vettem. Munkában az összkép felvázolására törekszem, így számszerű adatokra nem térek ki.

A 20. század jelentős mértékben átalakította a kárpátaljai magyar személynévhasználatot. Az első világháború után a hatalmi viszonyok átrendeződésével a kárpátaljai magyaroknak nemcsak a jogi helyzete változott meg, de névélettana is jelentősen átrendeződött. Trianon után a kárpátaljai területet Csehszlovákiához csatolták, ekkor változtak meg a névalakok először. 1938-ban ismét magyar fennhatóság alá került, ezzel visszaállt a Trianon előtti állapot. Az 1946-os rendszerváltást követően Kárpátalja a Szovjetunió része lett, a névalakok ismét megváltoztak, majd 1991-ben az Ukrán Köztársaság része lettünk, ami ismét változást hozott a névanyagban.

Mielőtt rátérnék arra, hogy milyen változások mentek végbe a kárpátaljai magyar személynévhasználatban, néhány mondatban ismertetném az ukrajnai névadás jogi hátterét.

Az 1991-ben létrejött független Ukrán Köztársaság 1996-ban fogadta el a ma is érvényben lévő alkotmányát, melynek több cikkelye foglalkozik a nyelvre vonatkozó

tételekkel, de egyikben sem tér ki a névadásra, az anyakönyvi bejegyzés formáira. A jog lehetőséget biztosít, hogy a szülők gyermeküknek a számukra legkedvesebb nevet válasszák (Kovács 2009: 72).

A nemzetiségek névadását nem korlátozza, nincs nemzetiségi utónévjegyzék, amely szabályozná a névválasztást. A szülők szabadon választhatnak gyerekeiknek nevet. A választott név államnyelvi bejegyzését illetően a szülők különösebb korlátozás nélkül érvényesíthetik akaratukat, de gyakran az anyakönyvvezető belátására hagyatkoznak, akik nincsenek mindig tisztában a nyelvészek által kidolgozott hangátírási elvekkel.

Az ukrán nyelv az indoeurópai nyelvcsalád szláv ágának keleti alcsoportjába tartozik, cirill betűs írású. Az ukrán nyelvtörvények lehetővé teszik, hogy a nemzeti kisebbségek saját anyanyelvükön használják család- és utónevüket, és kérhetik keresztneveik átírását, amennyiben a hivatalos okmányokban azt korábban oroszra vagy ukránra lefordítva jegyezték be.

A kárpátaljai magyar nevek hivatalos használatának terén nagyon sok probléma van. Az ukrán állampolgárok neve latin betűkkel csak az útlevelükben szerepel. Gyakori eset, hogy egyazon személy neve különböző iratokban eltérően van feltüntetve. A hivatalos ügyintézők véletlenszerűen írják át cirillről latinra a kárpátaljai magyar neveket (Csernicskó 2003: 154).

Ha egy név egy adott személyhez kötődik, akkor annak nem lehetnek íráskép változatai. Mindezek ellenére nem ritka, hogy ugyanaz a személy, különböző iratokban más-más névváltozattal szerepel. Például több változatával találkoztam a *Bíró*, a *Géci* a *Sütő* családneveknek (*Біро*, *Бірoв*; *Геці*, *Гейці*; *Шюте*, *Шити*).

Női keresztnevek közül az *Erzsébetnek* van a legtöbb változata. Az *Erzsébetnek* ötféle írásképével találkoztam: *Елізавета*, *Єлізавета*, *Єлизавета*, *Алжбета*, *Ержебет*. Hasonlóan alakultak az *Irén* változatai is. E névnek szintén ötféle írásképével találkoztam: *Ірiна*, *Ірен*, *Ирина*, *Ірина*, *Ирена*.

A férfi keresztnevek esetében a *Ferenc*, a *Sándor*, és az *András* átírásai a leggazdagabbak. A *Ferenc* nevet ötféleképpen jegyezték le: *Франтішек*-ként, *Федір*-ként, *Федор*-ként, *Ференц*-ként és *Франц*-ként.

E névváltozatok hűen tükrözik a mindenkori rendszerváltásokat. A csehszlovák időben az anyakönyvezésénél transzkripciót alkalmaztak, pl. az *Erzsébetet Alžbeta-nak írták, a Ferencet* pedig *František-nek.* Az orosz és/vagy ukrán anyakönyvezési gyakorlatban ugyanezek a keresztnevek transzliteráción estek át, így keletkezett a ma is gyakran használt formájuk pl.: *Алжбета, Франтішек.*

Gyakori eset volt, hogy névmegfeleléseket kerestek, és így lett a *Borbála Várvárá*, az *István Sztyepán*, a *Sándor Olekszánder*, *Dezső Dezöder*, *Béla Adalbert*, de a *Hajnalka – Szvetlána* megfelelésben a név közszói hátterének jelentését igyekeztek visszaadni ukránul. A *Bélát* metanyelvileg többek között *Adalbertnek* feleltették meg, holott az *Adalbert* germán eredetű név, a *Béla* pedig régi magyar személynév, már a középkorban mesterségesem azonosították a két nevet, és az ukrán átírás többségében is ezt a megfelelést látjuk (Ladó–Bíró 2005: 24., 37).

A továbbiakban a magyar személynevek ukrán nyelvben történő hangtani változásait dolgoztam fel és mutatom be Dezső László A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai ill., Lizanec Péter Інструкція про передачу географічних термінів Угорщини українською мовою /Javaslat Magyarország földrajzi neveinek ukrán nyelvű átírására/ című munkájában használt módszere alapján. Bemutatom azt, hogyan lehet legmegfelelőbben felhasználni az ukrán nyelv magánhangzórendszerét, illetve mássalhangzórendszerét a magyar személynevek átírásánál. A

magyar ékezetes hangokat hogyan lehet átírni ukrán nyelvre, mivel köztudott az ukránban nincsenek hosszú magánhangzók, mindegyik magánhangzó rövid.

Az ukrán ábécében 6 magánhangzó van (*і, е, и, у, о, а)* a magyar 14 magánhangzó jelölésére és 21 mássalhangzó (*б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ)* a magyar 26 mássalhangzó jelölésére.

Magánhangzók

a – Az *a* hang kétféleképpen jelentkezik a személynevek átírásában. Mivel az ukrán nyelvben ilyen hang nincsen, legtöbbször ukrán *а* lesz *Badó*: *Бадо*, *Balog*: *Балог*, *Roland*: *Роланд*, *Anikó*: *Аніко*, de lehet ukrán *о* is. A *о*-val való jelölés az elfogadottabb. *Harkály*: *Горкай*, *Baksa*: *Бокшо*, *Attila*: *Оттіла*, *Tamás*: *Томаш*.

á – A magyar *á*-nak az ukrán *а* felel meg pl.: *Tamás*: *Томаш*, *Kálmán*: *Калман*, *Ráti*: *Раті*, *Kovács*: *Ковач*, *Szilvási*: *Сілваші*.

i, í – Az *i* megfelelés nem okoz problémát a személynevek átírásánál, a magyar *i* helyén ukrán *і* szerepel: *Hidi*: *Гіді*, *Szanyi*: *Сані*, *Gizella*: *Гізелла*, *Erika*: *Еріка*.

o – A mai magyar köznyelvi *o* hangnak függetlenül a szótag zártságától illetve nyíltságától szinte kivétel nélkül az ukrán *о* hang felel meg. Pl.: *Balog*: *Балог*, *Katona*: *Катона*, *Zsolt*: *Жолт*, *Zoltán*: *Золтан*.

ó – A vizsgált személynevekben az *ó* hang kétféleképpen változik meg: többnyire ukrán *о* lesz belőle (*Biró*: *Біро*, *Badó*: *Бадо*, *László*: *Ласло*, *Ildikó*: *Ілдіко*) vagy *ов* hangkapcsolat, mivel az ukrán nyelvben nincs hosszú *о* hang, s a hosszú *ó*-t diftongus helyettesítheti pl.:*Biró*: *Біров*, *Tót*: *Товт*.

u, ú – A személynevekben a köznyelvi *u, ú*-nak az ukrán *у* felel meg. Dezső László szerint néhány esetben a magyar *u* helyén ukrán *о* van, a személynevek esetében ezt nem tapasztaltam. Pl.*: Kupás: Купаш, Úr: Ур, Buda: Буда, Bagu: Бору, Zsuzsanna: Жужанна.*

e – A magyar *e*-nek az ukrán *е* felel meg. *Keresztény: Керестень, Pinte: Пінте, Herceg: Герцег, Benedek: Бенедек, Erzsébet: Ержебет, Melinda: Мелінда, Endre: Ендре*.

é – Dezső Lászlónál a magyar *é* helyén körülbelül azonos arányban található *і* és *е* betű (*Keresztény*: *Керестень*, *Vég*:*Ber*, *Erzsébet*: *Ержебет*), addig a kutatópontomon gyakoribb az *ей* hangkapcsolat: *Géci*: *Гейці*, *Mészár*: *Мейсар*, *Béla*: *Бейла*, *Géza*: *Гейза*. Vannak nyelvészek akik az a *-ий* hangkapcsolatot tartják a legmegfelelőbbnek. Pl.: *Мийсар*.

ö, ő –Nagydobrony személyneveinél a magyar palatális labiális *ö, ő*-nek különböző ukrán hangok felelnek meg. A magyar *ö*-nek leggyakrabban az ukrán *е* felel meg: *Gönci*: *Генці*, *Sebők*: *Шебек*, *Gyöngyi*: *Дьенді*, *Dezső*: *Деже*.

A magyar *ő* hang megfelelőjeként az *ев* (*Lőrinc*: *Леврінц*) hangkapcsolat gyakoribb, de Nagydobrony névanyagában már megfigyeltem az *ив* hangkapcsolatot is: *Mező*: *Мезив*.

ü, ű – A magyar *ü, ű* hang helyén ukrán *ев* hangkapcsolatot találtam (*Szűcs: Севч*), de ajánlott az *-ів* hangkapcsolat az *ü, ű* átírására, azonban erre nem találtam példát.

Mássalhangzók

„A magyar mássalhangzóknak általában megvannak a hangzásban igen közeli vagy éppen pontos ukrán megfelelői. Ezzel magyarázható, hogy ezen a téren kevesebb probléma merül fel, mint a magyar magánhangzók ukrán hangokkal történő helyettesítésénél" (Dezső 1989: 32).

A magyar és ukrán mássalhangzórendszer jelentős különbsége abban nyilvánul meg, hogy az ukrán rendszer nem ismeri a hosszú mássalhangzókat. Dezső László szerint ennek megfelelően az átvett szavakban a hosszú magyar mássalhangzók helyén rövid

hangok találhatók. A személynevek esetében ezt nem tapasztaltam, inkább a hosszú mássalhangzó megőrzésére vannak adataim. Pl.: *Holló: Голло, Gizella: Гізелла, Csilla: Чілла, Nikoletta: Ніколетта, Attila: Аттіла.*

A magyar lágy mássalhangzók (*gy, ty, ny*) az ukránban is megőrzik lágyságukat: *Nyomó: Ньомо, Gyöngyi: Дьеді, Gergely: Гергель*, mivel az ukrán nyelvben van lágyító jel (*ь*), ami nem jelöl hangot, csak az előtte álló mássalhangzó lágyítására szolgál.

Két hangot emeltem ki a mássalhangzók közül, az: *ly*-t és a *h*-t, mivel a többi mássalhangzó nem okozott problémát a személynevek átírásánál.

ly – Személynevek esetében az *ly* helyén általában *л* áll, *Ibolya*: *Іболя*, illetve *ль Borbély*: *Борбель*, *Gergely*: *Гергель*.

h – A magyar *h*-nak leggyakrabban az ukrán *г* felel meg. *Hidi: Гіді, Herceg: Герцег, Hadar: Гадар, Hete: Гете, Henrietta: Генріетта.*

Összegzésként elmondható, hogy Trianon után a kárpátaljai névhasználat és a névviselés a rendszerváltásoknak köszönhetően többször is megváltozott.

A hatalomváltásokat követő kódváltás névátírással járt együtt. A személynevek átírásánál nagyobb problémát a magánhangzók okozzák, mivel az ukrán nyelvben 6 magánhangzó van a magyar 14 magánhangzó jelölésére. A mássalhangzók terén kevesebb probléma merül fel, mint a magyar magánhangzók ukrán hangokkal történő helyettesítésénél.

A nevek átírásánál sok problémát figyelhetünk meg, a hivatali ügyintézők ugyanis nincsenek mindig tisztában a nyelvészek által kidolgozott hangátírási elvekkel. Gyakran megszokásból írják a személyneveket az adott alakban.

Irodalom

Balla Andrea 2009. Név és identitás. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.* Ungvár: PoliPrint. 9–14.

Csernicskó István szerk., 2003. A *mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Ungvár: PoliPrint.

Dezső László 1989. A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. In: *Nyelvtudományi értekezések* 128.

Kovács András 2009. Az ukrajnai névadás jogi hátteréről. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita szerk., 2009. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században.* Ungvár: PoliPrint. 71–74.

Ladó János – Bíró Ágnes 2005. *Magyar utónévkönyv*. Budapest: Vince Kiadó.

Lizanec Péter 1970. A magyar névtani kutatások Ukrajnában. In: *Nyelvtudományi értekezések* 1970/70: 273–276.

Vörös Ferenc 2005. Adalékok a felvidéki személynevek areális névtanához. In: Vörös Ferenc szerk., 2005. *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat.* A 2005. október 20-21-i somorjai konferencia előadásai. Budapest – Nyitra – Somorja: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem – Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum. 129–142.

UDVARIASSÁGI ELEMEK ANGOL, NÉMET ÉS MAGYAR NYELVŰ EU-S LEVELEKBEN

†SZÉCSÉNYI ISTVÁN

Höflichkeitselemente in englisch-, deutsch- und ungarischsprachigen EU-Briefen

In diesem Artikel habe ich die wichtigsten Elemente der Höflichkeit und die Verwirklichung der Höflichkeitsstrategien von Brown und Levinson anhand 93 englisch-, deutsch- und ungarischsprachiger offizieller Briefe dargestellt. Im Korpus kommen die Strategien positive Höflichkeit („Annäherung"), negative Höflichkeit („Distanzierung") und Direktheit vor. Die negative Höflichkeit dominiert in allen – vor allem in englischen und ungarischen – Briefen, in deutschen Briefen erscheint die Direktheit öfter.

1. Bevezetés

Az írott nyelvi kommunikáció, így a hivatalos levelek fontos szerepet játszanak az EU-s intézmények, köztük az Európai Parlament működésében, kapcsolattartásában. Az EU egyik meghatározó szerveként az EP-be sok levél érkezik és megy ki onnan, amelyek alkalmasak a hivatalos levelezés elemzésére. A beérkező levelek gyakran a parlament elnökének, a kimenő levelek sokszor (EU-s) intézmények, szervezetek magas rangú képviselőinek szólnak, ilyen módon egyúttal tükrözik az EP/EU magas szintjén folyó írásbeli kommunikációt.

A hivatalos levél mint műfaj egyrészt általános formai és tartalmi jegyekkel (pl. megszólítás, záróformula stb.) rendelkezik, másrészt egyfajta EU-s nyelvezet és stílus jellemzi. Ezeknek a jegyeknek és a nyelvi eszközöknek a vizsgálatához az EP sokrétű, széles körű levelezése megfelelő empirikus anyaggal szolgál. A kutatás során az Európai Parlament angol, német és magyar nyelvű hivatalos levelezési anyagában vizsgálom az udvariasság és a kapcsolattartás írott nyelvi eszközeit, továbbá a hivatalos levél elemeit és formuláit.

2. Brown és Levinson udvariassági elmélete

A nyelvi udvariasság kutatására nagy hatást gyakorolt Brown és Levinson pragmatikai udvariassági elmélete, amely az udvariasság univerzális jellegét hangsúlyozza. Központi fogalmai a (kétféle) arc, vagyis az egyén „képe" mások felé és az arcfenyegető aktusok (Brown–Levinson 1987). A szerzők elméletében az udvariasság egyúttal arcvédő és arcfenyegető tevékenység: annak megnyilvánulása, hogy a beszélő milyen stratégiákkal próbálja/tudja saját és a hallgatója arcát megvédeni vagy megsérteni (Szili 2007: 10).

A számos kritika ellenére a Brown–Levinson-féle elmélet meghatározó jelentőséggel bír, hiszen az udvariassági kutatások jelentős része ezen alapszik vagy ebből indul ki. A kutatás elsősorban a beszélt nyelvre irányul(t), de egyre inkább kiterjed az írott nyelvre is. (Paarlahti 1998: 30–31) Az utóbbi tendenciát követve dolgozatomban szintén az írott nyelvi udvariassággal foglalkozom.

A levelekben kifejeződő udvariasság kutatása nem szokatlan, több elemzést találunk, amelyek Brown és Levinson elméletét veszik alapul. Ilyen módon például Paarlahti (1998) angolul írt üzleti levelekben elemzi anyanyelvi és nem anyanyelvi szerzők udvariassági stratégiáit. Li (1994) kínai és német levelezési útmutatók baráti, hivatalos stb. levelei alapján tárgyalja az udvariasságot nyelvenként külön-külön, ill. a két nyelvet összevetve.

Az elmélet fogalmainak magyar megfelelőit Szilitől kölcsönözve kétféle, egy közelítő (positive) és egy tartózkodó (negative) arcot különböztetnek meg. A közelítő arc esetén a beszélő közeledni kíván hallgatójához, a vele való egyetértésre, egymás kölcsönös elfogadására törekszik. A tartózkodó arc esetén a beszélő meg kívánja hagyni a hallgató önrendelkezését, cselekedeteinek szabadságát és kényszertől való függetlenségét. A zavartalan

kommunikáció feltétele a beszédpartnerek együttműködése és egymás arcának elfogadása. Mindez együtt jár(hat) az arc kölcsönös megsértésével, hiszen ha a beszélő saját arcát védi, partnere arcát – akaratlanul is – fenyegeti. Ha viszont a beszédpartner arcát védi, akkor a saját érdekeit szorítja háttérbe. (Szili 2007: 9–10; Brown–Levinson 1987)

Brown és Levinson a következő négy főstratégiát különítik el az arcfenyegető tevékenység során: arcfenyegetés pőrén, közelítő udvariasság, tartózkodó udvariasság és arcfenyegetés mikrofon mellé (Szili 2007: 10–12; Li 1994: 11–12; Brown–Levinson 1987). Az első stratégia azt jelenti, hogy a cselekvés/kommunikáció eredményessége, sürgőssége érdekében a megfogalmazás direkt, rövid és tömör (pl. *Vigyázz!*); az arc védelme nem szükséges. Arcfenyegetés tehát – a szó szoros értelmében – valószínűleg nem történik, ezért szemléletesebbnek tűnik a Li által használt közvetlenség (Direktheit) megnevezés (Li 1994: 31), melyet magam is átveszek.

A közelítő udvariasság esetén a beszélő/levélíró a hallgatóhoz/címzetthez való közeledését, az egy csoporthoz tartozást jelzi és hangsúlyozza (pl. tegező megszólítás). A tartózkodó udvariasság a beszédpartner szabadságát, az iránta érzett tiszteletet és alázatot, egyúttal a beszélő és hallgató közti távolságot fejezi ki (pl. tiszteletteljes megszólítás). A tartózkodó udvariasság egy csoportja alkotja a negyedik stratégiát, ahol a megnyilatkozás indirekt és implicit, vagyis a közvetettség egy bizonyos fokát képviseli.

3. Célkitűzés

Tanulmányomban a nyelvi udvariasság eszközeit és megjelenési módjait vizsgálom angol, német és magyar nyelvű hivatalos levelekből álló korpusz alapján. A 93 levelet tartalmazó korpusz természetesen nem éri el a reprezentativitás szintjét, de lehetővé teszi, hogy bemutassam és elemezzem az EP-nek írt hivatalos levelek alapvető udvariassági és kapcsolatra utaló elemeit. A vizsgálat további célja a Brown–Levinson-féle udvariassági stratégiák nyelvi megvalósulásának leírása.

A hivatalos levél alapvetően a tárgyilagos ügyintézést szolgálja, és nem vagy csak kismértékben a személyes kapcsolatok ápolását (ellentétben mondjuk egy baráti levéllel), így a levelekben nagyobb szerep jut a felek közti távolság megőrzésének és a címzett iránti tiszteletnek. Ebből adódóan a dolgozat célja, hogy adatokat kapjunk a tiszteletadás és távolságtartás nyelvi tükröződéséről.

4. A vizsgált korpusz

A korpusz 43 angol, 34 német és 16 magyar levelet foglal magában. 63 levél egy A4-es oldalt, 30 levél két oldalt tölt ki, a kevés ennél hosszabb levél a túl nagy terjedelmi aránytalanság miatt nem került be a korpuszba. Az elemzett anyag pontosan 195 182 leütést tesz ki, egy levél átlagos hossza 2 098 leütés. A vizsgált dokumentumok közvetlenül hozzáférhetőek az interneten az Európai Parlament elektronikus dokumentumtárában a http://www.europarl.europa.eu/RegWeb/application/registre/advancedSearch.faces címen. A szövegeket, a példák forrását a levelek hivatkozási számával (pl. 11962) jelölöm.

14 levél hossza 501–1 000 n, 35 levélé 1 001–2 000 n, 24 levélé 2 001–3 000 n, 18 levélé 3 001–5 000 n, kettőé több mint 5 000 n. Az angol (86 708 n) és a német (77 895 n) rész hasonló nagyságrendű, a magyar rész (30 579 n) ettől jóval elmarad. Magyar levélből több nem áll rendelkezésre, így a magyar anyag alapján csak behatárolt következtetésre juthatunk.

A hivatalos leveleket különböző szerzők írták a parlament elnökének (86 levél) és főtitkárának (7). Az angol levelek 2009. szeptember 15. és 30., a német szövegek 2009 szeptembere és novembere, a magyar levelek 2004. május 1. és 2010. július 15. között kerültek be a nyilvántartásba. A nyelvenként eltérő időszakokat a magyarnál a kevés levél indokolja, az angolnál és a németnél pedig így kaptam hasonló méretű korpuszt.

Tematikailag a levelek meghívást, kérést, köszönetnyilvánítást, gratulációt és tájékoztató-beszámoló jellegű szöveget tartalmaznak. A szövegek ilyen jellegű besorolását az értelmező elolvasás mellett segíti a parlamenti nyilvántartás dokumentumaihoz tartozó francia nyelvű cím. Ez a cím megadja a levél tartalmának lényegét, és az adott szöveg (kommunikációs) céljára, jellegére, egyéb adatára (pl. hely, időpont stb.) is utal (pl. *Invitation au diner organisé par M. Helmut Kohl, qui se tiendra à Berlin le 08/12/2009*).

5. Elemzési eljárás

A hivatalos levél szerkezeti egységei közül a kapcsolattartás és az udvariasság szempontjából releváns elemeket alapvetően a címzett adatai, a megszólítás, a levél szövege, a záróformula és az aláírás alkotják. A 93 dokumentum előzetes feldolgozása során az egyes egységekhez rendeltem a levelek megfelelő részeit. Az így kapott adatok jelentették a további vizsgálat kiindulópontját. Az azonos funkciójú részek egymással történő összehasonlítása során hasonlóságokat és különbségeket állapítottam meg. Utána nyelvi és statisztikai szempontból jellemeztem a kapcsolattartási és udvariassági elemeket, ill. azok használatát.

A dolgozat ezenkívül azt vizsgálja, hogy milyen formában és arányban valósulnak meg Brown és Levinson udvariassági stratégiái angol, német és magyar hivatalos levelekben. A stratégiák (közelítő és tartózkodó udvariasság, közvetlenség) kiválasztása Li elemzését követi, és ahhoz hasonlóan a stratégiák leírása a megszólításra, a levél szövegére, a záróformulára és az aláírásra terjed ki (vö. Li 1994). Megjegyzendő, hogy a levelek szövegét részlegesen, csak egy szempontból tanulmányoztam.

6. Eredmények

Az alábbiakban a különböző nyelvű levelek egyes egységeit mutatom be különös tekintettel az udvariassági és kapcsolattartási elemekre. A korpuszból vett példákat kissé módosított formában közlöm, a személyes adatokat ugyanis adatvédelmi okokból kategóriák (pl. utónév, vezetéknév stb.) helyettesítik. Egyúttal arra is törekedtem, hogy a levelek eredeti elemeit minél általánosabb formulákkal írjam át.

6.1. Megszólítás

Minden levél állandó egysége a megszólítás, amellyel a feladó közvetlenül kapcsolatba lép a címzettel. A levélíró a megszólítással azt a viszonyt is jellemzi, amely őt a címzetthez köti (Lüger 1993: 72). Ez a viszony esetünkben semlegesnek vagy (kismértékben) bizalmasnak tekinthető, ennek ellenére a megszólítás 16 angol, 15 német és 4 magyar változatát fedezhetjük fel a korpuszban, melyek az udvariasságnak nem azonos fokát képviselik.

Az angol levelekben két típus, a „*Dear Mr.* vezetéknév" (8) és a „*Dear President* vezetéknév" (6) jelenik meg legtöbbször. A szokásos *dear* előtagot 32-szer, a *Mr.*-t 20-szor teszik ki. A bizalmas „*Dear* utónév" alak kétszer olvasható. A szerzők a németben mindenekelőtt a *Sehr geehrter Herr Präsident* formát részesítik előnyben (17): ez a forma a hivatali rangot (*Präsident*) emeli ki. A legnagyobb tiszteletet adó önálló *Exzellenz* alak kétszer tűnik fel. A leggyakoribb magyar változat a *Tisztelt Elnök Úr!* (9).

A semleges tiszteletadó *sehr geehrter* előtag 27-szer, a *tisztelt* 11-szer, a nagyobb tiszteletet tükröző *honourable* előtag 3, a *(hoch)geschätzter* két, az *igen tisztelt* 5, a bizalmas *lieber* elem egy esetben fordul elő.

A megszólító formulát 8 német és 3 angol levélben még egy megszólítás követi, amely közvetlenebbé teszi a feladó címzetthez fűződő viszonyát, a tisztelet megőrzése mellett csökkenti a köztük lévő távolságot (pl. „*lieber Herr* vezetéknév", „*Dear* utónév").

A megszólításnál a tartózkodó és a közelítő udvariassági stratégia, valamint elemeik keveredése jelenik meg. A „*Dear President* vezetéknév", a *Sehr geehrter Herr Präsident* és a

Tisztelt Elnök Úr! tartózkodó formulák, melyek a megszólítottal szembeni tiszteletet és távolságot jelölik. Szintén tartózkodást, de nagyobb tiszteletet fejez ki a *honourable*, a *(hoch)geschätzter* és az *igen tisztelt* előtag. Ezzel szemben a két „*Dear* utónév" változat a közelítő stratégiába tartozik, ahol a címzettel való közösségen, az egy „csoportba" tartozáson van a hangsúly. Az egyetlen *lieber* előtag a másik félhez történő közeledést jelzi, azonban a „*Lieber Herr* vezetéknév" forma esetében a „*Herr* vezetéknév" elem miatt keveredik a tartózkodó és a közelítő stratégia.

6.2. Levél szövege

A szövegek udvariassági elemei vonatkozásában azt vizsgáltam, hogy a levélírók hogyan fejezik ki a meghívás, a kérés, a köszönetnyilvánítás, a gratuláció és a tájékoztatás aktusát. Megállapítható, hogy ezeket az aktusokat mindhárom nyelven alapvetően direkt módon, körülírás nélkül fogalmazzák meg (70%), kb. 30%-ban azonban indirekt módon, körülírással. A direkt forma performatív igék használatát jelenti: meghívásnál *invite/einladen/meghív* (11962), kérésnél *ask/bitten/(fel)kér*, köszönetnyilvánításnál *danken (sich bedanken)/thank*, gratulációnál *congratulate/gratulieren/gratulál*, tájékoztatásnál *inform/informieren/tájékoztat*. Az indirekt megfogalmazás ugyanolyan udvarias, de hosszabb, összetettebb és gyakran tartalmaz körülírást, terpeszkedő utalást (10189).

Az udvariasságot egyrészt a *(sehr/ganz) herzlich/herzlichst* (11962), a *kindly/warmly* határozószavak vagy a *szíves/szíveskedjen* jelölik. Másrészt az udvariasságot tovább növeli a németben a *können*, *dürfen*, *möchte* segédigék (Weinrich 2003: 297–309) és a feltételes mód használata. Az angolban a feltételes módú *could*, *would* segédigéket választják (10189).

A tartózkodó udvariassági stratégia a partnerek közti távolság megtartása mellett azt is jelenti, hogy a levélíró meghagyja a másik fél cselekvési szabadságát, azaz például egy meghívás elfogadása vagy egy kérés teljesítése kívánatos, de nem kötelező jellegű. Egyúttal a két fél közti távolság csökkentésére az említett határozószavak, segédigék és a feltételes mód szolgálnak. A közelítő udvariasság is megjelenik a tartózkodó elemekkel keveredve, amikor a szerzők az együttműködés fontosságára, örömére utalnak (pl. it would give me great pleasure).

> (11962)
> Zusammen mit meinem Mann lade ich Sie und Ihre Frau sehr herzlich ein […].
>
> (10189)
> It would […] give me great pleasure if you could share with us your wealth of experience […] and join us […].

6.3. Záróformula

Egy üdvözlő formula vagy egy üdvözlő mondat alkotja a záróformulát 83 esetben, a többi levélben hiányzik. A 12-féle német, 11-féle angol és 4-féle magyar záróformulával a levélíró tulajdonképpen megszakítja, lezárja a kapcsolatot a címzettel. A szokásos semleges üdvözlő formula, a *Mit freundlichen Grüßen* a leggyakoribb (német) alak: 18-szor önállóan, 4-szer az üdvözlő mondat utolsó elemeként (pl. 10658) fordul elő. A *Yours sincerely* formula 19-szer, a *Tisztelettel* 7-szer jelenik meg. A többi alaknál megfigyelhető a közvetlenségre vagy a nagyobb fokú udvariasságra való törekvés, hiszen (kissé) bizalmas (pl. *herzliche Grüße*, *mit den besten Grüßen*; *Kind regards*) vagy még udvariasabb (pl. *Yours faithfully*; *Mit vorzüglicher Hochachtung*) formákról van szó.

A záróformulánál a tartózkodó és a közelítő udvariassági stratégia, valamint elemeik keveredése figyelhető meg. Az említett leggyakoribb alakok tiszteletadó tartózkodó formulák. A távolságtartó jelleget fokozza például a *Respectfully yours*, a *Mit vorzüglicher Hochachtung* és a *Megkülönböztetett tisztelettel* forma. A közelítő stratégiát tükrözi többek

között a *Mit den besten Grüßen* és a *(With) best regards*. A *Mit herzlichen Grüßen* esetében a távolságtartást a közelítő *herzlich* előtag tompítja.

(10658)
Gern erwarten wir Ihre Stellungnahme und verbleiben
mit freundlichen Grüßen

6.4. Aláírás

Az aláírás 92 esetben a záróformula alatt szerepel. Általában egy kézzel írt és egy nyomtatott részből áll, előbbi kétszer, utóbbi 12-szer hiányzik. Az aláírás is szolgálhat a levelező felek közti kapcsolat jellemzésére: az utónév vezetéknév forma semleges, hivatalos. A németben a név előtt álló magázó *Ihr* (7 eset) tiszteletadó és fenntartja a távolságot a felek között. Ilyen célból viszont az angol és a magyar aláírásnál nem alkalmaznak névmást.

A név 78 esetben jelenik meg – udvariasságból – nyomtatott formában is az aláírás alatt, ami mindig lehetővé teszi az aláíró azonosítását. Az aláírás alatt 27 angol, 16 német és csak 4 magyar levélben feltüntetik a hivatali rangot, néhány esetben az intézmény nevét és a mellékletet.

A levélnek ennél az egységénél a tartózkodó udvariassági stratégia és a közvetlenség található meg. Az utónév vezetéknév forma az aláíró azonosítására szolgál, a személyről ad direkt információt, így a közvetlenség stratégiáját valósítja meg (85 eset). A német „*Ihr* utónév vezetéknév" alak tartózkodó udvariasságot és a címzettnek való alárendeltséget jelent.

7. Összefoglalás

Dolgozatomban különböző nyelvű hivatalos levelekben vizsgáltam az udvariasság és a Brown–Levinson-féle udvariassági stratégiák megjelenését. Az elemzett egységek alapján elsősorban a tartózkodó stratégia érvényesül a levelekben. Az angolban és a magyarban nagyobb hangsúlyt kap a két fél közötti távolság megőrzése, a németben többször tükröződik a közvetlenség.

Irodalom

Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Li, Ping-ge 1994. *Der Ausdruck der Höflichkeit in chinesischen und deutschen Briefen anhand von Briefstellern*. Frankfurt am Main: Lang.

Lüger, Heinz-Helmut 1993. *Routinen und Rituale in der Alltagskommunikation*. Berlin: Langenscheidt.

Paarlahti, Sanna 1998. *Politeness strategies in business letters written by non-native and native speakers of English*. Dissertation. University of Jyväskylä. http://thesis.jyu.fi/g/1208.pdf

Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. In: *Magyar Nyelvőr* 131/1: 1–17.

Weinrich, Harald 2003. *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Hildesheim: Olms.

A TEOLÓGIA SZAKMAI NYELVHASZNÁLATA TERMINOLÓGIAI (SZEMANTIKAI) VIZSGÁLÓDÁSOK

HARDINÉ MAGYAR TAMARA

The professional language of theology

The study has been designed to implement lexical-semantical and pragmatical analyses in the field of professional language of theology. The theological language incorporates the language of theories and practices of religion, the language of the language of the liturgical texts and the language of certain theological catholic newspapers. The principal objective of the lexical – semantical research is terminological observation.

1. Bevezetés. A témaválasztás indokai

Dolgozatunk egy kevéssé ismert, a teológiai nyelvhasználat – elsősorban írott – szegmenseinek egyfajta, távolról sem teljes lexiko-szemantikai elemzését tűzi ki célként. A vizsgálódás igyekszik hangsúlyozni a teológia mint tudományág nyelvhasználatának fontosságát, megemlítve egyes, a szakmai nyelvhasználat létére vonatkozó meghatározásokat, hivatkozásokat.

A tanulmány szemlélteti a *teológia* mint tudományágat jelölő terminus eredetét, jelentését, illetve a vizsgált nyelvi elemből képzett szavakat, illetve azok jelentésüzenetét. Utalást tesz a már létező, a *teolingvisztikával* – a szaknyelvi kommunikáció egy szegmensével – kapcsolatos elméleti, valamint gyakorlati – didaktikai – jellegű kutatási eredményekre, Molnárné és Kelemenné munkáira. A teljesség igénye nélkül választ ki mind a Szentírásban[1], mind a teológiával kapcsolatos írásokban – két ismertebb (katolikus) vallási sajtótermékben – viszonylag gyakorisággal fellelhető nyelvi elemet, az *apa* – *Atya,* valamint a *pénz* szavakat, vizsgálja jelentésüzenetüket, az egyes szövegkörnyezetre gyakorolt hatásaikat, jelentésmódosulásukat. A két kiválasztott szó kapcsán végzett vizsgálódás korántsem tekinthető teljes terminológiai elemzésnek, de a teológiai nyelvhasználat további, távolabbi megfigyeléséhez vezethet.

1.1. A szakmai nyelvhasználat. Szakirodalmi előzmények

A szaknyelvi kommunikáció iránti érdeklődés mind egyes szakterületek, tudományágak fejlődését, mind pedig az egyes tudományterületek, szakmák a szélesebb, az adott szakmát nem művelő, illetve nem ismerő szélesebb közönség előtt történő megismertetését és megértetését egyaránt lehetővé teszi.

Grétsy – Kovalovszky munkájukban (Grétsy – Kovalovszky 1980, 1985) a stílusrétegek tárgyalása során foglakozik „a szaknyelvi és/vagy a tudományos stílussal", azaz „körülhatárolja a szaknyelvek helyét a *nyelvi rétegek* között". Dániel (1982) „elítéli s *szaknyelv, tudományos nyelv* kifejezéseket", … „szakmai, tudományos nyelvhasználatról beszél, … ennek a terminusnak a bevezetését javasolja".

A Magyar Larousse Enciklopédia definíciója a *szaknyelv* terminust *„valamely tudomány(ág), szakma csoportnyelve"* meghatározással illeti (Magyar Larousse Enciklopédia: 1994/III: 673).

---

[1] Az *Atya,* illetve a *pénz* nyelvi elemekhez kapcsolható szentírási utalások, újszövetségi hivatkozások – *„Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek" (Lk. 23, 24), „Atyám, a Te kezedbe teszem le az én lelkemet…" (Lk. 23, 24) – „Egy szolga nem szolgálhat két Úrnak…Nem szolgálhattok az Istennek és a Mammonnak…" (Lk. 16, 13), „Uram, öt talentumot adtál, nézd másik ötöt nyertem rajta. …– Jól van, te hűséges, derék szolga… …Minthogy a kevésben hű voltál, sokat bízok rád: menj be urad örömébe…" (Mt. 25, 20b – 21).* A felsorolt újszövetségi hivatkozások az *Atya* és a *pénz* szó fontosságára irányítják a figyelmet.

Számos elmélet szerint (Ortutay 2006, Ablonczyné 2006) a szaknyelv – tehát az egyes szakmák, tudományterületek szakmai nyelvhasználata – mindez nem csupán a köznyelvtől eltérő szakterminológia – elemzése során érdemes figyelmet fordítani arra a közegre, melyben a szakmai nyelvhasználat egyes elemi szerepet játszanak, s arra a szövegkörnyezeti hatásra, melyet a szaknyelvi terminológia elemei váltanak ki.

A teológia – mint humán tudományág, – szakmai nyelvezete, nyelvhasználata hazánkban kevésbé kutatott és ismert terület. Mindez magyarázható a téma egyediségével, a tudományterület, valamint az azt művelők viszonylagos zártságával.

Bakos szótári meghatározását idézve (Bakos 1989) állítható, hogy a *teológia* szó eredetien görög, majd a görög nyelvből a latinba beépült összetett főnév, a *Theosz* – „Isten" –, valamint a *logosz* – (eredeti, filozófiai jelentésében) „elvont világtörvény" – szavak egyesüléséből származó fogalom. A *teológia* szó a vallástudomány szakterminológiájának része, szó szerinti értelmezése – kiindulván a meghatározás alkotóelemeinek elsődleges jelentéséből – „Istenről szóló beszéd". A terminus mind a tudományrendszertan megközelítése, mind pedig a köztudatban elterjedt értelmezése alapján elsőként a *hittudomány,* mint tudományterület, másodrészt pedig a *hittudományi főiskola,* mint a tudományág művelésének konkrét, fizikai teret adó intézmény jelentést foglalja magában. A *teológia,* mint görög eredetű összetett jövevényszó első eleme a *„theosz"* – Isten. Ugyanez az elem, számos más, a vallással, vallástudománnyal kapcsolatos szóban megtalálható, Bakos meghatározásai az alábbi terminusokra is vonatkoznak, mint a *teofánia* – *theophania* – „isteni kinyilatkoztatás (Isten szimbolikus vagy emberalakban történő megjelenése)", a *teológus* – „papnövendék vagy teológiával foglalkozó, esetleg azt tanító személy (Bakos: 1989: 843)", *teozófia* – a „túlvilággal való kapcsolatról szóló elmélet" vagy a *teománia* – melynek jelentése Bakos szerint „vallási téboly".

Crystal (2003: 512) említi a teológiai szaknyelv a *theolingua* – *teolingvisztika* fogalmát, mely magában foglalja a szóban elhangzó, valamint írott papi kommunikációt, az egyes vallási elméletek és szertartások nyelvezetét, magának a liturgiának a szövegét, s nem utolsósorban a vallást művelők – vallási szertartásokat bemutatók, vallási ismereteket oktatók, vallást gyakorlók, vallási újságírással foglalkozók – közléseit, mindebbe természetesen az írott vallási kommunikáció, a vallási sajtótermékek nyelvezete, nyelvhasználata is beletartozik.

Crystalt idézve (2003) a *teolingvisztika* meghatározása a következő: *„Teolingvisztika – A bibliakutatók, a teológusok és a vallásos meggyőződés elméletének és gyakorlatának egyéb művelői által használt nyelv vizsgálata…".* Crystal gondolatmenete, az általa használt *teolingvisztika* megnevezés alkalmazása Szentgyörgyi (2011)[2] meglátása szerint nem teljesen helytálló, érvelése értelmében a *lingvisztika* valójában „nyelvészeti ágra és nem szaknyelvkutatási területre utaló terminológiai utótag". Szentgyörgyi kritikája (2011) utal Crystal azon pontatlan meghatározására is, mely szerint a nevezett szaknyelv nem feltétlen *„a bibliakutatók, a teológusok és a vallásos meggyőződés elméletének és gyakorlatának egyéb művelői által használt nyelv"* használatával, hiszen hova helyezhető akkor az egyházi népnyelv meghatározása, illetve elemzése? Egyben Szentgyörgyi felhívja a figyelmet az *„egyházi(as) rétegnyelv",* továbbá a tudományosnak tekintett *„teológiai szaknyelv"* elkülönítésének fontosságára, mindez Kurtán (2003:46) megfogalmazásában is nyilvánvaló, ő is említést tesz a szaknyelvek vertikális felosztásának szükségességéről – nyelvhasználati környezet, absztrakció fokának megjelölése.

[2] Szentgyörgyi utalása egyéni konzultáción alapuló szóbeli útmutatás (2011)

Számos tanulmány, dolgozat, doktori disszertáció érinti a teológiai nyelvhasználatot mint a szaknyelvi kutatások egyik fontos szegmensét a legkülönbözőbb elemzések szerint. Érdemes megemlíteni Molnárné 2008-ban *„Az akarat kifejező eszközök Pál apostol leveleiben"* címmel írt és megvédett doktori disszertációját, mely mindenek előtt az archaikus – bibliai – szövegek pragmatikai jellegű elemzésére vállalkozik, ezen belül az apostoli levelekben fellelhető direktív, illetve komisszív-promisszív beszédaktusok ismertetésére irányítja a figyelmet. Dolgozatában Molnárné említést tesz a „páli illokúciós erőkről", az „illokúciós erők megváltoztatására szolgáló nyelvi eszközökről", a direktívumok fajtáiról, osztályzásuk szempontjairól, boldogulási feltételeikről. Mind a teológiai szaknyelv vizsgálatán belül, mind a pragmatikai jellegű elemzések körében Molnárné munkája újszerű és egyedülálló, mert a létező pragmatikai elméleteket alkalmazza egy idáig ismeretlen nyelvészeti terepen, a Szentírás páli leveleiből kiindulva.

A teológiai szaknyelv más jellegű – gyakorlati szempontú –, elsősorban a nyelvoktatás alapjain nyugvó vizsgálatát Kelemenné, a Károli Gáspár Református Egyetem nyelvtanára végzi. Tanulmányában a teológiai szaknyelvet pedagógiai, didaktikai szempontok alapján vizsgálja. Kelemenné didaktikai munkájában (2010: 892-898) ismerteti a Károli Gáspár Református Egyetem, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nyelvtanárainak munkáját, az elmúlt évek során az oktatók kidolgozták a *theolingua* mint szaknyelv egyetemi keretek közt történő oktatását, a teológiai szakmai anyaggal bővített nyelvvizsgáztatási rendszert, szervezik a hallgatók és külső jelentkezők nyelvvizsgára történő felkészítését, valamint a teológiai szaknyelvi vizsgák lebonyolítását. Tehát a teológiai szaknyelv egyetemi kereteken belüli oktatására van igény, az oktatói felkészültség a szaknyelv e formájának oktatásához adott.

1.2. Egyházi újságírás

A vallási kommunikáció egyik fontos alkotórésze az egyházi újságírás. A teológiai sajtótermékek, szaklapok állandóságukkal, aktuális témáikkal, a vallás elméleti és gyakorlati tényezőihez, a vallásgyakorlás tényéhez kapcsolódván alapot adnak a nyelvészeti vizsgálódásokhoz is. A különböző témájú, eltérő olvasótáborral rendelkező szaklapok terminológiája, nyelvhasználata a vizsgálódás egy lehetősége. Vizsgálati korpuszként két, eltérő olvasóközönségű, eltérő tematikájú szaklapot, a heti rendszerességgel megjelenő *Új Ember* – populáris – lapot, valamint a – (z) immár csupán a Világhálón elérhető, negyedévi rendszerességgel megjelenő folyóiratot, a magyar jezsuiták lapját, a *Távlatok* című újságot használjuk[3]. A választás indoka a két sajtótermék közt lévő hasonlóságok, illetve eltérések (!) – két katolikus, eltérő rendszerességgel megjelenő, eltérő olvasóközönséggel rendelkező, más és más témákat felvonultató, így eltérő nyelvezetet használó lapról van szó[4]. (A dolgozat a katolikus sajtó két ismert orgánumának választott cikkeiből felállított korpuszokon végzi a köznyelv szókincséből merített, a teológia nyelvhasználatában is használt lexéma – nyelvi elem szemantikai elemzését.)

1.2.1. Az *Új Ember* című hetilap

Az *Új Ember* című lap a magyar keresztény sajtó legnagyobb példányszámú és egyik legrégebbi, 1945 augusztusa óta megjelenő orgánuma.

---

[3] Mihalovics szóbeli megfogalmazása, útmutatása szerint a jezsuita *Távlatok* „a katolikus humán entellektüel lapja" (Mihalovics: 2010, Saját gyűjtés 2010)

[4] A szerző 2008 – 2009-ben lefolytatott kutatása az említett két sajtóterméket is érinti. (Hardiné: 2010: 966-972)

1.2.2. A *Távlatok* című folyóirat

A *Távlatok* című folyóirat negyedévente jelenik meg, de az egyes példányszámok megjelenésének időpontja nem a polgári évhez, hanem a sarkalatos egyházi ünnepekhez, a liturgikus ünnepkörhöz – Advent – Karácsony, Húsvét, Pünkösd, Mindenszentek – Halottak napja köthető. A folyóirat mottóként önvallomásában a *Világnézet – lelkiség – kultúra* főnevek, mint elvont fogalmak, gondolati dolgok felvonultatásával határozza meg önmagát, írásainak fő hangvételét.

2. Terminológiai vizsgálódások

A lexiko-szemantikai kutatás során a kiválasztott szavak, nyelvi elemek legtöbbje[5] a teológia, mint tudományterület egy-egy gyakorta használt, fontos terminusa, a tudományág lényegi megfogalmazásához, műveléséhez, továbbadásához egyaránt nélkülözhetetlen.

2.1. Az *apa – atya* szavak a teológiai nyelvhasználatban

Az *apa – atya* terminusok a hittankönyvek kedvelt és gyakran használt szavai (MKK:1995, 5) *„Isten …a mi mennyei A t y á n k …"* (a magyar nyelvhasználatban az *apa,* illetve az *atya* elnevezés egymástól elkülönül) *,* az *Atya* főnév nagybetűvel az Isten közvetlen megszólítása, a szó a róla beszélő bizalmát, az Isten és az ember közti szeretetkapcsolatot fejezi ki.

Feltételezhető, hogy a vizsgálandó terminusok – bár a teológiai szakmai nyelvhasználat fő elemei, – viszont a köznyelv szókincséből erednek, a mindennapi beszédben használatosak. Tehát állítható, hogy a vallási szakmai nyelv – hasonlóan más szakmák nyelvhasználatához, a gazdaság- és gazdálkodástudomány, továbbá a jogtudomány nyelvezetéhez – terminusait, megnevezéseit a köznyelvből meríti. További elemzést igényel ezen felsorolt, a napi nyelvhasználatból eredő szavak, nyelvi elemek jelentésmódosulása, szemantikai értékének változása, mely a terminusok szakmai nyelvhasználatba való belépésekor jelentkezik. Megfigyelhető a felsorolt szavak szövegkörnyezete, illetve a szövegkörnyezet változása, továbbá az olvasókra irányuló hatásai, a pragmatikai utalás.

Mind az *apa,* mind pedig az *Atya* terminus fontos, gyakran előforduló szó a teológia nyelvezetében. Szentgyörgyi hangsúlyozza, hogy az *apa – atya* magyar kettősség. Bár a két szó alakilag, jelentéstartalmában, konnotációját tekintve egymással rokonítható – az *atya* az *apa* szó régiesebb, tekintélykövetelőbb változata, a teológia nyelvhasználatában e két nyelvi elem *(apa – Atya)* egymással gyakran nem cserélhető fel – *„Isten, a mi Atyánk"* – nem pedig *…a mi apánk…* E megállapításnak látszólag ellentmond Szentgyörgyi kritikai észrevétele, mely utal arra, hogy Jézus Istenhez az *Abba* – „apuka, apuci, atyácska" megnevezéssel fordul.

Falk (2009: 31) etimológiai szótárában az *atya* főnév „bizonytalan eredetű (főnév)…, talán egy ősi, uráli kori szó származéka, az *apa* (2009: 29) szót – melynek származtatott alakja a becézett *apu* alak – Falk szintén ősi de finnugor eredetűnek véli.

Az *Atya* elnevezés a keresztény istenkép szó útján történő megfogalmazása. Rahner és Vorgrimler teológiai szótára szerint (Rahner – Vorgrimler:1980) Isten tágabb értelemben az emberek *atyjának* nevezhető, hiszen neki tulajdonítható a teremtés, a világ fenntartása, valamint az arról és az emberekről való gondoskodás, a gondviselés. Rahner és Vorgrimler – tehát a (katolikus) keresztény megfogalmazás – elgondolásában Isten

---

[5] *jó, út, szegény, szegénység, kegyelem, apa, atya, pénz, szolga, szolgálat* – Egy 2008 – 2009-ben lefolytatott empirikus kutatás néhány kiragadott nyelvi eleme. A kutatás eredményeinek ismertetésére a 2009-es, XIX. „MANYE" Kongresszus során került sor, az előadás írott anyaga a kongresszusi kötetben megjelent (Hardiné: 2010: 966-972).

feladatköre hasonlítható egy apa napi tevékenységéhez – család „teremtése", eltartása, gyermekekről való gondoskodás.

Kránitz – Szopkó (2001: 9) az *atya* megnevezést az arám *Abba* megszólításhoz kapcsolja, Jézus az Újszövetségben így szólítja atyját (Istent). Kránitz és Szopkó kiemeli, hogy e jézusi megszólításnak „…nincs párja a rabbinikus irodalomban, …Jézusnak az istenséggel való páratlan kapcsolatát és ennek a kapcsolatnak a mélységeit is feltárja ez a megszólítás."

Kiindulva tehát a teremtésen és a gondoskodáson alapuló szeretetkapcsolatból állítható, hogy Isten az emberek atyja. Az említett teológiai szótárak szerzőinek érvelése szerint viszont mindez nem jelenti azt, hogy Isten azonosítható valamely emberfölötti apafigurával vagy apapótlékkal (aki helyettünk majd mindent megold, vétkeinket automatikusan feloldozza), sem pedig azt, hogy otromba módon bizalmaskodjunk vele.

Az ószövetségi elgondolás istenfogalmában kevésbé vn jelen az apakép, az *apa – Atya* jóságos alakja. Nem szólítják Istent *apának* vagy *Atyának.* Isten ószövetségi neve – tehát Izrael istenének a neve – *Él, Elohim, Jahwe, JHVH* YHWH יהוה, a görög tetragrammaton általában nem egyetlen szó.

Kránitz és Szopkó meghatározása szerint (2001: 81) a *YHWH* יהוה nyelvi elem tradicionális kiejtése *Adonáj – Úr, Uram,* vagy *ha-Sém – a Név,* melyeket *Örökkévaló vagy Mindenható* formában fordítanak. Az enciklopédia rámutat arra, hogy az európai kultúrkörbe, a latin fordítások nyomán, tehát a magyar nyelvhasználatban is kizárólag a *Jahve* elnevezés szerepel. A *Jahve* elnevezés eredete a *lenni, valamivé válni* igékkel kapcsolható össze, pontosabban a szó jelen – jövő, befejezetlen szóalak. Mindez kifejezi Isten állandóságát, bizonyosságát, a jövőre való irányultság pedig a terminus eszkatológiai értelmét sugalmazza. A zsidóságban a יהוה *jhvh – Jahve* – szót tiszteleti okokból (és a parancs értelmében) nem ejtették, évente egy alkalommal, a legnagyobb zsidó ünnep, az engesztelés napja – a Jóm Kippúr – alkalmával mondhatta suttogva ki a főpap arcra borulva a jeruzsálemi templom belsejében. Helyette az אָדוֹן *ádón úr* szóból képzett אֲדֹנָי*ădōnāy: Adonáj Úr, Uram, Urunk* szót ejtették az enyém birtokraggal ellátva. Isten – יהוה – nevének ritka említése az ószövetségi (s a mai zsidó) ember Istentől való félelmét, az Isten és ember közt létező, tekintélyelvűségen alapuló kapcsolatot, az ember alávetettségét, bűnösségét fejezi ki. Ugyancsak az ember alacsony mivoltát jelentik az Ószövetségben megszokott és használt *Örökkévaló, Mindenható* elnevezések.

Az Újszövetség Istene azonos az Ószövetséggel, de más mind az Isten megközelítése, mind elnevezése. Az Újszövetségben az Isten – ember kapcsolat már nem kimondottan a félelem érzésén, a bűntudaton, és a büntetés bizonyosságának tudatán alapul, hanem egy szeretetteljes, megbocsátani kész kötődésen.

Jézus az első, aki nem borul a templom – a zsinagóga belsejében – arccal a földre, hogy félelemmel telve suttogja a"YHWH יהוה nevet. Istent ő *Abbának,* azaz *Apámnak, Atyámnak, Apukámnak* szólítja. A héber *Abba* szó jelentése Kránitz –Szopkó szótárában is – apuka, Jézus a *Miatyánk* - arámi nyelven elmondott imádságban – az *Apukánk, Atyácskánk* megszólítás arámi megfelelőjét használja. Az újszövetségi elgondolás szerint az ember Istennel való kapcsolata tehát egyfajta Apa-gyermek kapcsolat (a hangsúly itt nem elsősorban az apa maszkulin mivoltán, hanem a teremtő, gondviselő, szerető atya képén van).

Ezt az istenkép fogalmat számos nyelvi jelleg, kollokáció is tükrözi, néhány mind a szóbéli imádságokban, mind az írott vallási kommunikációban előforduló példa – *Mennyei Atya, Jóságos Atyánk, Miatyánk, Mindenható Atya, … „…Ki az Isten? …Isten az egész világ ura és a mi M e n n y e i A t y á n k … "* (MKK: 1985). Mindez tükröződik az

európai idegen nyelvekben is, ahol a sajátos *apa – atya* kettősség nem különül el – *Pater Noster, Padre Nostro, Heavenly Father.*

2.2. Az *apa – Atya* szó megjelenése egy – kevéssé ismert – katolikus sajtótermékben, a *Távlatok* című katolikus folyóiratban

A néhai katolikus egyházfő, II. János Pál az 1999-es évet – a 2000-es év jubileumára készülve az *„Atya évének"* szánta. A *Távlatok* című katolikus értelmiségi folyóirat 1999/Húsvéti (44.) száma egy egész lapra kiterjedő terjedelemben foglakozik az *Atya – apa* témájával.

A lap már előszavában (pp. 2.) félreértést okozhat, hiszen a felszínes olvasó nehezen értheti mely *Atyáról* esik szó, magáról, a szentévi jubileumra készülő II. János Pál pápáról, aki a katolikus megszólításban *Atya,* sőt *Szentatya* lehet, vagy a *Mennyei Atyáról,* aki valójában az Isten, s a keresztény dogmatikai tanításunk szerint *„mindnyájunk Atyja…".*

A két megnevezettre – II. János Pálra, illetve az Istenre – irányuló megnevezés különféle alakban jelenik meg a lap előszavában. A pápát a katolikus terminológiában megszokott *Szentatya* összetett szó – egykor jelzős szerkezet – illeti.

Ennél változatosabb az Isten iránti fordulás, amely már nem azonos az egykori, ószövetségi megközelítéssel. A *Mindenható Atya, Jóságos Atya, Mennyei Atya, együtt-érző,…*(a tanulmányban így egybeírva – sic!) *Fiával együtt szenvedő Atya, Isten Atyasága* megszólítások abban egyeznek az ószövetségi istenközelítéssel, hogy elismerik és hangsúlyozzák a legfontosabb isteni, már az ószövetségi időkből ismert és használt, transzcendens tulajdonságokat – *jó, mindenható, együtt érző -,* viszont az *atyaság – apaság* tényét említve hangsúlyozzák az ember felé érzett szeretetet, azt a többletet, melyet az újszövetségi ember az Isten felé érez, akit inkább tekint atyjának, mint egy tekintélyelvű, félelmet keltő istenségnek.

A lap cikkei azonban nem mind teológiai színezetűek, az *isteni Atyaságon* kívül az *emberi atyaság* (nem véletlen a kis- és nagybetűk használata - sic!) témája is előfordul. Az egyes írások címeiből, tartalmából kiindulva szembetűnő a profán, sokszor földhöz-ragadt témák említése, feldolgozása iránti igény.

A lapban Keresztesné (Keresztesné: 1999/44) egyik cikke az *Apátlan társadalom* címet hordozza (pp.18A fosztóképzővel ellátott *apa* szó üzenete – már a címből kiindulva – negatív konnotációjú. A cikk további része ezt a negatív jelentéstartalmat tovább erősíti – *„…nincs miért tisztelni a p á m a t … "* – az állítás már az elnevezés alapján kijáró tisztelet megfosztása az *apától.*

Az írásban szerepel az *„…anyám férjét sem tartom a p á m n a k … "* állítás, melynek jelentéstartalma többszörösen negatív. Egyrészt a mai társadalomban az *anyám férje* birtokos szerkezettel megjelölt rokon nem biztos, hogy a beszélő apja, válás következtében az anya új házasságra lépve nevelőapát szerez gyermekének. További negatív konnotáció, hogy valakit nem tart *apának.*

A negatív konnotációkat felvonultató idézeteken túl a cikk egyfajta elemző, állást foglaló jelleget ölt, mindezt az *apa* mint sarkalatos terminus körül előforduló összetett szavak, birtokos és jelzős szószerkezetek is igazolják. Látható az *a p a k é p – istenkép* párhuzam, valamint az *Istent – az Abbát – a családban megjelenítő a p a* képe. Az *a p a tekintélye,* a *c s a l á d a p a i felelősségtudat,* a *szeretetteljes a p a k é p* szószerkezetek az egyházi újságírás által gyakran bemutatott és követett értékeket, elveket szemléltetik, amely a katolikus sajtótermékek eszmerendszerében a (helyes) tekintélyelven és szereteten egyaránt alapuló közösségi magatartás, Isten és az embertársak iránti szeretet.

A lap egy másik cikke Bárdosy (Bárdosy: 1999) írása „Apa kell, de nem mindegy, milyen!" címmel íródott. Az írás kulcskifejezése a jó apa. Sajnálatos tény, hogy az apa szóhoz hozzá kell illeszteni a jó jelzőt, mintha az apa fogalom a csodálatos, nagyszerű,

fantasztikus szavakkal ellentétben elvesztette volna eleve pozitív jelentéstartalmát, a névhez régebben automatikusan tartozó tisztelet, biztonság és szeretet érzését. Nem használatosak, terjengősek, erőltetettek a *nagyon csodálatos, roppant fantasztikus, igen nagyszerű* jelzős szerkezetek. Viszont a *jó apa* jelzős szerkezet, szókombináció, (kollokáció) elég gyakran hallható.

A cikk a vallási sajtó által gyakorta ostorozott társadalmi bajok bemutatásán kívül – hiánypótlásként – megoldási javaslatokat próbál nyújtani. Ezt igazolja a *jó* jelző gyakori előfordulása a *jó apa, jó családapa, jó férj, jobb családok, jó szülés, hinni a javulásban* szerkezetek gyakori szerepeltetésével.

3. A *pénz* terminus a teológiai nyelvhasználatban

3.1. A *pénz* terminus az *Új Ember* című hetilapban

Az *Új Ember* című hetilap szinte minden száma tartalmaz a gazdaságra, a gazdasági életre, valamint annak nehézségeire vonatkozó cikket. A társadalomban évek óta jelen lévő gazdasági és szociális nehézségek e témában írt cikkek számára megfelelő alapot adnak. Az írások egy része elemzés, figyelemfelhívás vagy tanács adása, egyfajta megoldáskeresés. Régebbi számokat tallózva az alábbi címmel találhatóak írások –

„Pénz és egyéb ügyek – A püspöki kar sajtókonferenciája", „Harminc ezüst – euróban?", „ A hit és a szegények – A tízéves Magyar Máltai Szeretetszolgálat ünnepe", „A béke ajándéka és a földi javak használata", „Nem a pénz, hanem a demokrácia a tét – Veres András püspök a szociális törvénycsomagról és az egyházfinanszírozásról", „A pénz", „Pénz áll a házhoz?".

Kindler a hetilap 2000. december 10-i számában jelentette meg írását *„A pénz"* címmel. A cikk – bár szerzője közgazdász, a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusa – közgazdasági témájú, a megfelelő életvezetési tanácsokat tartalmazó írás, korunk időszerű közéleti, gazdasági állapotát mutatja be, de nem tekinthető kimondottan a gazdaság- és gazdálkodástudomány szakmai kommunikációjához szorosan kapcsolódó írásnak, olvasóközönsége, a téma megközelítési módja, valamint a téma iránti érzékenysége folytán inkább tekintető a vallási szaknyelv egy, írott formájú megnyilvánulásának.

A címszereplő, valamint az írás egészében végigvonuló *pénz* terminus a témájában, felépítésében egyaránt a cikk „főszereplője", az írás tartalma a pénzzel vagy annak hiányával kapcsolatos problémákra hívja fel a figyelmet. A terminus a kétoldalas cikkben mintegy hússzor fordul elő, többnyire önállóan, leginkább birtokos szószerkezetekben birtokosként, ritkább esetekben összetett szavak előtagjaként. A gyakori előfordulás, szóismétlés nem zavaró, az írás nem válik egysíkúvá, a szerző célja – figyelemfelhívás, a közélet állapotainak szemléletes bemutatása, megoldási javaslatok keresése – az ismétlés során érhető el.

Áttekintve a terminus szerkezeti előfordulásait mindenek előtt *a pénz bősége, a pénz hiánya* szószerkezetpár, ellentétpár tárul fel, jelen példában a *pénz* nyelvi elem főnévként fordul elő, birtokos szerkezeteken belül birtokosként. Mindkét esetben az említett terminus birtokosként rendelkezik valamivel, *bőséggel* vagy *hiánnyal.* A *bőség* és a *hiány* szavak, ellentétes jelentéstartalmuk dacára birtokos szószerkezeten belül ugyanazon terminushoz, a *pénz* főnévhez tartoznak. Mindez a szövegen végigvonuló ellentétpárt, a *bőség – hiány* ellentéte, mindez következtet a *pénz* szóval ellátott fogalom sokrétűségére, tehát e fogalommal jelzett dolog – a *pénz* – rendelkezvén egyaránt *bőséggel* és *hiánnyal* egy sarkalatos szereplője a vallási sajtótermékek gazdaság- és gazdálkodástudomány témájában megjelent írásaira. Másrészt a terminushoz kapcsolódó birtokolt dolgok, a *bőség,* valamint a *hiány* szavak ellentétes szemantikai töltetük, jelentéstartalmuk útján teremtik meg az íráson végigvonuló ellentétességet, feszültséget s egyben mutatnak a megoldási javaslatok felé. A *pénz* főnevet tartalmazó szószerkezetek

vizsgálatával a szemantikai elemzés a *pénz körüli zavar* szerkezetre irányul, mely párhuzamba vonható az *erkölcsi rendünk zavara* szószerkezettel. A *zavar* főnév köthető tehát – így vonatkozhat – mind a *pénzhez,* mind az erkölcsi rendhez. Mindkét esetben a szerkezet negatív üzenetet hoz, a *pénz zavara* vezet az *erkölcsi rend zavarához.*

Az említett szószerkezeteket, mint *a pénz bősége, a pénz hiánya, a pénz körüli zavar* Kindler írása párhuzamba hozza az *erkölcsi rombolás* jelzős szerkezettel, továbbá a *lealjasodás* igekötős igéből képzett szóval. A *pénz* mint fogalom tehát, bármely főnévhez – *bőség, hiány, zavar* – kapcsolódva kimondottan negatív jelentéstartalmat hordoz magával.

A cikk – a magyar nyelv kifejezőkészségének, kreatív szemléletének köszönhetően – tartalmaz oly összetett szavakat, melyek előtagja a *pénz* főnév, ezek például a *pénzember, pénzország* (így, egybeírva *a pénzország Amerikájában* birtokos szerkezetben), *pénzgazdálkodás.* A felsorolt összetett szavak közül egyedül a *pénzember* terminus tekinthető ismertnek, üzenete – ellentétben a gazdasággal kapcsolatos kommunikációban megszokott *üzletember* jelentéstartalmával nem tekinthető pozitívnak. A *pénzország,* illetve a *pénzgazdálkodás* összetett főnevek nem szerencsések, ezen elnevezések a szerző újító szándékának eredményei, inkább a megfelelő érzelmi töltet elérésében segítik a cikk íróját.

A vizsgált terminus metaforikus alakban, megszemélyesítve is megtalálható a szövegben – *„…(Gould)… megtanította őket arra,…hogy boruljanak le a pénz előtt,…és imádják…”* – Az idézetet olvasva a bálványimádás ténye tűnik szem elé, így érthető a *pénz* megszemélyesítése iránti igyekezet.

Az írás – hasonlóan más, keresztény hangvételű, a gazdasági élet problémáit feltáró újságcikkhez – megoldási javaslatokat is ad, a pénz fogalmának pozitív(abb) színben való feltüntetésével. A *pénzért robotoló ember* képét felváltja a *pénzt kereső ember* (a *pénzt kereső* szókapcsolat külön írt formában történő értelmezése ajánlott) arculata. Nyilvánvaló, hogy a *kereső* melléknévi igenév nem rendelkezik olyan húsbavágó szemantikai tartalommal, mint a *robotoló* igenév. A szöveg pénzzel kapcsolatos, egyértelműen pozitív jelentésárnyalatot tükröző szószerkezete a *keresztény sáfárkodás* jelzős szerkezet. Nehéz elemezni ezt a szókapcsolatot, mert a *keresztény* melléknév, valamint a Bibliából is ismert sáfárból származó *sáfárkodás* főnév egymás melletti szerepeltetése furcsának tűnik. A későbbiekben az írás a *kultúra* és a *vallás önálló létének* és *értékeinek* említésével, a *jóléti társadalom* és a *fogyasztói társadalom* jelzős szerkezetek által vívott harc közti különbségek megjelölésével a professzor magyarázatot próbál adni e szószerkezet létjogosultságára és használhatóságára.

3.2. A *pénz* terminus a hetilap egy imádságában

Az *Új Ember Tallózó* (az *Új Ember* című hetilap válogatott írásait tartalmazó, időszakosan megjelenő kiadvány) 2006. február 20-i száma egy verses formában megírt imádságot, könyörgést szerepeltet. Az ima fajtáit tekintve (MKK 1995, saját gyűjtés 2001 – 2005) lehet kérés, könyörgés, felszólítás, hála kifejezése, egyéb elmélkedés. Címzettje, tehát akihez szól legtöbb esetben Isten (*„…amikor imádkozunk,…Istennel beszélünk…”*) (MKK 1995) , a katolikus elgondolás szerint azonban az imádkozó – közbenjárást kérve – fordulhat, Jézushoz, Jézushoz, valamely szenthez, sőt akár elhunyt hozzátartozóhoz is. A kérést, könyörgést kifejező imádság pragmatikai értelemben tehát utasítás – direktívum, a teológiai értelmezés szerint az imádságot végző ember céljainak, vágyainak, Istennel és embertársaival kapcsolatos problémák felsorolása, összegzése (saját gyűjtés 2001 – 2005).

A sajtótermékben talált, elemzés alá kerülő imádság is egyfajta emberi probléma bemutatása, az imádkozó ez esetben nem saját érdekében, hanem mások érdekéért vagy mások helyett emel szót, kér, szólít fel egyes szám második személyben, tegező felszó-

lítással, a bizalom hangvételével – *„…fogadd el engesztelésünket… azokért és azok helyett…akiknek a test, a pénz, az alkohol és a kábítószer az istenük…”.*

A kiragadott imarészletben látható egyfajta megszemélyesítés, a felsorolt, egyértelműen negatív jelentéstartalommal felruházott főnevek a szövegrészletben az Isten képét veszik magukra. A négy felsorolt, Isten helyére törő főnév között ugyanazon szinten felsorolva, a *test,* valamint az *alkohol* és a *kábítószer* szavak mellett szerepel a *pénz* terminus is. A négy szó egymás mellett történő szerepeltetése nem véletlenszerű, önmagában a *test* és a *pénz* főnevek még nem rendelkeznek negatív konnotációval, de az imában történő felsorolásban, az *alkohol,* valamint a *kábítószer* szavak mellett egyértelműen negatív üzenetet közvetítenek.

A hetilapban találhatóak olyan cikkek is, melyekben a *pénz* nyelvi elem jelentéstartalma kevésbé negatív, semleges, esetleg pozitív. Az *egyház-finanszírozás* témája folyamatosan időszerű probléma társadalmunkban. A lap 2003. február 2-i száma riportot közöl Veres András püspökkel. A riportban a megszólított püspök az egyház *finanszírozásáról* és *finanszírozhatóságáról* beszélve az egyházakat, köztük a Magyar Katolikus Egyházat is érintő pénzügyi folyamatot a létezéshez és működéshez szükséges tényezőként, semleges, elfogulatlan értelmezésben mutatja be. Bár a cikk címe szerepelteti a *pénz* terminust, a *demokrácia* főnév ellentéteként szemléltetve, az írásban a *pénz,* valamint az azzal kapcsolatos terminusok – *finanszírozás, finanszírozhatóság* – nem keltenek feszültséget, nincs negatív üzenetük.

4. Befejezés

A két – mind a Szentírásban, mind az írott teológiai kommunikációban (vallási lapokban) gyakori rendszerességgel előforduló, a szerző által kiragadott – szó lexiko-szemantikai elemzése, jelentéstartalmának megfigyelése, a szavak szövegkörnyezetre gyakorolt hatásainak vizsgálata a teológiai nyelvhasználat újszerű megközelítését, értelmezését jelenti.

A teológia szakmai nyelvhasználatának – ezen belül az egyes ismert és kevésbé ismert vallási sajtótermékek szövegeiből felállított korpuszok – terminológiai, lexiko-szemantikai jellegű vizsgálata nem merül ki egy két jelentősnek mondott vagy kevésbé jelentős nyelvi elem bemutatásával, az egyes szövegekre, szövegkörnyezetre gyakorolt hatások szemléltetésével, időszerű több, teológiai értelemben kardinális nyelvi elem terminológiai, szemantikai megfigyelése (sőt a teológiai kommunikációban is jelentős szerepet betöltő pragmatikai utalások felkutatása). A téma felvetése viszonylagos ismeretlensége és feldolgozatlansága folytán mind a nyelvészettel, mind teológiával foglalkozót további feladatok elé állítja.[6]

Irodalom

Ablonczyné Mihályka Lívia 2006. *Gazdaság és nyelv*. Pécs: Lexika Könyvkiadó.

Bakos Ferenc 1989. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bárdosy Éva 1999. Apa kell, de nem mindegy milyen! In: *Távlatok* 1999/44: 43–49. http://w3.externet.hu/tavlatok/49-elottiek/tavlatok43.htm Letöltve: 2009.12-15.

Biblia – Ó- és Újszövetség 1994. Budapest: Bibliatársulat.

Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája.* Budapest: Osiris Kiadó.

Dániel Ágnes 1982. Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? Szakszöveg vagy szaktudományos szöveg? In: *Magyar Nyelvőr* 1982/3: 337–342.

Falk Nóra 2009. *Etimológiák – 10 000 magyar szó eredete.* Budapest: Tinta Könyvkiadó –Az ékesszólás kiskönyvtára.

[6] Szeretnék köszönetet mondani Mihalovics Árpádnak, Szentgyörgyi Rudolfnak, valamint a Győri Hittudományi Főiskola oktatóinak a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980, 1985. *Nyelvművelő kézikönyv 1-11.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hardiné Magyar Tamara 2010. Vallási sajtótermékek nyelvezete, nyelvhasználata, vallási kommunikáció. In: Zimányi Árpád szerk., 2010. *MANYE XIX. – A tudomány nyelve – A nyelv tudománya.* MANYE Vol.6. Székesfehérvár – Eger: MANYE – Eszterházy Károly Főiskola. 966–972.

Kelemenné Farkas Márta 2010. Theolingua – egyházi szaknyelvi vizsga. In: Zimányi Árpád szerk., 2010. *MANYE XIX. – A tudomány nyelve – A nyelv tudománya.* MANYE Vol.6. Székesfehérvár – Eger: MANYE – Eszterházy Károly Főiskola. 892–898.

Keresztesné Várhelyi Ilona 1999. Apátlan társadalom. In: *Távlatok* 1999/44: 35–43. http://w3.externet.hu/tavlatok/49-elottiek/tavlatok43.htm Letöltve: 2009.12-15.

Kindler József 2010. *A pénz.* http://ujember.katolikus.hu/Archivum/001210/0301.html Letöltve: 2010.04.15. *Nem a pénz, hanem a demokrácia a tét. – Beszélgetés Veres András püspökkel.* 2009. http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2003.09.28/0303.html Letöltve: 2009. 09.08. *Új Ember Tallózó.* 2006/11. http://w3.datanet.hu/jalso/tal/00700.htm Letöltve: 2010. 04. 11

Kránitz Mihály – Szopkó Márk 2001. *Teológiai kulcsfogalmak szótára.* Budapest: Szent István Könyvkiadó.

Kurtán Zsuzsa 2003. *Szakmai nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Magyar Katolikus Katekizmus – A magyar katolikus hittankönyvek kérdései 1995. Budapest: OHB munkacsoport. 5-32.

Magyar Larousse Enciklopédia. 1994/III: 673

Mihalovics Árpád 2006. *Politikai és diplomáciai nyelvhasználat (Tanulmánygyűjtemény) – Langage politique et diplomatique (Recueil d'études).* Veszprém: Pannon Egyetemi Kiadó.

Molnárné László Andrea 2008. *Az akaratkifejező nyelvi eszközök Pál Apostol válogatott leveleiben (Doktori – PhD – értekezés).* Veszprém: Pannon Egyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.

Ortutay Katalin 2006. Pragmatika és jogi nyelvhasználat. In: *A magyar nyelv és kultúra javításának szakfolyóirata* 2006/1–2: 36–40.

Rahner, Karl – Vorgrimler., Herbert 1980. *Teológiai Kisszótár.* Budapest: Szent István Könyvkiadó.

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS

APRÓNÉ G. ÁGNES

Communication and Assertiveness

"People should be given work and not be trained to look for jobs with a big smile on their faces."
The paper wishes to address three aspects of the issue implied by the writer of this sms message. These are:

In what ways are hard skills and soft skills different?

What kind of economic reforms can be found in the background of the educational focus change of the past 20 years?

How do businesspeople evaluate soft skills developing trainings?

In the summary the paper attempts to provide a straight answer to the question discussed, i.e. whether such trainings are justified or not, and raises some points that would need further consideration by people involved in relevant educational programs.

„Az embereknek munkát kellene adni,
nem pedig mosolygós álláskeresésre tréningezni őket."
Zalai Hírlap 2010

Az alábbi írás célja, hogy megvizsgálja, valóban felesleges-e ezeknek az elsősorban angolszász országokban elterjedt, de a globalizáció hatására az európai országok módszertani rendszerébe is begyűrűző kommunikációs technikáknak és puha készségek (*soft skills*) fejlesztésének az oktatásban való megjelenése. A cikk három részre tagolódik és az alábbi kérdéseket járja körbe a teljesség igénye nélkül:

1. Mi a különbség szakmai és szociális készségek (*hard skills / soft skills*) között?
2. Milyen gazdasági változások állnak a bevezetőben említett oktatási fókuszváltozás hátterében?
3. Hogyan ítélik meg gyakorló üzletemberek az ilyen tréningek eredményességét, illetve hasznát?

Végül az összefoglalás röviden választ próbál adni, még ha ismeretlenül is, az sms írójának (Zalai Hírlap) és a cikk olvasójának, aki valószínűleg már maga is szembesült az üzenetben sugallt problémával.

1. Hard Skills vs. Soft skills

Terestyéni (1990) 1988 tavaszán végzett, a felnőtt magyar lakosság beszédszokásait vizsgáló kutatás eredményeit összegző tanulmányát az alábbi szavakkal zárja:

„A társadalmi-gazdasági-kulturális fejlődés olyasféle „információs" társadalom kibontakozása felé mutat, amelyben a kommunikációs-információs tevékenységi formák egyre fontosabb szerephez jutnak az élet minden területén. A fejlődés ezen irányával való lépéstartás, a modernizáció, a magas szintű társadalom- és gazdaságszervezés, és természetszerűleg a demokratizálódási-önigazgatási tendenciák kibontakozása egyre inkább megköveteli az egyéntől a képzett, a tudatos, a sokoldalú információkezelést és a magabiztos kommunikációs tevékenységet." (Terestyéni 1990: 70)

Az angolszász kultúrában már régóta létezik a munkavégzéshez szükséges készségek hard skills–soft skills jellegű felosztása. Írásunkban a hard skills a szakmai, tartalmi kompetenciákra utal, míg a soft skills kifejezés jelen esetben használt magyar megfelelője: szociális vagy alkalmazási készségek. A cikkben a készség és kompetencia szavakat szinonimaként használom.

A szakmai készségek (*hard skills*) alapvetően egy vállalat alaptevékenységéhez tartozó technikai vagy adminisztratív folyamatok ismeretét jelentik. Ezzel szemben a szociális készségek emberek egymáshoz való viszonyulásának és a velük való együttműködésnek elemeit ölelik fel. Vizsgálódásunk figyelme a továbbiakban ez utóbbi készségek felé irányul. Kutatások bizonyítják és a tapasztalat is igazolja, hogy a szociális kompetenciák

a munkateljesítmény megítélésében legalább olyan fontos tényezők, mint maguk a tartalmi készségek.

Számos felosztás létezik a szociális készségek kategorizálására, melyek magukban foglalják az egyén személyes tulajdonságait, szokásait, attitűdjeit és társadalmi jártasságát. Olyan készségek és attitűdök tartozhatnak ide az angolszász szakirodalomban, mint például a szilárd munkaetika, a munkához való pozitív hozzáállás, jó kommunikációs készségek, időkezelési jártasság, problémamegoldó készségek, csapatmunkára való alkalmasság, önbizalom, kritika elfogadására és annak hasznosítására való készség, rugalmasság és alkalmazkodó készség, valamint nyomás alatti munkára való képesség. Bizonyos felosztások szerint ezen részkészségek száma akár több tucatra is felosztható.

Az angolszász szakirodalomban gyakran feltűnő tanács, hogy valamennyi munkavállalónak, de különösen azoknak, akik vezető beosztásban szeretnének dolgozni, törekedniük kell, hogy megismerjék és fejlesszék szociális kompetenciáikat.

Henczi (2009) tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy manapság a munkaerő toborzásnál elsődleges szempont olyan fiatal munkavállalók keresése, akik széleskörű szociális kompetenciával bírnak, mely nélkülözhetetlen a csapatmunkához. A munkavállalóknak speciális kompetenciákkal kell rendelkezniük, melyek magukban foglalják egy személy személyes kompetenciáit, az egyén temperamentumát és aktuális érzelmi állapotát, kognitív kompetenciáit, melyek a szakmai kompetenciákat, korábbi ismereteket és tapasztalatokat tartalmazzák, valamint a szociális kompetenciát, melyről megemlíti, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények között tevékenykedő vállalatoknál általánossá vált csapatmunkához nélkülözhetetlen, bár meglehetősen nehezen fejleszthető kompetencia. Ez utóbbi szociális kompetenciába beletartozik az egyén saját értékeihez és érzelmeihez való viszonyulása, illetve aktivitásához (teljesítményéhez és eredményességéhez) való hozzáállása és képessége. Henczi (2009) cikkében utal arra, hogy bizonyos cégek kifejezetten ezekre a kompetenciákra fókuszálnak a toborzási tevékenység során és tapasztalataik alapján gyakran adnak hangot azon álláspontjuknak, mely szerint a pályakezdők szociális kompetenciakészlete rendkívül hiányos. Henczi (2009: 234) írásában megkülönböztet szociális kompetenciákkal gazdagon megáldott, illetve szociális készségek tekintetében fogyatékos munkavállalókat.

A szociális kompetenciát az alábbiak szerint definiálja:

„A szubjektív, társas (viselkedésbeli) és kognitív jellegű, öröklött és tanult kompetenciakomponensek laza, egymásra hatást gyakorló, hálózatszerűen kapcsolódó összessége, melyek a munkában és tanulásban, az egyes szerepek betöltése során, az egyén életvitelében, a kognitív folyamatokban továbbá társas viselkedésben, valamint a tárgyi környezet kezelésekor – részben vagy teljesen automatikus módon – nyilvánulnak meg." (Henczi 2009: 235)

Hazánkban a rendszerváltást követően rendkívüli sebességgel ment végbe az ország vállalatainak és a munkaerőpiacnak az átalakulása. A multinacionális vállalatok megjelenésével egy új vállalati kultúra tűnt fel, a kis és középvállalatoknak pedig egy gyorsan változó gazdasági környezethez kellett alkalmazkodni. Alapvetően két jelenség határozza meg a vállalati tevékenységeket: ez a „szolgáltató gazdaság" (*service economy*), mint a gazdasági tevékenységet meghatározó fogalom megjelenése és a csapatban, illetve a projekt alapon való munkavégzés elterjedése. Az együttműködési kompetencia szükségességét az informatika fejlődése is szükségessé tette. *„A termékek egyre nagyobb értékhányada áll információból. Megnövekedett az előkészítő, szervező, irányító és ellenőrző folyamatok részaránya, amelyben az információfeldolgozás és kooperáció, s ezen keresztül az emberi interakciók súlya vált dominánssá."* (Henczi 2009: 237)

A XXI. századi munka világában keresett együttműködő személy ismérveit Henczi (2009) az alábbiak szerint határozza meg:

- az információt megosztja társaival,
- döntéseit egyezteti az érdekeltekkel,
- támogatja a csapattagokat munkájukban,
- elősegíti a felmerülő konfliktusok megoldását,
- a szervezeten belül aktív, kezdeményező,
- kész elfogadni mások érveit,
- önkritikus,
- nem alkalmaz agresszív és autoriter módszereket.

Henczi (2009: 235) szerint a mai versenyképes munkavállalónak egy „multidimenzionális kompetenciahálóval" kell rendelkeznie, mely lehetővé teszi számára, hogy a munkatevékenység során interaktív kapcsolatot tudjon fenntartani a személyi és tárgyi környezetével. *„Ennek előfeltétele, hogy az egyén megteremtse – saját autonómiáját biztosító – egyéni és rá jellemző világképét és az egyénnek újra és újra egyensúlyba kell hoznia az átélt tapasztalatokkal, illetve korábbi tudáskészletével."*

2. Gazdasági változások a szociális készségek munkaerő-piaci megjelenésének hátterében

Milyen gazdasági változások állnak az alkalmazási vagy szociális készségek munkaerő piaci megjelenésének hátterében?

Suhajda Attila, a Magyar Outsourcing Szövetség munkatársa 2008-ban, a Budapesti Gazdasági Főiskola Tudományos Napján elhangzott előadásában a globalizáció következtében kialakuló változásokat és következményeket, illetve munkaerő-piaci elvárásokat a következőképpen foglalta össze:

- a globális integráció következtében a munkaerő és árupiacok megnyíltak,
- a munkavégzés módja és a gazdaság szerkezete átalakult,
- világszerte nagyszámú képzett munkaerő jelent meg a piacokon,
- a vállalatszerveződéseket globális infrastruktúrák kialakulása jellemzi,
- a tudás vált a gazdasági haszonszerzés fő forrásává, mely a folyamatos tanulást és a megújulási képesség erősödését feltételezi.

Ezen gazdasági helyzet kialakulásának következtében még intenzívebb befektetésekre irányuló verseny alakult ki. *„Amikor minden összeköthető, akkor a munka odamegy, ahol a legjobban végzik el. A leghatékonyabban és a legjobb minőségben."*

Az új munkahelyi és termelési körülményeket a globális együttműködés, projektalapú munkavégzés és folyamatosan változó piaci körülmények jellemzik. Az új gazdasági környezet és munkahelyi elvárás következtében a jövőben leginkább úgynevezett „ügyfélkapcsolati munkatársakra" van szükség, akik széleskörű tartalmi és szociális tudással és készségekkel rendelkeznek. Suhajda (2008) szerint az ilyen új típusú munkavállaló képzésének az alábbi területekre kell fókuszálnia:

- ügyfélkapcsolati ismeretek,
- ügyviteli, operatív tevékenységek ismerete,
- hatékony kommunikáció,
- idegen nyelvű kommunikáció,
- operatív működést támogató funkciók,
- vállalatirányítás,
- számítástechnikai ismeretek,
- iparág specifikus ismeretek,
- szakmai gyakorlat.

Felosztása szerint a modern követelményeknek megfelelő munkavállaló legfontosabb kompetenciái és készségei:

- kommunikáció,
- felelősségtudat,
- problémamegoldó készség,
- hibából való tanulás készsége,
- emberekkel való bánni tudás,
- céltudatosság,
- információfeldolgozás képessége,
- idegen nyelv ismerete,
- kiváló szakmai ismeretek.

A munkakultúrára jellemző viselkedési elemek:

- a pontosság,
- a minőségi munkára való törekvés,
- kezdeményező készség,
- rugalmasság, alkalmazkodás,
- gyors problémamegoldás,
- az önmegvalósításra törekvés,
- hibák és a felelősség felvállalása,
- megbízhatóság,
- más kultúrák elfogadása.

3. Az oktatás szerepe ebben a megváltozott, nagyon gyorsan formálódó és állandóan változó környezetben

Felvetődik tehát az sms-t beküldő által sugallt kérdés: Van-e valami haszna annak a tréningnek, amelyek ezen fentebb tárgyalt szociális készségeknek a fejlesztésére irányul, és ha van, mi az?

A válasz röviden: Igen van haszna, és nem is kicsi, mert segít az új, ebben a megváltozott és állandóan változó gazdasági környezetben megkövetelt szerepre való felkészülésben.

Suhajda (2008) előadásában utalt egy 2006-os felmérésre, mely azt volt hivatott megvizsgálni, járnak-e a munkát keresők olyan iskolába, vagy tanfolyamra, amelynek az elvégzése után könnyebb lesz állást találniuk. A megkérdezettek 86%-a nem járt és nem is tervezte ilyen képzésben való részvételét. 9% járt és pusztán 5% jelezte, hogy még nem jár, de tervezi, hogy a közeljövőben járni fog. Miért aggasztó ez az adat?

A választ a tartalmi és szociális készségek természetének különbözőségében kell keresnünk. A tartalmi tudást, amely egy szervezet alaptevékenységéhez köthető technikai és adminisztratív folyamatok ismeretét feltételezi, könnyű megfigyelni, minősíteni, mérni és betanítani. Ezzel szemben a munkavégzéshez köthető szociális készségek nagyon nehezen érhetők tetten, minősíteni és értékelni őket nehéz, ha egyáltalán lehetséges, hiszen erősen kontextusfüggő. Azt is fontos szem előtt tartanunk, hogy míg a szakmai tudás viszonylag gyorsan módosítható vagy akár megváltoztatható a külső körülmények hatására, addig új szociális készségek vagy viselkedési minták elsajátítása nem megy a régi beidegződésektől való megszabadulás nélkül. Ez pedig hosszú folyamat, mely az új készségek hasznáról való folyamatos megerősítést tesz szükségessé. Coates (2006) ír arról, hogy viselkedési szokások megváltoztatásának egyetlen módja, ha megtapasztaljuk, hogy az új viselkedési formával jobb eredményeket érünk el, mint a régivel. Ha az új viselkedés kielégítőbb, mint a régi és megfelelően hosszú ideig kapott megerősítést, van esély arra, hogy a készség kialakuljon.

„Introducing a new interpersonal skill is extremely difficult, because it means replacing the old skill…Behavior patterns are physically established at the brain cell level. Any new pattern, even one that makes sense, even one that is desired and expected, will seem extremely awkward. The only way to replace an old pattern will be to establish a new one

that gets better results. If this new pattern proves to be more satisfying than the old pattern, and if there is an adequate period of reinforcement, there is a chance that new connections will establish themselves. … The only thing that can create behavioral change is frequent reinforcement over the long term." (Coates 2006: 2–3)

Ha a fentieket még egyszer alaposan megfontoljuk, nyilvánvaló kell hogy legyen, ezeknek a tréningeknek haszna van, hiszen olyan készségeket, kompetenciákat segít elsajátítani, amelyek a gazdaságról fentebb leírt helyzetben nélkülözhetetlenek a munkavállalók számára. És ha még egyszer átgondoljuk, hogy ezeknek az új készségeknek az elsajátításához többszöri tapasztalat, folyamatos iránymutatás (*guidance*), hosszú távú megerősítés és visszacsatolás (*ongoing feedback*), valamint bátorítás (*encouragement*), és nem utolsósorban pedig a régi „elfelejtése" (*unlearning*) szükséges, akkor nyilvánvaló a válasz: az ilyen jellegű tréningek állandó és folyamatos jelleggel szükségesek a munkavégzés mellett.

A továbbiakban a cikkben tárgyalt kérdés néhány további aspektusát villantom fel főiskolánkon tanult, ma már aktív üzletemberek kérdéseimre adott válaszai segítségével. Volt hallgatóinkkal egy angol nyelvhasználatot vizsgáló PhD-kutatás kapcsán vettem fel a kapcsolatot és az alábbi kérdésekre kértem tőlük választ jelen cikk témájának továbbgondolásához:

- Részesült-e Ön szociális készségeket fejlesztő képzésben?
- Ha igen, vette-e valami hasznát?

A válaszokat nem kívánom jelenleg tudományos igénnyel és részletességgel feldolgozni, hiszen most csak az a cél, hogy további elemeit villantsuk fel a vizsgált kérdésnek, nevezetesen: van-e értelme az angolszász oktatási rendszerből hozzánk is átszűrődő tréningeknek?

„Nem a technika, hanem inkább a látásmód miatt vettem hasznát a képzésnek."

Ez a válasz érzékelteti, hogy itt tulajdonképpen mélyebb dolgok zajlanak a képzés hátterében, mint pusztán az, hogy mit hogyan mondjunk, vagy csináljunk a munkavégzés során. Érdemes elgondolkozni azon, vajon nem segítené-e ezeknek a képzéseknek a hatékonyságát, ha a résztvevők tudatában lennének azoknak a motívumoknak, amelyek egy ilyen képzés hátterében meghúzódnak.

„Magabiztosabb lettem, de komolyabb előnye nem volt."

Ez a megjegyzés világosan utal a magyarországi, illetve angolszász oktatás különböző hangsúlyaira. Jelen esetben a képzés bizonyosan elérte a célját, hiszen egy fontos kompetencia fejlődött, de a tartalmi képzést előnyben részesítő oktatásban tapasztalatokat szerző egyén ezt nem tartja különösebben sokra. Vajon miért?

„Túl művinek hatnak ezek a készségek."

Ez esetben a válaszadó azt az alapproblémát sugallja, hogy bár a képzésekben résztvevők a felszínen elsajátítják ezeket az elvárt készségeket, de mert nincsenek tudatában pontosan a fentebb részletezett tanulási, illetve elsajátítási jellemzőknek és feltételeknek, nevezetesen, hogy milyen hosszú és bonyolult folyamat az új készségek elsajátítása vagy egyszerűen csak a begyakorlása, ha tudat alatt is, de elutasítják a képzés hasznát.

„*Kifejezetten rossz fényt vetett rám a nem tudás."*

„A kirekesztettség érzésével küzdöttem."

Ez az utolsó idézet pedig azt hivatott megértenünk, hogy nem állhatunk ellent az új gazdasági és társadalmi elvárásoknak. Az ember ösztönösen követi környezete normáit és próbál megfelelni elvárásainak. Ez egyéni szinten néha feloldhatatlan nehézségeket támaszt és konfliktusokkal jár, de a társadalmi és gazdasági folyamatokat ez nem különösebben érdekli. A társadalom nyitottsága, rugalmassága, az új ismeretek befogadására

való képessége alapfeltétel egy ország gazdasági sikerességéhez és ez egyértelműen egyéni döntéseken alapul.

Összegzés

Röviden tanulmányozva, hogy a rendszerváltást követően megváltozott gazdasági környezet milyen új kihívások elé állítja a munkavállalókat, bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a szociális készségeket fejlesztő tréningeknek haszna van. A munkát keresőknek tudatában kell lenniük, hogy személyes, szakmai és szociális kompetenciáik egyéni mintázata az, ami megkülönbözteti őket a versenytársaiktól és teszi őket versenyképessé az egyre magasabb elvárásokat megkövetelő munkaerőpiacon. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a csapatmunkában folyó munkavégzéshez elengedhetetlen szociális készségek fejlesztése akár életprogramnak is tekinthető, ha az új készségek e cikkben röviden ismertetett elsajátítási mechanizmusát felismerjük.

A cikket Terestyéni (1990) 1988 tavaszán a felnőtt magyar lakosság beszédszokásait vizsgáló kutatás eredményeit összegző tanulmányának záró gondolataival kezdtük. Az idézet a következő gondolatokkal folytatódik:

„Amíg – mint ezt adataink jelzik – a hétköznapi élet információs kommunikációs tagolása rendkívül alacsony szintű, amíg az emberek jelentős hányada nyelvi-kommunikációs sorompókkal, gátlásokkal, hiányérzetekkel küszködik, amíg a verbális érintkezéseket a normavesztés érzése hatja át, amíg a hatékony és civilizált kommunikáció az egyén számára nem jelent tudatosan követett, de ugyanakkor mélyen interiorizált értéket, addig az információs társadalom eszményétől nemcsak a számítógépek mennyiségében és az automatizálás mértékében maradunk el." (Terestyéni 1990: 70-71)

Adódik a kérdés: Vajon a tanulmány tanulságainak megfogalmazása óta eltelt 20 évben haladtunk-e és ha igen, milyen mértékben a bevezető részben megfogalmazott eszmény felé?

Egy internetes forrás szerint „egy emberről szerzett első adataink" forrása 55%-ban a test, 38 %-ban a hang és a hanghordozás, és csak 7%-ban maguk az elhangzott szavak. Anélkül, hogy az adatokat túlságosan komolyan vennénk, a képzést nyújtóknak nagyon alaposan el kellene azon gondolkodni, vajon pontosan mi is az, amire a tréningeknek fókuszálni kell.

Lehet, hogy valóban a mosolygás, amire az sms-t beküldő is utalt?

A választ mindenkinek magának kell megadni, de talán segíthet az a félig vicces megjegyzés, amit egy multinacionális cég kelet-európai területi igazgatója mondott nekem:

„Kedves Ágnes, nem tudta, hogy manapság tojást tojni tudni nem elég, kotkodálni is kell hozzá?"

Irodalom

Coates H., Dennis E. 2006. *People Skills Training: Are You Getting a Return on Your Investment?* In: http://www.praxisconsulting.org/PeopleSkills.pdf Utolsó letöltés dátuma: 2011. január 25.

Henczi Lajos 2009. Együttműködés és/vagy verseny? A szociális kompetenciák fejlesztési lehetőségei felsőoktatási környezetben. In: *Gazdaság és Oktatás* 2009: 234–244.

Suhajda Attila 2008. *A globális integrációról*. Előadás. Elhangzott: BGF Tudomány Napja Konferencia. 2008. (kézirat)

Terestyéni Tamás 1990. Beszédszokások (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In: Balogh Lajos és Kontra Miklós szerk., 1990. *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.